

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ

Комунальний заклад вищої освіти

«Дніпровська академія музики»

Дніпропетровської обласної ради»

І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Підручник

для студентів закладів вищої освіти

УДК 159.923.

А 89

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Дніпровської академії музики (протокол № 2 від 17.10.2024 р.)

Рецензенти:

Новіков Ю.М. – ректор Дніпровської академії музики, професор, заслужений діяч мистецтв України.

Шевченко Н.Ф. – професор кафедри психології Запорізького національного університету, доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України.

Пріснякова Л.М. – завідувач кафедри психології Дніпровського гуманітарного університету, кандидат психологічних наук, доктор наук в області інформаційних технологій (психологія), доктор наук Кембріджської академії інформаційних технологій.

Аршава І.Ф., Носенко Е.Л.

А 89 Психологія особистості : підручник для студентів закладів вищої освіти. – Дніпро: ЛІРА, 2024. – 500 с.

ISBN 978-966-981-983-3

Підручник містить результати узагальнення сучасного стану досліджень психології особистості, які надають системне уявлення про підходи до описання: *структури особистості*, в основу яких покладено кореляційний підхід до вивчення диспозиційних особистісних рис; дослідження *саморегуляції особистості*, які базуються на контекстуалізованому підході до вивчення так званих «динамічних рис», представленим: когнітивно-адаптивною теорією особистісних рис, соціально-когнітивною теорією; когнітивно-афективною моделлю особистості і когнітивно-експерієнціальною теорією формування внутрішнього світу людини.

Підручник надає уявлення також про *інтегративний підхід* до описання індивідуальності, представлений дослідженнями особистісної ідентичності засобами наративів, багатовимірною ієрархічною моделлю Я-концепції, факторною шкалою самосвідомості. Розглянуто нові феномени, що з'явилися у дослідженнях психології особистості в останнє десятиріччя, такі як: співвідношення у досвіді життєдіяльності людини позитивних та негативних установок (відоме під назвою «позитивний інтелект»), теорія схильності до самоінвалідазації (як прояв неадаптивної копінг-поведінки), позитивні «цінності» як рушійні сили поведінки та ін.;

Огляд завершується аналізом *імпліцитного підходу* до дослідження особистості, у межах якого особистісні характеристики оцінюються опосередковано, зокрема через вимірювання латентних періодів моторних реакцій, з урахуванням особливостей усного мовлення, невербальної поведінки, форм прояву почуття гумору та ін.

Підручник розрахований на студентів, магістрів, аспірантів, докторантів спеціальностей «Психологія», «Музичне мистецтво», а також фахівців інших спеціальностей, що цікавляться питаннями психології особистості, самовдосконалення та гармонізації особистості.

УДК 159.923.2

© Аршава І. Ф., Носенко Е. Л., 2024

© ЛІРА., 2024

ISBN 978-966-981-983-3

ЗМІСТ

Передмова	6
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ	9
1.1. Загальна характеристика стану розвитку теорії диспозиційних рис особистості (внесок Олпорта, Кеттелла, Айзенка).....	9
1.2. Основні припущення й принципи, на яких базуються дослідження структури особистості, та їх відбиття у різних моделях особистісних рис	11
1.3. Варіанти скорочення психометричної 16-факторної моделі Кеттелла	15
1.4. Емпіричний і теоретичний статус п'ятифакторної моделі особистісних рис і аспекти її критики	18
1.5. Психофізіологічні і біохімічні кореляти особистості та їх пояснювальний потенціал	28
1.6. Теорія сензитивності до підкріплення поведінки (RST) Джефрі Грея як приклад розвитку ідей генетичного підходу до дослідження структури особистості	30
1.7. Теорія пошуку відчуттів М. Цукермана.....	33
1.8. Особистість у процесі вікового розвитку.....	38
1.9. Еволюційний підхід до дослідження особистості.....	44
1.10. Соціальний конструктивізм як підхід до розгляду формування особистості	47
Контрольні завдання до розділу 1.....	50
Список літератури.....	52
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ (контекстуалізовані моделі особистості)	55
2.1. Когнітивно-адаптивна теорія пояснення зв'язку особистісних рис з особливостями сприйняття і переробки інформації людиною	55
2.2. Соціально-когнітивні теорії особистості: особистість у контексті ситуації	60
2.2.1. Соціально-когнітивна теорія особистості (А. Бандура).....	62
2.2.2. Когнітивно-афективна модель особистості	65
2.2.3. Модель архітектури особистості «знання і оцінювання» Д. Цервоне	66
2.2.4. Когнітивно-експерієнціальна модель С. Епштейна.....	71
Контрольні завдання до розділу 2.....	85
Список літератури.....	87
РОЗДІЛ 3. ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	90
3.1. Багатовимірний ієрархічний модель Я-концепції: важливий аспект особистісної ідентичності	90
3.1.1. Гендерні дослідження	95
3.1.2. Деякі висновки відносно порівняльної ефективності різних підходів до вимірювання Я-концепції	96
3.1.3. Реципрокні впливи Я-концепції і реальної поведінки: модель каузального підпорядкування.....	97
3.1.4. Взаємозв'язок між п'ятьма глобальними факторами особистості, благополуччям і Я-концепцією	98
3.2. Самосвідомість як аспект дослідження особистісної ідентичності	100
3.2.1. Витоки теорії самосвідомості і похідних від неї теорій.....	101
3.2.2. Самоусвідомлення	102

3.2.3. Самоусвідомлення і психопатологія.....	104
3.2.4. Альтернативні вимірювання й альтернативна концептуалізація самоусвідомлення	105
3.2.5. Конструкти, пов'язані з дослідженнями самосвідомості і самоусвідомлення	105
3.3. Динамічні мотиваційні риси – «вікно в особистість»	106
3.3.1. Вимірювання мотивів за допомогою так званих «мультимотиваційних ґраток» ...	106
3.3.2. Мультимотиваційні ґрати як засіб імпліцитного вимірювання мотивації	109
3.4. Упевненість у собі як ознака особистісної ідентичності	111
3.4.1. Вимірювання впевненості	112
3.4.2. Риса впевненості, розглянута через призму інших особистісних факторів	113
3.4.3. Впевненість і вимірювання метапізнання за допомогою опитувальників	113
3.4.4. Гендерні й етнічні розбіжності в реальності оцінок упевненості	115
3.5. Особистість і процеси подолання стресу	118
3.5.1. Психологічне подолання	121
3.5.2. Оцінювання стратегій подолання	122
3.5.3. Подальші напрями досліджень стратегій подолання.....	125
3.6. Емоційний інтелект як динамічна риса, що визначає індивідуальну ідентичність	130
3.6.1. Витоки провідних функцій емоційного інтелекту як інтегральної особистісної властивості	135
3.6.2. Витоки емоційного інтелекту та концептуалізація поняття	140
3.6.3. Стан розробки підходів до вимірювання емоційного інтелекту	148
3.6.4. Методологічні засади концептуалізації феномену емоційного інтелекту та дослідження його основних функцій	152
3.6.5. Внутрішні та зовнішні компоненти емоційного інтелекту і особливості їх виявлення як динамічної єдності	157
3.6.6. Стан дослідження ролі емоційного інтелекту в зумовленні успішності життєдіяльності особистості	167
3.7. Позитивні риси особистості (цінності–у–дії) та їх роль у забезпеченні психологічного благополуччя людини	177
3.7.1. Витоки позитивної психології	177
3.7.2. Позитивна психологія в ХХІ столітті.....	178
3.7.3. Позитивні емоції	179
3.7.4. Позитивні риси характеру.....	182
3.7.5. Позитивний інтелект як готовність до ефективної саморегуляції поведінки	186
3.7.6. Оцінка можливостей застосування доробків позитивної психології	192
Контрольні завдання до розділу 3.....	193
Список літератури.....	197
РОЗДІЛ 4. ІМПЛІЦИТНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	202
4.1. Сутність імпліцитного підходу до дослідження особистісної когерентності	202
4.2. Процесуальні моделі дослідження особистості	208
4.2.1. Імпліцитні риси.....	214
4.3. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини ...	216
4.3.1. Теоретико-психологічне обґрунтування підходу до відображеної (імпліцитної) діагностики емоційної стійкості	217
4.3.2. Теоретичні та експериментальні дослідження підходу до розробки комп'ютерної	

методики діагностики емоційної стійкості особистості	233
4.3.3. Комп'ютерне моделювання процедури діагностики емоційної стійкості людини	245
4.3.4. Інші форми відображеної (імпліцитної) оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини	253
4.4. Діагностика особистості за ознаками невербального спілкування	262
4.4.1. Невербальні засоби спілкування як аспект імпліцитної діагностики психічних феноменів	264
4.4.2. Стан дослідження особистісно-діагностичного потенціалу кінетичних характеристик і виразу обличчя	281
4.4.3. Методологічне обґрунтування підходу до цілісної, інтегрованої імпліцитної діагностики особистості за ознаками невербального спілкування	288
4.4.4. Емпіричне дослідження інформативності підходу до імпліцитної діагностики особистості з урахуванням невербальних засобів спілкування	322
4.5. Можливості імпліцитної діагностики особистості за показниками різних стилів і форм прояву гумору	330
4.5.1. Загальна характеристика змісту поняття «особистісний потенціал» і його складових	330
4.5.2. Сучасна концептуалізація гумору як сильної риси характеру та вірогідної передумови оптимального функціонування особистості	334
Контрольні завдання до розділу 4	344
Список літератури.....	345
РОЗДІЛ 5. ГУМАНІЗУЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ НОВІТНІХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОСВІТІ	350
5.1. Когнітивні структури особистості: варіанти визначення	351
5.2. Рівень усвідомлення дослідниками психологічних особливостей формування когнітивних структур особистості засобами НІТ	357
5.3. Напрями дослідження особистісних характеристик студентів у контексті навчання із застосуванням НІТ	366
5.4. Сутність положень експериментально-генетичного методу у їх застосуванні для завдань формування когнітивних структур особистості засобами НІТ	369
5.5. Критерії оцінки ефективності формування когнітивних структур суб'єкта пізнання з урахуванням ознак структури знань експерта відповідної галузі	375
5.6. Принцип урахування структури семантичної пам'яті для завдань формування декларативних знань	379
5.7. Принцип урахування множинності форм ментальної репрезентації досвіду пізнання при формуванні процедуральних знань	393
5.8. Принцип створення умов для проблемно-орієнтованого засвоєння матеріалу при формуванні бази виконавчих знань	401
5.9. Зразки реалізації принципів та прийомів формування когнітивних структур особистості на етапі первинного засвоєння матеріалу (формування бази декларативних знань)	405
5.10. Зразки реалізації принципів та прийомів процедуралізації знань	420
5.11 Зразки реалізації принципів та прийомів формування виконавчих знань	428
Контрольні завдання до розділу 5	438
Список літератури	438

РОЗДІЛ 6. РОЛЬ РІЗНИХ ФОРМ ПРОЯВУ ІНТЕЛЕКТУ У ЗУМОВЛЕННІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ.....	443
6.1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ РІЗНИХ ФОРМ ПРОЯВУ ІНТЕЛЕКТУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ	445
6.1.1 Еволюція поглядів на дослідження когнітивного і емоційного інтелекту та їх зв'язку.....	445
6.1.2 Роль рівня сформованості позитивного інтелекту у забезпеченні якості життя особистості	456
Висновки	467
6.2. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ГІПОТЕЗ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ПОРІВНЯЛЬНОЇ РОЛІ РІЗНИХ ФОРМ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУ У ЗУМОВЛЕННІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ.....	468
6.2.1 Обґрунтування ролі різних форм прояву інтелекту у забезпеченні якості життя особистості	468
6.2.2 Характеристика методичного забезпечення дослідження ролі різних форм прояву інтелекту у забезпеченні якості життя особистості	470
Висновки	473
6.3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ РІЗНИХ ФОРМ ПРОЯВУ ІНТЕЛЕКТУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ.....	476
6.3.1 Теоретичне обґрунтування і організація емпіричного дослідження	476
6.3.2 Результати емпіричного дослідження ролі різних форм інтелекту у забезпеченні якості життя особистості.....	479
6.3.3 Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження.....	483
Висновки.....	488
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 6.....	488
Контрольні завдання до розділу 6.....	489
Список літератури.....	490

ПЕРЕДМОВА

У сучасній психології, присвяченій дослідженню проблем становлення особистості, можна знайти чимало спроб відповісти на риторичне запитання Гордона Олпорта, одного з провідних дослідників ХХ століття у цій галузі: «Яким повинно бути *психологічне життєописання* людини?» Активність пошуків відповідей на це запитання зрозуміла: вона зумовлена його визначальною актуальністю для адекватного пояснення і прогнозування відмінностей у поведінці різних осіб за однакових умов життєдіяльності і конкретної особи у різних умовах. З'ясування цих відмінностей дозволить дати відповіді на запитання, чому одні індивіди виявляють активну життєву позицію і досягають високого рівня самореалізації, у той час як в інших виникають ускладнення при вирішенні життєвих проблем. Розміркування відносно того, на підставі яких особистісних властивостей можна прогнозувати, що певна людина має вірогідність зайняти високі лідерські позиції у майбутньому професійному житті, перебувають, як підкреслюють сучасні зарубіжні дослідники, у самому центрі уваги теоретиків у галузі дослідження особистості.

Мета даного підручника – розглянути розроблені у психології особистості підходи до дослідження зазначених вище проблем і проаналізувати існуючі теорії і моделі особистості з точки зору того, який прогрес у розвитку уявлень про особистість був досягнутий за їх допомогою на понад *сторічному* дослідницькому шляху у цій галузі наукової психології.

Під «сучасними теоріями» особистості досліджень розуміють внутрішньо поєднані підходи до дослідження *стійких тенденцій*, які характеризують індивідуальне людське життя в його унікальній цілісності.

Тому, плануючи відбір матеріалу для даного підручника і визначаючи структуру його викладу, ми вирішили почати зі стислого огляду теорій особистості, запропонованих протягом ХХ століття, і завершити аналізом новітніх теорій, описи яких містяться, зокрема, у виданих у 2008 році довідниках SAGE «Психологія ХХІ століття» та «Теорія особистості і діагностика». Том 1. Теорії і моделі особистості. Ці довідники суттєво доповнюють уявлення про стан розвитку психології особистості, яка, за оцінкою Халла і Ліндсея, авторів класичної монографії «Теорії особистості», (1957), відіграла «дисидентську роль» у розвитку наукової психології. Між іншим, і у вітчизняній психології наголошується на необхідності «зближення об'єкта наукової психології з її предметом», за який С. Д. Максименко в його відомій монографії «Генеза становлення особистості» пропонує розглядати саме психологію особистості.

При відборі матеріалу для включення у цей підручник, звичайно, виникло запитання, за якими критеріями доцільно класифікувати існуючі теорії і моделі особистості для забезпечення якомога максимально чіткого їх сприйняття як студентами напряму «Психологія», яким, у першу чергу, адресований цей підручник, так і студентами інших соціальних і гуманітарних спеціальностей, яких він теж може зацікавити як джерело інформації для самопізнання та особистісного зростання.

Підхід до класифікації був обраний не за хронологічним принципом, а за змістовним, деякі орієнтири якого окреслив І. В. Campbell у розділі згаданого вище довідника SAGE «Теорії і моделі особистості». Він розглядає новітні теорії особистості під кутом зору того, що нового вони внесли у забезпечення розуміння психології особистості і що було втрачено завдяки їх впровадженню. По-перше, пропонується враховувати положення, яке висловлювалось і раніше, відносно того, що адекватне розуміння поведінки людини може

базуватись лише на вивченні *цілісної* особистості. По-друге, як стратегічний контекст для розробки теорій особистості вважається доцільним розглядати «реципрокную взаємозалежність» особистості і ситуації як чинників, що зумовлюють поведінку людини. Це вимагає, як стверджує Mischel, побудови своєрідного «перехідного містка» між психологією особистості як розділом наукової психології і соціальною психологією. Подібну точку зору підтримує Vaumeister, який вважає, що психологи, які досліджують особистість, і соціальні психологи можуть і повинні співпрацювати у вивченні взаємодії особистості і ситуації як єдиної надійної моделі людської поведінки.

Ms. Adams пропонує відокремлювати в еволюції теорій особистості три періоди. Перший він пов'язує з постатями Олпорта, Мюррея і Кеттелла, котрі запропонували багатовимірні конструкти для описання особистості, які можна аналізувати на різних рівнях. Другий період, на його думку, припадає на 1950-1970 роки, які характеризувались розквітом експериментальної психології і занепадом психології особистості, оскільки остання зосередилась на вивченні окремих особистісних конструктів, внаслідок чого цілісна особистість була розщеплена на «деконтекстуалізовані» диспозиційні риси, що було характерною ознакою когнітивного підходу до її вивчення. І, врешті-решт, період з 1970-го року до теперішнього часу характеризується послідовною зміною двох тенденцій у дослідженні психології особистості. Перше десятиріччя цього періоду отримало назву «десятиріччя сумнівів», проте в останні два десятиріччя ХХ століття поновився оптимізм і рішучість продовжувати дослідження.

На підставі аналізу різних оцінок стану досліджень теорій і моделей особистості у сучасній зарубіжній психології, зокрема поглядів авторів згаданих вище новітніх довідників з психології, а також матеріалів останніх європейських конференцій з психології особистості ми виокремили для упорядкування матеріалу у даному підручнику такі *напрями* дослідження психології особистості.

1. Дослідження *структури особистості*, що базуються на *кореляційному підході* до вивчення диспозиційних (неконтекстуалізованих) особистісних рис. Цей напрям представлений дослідженнями Мюррея, Олпорта, Кеттелла, Айзенка, Грея і Цукермана, Гольдберга і МакКрає і Кости, Ештона і Лі та інших. У межах цього напрямку розглядаються принципи побудови, емпіричний і теоретичний статус *диспозиційних моделей* особистісних рис як генералізованих нейропсихічних структур, зокрема: 16-факторна модель Кеттелла (і спроби її спрощення (Грегорі Бойл), трьохфакторна модель Ганса Айзенка, п'ятифакторна модель Гольдберга (Big 5), МакКрає і Кости («NEO-PI-R») і аспекти її критики, альтернативна п'ятифакторна модель Цукермана-Кульмана (ZKPO), шестифакторна модель НЕХАСО (Ештона і Лі) та її культурно зумовлені варіанти.

2. Дослідження *саморегуляції особистості*, що базуються на *контекстуалізованому підході* до вивчення так званих «динамічних рис» (dynamic traits). Він представлений *пояснювальними моделями* і теоріями особистості (explanatory models), зокрема:

- когнітивно-адаптивною теорією (Дж. Меттьюс);
- соціально-когнітивною теорією (А. Бандура);
- когнітивно-афективною моделлю (CAPS) – (Мішель і Шода);
- моделлю особистісної архітектури (КАРА) – «знання та їх оцінка» (Д. Цервоне);
- когнітивно-експерієнціальною теорією (С. Епштейн).

3. *Інтегративний підхід до дослідження індивідуальності*, представлений багатовимірною ієрархічною моделлю Я-концепції; дослідженнями самосвідомості; моделлю

мотиваційних рис; дослідженнями впевненості людини у собі, дослідженнями емоційного інтелекту і стратегій подолання стресу; моделлю «позитивних рис» «Цінності-у-дії» (позитивні риси особистості) (Peterson і Seligman). Цей розділ доповнений новими феноменами, зокрема: феноменом «самоінвалідації» як специфічної неадаптивної копінг-стратегії, феноменом «позитивний інтелект», у термінах якого описують співвідношення у досвіді людини сприятливих і несприятливих установок.

4. *Імпліцитні моделі* оцінювання особистості, що базуються на аналізі певних аспектів поведінки, в яких особистісні характеристики відбиваються опосередковано, зокрема через урахування латентних періодів моторних реакцій, особливостей невербальної поведінки, що супроводжує усне мовлення.

5. Підручник завершується аналізом можливостей дослідження особистості у контексті дистанційного навчання, в умовах якого суб'єкту надається реальна можливість навчатись самостійно, користуючись для цього новітніми інформаційними технологіями.

При підготовці підручника автори посилались на матеріали досліджень з проблеми психології особистості виконані під їх керівництвом колишніми аспірантами, зокрема: К.П. Кутовий, В.Ю. Кутєпова-Бредун, Т.М. Петренко, М.А. Салюк, О.Б. Опихайло та інші.

РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ

1.1 Загальна характеристика стану розвитку теорії диспозиційних рис особистості (внесок Олпорта, Кеттелла, Айзенка)

Базові засади сучасної теорії особистісних рис не є новими. Вони відбивають, як стверджують Грегорі Бойл, Джеральд Меттьюз і Дональд Саклофські, ідеї трьох провідних дослідників у галузі теорії особистісних рис, яких вважають засновниками цієї теорії, – *Гордона Олпорта, Раймонда Кеттелла і Ганса Айзенка.*

На початку своєї наукової діяльності, спрямованої на визначення положень теорії особистісних рис, *Олпорт* стверджував, що у повсякденному житті ніхто не висловлює сумнівів відносно того, що в основі поведінки зрілої людини містяться деякі усталені характеристики: диспозиції або риси. Олпорт, як відомо, визначав рису або диспозицію як генералізовану нейропсихічну структуру (притаманну конкретному індивідууму), яка зумовлює появу функціонально еквівалентних зразків реагування на певні зовнішні впливи і спрямовує відносно стійкі (еквівалентні) форми адаптивної і стилістично специфічної поведінки [3]. Таке твердження означає, що риса описує своєрідний факт фільтрації досвіду через особистість конкретного суб'єкта і характеризує певним чином особистісну структуру світу. Наприклад, стійка поведінка тривожного індивідуума може виявлятися в інтерпретації несуттєвих другорядних зовнішніх стимулів як загрозливих.

Наявність особистісних рис зумовлює більш-менш незмінне реагування на подібні ситуації життєдіяльності. Як випливає з визначення Олпорта, риса зумовлює притаманну конкретному індивідууму ознаку поведінки, що свідчить про те, що Олпорт дотримувався переважно ідеографічної установки щодо визначення рис. Його спроба відповісти на запитання «Яким повинно бути психологічне життєописання людини?» базувалась на впевненості в тому, що головною психологічною реальністю є «повторювана унікальність особистісних ознак». Унаслідок цього основним завданням дослідника-психолога він вважав зосередження уваги на вивченні конкретного індивідуума.

З іменем *Раймонда Кеттелла* пов'язують появу номотетичних моделей особистісних рис. Раймонд Кеттелл був, як відомо, психометрично орієнтованим дослідником у галузі психології особистості, якого згадують серед 10 найбільш часто цитованих психологів ХХ століття (Хакблум та ін., 2002). Кеттелл керував групою вчених міжнародного рівня у проведенні інноваційних психометричних досліджень, які були спрямовані на визначення структури й оцінки особистості людини та індивідуальних розбіжностей. Школа Кеттелла зробила суттєвий внесок у сучасне розуміння конструктів особистості людини і має значні психометричні досягнення в галузі факторно-аналітичної методології. Діяльність Кеттелла була відзначена цілим рядом престижних премій і нагород, включаючи, наприклад, приз Венера–Крена Нью-Йоркської академії наук; був почесним членом Британської спілки психологів, інагурованим президентом Об'єднання у галузі багатовимірних експериментальних досліджень у психології, яке він і заснував. Кеттелл був також учасником заснування Інституту особистості та оцінки здібностей людини, визнаного на міжнародному рівні як основний центр, що публікує широке коло психологічних тестів. І все ж, згідно з оцінкою Хакблума та його співавторів (2002), навіть незважаючи на те, що як Кеттелл, так і Айзенк згадуються серед найбільш часто цитованих психологів у наукових журналах, кількість посилань на їхні праці в підручниках із загальної психології, а також в

огляді Американської психологічної асоціації, є непропорційно низькою. Частково це пояснюється тим, що в основу психометричної моделі Кеттелла покладені комплексні математичні моделі кількісного вимірювання. Вони включають процедуру факторного аналізу відповідей досліджуваних на опитувальники й інші джерела особистісних даних.

Кеттелл сформулював чотири основні *атрибути моделей рис* при вивченні особистості. *Першим атрибутом* риси як латентного конструкта, якому притаманна каузальна властивість, є те, що існує так звана базова чи глибинна риса, яку необхідно відрізнити від так званих поверхових рис, які відбиваються у певних закономірностях поведінки людини, доступної спостереженню. *Другим основним атрибутом* особистісних моделей, що базуються на теорії рис, є їх *ієрархічність*: більш широкі фактори, такі як екстраверсія, тривожність, визначаються через угруповання більш вузьких характеристик. *Третє положення* теорії рис пов'язане з тим, що сфера дослідження особистості повинна бути виокремлена з інших сфер вивчення індивідуальних розбіжностей, які включають здібності, мотивацію або емоційні стани людини. *Четвертий атрибут* теорії рис базується на положенні стосовно впливу рис на поведінку, яка опосередкована ситуаційними факторами.

Кеттелл визначав особистість у термінах рис, або загальних відносно стійких тенденцій реагування, серед яких виокремлював риси, пов'язані із *здібностями*; риси *темпераменту* або стилістичні риси, і динамічні або *мотиваційні* риси. Він також розрізняв глибинні риси, які формують основні структури особистості, і поверхові риси, які є більш специфічними виявленнями глибинних рис.

Він запропонував три засоби збирання інформації про особистість: *L*-дані, такі як рейтинги, які один індивідуум надає іншому; *Q*-дані, джерелом яких є самозвіти (відповіді на опитувальники) і *T*-дані, або об'єктивні тести. Він намагався ідентифікувати глибинні риси особистості окремо для кожного зі згаданих вище джерел інформації. Кеттелл слідував заклику Олпорта «дійти до конкретного індивідуума». Він розробив рівняння як багатовимірний варіант формули К. Левіна $B = f(P, E)$. Це був індивідуальний бал кожної глибинної риси, помножений на емпірично розроблений *ситуаційний коефіцієнт* ваги, який визначав релевантність даної глибинної риси для специфічної поведінки, вірогідність якої треба передбачити у конкретній вибраній ситуації.

Як підкреслює один із провідних дослідників у галузі психології особистості, Первін (2002), продовжують існувати протиріччя відносно кількості особистісних рис, які адекватно відбивають ознаки особистості. Також немає єдиного підходу до шкалювання чи вимірювання цих рис. І все ж, чотири характерні ознаки теорії Кеттелла, описані вище, залишаються ключовими принципами більшості сучасних теорій рис.

Третьою фігурою, як зазначалось, в історії дослідження особистісних рис був *Ганс Айзенк*. Відомі його дискусії з Кеттеллом відносно оптимальної кількості факторів (Айзенк, як відомо, наполягав на доцільності виокремлення *трьох широких вимірів* особистості: екстраверсії, нейротизму і психотизму порівняно з 16 основними факторами і декількома додатковими факторами, які виділяв у своїй 16-факторній моделі Раймонд Кеттелл). Проте ці розбіжності були більш очевидними, ніж реальними, оскільки Айзенк і Кеттелл орієнтувались на вимірювання різних *рівнів* у межах ієрархічної моделі рис.

Особливістю внеску Айзенка в теорію рис є його спроба згрупувати риси як *успадковані властивості мозку*. Згідно з таким підходом, екстраверсія, нейротизм і психотизм розглядались як риси, пов'язані зі специфічними системами мозку. Айзенк обґрунтував припущення, що інтроверти мають низьке співвідношення між кортикальними

процесами гальмування та збудження, а екстраверти – високе. Крім того, Айзенку належить пріоритет у використанні емпіричних досліджень для перевірки взаємозв'язків між рисами і поведінкою, і визначення опосередковувальної ролі ситуаційних факторів у ретельно контрольованих експериментах.

Центральним у програмі вивчення особистісних рис, яку сформулював Айзенк, було емпіричне дослідження того, що сучасні дослідники називають опосередкованими результатами поведінки, тобто релевантність рис перевірялась у реальних життєвих ситуаціях і прослідковувалась у зв'язку з психічним здоров'ям, академічними і професійними досягненнями, соціальними взаємозв'язками і таке інше. Специфічна гіпотеза Айзенка відносно біологічної зумовленості особистісних рис залишається відкритою для дебатів, але поки що у зарубіжній психології не висловлюється серйозних заперечень відносно важливості ролі мозку в дослідженні відбиття рис в умовах реальної поведінки людини. Наприклад, тривожність як особистісна риса може відповідати чутливості до активації системи покарання в мозку (теорія Грея, 1991), або доступності пам'яті когнітивного коду, який репрезентує загрозу. Отже, положення відносно біологічної зумовленості рис відбиває той факт, що риса не безпосередньо зумовлює той чи інший стиль поведінки, а впливає на вибір підходу до переробки інформації.

Успіх у застосуванні моделі особистісних рис як наукової парадигми для вивчення особистості не заперечує появи і розвитку альтернативних стратегій у галузі психології особистості.

Одна з проблем, яка викликає зацікавленість у сучасних дослідників моделей рис, пов'язана з визначенням *кількості* базових факторів, які необхідні, щоб адекватно описати особистість людини. В останні роки з'явилась достатня кількість досліджень, в яких доводиться доцільність переходу на більш *глобальні* моделі особистісних рис, моделі вищого порядку. Наприклад, на підставі відомих досліджень Л. Гольдберга (1990 [16]), МакКрає і Коста (1997 [21]) та інших була запропонована й отримала широке розповсюдження *п'ятифакторна модель особистості*, яка знайшла застосування навіть у межах організаційної психології. Вона існує у двох версіях, «OCEAN»¹ і «NEO-PI-R».

Як стверджують зарубіжні дослідники [32], на *другому* (більш високому) *рівні* аналізу моделі Кеттелла можна виокремити теж п'ятифакторну структуру, але вона певним чином відрізняється від п'ятифакторної моделі МакКрає і Коста та Л. Гольдберга.

1.2 Основні припущення й принципи, на яких базуються дослідження структури особистості, та їх відбиття у різних моделях особистісних рис

Зарубіжні дослідники вважають, що основні особливості теорії рис відбивають чотири *принципи*, покладені в основу її розробки.

1. Припущення про *відносну стійкість*, безперервність, розмірні якості рис, що відповідають стандартним критеріям надійності і валідності. Внутрішня послідовність вимірів головної риси та її стабільність у дорослої людини є незаперечними. Риси відповідають критерію валідності у кореляції з безліччю кількісних зовнішніх показників. Розмаїття рис вимагає фокусування на структурі особистості, що визначається *прихованими*

¹ У першій абревіатурі представлено перші літери назв п'яти факторів: openness to experience (відкритість досвіду), conscientiousness (сумлінність), extraversion (екстраверсія), agreeableness (доброзичливість), neuroticism (нейротизм)

факторами. Відхилення в особистості можуть бути визначені статистично відносно кінцевих полюсів кожного континуума риси. Відповідь на запитання, чи є відхилення патологічними, потребує вивчення критеріїв розрізнення нормальності й ненормальності в дослідженнях структури особистості. Протилежна думка була висловлена Кеттеллом, який припускав, що патологія, можливо, повинна бути пов'язана з визначенням специфічних рис поза полем нормальних факторів особистості.

2. *Другий принцип* базується на визначенні певних *генетичних підстав* для головних рис. Він був підтриманий результатами поведінкових, генетичних і молекулярно-генетичних досліджень. Історично принцип спадковості – генетичного детермінізму – формувався як протилежний егалітарним ідеалам 1960-х і моделі «соціології часу», що заперечували будь-яку роль генів. Емпіричні дані на його користь виявились досить переконливими і допомогли утвердити роль генетики в дослідженнях структури особистості. Як визначає Пломін (2001), дослідження генетично зумовленої поведінки підтверджуються вивченням ролі навколишнього оточення у формуванні особистості, зокрема, поза сімейним оточенням. Генетичне припущення щодо структури особистості означає, що риси можуть бути зрозумілими в межах психофізіологічних фактів. Якщо особистість розглядати як «вікно у мозок», то риси особистості повинні бути універсальними у межах різних культур *Homo Sapiens*. Генетичні основи для вивчення рис є співзвучними з ідеями еволюційного підходу до дослідження особистості.

3. *Третій принцип* визначає спільність виявлення рис у поведінці. Якщо, як стверджував Олпорт, риси виявляються у подібності реагування людини на певні зовнішні стимули, можна припустити, що наявність певної риси стимулюватиме появу подібних реакцій і на різні ситуації, сприйняті як функціонально еквівалентні. Головне тут те, що риса, скажімо така, як екстраверсія, не виявляє себе лише у єдиному класі ситуацій, – скажімо, веселих вечірок, а впливає на поведінку у більш широкому діапазоні різних контекстів. Це положення спирається на факти відносно крос-ситуативної послідовності у поведінці. Принцип подібності виявлення рис вимагає можливості його виявлення як у штучних лабораторних ситуаціях, так і у широкому діапазоні реальних контекстів, включаючи поведінку на робочому місці, під час дозвілля, у стресовій ситуації тощо.

4. *Четвертий принцип* формулюється як *інтераціоналізм*. Він означає, що риси можуть бути активовані або «дезактивовані» ситуаційними факторами: наприклад, нейротизм може виявлятися найбільш виразно в ситуації загрози, тобто в екстремальних умовах. Іншими словами, риси мають відповідати параметрам ключових психологічних процесів, що виникають під впливом ситуаційних стимулів. Риса безпосередньо не управляє поведінкою, але регулює її. Тому на підставі інтераціоналізму у функціонуванні рис практичні психологи мають враховувати відповідність рис умовам діяльності людини. Наприклад, відбір претендентів на роботу може здійснюватись з урахуванням ознак особистості, це важливо і в деяких видах терапії.

Зарубіжні дослідники пропонують розглядати *рису* як стійку особистісну характеристику, що, як вважають, має певну стабільність і може пояснити деякі аспекти поведінки. Використовуючи теорію рис, ми немовби розділяємо особистість на складові частини і використовуємо їх для того, щоб пояснити індивідуальні відмінності. Наприклад, якщо один студент часто виступає в аудиторії перед іншими студентами, а інший залишається інертним, ми можемо приписати їх поведінкові відмінності до відносної сили виявлення риси *екстраверсії* у цих двох осіб з більш високим рівнем представленості її ознак

у першого студента і низьким – у другого. Таким чином, риси – це безперервні змінні, які варіюються в інтенсивності їх виявлення. *Типом* же зарубіжні дослідники вважають загальну категорію, яка використовується для описання особистості. Типи не розщеплюють особистість на компонентні частини, а скоріше *сортують людей у групи*. Якщо використати вищенаведений приклад зі спиранням на підхід з точки зору типологічних характеристик, ми можемо зробити висновок, що студент, який активно виступає в аудиторії, належить до категорії екстравертів, у той час як той, що залишається інертним, належить до інтровертів. Типи є, таким чином, перервними змінними. Не обидві особи, а одна людина є або екстравертом, або інтровертом.

Одна з найбільш відомих типологічних характеристик особистості – розрізнення особистості за типами А і Б, вперше описана Фрідманом і Розенманом (1974). Зазначені автори – кардіологи, які спостерігали, що деякі патерни поведінки виявляються надійними для передбачення захворювань серця. Спираючись на власні інтуїтивні міркування, вони емпірично дослідили їх, вивчаючи групи чоловіків середнього віку протягом восьмирічного періоду, і виявили зв'язок між рисами, такими як нетерплячість, ворожість, змагальність, та виникненням захворювань серця. Подальші дослідження довели важливість саме ворожості як дуже шкідливої, несприятливої риси в патерні типу А (Фрідман і Бут, Келлі (1987), Грінглас, 1991).

Раймонд Кеттелл, як відомо, був видатним представником теорії рис. Він використовував статистичну техніку факторного аналізу для дослідження домінантних рис особистості людини, і, посилаючись на ці риси як на фактори, вважав, що шістнадцять основних рис можуть краще за все пояснити індивідуальні відмінності особистості. Шістнадцятифакторна модель Кеттелла була інструментом, який він, як відомо, розробив для оцінки цих факторів. На користь цієї моделі свідчить те, що Кеттелл визнав, що не тільки дані опитувальника, а й інформація з інших джерел повинна бути використана для розуміння унікальності особистості. І, щоб доповнити цей опитувальник, Кеттелл стверджував, що психологи повинні отримувати дані спостережень за людиною у життєвих ситуаціях. Наприклад, ці дані можуть бути взяті з описань шкільних щоденників, трудової діяльності, соціальної історії тощо. Дані тестів відповідають інформації, яку можна зібрати з реального життя, експериментальними методами в ситуаціях, в яких можна прослідкувати за поведінкою людини. Наприклад, можна спостерігати чийсь поведінку у різноманітні природних, соціальних ситуацій і так далі.

Основа, яку запропонував Кеттелл, дещо дезорієнтує – про це пише дослідник Фандер (2004), – оскільки більшість людей вважають, що опитувальники є такими ж, як тести. Але ж тестові дані повинні відрізнятися від даних опитувальника. Як виявляється, тут дещо спрощено подаються розбіжності між рисами і типами, що можна помітити з роботи Ганса Айзенка (1967), авторитетного вченого, який поєднав уявлення про типи, риси і біологічні механізми, які формують особистість. Він вважав, що основними аспектами особистості є, перш за все, генетичні детермінанти. Айзенк удосконалив розуміння типів особистості. Він вважав, що типи – це безперервні змінні, на діапазоні яких люди можуть відрізнятися, хоча більшість людей володіє у цілому середньою кількістю ознак цього типу. Використовуючи метод факторного аналізу, Айзенк (1967) довів, що три типи «відповідають» за переважну частину індивідуальних відмінностей в особистості, і ці три типи відомі як екстраверсія, нейротизм, психотизм. Він також, як відомо, стверджував, що ці основні особистісні типи

зумовлені успадкованими відмінностями реактивності нервової системи, деталі яких тут не розглядаються.

На даному етапі більш домінантною сучасною теорією в традиціях рис особистості, яка встановила баланс між 16-факторною теорією Кеттелла і трьохфакторною моделлю Айзенка, є модель МакКрає і Коста (МакКрає і Коста 1997 [21], І. Л. Гольдберг [16]), яких вважають основними розробниками напряму, відомого як «теорія п'яти великих особистісних факторів», хоча їхня праця базується на фундаменті Нормана (1963). Як і решта попередніх теоретиків, МакКрає і Коста використовували факторно-аналітичний підхід і стверджували, що п'ять рис виявляють сутність людської особистості: нейротизм, екстраверсія, відкритість досвіду, доброзичливість і сумлінність. Теоретики п'ятифакторної моделі вважають, що ці глобальні фактори не залежать один від одного і можуть описати особистість у різних культурах, хоча вони можуть мати неоднакову відносну силу у різних культурах, і залежати також від ставлення до статі в цих культурах.

Вихідні положення згаданих підходів до дослідження особистості запропоновані Гордоном Олпортом (1937 [3]), що багато років тому зробив спробу задокументувати діапазон словосполучень, за допомогою яких описуються риси особистості. Найбільше різноманіття цих рис розроблено саме в таксономії Олпорта (1938-1955). Його внесок, як вважають зарубіжні дослідники, не повинен забутись, хоча його ідеї менш вагомі і впливові у сьогоденні.

Сфери застосування теорії рис і біологічної теорії

Порівняно з іншими напрямами, які вже були розглянуті вище, підходи до вивчення особистості з позиції типології і рис залишаються менш впливовими з точки зору їх застосування для прогнозування змін поведінки. Це пов'язано з тим, що більшість типів і рис розглядаються як такі, що мають важливі генетичні і біологічні компоненти, тому поведінкові зміни на цій підставі прогнозувати дуже важко, якщо взагалі можливо. Дуже часто у зв'язку з цим використовується метафора, що особистість подібна скоріше до пластику, ніж до граніту: її змінити складно, хоча і не неможливо. Спираючись на цю точку зору, Каган (1994) стверджував, що, хоча деякі особистісні характеристики значною мірою і успадковані, все ж таки «біологія не є долею». Наприклад, якщо дитина народилася з генетичною передиспозицією до інтроверсії, батьки цієї дитини можуть допомогти їй поводитись більш активно у нових, потенційно загрозливих ситуаціях, і через цей досвід дитина може навчитись більш сміливо поводитись при перебуванні у незнайомій або загрозливій ситуації. У той же самий час «біологію» слід певним чином урахувувати, хоча вона «і не є долею».

Дослідницькі методи і дані

Теорії типів і рис мають досить переконливе емпіричне підґрунтя. Їх автори часто посилаються на традицію, відому як «факторний аналіз». Як стратегія редукції даних факторний аналіз є потужним статистичним інструментарієм, спрямованим на знаходження більш широких факторів, що є основними, і до яких можна звести велику кількість більш специфічних характеристик. Хоча цей підхід використовується широко у багатьох фізіологічних дослідженнях як у сфері психології особистості, так і за її межами, він має певні аспекти, що заслуговують на критику. Скептики стверджують, наприклад, що факторний аналіз може бути надійним лише в тому випадку, коли дані первинно вводяться до факторно-аналітичного дослідження.

Найменування факторів також залишається досить складною проблемою. Останні дослідження, що з'явилися у межах психології особистості, зводяться до спроб або збільшити кількість факторів (прикладом може бути *шестифакторна модель* особистості, у межах якої представлений фактор соціальної відповідальності), або зменшити їх. Прикладом можуть бути *двофакторні моделі* особистості, де наявні лише фактори екстраверсії та нейротизму.

Оцінка ефективності факторного і типологічного підходу до вивчення особистості

На користь теорії типів і рис зібрана велика кількість емпіричних даних. Вчені цієї галузі заслуговують схвалення за їх трудомісткі зусилля надати емпіричне підґрунтя своїм теоріям. Більше того, ці підходи є достатньо широкими, всеохоплюючими і більш зрозумілими, ніж теоретизування Фрейда.

Стосовно оцінки ефективності цих теорій, ще один коментар заслуговує на особливу увагу. В ньому йдеться про те, що кожний з напрямів, розглянутих вище – теорія Айзенка, Кеттелла, МакКрас, Коста та інших – претендує на те, що в їх межах знайдено базові елементи особистості і для їх підтвердження використано достатньо емпіричних даних. І все ж, кожна з теорій призвела до різних наборів базових елементів, хоча у деяких теоріях є спільні фактори, наприклад, екстраверсія, нейротизм.

Отже, вирішення цієї проблеми буде залежати від подальших емпіричних досліджень, що, як уже зазначалося вище, зараз проводяться і вже викликали певні міркування. Пізніше ми розглянемо нові спроби вивчення особистості в інших аспектах.

1.3. Варіанти скорочення психометричної 16-факторної моделі Кеттелла

Первинний варіант психометричної моделі Кеттелла був надмірно складним. Він включав 92 первинні фактори, що набагато перевищувало необхідність їх практичного застосування. Тому спрощення об'ємної таксономії психологічних конструктів Кеттелла вважається завданням більше ніж необхідним. Відповідно з цим була проведена значна кількість пошукових, підтверджуючих факторно-аналітичних досліджень протягом декількох років із метою виокремити скорочений перелік факторів, які знайшли б більш широке застосування для практики психологічного вимірювання, створення тестів і професійної практики. В результаті проведених досліджень 92 первинні фактори були зведені до 29 широких факторів. Отже, модель було скорочено на 68 %. Це було зроблено Бойлом (1983–1989). Створена у такий спосіб психометрична модель Бойла є не тільки більш компактною, а й такою, що зберігає достатній рівень деталізованості, необхідний для комплексного вимірювання властивостей особистості в декількох психологічних сферах, включаючи сфери *нормальної* і *патологічної* поведінки (Бойл та ін., 2001; Бойл і Смарі, 2002). Основне скорочення кількості таксономічних психологічних конструктів було досягнуто шляхом систематичного факторного аналізу взаємкореляцій первинних факторів, виміряних за допомогою психометричного інструментарію Кеттелла.

Застосування пошукових факторно-аналітичних процедур при конструюванні інструментарію для оцінювання особистості дало певною мірою конфліктні результати. Наприклад, Айзенк запропонував *три аспекти* виміру вищих особистісних рівнів: «Екстраверсія–нейротизм–психотизм». Кеттелл же пропонував, як відомо, 16 особистісних факторних рис *нормальної особистості*. Незважаючи на величезну продуктивність Кеттелла, складність його всеохопного психометричного підходу стала джерелом фрустрації для

багатьох дослідників у галузі психології, а також практичних психологів. Справді, як згадувалося вище, Кеттелл спочатку виявив 92 первинні фактори, що включали 20 факторів для вимірювання когнітивних здібностей, 16 факторів для вимірювання нормальних рис особистості, 12 факторів для дослідження патологічних рис, 20 факторів інтегрованих таксономічних рис, 12 факторів для вимірювання нормальних станів настрою, і 12 факторів для вимірювання патологічних станів настрою. На противагу цьому, відома модель Айзенка була занадто мінімалістською, включаючи лише невелику частину відомої варіативності особистості людини. Таким чином, фактори Айзенка створювали неадекватне уявлення про аспекти вимірювання структури особистості, яка має відхилення від норми.

Бойл у 1989 році, і Фішер і Бойл у 1997-му повідомляли про можливість виділити факторну структуру нормальної особистості більш високого рівня узагальнення, виміряну в межах 16-факторного опитувальника Кеттелла, і довели можливість забезпечити у такий спосіб підтримку спрощеної і більш зручної для практичних досліджень *п'ятифакторної* особистісної моделі. Отримана на основі 16-факторної моделі Кеттелла скорочена модель корелює статистично значуще з іншими моделями особистісної структури, зокрема, з п'ятифакторною моделлю, яка зараз стала дуже популярною (Бойл, 2006). Дослідники довели, зокрема, що *другий рівень* широких факторів, виокремлених на основі 16-факторної моделі, надає більш задовільну структуру рис нормальної особистості, ніж популярна п'ятифакторна модель.

Бойл і Робертсон рекомендували, щоб попередні дослідження, які містили розрахунки другого рівня 16-факторної моделі, були проаналізовані у світлі нового скоректованого алгоритму. За допомогою скорочення 16-факторної моделі Кеттелла Бойл продемонстрував, що особистісні риси зазнають модифікації під впливом життєвого досвіду, яка пов'язана з накопиченням досвіду пізнання. Цей результат дослідження структурних моделей стимулює появу сумнівів відносно адекватності статичних моделей структури особистості, таких, як, наприклад, п'ятифакторна модель. Нове знання відносно того, що риси особистості не є фіксованими, незмінними диспозиціями, а скоріше тільки *відносно стабільними* диспозиціями, які підлягають структурним змінам, змусило дослідників порушити питання про необхідність розробки динамічних моделей особистості. Наприклад, результат навчання й акультурація, без будь-яких сумнівів, вплинуть значною мірою на наступну побудову інструментарію для вимірювання особистості.

У 1987 році Бойл також повідомив про наявність у моделі Кеттелла ряду факторів другого порядку, які описують патологічну особистість. Дванадцять психопатологічних рис, які вимірюються за допомогою опитувальника для клінічного аналізу CIQ (Крюг, 1980), були також скорочені до шестифакторної структури, тобто на 50 %. Ці шість факторів отримали такі назви: *депресивна шизотимія, психопатична домінантність, психотична неадекватність, параноїдна депресія, депресія безпорадності і тривожна депресія*. У такий спосіб за допомогою цієї моделі забезпечується більша економічність процедури вимірювання.

Опитувальник факторів депресії був скорочений до чотирьох широких факторів депресії, які вважаються більш зручними для практичного застосування, мають процесуальну і вимірювальну корисність для дослідників і професійних психологів.

Звертаючись до галузі *динамічних мотиваційних* рис, необхідно зазначити, що модель вимірювання таких рис була скорочена з 20 до *семи факторів*, які включають такі широкі

фактори як орієнтація на приватне життя, нарцисизм, орієнтація на досягнення успіхів у кар'єрі, страх, переживання з приводу себе і супер-его.

На підставі моделі Кеттелла було створено і версію для підлітків – 20 первинних факторів були скорочені до п'яти факторів другого порядку. На додаток до цього Бойл і Стат (1988) повідомили про виявлення широких факторів другого порядку в моделі для дітей початкового шкільного віку. Чотири фактори, які були сформовані після скорочення моделі на 80 %, отримали такі назви: супер-его, нарцисизм, грайливість і самочутливість, або чутливість до власної особистості. Було відмічено, що фактори другого порядку моделі для підлітків не присутні в моделі для дітей початкового шкільного віку, оскільки ці фактори не сформувались як сильні мотиваційні фактори, що визначають навчальну діяльність. Цей результат підтверджується спостереженнями відносно змін мотиваційної структури особистості в процесі диференційного навчання, у той час як переживання відносно власної особистості набувають культурно зумовлених особливостей.

При порівнянні *гендерних розбіжностей в мотивації* Бойл і Стат (1989) установили для хлопців початкової школи серед факторів другого порядку закономірність появи суттєвих гендерних відмінностей порівняно з дівчатами; це дає підстави вважати, що загальні розбіжності в інтересах і мотиваційній структурі пов'язані зі статевим дозріванням. Дівчата мають суттєво більш високі бали за шкалами страху, допитливості, у той час як у хлопчиків значно більш вищі показники зафіксовано за шкалою грайливості. Принаймні теоретично, якщо ці спостереження за гендерними розбіжностями у мотивації взяти до уваги і чітко орієнтуватись на них при визначенні цілей навчання, вони можуть суттєво допомогти забезпеченню гендерної *індивідуалізації навчання*.

У дослідженнях, в яких маніпулювали рівнем показників станів допитливості і нудьги, Бойл зі співавторами (1993) висловили припущення відносно прогностичної валідності цього інструментарію: в чотирьох із двадцяти факторів мотиваційної моделі для дітей початкової школи можна знайти значні зміни в середніх показниках. Наприклад, спостерігалось зменшення впевненості, асертивності (фактор І), зменшення страху (фактор А), підвищення нарцисизму. Ці дані стимулювали подальшу увагу до важливості урахування ситуаційних чинників при вивченні динамічних диспозиційних факторів.

Отже, в результаті досліджень, проведених Бойлом та іншими сучасними фахівцями, виявилось доцільним і можливим скоротити мотиваційну модель для підлітків з 20 до 5 широких факторів. З 20 до 4 широких факторів скорочена модель для початкового шкільного віку. Було встановлено, що фактори супер-его та переживання відносно власного образу виникають як провідні переживання для всіх трьох моделей мотиваційних факторів, а саме, для дорослих, підлітків і дітей початкової школи. Скорочення також здійснені у моделях для вивчення особистості з патологічними відхиленнями.

Підводячи загальні підсумки значного обсягу емпіричних досліджень, проведених Бойлом (2006), необхідно підкреслити ряд обмежень психометричного оцінювання особистості та індивідуальних розбіжностей за допомогою психометричної моделі Кеттелла, які зумовили пошук шляхів скорочення і спрощення її з метою отримання більш зручних у практичному застосуванні варіантів моделі.

Завданнями майбутніх пошуків у дослідженні особистісних рис, які відбивають мотиваційну динаміку, може бути розробка *об'єктивних* (на відміну від суб'єктивних) інтерактивних тестів особистості із застосуванням комп'ютерних технологій, індивідуалізованих для кожного респондента. Як відомо, Кеттелл і Варбуртон (1967)

фактично розробили компендіум, який включає понад 2 000 об'єктивних тестових завдань для особистісних вимірювань, декілька з яких у подальшому були включені до моделі об'єктивного вимірювання особистості (Кеттелл і Шургерт, 1978).

Отже, на основі моделі Кеттелла виокремлено *п'ятифакторну модель* для дослідження *нормальної особистості*, яка включає такі фактори: *екстраверсію, нейротизм, рішучість, незалежність і контроль*.

Шість факторів виокремлено для дослідження особистості, що має *патологічні відхилення*. Вони включають, як згадувалось вище, *депресивну шизофренію, психопатичну домінантність, психотичну неадекватність, параноїдну депресію, депресію безпорадності і тривожну депресію*.

Модель *мотиваційних динамічних факторів* для дорослих включає *такі фактори: орієнтація на приватне життя, нарцисизм, кар'єрну орієнтацію, страх, переживання з приводу власної особистості і супер-его*.

Модель *нормальних станів настрою* для *підлітків* включає: стан екстравертованості, стан нейротизму, ворожості, допитливості, стан піднесення / втомлення. *Патологічні стани настрою* включають *два стани: параноїдний і психопатично-домінантний*.

П'ять факторів для вимірювання *когнітивних здібностей* включають: *обсяг пам'яті, швидкість сприйняття, швидкість пригадування інформації, обсяг поля візуалізації і слухову організацію*.

Можна сподіватись, що некеттелліанський інструментарій, розроблений для вимірювання факторів більш високого порядку, які виокремлені в психометричній моделі Бойла, забезпечить суттєву економію часу на психометричні вимірювання. Розглянута у даному підрозділі праця дає можливість висувати велику кількість гіпотез і створює підстави для подальших плідних досліджень у напрямі розробки тестових засобів контролю.

1.4 Емпіричний і теоретичний статус п'ятифакторної моделі особистісних рис і аспекти її критики

П'ятифакторна модель особистості у даний момент є найбільш широко прийнятим варіантом вирішення проблеми описання структури особистісних рис, тобто виявлення простого й ефективного засобу з'ясувати взаємовідношення між окремими рисами. Для розробки п'ятифакторної моделі знадобилось декілька десятиріч, головним чином, тому, що психологи, які ставили перед собою мету виконання такого завдання, відрізнялись у їх поглядах на те, які змінні повинні бути включені до факторного аналізу. Пропонувалося багато підходів, але вирішення проблеми прийшло після того, як дослідники звернулись до аналізу лексики різних мов світу, не без підстав спираючись на ту точку зору, що особистісні риси є настільки важливими для повсякденного життя людини, що, напевно, люди закріпили для їх визначення відповідні назви. І, дійсно, аналіз повних словників надав можливість підготувати вичерпні списки назв особистісних властивостей, на основі факторного аналізу яких і було виокремлено п'ять так званих «великих факторів» особистості.

Хоча розробку п'ятифакторної моделі структури особистості пов'язують з іменами Л. Гольдберга (1990 [16]) і МакКрає і Коста (1997 [21]), першу спробу представити п'ять факторів особистості зробили два психологи, які працювали у галузі військової психології, зокрема, льотної справи – Ернст Тьюпс та Рей Крістоф. Вони надрукували свій технічний звіт про аналіз лексичних одиниць, які репрезентували різні риси особистості, ще у 1961

році. Їх робота була відома неширокому колу психологів і не справила великого впливу на уявлення про оптимальну структуру особистості. До лексичного підходу до визначення особистісних рис повернулись лише через 20 років. У 1983 році Л. Гольдберг оприлюднив результати свого дослідження словника, на підставі якого він виокремив п'ять глобальних особистісних рис і назвав їх «Big five» – «великою п'ятіркою». Лексичні дослідження, на підставі яких були виокремлені ці риси, спочатку не справили достатнього враження на психологів, що покладались при вимірюванні рис більше на опитувальники. Більша частина цих опитувальників розроблялась для того, щоб операціоналізувати певні теорії особистості, які вважались більш науково обґрунтованими, ніж аналіз загальнолітературних термінів, на яких базується п'ятифакторна модель особистості.

Наприклад, теорія психологічних типів Юнга стала основою для розробки Майєрсом та Бріксом *індикатора типів*, який широко використовується як засіб виміру чотирьох основних аспектів прояву особистісних диспозицій, а саме: інтроверсії чи екстраверсії, покладання на відчуття чи на інтуїцію, превалювання мислення та судження над почуттями. Цей типологічний опитувальник Майєрса–Брікса, як відомо, базується на класифікації Юнгом притаманних представникам різних культур поєднань засобів формування вражень про навколишній світ із домінуванням або *почуттєвого*, або *мисленнєвого* стилю сприймання дійсності.

Визнання п'ятифакторної моделі особистості прийшло в результаті емпіричних досліджень, які показали наявність щільної кореляції між рисами особистості, вимірюваними за допомогою психологічних опитувальників, та за допомогою таксономічної (лексичної) п'ятифакторної моделі. Виявилось, зокрема, що один із вимірів особистості, який дає уявлення про протиставлення інтровертів екстравертам, присутній у теорії психологічних типів Майєрса–Брікса, відповідає фактору екстраверсії, вимірюваному за допомогою лексичного локатора «Велика п'ятірка». Покладання у сприйнятті дійсності на *відчуття* чи на *інтуїцію* корелює з фактором «відкритість досвіду», а покладання на *раціональне сприйняття* на противагу *почуттєвому* знайшло відбиття в одному з факторів п'ятифакторної таксономічної моделі, що має назву «доброзичливість». Тоді стало зрозумілим, що при створенні розглянутих вище діагностичних опитувальників психологи, які досліджували особистість, фактично заново відкрили і формалізували те, що давно вже було імпліцитно відомо в інтуїтивних концепціях особистості.

Визнання п'ятифакторної моделі особистості у 1990 році зумовило проведення систематичних досліджень цілої низки проблем, які дозволили досягти значного прогресу у розвитку психології особистісних рис. Реалістичність досліджень рис особистості, які знайшли відбиття у п'ятифакторній моделі, була підтверджена тим, що риси особистості відбивали певні абстрактні оцінні уявлення людей про себе та про суб'єктів, що їх оточують. Оскільки риси, які оцінювались за допомогою особистісних тестів, виявлялись відносно малоефективними в аспекті прогнозування специфічної поведінки на підставі результатів лабораторних тестів, деякі дослідники дійшли висновку, що значно більш надійні результати оцінювання особистості забезпечуються, коли оцінку конкретного суб'єкта здійснюють оточуючі, які добре знають даного суб'єкта. Якщо оцінки оточуючих погоджуються з самооцінками, можна вважати, що ця подібність поглядів базується на сприйнятті реальних психологічних характеристик, які притаманні оцінюваному суб'єктові. Ця точка зору відіграла важливу роль на початку 1980-х років у перевірці надійності п'ятифакторної моделі особистості, оскільки такі фактори, як доброзичливість чи сумлінність виявились

доступними як самооцінюванню, так і оцінюванню оточуючими людьми. Отже, реальність п'яти факторів, включених у модель, була перевірена за допомогою порівняння самооцінок з оцінками інших людей.

Реальність рис була також продемонстрована на підставі досліджень, які свідчать про їх *спадковість* (Бочард, Лулін, 2001). Виявилось, що у монозиготних близнюків, які мають однакові гени, спостерігається високий рівень подібності особистісних рис, більш високий, ніж у дизиготних близнюків, незалежно від того, чи виховувались близнюки в одному і тому ж оточенні чи в різних середовищах. Близько 50 % варіативності у показниках особистісних рис виявились генетично зумовленими, що було підтверджено для всіх п'яти факторів особистості. Недавні дослідження також показали, що п'ятифакторна структура має генетичне підґрунтя (Ямагата та ін., 2006). На підставі цього був зроблений висновок, що зміст таких рис як сумлінність, методичність, ретельність дозволяє об'єднати їх в одну групу, оскільки їх виявлення, принаймні частково, зумовлене одними і тими ж генами.

Ще однією перевіркою надійності п'ятифакторної моделі були *лонгітюдні дослідження*, в процесі яких особистісні риси досліджувались двічі через достатньо великий проміжок часу. Було встановлено досить високу стабільність особистісних рис (Робертс, Дельвісіо [30; 31]). Людина, яка була діагностована за допомогою п'ятифакторного опитувальника як така, що мала артистичну чутливість, інтелектуальну допитливість і характеризувалась політичною ліберальністю у віці 30 років, мала високу вірогідність залишатись такою, що має чутливість до художньої творчості, інтелектуальну допитливість і політичний лібералізм порівняно зі своїми однолітками, навіть у віці 80 років. Отже, наявні експериментальні дані, як стверджують автори п'ятифакторної моделі МакКрає і Коста, свідчать про те, що навіть через 40 років усі п'ять факторів особистості залишаються більш-менш стабільними, як за даними самозвітів, так і за оцінками спостерігачів (Коста, МакКрає, 1992 [12]; Терасіано, 2006 [37]).

Хоча ієрархічний порядок рис залишається стабільним, усе ж спостерігаються деякі поступові зміни в середніх показниках рис при порівнянні характеристик у підлітковому та у зрілому віці. Встановлено, що з віком тенденцію до зменшення середніх показників виявляють такі риси як нейротизм, екстраверсія і відкритість досвіду, а тенденція до підвищення середніх показників притаманна таким рисам, як доброзичливість і сумлінність (Терасіано та ін., 2005). Таким чином, старші за віком чоловіки і жінки виявляють тенденцію бути менш активними і такими, що прагнуть до пізнання нового, ніж їхні онуки, але є більш емоційно стабільними і зрілими.

Кроскультурні дослідження, які в попередні роки вимагали від дослідників необхідності відвідувати інші країни і вивчати нові мови для того, щоб зібрати дані відносно кроскультурних відмінностей у прояві різних рис особистості, через що такі дослідження були досить нечисленними, сьогодні проводяться за допомогою Інтернет-опитувань, що дає змогу зібрати переконливі дані у зручній обстановці. В результаті цього відмічається помітне зростання кількості кроскультурних досліджень особистісних рис, як відмічають Шмітт та ін. (2007 [33]).

Перший опитувальник Коста і МакКрає «NEO-PI-R» (1992 [12]), розроблений для операціоналізації п'ятифакторної моделі, перекладений більше ніж на 40 мов і перевірених у процесі досліджень із психології особистості у відповідній кількості країн світу. Ці дослідження базувались на припущенні, що риси, які оцінюються за допомогою п'ятифакторного опитувальника, наявні у представників будь-якої країни. Це припущення

було підтвержене у великій кількості досліджень. Отже, як вважають МакКрає і його співавтори (2005 [24]), п'ятифакторна модель виявляє універсальні аспекти природи людини, можливо тому, що вони генетично зумовлені, і всі люди поділяють один і той же геном.

Кроскультурні дослідження дозволили також виявити достатньо високий рівень кореляції даних, отриманих у колективістських і в індивідуалістських культурах (МакКрає зі співавт., 2004). На сьогодні поки що немає лонгitudних досліджень особистості в несвропейских країнах, тому неможливо встановити, чи залишаються риси в рівній мірі незмінними у всьому світі, проте кроскультурні дослідження вікових розбіжностей показують ті ж самі тенденції до зменшення з віком показників нейротизму, екстраверсії і відкритості новому досвіду і до збільшення показників доброзичливості і сумлінності з віком в усіх країнах (МакКрає зі співавторами, 1999 [23]). У Сполучених Штатах жінки мають дещо вищі показники, ніж чоловіки, за показниками нейротизму і доброзичливості. Подібні спостереження були зроблені і в Малайзії, Перу та в інших країнах (МакКрас, 2005 [24]).

Задовго до того, як була сформульована п'ятифакторна модель, психологи вивчали риси особистості, оскільки вважали їх корисними для прогнозування певних аспектів поведінки в процесі життєдіяльності (Озер, Бене–Мартінес, 2006). Проте, можна погодитись із твердженням, що риси, зазвичай, не можуть бути досить надійною основою для прогнозування поведінки конкретної людини; у протилежному випадку люди були б автоматами. Те, що риси зберігаються незмінними протягом тривалих проміжків часу, є основою для прогнозування деяких патернів поведінки; це майже не викликає сумніву, як вважають МакКрає і Коста (2003 [22]). Наприклад, найважливіший результат того, що людині властивий високий рівень нейротизму, пов'язаний з тим, що нейротизм впливає на почуття психологічного благополуччя і психічного здоров'я людини: індивіди з високим рівнем нейротизму мають тенденцію почуватися нещасливими незалежно від їх реальних життєвих ситуацій; вони більше, ніж інші, схильні до появи психічних розладів, таких як депресія, і значних особистісних відхилень. Екстраверсія ж асоціюється з популярністю і соціальним успіхом, з високим рівнем підприємницької активності, самозростання і, врешті-решт, з більш тривалим довголіттям (Сольц і Вайлент, 1999 [35]). Екстраверти також мають тенденцію почуватися більш щасливими, ніж інтроверти, а відкритість новому досвіду є інформативним показником для прогнозування креативних досягнень, у той час як ригідність виявляється у політичному консерватизмі і релігійному фундаменталізмі (МакКрає, 1996 [20]).

Доброзичливі люди, як виявилось, частіше є бажаними друзями і мають кращі дружні стосунки (Доннеллан, 2004 [14]), у той час як антагоністичні чоловіки і жінки, скоріш за все, мають більшу вірогідність скоєння кримінальних злочинів і вживання наркотиків (Брунер, 2002 [10]).

Сумлінність вважається найбільш надійним аспектом прогнозування успішності в професійній діяльності і не дивно, що працівники, яким властиві такі риси як пунктуальність, працездатність, працелюбність, методичність, як правило, виявляються більш продуктивними у своїй діяльності. Сумлінність також асоціюється зі значною кількістю навиків здорового способу життя, таких як безпечне керування транспортом, зважена дієта тощо. Це зумовлює триваліше довголіття і здоров'я.

Більшість опитувальників, які оцінюють п'ять факторів особистості, призначені для використання у дослідженнях особистості, але опитувальник «NEO-PI-R» і структуроване інтерв'ю для п'ятифакторної моделі були також призначені для використання в клінічній

практиці. «NEO-PI-R», який пропонується у комп'ютерному варіанті, широко використовується клінічними психологами і психіатрами, і стає невід'ємною частиною рутинного процесу клінічного оцінювання особистості (Вейнер, Грін, 2008).

До 1991 року Міллер виявив декілька способів, за допомогою яких «NEO-PI-R» міг би бути використаний для підвищення ефективності клінічної практики. Він може забезпечити, як стверджують його розробники, швидке розуміння ситуації клієнта і швидке встановлення контакту з ним. Він може допомогти клініцисту передбачити потенційні проблеми клієнта, такі як протидія і низький рівень мотивації до змін; вибрати оптимальні форми надання допомоги або передбачити вірогідні результати лікування. Зінгер (2005 [34]) адаптував цей опитувальник і продемонстрував, як зворотний зв'язок, який надається після перевірки за допомогою цього опитувальника, може допомогти клієнтові підвищити рівень самосвідомості і як за допомогою сумісної інтерпретації особистісних профілів, отриманих від подружніх пар, можна допомогти подружжю краще зрозуміти одне одного.

За допомогою п'ятифакторної моделі були проведені також широкі дослідження особистісних відхилень (Коста і Відігер, 2002 [13]). У результаті цих досліджень було продемонстровано, що програмне забезпечення моделі «NEO-PI-R» може надати можливість порівнювати особистісний профіль клієнта з існуючими прототипами особистісних розладів і формулювати гіпотези відносно того, які відхилення можуть бути характерними для клієнта. Наприклад, для клієнта, якому властиві високі показники за фактором N-2 (гнівлива ворожість) і низькі показники за факторами A-1 (доброзичливість), A-2 (прямолинійність) і A-4 (готовність до згоди), можуть мати високу вірогідність прояви параноїдального особистісного розладу. Клініцисту, зазвичай, необхідно підтвердити цей діагноз за допомогою критеріїв DSM-діагностики особистісних відхилень.

Новий підхід у діагностиці особистісних розладів був запропонований також у 2005 році у праці МакКрає зі співавторами. В його рамках клініцисти починають процедуру оцінювання безпосередньо з особистісного профілю. Після оцінювання п'яти рис особистості клініцисти перевіряють список проблем, релевантних окремим рисам, що характеризують клієнта, і визначають, чи поєднання наявних у клієнта рис є для нього проблематичним. Наприклад, індивідуум, який має високий рівень доброзичливості, може виявитись вразливим і таким, поведінкою якого можуть маніпулювати інші. Якщо це так і клініцист упевнений, що це може спричиняти клінічно значущий особистісний дистрес або інші несприятливі впливи на клієнта, від діагностує відхилення від особистісного розвитку, яке характеризується високим рівнем доброзичливості.

Стосовно теоретичного контексту аналізу п'ятифакторної моделі особистості необхідно зазначити, що п'ятифакторна модель структури рис особистості може бути основою для організації наукових досліджень. Але вона не є теорією особистості, не пояснює, як риси функціонують в повсякденному житті, або як індивідууми розуміють себе чи адаптуються до культур, у яких вони опиняються.

Цінність нових здобутків відносно рис особистості вплинула на готовність деяких психологів, що працюють у галузі психології особистості, до формулювання нових теорій особистості. Так, у 1996 році Вігінс як редактор видав книгу, в якій закликав відомих дослідників у галузі п'ятифакторної моделі особистості оформити свої результати в теоретичному контексті і розглянути їх з еволюційного і соціоаналітичного погляду. П'ятифакторна теорія особистості МакКрає і Коста має деякі загальні риси, подібні до інших моделей, і виявилась корисною для розуміння функціонування рис у різних культурах. За

допомогою п'ятифакторної моделі можна виявляти базові тенденції функціонування особистості і характерні для неї адаптаційні стратегії, частиною яких є і Я-концепція.

Найбільш суперечливим аспектом п'ятифакторної моделі є постулати відносно виникнення і розвитку рис. Наприклад, Робертс зі співавторами (2002 [30]) повідомляє на підставі проведених ним досліджень, що розлучення чоловіка з жінкою призводить до зниження домінантності жінки, у той час як Коста зі співавторами (2000) виявили, що у жінок розлучення викликало підвищення екстраверсії, яка включає домінантність. Отже, без повторних досліджень важко довіряти кожному із зазначених вище результатів.

Дослідники, які користуються п'ятифакторною моделлю, стверджують, що рівні виявлення рис змінюються протягом життєвого циклу, але вони приписують зміни внутрішньому зростанню зрілості скоріше, ніж життєвому досвіду. І якщо таке пояснення є коректним, такі ж патерни особистісних змін повинні бути виявлені у різних культурах. І такий же напрям вікових розбіжностей можна зафіксувати у представників різних національностей з різними історичними умовами життя.

В одному з досліджень МакКрас і Коста перевірили представників китайської культури, багато з яких жили в період культурної революції та інших соціальних потрясінь. Вони порівняли їхні особистісні риси з рисами американців тих же вікових груп і, незважаючи на глибокі відмінності в умовах життєдіяльності цих двох груп, патерни інтенсивності виявлення вікових змін особистісних рис залишились дивовижно подібними. Хоча цей результат підтверджує надійність п'ятифакторної моделі, він дозволяє і інші тлумачення. Наприклад, Робертс зі співавторами (2005 [31]) запропонували пояснювати вікові зміни, які відбуваються в особистісних рисах, за допомогою так званої теорії «соціального інвестування», яка пояснює аналогічні патерни особистісного розвитку в різних культурах. Більш високий рівень доброзичливості і сумлінності розглядається як корисні атрибути, якими повинні володіти відповідальні дорослі, у той час як екстраверсія і відкритість досвіду не є такими важливими після того, як індивідуум уже знайшов свій шлях у житті і увійшов у «дорослий світ». Відповідно до цього, як стверджують дані автори, соціум заохочує виявлення високого рівня доброзичливості і сумлінності і не схвалює високий рівень екстраверсії і відкритості досвіду у літніх людей.

Відома версія п'ятифакторної моделі в описанні Цукермана, яка базується на психобіологічних засадах визначення факторів (Цукерман, 1995 [38]), теж виходить за межі простих таксономічних і лексичних варіацій описання п'ятифакторної моделі. Модель Цукермана – особистісна структура, що базується на урахуванні біологічних, порівняльних, експериментальних та інших підходів до вивчення особистості з точки зору рис та ілюструє, у який спосіб можна інтегрувати різні підходи до пошуку адекватних моделей особистості.

Зрозумілим є те, що консенсусу щодо кількості широких особистісних вимірів ще не досягнуто. І хоча п'ятифакторна модель викликала велику дослідницьку активність, і для підтвердження її психологічної реальності зібрано значний масив емпіричних даних у різних галузях психології, у сучасній психології все ще дебатуються питання відносно валідності вимірів, покладених в основу цієї моделі, і відносно специфічних психометричних даних, які її підтримують.

Так, наприклад, у сучасній психології особистості значний інтерес викликає проблема необхідності введення у п'ятифакторну модель додаткового основного фактора – «чесність» (honesty) (Ештон і Лі, 2005 [5]), що відбиває характеристики *соціальної відповідальності* людини (модель HEXACO). Справді, як указував ще Айзенк, виокремлення п'яти факторів є

дещо умовним. Воно базується на припущенні, що особистісну сферу можна розподілити на декілька факторів залежно від того, яким аспектам функціонування людини дослідники віддають перевагу.

Все ще залишається не вирішеним питання відносно того, чи приведуть, врешті-решт, успіхи у психометрії до універсально визнаної структури особистості, подібної тій, яку являє собою система хімічних елементів.

Мабуть, найбільш суперечливим елементом так званого «синтаксису» у теорії рис є аспект узагальненості кожного фактора. Навіть якщо приєднатись до точки зору, що риси можуть бути надійно виміряні і виявляться стабільними у різних ситуаціях і у різні відрізки часу, все ж таки можна ставити під сумнів той конструкт, який оцінюється як генералізованість виявлення рис у різних ситуаціях і різних культурах. Наприклад, у критиці підходу відносно кроскультурної генералізації поведінки, яку запропонував Мішель (1968), розглядаючи теорію рис, містились посилання на те, що необхідно ввести додатковий термін «коефіцієнт особистості» в описання типової кореляції між вимірами рис і зовнішніми критеріями, отриманими іншими методами. Мішель висловлює припущення, що цей коефіцієнт дуже рідко перевищує 0,2-0,3, що слугувало аргументом для критики теорії рис як тривіальної. Проте відомо, що, всупереч твердженню Мішеля, отримані переконливі дані відносно кроскультурної стабільності поведінки, коли її досліджували більш точними методами.

Зараз існує певний консенсус на користь інтераціональної позиції відносно того, що як риси, так і ситуації є важливими факторами у дослідженні впливів на поведінку людини. Що ж до універсальності рис у різних культурах, то до цього часу залишаються не вирішеними і викликають протиріччя певні аспекти тлумачення змісту окремих рис. Якщо дотримуватись точки зору, що особистість є відбиттям культурних цінностей, виникають сумніви відносно того, що риси, виявлені в різних культурах, повинні співпадати. З іншого боку, якщо вважати, що риси відбивають універсальні ознаки фізіології мозку або що універсальними є *проблеми і виклики життя* людини, – то можна очікувати, що деякі риси особистості повинні співпадати у будь-якій культурі. Саме останній аргумент лежав в основі виявлення п'ятифакторної моделі, на підтримку валідності якої було отримано велику кількість емпіричних даних у різних культурах. Як стверджують автори моделі МакКрає і Коста, п'ятифакторна модель була підтверджена у багатьох дослідженнях, проведених у всьому світі. З іншого боку, психологи, які працюють зі специфічними особистісними конструктами, вважають, що можна виділити певні специфічні риси, притаманні конкретним культурам, наприклад, риси, які описуються у китайській традиції (Бонд, 2000 [7]). Звичайно, розподілення факторів особистості в різних культурах можуть відрізнятись, навіть якщо досягнуто єдине розуміння структури особистості. Таким чином, кроскультурні дослідження особистості можуть пояснювати і деякі культурні розбіжності у поведінці. Наприклад, Матсумото (2006 [18]) виявив, що існують розбіжності в *емоційній регуляції* поведінки між японськими й американськими вибірками досліджуваних. Ці розбіжності відбиваються у більш високому рівні нейротизму і більш низькому рівні сумлінності й екстраверсії у японських респондентів.

Узагальнюючи наведені вище дані, можна стверджувати, що критерії для визначення рис стосуються того, наскільки адекватно кількісні характеристики відбивають справжню картину функціонування особистості як суб'єкту життєдіяльності. Значною мірою вони, дійсно, це відбивають, і є підстави стверджувати, що індивідуальні розбіжності в поведінці

корелюють у різних ситуаціях і адекватно характеризують особливості поведінки індивідуальних суб'єктів. Здається, є достатньо підстав вважати, що особистісні структури корелюють у різних культурах, принаймні певною мірою. Нові психометричні методи можуть уточнити ці положення, але у той же самий час психометричні дослідження свідчать про деякі ускладнення і виклики щодо узгодженості позицій відносно універсальності теорії рис, включаючи вірогідність існування альтернативних факторних моделей і важливу роль ситуації як фактора, що впливає на поведінку.

Можливо, тому у сучасних дослідженнях теорії особистісних рис помітно поживалення інтересу до традиційних аспектів вивчення психології особистості, які раніше спорадично розглядались в контексті інтеграції моделей і теорій особистості.

Здобутки новітніх досліджень теорії особистісних рис

Новітні зарубіжні дослідження, які стосуються теорії особистісних рис, значно збагатились у зв'язку зі зростаючим застосуванням так званих процесуальних моделей, запозичених з інших галузей психології для пояснення здобутків психології особистості, зокрема, впливу вікових особливостей розвитку на зміни особистісних рис, впливу когнітивних факторів і соціально-психологічних чинників на пояснення тих чи інших властивостей особистості. Наприклад, отримано достатньо переконливі дані відносно того, що фактори темпераменту, зумовлені біологічно, такі як емоційність, самоконтроль, активація чи гальмування поведінки створюють надійне підґрунтя для дослідження розвитку особистості дорослої людини (Айзенберг та ін., 2005 [15]; Ротбарт і Бейтс, 2006 [32]). На рівні процесуальних характеристик простежується зростаюча зацікавленість дослідників проблемою, що стосується впливу властивостей дорослої людини, яка турбується про дитину, на формування особистісних рис останньої. Вивчаються особливості зв'язку розвитку мозкових структур і соціально-емоційного навчання (Зайн, 2003); роль генетики у формуванні взаємодії з навколишнім середовищем.

Психобіологічні фактори, які відбивають вплив рис на увагу і якість виконання певної діяльності, все більше доповнюються теоріями, що базуються на психологічному поясненні діяльності людини, а також «пояснювальними конструктами», які включають наявність відповідних ресурсів, що зумовлюють поведінку, зокрема, оперативної пам'яті, поширення активації, тощо. Соціальні психологи доповнили теорію особистісних рис більш глибоким розумінням того, яким чином нейротизм, доброзичливість, відкритість досвіду як риси можуть впливати на взаємодію між людьми. Наприклад, встановлено, що нейротизм є пов'язаним зі змістом соціального «Я», який представлений як «схема схем» (Меттьюс, 2000 [19]). Останні дослідження доброзичливості демонструють її зв'язок і з більш позитивною схвалювальною соціальною перцепцією (Кемпбелл і Граціано, 2001); і з невербальною поведінкою, у якій виражається більший рівень уваги і відкритості відносно оточуючих.

Прихильники теорії рис у дослідженнях особистості докладають чимало зусиль для того, щоб визначити сфери можливого застосування цієї теорії у прикладних дослідженнях. Так, клінічні психологи продемонстрували протилежні точки зору відносно застосування такого інструментарію, як ММРІ (Мінесотський багатовимірний особистісний опитувальник) для вимірювання патологічних рис. З іншого боку, вони не приймають значну частину теоретичних положень, яка використовується в обґрунтуванні необхідності урахування особистісних рис при вивченні поведінки.

Хоча використання особистісних вимірювань в організаційній психології має достатньо тривалу історію, що починається з 1995 року, вірогідність впливу рис як факторів, на підставі яких можна прогнозувати поведінку, викликає скептичне ставлення.

Деякі критики вважають вимірювання особистісних рис з точки зору їх важливості для психології праці чи організаційної психології нерелевантними для потреб практичного психолога. Багато прикладних психологів залишаються байдужими до застосування оцінок особистісних рис у їх прогностичній діяльності. Але все ж таки з приводу деяких особистісних факторів відмічено розуміння можливості їх практичного застосування. Найбільш важливими з досліджуваних факторів як діагностичних з точки зору прогнозування поведінки в різних сферах, включаючи здоров'я, роботу, міжособистісне спілкування, девіантну і комунікативну поведінку людини, є фактори *доброзичливості, відкритості досвіду, сумлінності*.

Є підстави також вважати такими, що можуть знайти практичне застосування, дані відносно прогностичної ролі *темпераменту у дитинстві* як фактору, що прогнозує дисфункцію у дорослому житті. Такі дані отримані, наприклад, Айзендорфом і Каспі (2005) у процесі лонгitudних досліджень. Відмічається також неузгодженість точок зору у галузі теорії рис відносно того, чи збільшується рівень виявлення нейротизму і інших рис під впливом *психічних захворювань*. Нещодавно отримані дані переконливо підтверджують етіологічну роль цих рис.

У клінічній психології все більше визнання знаходять кількісні моделі виявлення патологічних відхилень, які узгоджуються із загальними моделями особистісних рис. Конструкти, які покладені в основу когнітивно-поведінкової терапії (Кларк та інші, 1999), такі як образ *Я*, дисфункція подолаючої поведінки, порушення чи дефіцит уваги і пам'яті, можуть бути легко співвіднесені з дослідженнями у галузі рис особистості, зокрема, нейротизму в різних аспектах його прояву.

Аналіз з позицій теорії особистісних рис соціальної поведінки теж виявив можливість отримання певного підґрунтя для прогнозування поведінки на підставі аналізу рис у таких аспектах її виявлення, як прогнозування високого рівня організаційних здібностей, або можливості людини бути волонтером у певних акціях. Швидко зростає накопичення емпіричних даних, пов'язаних з вимірюваннями особистісних рис для прогнозування критеріїв цього типу. Множинні кореляції були встановлені для критеріїв оцінки професійної діяльності з особистісними вимірюваннями.

Психологія особистісних рис виявилась корисною при дослідженні емоційності як життєво важливого елементу вивчення особистості. Увагу прикладних психологів привернув новий конструкт – емоційний інтелект, який знайшов описання в літературі. Сформувалось загальне розуміння, що підвищення рівня емоційної компетенції є дуже важливим при наданні допомоги у попередженні і корекції певних відхилень у психічному здоров'ї, у сфері освіти, кримінального права. Дійсно, програми, спрямовані на різні аспекти соціально-емоційного навчання у школах, виявились ефективними в аспекті метааналізу. Ми тільки стисло підкреслимо у цьому розділі, що існуючі вимірювання емоційного інтелекту викликають певні сумніви відносно їх валідності, наприклад, критика з цього приводу наводиться в праці Меттьюс (2002 [19]). Проте, дослідження емоційного інтелекту може допомогти, як стверджують автори, пов'язати теорію рис з більш широкими аспектами їх впливу на функціонування людини.

Критика теорії диспозиційних рис

Теорія рис викликає певні критичні зауваження у сучасних дослідників. Традиційною стала критика теорії диспозиційних рис з боку соціальних психологів (Капрара, Цервоне). Вона стосується валідності факторного аналізу як методу дослідження структури особистості. Справа в тому, що він ігнорує індивідуальні особливості на користь груповим, дослідження динаміки і процесів розвитку на користь статичним вимірюванням особистісних структур, і таке інше.

Певною мірою при визначенні парадигми досліджень у галузі психології диспозиційних рис виникають деякі психометричні питання з приводу дослідження теорії рис. Традиційно всі засоби, призначені для оцінювання особистості, включають опитувальники, що базуються на самозвітах, або суб'єктивні самозвіти (шкали, за допомогою яких людина оцінює свої особистісні властивості). Цей підхід, незважаючи на те, що він є економним і зручним у застосуванні, вразливий з огляду на прозорість змісту пунктів опитувальників, в результаті чого можливі зміни мотиваційного плану при наданні відповідей на запитання. Іншими словами, дуже гостро стоїть проблема щодо соціальної бажаності певних відповідей і урахування сензитивності окремих суб'єктів до того враження, яке вони справляють на дослідника, працюючи з опитувальниками для експліцитної оцінки особистісних рис. Недоліком експліцитних методів оцінювання рис особистості є також недостатній рівень розвитку рефлексії у деяких респондентів, тобто їх неспроможність усвідомити власні особливості чи переживання. Тому в цьому світлі більша частина інструментарію для оцінки особистісних рис відрізняється значною недосконалістю. І, хоча інтроспективні підходи розглядаються як недостатньо валідні при вимірюванні, скажімо, *когнітивних* здібностей, цей аспект проблеми не викликає такої стурбованості при вимірюванні інших властивостей особистості за допомогою цієї фундаментально недосконалої методології.

При оцінках досліджень, присвячених цьому аспекту проблем, згадується дуже цікава спроба, зроблена ще 40 років тому Кеттеллом і Варбуртом (1967) і яка знайшла втілення в розробці факторно-аналітичної об'єктивної батареї особистісних тестів (ОАВ).

Немає підстав, як вважають зарубіжні дослідники, турбуватись відносно специфічних теорій факторів. Ранні психологічні теорії, фактично, зберігають певну надійність. Сучасні дослідники в рамках цієї традиції вносять певні корективи в теорію рис (Коро, 2004), які ще очікують своєї широкомасштабної емпіричної перевірки.

Ще один виклик, який згадують сучасні дослідники у галузі теорії особистості, полягає в тому, що необхідно здійснити розподіл тих аспектів вивчення особистості, які можуть бути здійснені у межах підходу з точки зору особистісних рис, і тих ознак особистості, які знаходяться поза сферою досліджень теорії рис. Наприклад, усвідомлення обмеження підходу з точки зору рис для розуміння індивідуального суб'єкта на ідеографічному рівні аналізу його поведінки.

Наприклад, зміни, які відбуваються у особистості на протязі її життєвого шляху, досить складно прослідкувати у межах моделі диспозиційних особистісних рис, оскільки ці зміни залежать від ідеографічних процесів, наприклад, довготривалого слідування індивідуальним проектам і планам життя (Літел і Чамберс, 2004).

Релевантним є питання розмежування різних підходів до дослідження особистості, яке Первін (2002) сформулював як необхідність визначення «одиниць» аналізу особистості. Він протиставляє *мотиваційні одиниці*, наприклад, потреби, і *когнітивні одиниці*, такі, як

уявлення про образ «Я», тощо, і розглядає їх як *альтернативні* по відношенню до рис як одиниць аналізу особистості. Хоча Первін не достатньо обґрунтовує, в якій мірі сучасна психологія диспозиційних розбіжностей особистості враховує особливості мотивів і їх зв'язок з рисами (Бойл, 1995), у цілому його точка зору, викладена вище, є валідною.

Можуть існувати деякі індивідуальні відмінності в мотивації, такі, як, наприклад, наявність у людини традиційної імпліцитної мотивації досягнення, яка повинна бути відділена від психології особистісних рис. Як згадувалось раніше, питання щодо міри, в якій усталеним аспектам соціального пізнання може бути знайдено місце у межах диспозиційної теорії, теж залишається відкритим для обговорень і дебатів. В нещодавній статті МакАдамса і Палса (2006) висловлені деякі резонні пропозиції щодо того, які одиниці для дослідження особистості доцільно виділити. Поряд з диспозиційними рисами, ці автори визначають два наступні рівні розуміння особистості, які описуються як характерні для неї, а саме: *адаптаційні механізми і інтегровані життєві нарративи*. На обидва ці феномени значною мірою впливають культура і характеристики середовища. Характеристики адаптації відносяться до так званих *контекстуалізованих* цілей, цінностей, стратегій подолання і патернів поведінки, пов'язаної із взаємодією з іншими людьми. Вони придатні для описання індивідуальності. Інтегровані життєві нарративи можуть бути джерелом інформації для встановлення особистісної ідентичності, оцінки усвідомлення людиною свого місця у світі і внеску у нього. Аналіз, проведений МакАдамсом і Палсом, є цінним з точки зору вивчення особливостей поведінки конкретної людини, яку неможливо повністю описати за допомогою теорії рис. Хоча вони не наголошують саме на цій точці зору, ми можемо розглядати типові адаптаційні характеристики як проміжний зв'язок між вимірюванням загальних рис і ідеографічними диспозиціями. Розроблено успішні програми досліджень так званих контекстуалізованих рис, таких як тривожність, пов'язана з тестуванням, або «боязнь сцени» (Зальцен, 1998). Якщо звужувати контекст досліджень, то риси робляться все більш ідеографічними. Наприклад, комп'ютерна тривожність характеризується як стандартна (контекстуалізована) риса. Стрес, викликаний вивченням іноземної мови, може бути притаманним окремим особам з високими показниками нетолерантності до невизначеності як ознаки когнітивного стилю. Визначення подібних феноменів виходить за межі теорії диспозиційних рис.

1.5. Психофізіологічні і біохімічні кореляти особистості та їх пояснювальний потенціал

В психології особистості склалось чимало підходів до пояснення особливостей поведінки людини. Протягом тривалого часу перевага надавалась поясненням, що базуються на урахуванні об'єктивних вимірювань психофізіологічних і біохімічних процесів, проте з часом прийшло розуміння обмеженості цих пояснень. Тим не менше, ми починаємо зі стислого огляду психофізіологічних і біохімічних корелятив особистісних відмінностей, бо швидкий прогрес нейронауки обіцяє отримання унікальної інформації не тільки для пояснення, а й для надійного прогнозування закономірностей функціонування особистості [36].

Психофізіологічні і біологічні кореляти встановлені для *трьох провідних особистісних рис*, які згадуються в усіх існуючих типологіях особистості. Йдеться про такі особистісні риси, як екстраверсія, емоційна стабільність / нейротизм і психотизм. Ці особистісні риси

згадуються як фундаментальні фактори у більшості особистісних типологій, наприклад, у типології, запропонованій Коста і МакКрас, Айзенком і Айзенком (1991), Цукерманом (2002). Вони відбивають основну масу психофізіологічних досліджень, що стосуються індивідуальних відмінностей при дослідженні особистості. На підставі численних досліджень психофізіологічних і біохімічних корелятив встановлено, зокрема, що фундаментальні розбіжності між інтровертами та екстравертами полягають в їх реагуванні на сенсорну стимуляцію і у виявленні моторної активності.

Існують переконливі емпіричні дані відносно діапазону різноманітних вимірювальних процедур, які вказують на те, що інтроверти є більш чутливими до простої сенсорної стимуляції, ніж екстраверти. Інтроверти демонструють більш низький рівень абсолютної слухової чутливості, вони мають більш низькі больові пороги і пороги сприйняття шуму, більш високу чутливість шкірних реакцій на тони помірної інтенсивності, більш високу амплітуду реакцій на просту фізичну стимуляцію, і таке інше. Інтро- та екстраверти розрізняються у виявленні моторної поведінки. Встановлено, зокрема, що екстраверти швидше реагують на прості моторні стимули, ніж інтроверти. Ці результати стосуються диспозиції екстравертів до жвавості, активності, схильності до розмови з іншими (Айзенк і Айзенк, 1991), їх бажання брати участь в атлетичних видах діяльності, неможливість стримувати на протязі тривалого часу свою активну поведінку у середовищі, яке обмежує її виявлення: їх перевагу до фізичної активності. Більш того, отримані емпіричні дані з використанням психофізіологічних процедур свідчать про те, що розбіжності в моторній активності між інтровертами і екстравертами можуть бути віднесені на рахунок процесів, які відбуваються у периферичній нервовій системі. Більш новітні дослідження використанням електрокортикальних і біохімічних вимірів стосовно проявів екстравертами більшої сенсорної чутливості і швидкості моторних реакцій також підтвердили розглянуті вище дані.

Що стосується психофізіологічних і біохімічних корелятив *нейротизму*, то у класифікації, запропонованій Айзенком і Айзенком (1991), а також у п'ятифакторній моделі МакКрас і Коста нейротизм розглядається як аспект вимірювання емоційної стабільності–нестабільності, яке оцінює відмінності в переході від одного настрою до іншого, відмінності у інтенсивності негативних афективних реакцій, тривоги та напруження. Нейротизм розглядається як важливий фактор, який передбачає можливість впорання людини із стресом, ефективність у міжособистісній взаємодії і розвиток клінічних розладів, які проявляються у тривозі, депресії і агресивності (Цукерман, 2005). У відповідності з цим нейротизм був об'єктом інтенсивних досліджень за допомогою психофізіологічних і біохімічних процедур. Більшість ранніх психофізіологічних досліджень, які були спрямовані на виявлення відмінностей екстраверсії та інтроверсії, також містять дані й відносно відмінностей у нейротизмі. Проте найважливіші аспекти прояву нейротизму в поведінці дуже рідко згадувались в дослідженнях, в яких використовувався аналіз простої фізичної стимуляції. Психофізіологічні методи, за допомогою яких реєструвалась електродермальна, електрокортикальна активність, плацебоактивність, виявились особливо чутливими до змін у інтенсивності стимуляції. Проте, було встановлено, що чутливість до стимуляції не є визначальним аспектом розбіжностей у нейротизмі.

Психофізіологічними і біохімічними методами була підтверджена вразливість показників індивідів з високими показниками нейротизму до стимуляції негативною валентністю, пов'язаною із соціальним стресом і загрозою власному Я. Цей тип відмінностей підтверджений як психофізіологічними, так і біохімічними методами. Нейротизм виявився

найбільш важливим фактором, який детермінує загрозу виникнення тривожних і депресивних розладів. У трифакторній моделі Айзенка всі три фактори – екстраверсія, нейротизм і психотизм – пов'язані певною мірою з імпульсивністю. Існує великий обсяг психофізіологічної літератури, в якій наводяться результати дослідження індивідуальних розбіжностей в чутливості до пошуку зовнішньої стимуляції. На підставі цих досліджень було зроблено три основних висновки.

Перший стосується того, що на базовому рівні збудження індивідуальні розбіжності суттєво не виявляються у показниках шкірно-гальванічної реакції, десинхронізації частоти серцевого ритму тощо. Ці нульові ефекти дозволяють відхилити припущення, що високий рівень чутливості до пошуку активації характеризується низьким рівнем збудження.

Другий висновок стосується того, що наявною є достатня кількість емпіричних даних відносно того, що високий рівень пошуку активації асоціюється з більш високим рівнем інтенсивності стимуляції. У цілому, досягнутий достатньо помітний прогрес при вивченні психофізіологічних і біохімічних корелятивів особистості. Більш висока сенсорна реактивність інтровертів у порівнянні з екстравертами до простої сенсорної стимуляції, яку спостерігали при використанні різноманітних психофізіологічних і психофізичних процедур, є загально визнаним фактом.

Відмінності в характеристиках моторних реакцій між інтровертами та екстравертами, виявлені за допомогою психофізіологічних процедур

Більш високий темп моторних реакцій для екстравертів при реагуванні на прості стимули і відсутність латентних періодів при вимірюванні швидкості переробки інформації вказують на участь периферичних та / або кортикальних моторних процесів як релевантних детермінант індивідуальних розбіжностей в екстраверсії.

Огляд психофізіологічних та нейрохімічних досліджень, представлений вище, мав на меті привернення уваги до ролі біологічної основи особистості у зумовленні індивідуальних розбіжностей. Конструкт збудження був розглянутий як центральний і у більш ранніх дослідженнях особистості з точки зору психофізіологічної перспективи. На протязі останніх чотирьох десятиріч нейронаука отримала нові дані, конструкти, моделі, спрямовані на те, щоб покращити розуміння біологічних детермінант поведінки і індивідуальних розбіжностей. Як повідомляють такі дослідники, як Метьюс і Джилеланд (1999), недостатній зв'язок більш новітніх досліджень з попередніми мимоволі призвів до спрощення у розумінні ролі нейрофізіологічних процесів. Зрозуміло, що майбутні дослідження повинні мати на меті отримання більш надійних даних і застосування їх в парадигмі дослідження особистості. Це зумовить змістовні оцінки нейрогуморальних процесів у індивідуальні розбіжності на особистісному рівні.

1.6 Теорія сензитивності до підкріплення поведінки (RST) Джефрі Грея як приклад розвитку ідей генетичного підходу до дослідження структури особистості

Теорія особистості, яка зараз широко відома як теорія *сензитивності до підкріплення поведінки* (Reinforcement Sensitivity Theory – RST), або як теорія гальмування чи активації поведінки залежно від характеру її підкріплення, має багато спільного з теорією Айзенка в аспекті її покладання на *психофізіологічні* чинники, що пояснюють поведінку людини.

Грей стверджував, що, якщо осі «екстраверсія» і «нейротизм» у моделі Айзенка змістити на 45° (або, як він запропонував пізніше, на 30°), то можна отримати дві нові осі, які

представляють *тривожність* й *імпульсивність*. Отже, за Греєм, *екстраверсія* і *нейротизм* є *вторинними наслідками* взаємодії *тривожності* й *імпульсивності* як глибинних рис, зумовлених генетично.

Система гальмування (стримування) поведінки (BIS – Behavior Inhibition System) передуює появі *тривожності* і сензитивності до сигналів «покарання», тобто *не підкріплення* поведінки, а система активації поведінки (BAS) передуює виявленню імпульсивності і підвищує сензитивність до сигналів підкріплення, тобто непокарання поведінки.

Як стверджує Грей, *система гальмування* поведінки (BIS) складається із взаємодіючих наборів структур, що включають септо-гіпокампу систему, її моноамінергічні аференти від стовбура мозку та її неокортикальну проекцію у фронтальній долі мозку. *Система активації* поведінки визначається у термінах допамінергічної нейротрансмісії.

Теорія сензитивності до підкріплення побудована на описанні стану нейронних систем (neural systems) і пов'язаних із ними відносно нетривалих емоцій і актів поведінки, які відповідно з цією теорією зумовлюють появу довготривалих емоцій і поведінки, пов'язаної із диспозиційними рисами.

Згідно з цією теорією статистично визначені особистісні фактори є джерелом варіативності, яка є стабільною протягом певного часу і пов'язаною з індивідуальними властивостями. Саме вони і ситуаційні зміни в навколишньому середовищі і є нейрофізіологічною основою особистості.

Звідси випливає висновок, що кінцева мета особистісних досліджень полягає в ідентифікації відносно статичних біологічних змінних, що детермінують виявлення поверхової факторної структури у поведінці. Звичайно, неможливо заперечувати значущість навколишнього середовища у регуляції поведінки, але, щоб отримати надійні довготривалі ефекти, впливи середовища необхідно розглядати як опосередковані біологічною системою.

Завдяки дослідженням Дж. Грея, який, як відмічалось вище, продовжив створення уявлень про психофізіологічне підґрунтя особистісних відмінностей, що почав до нього Ганс Айзенк, у психології особистості з'явився новий напрям досліджень – «нейронаука про особистість».

Якщо Айзенк у його дослідженнях каузальних систем поведінки людини не виходив за межі вивчення ролі *обмеженої кількості* найбільш загальних мозкових процесів, головним чином активуючого впливу ретикулярної формації мозку і кортикального збудження, то Грей вніс ряд суттєвих модифікацій у теорію Айзенка, хоча їхні підходи розглядаються як взаємодоповнювальні. Перш за все, Грей вніс зміни, як зазначалось вище, у розташування екстраверсії і нейротизму у факторному просторі моделі Айзенка а також уточнив їх нейропсихологічне підґрунтя.

Відповідно з теорією *сензитивності до підкріплення поведінки* Грея, екстраверсія і нейротизм (у трактуванні їх психофізіологічного підґрунтя, запропонованого Айзенком) є похідними (вторинними) факторами від більш глибинних фундаментальних факторів, що характеризують сензитивність до покарання або до підкріплення. Екстраверсія відбиває баланс сензитивності до покарання і підкріплення, а нейротизм відбиває їх об'єднану силу (Грей, 1981).

Таксономічна модель особистості Айзенка була розроблена на основі факторного аналізу симптомів *післявоєнних неврозів*. Айзенк висловлював припущення, що інтроверти більше схильні потерпати від тривожних розладів унаслідок їх схильності до формування умовнорефлекторних реакцій, особливо на емоціогенні подразники. Ця теорія була

вдосконалена пізніше шляхом включення у неї поняття «інкубаційних ефектів при зумовленні поведінки» (Айзенк, 1979), що дозволяло пояснити «невротичний парадокс» (тобто неможливість забезпечити затухання рефлексу при його тривалому непідкріпленні). У поєднанні з емоційною нестабільністю, що відбивається у нейротизмі, це перетворювало «інтровертованих нейротиків» (E – / N +) на осіб, особливо вразливих до тривожних розладів.

Проте, із самого початку розробки цієї теорії особистості, що базується на урахуванні збудження, залишилися нез'ясованими кілька проблем. Наприклад, у інтровертів реєструють *більш слабкі* реакції класичного зумовлення в умовах високого рівня збудження. Це підтверджує висновок самого Айзенка про те, що інтроверти схильні до так званої «трансмаргінальної інгібіції» (термін І. П. Павлова) при високих рівнях збудження, що у *той же самий час* не дає можливості адекватно пояснити генезу клінічного неврозу.

У зв'язку з цим Грей спробував відповісти на складне запитання: якщо класичне зумовлення не дає пояснення появі негативного емоційного стану, який характеризує невроз, тоді що воно пояснює? Його відповідь на це питання, як зазначають А. Паркер Ф. Корр, що базувалась на результатах широких досліджень поведінки тварин, формувалась як «дія вродженого механізму», а саме системи гальмування поведінки (BIS).

Теорія сензитивності до підкріплення Грея, зокрема система сензитивності до покарання (BIS), була змодельована на підґрунті детального аналізу змін у поведінці людей під впливом ліків, які зменшують стан тривоги. Грей висунув припущення, що тривога може бути операціоналізована у вигляді поведінкових змін, які виникають внаслідок дії ліків, що допомагають подолати тривожний стан.

Експериментальні дані показали, що антидепресанти впливали, зокрема, на реакції, породжені відсутністю підкріплення у ситуаціях формування умовних рефлексів.

Переглянута версія теорії Грея співпадає з класичною версією в тому, що вона базується на припущенні відносно існування двох основних класів емоційних реакцій: позитивних і негативних (Greg and McNaughton, 2000). Підкріплення і покарання є очевидними прикладами позитивних і негативних подій. Але, — що важливо для експериментів з людьми, — відсутність очікуваної позитивної події виявляється функціонально еквівалентною наявності негативної події і навпаки (Грей, 1975). Відсутність очікуваної винагороди є покаранням. Подібно до цього, відсутність очікуваного покарання є винагородою. Ця базова схема створює основу *двовимірної моделі нейропсихології емоцій, мотивації та особистості*, яка спрощує теорію і слугує відправним пунктом для поєднання окремих нейронних моделей, які створюють підґрунтя поведінки (McNaughton and Carr, 2004).

Хоча теорія сензитивності до підкріплення (заохочення) поведінки (RST) частіше за все розглядається як теорія тривоги й імпульсивності, її точніше було б визначити як нейропсихологію емоцій, мотивації і навчання. Фактично, ця теорія виникла на підґрунті досліджень «простого» навчання, тобто навчання тварин, і спочатку вона не мала ніякого відношення до теорій особистості. Теорія сензитивності до підкріплення поведінки не формувалась як теорія специфічних рис, а була теорією специфічних біологічних систем, яку пізніше було запропоновано розглядати у межах психології особистості.

Теорія *базових емоцій і мотивації*, як зараз пропонують називати теорію сензитивності до підкріплення поведінки (McNaughton and Carr, 2004)], переросла межі того погляду на неї, коли Грей запропонував вважати, що BIS та BAS мають відношення до пояснення витоків

тривожності та імпульсивності відповідно. Дослідження у межах теорії сензитивності до підкріплення містять зараз *два масиви знань*: один стосується нейронних систем і процесів, а другий – особистості та її оцінювання (А. Паркер і Ф. Корр, с. 254).

Ми стисло розглянули цю теорію саме в розділі досліджень «структури особистості», оскільки вона згадується при обґрунтуванні положень новітнього підходу до оцінювання особистості – *імплицитного* оцінювання, основні положення якого будуть розглянуті у заключному розділі даного підручника.

1.7 Теорія пошуку відчуттів М. Цукермана

У дослідженні Каліджмана Ромпа (1995) була застосована спеціально розроблена шкала для виявлення потреб у пошуках сексуальних відчуттів із пунктами, в яких спеціально акцентувалась увага на пошуках збудження, новизни й інтенсивності у переживаннях соціальних відчуттів. Була також розроблена шкала пошуку відчуттів, не пов'язаних із сексуальним досвідом. Обидві шкали виявились такими, що високо корелюють. Найвищі показники за цими шкалами зафіксовано в осіб, які вживають наркотики та алкоголь перед сексуальним актом. Установлена кореляція з кількістю сексуальних партнерів та з незахищеним ректальним сексом у гомосексуальних чоловіків. Імпульсивний пошук відчуттів від'ємно корелює із задоволенням собою і партнером у неодружених парах студентів коледжу. Показники за шкалами пошуку відчуттів у суб'єктів, які живуть у цивільному і зареєстрованому шлюбі, від'ємно корелюють із задоволеннями відносинами, а кореляція між балами шлюбних партнерів вище у пар, які перебувають у щасливому шлюбі, ніж у пар, які звернулися за допомогою до сімейного психотерапевта. У цілому, одружені пари мають відносно більш високі кореляції з пошуком відчуттів. Розлучені особи мають більш високий рівень інтенсивності пошуку відчуттів, ніж одружені суб'єкти (Цукерман, Ніб, 1980). Розлучені чоловіки мають більш високий рівень пошуку відчуттів, ніж неодружені. Отже, зрозуміло, що потреба у пошуку відчуттів є вирішальним фактором стабільності відносини. Сімейні стосунки є більш задовольняючими і стійкими між суб'єктами, кожному з яких властивий *низький рівень* імпульсивного пошуку відчуттів. Розбіжності між рівнями інтенсивності потреб у пошуку відчуттів у партнерів є джерелом проблем; обидва партнери з високим рівнем пошуку відчуттів, хоча спочатку є сумісними, пізніше теж починають переживати певні проблеми, коли їх потреба в різноманітті відчуттів розводить їх у різні боки [2].

Дослідження *ризикованої поведінки* в різних сферах діяльності свідчить про те, що найбільш щільно корелюючими сферами є паління, вживання алкоголю та наркотиків, а також сексуальна сфера (Цукерман і Кульман, 2000). Ризиковане керування автомобілем і прагнення брати участь в азартних іграх є більш периферичними видами реалізації потреби у пошуку відчуттів. Роль сексуальної активності, вживання алкоголю і наркотиків у дезінгібіції була обговорена раніше. Ідея «адиктивної особистості» підтримується кореляційними зв'язками між схильністю до ризику в цих галузях. Навіть секс може набувати адиктивного характеру у деяких людей.

Вивчення паління серед студентів коледжів, проведене у 1970-х роках, показало високий рівень зв'язку паління серед чоловіків зі схильністю до пошуку відчуттів: серед чоловіків із високим рівнем інтенсивності пошуку відчуттів виявилось 67 % тих, хто палить; із середнім – 47 %, і лише 18 % тих, хто палить, виявилось серед опитуваних із низьким

рівнем інтенсивності пошуку відчуттів (Цукерман та ін., 1972). Друге дослідження, проведене у тому ж навчальному закладі в середині 1980-х років, описане в 1990-х роках, продемонструвало, що за цей період відбулося різке зниження інтенсивності паління серед чоловіків, але незначне – серед жінок. Як і раніше, зв'язок виявився значущим: серед тих, хто палить, 20 % осіб мають високий рівень інтенсивності пошуку відчуттів, 12 % – середній, і 15 % – низький.

Якщо поєднати всі ці результати, можна простежити закономірний зв'язок паління з інтенсивністю пошуку відчуттів. В інших країнах було знайдено подібні ж зв'язки.

Дослідження зловживання алкоголем було проведене пізніше для того, щоб виявити опосередковувальні механізми, які пояснюють зв'язок зловживання алкоголем з потребою у пошуку відчуттів. Пошук відчуттів не тільки корелює із вживанням алкоголю, але також пов'язаний зі сприйманням переваг і ризиків щодо вживання алкоголю. Кац та інші автори (2000) виявили, що, хоча пошук відчуттів пов'язаний з позитивними очікуваннями від вживання алкоголю, він також безпосередньо пов'язаний із вживанням алкоголю, не опосередкованим будь-якими очікуваннями. Стасі (1997) встановив, що як пошук відчуттів, виміряний за допомогою шкали імпульсивного пошуку відчуттів, так і позитивні очікування були пов'язані із вживанням алкоголю серед студентів коледжу.

Цукерман і Кульман (2000) також установили за допомогою п'ятифакторної шкали пошуку відчуттів зв'язок між високим рівнем вживання алкоголю студентами коледжів та інтенсивністю пошуку відчуттів. Шкала імпульсивного пошуку відчуттів не має пунктів, зміст яких мав би деякий натяк на вживання алкоголю чи наркотиків; однак такий зв'язок чітко простежується. Цукерман і Кульман (2000) також установили, що шкали агресії і комунікабельності співвідносяться з високим рівнем вживання алкоголю як у чоловіків, так і у жінок; і навпаки, вживання наркотиків виявилось пов'язаним лише з імпульсивним пошуком відчуттів, комунікабельністю у чоловіків і винятково з пошуком відчуттів у жінок.

Клонінгер (1987) описав два типи алкоголіків. Перший має відносно пізній початок зловживання алкоголем, втрату контролю над його вживанням і почуття провини або страху відносно своєї залежності. Другий тип має порівняно ранній початок вживання алкоголю і патерн антисоціальної поведінки, яка включає інциденти бійок та арештів, що стають усе більш явно вираженими у разі вживання алкоголю. За даними цього дослідження, представникам останнього типу зловживання алкоголем властивий високий рівень пошуку нового і пошуку відчуттів. Дослідження, проведені в 1970-1980-х роках, дозволили встановити, що пошук відчуттів, пов'язаний із вживанням наркотиків серед молоді (Цукерман, 1994), опосередкований вживанням алкоголю. Перехід від вживання алкоголю до вживання марихуани пов'язаний з більш високими балами за шкалою пошуку відчуттів. Установлено також збільшення балів за шкалою пошуку відчуттів у осіб, які переходять від марихуани до інших сильнодіючих наркотиків. З'ясовано, що високий рівень пошуку відчуттів характерний для осіб, схильних до вживання наркотиків будь-якого типу як симулянтів (амфітамін, кокаїн, марихуана, ЛСД), і як депресантів (барбітурати та героїн).

Наявність потреби у пошуку відчуттів у *молодших підлітків* є прогнозом пізнього вживання алкоголю та наркотиків.

Що стосується ризикованого керування автомобілем, небезпечних видів спорту та інших видів ризикованої активності, було встановлено, що багато людей з числа тих, хто має високий рівень пошуку відчуттів, займається ризикованими видами спорту, такими як пірнання на велику глибину. Встановлено також високий рівень інтенсивності пошуку

відчуттів у людей, які займаються такими видами спорту як стрибки у воду, парашутні стрибки тощо. Крім того, багато осіб із високим рівнем пошуку відчуттів вдаються до ризикованого керування автомобілем (їзда на швидкості, яка значно перевищує дозволену, та інші порушення).

Не знайдено пояснення причин того, чому деякі види спорту й інші види активності з невеликою загрозою ризику теж приваблюють суб'єктів із високим рівнем пошуку відчуттів. Наприклад, до цієї групи видів діяльності належить плавання, танці і навіть шахи.

Що стосується *професій*, то більший відсоток тих, хто прагне до пошуку відчуттів, спостерігається серед *військових*, волонтерів, які виявляють бажання брати участь у військових операціях у невоєнний час. Поліцейські ж мають невисокий рівень пошуку відчуттів порівняно з представниками загальної популяції. У цілому ж схильність до ризикової поведінки може бути притаманна саме тим, хто має високий рівень потреби у пошуку відчуттів.

Існують деякі види діяльності, які не можна вважати ризикованими для одних осіб, але які пов'язані з ризиком для інших. Наприклад, диспетчери, що здійснюють контроль за процесом авіаперельоту і під владою яких перебуває доля великої кількості пасажирів, мають більш низький рівень потреби у пошуках відчуттів, ніж пілоти, але порівняно з групами цивільних службовців і студентів диспетчери мають значно більш високий рівень потреби у пошуку відчуттів. Лікарі, медичні сестри, психологи, парапрофесіонали, які були волонтерами, працюючи в кімнатах невідкладної допомоги, виявились такими, що мали високий рівень пошуку відчуттів за всіма субшкалами, порівняно з лікарями, які працюють у традиційних умовах стаціонару.

Існують дослідження відносно переваг, які люди з високим рівнем потреби у пошуку відчуттів віддають тим чи іншим *засобам інформації та розвагам*. Як установив Цукерман у 2006 році, пошук відчуттів не є винятковою прерогативою ризикованої поведінки, його роль простежується і у виборі розваг. Хоча особи, які характеризуються високим рівнем пошуку відчуттів, віддають перевагу досвіду безпосередньої участі в активних розвагах, таких як вечірки, нічні клуби, рок-концерти, вони також прагнуть і до досвіду вікарного, замісного характеру: драматургія, телебачення.

Музичні та мистецькі смаки також відрізняються у суб'єктів із високим та низьким рівнем пошуку відчуттів: *перші* цікавляться зображеннями *експліцитної* сексуальності по телебаченню, у кіноплівках, журналах та інших виданнях. Як установлено багатьма авторами, їм подобаються фільми, в яких демонструється насильство, садизм, жажливі сцени. Люди з *низьким рівнем* потреби у пошуку відчуттів віддають перевагу музичним та романтичним фільмам. Необхідність переживання змін і схильність до суму осіб із високим рівнем пошуку відчуттів знаходить вияв у перемиканні каналів при перегляді телевізійних програм.

Психометричні дослідження опитувальника

При розробці опитувальника здійснювались спроби відібрати пункти, які мали навантаження на *два фактори*, в результаті чого кореляції між факторами дещо знизились порівняно з *чотирифакторним* опитувальником, хоча і залишались значущими. Високонадійний загальний бал був отриманий простим доданням балів за всіма чотирма факторами. Ця процедура була введена для всіх більш ранніх версій цього опитувальника. У форму № 6 опитувальника було внесено окремі пункти, в яких надавалась інформація про реальний досвід пошуку діяльності, спрямованої на отримання відчуттів, причому вони були

перероблені з пунктів, у яких відображались тільки намір або бажання взяти участь у таких видах активності. Це допрацювання було здійснене в 1984 році. Отже, у шкалах опитувальника наведені як пункти, в котрих описується реальний досвід участі у видах активності, пов'язані з пошуком відчуттів, так і пункти, в котрих перевіряється бажання респондента брати участь у таких видах активності.

Шкала потреби у пошуку відчуттів була розроблена в результаті факторного аналізу великої кількості різних особистісних шкал, і, врешті-решт, на підставі пошуку різних варіантів була розроблена *n'ятифакторна модель*.

Імпульсивний пошук відчуттів виявився одним із п'яти основних факторів, який впливає з факторного аналізу обох шкал і пунктів. Він містить пункти, які відбивають незапланований, спонтанний тип імпульсивності і пошуку відчуттів. Також наявні пункти, які відображають загальну потребу у збудженні, зміні обстановки без визначення будь-яких видів специфічної активності, які не включались у зміст цього опитувальника.

Інші дослідники теж розробляли подібні шкали. Понад усе заслуговує на згадування шкала пошуку новизни, розроблена Клуїнгером (1987). Цей фактор є одним із найбільш домінантних факторів у даній системі описання особистості. Ця шкала надійно корелює зі шкалою пошуку відчуттів, розробленою Цукерманом і Клуїнгером (1996).

Феноменологічні кореляти пошуку відчуттів

Сучасне визначення потреби у пошуку відчуттів має такий вигляд: «пошук різноманітних нових складних інтенсивних відчуттів і досвіду, бажання йти на фізичний, соціальний, правовий, фінансовий ризик заради такого досвіду». Таке визначення було дане М. Цукерманом (1994). Не всі види активності, пов'язані з пошуком відчуттів, є ризиковими. Тому було б неправильним ідентифікувати суб'єктів, які прагнуть до пошуку відчуттів, як схильних до ризику. Ризик не є основним змістом того, що вони роблять, хоча вони і виявляють тенденцію недооцінювати його негативні аспекти, і впевнені у гарних кінцевих результатах своїх дій. Проте вони готові приймати ризик як ціну за переживання відчуттів, що доставляють їм задоволення. Люди з *низьким рівнем* схильності до пошуку відчуттів, як правило, не є боягузами. Але вони не вбачають сенсу в тому, щоб іти на ризик, який може спричинити небезпеку чи ушкодження, тому вони не належать до цієї категорії.

Отже, як зазначалось раніше, люди з високим рівнем прояву тенденції до пошуку відчуттів, як правило, часто виступають у ролі волонтерів для участі в експериментах. Наприклад, у досвіді автора, який розробив теорію пошуку відчуттів, є дані щодо залучення волонтерів до експериментів із сенсорною деривацією. Вони йшли на ці експерименти, як і люди, що не мали потреби у пошуку відчуттів, розглядали як загрозу. Автор дослідив, як він пише в огляді історії розробки ідеї відносно наявності такої властивості особистості, як потреби у пошуку відчуттів, що пошук був пов'язаний з участю в експериментах, які надавали можливість відчути незвичний тип переживань, наприклад, гіпноз, екстрасенсорне сприйняття. Люди, які мали високу потребу у пошуку відчуттів, охоче брали участь у тренінгових групах, трансцендентальній медитації, у перегляді порнографічної продукції, але не виявляли бажання брати участь в експериментах із навчання чи з соціальної психології. Бажання бути волонтерами у зазначених вище видах активності можна було передбачити на підставі більш високого градієнта очікуваної тривожності у суб'єктів із низьким рівнем пошуку відчуттів. Високий рівень пошуку відчуттів був також притаманний волонтерам у ризикованих місіях солдат американської армії. В Ізраїлі волонтери, що брали участь у ризикованій діяльності, також мали високий рівень пошуку відчуттів.

Аналіз емпіричних даних відносно сексуальної поведінки є, мабуть, основною галуззю досліджень ролі потреби у пошуку відчуттів. Необхідність інтенсивних відчуттів, їх різноманіття і новизна очікувались у тих суб'єктів, хто прагнув часто змінювати сексуальних партнерів. Ранні дослідження самозвітів щодо сексуальної поведінки, проведені серед студентів коледжів, підтвердили ці гіпотези. Як згадувалось вище, кількість типів гетеросексуальних видів активності і кількість партнерів сексуального досвіду позитивно корелювали із загальною шкалою і всіма субшкалами опитувальника потреби у пошуку відчуттів у чоловіків, але, головним чином, із двома субшкалами, а саме пошуку досвіду дезінгібіції, тобто пошуку задоволення через контакт з іншими людьми у жінок. За змістом цих субшкал можна було б очікувати наявності кореляції переважно зі шкалою дезінгібіції, але у чоловіків сексуальний досвід корелював рівною мірою з усіма субшкалами; це підтверджує, що сексуальний досвід скоріше є функцією загальної шкали пошуку відчуттів, ніж пов'язаним з однією із субшкал.

З виникненням пандемії СНІДу у дослідженнях потреби пошуку відчуттів акцент був перенесений на сексуальну активність, пов'язану з ризиком, яка визначалась кількістю змінюваних партнерів, участю у незахищеному сексі і ризикованих сексуальних контактах із незнайомими людьми.

Існує чимало психофізіологічних досліджень у галузі молекулярної генетики, які свідчать про наявність корелятивів феномену потреби у пошуках відчуттів на біологічному рівні.

Основні результати досліджень, пов'язаних із встановленням психофізіологічних і біохімічних корелятивів схильності до пошуку відчуттів можна узагальнити у такий спосіб.

1. Встановлено більшу реактивність суб'єктів із високим рівнем пошуку відчуттів на нову збуджувальну або тривожну стимуляцію.
2. У суб'єктів із високим рівнем пошуку відчуттів зафіксована також більша толерантність до високої інтенсивності фізичної стимуляції.
3. Проте не встановлено надійних індивідуальних розбіжностей у тонічних рівнях психофізіологічної активності.

Все більше даних свідчать про зв'язок *психотизму* та схильності до імпульсивного пошуку відчуттів в аспекті більш високої реактивності до дофамінової активності.

Марвін Цукерман стверджує, що розглядає потребу у пошуку відчуттів як один із важливих вимірів особистості у межах альтернативної *n'ятифакторної моделі особистості* (1991). Перша шкала опитувальника пошуку відчуттів була розроблена як частина програми досліджень сенсорної депривації ще у 1960-х роках. Нормальний рівень стимуляції і збудження був досліджений ще Вундтом, на нього посилався навіть Фрейд у своїх ранніх працях. Цукерман зазначає (1979), що факт домінування серед волонтерів на участь у дослідженні сенсорної депривації осіб, які мали високий рівень потреби у пошуку стимуляції, здавався йому спочатку парадоксальним, поки не було з'ясовано причину бажання цих осіб взяти участь у цьому дослідженні: вони очікували, що в них при проведенні цих експериментів виникнуть галюцинації. Саме бажання отримати досвід переживання нового стану і було причиною, що спонукала цих осіб взяти участь в експериментах. Тоді дослідники, які проводили експерименти, усвідомили, що люди, які мають високий рівень потреби у пошуку відчуттів, схильні шукати як нових зовнішніх, так і нових внутрішніх екстремальних вражень і підвищеної стимуляції завдяки участі у *хвилюючих* видах активності.

Тому при розробці шкали для дослідження феномену імпульсивного пошуку відчуттів було виділено *чотири фактори*. Перший з них – фактор *хвилюючого піднесення* і пошуку пригод, або намір і бажання брати участь у фізичних видах активності, які пов’язані з незвичними відчуттями швидкості, нового досвіду. Наприклад, заняття підводним плаванням чи пірнанням.

Другим фактором є *пошук нового досвіду* — намір отримати нові відчуття і досвід, як сенсорний, так і когнітивний. Він виявляється у створенні нових напрямів у музиці, нетрадиційних стилів життя і т. ін.

Третім фактором є *дезінгібіція* – пошук збудження через подолання бар’єрів у спілкуванні, встановленні контактів з іншими людьми на вечірках, спільно вживаючи алкоголь або займаючись сексом.

Четвертий фактор – *схильність до суму і нетерпимість до одноманітності*, рутинності у видах активності й оточенні та відчуття незадоволення, коли різноманіття відсутнє у житті.

Всі чотири фактори помірно корелюють між собою. Крім того, підраховується загальний бал схильності до пошуку відчуттів.

1.8. Особистість в процесі вікового розвитку

В сучасній зарубіжній літературі з проблеми психології особистості велика увага приділяється аналізу тих стійких властивостей особистості, які визначають її унікальність і за допомогою яких можна отримати певний *ідіосинкретичний* портрет індивідуального суб’єкту. Сучасний німецький дослідник Айзендорф, розглядаючи особистість у перспективі її вікового розвитку [4], дає наступні відповіді на запитання, чи залишаються риси особистості стабільними, а якщо змінюються, то в якому напрямку і наскільки кардинально.

Він виокремив для аналізу *чотири проблеми*, пов’язані з можливим впливом вікового розвитку на стабільність особистості. *Перша* – оцінка *реальності* особистісної стабільності та міри її змін; *друга* – виокремлення *передумов* формування особистості дорослої людини у *дитинстві*; *третья* проблема – визначення *характеру впливу* особистісних рис, що сформувались у дитинстві, на дорослу людину; і четверта проблема – узагальнення *принципів* розвитку особистості.

Проблеми розглядаються виходячи із таких основних положень. Визначення стабільності і мінливості особистості базується на визнанні наявності в кожному віці відповідних *соціально-емоційних характеристик* індивідуума, які забезпечують певний *рівень стабільності* на протязі короткого інтервалу часу, скажімо, у декілька тижнів, і на підставі яких можна встановити відмінності між окремими індивідуумами однієї і тієї ж культури, тобто встановити особистісні риси. Таке визначення особистості включає темперамент, тобто риси, які мають відношення до появи афективних реакцій, збудження, уваги, проте не зводить риси особистості, притаманні ранньому віку, лише до темпераменту. Вони включають деякі риси, пов’язані з пізнанням, такі як загальний інтелект, оскільки такі риси вивчаються в різних дослідницьких традиціях.

Отже, розглядаючи вікову динаміку розвитку характеристик особистості, дослідники оперують такими поняттями як *диференційні зміни*, які відбивають *типові характеристики* конкретної вікової групи, і тому можуть вважатись закономірними. Константність індивідуальних відмінностей у певній рисі, як правило, називають *стабільністю цієї риси*. Таким чином, риса вважається тим більш стабільною, чим менше в ній виникає

диференційних розбіжностей. Будемо мати на увазі, що в цьому огляді стабільність риси не розглядається як характеристика індивідуума, а як характеристика *цілої групи індивідуумів*, бо може виникнути непорозуміння, коли стабільність використовується по відношенню до відсутності усереднених змін, тобто постійності середнього рівня виявлення риси в цілій вибірці. Середній рівень може залишатися незмінним протягом певного вікового періоду, хоча багато індивідуумів зазнали певних змін. Отже, щоб запобігти можливих непорозуміннь, автор цього огляду прийняв таку точку зору, що термін «стабільність риси» буде розглядатися тільки для постійності інтеріндивідуальних розбіжностей у вибірці представників однієї і тієї ж вікової групи. Цей вид стабільності іноді називають *нормативною стабільністю*.

Міжіндивідуальні розбіжності можуть мати місце завдяки *психологічним станам*, які є нестабільними навіть на протязі короткого періоду часу і можуть змінюватись протягом днів і навіть годин.

Отже, особистісні риси, які демонструють стабільність на протязі більш тривалого періоду часу, такого, як, наприклад, декілька тижнів, не виключають можливості їх стабільності на протязі багатьох років.

В психології особистості на протязі тривалого часу більшість психологів вважали дані МакКрає і Коста, які стверджували на підставі недостатньо репрезентативної кількості емпіричних даних, що п'ять глобальних рис особистості мало змінюються після 30-річного віку.

Припущення відносно того, що риси розвиваються, формуються і досягають зрілої форми у дорослому віці, після чого вони залишаються стабільними у когнітивно здорових індивідів (МакКрає, Коста, 1999), продовжувало повторюватись у п'ятифакторній моделі особистості МакКрає і Коста. Вони вважали, що зрілість досягається к 30-річному віку. У той період виникла дуже часто вживана метафора, що особистість нібито *застигає, як гіпс*, к 30-ти річному віку. Ця гіпотеза стабілізації особистісних рис стосується індивідуальних змін, диференційних змін, тобто змін середнього рівня, але не завжди з'ясовувалося, що мається на увазі.

Автори МакКрає і Коста висунули таку гіпотезу відносно стабільності рис після досягнення віку зрілості, що, за їх твердженнями, співпадало з віком 30 років, як на підставі самоспостережень, так і спостережень за своїми знайомими. Причому це було зроблено в різних країнах. Показники за такими рисами, як *екстраверсія, нейротизм, відкритість новому досвіду зменшувались з віком*, а *сумлінність і доброзичливість збільшувались* на протязі дорослого віку, що заперечувало «гіпсову» гіпотезу МакКрає зі співавторами (2003 [22], 2005 [24]).

Були отримані дані стосовно того, що деякі риси все ж таки змінюються. Цей паттерн повторювався і диференціювався на великій вибірці дорослих при Інтернет-дослідженні, у якому взяли участь більше 130 000 осіб у віці 21-60 років, які були дослідженні за допомогою п'ятифакторної моделі. Проте з цих крос-секційних досліджень не було ясно, чи ці зміни, пов'язані з віком, відображають тільки зміни в розвитку, чи історичні зміни, які відбувались завдяки розбіжностям між різними віковими когортами, які одночасно були включені у вибірку для цього дослідження. Наприклад, скажімо, неясним залишалось, завдяки чому спостерігалось зменшення відкритості новому досвіду: чи було це, дійсно, зменшення показників цієї риси, зумовлене віком, або воно відбивало той факт, що дорослі люди, які народились у 1950, були просто менше відкриті досвіду, ніж ті, що народились у

1975 році, в силу *соціальних причин*, чи обидва фактори вплинули на цей факт – і вікова динаміка, і особливості соціальної ситуації, в яких дорослішали люди, що народились у 1975 році. Тільки лонгітюдні дослідження можуть допомогти розрізнити розбіжності у показниках особистісних рис, пов'язані з розвитком, організму, свідомості або з певними зовнішніми історичними впливами.

Робертс і його співавтори у 2006 році провели метааналіз 92 лонгітюдних досліджень змін середніх рівнів показників окремих рис протягом повного життєвого циклу на вибірці, яка включала більш ніж 50 000 досліджуваних, які народились у проміжок часу з 1898 по 1982 рік. Риси в кожній групі класифікувались за п'ятифакторною моделлю особистості. Характерною особливістю цього дослідження було те, що екстраверсія була диференційована на *«соціальну вітальність»*, тобто темпераментну рису, і на *«соціальну домінантність»* як рису, що відбиває соціальний статус людини. У всіх шести галузях продемонстровано статистично значущі розбіжності після 30-річного віку; і по чотирьох з них розбіжності припадають на середній чи похилий вік. В молодому ж дорослому віці – від 20 до 40 років – соціальна домінантність, сумлінність, емоційна стабільність збільшувались, а нейротизм – зменшувався. Крім цього, соціальна вітальність і відкритість новому досвіду збільшувались у підлітків і зменшувались у похилому віці.

У ході цього дослідження були також отримано дані, що доброзичливість суттєво підвищувалась тільки у групі від 50 до 60 років, а відкритість новому досвіду підвищувалась тільки до віку 22 років і зменшувалась після 60. Ці дані повторили результати дослідження динаміки особистісних рис дорослих, які були встановлені раніше. Зокрема, це стосується зростання сумлінності і зменшення нейротизму. Результати цього дослідження не підтверджують гіпотезу щодо стабілізації особистісних рис після 30-річного віку, і скоріше свідчать про пластичність особистісних рис цього вікового періоду. Якщо уточнити відому гіпотезу *«застигання»* рис з урахуванням інтеріндивідуальних розбіжностей, то стане очевидним, що, дійсно, після 30-річного віку диференційні зміни є менше вираженими. Завдяки наявності достатньої пластичності рис *«великої п'ятірки»* в термінах змін середніх величин після 30 років було б дивним очікувати, що міжіндивідуальні розбіжності за факторами *«великої п'ятірки»* будуть залишатись достатньо високими після 30 років.

Робертс та Сіхіод (2000) провели метааналіз 152 лонгітюдних досліджень стабільності рис із залученням 35 000 індивідуумів. Середній віковий інтервал, через який вимірювались можливі зміни в характеристиках рис, становив близько 7 років – 6,8 років. Стабільність вимірювалась кореляцією між двома найближчими вимірами, які слідували один за одним. Це дозволило виміряти кореляції між нейротизмом у віці 18 і 25 років для вибірки зі 100 індивідуумів. На противагу метааналізу середніх рівнів, при вимірах після кожного семиріччя було виявлено більш інформативні дані відносно динаміки змін рис. Результати показали збільшення стабільності в період *з раннього дитинства до 50 років* і достатньо високий рівень стабільності після цього. В період раннього дитинства стабільність, як виявилось, є низькою, але досягає середнього рівня уже в середньому дитячому віці. Ця стабільність зберігається до початку молодого дорослого віку (20–40 років).

Отже, загальна картина збільшення стабільності особистісних розбіжностей до досягнення 50-річного віку не відрізняється суттєво від досліджень, які були проведені раніше за п'ятифакторною моделлю. Таким чином, особистісні риси не стабілізуються раніше ніж у 50-річному віці, що суперечить первинним даним, отриманим раніше. Тому у пошуках уточнення результатів було введено поняття так званої *гомотипічної* і

гетеротипічної стабільності, за допомогою яких удалося встановити більш реалістичну картину змін особистісних рис. Ідея цього уточнення полягає в тому, що оцінювати одну і ту ж рису в різні вікові періоди за допомогою однакових процедур недоцільно, оскільки це призводить до *гомотипічної* стабільності. Як приклад можна продемонструвати, що краще вибирати різні процедури оцінювання, які відповідають конкретному віку, що дає можливість отримати так звану *гетеротипічну* стабільність. Інколи для вимірювання різних вікових груп навіть неможливо використати однакові процедури.

Найкращим прикладом для ілюстрації цього може бути вимірювання *загального інтелекту*, який неможливо оцінити за допомогою процедури IQ-тестування до двохрічного віку, оскільки ці процедури вимагають оцінки вербального розуміння. І все ж, такі процедури, як візуальне сприйняття та інші можуть бути використані. Іншим прикладом гетеротипічної стабільності може слугувати класичне дослідження агресивності в межах одного покоління і при порівнянні представників різних поколінь, яке було проведено Хузманом зі співавторами (1984). Вони вивчали агресивність восьмирічних дітей і цих же індивідуумів у 30 років за допомогою самооцінок або, якщо в них були подружжя, оцінок їхніх чоловіка або дружини. Було встановлено *гетеротипічну* стабільність, яка дорівнювала 0,46.

Досліджувалась також стабільність *особистісних профілей*. Наприклад, інтраіндивідуальний патерн вимірювався у такий спосіб: за допомогою п'ятифакторної моделі виявлялись показники особистісних рис одного індивідуума, а потім проводилось кореляційне дослідження для вивчення кореляції показників даного індивідуума у різні вікові періоди, що давало можливість обчислити коефіцієнт валідності профілів особистості даного конкретного індивідуума. На підставі організованого у такий спосіб дослідження вдалося встановити, що стабільність і зміни неможливо концептуалізувати на рівні вибірки, але на рівні індивідуального суб'єкта це виявилось можливим. Стабільність профілів індивідуума не є, проте, дуже надійною, оскільки в даному випадку беруться до уваги тільки показники по п'яти точках для оцінювання по кожній рисі, чого для статистичної надійності недостатньо.

Отже, отримані в результаті проведених численних емпіричних досліджень дані свідчать: особистісні зміни в будь-якому віці не означають, що особистість є нестійкою. Неможливо прогнозувати її поведінку і функціонування на тривалі періоди часу. Особистісні розбіжності залишаються помірно стабільними, починаючи з середнього дитинства і далі, і мають певний систематичний профіль змін. Що стосується довготривалого прогнозування, на підставі характеристик особистості раннього дитинства можна прогнозувати важливі результати подальшого розвитку тієї чи іншої риси в дорослому віці, оскільки особливості особистості мають значення для наступних періодів.

Крім вищезазначеного, необхідно підкреслити, що пластичність особистості на протязі всього її життєвого циклу необов'язково виникає завдяки впливам оточуючого середовища на розвиток індивідуума. Як свідчать новітні дані генетики розвитку (Руттер, 2006), гени активуються і дезактивуються на протязі всього життєвого циклу. Встановлено, зокрема, що деякі диференційні зміни можуть бути результатом змін, пов'язаних з віковими особливостями генної активності, яка притаманна більшості людей одного і того ж самого віку.

Дані психопатології свідчать про те, що активація навіть одиничних генів може призводити до драматичних змін в особистості, наприклад, активація генів, яка викликає хорею Геттінгтона (Руттер, 2006).

Узагальнюючи дані, отримані зарубіжними дослідниками у цій галузі дослідження особистості, можна стверджувати, що особистість дорослої людини відбиває взаємодію між впливами генного фонду і ознак середовища в процесі її розвитку. Оскільки ця взаємодія між середовищем і генами є специфічною для конкретних рис особистості, бо вона пов'язана зі специфічними генами і особливими умовами оточуючого середовища, продемонструємо особливості розвитку особистості дорослої людини на прикладі, скажімо, двох таких рис, як *агресивність* і *сором'язливість*.

Почнемо з результатів аналізу впливу агресивності у ранньому дитячому віці на агресивність у дорослому віці. У дослідженні, проведеному Айзендорфом зі співавторами, яке ще не надруковане, але згадується у роботі, виданій у 2008 році («Теорія особистості і її оцінювання», стор. 118), наведено порівняльний аналіз агресивності 15 % найбільш агресивних дітей у віці 4-6 років. Агресивність оцінювалася за допомогою Q-сортування вихователів, які спостерігали поведінку цих дітей, у порівнянні з контрольною групою, яка мала нижчі показники дошкільної агресивності. Оскільки майже всі агресивні діти були чоловічої статі, вплив гендерних розбіжностей неможливо було врахувати. У віці 23 років агресивності тих же самих юнаків дали оцінку їх власні батьки. Згідно з їх оцінками виявилось, що ці молоді люди були більш агресивними, менш доброзичливими, менш сумлінними і менше відкритими досвіду, і більш нейротичними, ніж їх однолітки. У групі агресивних досліджуваних було виявлено нормальні стосунки з однолітками у 23-річному віці, міжособистісні конфлікти виникали тільки в стосунках із матерями і (якщо такі у них були) з романтичними партнерами. Можна вважати, що в цьому віковому періоді агресивність впливає головним чином на близькі стосунки, які складно підтримувати. Можна очікувати, що пізніше у цих молодих людей виникнуть додаткові проблеми у стосунках і в професійній діяльності. Встановлено також, що агресивні діти досягали у віці 23 років більш низького рівня освіти. Вірогідність закінчення ними середньої школи склала лише 33 %, тобто удвічі менше, ніж у контрольній групі. Низький рівень досягнень у сфері освіти цих індивідуумів може бути частково віднесений на рахунок їх дещо більш низького рівня IQ у віці 4-6 років, хоча їх рівень IQ у віці 23 роки був лише несуттєво нижчим, ніж у контрольній групі. Лише 23 % агресивних дітей (порівняно з 72 % у контрольній групі) закінчили тільки середню школу.

Таким чином, агресивні діти виявились носіями більш низького рівня досягнень у сфері освіти. Їх більш низький рівень досягнень був зареєстрований ще в початковій школі, оскільки більша частина агресивних дітей почала навчатись у початковій школі на один рік пізніше, ніж очікувалося у їх віковій когорті. Цей ефект не знизився протягом усього дитинства і підліткового віку, а навпаки, посилювався з кожним роком навчання до одинадцятого класу. Агресивні діти перетворилися в самостійній професійній діяльності на невдах, які не знайшли роботу, що відповідала б рівню їх освіти. Важливо зазначити, що цей ефект ранньої агресивності був встановлений лише для тієї відсоткової частини людей, які мали повне робоче навантаження. Ці розбіжності дають підставу зробити висновок, що агресивна група мала проблеми у продовженні їх трудової кар'єри на протязі всього періоду, що вони перебували на ринку праці. Цей результат співпадає з даними, які були отримані іншими дослідниками. Важливо підкреслити, що такий вплив і раніше був зареєстрований в

аналогічних дослідженнях. Діти, які були агресивними в дитинстві, знаходились в категорії більш високого ризику участі у кримінальних порушеннях після 18 років, ніж контрольна група: вірогідність такого ризику склала 12 випадків залучення до кримінальних справ. Проте, така справляюча враження цифра повинна розглядатись з обережністю, оскільки рівень девіантності поведінки у контрольній групі дітей був надзвичайно низьким, і тільки меншість агресивних дітей відповідної групи повідомили про те, що вони мали вже певні кримінальні звинувачення [2].

У цілому, це лонгітудне дослідження відносно дітей з низьким рівнем контролю і високим рівнем агресивності показує більш високий рівень стабільності агресивного особистісного патерна, ніж аналіз групи сором'язливих дітей, і більш серйозні наслідки дитячої агресивності у дорослому віці, ніж наслідки сором'язливості. Розходження стабільності на підставі особливостей розвитку особистості у дитячому віці і прогнозування відповідних змін у дорослому віці пов'язані з тим, що соціальне оточення є дуже сильним і широким для агресивних дітей, у той час як воно є не настільки сильним для сором'язливих, оскільки сором'язливі індивіди більш самодостатні і менше вступають у взаємодію з іншими.

Загальні висновки

Автори виділяють *три основні принципи розвитку особистості* (Безанц зі співав., 2003). *Перший принцип* формулюється як *висока пластичність особистості* протягом усього життєвого шляху, що вже розглядалось вище на конкретних прикладах. *Другий принцип* полягає в тому, що виявляється і *довготривала стабільність* особистості. Як показали результати деяких розглянутих вище досліджень відносно стабільності особистісних рис, стабільність міжіндивідуальних розбіжностей продовжує зростати до 50-річного віку. Ця довготривала стабілізація, як можна припустити, базується, принаймні, на чотирьох положеннях. *Перше* полягає у тому, що значна міра стабільності особистості дорослої людини може бути пояснена *генетичними факторами* (Руттер, 2006). Індивідуальна генетична структура кожного індивідуума зберігається стабільною протягом життєвого шляху, навіть незважаючи на те, що генетична активність і її вплив на особистість можуть змінюватися з роками.

Друге положення, яке пояснює розглянуті вище дані, полягає в тому, що *людина обирає, модифікує або створює своє власне оточення*, яке до певної міри відповідає її особистості. Це формування певної «*ніші*» для себе сприяє збереженню стабільності особистісних рис. Наприклад, агресивні підлітки і молоді дорослі виявляють тенденцію приєднуватись до девіантних груп, припиняти шкільне навчання, залишати роботу і створювати конфліктні стосунки з власними батьками, що, в свою чергу, стабілізує їх агресивність. Іншими словами, люди частково самі створюють для себе умови існування для подальшого розвитку, що відповідає їх особистості.

Третє положення полягає в тому, що людина розвивається і підтримує *стабільну особистісну ідентичність*, яка забезпечує відправну точку для важливих життєвих досягнень. Особистісна ідентичність виконує роль своєрідного фільтра життєвого досвіду і впливає на інтерпретацію людиною нових подій у такий спосіб, який відповідає її особистості. Більш того, особистісна ідентичність сприймається іншими, передається їм і викликає реакцію, яка відповідає особистісній ідентичності, завдяки чому остання стає все більше і більше стабільною на протязі всього підліткового і дорослого віку. Її стабілізація сприяє стабільності особистості.

Четверте положення стосується того, що, як було зазначено при розгляді проблеми гомотипічної у порівнянні з гетеротипічною стабільністю, стабільність особистості пов'язана з *гнучкістю*, тобто з її *здатністю впорюватись з викликами оточуючого середовища*. Оскільки риси особистості, характерні для гнучкості, такі як емоційна стабільність, сумлінність, доброзичливість, демонструють середній рівень зростання на протязі дорослого віку, *результуюче зростання гнучкості призводить до зростання стабільності особистості*.

Відносно *третього принципу*, обраного для пояснення *розвитку особистості*, що стосується розвитку особистісної *ідентичності*, нещодавно були отримані дані нових емпіричних досліджень, на підставі яких Робертсом зі співавторами (2003) був сформульований принцип *co-responsiveness* (взаємовідповідності), який пов'язує особистісні ефекти з ефектами, які відбивають вплив оточуючого середовища на особистість для кожної риси. Висловлюється припущення, що ті риси, які впливають на вибір людьми специфічного оточення, виявляються рисами, на які найбільшою мірою впливає це оточення. Наприклад, якщо людина прагне зайняти лідерські позиції, оскільки вона має таку рису, як домінантність, вона стане ще більш домінантною, коли отримає це положення лідера. Виходячи з цього принципу, життєвий досвід не впливає на всі риси індивідуума однаковою мірою помітно. Навпаки, очікується, що більш характерні риси індивідуума більшою мірою будуть корелювати із життєвим досвідом людини. Це і є принцип *co-responsiveness* (взаємовідповідності), який полягає в тому, що людина більше активно реагує на ті можливості в оточуючому середовищі, котрі дають їй шанс виявити найбільш характерні для неї риси, які, в свою чергу, ще більше розвиваються.

1.9. Еволюційний підхід до дослідження особистості

Еволюціонувати – означає змінюватись з перебігом часу. Є чіткі свідчення того, що групи тварин змінилися на протязі тривалого часу. Наприклад, теорія Чарльза Дарвіна щодо еволюції і природного відбору є спробою запропонувати пояснення цього процесу змін. Основні принципи цієї теорії можуть бути сформульовані у наступний спосіб.

1. Середовище мешкання постійно змінюється і тварини пересуваються у нові умови мешкання. Зміни в середовищі вимагають нових адаптаційних зусиль для того, щоб вижити.

2. Живі істоти постійно змінюються. Це відбувається частково завдяки сексуальній репродукції, коли двоє батьків створюють нового індивідуума, поєднуючи свої гени.

3. Змагання між індивідуумами за обмежені ресурси (такі як доступ до їжі, до партнерів) призводить до того, що ті індивідууми, які мають риси, що дозволяють краще адаптуватись до змінного середовища, мають більше шансів на виживання. Іншими словами, ті індивідууми, які більше відповідають середовищу, в якому перебувають, виживають краще. Ніхто не відбирає цих індивідуумів з кращими рисами – вони відбираються природно.

Кінцевим результатом адаптації до змінюваних фізичних умов мешкання є зміни у поведінці людини, які допомагають їй у більшій мірі відповідати умовам мешкання і сприяти виживанню в них. Ті риси особистості, які не є адаптивними, зникають, рівно як і носії цих рис. Необхідно підкреслити, що зникає не сам по собі індивідуум, а його гени. Природний відбір відбувається на генному рівні. Класичним прикладом цього є тенденція батьків ризикувати своїм життям для спасіння своїх дітей, яку можна розглядати як альтруїстичну поведінку. Якщо альтруїстична поведінка унаслідкується, вона може певною мірою сприяти виживанню і репродукції.

Соціобіологія

Соціобіологи, такі як Гамільтон (1964), Дофкінс (1976), та інші запропонували розглядати додатково до природного відбору відбір *видовий*. Принцип видового відбору полягає в тому, що будь-яка поведінка, що сприяє виживанню виду, буде відбиратись. Еволюційна теорія Дарвіна робить наголос на індивідуальній відповідності умовам, в яких існує індивідуум. Соціобіологи поширили це положення на генетичну спорідненість, і, таким чином, селекція почала включати виживання будь-якого родича, який має такі ж гени.

Основні положення еволюційного підходу до дослідження особистості

Еволюційний підхід базується на тому, що всю поведінку можна пояснити в термінах генетичного детермінізму. Етологічне вивчення поведінки було спрямоване на те, щоб зрозуміти, що означає функція поведінки для індивідуума. Прихильники еволюційного підходу стверджують, що будь-яка поведінка може бути певною мірою адаптивною або нейтральною. Інакше вона б не залишилась в індивідуальному генному запасі. Цей аргумент застосовується, наприклад, і для пояснення ментальних захворювань. Якщо гени, які відповідають за ментальні психічні розлади, не мають адаптивної значущості, навіщо вони повинні продовжувати існування? Це, звичайно, передбачає, що ментальні розлади мають деяку генетичну основу. Дослідження близнюків доводить, що це дійсно так [2].

Наступне положення еволюційного підходу полягає в тому, що генетично детерміновані риси виникають в процесі природного і видового відбору. Поведінка, яка сприяє виживанню і репродукції генетичної лінії, буде вибраною і гени, відповідальні за подібну рису, матимуть шанс вижити. Коли середовище мешкання змінюється, або індивідуум змінює місце мешкання, нові риси необхідні для забезпечення виживання. Отже, зміни в середовищі і викликають певне напруження, пов'язане з відбором. Нові генетичні комбінації створюють адаптацію, й індивідуальні гени, які краще за все відповідають конкретному середовищу, мають можливість вижити. Приклади еволюційного підходу, звичайно, більш переконливі по відношенню до тварин. Проте в еволюційних поясненнях людської поведінки фокусується увага на тому, як еволюційні пояснення можуть бути використані для того, щоб зрозуміти репродуктивну поведінку людини, як пояснити наявність психічних розладів і еволюцію інтелекту.

У психології людини є багато прикладів для пояснення з позицій еволюційного підходу до дослідження поведінки. Прикладом може бути теорія формування прив'язаності. Адаптивна природа стресу також може розглядатись як приклад еволюційної поведінки. Соціобіологічний підхід застосовується для пояснення формування відносин між індивідуумами. Він також має значення для розуміння про- і антисоціальної поведінки. Про- і антисоціальна поведінка, моральний розвиток, когнітивний розвиток, розвиток гендерних розбіжностей, теорія біологічних ритмів, – усі ці феномени можуть отримати пояснення на базі еволюційного підходу до дослідження особистості.

Оцінка еволюційного підходу

Звичайно, немає сумніву в тому, що аспекти людської поведінки детерміновані генетичними факторами і напруженістю процесу природного відбору. Цей підхід має ефективні аспекти практичного застосування, такі як, наприклад, генна інженерія, генетично модифіковані продукти, відбір сільськогосподарських тварин, і таке інше.

Ще один аспект цієї теорії, який має успішне застосування, – це консультування майбутніх батьків з приводу можливих генетичних проблем і порушень у дітей.

Проте з цим підходом асоціюється дуже велика кількість етичних проблем, що зумовлюють його негативні аспекти. Теорія еволюції пропонує багато положень і даних, які можуть бути описані в термінах „екс-пост-фактум”. Складно встановити, чи поведінка справді є корисною і чому вона залишилась в генному запасі: саме тому, що вона є позитивною, чи завдяки тому, що вона була просто нейтральною і ніколи не була відібрана як неуспішна.

Еволюційні пояснення є суворо детерміністськими. Що б ми робили, якщо б виявили, що тенденція поводитись агресивно була необхідною, і ця поведінка була успадкована деякими індивідуумами? Що тоді треба було б зробити – ізолювати цих індивідуумів, або не дозволяти їм створювати нові покоління?

Нещодавні спроби виправдати гвалтування в термінах еволюційної теорії зустріли дуже серйозні заперечення як з боку чоловіків, так і з боку жінок. Сонфіл та інші автори (2000) роботи стверджують, що цей тип розуміння може допомогти нам краще вирішувати цю проблему, проте необхідно пам'ятати, що багато інших підходів в психології є у рівній мірі детерміністськими, як і еволюційний підхід, наприклад, біологічні, поведінкові підходи. Фактично, наука сама у цілому є високо детерміністичною. Тому детермінізм неможливо розглядати як негативний аспект. В термінах поведінки тварин еволюційні пояснення можуть бути більш доречними, тому що ця поведінка меншою мірою регулюється на підставі досвіду.

Зарубіжні дослідники цієї проблеми пропонують замислитись над питанням: чому людство продовжує поводитись у такий спосіб, який міг бути адаптивним в еволюційному минулому, але зараз вже більше не є адаптивним? Між іншим, існують цікаві зарубіжні дані у межах еволюційного підходу стосовно того, що деякі переваги, які людина віддає споживанню тієї чи іншої їжі, були пов'язані з еволюційними процесами відбору їжі, яка забезпечувала швидке поновлення енергетичних ресурсів для первісної людини. Те, що було адаптивним і необхідним раніше, зараз вже втратило свою доцільність. Тим не менше, людині дуже важко відмовитись від стереотипів, які склалися. Це – цілком обґрунтована критика, й еволюційні психологи звертаються до поняття середовища еволюційної адаптації, тобто того періоду в еволюції людини, на протязі якого гени людини відбирались для того, щоб вирішувати проблеми виживання, що були актуальними у той давній час. Проте це був проміжок часу між 35 тисячами і трьома мільйонами років до нашої ери. Яскравим прикладом тривалості еволюційних змін може бути реакція на стрес, що породжує поведінку, яка була адаптивною у той час, коли подолання стресу вимагало фізичних зусиль [2].

Подолання стресорів сьогодення не вимагає підвищеного психофізіологічного збудження, яке дає можливість запобігти стресу шляхом боротьби або втечі. Чому ж тоді ці типи поведінки залишаються? Пояснення знаходиться у відставанні геному від тих змін, що відбулись, і гени, які ми маємо, можуть бути достатньо адаптивними, але вони не є суттєво дезадаптивними, тому вони і можуть зумовити зміни нашої поведінки шляхом, як вважають прихильники цього підходу, природного відбору.

1.10 Соціальний конструктивізм як підхід до розгляду формування особистості

Соціальний конструктивізм, як і гуманістична психологія, є ще одним джерелом змін у ставленнях психологів до дослідження особистості. Сутність підходу полягає в тому, що питання, які виникають у людини до об'єктивної реальності, виявляються двозначними. Помилковою є точка зору, що існує певна *об'єктивна* реальність. Бартлетт (1932) писав з цього приводу: «Все людське життя є спрямованим на пошук змісту». Іншими словами, важливість, яку ми надаємо досвіду, не зумовлена самим досвідом. Ми можемо побачити це, якщо розглянемо будь-яке фізичне явище, наприклад, смерть. Досвід смерті варіюється від індивідуума до індивідуума, від культури до культури. Фізична реальність однакова, але спосіб, у який ми переживаємо її, пов'язаний з тим, що ми вносимо в цю подію, і наш багаж, переданий нам через мову і культуру, детермінує наше ставлення до явища.

Помилковим є також уявлення про те, що людина може зібрати неупереджені дані, оскільки на наше сприйняття впливають очікування, пов'язані з культурою і мовою. Соціальні конструктивісти стверджують, що, якщо дослідник дотримується точки зору відносно того, що об'єктивні дані подібні даним, які збираються в експерименті, то вони фактично можуть виявитись такими ж суб'єктивними, як і дані більшості суб'єктивних типів досліджень [2].

Соціальні репрезентації

Основною концепцією, покладеною у підгрунття соціально-конструкціоністського підходу, є уявлення про наявність соціальних репрезентацій. Московічі (1981) вперше описав соціальні репрезентації як очікування, уявлення, вірування, які притаманні певній соціальній чи культурній групі і які використовуються для того, щоб пояснювати соціальні явища. Такі очікування виникають, наприклад, через повсякденні розмови між людьми, через звіти у ЗМІ, які розглядаються як «факти». Важливо звернути увагу на подвійну форму виявлення соціальних репрезентацій. Характеризуючи цей тип знання, дослідники підкреслюють, що ці знання неусвідомлено формуються соціальними групами. Концепт соціальної репрезентації може бути застосований до наукового знання у такий же спосіб, як і знання, що отримуються повсякденно. Московічі використав ідею соціальних репрезентацій для того, щоб пояснити, як психоаналіз просувався від наукової теорії до більш широкого пояснення, до того, чому суспільство є таким, яким воно є. Перша – *наукова* – фаза цього процесу спостерігається тоді, коли дослідники використовують конкретну теорію. *Друга фаза* настає, коли певні сформульовані ідеї набувають більшого поширення, і, врешті-решт, в *ідеологічній фазі* ці ідеї застосовуються для всього суспільства у цілому.

Дослідження на розщепленому мозку дають цікаві спостереження відносно природи соціальних репрезентацій. Ці дослідження використовуються при операції, яка спрямована на розділення двох півкуль мозку. Операція на розщепленому мозку застосовується до індивідів, які страждають від сильних нападів епілепсії, тобто захворювання, при якому електрична активність мозку призводить до виникнення судом. У більшій частині хворих на епілепсію це можна контролювати за допомогою відповідних ліків. Коли ж це неможливо, звертаються до оперативного втручання. Така операція не проходить без змін у поведінці пацієнта, і спочатку вчені навіть не усвідомлювали, що розщеплення двох півкуль мозку може призвести до проблем у пацієнта, оскільки у разі, коли таке явище трапляється природним шляхом, люди спроможні навчатись, оволодівати механізмами подолання

складних ситуацій, достатніми для того, щоб функціонувати більш-менш нормально. Психологи, що вивчали пацієнтів з розщепленим мозком, зареєстрували деякі інтригуючі дані, які дають уявлення про відмінності між лівою та правою півкулями, на підставі яких виникають філософські питання відносно мозку і свідомості.

Сперрі (1968) вивчав поведінку групи індивідумів, які страждали від настільки сильних епілептичних судом, що їх неможливо було контролювати за допомогою ліків. Після проведення оперативного втручання дослідники отримали можливість вивчити зміни поведінки у суб'єктів з розщепленим мозком. Тестували досліджуваних у такий спосіб: пацієнти, прикриваючи одне око, отримували інструкцію дивитись на фіксовану точку у центрі екрана, на якій проектувались слайди ліворуч або праворуч від його центра на дуже великій швидкості – одна картинка за 1/10 сек або навіть скоріше. Під екраном знаходився отвір, що дозволяв досліджуваному торкатись об'єктів, але не бачити свої руки.

Основні дані цих досліджень показали, що у разі, коли картина була спочатку показана у лівому візуальному полі, учасник не міг упізнати її. Якщо візуальний матеріал з'являвся спочатку в правій частині поля, досліджуваний міг описати її і письмово, і усно. Якщо візуальний матеріал з'являвся *в лівому* візуальному полі, пацієнт міг ідентифікувати цей предмет *правою* рукою, але не лівою. Якщо ж візуальний матеріал подавався з лівої частини екрана, пацієнт постійно повідомляв, що він нічого не бачить, або помічає лише спалах світла з лівого боку.

Проведення якісних досліджень

Більшість психологів не приймають соціальний конструктивізм на підставі суб'єктивного підходу до його дослідження. Проте є можливість зробити методи дослідження цього явища більш доступними за допомогою аналізу *дискурса*. Даний метод полягає в аналізі письмових або усних висловлювань. Переважна увага звертається саме на мову, якою користується досліджуваний. Стверджується, що такі дискурси можуть дати велику інформацію про поведінку, почуття, думки, ставлення індивідумів, які беруть участь у дискурсі. Таким чином, дискурс може дати інформацію щодо культури, в якій він здійснюється, оскільки він розкриває соціальні репрезентації учасників. Звичайно, дискурс дає уявлення і про факти. Методичний прийом аналізу дискурсу включає збір і кодування даних з подальшим їх аналізом. Цей процес аналізу набуває об'єктивності, якщо він повторюється, реплікується. Проте поки що не існує таких регулярних процедур, які застосовувалися б для такого виду аналізу.

Приклади соціально-конструктивістського підходу до дослідження особистості

Цей підхід у психології є порівняно новим – він існує приблизно 20 років. Соціальні репрезентації і соціально-конструктивістські пояснення даються, наприклад, агресивній поведінці, антисоціальним проявам, психологічним відхиленням від норми. Вони розглядаються як можливі соціальні конструкти. Соціально-конструктивістський підхід використовується для досліджень гендерних упереджень. Цей підхід вважається альтернативним відносно традиційних підходів до дослідження особистості.

Оцінка соціального конструктивізму

Соціальний конструктивізм використовують для пояснення явища множинного розладу особистості і при вирішенні інших проблем.

Переваги соціального конструктивізму. Соціально-конструктивістський підхід спонукав психологів на те, щоб ближче й уважніше подивитись на їх дефініції суб'єктивності і об'єктивності. Він також запропонував психологам апробувати нові техніки

і нові ракурси погляду на поведінку людини, засоби, які підкреслюють роль соціальних впливів і важливість досвіду у створенні суб'єктивної картини світу. Дискурси є джерелом інформації про те, що індивідууми відчувають інакше, ніж можна було б прогнозувати на підставі спостереження за поведінкою людини чи аналізу її відчуттів.

Недоліки підходу. Цей підхід складно піддавати адекватній критиці, оскільки він ще не сформувався як самостійний напрям у дослідженнях психології особистості. Цілком зрозуміло, що основними критиками цього підходу є ті психологи, які фундаментально не погоджуються із спроможністю розкриття сутності людини і витоків її поведінки за допомогою дискурс-аналізу. Вони стверджують, що навіть помилкова традиційна методологія дає нам корисну інформацію про людську поведінку, ніж те, про що можна дізнатись з аналізу дискурсу. Залишається тільки чекати, чи стане дискурс-аналіз у такій же мірі необхідною і корисною процедурою, як і інші методи досліджень. Може трапитись і так, що соціальний конструктивізм, врешті-решт, перетвориться на засіб піддання наших знань перевірці, чим на засіб генерування нового знання.

Психологи, які дотримуються соціально-конструктивістського підходу, стверджують, що не існує об'єктивних даних, і що наші «знання» про самих себе і світ базуються на соціальних конструкціях. Іншими словами, «те, що ми називаємо фактами, є просто версією подій, які за різних причин мають в даний момент широке висвітлення» (Біер, 1997). Соціальні конструкціоністи піддавали критиці «об'єктивність науковців», як вони пишуть, «які не працюють з урахуванням культурних і історичних обставин». З їх точки зору, спостереження, які здійснюються психологами, і способи, якими ці спостереження інтерпретуються, детерміновані значною мірою культурними і історичними факторами, які впливають на них. Так, наприклад, вчителі, які карають дітей, що запізнюються на заняття або порушують дисципліну, зараз розглядаються як такі, що поводяться агресивно і неприпустимо; але та ж сама поведінка сприймалася з толерантністю ще 40-50 років тому. Отже, авторами цього підходу підкреслюється важливість історичного контексту, доцільність розмірковувань у термінах континууму історичної перспективи, і тому слід розглядати феномени, які високою мірою піддаються історичному впливу, слід дуже обережно. Біхевіористи і інші психологи, які віддають перевагу природничо-науковому підходу у дослідженнях психологічних явищ, виходять з припущення, що історичні умови перебігу окремого феномену мають дійсно велике значення, у той час як соціальні конструктивісти вважають, що це робиться явно недостатньо.

Оскільки не існує кінцевого знання про те, що являє собою людина і її поведінка, чим остання детермінована, нам необхідно спробувати зрозуміти, звідки виходять наші наявні уявлення. Одним із засобів, за допомогою якого це може бути досягнуто, є дискурс-аналіз, який включає концентрацію уваги на використанні мови людиною, для того, щоб зрозуміти, як вона сприймає світ. Ветеррел і Поттер (1988) провели дискурс-аналіз інтерв'ю, що були взяті у білих новозеландців. Ці інтерв'ю стосувалися проблеми вивчення майористської культури в школах. У результаті аналізу дискурсу було встановлено, що багато білих новозеландців мали расистські погляди, хоча вони стверджували, що расистами не були. Вони ставали на захист майористської культури, але поряд з цим підкреслювали важливість її вивчення в контексті інших культур.

Отже, завершуючи розгляд цього напрямку у дослідженнях особистості, можна ще раз підкреслити, що валідність соціально-конструктивістської позиції є недостатньо високою, хоча велика кількість психологів розглядають її як таку, що має дуже великі домагання

відносно її об'єктивності. Наприклад, уявимо собі, що декілька людей бачили, як поліцейський побиває студента, і, незалежно від їх уявлень, вони погодяться між собою, що собою являє цей факт. Проте у них виникне багато відмінностей щодо того, чи виправдані були дії цього поліцейського. Іншими словами, наші уявлення можуть надавати певне забарвлення інтерпретації дії, але вони меншою мірою здатні вплинути на описання нами фактів.

Контрольні завдання до розділу 1

1. Ідеї яких провідних дослідників у галузі вивчення структури особистості відбивають сучасні теорії особистісних рис? Охарактеризуйте внесок кожного з цих провідних дослідників.

2. Проаналізуйте визначення особистісної риси або диспозиції, запропоноване Г. Олпортом.

3. Яку відповідь на запитання «Яким повинно бути психологічне життєописання людини?» запропонував Г. Олпорт?

4. Які основні чотири атрибути моделей рис сформулював Р. Кеттелл?

5. Чому між Г. Айзенком і Р. Кеттеллом виникли дискусії відносно оптимальної кількості факторів особистості? Чи відбивають ці дискусії наявність ієрархічної моделі рис? Поясніть особливість внеску Г. Айзенка в теорію рис.

6. Кому належить пріоритет у використанні емпіричних досліджень для перевірки взаємозв'язків між рисами і поведінкою?

7. Охарактеризуйте п'ятифакторну модель особистості. Чим відрізняються її дві відомі версії «OCEAN» і «NEO-PI-R»? Хто їх розробив?

8. Чим відрізняється версія п'ятифакторної моделі в описанні М. Цукермана?

9. Яким фактором доповнили п'ятифакторну модель Ештон і Лі (2005)? Чи доцільним є виокремлення шостого фактора у моделі HEXACO?

10. Чи відрізняються розподілення п'яти глобальних факторів особистості у різних культурах? Які відмінності між японцями і американцями встановив Матсумото (2006) відносно факторів нейротизму, сумлінності й екстраверсії?

11. Охарактеризуйте здобутки новітніх досліджень теорії особистісних рис. Яка з особистісних рис пов'язана, за даними новітніх досліджень, з більш позитивною схвальною соціальною перцепцією? Яка з п'яти рис пов'язана зі змістом соціального Я?

12. Чому багато прикладних психологів скептично ставляться до застосування оцінок особистісних рис у своїй прогностичній діяльності? Чи мають вони рацію для прояву скептицизму?

13. Чим відрізняються експліцитні та імпліцитні підходи до оцінювання особистості? Які основні недоліки експліцитного оцінювання?

14. Що мав на увазі відомий дослідник у галузі психології особистості Первін (2002), коли сформулював необхідність визначення «одиниць» аналізу особистості? Які «одиниці аналізу» він розглядає як альтернативні відносно рис як одиниць аналізу особистості?

15. Дайте визначення поняття «контекстуалізована» риса? Наведіть приклади для його пояснення.

16. Що сучасні зарубіжні дослідники вважають джерелом інформації для описання індивідуальності?

17. Які варіанти спрощення 16-факторної моделі особистісних рис Кеттелла запропонували сучасні дослідники: Грегорі Бойл (2005), Фішер і Бойл (1997), Крюг (1980) та інші?

18. Охарактеризуйте версію моделі для підлітків SMAT, створену на підставі моделі Кеттелла? Які широкі фактори другого рівня в моделі SMAT виокремлено для дослідження структури особистості дітей початкового шкільного віку? Охарактеризуйте зміст цих чотирьох факторів (супер-его, нарцисизм, грайливість і самочутливість).

19. Охарактеризуйте основні припущення і принципи, на яких базуються дослідження структури особистості. Наведіть дані емпіричних досліджень, що ілюструють релевантність цих принципів.

20. Охарактеризуйте дію принципу «інтеракціонізму» на прикладі прояву риси «нейротизм».

21. Яку оцінку дають зарубіжні дослідники факторному і типологічному підходам до вивчення особистості?

22. Охарактеризуйте психофізіологічні і біохімічні кореляти трьох провідних особистісних рис і визначте їх пояснювальний потенціал.

23. Проаналізуйте основні положення теорії сензитивності до підкріплення поведінки Джефрі Грея як приклад розвитку ідей генетичного підходу до дослідження структур особистості.

24. Поясніть у межах теорії Грея феномен сприйняття людьми відсутності оцінюваної позитивної події як функціонально еквівалентну наявності негативної події і, навпаки, сприйняття відсутності очікуваного покарання – як винагороду.

25. Доведіть правомірність твердження сучасних зарубіжних дослідників відносно того, що теорію сензитивності до підкріплення поведінки можна вважати теорією базових емоцій і мотивації.

26. На якому підґрунті побудована п'ятифакторна модель особистості? Які міркування дозволили виокремити саме п'ять факторів?

27. Чому теорія психологічних типів Юнга стала основою для розробки Майерсом і Брігсом індикатора типів, що широко використовуються як засіб вимірювання чотирьох основних аспектів функціонування особистості, в яких протиставляються інтроверсія і екстраверсія, покладання на почуття або інтуїцію, превалювання мислення над почуттями? Знайдіть кореляти у п'ятифакторній моделі особистості зазначеним вище протиставленням.

28. Наведіть приклади різних типів досліджень, за допомогою яких перевірялась психологічна реальність п'ятифакторної моделі: а) генетичних; б) лонгітюдних; в) соціально-аналітичних; г) еволюційних; д) клінічних.

29. Охарактеризуйте основні вихідні положення, на яких базується п'ятифакторна модель Марвіна Цукермана.

30. Охарактеризуйте проблематику емпіричних досліджень, у яких перевірялась роль потреби у пошуку відчуттів у визначенні схильності до певних типів поведінки, зокрема до сексуальних відхилень, зловживання наркотиками і т. ін.

31. Який внесок зроблено прихильниками еволюційного підходу до дослідження особистості у з'ясуванні: а) адаптивної природи стресу; б) формування прив'язаності; в) витоків антисоціальної поведінки; г) розвитку гендерних розбіжностей тощо.

32. Проаналізуйте визначення змісту поняття «соціальні репрезентації», що становлять підґрунтя соціально-конструктивістського підходу до вивчення формування особистості.

33. Охарактеризуйте методи аналізу дискурсу, що використовується у соціально-конструктивістському підході до вивчення розвитку особистості. Наведіть приклади аналізу агресивної поведінки, антисоціальних проявів, психологічних відхилень як соціальних конструктів.

34. Наведіть приклад застосування соціально-конструктивістського підходу до виявлення расистських поглядів у суб'єктів, які заперечували їх існування.

35. Дайте загальну оцінку підходу до дослідження структури особистості з позицій його внеску у вирішення проблеми, актуальність якої для психології особистості підкреслював Кеттелл, – «дійти до конкретної людини».

Список літератури до передмови та розділу 1

1. **Максименко С. Д.** Генезис существования личности. – К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.
2. **Носенко Е. Л., Аршава І. Ф.** Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості: підручник / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 261 с.
3. **Allport, G.W.** (1937) *Personality: A Psychological Interpretation*. New York: Holt.
4. **Asendorpf, J.B.** (2008) Developmental Perspectives. In: *The SAGE Handbook of Personality and assessment*. Vol. 1. Personality Theories and Models // Eds. Gregory J. Boyle, Gerald Matthews, Donald Saklofske. – Los Angeles, London, New Delhi, Singapore. – P. 101–123.
5. **Ashton, M.C., Lee, K., Perugini, M., Szarota, P., de Vries, R.E., Di Bias, L, Boies, K. and De Raad, B.** (2004) 'A six-factor structure of personality-descriptive adjectives: Solutions from psycholexical studies in seven languages', *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(2): 356–66.
6. **Baumeister, R.F., Campbell, J.D., Krueger, J.I. and Vohs, K.D.** (2003) 'Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness, or healthier lifestyles?', *Psychological Science in the Public Interest*, 4(1): 1–44.
7. **Bond, M.H.** (2000) 'Localizing the imperial outreach -The Big Five and more in Chinese culture', *American Behavioral Scientist*, 44(1): 63–72.
8. **Boyle, G.J. Matthews, G. and Saklofske, D.H.** Personality Theories and Models: An Iverview. — *The SAGE Handbook of Personality Theory and assessment*. (2008) – V. 1, Eds. G.J.Boyle, G.Matthews, D.H.Saklofske. – SAGE Publication Ltd. – Los Angeles, London, New Delhi, Singapore. — P. 1–30.
9. **Boyle, G.J.** Simplifying the Cattellian Psychometric Model: *The SAGE Handbook of Personality Theory and assessment* (2008) – V. 1, Eds. G.J.Boyle, G.Matthews, D.H.Saklofske. – SAGE Publication Ltd. – Los Angeles, London, New Delhi, Singapore.
10. **Broner, R.K., Schmidt, C.W. and Herbst, J.H.** (2002) 'Personality trait characteristics of opioid abusers with and without comorbid personality disorders', in P.T. Costa Jr. and T.A. Widiger (eds), *Personality Disorders and the Five-Factor Model of Personality* (2nd edn). Washington, DC: American Psychological Association, pp. 249–68.

11. **Campbell J.B.** Modern Theories: What Have We Gained? What Have We Lost? - The SAGE Handbook of Personality and assessment (2008). Vol. 1. Personality Theories and Models // Eds. Gregory J. Boyle, Gerald Matthews, Donald Saklofske, p. 190—212.
12. **Costa, P.T. Jr. and McCrae, R.R.** (1992) Revised NEO Personality Inventory and NEO Five-Factor Inventory. Odessa: Psychological Assessment Resources.
13. **Costa, P.T. Jr. and Widiger, T.A.** (2002) (eds), *Personality Disorders and the Five-Factor Model of Personality* (2nd edn). Washington, DC: American Psychological Association.
14. **Donnellan, M.B., Conger, R. and Bryant, CM.** (2004) 'The Big Five and enduring marriages', *Journal of Research in Personality*, 38(5): 481–504.
15. **Eisenberg, N., Sadovsky, A., Spinrad, T.L., Fabes, R.A., Losoya, S.H., Valiente, C, Reiser, M., Cumberland, A. and Shepard, S.** (2005) 'The relations of problem behavior status to children's negative emotionality, effortful control, and impulsivity: Concurrent relations and prediction of change', *Developmental Psychology*, 41(1): 193–211.
16. **Goldberg, L.R.** (1990) 'An alternative «Description of personality»: The Big-Five factor structure', *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(6): 1216–29.
17. **Gray, J.A.** (1976) 'The behavioral inhibition system: A possible substrate for anxiety', in M.P. Feldman and A.M. Broadhurst (eds), *Theoretical and Experimental Bases of Behaviour Modification*. London : Wiley, pp. 3—41.
18. **Matsumoto, D.** (2006) 'Are cultural differences in emotion regulation mediated by personality traits?', *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37(4): 421–37.
19. **Matthews, G.** (2000) 'A cognitive science critique of biological theories of personality traits', *History and Philosophy of Psychology*, 2(1): 1–17.
20. **McCrae, R.R. and Costa, P.T. Jr.** (1996) 'Toward a new generation of personality theories: Theoretical contexts for the Five-Factor Model', in J.S. Wiggins (ed.). *The Five-Factor Model of Personality: Theoretical Perspectives*. New York: Guilford, pp. 51–87.
21. **McCrae, R.R. and Costa, P.T. Jr.** (1997) 'Personality trait structure as a human universal', *American Psychologist*, 52(5): 509–16.
22. **McCrae, R.R. and Costa, P.T. Jr.** (2003) *Personality in Adulthood: A Five-Factor Theory Perspective* (2nd edn). New York : Guilford.
23. **McCrae, R.R., Costa, P.T. Jr., Lima, M. P., Simoes, A., Ostendorf, F, Angleitner, A., Marusic, I., Bratko, D., Caprara, G.V., Barbaranelli, C, Chae, J-H. and Piedmont, R.L.** (1999) 'Age differences in personality across the adult life span: Parallels in five cultures', *Developmental Psychology*, 35(2): 466–77.
24. **McCrae, R.R., Martin, T.A. and Costa, P.T. Jr.** (2005b) 'Age trends and age norms for the NEO Personality Inventory-3 in adolescents and adults', *Assessment*, 12(4): 363-73.
25. **Mischel, W.** (1973) 'Toward a cognitive social learning reconceptualization of personality', *Psychological Review*, 80(4): 252–83.
26. **Murray, H.A.** (1938) *Explorations in Personality*. New York: Oxford University Press.
27. Peter I. Giordano *Personality Psychology. Individual Differences and personality: The SAGE Handbook of the XXI Century Psychology* (2007) - SAGE, Los Angeles.
28. **Peterson, C., and Seligman, M.E.P.** (2004) *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. – New York: Oxford university Press.
29. **Psychology for A2 Level.** /M.W. Eysenck, C. Flanagan/ East Sussex, Psychology Press Ltd. – 2001.

30. **Roberts, B.W., Helson, R. and Klohnen, E.C.** (2002) 'Personality development and growth in women across 30 years: Three perspectives', *Journal of Personality*, 70(1): 79-102.
31. **Roberts, B.W., Wood, D. and Smith, J.L.** (2005) 'Evaluating Five-Factor Theory and social investment perspectives on personality trait development', *Journal of Research in Personality*, 39(1): 166–184.
32. **Rothbart, M.K. and Bates, J.E.** (2006) 'Temperament in children's development', in W. Damon, R. Lerner, and N. Eisenberg (eds), *Handbook of Child Psychology* (6th edn): Vol. 3. Social, Emotional, and Personality Development. New York: Wiley, pp. 99–166.
33. **Schmitt, D.P., Allik, J., McCrae, R.R., Benet-Martinez, V, Alcalay, L, Ault, L. et al.** (2007) 'The geographic distribution of Big Five personality traits: Patterns and profiles of human self-description across 56 nations', *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(2): 173–212.
34. **Singer, J.A.** (2005) *Personality and Psychotherapy: Treating the Whole Person*. New York: Guilford.
35. **Soldz, S. and Vaillant, G.E.** (1999) 'The Big Five personality traits and the life course: A 45-year longitudinal study', *Journal of Research in Personality*, 33(2): 208–232.
36. **Stelmack, R.M. and Rammsayer J.H.** (2008) *Psychophysical and Biochemical Correlates of Personality*. - The SAGE Handbook of Personality Theory and assessment. – Eds. Gregory J. Boyle, Gerald Matthews, Donald Saklofske. – V. 1. – Los Angeles, London, New Delhi, Singapore. – P. 33–55.
37. **Terracciano, A., Costa, P.T. and McCrae, R.R.** (2006) 'Personality plasticity after age 30', *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(8): 999-1009.
38. **Zuckerman, M.** (1995) 'Good and bad humours: biochemical bases of personality and its disorders', *Psychological Science*, 6(6) : 325–32.
39. **Zuckerman, M.** *Personality and Sensation Seeking*. - The SAGE Handbook of Personality Theory and assessment. (2008) – V. 1, Eds. G.J.Boyle, G.Matthews, D.H.Saklofske. – SAGE Publication Ltd. – Los Angeles, London, New Delhi, Singapore. – p. 379–399.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ (контекстуалізовані моделі особистості)

Основним завданням цього розділу є огляд так званих пояснювальних (explanatory) моделей особистості, за допомогою яких дослідники намагаються розкрити механізм впливу особистісних рис на життєдіяльність людини, на досягнення нею цілей самореалізації, ефективності впорання зі складними життєвими ситуаціями, успішність виконання професійної діяльності.

При розробці цих моделей значна увага, цілком правомірно, приділяється *когнітивним аспектам* функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності, оскільки саме за допомогою аналізу процесів переробки інформації зарубіжні дослідники намагаються пояснити механізм зв'язку особистісних властивостей з поведінкою людини.

Особистісні риси, як встановлено, корелюють з великою кількістю об'єктивних показників переробки інформації, але що означають ці кореляції, поки що не до кінця з'ясовано. У цьому розділі ми розглянемо результати досліджень, виконаних у форматі інформаційно-переробної парадигми у її застосуванні до вивчення особистості.

2.1 Когнітивно-адаптивна теорія пояснення зв'язку особистісних рис з особливостями сприйняття і переробки інформації людиною

Ми починаємо розгляд різних варіантів реалізації ідей соціально-когнітивного підходу до пояснення того, «як людина *мислить*, як *емоційно оцінює* ситуацію і себе у конкретному соціальному оточенні, і як вона *діє* у цьому оточенні, з аналізу *когнітивно-адаптивної теорії* як однієї з пояснювальних моделей особистості. Вибір зумовлений тим, що ця теорія здається нам вдалим прикладом реалізації мети «перекидання містка» від структурних моделей особистісних *диспозиційних рис* до *пояснювальних* моделей особистості, у межах яких розглядаються *контекстуалізовані риси* цілісної особистості.

Розуміння когерентності особистісної риси вимагає посилення на важливий принцип *когнітивно-адаптивної теорії*, згідно з яким риси повинні розглядатись у їх співвідношенні з індивідуальними відмінностями щодо *адаптації*. Риси особистості асоціюються з конкретними наборами *навиків*, які забезпечують адаптацію до специфічних умов оточуючого середовища. Паралельно з набуттям навиків люди також набувають і *знання* відносно власної спроможності реалізовувати ці навики у життєдіяльності. Наприклад, набування актуальних соціальних навиків, таких як здатність переконувати іншу людину погодитись з Вашою точкою зору, відбувається у поєднанні з набуванням упевненості у власній суб'єктній ефективності і мотивацією відносно здійснення впливу на інших людей. Можна вважати вірогідним, як стверджують сучасні зарубіжні дослідники, що актуальний навик і уявлення про себе корелюють, хоча суб'єктивна впевненість і об'єктивні реалії можуть не співпадати, що особливо гостро спостерігається при ментальних розладах.

У здорової людини особистісна динаміка підкріплюється взаємодією *адаптивного трикутника* (Меттьюс [18]). *Об'єктивні навики* і *поведінкова компетентність* взаємодіють з *уявленнями про себе як ефективного суб'єкта* в конкретному контексті діяльності, і з *адаптивними результатами* функціонування людини. Отже, *компетентність*, *впевненість* у власній компетентності і *позитивні результати* реалізації цих двох феноменів виявляють тенденцію бути взаємно підсилюючими. Аналогічно до цього можуть розвиватись цикли *дезадаптації*, в яких *дефіцит* актуальних навиків, *недостатність самовпевненості* і

неуспішні результати адаптації можуть також взаємно підсилюватись з плином часу. Отже, формуються, з одного боку, успішні, а з іншого боку – порочні кола, які зумовлюють протилежні результати.

Частіше всі три компоненти адаптивного трикутника, як адаптивний, так і дезадаптивний, так само як і варіанти динамічних моделей, можуть розвиватись у таких напрямках: 1) людина намагається вирішити задачу, незважаючи на сумніви відносно своєї неспроможності; 2) людина прагне потрапляти в ситуації виклику для того, щоб виправити недоліки своєї поведінки у попередніх складних умовах.

Прихильники когнітивно-адаптивної теорії стверджують [20], що риси особистості відповідають різним *модусам адаптації* до основних універсальних викликів людського життя. Полюси кожного виміру риси репрезентують адаптивну і дезадаптивну спеціалізацію.

Наприклад, *екстраверсія / інтроверсія* відповідають ситуаціям соціального *перевантаження* і *недовантаження* відповідно.

Кожний тип адаптації вимагає спеціальних когнітивних навиків подолання потенційної соціальної ситуації і виявлення наполегливості при відсутності соціальної підтримки. Так, *нейротизм*, як стверджують дослідники, репрезентує вибір людиною *емоційно-фокусованої стратегії* адаптації до стресу. Людина з високим рівнем нейротизму шукає можливості передбачати вірогідні загрози через підтримання власного усвідомлення вірогідності небезпеки і підтримувати стратегію запобігання цієї небезпеки. У подібній ситуації людина з низьким рівнем нейротизму надає перевагу очікуванню появи цієї загрози і активному її подоланню. Людина в екстремальних умовах знайде деякі обставини, за яких вона буде відчувати себе безпечно і комфортно, і інших людей, з якими її навик неможливо порівняти.

Аналіз екстраверсії і нейротизму з точки зору особливостей їх впливу на переробку інформації дозволив зарубіжним дослідникам висловити ряд припущень відносно поведінки людини з різними рисами особистості у відповідних умовах. Наприклад, висловлюється припущення, що екстраверти відчувають себе задоволеними при жвавих соціальних контактах, контексти яких дають їм можливість як виявити себе, так і відчути певні загрози. Успіх вимагає певних навиків, включаючи навик ведення розмови і вміння справляти враження, впливати на інших і швидко реагувати, домінувати у спілкуванні, говорити швидше за інших і керувати стресом, підтримувати увагу до основного співрозмовника, і таке інше.

Когнітивні атрибути темпераменту роблять внесок у контекстуалізоване набування навиків. Дитина буде більш готовою до оволодіння ефективними навиками розмови, якщо їй притаманні здатність розподіляти увагу, плавне мовлення, толерантність до стресу навіть у ситуаціях, коли її оточують недобррозичливі однолітки і дорослі.

Що стосується дорослого екстраверта, то впевненість у власній соціальній компетентності і наявність певного досвіду підтримування переважно успішних соціальних контактів надає йому переваги над інтровертом. Дослідження, які базуються на емпіричних спостереженнях, підтверджують, що екстраверсія має безпосереднє відношення до соціальних навиків, особливо вербальних у порівнянні з невербальними.

Екстраверсія сприяє навикам розпізнавання інформації за умови високого навантаження або в парадигмі виконання декількох взаємопов'язаних завдань одночасно. Автори також указують [12] на дані відносно виконання завдань, які пов'язані з оперативною пам'яттю: у порівнянні з інтровертами екстраверти краще виконують виробничі завдання,

що потребують групової діяльності. Вони впорюються з вербальним перевантаженням більш ефективно і відчують себе більш успішними в ситуаціях адаптації до нової роботи, ніж інтроверти. Поряд із цими навиками, екстравертам притаманні також такі властивості, як високий рівень впевненості у власній ефективності, більш висока вірогідність оцінювання ситуації як джерела виклику, а не загрози. При виконанні завдань вони віддають перевагу проблемно-орієнтованій стратегії.

Проте, як стверджує провідний розробник когнітивно-адаптивної теорії Геральд Меттьюс [18], дослідники у галузі психології особистості виявили зацікавленість щодо когнітивного аспекту функціонування людини достатньо пізно. Хоча дослідники у галузі психобіологічних теорій особистості, особливо Ганс Айзенк, проводили експерименти, в яких риси особистості вивчались і під кутом зору особливостей виконання досліджуваним різноманітних завдань, що вимагають реалізації уваги, пам'яті і інших когнітивних функцій, у межах психобіологічної теорії пізнання вони розглядаються як результат більш фундаментальних психофізіологічних процесів, а не як каузальний фактор, який може впливати на поведінку сам по собі. Карл Роджерс і Джордж Келлі свого часу звертали увагу на визначення ролі пізнання у формуванні особистості, проте без обчислювальних моделей їх підходам не вистачало достатніх можливостей для організації систематичних досліджень зв'язку основних особистісних рис з пізнавальною діяльністю і розвитком особистості.

Сучасний етап досліджень у галузі психології особистості характеризується активними пошуками когнітивних підходів до пояснення особливостей функціонування особистості. Так, в психометриці дослідники вивчають можливість визначення спеціальних підходів до вимірювання когнітивних властивостей, таких як локус контролю, диспозиційне фокусування уваги, тобто аспектів, які виходять за межі традиційної теорії особистісних рис.

У клінічній психології Бек [7] запропонував ідею вивчення уявлень особистості про себе у поясненні депресії. Ця теорія з часом допомогла виявити особистісні риси, які пов'язані з негативною афективністю, такі як тривожність і нейротизм.

Експериментальна психологія накопичила дані відносно нових хронометричних парадигм, які дозволили співвіднести риси з процесом переробки інформації. Майкл Айзенк (1981), наприклад, зробив огляд досліджень, в яких вивчалась роль екстраверсії у зумовленні певних характеристик виконання завдань з переробки інформації, що базуються на увазі, пам'яті, швидкості реагування, моторних навиках, стратегіях вирішення проблем вибору тощо. Ці підходи сприяли вивільненню когнітивних емпіричних досліджень із залежності від даних самозвіттів і впровадженню об'єктивних вимірювань швидкості і точності реагування в процесі виконання когнітивно-перероблювальних задач.

Експериментальні дослідження почали інтегрувати з клінічними при вивченні клінічної тривожності і тривожності як риси особистості у їх співвіднесенні з об'єктивними вимірюваннями упередженості в селективній увазі по відношенню до загрозових стимулів із застосуванням методології емоційного тесту Струпа й інших завдань. Таким чином, в середині 1980-х років дослідники у галузі когнітивної психології відчули певне піднесення з приводу прогресу, який був досягнутий зі спиранням на ці методи, незважаючи на скептицизм, висловлюваний з боку більш ранніх поколінь дослідників психобіологічного напрямку. Проте дослідження цього спрямування дозволили виявити також і деякі критичні аспекти відносно застосування когнітивної теорії для розуміння особистості.

Кореляції між рисами особистості і результатами вимірювань ефективності переробки інформації виявлялись здебільшого помірними і відрізнялись у цьому аспекті від досліджень

у галузі інтелекту. Це викликало певні ускладнення у забезпеченні реплікації подібних досліджень. Переваги інтровертів у пильності уваги є одним з найбільш надійних корелятив цієї риси, які були підтверджені значною кількістю досліджень. Проте метааналіз п'ятдесяти трьох різних досліджень продемонстрував, що отримані коефіцієнти кореляції для екстраверсії і швидкості детекції об'єкта становили лише 0,07. Значущі кореляції в інших парадигмах теж рідко перевищували 0,4. Психологи, які досліджували теорію рис, мали тенденцію до ігнорування процесів соціального навчання, які були ідентифіковані такими провідними теоретиками у цій галузі, як Альберт Бандура [3] і Вальтер Мішель [21].

Але поступово виявилось, що урахування рис дозволяє не тільки прогнозувати соціальну поведінку, а й вимірювати такі соціально-психологічні конструкти, як суб'єктна ефективність, оцінювати соціальне Я, здійснювати розробку сценаріїв ефективної соціальної взаємодії (Меттьюс та ін., [19]). Прийшло розуміння, що спирання на теорію рис у поясненні особливостей поведінки можливе з урахуванням ситуацій, в умовах яких вивчається переживання людиною тих чи інших стресогенних впливів або здійснюються спостереження на протязі років за розвитком особистості як суб'єкта життєдіяльності. Когнітивна теорія, як вважають зарубіжні дослідники, повинна виходити за рамки реєстрування інформаційно-перероблювальних корелятив рис і звертатись до вивчення того, який внесок розвиток функцій переробки інформації може зробити у розуміння взаємодії людини з оточуючим середовищем.

У цьому розділі розглядаються деякі виклики сучасного етапу досліджень особистості, які вимагають, на думку зарубіжних дослідників, уваги до *провідних принципів*, які, на жаль, часто ігноруються в існуючих теоріях особистості. *Перший* принцип полягає в тому, що риси співвідносяться з множинністю різних когнітивних патернів переробки інформації. *Другий* – в необхідності ідентифікації когнітивною наукою багатьох рівнів пояснення ефектів інформаційно-перероблювальної діяльності.

Наприклад, встановлено значущий зв'язок між особистістю і вразливістю до стресу. Вплив стресорів на виконання тих чи інших видів діяльності не можна приписати тільки одному конкретному механізму, як це констатується у межах теорії збудження. Вони відбивають когнітивне поєднання ефектів сприяння чи погіршення показників виконання інформаційно-переробної діяльності в різних ситуаціях. Когнітивні кореляти особистості, які можна виокремити і дослідити в лабораторних умовах, можуть відігравати, як стверджують зарубіжні дослідники, важливу роль у адаптації людини до змінюваних умов життєдіяльності. Безумовно, для великої кількості когнітивних умінь загальний інтелект є найбільш надійним фактором, на підставі якого можна прогнозувати успішність їх виконання. Проте, деякі інші особистісні фактори, крім інтелекту, можуть пояснити виникнення додаткових розбіжностей у поведінці людей в тих чи інших ситуаціях. Особистісні фактори можуть бути релевантними для дослідження процесів набуття соціально-емоційних здібностей, таких як впорання зі стресом, саморегуляція і контроль. Такі здібності часто описують як емоційний інтелект, хоча це поняття значною мірою і співпадає з традиційними рисами особистості, які розглядаються як його диспозиційні компоненти.

Особистість також впливає на виконання різних навиків і відіграє певну роль в реалізації компетентності. Такі фактори, як тривога, відсутність у людини відчуття самоефективності або низький рівень мотивації можуть зумовлювати виконання тієї чи іншої діяльності нижче рівня її актуальних здібностей (Зайднер, Меттьюс, 2005 [26]).

Особистість впливає як на об'єктивні, так і на суб'єктивні навички, на суб'єктивне пізнання релевантної для усвідомлення власного Я – інформації. Існує також значуща динамічна взаємодія між навичками і розумінням власного Я: успішне виконання діяльності підтримує зростаючу впевненість і в адаптивних досягненнях, у той час як невдача може призводити до появи негативних уявлень про себе і зниження рівня адаптаційних навичок. Такі процеси можуть бути ключовими для розуміння взаємодії людини і ситуації.

Звичайно, важливою є проблема встановлення безпосередньої ефективності адаптації до оточуючого середовища; її значущість для поведінки індивідуума пов'язана з особистісними рисами. Такий аналіз не вимагає врахування того ефекту, який гени і оточуюче середовище можуть справляти на адаптивну поведінку. Успадкованість рис порушує питання про те, у який спосіб вони співвідносяться з адаптацією.

У відповідності з класичною теорією когнітивної науки, когнітивні феномени відкриті для трьох взаємопов'язаних типів пояснень. *Перший* з них стосується біологічного рівня, який співвідносять з нейронними механізмами, що підтримують процес пізнання. Індивідуальні розбіжності в поведінці можуть відбивати варіації в особливостях функціонування мозку. *Другий* тип пояснень стосується символічного рівня, на якому встановлюються показники ефективності виконання процесу переробки інформації в реальному масштабі часу. *Третій* тип пояснень – семантичний, на якому встановлюється особистісний зміст інформації, що переробляється. Його також називають рівнем знань, оскільки він пояснює поведінку особистості на основі її намірів, мотивів, стратегій досягнення цілей.

Співвідношення між рівнями є предметом палких дискусій, особливо в аспекті того, чи можна звести більш абстрактні рівні до біологічних пояснень. Існують різні точки зору, включаючи жорсткий редукціонізм, який базується на твердженні, що нейробіологічний рівень повинен бути первинним. Існує також точка зору, що рівні є автономними один від одного. Деякі автори надають перевагу плюралістичності, яка дозволяє різні пояснення цих теорій.

Спроби визначити роль особистісних рис у переробці інформації дозволили зробити декілька неоднозначних спостережень. Наприклад, дослідження на рівні екстраверсії – інтроверсії дозволили висвітлити деякі ускладнення на шляху пошуку співвіднесень між рисами і переробкою інформації. У відповідності з когнітивним підходом розбіжності між екстраверсією і інтроверсією демонструють залежність від завдання. Екстраверти виявляють перевагу при виконанні деяких задач, але погано впорюються, у порівнянні з інтровертами, з іншими задачами.

Часто реплікація цих ефектів вимагає пильної уваги до параметрів задачі. У праці Меттьюса зі співавторами [19] були виявлені деякі розбіжності на рівні екстраверсії – інтроверсії у виконанні різноманітних когнітивно-перероблювальних завдань. Наприклад, встановлено, що екстраверти швидше діють в умовах виконання двох співвіднесених завдань; демонструють кращі показники при безпосередньому пригадуванні інформації; у меншій мірі відволікаються від розв'язання задачі при наявності зовнішнього шуму, тобто виявляють більшу толерантність до зовнішніх перешкод. Вони швидше діють при детекції сигналів низького рівня домінантності, нетипових сигналів. Екстраверти також демонструють більш високу швидкість реагування та плавність мовлення. З іншого боку, інтроверти мають більш високу швидкість розпізнавання; краще діють при пригадуванні інформації, що зберігається у довготривалій пам'яті; швидше і більш точно діють при

вирішенні проблемних задач. При розпізнаванні яскравих сигналів-стимулів інтроверти мають більш низький критерій розпізнавання. Отже, як бачимо, пояснення ролі екстраверсії у зумовленні ознак поведінки залежить від контекстуальних умов, і вплив риси на поведінку пов'язаний з різними факторами, зокрема, із зовнішніми стресорами.

Подібні порівняльні дослідження були проведені для іншої риси особистості, яка пов'язана з тривожністю і нейротизмом. Встановлено, що в умовах, коли необхідно розподіляти увагу при виконанні двох чи декількох співвіднесених задач, тривожність призводить до погіршення якості їх виконання. Що стосується так званої «робочої пам'яті», то з тривогою пов'язані порушення, які виявляються, якщо зростає навантаження на пам'ять.

Відносно рівня розуміння тексту, який сприймається на фоні мовлення з іншого джерела, встановлено, що тривожність співвідноситься з відволіканням на нерелевантне мовлення.

Що стосується вербального розмірковування, наприклад, оцінки граматичної точності мови, то тривожність, як встановлено, співвідноситься з більш низькою тривалістю реагування. Дослідження точності розпізнавання інформації при зоровому сприйнятті довели, що тривожність також пов'язана з більш низьким рівнем ефективності реагування. Аналіз селективної уваги, наприклад, в умовах виконання емоційного тесту Струпа, дозволив встановити, що тривожні суб'єкти демонструють більш низьку швидкість у виокремленні загрозливих слів. Аналіз селективної уваги при сприйнятті інформації з декількох каналів дозволив встановити, що тривожні суб'єкти відповідають швидше на ту інформацію, яка локалізована поблизу від сигналу загрози. При аналітичній переробці інформації, наприклад, інтерпретації усно пред'явлених омофонів, таких як «die» – померти, і «dye» – фарбувати, тривожні суб'єкти схильні демонструвати інтерпретацію, орієнтовану на загрозливу інформацію. У завданнях, пов'язаних із називанням слова, яке пред'являється у загрозливому і незагрозливому контекстах, встановлено, що тривожність підсилює тенденцію називати загрозливі слова у загрозливому контексті. Когнітивна діяльність з оцінюваними інструкціями характеризується зменшенням ефективності внаслідок тривожності, якщо інструкція орієнтує досліджуваного відповідати «на оцінку». При вільному пригадуванні слів зі списку тривожність знижує можливості реалізації стратегії реорганізації слів, що пред'являються для сприйняття, у тематичні групи.

Отже, оцінюючи внесок застосування моделі переробки інформації в аналіз особливостей адаптації людини до конкретних вимог, можна стверджувати, що індивідуально-психологічні відмінності виявляються за допомогою цієї моделі досить виразно.

2.2 Соціально-когнітивні теорії особистості: особистість у контексті ситуації

Когнітивна теорія представляє одну із стратегій побудови пояснювальної моделі особистісної цілісності. Стратегія базується на достатньо простому вихідному положенні, яке полягає в тому, що процеси *конструювання змісту* є настільки важливими для досвіду людини, що вони повинні бути розглянуті на першому і центральному місці в пояснювальній моделі особистості.

Люди реагують на особистісний зміст. Перебіг нашого мислення, емоційні реакції, наші плани соціальної діяльності значною мірою базуються на суб'єктивній інтерпретації подій нашого життя, на суб'єктивному сприйнятті себе і інших людей, які є значущими для нас, і

на наших можливостях діяти у майбутньому. Такий ракурс бачення не є унікальним для соціально-когнітивних теорій: він був центральним у теорії особистості, починаючи з робіт Келлі [15]. Це – основне положення в когнітивному аналізі емоцій (Лазарус [16]). Розуміння соціокультурної природи суб'єкта є провідним положенням у теорії антропологів, в культурно-психологічних теоріях.

Існують інші вихідні положення, на яких можна будувати пояснювальні моделі особистості. Можна було б, як підкреслює в огляді даного підходу Цервоне [10], звернути основну увагу на можливе існування великої кількості викликаних специфічних для конкретної галузі механізмів мозку, які функціонують у відносно фіксованому автоматичному режимі, коли активуються еволюційно релевантними стимулами оточуючого середовища. З іншого боку, можна було б почати з відносно невеликого набору психологічно релевантних нейронних систем, які роблять внесок у широкий клас таких дій, як поведінкова активація і гальмування поведінки (Грей [13]).

Системи, які базуються на біологічному поясненні афекту і мотивації, теж спираються, як підкреслює Сандер зі співавторами (2005), значною мірою на процеси конструювання змісту. Нейронні системи, які забезпечують досягнення бажаних цілей і / або запобігання неконтрольованих загроз, активуються, коли людина інтерпретує наявні умови існування як такі, що загрожують досягненню важливих для неї цілей. Попередній аналіз ролі когнітивних процесів в активації афективних і мотиваційних систем був проведений у дослідженні Бандури [2]. Меттьюс і Джіліланд (1999) здійснили переконливий огляд даних, які базуються на нейронному підґрунті індивідуальних відмінностей, досліджених Айзенком і Грєм. Вони обґрунтували положення про те, що «когнітивні конструкти» можуть бути більш доречними, ніж біологічні, для пояснення більшості аспектів поведінки людини.

У соціально-когнітивній теорії можна виокремити такі аспекти оцінювання особистості. По-перше, оцінюються доступні зовнішньому сприйняттю *диспозиційні тенденції* особистості, які можуть бути представлені у різний спосіб для оцінювання, і *внутрішня структура особистості*, оцінювання динаміки якої повинно здійснюватись на підставі певної концептуальної моделі особистісної архітектури. По-друге, оцінюючи особистісні детермінанти діяльності, соціально-когнітивна теорія представляє так звану *агентну перспективу*, яка має спрямованість на дослідження особливостей активності людини (Бандура [6]; Капрара, Цервоне [19, 20]). Оцінювання особистості у цьому ракурсі повинно бути спрямовано на ті компетенції і системи саморегуляції, через які людина робить певний внесок у свій власний розвиток. У межах соціально-когнітивних теорій особистості окремо оцінюються когнітивна, афективна і соціальна активність суб'єкта. Для ілюстрації зазначених положень можна розглянути теорію *суб'єктної ефективності* Бандури, яка базується на функціонуванні взаємозв'язків між: а) уявленнями людини про власну ефективність, б) її емоційною збудливістю і в) поведінковими тенденціями. В його моделі не передбачаються виміри впевненості відносно емоцій і поведінки в одному комплексному конструкті.

Найбільш складним для реалізації принципом побудови соціально-когнітивних теорій особистості є необхідність врахування в них *індивідуальної ідіосинкразії*. З цього принципу можна зробити висновок, що, якщо об'єкти дослідження є індивідуумами, то оцінювання повинно бути достатньо чутливим до ідіосинкразії. Останній принцип вимагає оцінювання особистості у певних контекстах. Формулюючи цей принцип, дослідники намагались повернути увагу до тих контекстів, у яких людина функціонує. Соціально-когнітивна теорія

базується на положенні, що для повного оцінювання структури особистості та її динаміки необхідно враховувати *контексти особистісного життя*. *Контекстуалізоване оцінювання* вимагається, якщо йдеться про оцінювання зовнішніх диспозиційних тенденцій, оскільки ці тенденції включають контекстуалізовані патерни варіабельності у реагуванні. Увага до контексту також вимагається, коли здійснюється оцінювання внутрішньої структури особистості, оскільки як когнітивні структури особистості, так і біологічно обумовлені системи темпераменту внутрішньо функціонують контекстуально.

2.2.1. Соціально-когнітивна теорія особистості (А. Бандура)

Соціально-когнітивну теорію А. Бандури сучасні зарубіжні дослідники вважають винятково цілісною і обґрунтованою теорією особистості [1; 2; 3; 4]. Вона базується на *двох центральних принципах*, обидва з яких дозволяють зробити важливі висновки для розуміння особистості і її досягнень. Перший принцип стосується «реципрокного детермінізму» - провідної ідеї конструювання пояснювальних моделей особистості. Соціально-когнітивна теорія базується на пояснювальному принципі «*тріадного реципрокного детермінізму*» (Бандура [2; 3]). Маються на увазі три концептуально відмінних класи факторів, взаємовплив яких зумовлює розбіжності у поведінці людини. Перший аспект тріадного детермінізму стосується взаємовпливів *фізичного і соціального оточення*; другий – *когнітивних і афективних систем*, які формуються у людини; і третій – *індивідуальної поведінки*, яка спостерігається і сприймається у соціальному оточенні. Під детермінізмом Бандура розуміє залежність результатів поведінки від певних подій. Соціально-когнітивна теорія визнає, тим не менше, що у випадку аналізу *комплексного* психологічного функціонування події породжують *імовірнісні* ефекти скоріше, ніж *детерміновані*.

Поняття реципрокності є, мабуть, найбільш важливим з трьох концептів, які включені Бандурою в поняття тріадного реципрокного детермінізму. Ідея полягає в тому, що коли шукають пояснення причин тієї чи іншої спрямованості особистісного функціонування, некоректно задавати питання типу: «Які фактори – суб'єкт, середовище або дії суб'єкта були причиною певного реагування?». Ці три фактори взаємопов'язані і кожний з них *причинно впливає* на інші. Таким чином, всі три елементи реципрокно детерміновані один одним. Оточуюче середовище, в якому перебувають і яке сприймають суб'єкти життєдіяльності, є таким, яким вони обирають його для себе і яке вони змінюють після того, як до нього входять. Системи уявлень, які є центральними для функціонування особистості, формуються і розвиваються через взаємодію суб'єкта з середовищем і рефлексію його на власну поведінку.

Соціально-когнітивна теорія, звичайно, не є унікальною у висвітленні реципрокності. Заслуга Бандури полягає не в тому, що він запропонував даний принцип, а в тому, що він сформулював його експлікацію для психології особистості і соціально зумовлених дій. Необхідно також підкреслити, що біологічний аналіз лише підтверджує принцип реципрокності. Структура, яка функціонує у нейронній системі, частково детермінована досвідом взаємодії організму зі світом, який активується у конкретних умовах оточуючого середовища.

Другим визначальним принципом соціально-когнітивної теорії Бандури є дотримання певного набору основних конструктів, за допомогою яких здійснюється концептуалізація поняття особистості. Бандура базує свою теорію на *когнітивних здібностях*, і цей вибір є принципово важливим, як стверджує Д. Цервоне, оцінку якого

внеску соціально-когнітивної теорії у пояснення закономірностей функціонування особистості ми розглядаємо [10]. Можна було б замість цього звернути увагу на особистісну теорію диспозицій: актів поведінки, які люди мають тенденцію виконувати у тих чи інших соціальних контекстах. Це для соціально-когнітивної теорії означало б вимальовувати портрет особистості занадто статичним. Люди володіють когнітивними здібностями, які дають їм потенціал для вибору певної лінії поведінки і для особистісного розвитку, який може й не використовуватись у їх наявній поведінці (Капрара, Цервоне [8]). Бандура визначає *п'ять основних здібностей*, які він поклав в основу соціально-когнітивної теорії особистості. *Символічні здібності*, у термінах яких реалізуються можливості людини обмірковувати і кодувати ознаки оточуючого світу, із використання *мови* як основного засобу символічної системи; *«вікаріус»* – здатність у процесі соціального навчання здобувати знання і навички *через спостереження* за поведінкою інших людей; *здатність до антиципації* майбутніх результатів і планування стратегій їх досягнення; *здатність до саморегуляції* – тобто до здійснення контролю над власними вчинками і емоціями шляхом моніторингу досвіду, оцінки дій у відповідності з певними стандартами і цілями на майбутнє. І, кінець кінцем, *здатність до саморефлексії* – спроможність усвідомлювати не тільки оточуючий світ, але й себе як суб'єкту активності. Одним з результатів цієї здатності є формування впевненості у власній ефективності, тобто спроможності досягати цілі діяльності.

Ідеї *суб'єктної ефективності і впевненості в суб'єктній ефективності* (Бандура [2]) є центральними, як стверджують Мішель і Шода [22], у соціально-когнітивному підході до аналізу особистості.

Розглянутий вище реципрокний детермінізм поведінки у розумінні Бандури суттєво відрізняється від детермінізму Скіннера. Бандура розумів, що поведінка формується факторами оточення, але він також визнавав, що поведінка *впливає на оточення* і що внутрішні характеристики індивіда, такі як емоційний стан або переконання, у свою чергу, *теж впливають на поведінку*. І всі ці сили – оточуюче середовище, поведінка, внутрішні особистісні цінності – *реципрокно детермінують одна одну*. Бандура стверджував, що у зв'язку з тим, що люди є «мислячими, інформаційно-перероблюючими організмами», вони можуть навчатись шляхом спостереження за поведінкою інших людей і можуть модифікувати власну поведінку шляхом привласнення досвіду інших людей. Навчання шляхом спостереження стало центральним конструктом у його первинній концептуалізації. Ця теорія відома як теорія соціального навчання. Бандура показав, що людина може навчитись чомусь (тобто створювати внутрішню репрезентацію поведінки) навіть без фактичного виконання такої поведінки. Він більш чітко окреслив набір когнітивних процесів, які дозволяють суб'єкту самостійно регулювати власну поведінку, що призводить до зсуву від описання в його теорії соціального навчання до теорії *соціально-когнітивної перспективи*.

В останні роки своєї діяльності Бандура чітко сформулював важливу когнітивну систему, що відома як *система самоефективності*, або впевненості у самоефективності, яку особа може перенести на іншу поведінку, що приведе до бажаних нею результатів [6]. Впевненість у самоефективності є важливим каузальним фактором, який спрямовує поведінку у різноманітні сфери діяльності людини (академічній, у діяльності, спрямованій на збереження власного здоров'я, спортивній діяльності), і це має дуже важливі наслідки для досліджень у галузі корекції поведінки.

Із когнітивних теорій впливає багато цікавих можливостей *практичного застосування* їх принципів і конструктів. Хоча ці теорії не розглядаються у зарубіжній психології як такі, що пояснюють різні аспекти поведінки, однак значна кількість вчених запозичила фундаментальні принципи когнітивного підходу і застосувала їх для розробки системи надання психологічної допомоги. *Аарон Бек*, наприклад [7], своїм відомим когнітивним підходом до лікування депресій та інших негативних емоційних станів демонструє важливий аспект реалізації цих ідей. На теорії соціально-когнітивної перспективи базується когнітивна терапія для надання допомоги у формуванні ефективних стратегій впорання зі стресогенними ситуаціями, а також раціонально-емоційна поведінкова терапія як потужний засіб зміни поведінки через корекцію ірраціональних систем переконань.

Підсумовуючи результати оцінки соціально-когнітивної теорії, необхідно підкреслити, що пояснення особливостей поведінки особистості з посиланням на когнітивні процеси, її знання відносно себе і своїх можливостей, тощо, дає можливість зрозуміти, як наміри особистості, її уявлення про свої можливості, про особистісні цілі, яких вона прагне досягти, пов'язані з певними особистісними рисами. Наприклад, соціальну поведінку індивідуума можна зрозуміти, якщо врахувати її *соціальну мотивацію*, - наприклад, *потребу в афіліації*; і особистісні уявлення відносно того, які ситуації можуть сприяти досягненню можливості афіліації. Значущим для таких пояснень є зміст ситуацій для індивідуума. Пояснення, які базуються на когнітивному аспекті, можуть також бути передумовою для розуміння зв'язків між *пізнанням, мотивацією і емоціями*. Як приклад можна згадати і наведені вище ідеї Бандури [6] відносно суб'єктної ефективності, соціального навчання і мотивації, і праці Лазаруса [16], в яких викладається транзактна теорія динамічної інтеракції між суб'єктом і ситуацією як наслідок обраної стратегії подолання стресу і оцінки ситуації.

Традиційно такі пояснення ігнорувались дослідниками, що працювали у межах перспективи природничих наук. Соціально-психологічні підходи ними часто розглядалися як сумісні з теорією рис. Проте в останні роки в зарубіжній психології помітні ознаки принаймні часткового прийняття соціально-психологічних теорій. Критичний погляд на оцінку людиною власного *Я*, її самоідентичності може бути підкріплений стійкими когнітивними структурами, у межах яких організовані уявлення людини про себе, такі як «схеми *Я*». Стійкі уявлення про себе можуть суттєво впливати на риси. Ці стійкі уявлення відносно власної соціальної ефективності можуть *підкріплювати екстраверсію*, а уявлення щодо власної вразливості можуть робити додатковий *негативний внесок у підсилення нейротизму*.

Схеми власного *Я* контролюють те, як людина пояснює оточуючий світ і своє власне місце в ньому, що призводить до появи наслідків відносно соціального функціонування і зумовлює *психологічне благополуччя* людини (Капрара, Цервоне [8]). Більш того, у зв'язку з тим, що ситуаційні фактори впливають на те, чи будуть деякі положення самосвідомості чи знань про себе активовані і доступні, теорія особистісних схем відкриває доступ до розуміння взаємодії людини і ситуації. Встановлено, що особистісні риси асоціюються з конструктами на рівні самопізнання, включаючи уявлення про власну ефективність чи неефективність, оцінку ситуації і можливості подолання складних умов тощо. Справді, існують систематичні відмінності між екстравертами і інтровертами в їх сприйнятті себе як соціальних суб'єктів і в їх оцінках критичних подій і їх переваг, які вони надають різним засобам подолання важких ситуацій. Аналогічним чином такі риси як *нейротизм і тривожність* характеризуються цілим кластером знань людини відносно себе, які дають

уявлення про суб'єктну вразливість і обмежений особистісний контроль над потенційними ускладненнями.

Розробляючи когнітивні архітектури саморегуляції, Меттьюс зі співавторами [20] виходять з того, що риси особистості повинні бути співвіднесені зі специфічними параметрами цих архітектур чи зі змістом пам'яті, яка впливає на них. Так, Велс і Меттьюс [25] пов'язують нейротизм як з негативними уявленнями про себе, представленими у стійких схемах, так і з упередженістю, яку можна спостерігати у приділенні уваги різним явищам оточуючого середовища, тобто надання пріоритету переробці негативної інформації, яка стосується власного Я. Звичайно, ще зарано, як вважають автори робіт, включених до цього огляду, стверджувати, що всі проблеми, порівняно з теорією рис, уже вирішені у межах соціально-когнітивної теорії. Проте загальноновизнаним є те, що існують певні фундаментальні розбіжності у постулатах соціально-когнітивної теорії і теорії особистісних рис.

Соціально-когнітивна теорія є типово ідеографічною, а не номотетичною теорією, і Цервоне зі співавторами [11] підкреслюють важливість аналізу особливостей поведінки одного і того ж суб'єкта в різних ситуаціях і необхідність співвіднесення структури особистості зі змінними, що характеризують процеси її функціонування.

2.2.2. Когнітивно-афективна модель особистості

Мішель і Шода [22] обґрунтували *соціально-когнітивну* перспективу дослідження особистості. У своїй моделі *когнітивно-афективної системи переробки інформації* вони не розглядають серію особистісних змінних, які незалежні одна від одної (як фактори у структурних моделях), а конструюють особистість в термінах набору когнітивних і афективних процесів, які настільки взаємопов'язані, що у цілому функціонують як *когерентна* (цілісна) система [21]. Одним із провідних припущень у їх теорії є твердження, що внутрішня динаміка обробки когнітивно-афективної інформації особистістю функціонує *взаємопов'язано* і активується зазвичай *паралельно*. Цікавим слідством моделі когнітивно-афективної переробки інформації є те, що когнітивно-афективна система переробки визначає постійно повторювальні (рекурентні) прояви *профілів особистості*. Дослідження дозволили авторам виявити ці когнітивно-афективні профілі, які, зокрема, впливають на благополуччя людини. Патерни афектів і очікувань майбутніх подій, наприклад, у романтичних відносинах, створюють профіль, який відомий як чутливість до відкидання імпліцитних уявлень, що орієнтовані на отримання позитивних оцінок від інших. Такі уявлення створюють паттерн так званої безпорадної поведінки. Досліджуючи когнітивно-афективну динаміку, ці автори зуміли не тільки виявити основні особистісні профілі і описати їх, але і пояснити їх в термінах динаміки соціально-когнітивної переробки інформації, яка лежить в їх основі.

У моделі когнітивно-афективної системи переробки інформації внутрішні процеси функціонують у взаємодії з ознаками соціального оточення. Як цілком слушно підкреслює Д. Цервоне у його огляді основних ознак пояснювальних моделей особистості [10], інтраіндивідуальна структура особистості та її функціонування є *внутрішньо контекстуалізованими*, а різні ситуаційні ознаки активують різні патерни мислення, які, у свою чергу, мають різні *афективні* і *мотиваційні імплікації*.

Когнітивна система в динаміці функціонування особистості виконує дуже важливу роль у розумінні і адекватній інтерпретації певних аспектів зовнішнього виявлення

особистісних властивостей. Це Д. Цервоне проілюстрував досить простим прикладом. Уявимо собі, що суб'єкт поводить себе в окремій ситуації сміливо, наполегливо, впевнено і доброзичливо, але виявляє сором'язливість і скутість - в інших ситуаціях. Як це може характеризувати особистість даного індивідуума? Можливі інтерпретації базуються на тому, щоб приписати всі аспекти поведінки, що містять як акти виявлення рішучості, так і тенденції до виявлення сором'язливості, впливу загальної риси більш високого рівня, наприклад, інтроверсії. Але в цьому прикладі поєднання «плюсів» і «мінусів» може свідчити про те, що суб'єкт поєднує в собі риси інтроверта і екстраверта (середня оцінка). Завдання пояснювальної моделі особистості – пояснити тенденції поведінки окремої людини. Однак у цій процедурі є два очевидні обмеження. Середня оцінка є статистичною – це математична абстракція, яка абсолютно не відображає конкретні дії особи. Особа в цьому прикладі не є *помірно інтровертованою*. Друге обмеження стає очевидним, якщо уявити, що інша особа також діє наполегливо в одних ситуаціях та скута в інших, але ці ситуації повністю відрізняються від тих, які характеризують першу особу. Ці дві особи є різними, але середній підрахунок зрівнює їх.

Зміст прикладу полягає у тому, щоб привернути увагу до феномену *мінливості поведінки*. Мінливість поведінки необхідно пояснити. Якщо індивідуум – це динамічна когнітивно-афективна система, яка функціонує у взаємодії із соціальним контекстом, тоді маємо всі підстави очікувати, що важливі поведінкові вираження індивідуальності включатимуть систематичні *варіації поведінки*, коли особа потраплятиме у різні несподівані ситуації. Таку *мінливість* необхідно оцінити і, якщо вона має місце, вважати *критичним ключовим явищем*, яке необхідно враховувати у будь-якій пояснювальній моделі особистості. За останні роки багато досліджень підтвердили, що моделі мінливості поведінки є стійкими, характерними «змістовними профілями» особистості. Численні дослідження вслід за Мішелем, Шодою та їх колегами підтверджують існування стійких, важливих моделей *мінливості* у відповідь на зміни контексту. Вони вказують, що параметри особистості, які відрізняються від середніх, необхідно враховувати у пояснювальних моделях особистості.

Отже, за допомогою розглянутої моделі наочно проілюстровано важливість контекстуалізації особистісних рис як провідної ознаки пояснювальних моделей особистості.

Соціально-когнітивні моделі, розроблені Бандурою, Мішелем та іншими авторами, мають значущість для з'ясування того, як необхідно конструювати завдання для оцінювання особистості. Мета оцінювання вже не розглядається як завдання *порівняння людей* в термінах того, як вони поведуться зазвичай. Замість цього поставлено завдання виявляти патерни *стабільності* і *варіативності* поведінки через доступне зовнішньому спостереженню функціонування особистості, рівно як і дослідження контекстуалізованої персональної структури і процесів, які з'ясовують сутність зовнішніх параметрів поведінки.

2.2.3. Модель архітектури особистості «знання і оцінювання» Д. Цервоне

Вирішуючи задачу розробки даної моделі, Д. Цервоне [11] запропонував *соціально-когнітивну теорію особистісної архітектури «знання-й-оцінювання»* – Knowledge and appraisal Petronality architecture (КАРА). Вона базується на п'яти принципах оцінювання.

1. Перший принцип полягає в тому, що необхідно розрізняти оцінювання *внутрішньої структури* особистості, з одного боку, і *динаміки зовнішньої поведінки*, – з іншого. Традиційні процедури оцінювання особистості, як правило, базуються на самозвітах суб'єктів відносно тенденцій. Ці тенденції розглядаються як показник внутрішньої

особистісної структури. На думку авторів даної моделі, подібний підхід до оцінювання є достатньо проблематичним, оскільки різні суб'єкти можуть здійснювати різні вчинки з *різних причин* (а не тільки внаслідок притаманних їм диспозиційних тенденцій).

У соціально-когнітивній теорії можна виокремити *два аспекти оцінювання*: доступні зовнішньому сприйняттю *диспозиційні тенденції*, які можуть бути представлені у різний спосіб для оцінювання, і *внутрішню структуру особистості і динаміку*, оцінювання якої повинно здійснюватись на підставі концептуальної моделі *особистісної архітектури*.

2. Другий принцип приписує, оцінюючи особистісні детермінанти діяльності, виокремлювати *агентну перспективу*, що характеризує спроможність людини робити каузальний внесок в досвід і дії людини (Бандура [5; 6]; Капрара, Цервоне [8; 9]). Оцінювання особистості у цьому разі повинно бути спрямовано на ті компетенції і системи саморегуляції, через які людина робить певний внесок у свій власний розвиток.

3. Третій принцип полягає в тому, щоб оцінювати окремо *когнітивну, афективну і соціальну активність*. Він згадувався при розгляді соціально-когнітивної теорії А. Бандури. Автор даної моделі особистісної архітектури Д. Цервоне [10] згадує основні положення теорії Бандури як ілюстрацію реалізації третього принципу. Він підкреслює, що з'ясування взаємозв'язків між *уявленнями* людини про власну ефективність (когнітивний аспект), *впевненість* у суб'єктній ефективності (афективний аспект) і виявлення ефективності у вигляді конкретних результатів діяльності (поведінковий аспект) було б неможливим, якби виміри переконань, емоційного ставлення і поведінкових диспозицій розглядались в одній комплект-системі.

4. Наступний принцип є найбільш складним у реалізації: оцінювання особистості повинно враховувати, як згадувалось у розділі 2.2.1, *індивідуальну ідіосинкразію*.

5. Останній принцип вимагає оцінювання особистості у *типових для неї контекстах* життєдіяльності. Формулюючи цей принцип, дослідники намагались привернути увагу до тих контекстів, у яких людина функціонує, і соціально-когнітивна теорія вказує на те, що повне оцінювання структури особистості і її динаміки повинно враховувати ці контексти особистісного життя. *Контекстуалізоване оцінювання* вимагається, якщо йдеться про оцінювання зовнішніх диспозиційних тенденцій, оскільки ці тенденції включають контекстуалізовані патерни мінливості у реагуванні. Увага до контексту також вимагається, коли здійснюється оцінювання внутрішньої структури особистості, оскільки як когнітивні структури особистості, так і біологічно обумовлені системи темпераменту внутрішньо функціонують контекстуально.

Розглянемо стисло *архітектуру моделі особистості*, яка спирається на знання (knowledge) про оточуючий світ, тобто систему уявлень, які сформувались у людини, і на їх *оцінювання* (appraisal) при вирішенні тих чи інших завдань життєдіяльності.

У моделі архітектури особистості «знання–й–оцінювання» виокремлено декілька *інтенціональних станів*, які базуються на системі *знань* людини про світ. Ці знання включають уявлення *людини про себе і світ у цілому*, на яких базується набір поведінкових патернів в тій чи іншій ситуації. Знання включають і критерії *оцінювання себе і світу у цілому*, наприклад, особистісні стандарти, критерії оцінки *значущості себе* як суб'єкту життєдіяльності. Третя група знань, які формуються в процесі життєдіяльності, відбиває *міжособистісні і соціальні цілі*, які людина ставить перед собою в процесі життєдіяльності.

Що стосується етапу *оцінювання*, то в ньому теж представлено *три групи уявлень*, на підставі яких здійснюється формування *ставлення до якоїсь події*, тобто прогнозування

власної ефективності при вирішенні тієї чи іншої проблеми, що виникає у життєдіяльності. Оцінки, на відміну від знань, не є накопиченням фактів відносно світу, а динамічними актами надання *індивідуалізованого змісту* подіям, що відбуваються. Оцінки формують значущість того, що відбувається, для благополуччя людини (Lazarus [16]).

Знання та оцінювання відіграють якісно різні ролі у функціонуванні особистості. Знання відбивають стійкі структурні риси особистості, а оцінки є динамічними особистісними процесами. Суб'єкти володіють широкими запасами знань, лише незначна частина яких є активованою і, отже, потенційно впливовою для процесів оцінювання у певній ситуації. Результатом розрізнення знань та оцінок є той факт, що такі традиційні структури як цілі можна розкласти на фрагменти. Деякі розумові складові, які називають цілями, є стійкими розумовими зображеннями особистих намірів. Інші є динамічними доступними оцінками.

У моделі особистісної архітектури «знання–й–оцінювання» поєднання знань і оцінювання породжує *шість класів* когнітивно обґрунтованих *індивідуальних змінних*. Диспозиційні тенденції розглядаються у цій моделі як зовнішні явища, які необхідно пояснити, а не як причинні об'єкти, що підлягають науковому обґрунтуванню.

Як визнає сам автор моделі, вона є недостатньою для пояснення всіх аспектів внутрішньо-індивідуальної структури та функціонування особистості. Як будь-яка інша модель, вона потребує вдосконалення.

Проте, за оцінками автора, використання моделі особистісної архітектури «знання–й–оцінювання» для пояснення перехресно-ситуативної послідовності у функціонуванні особистості дозволило виявити її інформативність і відповідність принципам соціального пізнання.

Проте достатньо складним завданням для дослідження особистості за допомогою розглянутої моделі виявилось розпізнавання змісту *схематичної структури знань та ситуацій*, у яких ці знання можна актуалізувати. Для цього автор моделі пропонує проводити сесії оцінювань за участю окремих осіб. В первинній парадигмі початкова сесія оцінювань призначена для виявлення постійних елементів знань про себе або власних схем за допомогою неструктурованих розповідей, в яких учасники сесій описують позитивні та негативні особистісні риси характеру. Під час другої сесії оцінюються ситуативні знання, а саме суб'єктивні переконання осіб щодо відношень між індивідуальними характеристиками та соціальним оточенням. Учасники виконують класифікаційне завдання, в якому визначають соціальні контексти, які, на їхню думку, найбільш доречні для виявлення певної риси їх особистості, включаючи риси, що були виявлені в першій сесії дослідження. Це дає змогу виявити окремі набори ситуацій, що відповідають позитивним і негативним особистим схемам для кожної особи. Нарешті, в останній сесії визначається оцінка власної успішності. Люди оцінюють свою здатність виконувати різноманітні дії в конкретних, чітко визначених контекстах. Контексти, що використовуються, тісно пов'язані з контекстами завдань у другій сесії. Це дає змогу на підставі оцінок сесій 1 та 2 визначати такі набори ситуацій, в яких учасники сесії 3 повинні продемонструвати високі чи низькі оцінки власної успішності.

Автор моделі підкреслює значущість деяких аспектів отриманих ним результатів.

По-перше, висновки підтверджують передбачення, що учасники згаданих вище сесій схильні давати послідовно високі та низькі самооцінки в ситуаціях, що пов'язані із їх власними позитивними або, відповідно, негативними схемами. Оцінки успішності є

послідовно вищими, коли учасники оцінюють свою успішність в ситуаціях, в яких власні позитивні схеми ймовірно спадали на думку.

По-друге, схожий результат не можна отримати, якщо учасник не враховує індивідуальних особливостей власних знань. Наприклад, учасники не показують послідовно високі та низькі оцінки в ситуаціях, що мають відношення до родових ознак індивідуальності, тобто ознак, які окремий учасник не вважає специфічними для своєї особи.

По-третє, на рівні індивідуальності моделі перехресно-ситуативної послідовності, виявлені за допомогою запропонованих автором моделі оцінних процедур порушують структуру традиційних процедур, що ґрунтуються на характерних рисах. Зазвичай люди мають ідіосинкратичні уявлення щодо значення даної характерної риси та ситуацій, в яких вона проявляється. Наприклад, один учасник відмітив, що чотири обставини, пов'язані з комунікабельною і екстравертованою соціальною поведінкою, були особливо важливими для його переконань щодо своєї індивідуальності. Індивідуальна особливість полягала у тому, що він не сприймав чотири види поведінки як прояви єдиної лінійної риси – екстраверсії. Замість того він розділив обставини на дві групи. Цей учасник дослідження вказав, що головний його недолік – сором'язливість, і зазначив, що дві ситуації мали відношення до його сором'язливості. Потім він вказав, що головна його перевага – це здібності до роботи з громадськістю, тобто риса, що не має відношення до інших двох ситуацій.

По-четверте, швидкість, з якою учасники оцінюють свою успішність в роботі, є різною. Учасники досліджень швидше оцінюють свою успішність в ситуаціях, що пов'язані зі схемою.

По-п'яте, основний експериментальний матеріал на рівні архітектури знань впливає на подальші оцінювання. Підводячи підсумок, автор моделі стверджує, що одним із джерел перехресно-ситуативної послідовності у функціонуванні індивідуальності є власні знання, викладені схематично. Власні схеми породжують послідовні моделі оцінки.

На завершення обговорення моделі автор зупиняється на ролі *генетики* у поясненні структури та функціонування особистості.

Повна оцінка розвитку та структури особистості вимагає повнішого врахування генетичних факторів. Дві розробки у вивченні генетики заслуговують, на його думку, на особливу увагу у даному контексті.

Перша містить переконливий доказ того, що генетичні механізми активуються під впливом зовнішнього досвіду. Особистість розвивається не в результаті зафіксованої генетичної програми, а через динамічні взаємозв'язки організму та навколишнього середовища в умовах онтогенезу. Напрями, в яких фактори стресу навколишнього середовища впливають на прояв генів, що позначаються на соціальній поведінці, є найбільш зрозумілими. Ця робота вказує, що не тільки соціальне пізнання, а й біологічні фактори організму впливають на розвиток особистості через соціальне підґрунтя.

Друга розробка була присвячена вивченню ролі генетичних факторів у зумовленні впливу індивідуальних розбіжностей на глобальні психологічні характеристики особистості. Науковці, які вивчають особистість, стверджують, що результати досліджень свідчать про принаймні часткову мінливість диспозиційних рис унаслідок генетичних факторів. Такий результат отримують досить часто. Однак, винятки із загального правила можуть бути корисними, якщо вони отримані на великих вибірках. У дослідженні Пілка зі співавторами, в якому взяли участь більш 6 000 жителів Сардинії, вивчались п'ять глобальних диспозиційних факторів (за методикою «NEO-PI-R») та індивідуальні ознаки. Вони оцінили

кореляційний зв'язок між диспозиційними факторами і ознаками індивідуальності як незначущі ($r = \sim 0,19$). Лише для одного фактора – «сумлінність» – кореляція зі спадковістю досягла 0,30. Незважаючи на численні можливості для мінливості результатів, враховувались і зміни соціально-економічних умов життєдіяльності досліджуваних. Григоренко [14] оприлюднив попередні результати подібного спрямування, проведеного в Росії на членах родин. Оцінки впливу спадковості виявились нижчими в осіб, які постраждали від сильних соціально-економічних стресів, а саме кримінальних правопорушень хоча б одного з батьків.

У дослідженнях інтелекту (за показниками IQ), де індивідуальні розбіжності частіше бувають спадковими, ніж розбіжності у глобальних рисах особистості, зафіксовано, зокрема, що генетичні фактори часто відповідають за більшу частину змін у оцінках. Проте іноді трапляються й винятки. Туркхеймер зі співавторами [23] оприлюднили результати дослідження на членах родин, які свідчать, що генетичні фактори пояснюють спадковість IQ серед людей, що живуть в багатих регіонах, а серед бідних родин спадковість IQ дорівнює нулю. На думку Твенга [24], у родинних дослідженнях може недооцінюватись потенційна роль впливу навколишнього середовища, навіть при вивченні населення, яке представляє лише один історичний період. Фактори навколишнього середовища, що часто змінюються від однієї історичної когорти до іншої, зазвичай, не беруться до уваги. Твенг вважає, що такі ефекти можуть бути важливими, оскільки оцінки характеристик особистості значно відрізняються у різні історичні періоди.

Наведені посилання на зазначені вище дослідження підтверджують більшу доцільність застосування *соціально-когнітивних пояснювальних моделей* у дослідженнях особистості у порівнянні зі *структурними диспозиційними моделями*.

Нижче будуть розглянуті ще три групи уявлень відносно факторів, що зумовлюють можливість суб'єкта успішно виконувати ті чи інші завдання і поводитись у певний спосіб в тих чи інших ситуаціях, а також притаманну йому систему цілей, які він ставить перед собою при виконанні завдань. Йдеться про особливості уявлень людини про *себе*, про *світ*, і про *цілі* своєї діяльності (інтенціональність). Деякі положення цієї «архітектури особистості» запозичені з уявлень Лазаруса [16], який розрізняв два аспекти в пізнанні світу: *знання* про навколишній світ і про себе і *оцінювання* себе і оточуючого світу. *Знання*, за визначенням Лазаруса, це результати усвідомлення людиною порядку реалізації певних подій і усталені ментальні репрезентації характеристик певних подій. *Оцінювання*, на відміну від цього, не є певним накопиченим переліком фактів про оточуючий світ, а скоріше динамічним процесом формування ставлень до змісту, з яким стикається конкретний суб'єкт. Оцінювання динамічно спрямовують визначення важливості того, що відбувається у світі, в аспекті власного благополуччя. Отже, механізми взаємодії певних *знань* про оточуючий світ і їх *оцінювання* відіграють якісно різні ролі при функціонуванні особистості: *знання* є *постійною* структурною ознакою особистості, а *оцінювання* є *динамічними* особистісними процесами. Кожна людина має достатньо широкий репертуар *знань*, і тільки незначна частина цих *знань* *оцінюється* з точки зору вірогідності власних можливостей виконати те чи інше завдання або досягти тієї чи іншої цілі діяльності у даний конкретний відрізок часу. Отже, основна ідея розрізнення між *знаннями* і *оцінюваннями* полягає в тому, що деякі традиційні конструкти, такі як *цілі*, є стійкими ментальними репрезентаціями *знань*, а їх *оцінювання* здійснюється так би мовити «on-line», що зумовлює його динамічність.

У цій «архітектурі особистості», користуючись термінологією Д. Цервоне [10], що базується на її *знаннях* про оточуючий світ і про себе та на динамічному *оцінюванні* цих

знань при виконанні тих чи інших видів життєдіяльності, виокремлюють кілька *класів* соціально-когнітивних змінних, а саме: уявлення людини про власну *ефективність* по відношенню до даного конкретного акту життєдіяльності; *стандарт* оцінювання цього конкретного акту діяльності і *цілі*, які даний акт має на меті. Вони базуються на відповідних групах знань. Використання цієї моделі пояснює, як стверджує її автор, певну *кросситуаційну стабільність* у функціонуванні особистості.

Застосування цієї моделі і її емпірична перевірка дозволили авторові встановити, що емпіричні дані у цілому підтверджують вірогідність передбачення того, у якій формі людина буде здійснювати самооцінювання у різних ситуаціях у відповідності з тими позитивними чи негативними схемами самооцінювання, які присутні в системі знань людини про себе і про світ. Сприйняття власної ефективності виявляється більш позитивним, коли людина оцінює ефективність поведінки в ситуаціях, в яких вона має набір прикладів власної успішної поведінки в минулому.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що розглянута модель дає уявлення про процеси, які лежать в основі доступної спостереженню кросситуаційної когерентності психологічного реагування особистості. Модель дає можливість прогнозувати ідіосинкратичні паттерни кросситуаційної когерентності, які важко передбачити при інших підходах. На її підставі можна прогнозувати контекстуальні паттерни варіативності у швидкості, з якою людина оцінює власні можливості. Ця модель відкрита для експериментальної перевірки її прогнозів відносно впливу когнітивної структури на процеси оцінювання. Атрибути моделі *архітектури знань та оцінювань* людиною власної ефективності, безумовно, свідчать про те, що дана модель має значну пояснювальну силу.

2.2.4. Когнітивно-експерієнціальна модель С.Епштейна.

Вперше положення цієї теорії були сформульовані Сеймором Епштейном у 80-х роках ХХ століття. Вона увійшла складовою частиною у збірники «Особистість: теорії і дослідження», виданий під редакцією Первіна і Лоренса у Нью-Йорку, Гілфорд-прес, 1990.

Вихідні положення когнітивної експерієнціальної теорії

Відповідно з когнітивною експерієнціальною теорією, кожна людина формує ту імпліцитну концепцію реальності, яка містить декілька складових елементів, а саме: *Я*-концепцію, уявлення про світ у цілому, уявлення про інших людей як потенційних суб'єктів взаємодії і спілкування, і уявлення про зв'язки між цими трьома складовими елементами.

Суб'єктивний особистісний образ реальності є ієрархічно організованим набором оцінних схем і мереж схем. Найбільш базові схеми в особистісній теорії оточуючого світу автор називає «постулатами». Серед важливих постулатів згадуються чотири, які виходять з базових функцій особистісної концепції реальності. Ці чотири базових постулати включають: 1) міру, в якій оточуючий світ розглядається конкретним суб'єктом як *сприятливий* або *несприятливий*; 2) міру, в якій світ розглядається як *усвідомлений, передбачуваний*, доступний контролю і справедливий, з одного боку, або навпаки, як *недоступний контролю, непередбачуваний, незрозумілий*; 3) міру, в якій *інші люди* розглядаються як *гідні довіри*, що викликають позитивне ставлення, або, навпаки, як *джерело загрози*. І, кінець кінцем, 4) міру, в якій образ *Я* суб'єкта розглядається як гідний поваги.

Порушення функціонування одного з рівнів уявлень про світ справляє глибокий дестабілізуючий ефект на всю структуру особистості. Якщо поглянути на ієрархію у напрямі

зверху вниз, можна, як стверджує автор теорії, помітити, що набори характеристик робляться більш вузькими з точки зору обсягу і більш тісно пов'язаними з безпосереднім досвідом.

Схеми найнижчого рівня є *ситуаційно специфічними*. Їх формування є результатом пізнання світу, який не розглядається як достатньо інформативний з точки зору уявлень особистості у цілому. Конструкти більш низького рівня ієрархії уявлень людини про світ можуть з готовністю змінюватись, не спричиняючи змін у структурі уявлень вищих рівнів. Таким чином, структури вищого рівня утримують достатньо високу міру стабільності, у той час як на більш низьких рівнях ієрархії спостерігається більша гнучкість. Основні уявлення про світ характеризуються у межах когнітивно-експерієнціальної теорії як представлені двома типами, а саме *deskриптивними і мотиваційними* схемами.

Deskриптивні схеми – це уявлення відносно того, яким є власний образ людини та її навколишній світ, причому ці уявлення формулюються в термінах постулатів, які розглядалися вище.

Мотиваційні схеми – це певні уявлення про те, що суб'єкту необхідно робити, щоб досягти того, до чого він прагне, і запобігти ситуаціям, які є небажаними для нього. Мотиваційні уявлення, як і інші схеми в експерієнціальній системі, мають коріння в емоційно значущому досвіді людини, і, таким чином, є емоційно забарвленими (вони, як підкреслює автор теорії, є «гарячими», а не «холодними» результатами пізнання того, як людині необхідно діяти в оточуючому світі). Щоб проілюструвати сутність цього положення, автор наводить приклад дитини, яка має мати, що негативно сприймає власну дитину. У такої дитини може сформуватись уявлення про те, що світ є ворожим і невартим довіри, і мотиваційні уявлення, які формуються на підставі такої картини світу, зумовлюють лінію поведінки цієї дитини, яка полягає в запобіганні формуванню прив'язаностей до інших людей. Автор наводить цей приклад, щоб проілюструвати особливість експерієнціальної системи і того, що уявлення, які формуються в межах цієї системи, можуть відрізнитись від усвідомлених уявлень людини. Мотиваційні схеми, як і deskриптивні, існують на різних рівнях узагальненості і складності, і включають такі конструкти, як цінності, цілі, плани поведінки.

Особистісні концепції реальності разом з науковими теоріями обслуговують цілі організації даного досвіду і регуляції поведінки. Що стосується наукових теорій, дані, які організовані в межах цих теорій, утворюють предмет науки, і поведінка, яка організується, відбиває прагнення вченого зрозуміти теоретичні закономірності побудови світу. Що стосується особистісних суб'єктивних уявлень про реальність, то дані, які формують структуру цих уявлень, базуються на досвіді повсякденної життєдіяльності і поведінки, яка спрямована на те, як людина повинна поводитись у конкретних ситуаціях життєдіяльності.

Чотири базових функції особистісного образу світу

Особистісні уявлення про оточуючий світ виконують чотири базових функції, а саме: 1) *асимілювання* даних, які людина здобуває про оточуючий світ; 2) *підтримання балансу* між задоволенням і незадоволенням; 3) *підтримання стосунків* і взаємодії з іншими людьми; 4) *підтримання* на позитивному рівні *самооцінки*. Важливо підкреслити у цьому зв'язку, що в різних теоріях, за допомогою яких описується образ світу, що формується в людини, виділяється одна чи декілька зі згаданих вище функцій, але в жодній з існуючих теорій, за винятком когнітивно-експерієнціальної, не надається важливої ролі усім компонентам образу світу. Наприклад, у відповідності з теорією простого навчання або теорією психоаналізу, найбільш важливим мотивом поведінки людини є пошук задоволення і запобігання

негативних, зокрема, болісних переживань. Це відомий принцип задоволення, як він описується психоаналітичною теорією, і розглядається як джерело підкріплення у так званій теорії простого навчання, або формування умовних рефлексів. Інтегрування даних про реальність і відповідне підтримування стабільності концептуальної системи підкреслюється і в феноменологічних теоріях образу *Я* людини.

Відповідно з когнітивно-експерієнціальною теорією розглянуті вище мотиви мають однаковий рівень значущості і кожен з них може домінувати над іншими в залежності від індивідуальних особливостей і умов функціонування людини. Поведінка з позиції когнітивно-експерієнціальної теорії розглядається як компроміс між чотирма базовими мотивами. Ці чотири базових мотиви, таким чином, являють собою систему стримуючих і регулюючих факторів по відношенню один одного. Наприклад, необхідність підвищувати і підтримувати позитивний образ *Я* на необхідно високому рівні коливається у діапазоні від манії величі до реалістичної асиміляції даних, оскільки протилежне заважало б підтримуванню стосунків з іншими людьми. За умов симультанного функціонування цих чотирьох базових мотивів людина, яка має адекватну *Я*-концепцію і реалістичну картину світу, буде демонструвати помірно позитивний рівень *Я*-концепції як результат компромісу між підвищенням *Я*-образу і інших мотивів, які спрямовують її діяльність, зокрема мотивів, пов'язаних з реалістичним сприйняття різних факторів реального світу і взаємодії з іншими людьми. Цей висновок підтримується значною кількістю емпіричних даних, які демонструють наявність певних переваг, що людина віддає формуванню власного іміджу і власної самооцінки.

Дисбаланс між чотирма базовими функціями суб'єктивного образу реальності спричиняє дезадаптивну поведінку. Цей дисбаланс може бути породжений загрозою нормальному функціонуванню кожного з компонентів структури особистісного образу світу. Таким чином, загроза для самооцінки людини може призводити до помірної компенсації, в результаті чого потреба в підвищенні рівня власної самооцінки домінує над іншими функціями, що призводить до манії величі. Різні розлади, які асоціюються з неузгодженістю між компонентами когнітивно-експерієнціальної картини світу, добре описані в літературі, зокрема, в роботах Епштейна (1980).

Чотири елементи системи уявлень, які асоціюються з чотирма базовими функціями суб'єктивного образу світу людини

Відповідно з когнітивно-експерієнціальною теорією, згадані вище мотиви мають найважливішу значущість і кожний з них може домінувати над іншими в залежності від індивідуальних особливостей і конкретних умов життєдіяльності. Поведінка людини, якщо розглядати її з точки зору когнітивно-експерієнціальної теорії формування внутрішнього світу, може розглядатись як компроміс між чотирма базовими мотивами.

Для того, щоб когнітивно-експерієнціальна система надавала ресурси для виконання чотирьох основних функцій, необхідно, щоб її статус адекватно усвідомлювався суб'єктом. Дослідники цієї теорії виділяють характеристики цих уявлень відносно досягнення чотирьох базових функцій картини світу. Прихильниками цієї теорії висловлюється припущення, що кожна особистість має інтуїтивні оцінки у власному образі світу чи реальності, міри, в якій оточуючий світ є:

- 1) таким, що сприяє успішній життєдіяльності людини і
- 2) упорядкованим, передбачуваним, доступним контролю і справедливим, а також міра, в якій:

- 3) а також мірою людей, з якими дана особистість вступає у взаємодію, розглядаються нею як гідні уваги і як бажані партнери для взаємодії;
- 4) людина має уявлення про себе як гідну поваги, компетентну, таку, що може викликати до себе любов і повагу.

Три концептуальних системи

Сучасні когнітивні теорії особистості, наприклад, теорія Мішель (1973 [22]), базуються на типовому припущенні відносно утворення у людини деякої єдиної концептуальної схеми себе, власного образу і картини світу у цілому. І хоча автори інколи ведуть розмову про так звані «гарячі» і «холодні» акти пізнання, тобто такі, що базуються на інтелектуальному і емоційному оцінюванні, в рамках цих теорій вони розглядають емоції як параметри єдиної системи оцінювання, що дещо змінює її суб'єктивний зміст. Емоції, наприклад, розглядались як фактори, що підсилюють тенденції активного реагування на певні зовнішні обставини.

Відповідно з когнітивно-експерієнціальною теорією, з іншого боку, існує три концептуальних системи, а саме: *раціональна* концептуальна система, яка функціонує головним чином на *усвідомленому* рівні; *експерієнціальна*, яка функціонує на *підсвідомому* рівні, і *асоціаністська*, яка функціонує на *неусвідомленому* рівні. В цьому плані когнітивно-експерієнціальна теорія має більше спільного з психоаналітичною теорією, яка базується на припущенні відносно існування принаймні двох систем пізнання світу: усвідомленої і неусвідомленої. Хоча психоаналітична теорія визнає існування підсвідомого рівня функціонування, в її рамках рівень підсвідомого не розглядається як окрема система з її власними правилами функціонування. Скоріше вона розглядається як проміжний рівень між усвідомленими і несвідомими системами.

З іншого боку, підсвідомий рівень функціонування установок, які склались у людини, більшою мірою відповідає опису експерієнціальної системи, тобто системи, яка автоматично інтерпретує реальність і спрямовує думки і поведінку людини в конкретних життєвих ситуаціях її функціонування. *Раціональна* концептуальна система оперує переважно на рівні *актуального усвідомлення*, де вона функціонує у відповідності із соціально встановленими правилами спілкування і формування висновків з поведінки інших людей. Когнітивно-експерієнціальна теорія не має нічого нового, що можна було б додати до функціонування цієї системи. Експерієнціальні та асоціаністські системи мають свої власні правила дії.

На відміну від раціональної системи, яка спрямовує поведінку шляхом *прямого оцінювання* стимульних впливів з оточуючого середовища, спрямованість поведінки в *експерієнціальній системі* опосередкована *почуттями або переживаннями*, які включають нечіткі почуття, які людина, як правило, *не усвідомлює*. Експерієнціальна система, як вважає автор даної теорії, функціонує у наступний спосіб. Коли індивідуум стикається з ситуаціями, які потребують певного типу реагування, в залежності від подібного минулого емоційного досвіду, суб'єкт переживає певні почуття, неясні потяги, які можуть бути дуже тонкими і мотивувати тенденції активності людини на пошук шляхів продовження подібного стану, якщо ці почуття приносять задоволення. З іншого боку, вони стимулюють поведінку, спрямовану на скорочення досвіду їх переживання, якщо вони є неприємними. Цей процес здійснюється надзвичайно швидко, і у такий спосіб людина реагує на події чи на зовнішні подразники *імпульсивно*. В цьому випадку емоційний тон реагування породжує тенденцію діяти у відповідності з такими способами, які людина вже випробувала у попередньому досвіді.

Нижче у таблиці співставлені протилежні описання особливостей реагування людини на впливи оточуючого середовища, які базуються на раціональній і експерієнціальній системах реагування. Перша з цих систем ґрунтується на аналізі розміркувань людини, спрямованих на урахування соціальних обмежень і норм, а у другому випадку емоційно забарвлене реагування базується на імпульсивних актах і урахуванні минулого емоційного досвіду поведінки в подібних ситуаціях. Ці дві системи реагування, як експерієнціальна, так і раціональна, мають як переваги, так і недоліки. Раціональна система реагування є більш придатною для аналізу довготривалих наслідків, у той час як без експерієнціальної системи раціональна система позбавлена пристрасті і відданості поведінки людини досягненню мети. Більше того, аналітичний підхід не є обов'язково найкращим підходом для вирішення всіх проблем. Наприклад, цілісне оцінювання певної ситуації життєдіяльності у меншій мірі буде придатним у певних випадках, коли необхідно відкинути дрібні деталі, що заважають у цілому позитивно оцінити ту чи іншу життєву ситуацію.

Таблиця 2.1.

**Порівняння характеристик експерієнціальної і раціональної системи
(С. Епштейн, 1990)**

Експерієнціальна система	Раціональна система
Цілісна	Аналітична
Емоційна оцінка задоволення - незадоволення	Логічне оцінювання
Поведінка, опосередкована емоціями, пов'язаними з попереднім досвідом	Поведінка, опосередкована раціональною оцінкою подій
Реальність сприймається у вигляді образів і метафор	Реальність кодується абстрактними символами – словами і цифрами
Швидка переробка інформації, орієнтована на безпосереднє реагування	Більш повільна обробка інформації, орієнтована на відстроковане реагування
Зміни у реагуванні настають на підставі спостережень повторного досвіду, як власного, так і досвіду інших людей	Зміни швидкі - зі швидкістю думки
Поведінка навчання здійснюється на підставі досвіду	Навчання здійснюється на підставі символічної репрезентації досвіду
Приблизно диференційована і інтегрована система категоріальних оцінок і організація в емоційні комплекси інформації, яка сприймається	Дуже високодиференційована система образів, що сприймаються
Реальність, що сприймається, переживається на підсвідомому рівні; налаштування на діяльність здійснюється під впливом емоцій	Активність, здійснювана людиною, усвідомлюється і контролюється шляхом розмірковувань
Валідність реагування самоочевидна для людини, тобто «пережити - означає вірити»	Реагування вимагає підкріплення шляхом аналізу логічної і фактологічної інформації

Таким чином, раціональний підхід може призвести до прийняття рішень, хоча і адекватних з зовнішнього погляду, але, можливо, непродуктивних, оскільки вони не зможуть урахувати емоційні наслідки того чи іншого рішення. Отож, за умов, коли кожна система має як свої позитивні аспекти, так і обмеження, виявляється, що найбільш адаптивним вирішенням ситуації, коли необхідно зробити вибір і прийняти певне рішення, є ситуація, коли *синхронно функціонують обидві системи*. Це вимагає усвідомлення як раціональних, так і емоційних факторів. Хоча раціональна й експерієнціальна системи взаємозалежать одна від одної, вони можуть функціонувати у такий спосіб, що одна з систем домінує над іншою. Наприклад, раціональна система може користуватись метафорами, які зазвичай містяться у

сфері експерієнціальної системи. А експерієнціальна система може користуватись словами, які більш часто функціонують в сфері раціональної системи.

Як зазначалось вище, експерієнціальна система впливає на раціональну систему шляхом стимулювання почуттів, емоційних настроїв, які спрямовують як мислення, так і дії. Раціональна система може домінувати над експерієнціальною, і це може здійснюватись у вигляді розв'язування певних конфліктів «між серцем та розумом» на користь останнього. Раціональна система може також впливати на експерієнціальну систему, забезпечуючи особистість досвідом, здобутим безпосередньо або в процесі соціального навчання, з якого експерієнціальна система може запозичити певні позитивні корективи.

Згідно з когнітивною експерієнціальною теорією, людина може діяти у відповідності з власним емоційним і раціональним *Я*, тобто враховувати емоційні доводи або раціональні розміркування. Ірраціональні страхи додатково підтверджують існування системи, яка оперує окремо від раціональної системи.

Основні настанови, які формуються у людини відносно оточуючого її світу і характеризують її індивідуальну картину реальності, нелегко вивчати у лабораторних умовах. Проте існують «*природні експерименти*» такої інтенсивності, що вони можуть завдати потрясіння суб'єктові і призвести до системних змін в його ставленнях до себе і до світу. Йдеться про травматичні події, такі як кримінальні напади, природні катастрофи, війна, хвороба, яка призводить до інвалідизації, тощо. Відповідно з когнітивно-експерієнціальною теорією світу, сутність травматичного неврозу полягає у знеціненні базових постулатів особистісної концепції реальності, які призводять до дестабілізації всієї структури особистості (Епштейн, 1976).

Після таких дестабілізуючих впливів мають місце спроби створити нову інтегровану систему, що може бути здійснено у декількох варіантах: якщо будуть знайдені нові засоби асиміляції травматичного досвіду у старій структурі, що, як правило, майже неможливо; шляхом модифікації старих структур; шляхом створення радикально нової структури концепції відносно світу, який оточує людину.

Хоча значна частина цікавих досліджень була виконана по відношенню до травматичних подій, ці дослідження, за рідкими винятками, не були спрямовані на концепцію основних постулатів, на яких базувався світ людини. Винятком, мабуть, можна вважати дослідження Яноф Бульман (1989), яка, користуючись концептами, сформульованими у межах когнітивно-експерієнціальної теорії, дослідила зв'язок екстремальних життєвих подій зі змінами у системі основних настанов людини. Із спіранням на велику кількість літературних джерел з проблеми травматичних подій, Я. Бульман дійшла висновку, що після подібних подій спостерігаються широкі за масштабами зміни у відчутті власної вразливості. Люди на експерієнціальному рівні, мабуть вперше у житті визнають, якими вразливими вони фактично є.

Поряд зі змінами у сприйнятті рівня вразливості, виникають наступні зміни в базових постулатах *Я*-концепції і концепції світу у цілому. Світ починає сприйматись як менш сприятливий, передбачуваний, контрольований, справедливий, а образ *Я* – як менш гідний (важливо підкреслити, що ці три базових настанови відповідають трьом з чотирьох базових настанов когнітивно-експерієнціальної теорії).

Четверта настанова цієї теорії стосується людей, з якими суб'єкт, що переніс певну травматичну подію, вступає у взаємодію. Цікаво підкреслити, що Яноф Бульман включає це уявлення як додаткову категорію системи настанов у доброзичливість картини світу у

цілому, оскільки вона опиняється в тому ж самому факторі, коли мова йде про факторний аналіз системи настанов. Емпіричні дослідження Я. Бульман, дали надійне підтвердження психологічної пояснювальної сили когнітивно-експерієнціальної теорії. Яноф Бульман вивчила співвідношення між базовими настановами і травматичними подіями, про які повідомляла людина. Такими подіями могли бути смерть одного з родичів, згвалтування, інвалідизуюча хвороба.

Основні висновки такі: уявлення жертв травматичних подій стають більш негативними відносно уявлень тих суб'єктів, які потерпали від таких жертв. Вони стають негативними з точки зору впевненості у доброзичливості оточуючого світу і у власній гідності, тобто позитивне ставлення до себе у таких людей порушується, а також порушується впевненість у прогнозуванні наступних подій життя. Найбільш важливі результати цих досліджень стосуються саме порушення самоцінності людини, і свідчать про те, що різні травми призводять до однакових ефектів. Не було жодних свідочств того, що різні травми по-різному впливали на уявлення людини про світ.

Дослідження зв'язку важливих подій життя і існуючих базових уявлень про світ

В продовження лінії досліджень Бульман, Карлін і Епштейн (1990) перевірили наявність у людини уявлення про світ як функцію емоційно важливих подій, урахувавши також вік, в якому ці події мали місце, і перевіривши також те, яким чином дитячі стосунки суб'єктів з їх батьками в дитинстві впливали на властиву для них картину світу. Було досліджено 305 студентів, які заповнили перелік основних життєвих подій, серед яких вони повідомляли, чи мали місце в їх досвіді визначені події. Якщо відповіді були позитивними, необхідно було також вказати, в якому віці досліджувані їх пережили. Серед запропонованих подій у цьому опитувальнику фігурували такі, як емоційно важлива зміна середовища мешкання, смерть улюбленої людини, великий успіх у житті, такий, як, наприклад, завоювання призу в спортивних змаганнях, або значуще відштовхування: втрата об'єкта прив'язаності за ініціативою останнього; важлива любовна подія поза межами родини, розлучення батьків, важливий моральний проступок, нещасний випадок, який трапився з власної вини або з вини іншої людини, переживання сексуального чи кримінального насильства, природної катастрофи, наприклад, пожежі або урагану, тощо. Досліджувані також реєстрували як безпосередній, так і довготривалий вплив кожної з цих подій на *самооцінку* і на *ставлення до інших людей*. Крім того, вони заповнювали опитувальник «Мати – Батько – Друзі», який включає шкали відносно стосунків з батьками в дитинстві і тест базових настанов, який включає шкали для оцінювання наявних у даний відрізок часу настанов, а саме доброзичливий світ.

У цьому опитувальнику присутні такі пункти: «У цілому я відчуваю, що мій особистісний світ є відносно надійним і безпечним»; питання відносно осмисленості світу: «Моє життя позбавлене мети й сенсу»; відносно передбачуваності світу чи його комфортності людини у цьому світі: «Я відчуваю, що маю дуже мало контролю над важливими подіями в моєму житті», «Я не маю жодного впливу на моє життя». В цей же опитувальник входили питання про стосунки з оточуючими людьми. Для оцінювання глобальної самооцінки, наприклад, були такі питання: «Я майже завжди маю високопозитивне уявлення про себе»; питання відносно компетентності, і таке інше.

Результати оцінок безпосередньої картини світу і впливу подій, про які запитувалось, на ставлення до себе і до інших людей, будучи обчисленими, вказують на те, що як загальний, так і специфічний вплив подій на уявлення про світ має місце. Всі основні

уявлення виявляють зміни під впливом важливих життєвих подій, але в залежності від природи події, на деякі уявлення справлявся більш глибокий вплив, ніж на інші. Дослідження Карлін і Епштейна (1990) погоджуються з результатами досліджень Бульман відносно зв'язку подій раннього дитинства з наявною картиною світу. Автори дійшли висновку, що ранній досвід дитинства, особливо, той, що викликав сильні емоційні переживання, викликає автоматичні реакції подолання, які мають тенденцію з часом перетворюватись на сильні навички. З цього випливає, що, хоча конструктивне мислення є, скоріш за все, більш доступним змінам, ніж раціональний інтелект, воно, тим не менше, нелегко піддається цим змінам, а більш реагує на безпосередній чи опосередкований досвід, ніж на раціональні настанови.

Хоча в цілому результати дослідження Карлін і Епштейна збігаються з результатами дослідження, проведеного Бульман, в отриманих ними даних є і певні розбіжності. Вони можуть бути пов'язані, як стверджує С. Епштейн, з тим, що Бульман застосовувала абстрактні формулювання відносно основних базових настанов, які характеризують образ світу людини, і тільки ті тези, що стосуються безпосередньо Я-концепції, формулювались від першої особи. У дослідженні ж Карлін і Епштейна всі формулювання подавались у більш персоналізованому вигляді, і всі описання давались в термінах експерієнціальної теорії. Результати цих двох досліджень збігаються відносно того, що після переживання надмірно негативної життєвої події всі базові уявлення людини про світ, про себе, про інших мають тенденцію змінюватись у несприятливому напрямі. Але деякі уявлення змінюються більшою мірою, залежно від сприйняття людиною конкретної події. Асимілювання змісту важливості подій продовжується протягом певного часу і асоціюється у напрямі виявлення природної тенденції зниження важливості події і реінтерпретації образу світу у більш сприятливому напрямі. Такий висновок був справедливим принаймні для багатьох негативних подій, які мають менш травматичний вплив.

Травматичні події, такі як участь у військових операціях, можуть викликати більш глибокий ефект. За таких обставин негативні настанови замість того, щоб змінюватись у позитивному напрямі безпосередньо після негативного переживання, збільшують свою негативну забарвленість. Особливий інтерес становить той факт, що вплив важливих життєвих подій на настанови відносно ставлення до світу, інших людей і до себе не просто відбиває процес генералізації. Скоріше вплив події детермінований взаємодією зовнішнього фактора і індивідуальних розбіжностей в когнітивній його переробці. Виявилось, що існує принаймні три види важливих індивідуальних розбіжностей, які детермінують вплив події на більш широкі настанови людини, що стосуються її сприйняття світу у цілому. На це впливають розбіжності в когнітивних здібностях індивіда, міра, в якій людина використовує ідеї, що колись сприяли підвищенню самооцінювання і підтримуванню оптимістичної орієнтації, а також автоматичні правила інтерпретації подій життя як наслідок неадекватності, що викликає критику на власну адресу. Було також зроблено ряд цікавих висновків і спостережень, що стосуються відносин у дитинстві. Наприклад, доброзичливі стосунки дітей з батьками з більш високим рівнем надійності асоціювалися з позитивним сприйняттям світу у цілому, себе та інших. на

Хоча прийняття дитини батьками і отримання незалежності співвідносились в значно більшій мірі, ніж окремі життєві події, з наявними настановами дорослої людини, встановлено також і вплив різних життєвих подій на формування позитивного чи негативного ставлення до світу. Сприятливі життєві події суттєво пов'язані з наявними

настановами такою ж мірою, як і доброзичливі стосунки з батьками. Отримано дані специфічного зв'язку між деякими видами дитячо-батьківських взаємин і базовими настановами людини у її подальшому житті. Прийняття дитини батьками було більш значуще асоційоване з наявною настановою, що людина гідна любові, а підтримування незалежності дитини сприяло протилежному характеру впливу, тобто впевненість в компетентності зростала, а впевненість в тому, що людина гідна любові, зменшувалась. Надзвичайно цікавим є висновок відносно того, що стосунки з батьками в дитинстві згладжують взаємозв'язок між подіями і настановами. У суб'єктів, які повідомляли про високий рівень прийняття їх батьками, був наявний позитивний зв'язок між сприятливістю множинних життєвих подій і наявними настановами щодо осмисленості світу і його передбачуваності, доступності контролю, у той час як у суб'єктів, які повідомляли про низьке батьківське прийняття, цей зв'язок не був значущим. Результати досліджень свідчать про те, що батьківське прийняття у дитинстві справляє домінуючий вплив на їх погляд людини на світ як на усвідомлюваний, передбачуваний і контрольований і саме тому специфічні події справляють порівняно менший вплив. З іншого боку, суб'єкти, які повідомляли про високе батьківське прийняття, виявлялись сензитивними до впливів оточуючого середовища. Якщо світ дає досвід, що співпадає з їх стосунками з батьками, це значною мірою підтверджує їх впевненість в тому, що світ є осмисленим, передбачуваним і контрольованим. Якщо світ надає досвід, який суперечить їх досвіду родинних взаємин, спостерігається протилежний ефект, і ці люди починають розглядати оточуючий світ як менш упорядкований, осмислений і передбачуваний, менш контрольований, ніж раніше.

Важливо підкреслити, що ці висновки вступають в протиріччя з психоаналітичними поглядами на позитивні стосунки дитини з батьками як такі, що підсилюють розвиток сили Его, і, таким чином, роблять внесок у здатність людини впорядкувати з травматизуючими впливами життя.

Результати цього дослідження дають підстави вважати, що такий погляд повинен інтерпретуватись з урахуванням того, чи досвід, отриманий в родині або поза нею, суттєво порушувався пізніше, чи ні. Світ розглядається як більш неконтрольований, ніж він був би, якщо б у дитинстві мав місце менший рівень очікувань його доброзичливості.

Феномен конструктивного мислення

Автор когнітивно-експерієнціальної теорії запропонував поняття *конструктивного мислення*, яке, на його думку, відкриває додаткові перспективи для з'ясування причин дезадаптивної поведінки, розуміння факторів, що впливають на успішність життєдіяльності. Якщо емоції, і, в більшій мірі, поведінка детерміновані *експерієнціальною системою*, її ефективність повинна відігравати важливу роль в успішності повсякденної життєдіяльності людини. Виникає питання, чи є можливість знайти якийсь спосіб вимірювання *ефективності експерієнціальної системи*, подібний тому, за допомогою якого вимірюють, наприклад, інтелектуальні здібності людини. Якщо це так, то якого типу запитання слід внести в тести для оцінювання ефективності експерієнціальної системи? Відповідь полягає в тому, що необхідні запитання, які у певний спосіб дають уявлення про так зване *автоматичне мислення* людини при її спробах подолати різні типи проблем, що виникають у повсякденному житті.

Існує, як підкреслює автор, *два аспекти автоматичного мислення*, які вимагають урахування його змісту і його форми. Що стосується змісту автоматичного мислення, то він відбиває специфічні *настанови* у суб'єктивному образі реальності, які дають уявлення про

те, чи розглядається світ як доброзичливий або ворожий, а інші люди – як гідні довіри чи ні. Другий аспект, процесуальний, має відношення до способу, у який функціонує експерієнціальна система. Він містить такі змінні, як *надширока генералізація, категоріальне мислення, магічне мислення*.

Щоб проілюструвати ці два класи змінних, автор розглядає у своїй теорії декілька специфічних прикладів. Для вимірювання ефективності когнітивно-експерієнціальної системи він пропонує задати запитання: «Коли я не впоруюсь з тестом, я відчуваю, що я взагалі повний невдаха і що я ніколи не зможу будь-що зробити добре». Подібна настанова являє собою невдалий спосіб реагування на ситуацію як за змістом, так і за формою. На рівні змісту воно надто песимістичне, а у процесуальному аспекті – характеризується надмірною генералізацією. В протилежність цьому можна запропонувати наступне формулювання коментаря відносно такої ситуації: «Коли я не впоруюсь з тестом, я усвідомлюю, що це лише цей конкретний тест, і я зроблю висновки з цього досвіду, не втрачаючи впевненості у собі і бадьорості духу». Подібне реагування на ситуацію є позитивним як за формою, так і за процесуальними аспектами. Можна уявити, що існують індивідуальні розбіжності у підсвідомому мисленні, які варіюються у діапазоні від високо *конструктивного* мислення до надмірно *деструктивного* мислення. Ефективне конструктивне мислення визначається як автоматичне розміркування, яке сприяє подоланню проблем в житті у такий спосіб, що максимізує ефективність вирішення проблеми з мінімальними витратами, щонайменшим стресом для себе і дистресом для оточуючих. Невдале ж конструктивне мислення полягає у підсвідомому автоматичному розміркуванні, що відносно адекватне вирішення проблеми досягається з великими витратами як власної емоційної енергії, так і спричиненням дистресу для інших.

Висловлюється припущення, що на конструктивність мислення більшою мірою впливає виховання і що воно в меншій мірі успадковане людиною, ніж раціональний інтелект. Можна вважати, як стверджує автор когнітивно-експерієнціальної теорії, що ранній досвід дитинства, особливо той, який викликає сильні емоційні реакції, ініціює формування настанови відносно можливості. Подібна настанова має тенденцію з плином часу перетворюватись на навичку. З цього випливає висновок, що, хоча конструктивне мислення, скоріш за все, більше піддається змінам, ніж раціональний інтелект, воно, все ж, і більше піддається формуванню при прямому чи непрямому досвіді його набуття.

Для того, щоб сприяти дослідженням проблеми конструктивного мислення, авторами когнітивно-експерієнціальної теорії був створений опитувальник, повне описання якого наводиться у праці Епштейна і Мейєра (1989). Наведене нижче стисле описання цього опитувальника дає певне уявлення про його зміст.

Велика кількість пунктів, які описують *конструктивні* розмірковування у повсякденному житті, були піддані факторному аналізу. Виявлено *шість основних груп* факторів, які характеризують конструктивне мислення, а саме: 1) емоційно фокусоване подолання; 2) поведінково фокусоване подолання; 3) категоріальне мислення; 4) мислення, опосередковане забобонами; 5) наївний оптимізм і 6) негативне мислення. Фактори були перекладені на шкали шляхом вибору пунктів із навантаженням, більшим ніж 0,3, з використанням стандартних психометричних процедур. Деякі шкали, а саме шкали емоційного і поведінкового реагування, подібні до шкал, запропонованих Лазарусом для виявлення стратегій стресоподолання (1980–1984). Запитання, які містить шкала наївного оптимізму, стосуються стереотипів і спрощених способів мислення такого типу: «Всі люди

можуть досягти чого-небудь, якщо вони цього побажають, застосують більше сили волі» тощо. Автори перевірили зв'язок шкал конструктивного мислення з опитувальниками емоційного реагування, у результаті чого були виявлені статистично надійні кореляційні зв'язки між існуючими шкалами рис особистості стійких ознак емоційності. Зокрема, глобальна шкала мала високий рівень доданої кореляції з біполярною шкалою *позитивності*, самооцінки і шкалою сили Его, а від'ємна – зі шкалами нейротизму, тривожності, депресії.

Автори перевірили також зв'язок показників шкал конструктивного мислення з опитувальниками інтелекту. Зокрема, в дослідженні Епштейна і Мейєра (1989), проведеному для того, щоб перевірити гіпотезу стосовно того, що конструктивне мислення дає уявлення про широкі здібності людини долати певні життєві ускладнення. Було встановлено, що *конструктивне мислення не залежить* від результатів тестів інтелекту. На групі студентів університету зазначену гіпотезу було перевірено.

Зв'язок конструктивного мислення з успіхом життєдіяльності

З використанням розглянутого вище інструментарію для вимірювання ефективності конструктивного мислення було проведено дослідження з метою визначити, якою мірою конструктивне мислення порівняно з іншими способами вимірювання стратегій подолання стресу пов'язане з різними критеріями успішності життєдіяльності. Показники успішності життєдіяльності були отримані для таких її аспектів як *успішність у професійній діяльності, у соціальних відносинах, в інтимних стосунках*, що знаходять прояв в академічних досягненнях, ментальному і фізичному здоров'ї. Участь у дослідженні взяли студенти-волонтери. Показники успішності були комплексними і складались з об'єктивних і суб'єктивних пунктів. Наприклад, успішність у професійній діяльності вимірювалась за допомогою шкали, яка складалася з чотирьох пунктів, що включали тривалість робочого часу протягом минулого року, заробіток і загальний прибуток за той же проміжок часу, а також оцінку задоволення працівника своєю роботою.

У дослідженні, проведеному авторами цієї теорії, перевірявся також зв'язок стійкості характеру (*hardiness*) (Кобаса) з показниками конструктивного мислення. Порівнювані критеріальні змінні включали емоційне благополуччя, декілька вимірів фізичного благополуччя і продуктивне навантаження. *Емоційне благополуччя* вимірювалось за допомогою звітів досліджуваних про відчуття депресії, тривожності, роздратованості протягом останнього року. *Фізичне благополуччя* вимірювалось за результатами звітів про різноманіття загальних фізичних симптомів, таких як: біль у шлунку, у спині, головні болі, застуди протягом останнього року; *продуктивне навантаження* вимірювалось у термінах *конструктивних зусиль*, які досліджувані застосовували в процесі їх академічної діяльності, враховуючи кількість курсових кредитів, отриманих у процесі навчання; обсяг самостійної роботи, виконуваної студентами; організовані соціальні види активності, спортивні змагання, в яких досліджувані брали участь, тощо.

Було виявлено, що шкала *стійкості характеру* (*hardiness*), запропонована Кобаса, має високі кореляційні зв'язки з тими показниками, які вимірювались для характеристики задоволення успішністю життєдіяльності, операціоналізованими у спосіб, коротко розглянутий вище.

За допомогою цього дослідження було продемонстровано важливість конструктивного мислення, оскільки воно включає багато компонентів, які відбивають ті аспекти функціонування особистості, що оцінюються за допомогою інших психодіагностичних методик.

Варте уваги також дослідження, проведене у 1988 році Гріном під керівництвом автора когнітивно-експерієнціальної теорії, в якому вивчалось подолання стресу, пов'язаного з професійною діяльністю шкільних адміністраторів. Опитувальник містив пункти, що описують різні види стресогенних подій, які трапляються у житті адміністраторів загальноосвітніх шкіл. Досліджувані відповідали на запитання, вказуючи, як довго вони переживали кожну з подій, і наскільки стресогенними ці події їм здавались.

У процесі дослідження було встановлено, що *конструктивне мислення додатно корелює із задоволенням роботою і від'ємно – із симптомами ментального стресу і фізичного нездоров'я* протягом останнього року.

Розглянемо ще одне дослідження 1990 року, проведене в рамках когнітивно-експерієнціальної теорії Кацом і Епштейном. Для дослідження були відібрані суб'єкти, які мають *високі і низькі* показники за *конструктивним мисленням*, вимірюваним за допомогою розробленого авторами тесту. Учасники дослідження виконували завдання двох лабораторних тестів, які стимулювали *виникнення стресу*, а саме, тест на рахунок сімками у зворотному порядку і дзеркальне відслідковування за допомогою спеціального приладу рухів об'єкта. Це дослідження мало на меті аналіз того, як впливають думки, емоції і психофізіологічні реакції осіб із високим і низьким рівнями конструктивного мислення на їх поведінку в ситуації виконання стресогенних завдань, а також вимірювання спонтанних думок щодо емоцій. Фізіологічні реакції, такі як пульс, діастолічний кров'яний тиск, температура пальців і зап'ястків вимірювались протягом експерименту чотири рази, а саме: перед стресогенним періодом, безпосередньо після його закінчення; після першого періоду, коли знімався стресогенний вплив, і після другого періоду повернення до нормального стану). У самозвітах досліджувані також указували на суб'єктивне відчуття стресу і характеризували ефективність своєї діяльності. Дослідників особливо цікавили типи деструктивних думок, які виникали у суб'єктів із низьким рівнем конструктивного мислення в період, коли вони стикались зі стресогенними впливами. Вчені також перевіряли результати попередніх досліджень відносно того, що низький рівень конструктивного мислення є характерним для осіб, які мають більш низький рівень фізичного і психічного здоров'я; а люди, які мають високий рівень конструктивного мислення, мають протилежні характеристики.

Людина зацікавлена в тому, щоб підтримувати стабільність свого особистісного образу реальності, оскільки цей образ є необхідним для того, щоб пізнавати світ і спрямовувати власну поведінку. Коли загроза стабільності концептуальної системи зростає, людина починає відчувати зростаючу тривогу і в її поведінці простежується тенденція до дезорганізації образу світу.

Коли дезорганізація досягає значної міри, тривога стає дуже інтенсивною, і людина намагається зробити все можливе, щоб зменшити інтенсивність тривоги і припинити дезорганізацію власної картини світу.

Існує декілька стратегій, які, з точки зору автора когнітивно-експерієнціальної теорії, людина може використати для того, щоб підтримати цілісність і основні постулати власного образу світу, який сформувався, незважаючи на те, що вона отримує інформацію, що свідчить про його зміну.

Важливо усвідомити, що необхідність підтримувати базисні уявлення відносно сформованої картини світу стосується і тих настанов, які людина визнає як дезадаптивні, а також і тих настанов і уявлень про світ, які людина розглядає як бажані.

Рішення підтримувати деструктивні погляди не приймається усвідомлено, воно виникає на підсвідомому рівні. Його опосередковують сигнали тривоги, які виникають кожного разу, коли виникає загроза для стабільності концептуальної системи.

У процесі життєдіяльності у людини формується сензитивність до експерієнціально зроблених узагальнень відносно того, що деякі типи подій є загрозливими. Обидва ці типи уявлень є стійкими до змін, оскільки вони були засвоєні за умов високого емоційного збудження і з часом перетворились на провідні настанови – перцептивні і поведінкові у даних типах ситуацій. Отже, з позиції когнітивно-експерієнціальної теорії зазначена сензитивність до необхідності поводитись у відповідний спосіб є найбільш фундаментальним джерелом контролю дезадаптивної поведінки.

Як вже зазначалось вище, сензитивність до тих чи інших характеристик навколишнього світу та їх наслідків відповідає дескриптивним схемам, які ідентифікують витоки загрози, а зобов'язання поводитись у той чи інший спосіб при виникненні таких загроз відповідають мотиваційним схемам відносно того, як необхідно діяти, щоб їх запобігти. Таким чином, дезадаптивність цих схем залежить від того, наскільки узагальненими і ригідними до модифікацій вони залишаються. Більше того, чим раніше такі результати пізнання навколишнього світу отримуються людиною, і чим більшою є інтенсивність і повторюваність емоційного досвіду, на якому вони базуються, тим більше вірогідною є ситуація, що вони включаються до системи тих центральних постулатів в індивідуальному образі світу людини, який у неї сформувався. Набуття цієї сензитивності до певних загрозливих ситуацій може здійснюватись завдяки значній кількості феноменів, які представники психоаналітичної теорії приписують неусвідомленому конфлікту. Отже, існує загроза того, що психоаналітик буде діагностувати поведінку і намагатись відкорегувати її у спосіб, що відповідає ситуації, коли конфлікт є неусвідомленим і він присутній, коли фактично у даний момент його немає. Це твердження, проте, не заперечує важливості неусвідомленого конфлікту, але необхідно мати на увазі, що він менш узагальнений, ніж бажає психоаналітик, і що необхідно привернути увагу до інших типів підсвідомої поведінки, з якою нерідко цей конфлікт плутають. Для ілюстрації автор розглядає такий специфічний конкретний випадок, який він вивчав.

Певний час тому молода жінка, яка працювала над магістерською роботою під його керівництвом, робила негативні зауваження або насміхалася, коли керівник її роботи, викладач, виступав публічно. Автор після декількох таких інцидентів викликав її до свого кабінету і запитав, що в його поведінці виводило цю жінку з рівноваги. Вона поглянула на співбесідника у повному збентеженні і сказала, що не усвідомлювала, що реагує негативно на висловлювання її наставника, і що вона ставиться до нього з приязню і великою повагою. «Як можна пояснити, – запитує автор, – таку повну відсутність усвідомлення власної поведінки?». Психоаналітик, скоріш за все, сказав би, що у жінки є якісь несвідомі ворожі почуття відносно батьків або до іншої постаті, яка є для неї авторитетною, і що вона переносить їх на свого наукового керівника. Він запропонував студентці невеликий експеримент: провести моніторинг своїх спонук відносно негативного реагування на його публічні висловлювання. Через два тижні після цього інциденту студентка доповіла результати своїх спостережень.

Після певної практики вона навчилась розпізнавати власні непевні спонуки до певного типу емоційного реагування, і їй стало зрозуміло, що ці непевні почуття виникали, коли вона чула, як її керівник публічно виступає. У такі моменти їй хотілося захистити свою

незалежність шляхом створення для свого керівника ситуації, в якій він відчув би себе ніяково, незручно, невпевнено. Вона визнала, що це були такі ж самі почуття, які вона переживала відносно свого батька, до якого вона ставилась усвідомлено вороже. Оскільки ворожість до батька була усвідомленою, ситуація перенесення несвідомого конфлікту в даному випадку не могла бути розглянута як пояснення її поведінки. Отже, таку поведінку можна пояснити шляхом припущення, що молода жінка набула високої сензитивності до *голосу свого батька*, і що ця сензитивність генералізувалась на *голос її керівника*. Оскільки негативна реакція відносно керівника суперечила усвідомленому ставленню студентки до цієї конкретної людини, можна було вважати, що вона не усвідомлювала своєї агресивної поведінки. Підтвердженням того, що в даному випадку мав місце неусвідомлений конфлікт, стало те, що жінка не відчувала ніякої протидії, коли усвідомила витoki цієї поведінки. Все, що для неї виявилось необхідним у такій ситуації, – усвідомити, що її емоційні реакції і думки, з якими асоціювалась її поведінка, не перебували в полі її уваги. Цей випадок також добре ілюструє спосіб, в який емоційні спонуки контролюють думки і поведінку за відсутності усвідомленості, і, відповідно з когнітивно-експерієнціальною теорією, це відбиває реальний стан подій при контролі поведінки у повсякденному житті.

Те, що поведінка типу, описаного в даному випадку, може бути джерелом серйозних проблем у житті людини, підтверджується наступним мисленнєвим експериментом. Уявимо, що науковий керівник поставив би свою аспірантку в незручне становище чи викликав би у неї збентеження, якби публічно відреагував на її поведінку негативними коментарями. Це дало б їй об'єктивну причину для ворожого ставлення до нього, що підсилило б конфлікт між ними.

Подібні конфлікти регулярно трапляються між подружніми парами, між батьками і дітьми, між партнерами, між друзями і в робочому колективі, де вони можуть спричиняти неприємні наслідки. Отже, неусвідомлений конфлікт є основною причиною дезадаптивної поведінки, як уважають представники психоаналітичної теорії.

Висновки

Внесок когнітивних теорій у пояснення функціонування особистості у контексті реальних ситуацій її життєдіяльності

Основним завданням цього розділу підручника було узагальнення спроб зарубіжних дослідників створити так звані *пояснювальні моделі особистості*, за допомогою яких можна описувати особистісні *відмінності*, зумовлені не тільки диспозиційними рисами, а й особливостями сприйняття, суб'єктного оцінювання і ставлення до соціальних контекстів, у яких людина функціонує.

Розглянуті у даному розділі варіанти реалізації когнітивного підходу до розуміння особистісної цілісності й індивідуальної унікальності підіймаються до ідей Дж. Келлі відносно наявності у кожної людини, як у вченого, певного набору особистісних конструктів або «когнітивних схем», за допомогою яких вона може інтегрувати свій досвід, не завжди усвідомлюючи наявність зазначених конструктів. Ці особистісні конструкти базуються на попередньому досвіді і спрямовують інтерпретацію індивідуумом досвіду, який набувається ним у більш пізній період життєдіяльності. Наявність системи особистісних конструктів є більш важливою, ніж події повсякденного життя. Автори когнітивних пояснювальних теорій стверджують, що поведінка людини не тільки формується факторами соціального оточення, а й впливає на оточення, а внутрішні характеристики індивідуума, такі як емоційний стан, переконання, настанови, також впливають на поведінку. І всі ці сили – навколишнє

середовище, поведінка, внутрішні особистісні переконання й цінності – реципрочно детермінують одна одну.

В останні роки (1996–2006) А. Бандура, один із провідних представників соціально-когнітивного підходу до вивчення особистості, більш чітко окреслив набір когнітивних процесів, які дозволяють суб'єкту самостійно регулювати власну поведінку, що призвело до зсуву в його теорії від описання закономірностей *соціального навчання* до теорії *соціально-когнітивної перспективи*. Основним конструктором останньої є *впевненість у суб'єктній ефективності*, яка розглядається як важливий каузальний фактор, який спрямовує поведінку людини у різноманітні сфери її діяльності (академічній; діяльності, спрямованій на збереження власного здоров'я; спортивній та ін.), і це має дуже важливі наслідки для досліджень у галузі корекції поведінки.

Розкриття «архітектури особистості» через пояснення дії механізму «знання–і–оцінювання» (Д. Цервоне та ін.), поєднання уявлень про мінливість і стабільність у виявленні особистісних диспозицій як відносно стійкої характеристики особистості (Мішель, Шода); дослідження зв'язку «контекстуалізованих рис» особистості з ефективністю інформаційно-переробної діяльності (Г. Меттьюс); глибокий аналіз ролі індивідуального досвіду, що відбиває специфіку сприйняття людиною світу у цілому, себе та оточуючих (С. Епштейн), – усі ці здобутки застосування когнітивних теорій для пояснення особистості відкривають нові перспективи для розуміння складних процесів саморегуляції особистості в процесі життєдіяльності.

У наступному розділі підручника ми розглянемо деякі аспекти реалізації у зарубіжній психології особистості *інтегративного підходу до дослідження індивідуальності*, окремі положення якого знайшли відбиття при розгляді основних положень когнітивно-експерієнціальної теорії формування внутрішнього світу особистості.

Контрольні завдання до розділу 2

1. Визначте вихідні положення когнітивно-адаптивної теорії пояснення зв'язку особистісних рис з особливостями сприйняття і переробки інформації.

2. Які види навиків набуваються людиною в процесі адаптації до змінюваних умов життєдіяльності? Яка роль серед них належить знанням людини відносно власної спроможності реалізувати навик адаптації у процесі життєдіяльності?

3. Наведіть приклади адаптаційних соціальних навиків, якими ви володієте і якими б хотіли володіти.

4. Обґрунтуйте важливість таких трьох компонентів так званого «адаптивного трикутника» (за визначення Меттьюса, 2002): об'єктивні навик і поведінкова компетентність; упевненість у власній компетентності, позитивні результати реалізації вищезазначених феноменів.

5. Охарактеризуйте «цикл дезадаптації» і спроби людини вирішити проблему, незважаючи на сумніви відносно своєї неспроможності це зробити.

6. Які риси особистості відповідають ситуаціям «соціального перевантаження» і «соціального недовантаження»?

7. Які припущення відносно поведінки людини з домінуванням екстраверсії і нейротизму зроблені зарубіжними дослідниками на підставі аналізу певних ознак темпераменту з точки зору їх впливу на переробку інформації?

8. Проаналізуйте огляд досліджень, зроблений М. Айзенком та іншими авторами, відносно вивчення кореляцій певних рис особистості з показниками ефективності інформаційно-переробної діяльності.

9. Охарактеризуйте три взаємопов'язані типи пояснень, яким відкриті когнітивні феномени (біологічного, символічного і семантичного рівнів).

10. Проаналізуйте на конкретних прикладах роль різних ситуаційних умов у погіршенні показників інформаційно-переробної діяльності в осіб з високими рівнями тривожності і нейротизму.

11. Дайте визначення центрального вихідного положення соціально-когнітивної теорії як однієї із стратегій побудови пояснювальної моделі особистісної цілісності. Який дослідник звертався до цього положення раніше?

12. Які аспекти оцінювання особистості зарубіжні дослідники виокремлюють у соціально-когнітивних теоріях? Дайте визначення підходу до оцінювання особистості з точки зору «агентної перспективи».

13. Охарактеризуйте зміст принципу «*триадного реципрокного детермінізму*» як провідної ідеї конструювання пояснювальних моделей особистості. Випишіть три концептуальні відмінні класи факторів, взаємовплив яких зумовлює розбіжності у поведінці людини згідно з цим принципом А. Бандури.

14. Чи є принцип унікальним для соціально-когнітивної теорії? У чому полягає заслуга А. Бандури стосовно формулювання цього принципу?

15. За допомогою яких основних конструктів здійснюється концептуалізація поняття «особистість» у соціально-когнітивній теорії А. Бандури?

16. Дайте визначення п'яти основних типів здібностей (за А. Бандурою): символічних, здібностей до соціального навчання (вікаріус); здатностей до антиципації, саморегуляції і саморефлексії. Охарактеризуйте їх пояснювальний потенціал.

17. Чим відрізняється реципрокний детермінізм поведінки у розумінні А. Бандури від детермінізму: а) Скіннера; б) Фрейда?

18. Наведіть приклади практичного застосування принципів і конструктів соціально-когнітивних теорій особистості.

19. Сформулюйте одне з провідних припущень, на якому базується когнітивно-афективна модель особистості.

20. Дайте визначення безпорадної поведінки у термінах когнітивно-афективної теорії.

21. Поясніть зміст твердження авторів когнітивно-афективної моделі особистості відносно того, що «інтраіндивідуальна структура особистості та її функціонування є *внутрішньо контекстуалізованими*».

22. Охарактеризуйте *мінливість і стабільність поведінки* особистості. Які автори привернули увагу до цього феномену? У межах якої моделі особистості він описується?

23. У яких аспектах модель особистісної архітектури «знання і їх оцінювання» Д. Цервоне перегукується з уявленням Лазаруса з колегами (1991), які теж розрізняли два аспекти в пізнанні світу?

24. У чому полягають відмінності ролей, які відіграють при функціонуванні особистості механізми взаємодії знань про навколишній світ, і їх оцінювання?

25. Охарактеризуйте основні класи соціально-когнітивних змінних, які визначають відмінності між уявленнями людини про можливість досягнення цілей оцінними стандартами і цілями, як на рівні знань, так і на рівні їх оцінювання.

26. Поясніть ефект впливу ранньої дитячої агресивності на рівень досягнень у сфері освіти та у професійній самореалізації у дорослому віці.

27. Як пояснюється у межах моделі особистісної архітектури Д. Цервоне вплив особистісної ідентичності на стабільність особистості?

28. Які три основні принципи розвитку особистості виокремлені у межах моделі особистісної архітектури? Проілюструйте їх посиланнями на наявні описання емпіричних даних. Охарактеризуйте принцип взаємовідповідності (co-responsiveness) домінантних особистісних рис і характеристик середовища. До яких наслідків у розвитку особистості призводить його дія?

29. Які складові елементи містить імпліцитна концепція реальності, що формується відповідно з когнітивно-експерієнціальною теорією в кожного індивідуума? Охарактеризуйте основні постулати, тобто найбільш базові схеми в особистісній теорії навколишнього світу.

30. Який ефект згідно з когнітивно-експерієнціальною теорією на структуру особистості справляє порушення функціонування принаймні одного з рівнів уявлень людини про світ?

31. Охарактеризуйте різницю між дескриптивними і мотиваційними схемами як основними типами уявлень про світ, що формуються в людини згідно з когнітивно-експерієнціальною теорією.

32. Охарактеризуйте *чотири базові функції*, що виконують особистісні уявлення про навколишній світ згідно з положеннями когнітивно-експерієнціальної теорії формування внутрішнього світу особистості.

33. Чим відрізняються раціональна і експерієнціальна системи уявлень людини про навколишній світ? Як ці системи спрямовують поведінку людини?

34. Які події можуть викликати системні зміни у ставленні людини до себе і до світу? Охарактеризуйте характер цих змін із посиланням на описані у третьому розділі підручника результати емпіричних досліджень відповідного спрямування.

35. Охарактеризуйте принаймні три види важливих індивідуальних розбіжностей, які детермінують вплив події на сприйняття людиною світу в цілому.

36. Який зв'язок існує між прийняттям дитини батьками і поглядом дорослої людини на світ?

37. Що має на увазі автор когнітивно-експерієнціальної теорії формування внутрішнього світу людини під «конструктивним мисленням»? Чи впливає на цей тип мислення виховання? Охарактеризуйте шість основних груп факторів, які відбивають особливості конструктивного мислення.

Список літератури

1. **Носенко Е. Л., Аршава І. Ф.** Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості: підручник / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 261 с.

2. **Bandura, A.** (1977) 'Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change', *Psychological Review*, 84(2): 191–215.

3. **Bandura, A.** (1986) *Social Foundations of Thought and Action*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

4. **Bandura, A.** (1999) 'Social cognitive theory of personality', in D. Cervone and Y. Shoda (eds), *The Coherence of Personality: Social-Cognitive Bases of Consistency, Variability, and Organization*. New York: Guilford, pp. 185-241
5. **Bandura, A.** (2001) 'Social cognitive theory: An agentic perspective'. *Annual Review of Psychology*, 52: 1–26.
6. **Bandura, A.** (2006) 'Toward a psychology of human agency', *Perspectives on Psychological Science*, 1(2): 164–80.
7. **Beck, A.T.** (1967) *Depression: Causes and Treatment*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
8. **Caprara, G.V. and Cervone, D.** (2000) *Personality: Determinants, Dynamics, and Potentials*. New York: Cambridge University Press.
9. **Caprara, G.V. and Cervone, D.** (2003) 'A conception of personality for a psychology of human strengths: Personality as an agentic, self-regulating system', in L.G. Aspinwall and U.M. Staudinger (eds), *A Psychology of Human Strengths: Fundamental Questions and Future Directions for a Positive Psychology*. Washington, DC: American Psychological Association, pp. 61–74.
10. **Cervone, D.** (2008) Explanatory models of Personality: Social–Cognitive Theories and the knowledge and appraisal model of Personality architecture. – In: *The SAGE Handbook of Personality and Assessment*. Vol. 1. Personality Theories and Models // Eds. Gregory J. Boyle, Gerald Matthews, Donald Saklofske. – SAGE Publication Ltd. – Los Angeles, London, New Delhi, Singapore. – P. 800–100.
11. **Cervone, D., Shadel, W.G., Smith, R.E. and Fiori, M.** (2006) 'Self-regulation: Reminders and suggestions from personality science', *Applied Psychology: An International Review*, 55(3): 333–85.
12. **Dean, M.A., Conte, J.M. and Blankenhorn, T.R.** (2006) 'Examination of the predictive validity of Big Five personality dimensions across training performance criteria', *Personality and Individual Differences*, 41(7): 1229–
13. **Gray, J.A.** (1991) 'Neural systems, emotion and personality', in J. Madden IV (ed.), *Neurobiology of Learning, Emotion and Affect*. New York: Raven Press.
14. **Grigorenko, E.L.** (2002) 'In search of the genetic engram of personality', in D. Cervone and W. Mischel (eds), *Advances in Personality Science*. New York: Guilford, pp. 29–82.
15. **Kelly, G.** (1955) *The Psychology of Personal Constructs*. New York: Norton.
16. **Lazarus, R.S.** (1991) *Emotion and Adaptation*. New York: Oxford University Press.
17. **Lazarus, R.S.** (1999) *Stress and Emotion: A New Synthesis*. New York: Springer.
18. **Matthews, G.** (2008) Personality and Information Processing: A Cognitive-Adaptive Theory. In: *The SAGE Handbook of Personality Theory and Assessment*. – Personality Theories and Models // Eds. Gregory J. Boyle, Gerald Matthews, Donald Saklofske – SAGE Publication Ltd. – Los Angeles, London, New Delhi, Singapore. – P. 56–80.
19. **Matthews, G., Deary, I.J. and Whiteman, M.C.** (2003) *Personality Traits* (2nd edn). New York: Cambridge.
20. **Matthews, G., Schwan, V.L., Campbell, S.E., Saklofske, D.H. and Mohamed A.A.R.** (2000) 'Personality, self-regulation and adaptation: A cognitive-social framework', in M. Boekarts, P.R. Pintrich and M. Zeidner (eds), *Handbook of Self-Regulation*. New York: Academic, pp. 171–207.
21. **Mischel, W.** (2004) 'Toward an integrative science of the person', *Annual Review of Psychology*, 55: 1–22.

22. **Mischel, W. and Shoda, Y.** (1995) 'A cognitive-affective system theory of personality: Reconceptualizing situations, dispositions, dynamics, and invariance in personality structure', *Psychological Review*, 102(2): 246–86.
23. **Turkheimer, E., Haley, A., Waldron, M., D'Onofrio, B. and Gottesman, I.** (2003) 'Socioeconomic status modifies heritability of IQ in young children', *Psychological Science*, 14(6): 623–8.
24. **Twenge, J.** (2002) 'Birth cohort, social change, and personality: The interplay of dysphoria and individualism in the 20th century', in D. Cervone and W. Mischel (eds), *Advances in Personality Science*. New York: Guilford, pp. 196–218.
25. **Wells, A. and Matthews, G.** (1994) *Attention and Emotion: A Clinical Perspective*. Hove, England: Lawrence Erlbaum.
26. **Zeidner, M. and Matthews, G.** (2005) 'Evaluation anxiety', in A.J. Elliot and C.S. Dweck (eds), *Handbook of Competence and Motivation*. New York: Guilford, pp.141–63.

РОЗДІЛ 3. ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У межах *інтегративного підходу* до дослідження особистісної ідентичності сучасні зарубіжні дослідники у галузі психології особистості розглядають коло конструктів, у термінах яких особистість описується більш широко і цілісно, ніж за допомогою диспозиційних рис, що характеризують її окремі (невзаємопов'язані) аспекти.

Деякі дослідники пропонують використовувати для інтегративного описання особистості термін «нові (контекстуалізовані) динамічні риси». Станкоф і Лі [74] пропонують виокремлювати для подібних описань *такі сфери прояву* нових рис, які відрізняються від традиційних диспозиційних особистісних рис тим, що дають уявлення про те, як людина: а) *сприймає* інформацію з навколишнього світу і усвідомлює себе як суб'єкта життєдіяльності; б) як вона *емоційно оцінює* навколишній світ, себе та інших; в) як вона *діє* на підставі цих оцінок і цінностей, що в неї сформувались; г) як вона *взаємодіє* з іншими людьми, які соціальні ставлення в неї формуються; і д) якого змісту вона *надає довготривалим цілям* (цінностям).

Отже, «нові» риси, як можна узагальнити на підставі аналізу не завжди чітко узгоджених тверджень сучасних зарубіжних дослідників, – це новоутворення, які виникають на *«перетині» особистості та її здібностей* (прикладом цього деякі зарубіжні дослідники вважають феномен «емоційний інтелект» як інтегральну особистісну властивість); на перетині *особистості і цінностей* (прикладом чого може бути система так званих «позитивних рис» особистості – «character strengths» (Peterson, Seligman [60]), наявність яких зумовлює «психологічне благополуччя» людини та її психічне здоров'я); на перетині *особистості й діяльності* в екстремальних (складних) ситуаціях (прикладом чого можуть бути так звані «здорові» або «хворобливі» риси особистості, що оцінюються, відповідно, з домінуванням у людини проблемно-фокусованої або емоційно-фокусованої стратегії стресоподолання).

Отже, у даному розділі підручника ми розглянемо такі інтегровані ознаки *особистісної ідентичності*, як:

- 1) Я-концепція особистості, що описується за допомогою багатовимірної ієрархічної моделі;
- 2) самосвідомість;
- 3) емоційний інтелект;
- 4) мотиваційні моделі дослідження особистості;
- 5) впевненість у собі;
- 6) стратегії подолання стресу, віддання переваги яким відбиває «здорові» чи «хворобливі» риси особистості;
- 7) теорію «позитивних рис» особистості (character strengths) і засоби їх вимірювання.

3.1. Багатовимірна ієрархічна модель Я-концепції: важливий аспект особистісної ідентичності

В огляді стану досліджень Я-концепції, опублікованому Гербетом Маршем (Herbert W. March) у виданому 2008 році довіднику «теорії особистості і її діагностики» (Personality Theory and Assessment), автор відмічає у вступі, що Я-концепція є найбільш раннім, найбільш

важливим конструктом, що досліджується у соціальних науках. Автор огляду пропонує, цілком правомірний, на наш погляд, розрізняти більш ранній одновимірний підхід до дослідження Я-концепції і більш пізній багатовимірний погляд на образ-Я. Можна погодитись з автором, що ієрархічна багатовимірна модель Я-концепції надає більш повне уявлення про цей феномен, ніж одновимірна модель, яка базується як глобальна Я-оцінці. На підтримку доцільності багатовимірної перспективи дослідження образу Я [50] автор огляду наводить дані досліджень, що демонструють більшу інформативність специфічних проявів Я-концепції для розуміння складності образу Я у різних контекстах, що детермінують широке різноманіття форм поведінки людини, які мають бути предметом уваги при визначенні як підходів до здійснення впливів на людину, так для визначення зв'язків Я-концепції з іншими конструктами, що вивчаються у різноманітті досліджень, об'єктом яких теж є особистість.

Особливо важливим аргументом для дослідження багатовимірності Я-концепції є дані лонгіт'юдних досліджень Я-концепції які майже не співвідносяться з глобальною самооцінкою. Ці дані свідчать про те, що Я-концепція, сформована до виникнення академічної Я-концепції і пов'язаних з нею досягнень людини пов'язані реципрокно, і кожен із конструктів є одночасно і наслідком і чинником один одного, і що середні здібності при здобутті середньої шкільної освіти спричиняють негативний вплив на академічну Я-концепцію.

Більш того, вищезазначене положення має підтвердження на підставі досвіду засвоєння різних психологічних дисциплін. Проте, дослідження особистості проваджують більшою мірою покладатись на одновимірні оцінки Я-концепції, а не на багатовимірні відносно зв'язків між множинними вимірами Я-концепції, особистості, благополуччя і академічних.

Я-концепція є одним із найстаріших і найбільш важливих конструктів у соціальних науках. Розрізняють два підходи до її вивчення. Більш ранній підхід – одновимірна перспектива Я-концепції, у межах якої увага зосереджувалась на глобальній самооцінці. Другий, більш пізній, підхід характеризується розробкою багатовимірної перспективи вивчення цього феномену, яка базується на ієрархічній моделі Я-концепції. Дослідження свідчать про те, що багатовимірна перспектива Я-концепції є більш ефективною для розуміння складності образу Я в різних контекстах і для прогнозування широкого спектра варіантів поведінки. Почнемо з аналізу *важливості Я-концепції* для розуміння особливостей індивідуальності.

Я-концепція, оцінювання власної гідності, є дуже важливим для індивідуума конструктом. Як указують відомі філософи і психологи, Я-концепція і самооцінка є важливими факторами, які обумовлюють особистісний розвиток. Я-концепція, яку зарубіжні дослідники визначають як самоцінність чи самооцінку, відіграє вирішальну роль у забезпеченні успішності досягнення людиною цілей життєдіяльності і психологічного благополуччя. Натаніель Бранден, відомий філософ і психолог, надає практично всеохоплюючу значущість Я-концепції і самооцінці. Він вважає, що неможливо уявити собі будь-який інший психологічний феномен, який би зумовлював і рівень тривожності та депресії людини, і академічну успішність, і професійні досягнення, і захист від страху самотності, і щастя та успіху, і зловживання алкоголем, наркотиками, і подружню невірність та інші проблеми такою ж мірою, як ознаки Я-концепції. На його думку, навіть скоєння злочинів і насильства – все це також найтісніше пов'язано з рівнем сформованості, ясності і диференційованості Я-концепції.

У своєму огляді проблем психології особистості і соціально-психологічних досліджень відомий фахівець у цій галузі знань Грінвальд підкреслює найвищу важливість *Я*-концепції, оскільки це – одна з основних, а можливо, навіть і найважливіша структура особистості, яку необхідно вивчати, щоб оцінити рівень розвитку особистості. На підтримку цього твердження він зауважував, що

а) пошук самоцінності є однією з найбільш потужних мотиваційних сил у підлітковому віці й у поведінці дорослої людини;

б) відмінності між особистостями у способах та ефективності становлення самоцінності є фундаментальними для розуміння її ідентичності.

У найбільш узагальненому вигляді про важливість *Я*-концепції і пов'язаних із нею конструктів свідчить регулярність, з якою підвищення *Я*-концепції розглядається як основна передумова завдання успішності життєдіяльності людини. *Я*-концепція є також важливим опосередковувальним фактором, який підвищує досягнення інших бажаних психологічних і поведінкових результатів. Отже, необхідність сприймати себе позитивно і відчувати відносно себе позитивні емоції та вірогідні переваги позитивного пізнання для здійснення життєвих виборів, планування наступних досягнень є загально визнаною.

Для вивчення *Я*-концепції розроблена *ієрархічна багатовимірна модель*, створення якої має тривалу та суперечливу історію. У перших підручниках із вступу до психології Уільям Джемс (1890) заклав основи вивчення образу *Я* і сформулював багато положень, які не втратили релевантності дотепер. Незважаючи на такий успішний початок вивчення цього феномену, забезпечений Джемсом, успіхи у подальшому розвитку теорії *Я*-концепції виявились досить помірними, особливо в період засилля біхевіоризму у вивченні функціонування особистості. Отже, в оглядах досліджень в цій галузі того періоду відмічався низький рівень як теоретичних узагальнень, так і розробки інструментарію для вимірювання *Я*-концепції. Як стверджує Герберт Марш [50], автор огляду стану розвитку *Я*-концепції у довіднику теорій особистості та її оцінювання, дослідники відмічають низьку якість як теоретичних розробок моделі *Я*-концепції того періоду, так і інструментарію для її вимірювання. І, хоча багатовимірна теорія *Я*-концепції була очевидною навіть для Уільяма Джемса, ранні погляди на дослідження *Я*-концепції базувались на одновимірному підході, у межах якого *Я*-концепція оцінювалась через глобальну *самооцінку*. Одновимірною шкалою *Я*-концепції спиралась на такі аспекти вимірювання характеристик *Я*, як: упевненість у собі і самокомпетентність, які не є специфічними для якоїсь конкретної області виявлення *Я*-концепції. Типові пункти для оцінювання *Я*-концепції включали такі формулювання: «У цілому я задоволений собою». Розенберг визнав важливість оцінювання образу *Я* в *конкретних сферах* діяльності, але, бажаючи запобігти ускладнень, він вважав за оптимальне вимірювати глобальну *Я*-концепцію безпосередньо шляхом оцінювання загального сприйняття людиною себе, без орієнтації на окремі сфери діяльності. Підхід Розенберга дозволив усунути деякі ускладнення у вимірюванні самооцінки, але він не надав можливості використати потенційно важливу інформацію щодо специфічних компонентів *Я*. У класичному огляді досліджень *Я*-концепції та теорії її вимірів Шавельсон та інші обґрунтували доцільність застосування мультимірної ієрархічної моделі *Я*-концепції, яка суттєво вплинула на результативність досліджень *Я*-концепції. Шавельсон зі співавторами представили свою модель *Я*-концепції графічно як ієрархічну організацію, в якій загальна *Я*-концепція перебуває на вершині і поділяється на «академічний» і «неакадемічний» компоненти *Я*-концепції. Академічний компонент поділяється на оцінку при засвоєнні

спеціальних і загальних навчальних дисциплін, які вивчаються в середній школі, а неакадемічна *Я*-концепція представлена *фізичним, соціальним і емоційним компонентами*. Ця мультимірна модель інтегрує одновимірний підхід до вивчення *Я*-концепції, в якому увага фокусувалась на глобальному компоненті ієрархії і багатовимірних процедурах, за допомогою яких здійснюється оцінка образу *Я* в окремих видах.

Нова генерація методів вимірювання *Я*-концепції, яку частково стимулювали роботи Шавельсона, забезпечила повну підтримку ідеї багатовимірності *Я*-концепції.

На сьогодні існує декілька широко відомих методів вимірювання багатовимірної *Я*-концепції, які певною мірою відрізняються один від одного. Типовим є підхід, коли методичні інструментарії для вимірювання *Я*-концепції включають принаймні декілька факторів, що репрезентують *академічну Я*-концепцію (яка базується на самооцінці успішності у вивченні математики і рівня сформованості вербального інтелекту), *соціальну Я*-концепцію (оцінка успішності підтримування зв'язків із членами соціального оточення, друзями, батьками), *фізичну Я*-концепцію (самооцінювання фізичної компетентності, привабливості) і *емоційну Я*-концепцію (оцінка вмінь регулювати емоції), а також глобальну шкалу *Я*-концепції.

Серед відомого інструментарію для вивчення *Я*-концепції є декілька варіантів. За останні 25 років отримала розповсюдження модель Шавельсона, що передбачає багатовимірну перспективу оцінювання образу *Я* у різних сферах активності. Ці дослідження постійно вказують на те, що ієрархія, яка пропонується, є поки що недостатньо надійною, і що специфічні компоненти образу *Я*, такі як фізичний, соціальний, емоційний, відрізняються (Марш і Кравен, [50]). Значну підтримку багатовимірній перспективі дослідження *Я*-концепції надали дослідження у педагогічній психології, у межах яких було зроблено багато важливих спостережень відносно ролі *Я*-концепції у досягненні академічного успіху (при виборі тем наукових курсових робіт, оцінки прагнень до подальшого самовдосконалення). Проте виявилось, що образи *Я*, пов'язані з академічною *Я*-концепцією, не мають зв'язку із загальною *Я*-концепцією або із самооцінками в інших галузях, які стосуються неакадемічної діяльності.

Пошукові дослідження академічної *Я*-концепції і досягнень академічних успіхів виявились реципрокно взаємопов'язаними. Ці два конструкти відносно один до одного виступають і як причина, і як наслідок, і свідчать про те, що середній рівень здібностей, які дитина виявляла у середній школі, негативно впливає на академічну *Я*-концепцію на рівні навчання у коледжі.

Дослідження, у межах яких вивчались кореляційні зв'язки між досягненнями в галузі математики і загальною *Я*-концепцією, виявили, що математичні успіхи корелюють на рівні 0,58–0,27 із загальними академічними успіхами, з вербальною *Я*-концепцією, у той час як досягнення в рідній мові (для носіїв англійської мови) характеризувались більш низькими кореляційними зв'язками – 0,452, 0,24, 0,19 – з оцінками вербального інтелекту, загальноакадемічною і математичною *Я*-концепціями.

Підсумовуючи ці аспекти вивчення *Я*-концепції, автори стверджують, що є достатня кількість досліджень, які демонструють, що академічні успіхи і результати академічної діяльності значуще корелюють з академічною *Я*-концепцією, але відрізняються низькою кореляцією з її неакадемічними компонентами. Ці кореляційні дослідження демонструють важливість дослідження *Я*-концепції у форматі багатовимірної перспективи.

У своєму огляді ранніх вимірювань *Я*-концепції Марш [50] дійшов висновку, що часто ігноруються аспекти *фізичної Я-концепції*, такі як оцінка здоров'я, зовнішності, охайності, спортивної компетенції, сексуальності, фізичної активності тощо. На підставі цього робиться висновок про необхідність розробки багатовимірних підходів до вивчення *фізичного* аспекту *Я*-концепції. Декілька факторів демонструють високу внутрішню узгодженість як із довготривалими, так і з короткочасними вимірюваннями ретестової надійності вимірів, і вказують на досить важливу роль вивчення фізичного аспекту *Я*-концепції, зокрема на вибірках підлітків.

У віковій психології і дослідженнях раннього дитинства показники *Я*-концепції сприймаються як «наріжний камінь» для оцінювання як соціального, так і емоційного розвитку дитини. Це підкреслюється в дослідженнях Марша та інших [50]. Багато авторів висловлюють точку зору, що *Я*-концепція розвивається дуже рано в дитинстві і, якщо вона вже сформувалась, зберігає свою стійкість. Розвиток *Я*-концепції, таким чином, підкреслюється як важливий аспект великої кількості дитячих програм. Нещодавні дослідження у віковій психології свідчать про очевидну необхідність підтримки ідеї мультिवимірної перспективи дослідження *Я*-концепції. Теоретичні дослідження у когнітивній психології свідчать про те, що навіть діти молодшого віку повинні бути спроможні диференціювати багатовимірні й одновимірні заміри *Я*-концепції. У той час як дослідження в ранньому дитинстві не дають надійної підтримки для введення ранньої диференціації структури *Я*-концепції, огляди емпіричних досліджень свідчать про те, що через недоліки методології ці дані є неповними. Більш новітні дослідження демонструють, що відповіді дітей на окремі виміри підтримують ідею наявності добре диференційованої багатовимірної структури *Я*-концепції навіть у дитячому віці (Марш, 2005). Диференціація між багатовимірністю *Я*-концепції постійно підвищується протягом раннього і навіть дошкільного віку.

Психічне здоров'я (оцінене за сімома показниками), як свідчать дослідження Марша та інших (1999), корелює з одинадцятьма факторами *Я*-концепції, які вивчалися в процесі емпіричного дослідження. Підтримка існування у дітей мультिवимірної перспективи *Я*-концепції виявилась особливо виразною при вивченні делінквентної й агресивної поведінки. Фактор екстерналізації помірно від'ємно корелює із самооцінкою (на рівні – 0,34), і значуще від'ємно корелює з деякими специфічними компонентами образу *Я*, зокрема з оцінками стосунків із батьками (-0,70). Проте відсутній зв'язок цього фактора з *фізичним* аспектом *Я*-концепції. *Самооцінка* також виявилась показником, який пояснює лише 3 % коваріації між психічним здоров'ям і факторами *Я*-концепції, у той час як *специфічні компоненти Я*-концепції пояснювали 97 % цієї коваріації. Базуючись на дослідженні факторів більш високого порядку, Марш стверджує, що єдиний фактор високого порядку не може пояснити зв'язків між *Я*-концепцією і факторами психічного здоров'я. Ці результати свідчать про пояснювальну силу *специфічних аспектів Я*-концепції, які впливають на результати самосприйняття людини.

У соціальній психології важливою проблемою дослідження *Я*-концепції є узгодженість самооцінки *Я*-концепції і оцінки цього ж конструкта представниками соціального оточення, які спілкуються з даним суб'єктом і досить добре його знають. У дослідженнях, які проводились у цій галузі, зібрано дані, що свідчать про ускладнення у встановленні постійної узгодженості між оцінками самосприйняття людини і тим, як вона оцінюється іншими. Наступні дослідження, зокрема, Марша, продемонстрували наявність достатньо високого

статистично значущого рівня узгодженості багатовимірних оцінювань *Я*-концепції, які виводились з оцінок учителів початкової школи і оцінок самих студентів на відповідні тести. Узгодженість оцінок студентів та їх учителів виявлялась найбільш високою. Проте узгодженість оцінок викладачів та студентів виявилась більш низькою для фізичного аспекту *Я*-концепції (оцінювання зовнішності). Марш зі співавторами повідомили, що узгодженість власних оцінок *Я*-концепції з оцінками спостерігачів виявлялась більш низькою для самооцінки, ніж для інших специфічних аспектів оцінки образу *Я*. Базуючись на огляді узгодженості оцінок рис особистості, здійснених за допомогою п'ятифакторної моделі МакКрас і Коста, автори зробили висновок, що узгодженість є значно більшою, коли оцінюються риси особистості, виявлення яких доступне спостереженню.

3.1.1. Гендерні дослідження

Різноманіття гендерних відмінностей в *Я*-концепції неможливо оцінити, спираючись тільки на одновимірну перспективу оцінювання. Хоча гендерні розбіжності у самооцінці несуттєві, відмінності в *Я*-концепції на користь представників чоловічої статі зростають швидше в період навчання в середній школі, після чого знижуються у дорослому віці (Клінг та ін., [60]). Проте ці невеликі гендерні відмінності в самооцінці маскують більш суттєві розбіжності в гендерних стереотипах у специфічних компонентах *Я*-концепції. Хлопчики мають більш високу *Я*-концепцію при оцінюванні своїх можливостей у математиці; дівчатка мають більш високу *Я*-концепцію при оцінюванні своїх вербальних здібностей. Цей патерн гендерних розбіжностей зберігається достатньо стабільним із раннього дитинства до дорослого віку.

Дослідження гендерних відмінностей при багатовимірних оцінках *Я*-концепції зберігаються релевантними відносно досліджень андрогінності. Основні постулати в дослідженнях андрогінності, за даними Марша та інших [50] полягають у тому, що як маскуліність, так і фемінінність, впливають на *Я*-концепцію, але більша частина досліджень показали, що фемінінність не пов'язана із самооцінкою. Встановлено, зокрема, що ця очевидна відсутність даних щодо фемінінності частково зумовлена тим, що інформація базувалась на застосуванні одновимірної оцінки *Я*-концепції (Марш і Бірн, [50]).

Глобальне ж вимірювання самооцінки, при якому пріоритет стереотипно віддається маскуліним характеристикам, таким як упевненість у собі, асертивність, реалізація активності, скоріш за все, зумовило відсутність даних щодо зв'язку *Я*-концепції з фемінінністю. Коли вимірювання маскуліності і фемінінності проводились з урахуванням багатовимірного підходу до дослідження *Я*-концепції, було отримано підтвердження відносного збільшення рівня *Я*-концепції відповідно з моделлю андрогінності. Згідно з цією моделлю, відносний вплив маскуліності і фемінінності виявлявся мінливим у різних сферах оцінювання *Я*-концепції. Фемінінність робила більш позитивний внесок в оцінку *Я*-концепції, ніж маскуліність, для тих сфер виявлення *Я*-концепції, які вважаються стереотипно фемінними.

Марш і Бірн знайшли також підтвердження тому, що модель андрогінного оцінювання *Я*-концепції виявляється більш послідовною при оцінюванні відповідей представників як чоловічої, так і жіночої статі, зокрема, коли їхні відповіді базуються на самооцінках, а не на оцінках інших. Дослідження продемонстрували, що відношення між *Я*-концепцією, маскуліністю і фемінінністю не можуть бути адекватно осмислені, якщо ігнорується багатовимірний підхід до оцінювання *Я*-концепції.

3.1.2. Деякі висновки відносно порівняльної ефективності різних підходів до вимірювання Я-концепції

У дослідженнях, розглянутих вище, поєднання одновимірного і багатовимірного підходів до оцінювання Я-концепції дозволило сформувану ієрархічну модель Я-концепції. Проте адекватно вибрані специфічні сфери прояву Я-концепції, як було доведено, виявились більш ефективними, ніж самооцінювання, в більшості дослідницьких ситуацій. Звідси витікає розуміння того, що багатовимірна перспектива, яка включає специфічні компоненти Я-концепції і самооцінку, є більш придатною і інформативною, ніж одновимірна, яка спирається винятково на вимірювання самооцінки. Самооцінка є недостатньо надійною у тому аспекті, що на неї більшою мірою впливають короткотермінові зміни реагування, ситуаційно специфічні змістові ефекти, короткострокова мінливість настрою та інші специфічні фактори. Самооцінка, таким чином, не може адекватно відбивати різноманіття специфічних сфер Я-концепції. Як підкреслює у своєму огляді робіт з цієї проблеми Марш [50], викликає тривогу те, що на такий важливий для оцінювання Я конструкт можуть впливати тривіальні лабораторні маніпуляції – зворотний зв'язок, короткочасна мінливість настрою і таке інше. Фактично, відповідно із сучасними етичними вимогами, такі маніпуляції можна було б розглядати як неетичні, якби вони справляли довгостроковий ефект.

У різних галузях психології відчувається зацікавленість і зростання інтересу до багатовимірного підходу до дослідження Я-концепції. Що стосується досліджень із психології особистості, то вони все ще базуються скоріше на одновимірних моделях Я-концепції, ніж на багатовимірних, незважаючи на наявні емпіричні дані на підтримку багатовимірної моделі.

Основний висновок відносно сучасних зарубіжних досліджень Я-концепції полягає в тому, що адекватним чином відібрані специфічні сфери виявлення Я-концепції надають більш адекватну інформацію, ніж глобальна самооцінка, яку вимірювали у більш ранніх дослідженнях. Проте, незважаючи на переконливі переваги багатовимірного підходу до оцінки Я-концепції, сучасні зарубіжні дослідники, зокрема, Марш (2008), вважають, що неможливо відмовитись від урахування вимірювання самооцінки.

Справді, самооцінка є однією зі шкал, присутніх в усіх варіантах оцінки образу Я, тобто у стандартних методиках, які використовуються для вимірювання Я-концепції. Проте дослідники скоріше повинні враховувати багатовимірні підходи до оцінки Я-концепції як *додаткові* виміри до самооцінки. Аналогічні дебати ведуться навколо різних психологічних конструктів, які виокремлюються при застосуванні багатовимірного підходу. Наприклад, багатовимірна діагностика інтелекту дає інші результати, ніж характеристики профілю інтелектуальних здібностей людини. Що стосується загальної оцінки перспектив багатовимірних досліджень Я-концепції, то вона є, безумовно, позитивною, оскільки множинні вимірювання Я-концепції настільки відрізняються, що їх неможливо пояснити в термінах єдиного глобального компонента. Вони виявляють надзвичайно відмінні патерни взаємозв'язків із тими змінними, які лежать в основі експериментального маніпулювання. Особливо важливою є роль багатовимірної перспективи при оцінюванні зв'язку між Я-концепцією й академічними досягненнями.

3.1.3. Реципрокні впливи Я-концепції і реальної поведінки: модель каузального підпорядкування

Зарубіжні дослідники останнім часом задаються запитанням, чи ведуть зміни Я-концепції до змін у рівні досягнень в тій чи іншій галузі? Ця проблема має важливі теоретичні і практичні наслідки, у зв'язку з чим вона привернула увагу багатьох дослідників, особливо при дослідженні академічної сфери діяльності людини. Великий інтерес до зв'язку академічної Я-концепції з реальними успіхами і досягненнями людини в даній сфері базується на впевненості, що високий рівень академічної Я-концепції, справді, викликає зміни у реальних академічних успіхах. Як показали дослідження Калсіна Кенні, на які посилається в огляді стану розробки проблеми Марш, Я-концепція зумовлює зростання академічних досягнень і розвиток навичок. З іншого боку, досягнення, у свою чергу, зумовлюють підвищення Я-концепції.

Такою є реципрокна модель взаємовпливу Я-концепції і діяльності, яка була запропонована при перевірці за допомогою вдосконалених статистичних методів емпіричних результатів дослідження теорії Я-концепції у працях Марша і Кравена [50]. Останні обґрунтували гіпотезу, що найбільш реалістичним поясненням зв'язку між підвищенням самооцінки і більш ефективним формуванням навиків є феномен «реципрокних взаємовпливів»: первинний рівень Я-концепції впливає на наступні досягнення, а останні, у свою чергу, впливають, відповідно, на наступний рівень Я-концепції. Оскільки Я-концепція й академічні досягнення дуже важко піддаються експериментальному маніпулюванню, більша частина досліджень у цій галузі базувались на лонгітюдних даних, відповідно з якими як Я-концепція, так і академічні досягнення вимірювались принаймні у двох ситуаціях через певні проміжки часу.

Марш перевіряв каузальне підпорядкування академічної Я-концепції й академічних досягнень на основі даних, отриманих на репрезентативній вибірці молоді в лонгітюдному дослідженні, в якому вимірювання проводилось починаючи з десятого року навчання і завершуючи одинадцятим. Після цього порівнювався, відповідно, початок дванадцятого року навчання з даними останнього вимірювання, що здійснювалось після закінчення учнями середньої школи. Враховувались три латентні конструкти: академічні здібності (1), які виявлялись на основі стандартизованого тесту; академічна Я-концепція, що вимірювалась тричі; і досягнення у середній школі, які теж вимірювались тричі.

При другому вимірюванні на Я-концепцію впливали академічні здібності, а при першому – академічна Я-концепція впливала на реальні досягнення в школі. Аналогічним чином, на шкільні досягнення при третьому вимірюванні суттєво впливала як академічна Я-концепція, так і академічні досягнення при другому вимірюванні. Дослідження виявилось важливим, оскільки це була одна з перших спроб продемонструвати вплив попередньої академічної Я-концепції на наступні академічні досягнення, і навпаки. Вона базувалась на більш переконливому методологічному фундаменті.

Аналізуючи дані дослідження каузального порядку впливу Я-концепції на успішність, а успішності – на Я-концепцію, Марш зі співавторами (1999) зробили спостереження, що у дітей початкової школи ці залежності не були настільки яскраво виражені. Проте інші дослідники перевірили висновок про наявність каузальної взаємозалежності між академічною Я-концепцією й академічними успіхами під час проведення мультикогортного дослідження, в якому було три вікові групи, що включали учнів 2, 3 і 4-го класів. Автори встановили, що в міру того, як діти дорослішали, їхні самозвіти відносно їх академічної Я-

концепції робились більш стабільними і більш значуще корелювали з академічними досягненнями. Проте розбіжності не були великими. Результат цього дослідження підтвердив, таким чином, первинну гіпотезу щодо реципрокної залежності, і наявності впливу *впевненості в собі* на наступні академічні досягнення.

У більш ранніх дослідженнях була перевірена можливість генералізації теоретичної гіпотези відносно зв'язку досягнень з *Я*-концепцією на фізичну сферу. Марш та інші продемонстрували цю залежність, спостерігаючи оцінку виступів гімнастів, оснований на оцінках експертів та незалежному оцінюванні відеофрагментів їх виступів. Навіть після контролю можливих ефектів гендеру і віку вплив *Я*-концепції відносно власних досягнень у гімнастиці на реальні гімнастичні результати виявлявся значущим, так само як і вплив результатів на підвищення рівня *Я*-концепції.

Рівень фізичної активності і образ життя, який призводить до поганого стану здоров'я, зайвої ваги і великої кількості інших, пов'язаних зі здоров'ям, проблем, становить всесвітньо важливу проблему, на вирішення якої традиційні превентивні медичні заходи мають обмежений вплив. Марш та інші застосували свою модель *реципрокного впливу фізичної Я-концепції на поведінку*, базуючись на великій вибірці учасників класів фізичної підготовки (2786 учнів двохсот класів), перевірили первинні і наступні результати виконання фізичних вправ у процесі навчального року. На підставі отриманих результатів вони встановили, що як *первинна фізична Я-концепція*, так і рівень успішності виконання фізичних вправ суттєво впливають на наступні показники фізичної *Я*-концепції і наступну успішність при виконанні фізичних вправ.

Марш і Перрі розширили дослідження реципрокного впливу *Я*-концепції на наступну ефективність виконання фізичних вправ, залучивши до дослідження кращих плавців світу, які виступали на пан-тихоокеанському чемпіонаті плавців в Австралії та на чемпіонаті в Греції, в якому брали участь 270 елітних плавців із 30 країн світу. З'ясувалось, що наступна успішність виступів плавців на чемпіонатах статистично значуще додатно корелювала з попередніми персональними кращими досягненнями (коефіцієнт $r = 90!$). Отже, було продемонстровано, що первинна *висока Я-концепція* атлетів суттєво впливала і була надійним прогнозом для передбачення їх наступного успіху на чемпіонаті, пояснюючи близько 10 % залишкової мінливості після контролювання найкращих персональних досягнень.

Отже, вимірювання *Я*-концепції у конкретних галузях активності дає більш надійні результати для прогнозування успішності поведінки.

3.1.5. Взаємозв'язок між п'ятьма глобальними факторами особистості, благополуччям і Я-концепцією

Досліджуючи зв'язок особистісних рис з *Я*-концепцією, Марш зі співавторами (2006) встановили, що більша частина дослідників все ще покладається головним чином на вимірювання *загальної самооцінки* скоріше, ніж на вимірювання багатовимірної *Я*-концепції. Дослідники у галузі особистості розрізняють глобальні особистісні риси, такі, що вимірюються «великою п'ятіркою»: нейротизм, екстраверсія, сумлінність, доброзичливість і відкритість досвіду, і такі характеристики ідентичності як *Я*-концепція. В літературі як з проблеми *Я*-концепції, так і з проблеми досліджень структури особистості можна знайти переконливі підтвердження необхідності оцінювати кожний із цих конструктів у

багатовимірній перспективі. Проте кількість досліджень, у яких це здійснюється, дуже обмежена.

В огляді досліджень, у яких установлювалось співвідношення самооцінки з особистісними факторами, Марш та інші встановили, що самооцінка від'ємно співвідноситься з нейротизмом і має менш надійний від'ємний зв'язок з екстраверсією. Ватсон зі співавторами помітили, що тільки у декількох дослідженнях проводилось співвіднесення самооцінки з усіма факторами «великої п'ятірки». Проте ці дослідження базувались на обмежених вибірках, а самооцінка позитивно корелювала із сумлінністю (0,32), з відкритістю досвіду (0,16) і з доброзичливістю (0,19). У великому за обсягом Інтернет-дослідженні було встановлено, що набір великих факторів особистості пояснював 34 % варіативності в самооцінюванні. Співвіднесення факторів «великої п'ятірки» з глобальною самооцінкою і з оцінками *Я*-концепції у *специфічних соціальних сферах*, а також за шкалою *прийняття однолітками* дозволила встановити, що *глобальна самооцінка* найщільніше корелює з нейротизмом, у той час як *соціальна Я-концепція* найщільніше пов'язана з екстраверсією.

Проте Марш зі співавторами [50] не знайшли попередніх досліджень, в яких був би наявний добре визначений багатовимірний набір особистісних факторів. Для того, щоб почати дослідження цієї проблеми, вони перевірили взаємозв'язок між багатовимірними оцінками *Я*-концепції, факторами «великої п'ятірки» і балансом позитивних і негативних емоцій як ознакою задоволення життям, а також порівняли ці виміри з академічними успіхами – шкільними оцінками за тести, курсові роботи тощо на досить великій вибірці німецьких підлітків – 4475 осіб. На цій же вибірці був оцінений добре обґрунтований багатовимірний набір факторів *Я*-концепції у співвіднесенні з факторами особистості, і навпаки. При оцінюванні *одновимірної* і *багатовимірної* перспективи *Я*-концепції вони підраховували також, яку частину варіативності для глобальних особистісних факторів і показників благополуччя можна було б пояснити *специфічними ознаками Я-концепції* і *глобальною самооцінкою*. Відсоток варіативності у показниках благополуччя, який можна було б пояснити *специфічними факторами Я-концепції*, виявлявся завжди більш високим, і варіював від 23 до 68 %, у середньому – 39 %. Відсоток варіативності, що пояснювався факторами «великої п'ятірки», перебував у діапазоні між 14 і 19 %, у середньому – 17 %.

На відміну від цього, майже ніяку в показниках благополуччя варіативність неможливо було унікально пояснити *глобальною самооцінкою* в жодному із факторів «великої п'ятірки». В результаті цих досліджень було встановлено, що кожний з особистісних факторів «великої п'ятірки» виявляв навантаження тільки на *одному із двох факторів вищого порядку*, що підтверджувалось багатовимірною перспективою дослідження особистості. Ці два *фактори високого порядку*, які відбивають кількісні компоненти академічної *Я-концепції* і *релігійної Я-концепції*, залишались відносно не залежними від глобальних особистісних факторів. На підтримку багатовимірної перспективи дослідження *Я-концепції* свідчить те, що глобальна оцінка *Я* мала значуще навантаження лише на одному із семи факторів вищого порядку.

Марш зі співавторами також оцінили патерни взаємозв'язків між факторами *Я*-концепції, особистісними факторами і різноманітним набором із дев'яти показників академічних досягнень, що були надзвичайно важливими для учнів підліткового віку, які наближаються до завершення шкільного навчання і готуються до вступу в університет. Як виявилось, *глобальна самооцінка* практично майже не корелювала з жодним із дев'яти вимірювань академічних аспектів успіху – *r* варіювалось від 0,03 до 0,05. І, навпаки, було

встановлено високодиференційований патерн значущих зв'язків між *академічними результатами* й *академічними компонентами Я-концепції*. Наприклад, Я-концепція у галузі математичних досягнень значуще додатно корелювала з оцінками, які мали підлітки наприкінці середньої школи ($r = 0,71$). Математичні стандартизовані тести досягнення мали кореляцію на рівні $r = 0,59$. «Математична» і «вербальна» Я-концепція від'ємно корелювали між собою, і ця *специфічність* оцінок образу Я відбивалась у систематичних зв'язках із критеріями академічних успіхів.

У той час як *академічні компоненти Я-концепції* суттєво співвідносилися з *академічними результатами*, *неакадемічні компоненти Я-концепції* виявились майже *не співвіднесеними* із цими результатами. Цікаво відзначити, що «велика п'ятірка» особистісних факторів і фактори благополуччя виявились помірно пов'язаними з академічними успіхами, і їх внесок у варіативність для прогнозування цих результатів не міг бути пояснений академічними компонентами Я-концепції. На підставі проведених досліджень визначено деякі цікаві *перспективи* відносно напрямів наступних досліджень у вибраній галузі.

Деякі дослідники у галузі психології особистості висловлюють точку зору, що особистість має залишатись *відносно незмінною* в контекстах конкретних життєвих подій (МакКрас і Коста, 1999). Екстремальна версія таких прогнозів навряд чи може бути підтримана. Хоча певні зовнішні фактори справді впливають на особистість, їх ефект, скоріш за все, суттєво *опосередкований змінами у множинних вимірах Я-концепції*. Більше того, висловлюється гіпотеза, що *каузальний вплив факторів особистості на поведінку опосередкований*, принаймні частково, *Я-концепцією*. Таким чином, вивчення глобальних особистісних факторів і факторів Я-концепції, для яких дослідження Марша зі співавторами вибудовує позитивну перспективу, може привести до більш переконливих висновків щодо опосередковувального впливу Я-концепції на особистісні досягнення.

3.2 Самосвідомість як аспект дослідження особистісної ідентичності

Як відмічають Джейкоб Смарі, Даніель Оласон і Рагнер П., Олароссон автори огляду стану дослідження самосвідомості як аспекту виявлення особистісної ідентичності, у відповідності з яким цей конструкт розглядається у даному розділі.

Французький психолог і психіатр П'єр Жане підкреслював у свій час важливість того, що він назвав «орієнтацією на сучасний момент часу» як основу психічного здоров'я. Під цим терміном він розумів *відсутність румінації (rumination)*, тобто тривалого обмірковування минулих чи майбутніх подій і концентрацію уваги на сприйнятті наявних подій і на активності, яку суб'єкт реалізує у теперішній час. Подібного підходу дотримувався й Інгрем, який висунув припущення, що увага, фокусована на власних переживаннях, значною мірою йде поруч із психічними відхиленнями. Нолен–Хоексема (2004 [57]) зробив поняття румінації наріжним каменем своєї теорії. Всі ці різноманітні концептуалізації встановлюють відмінності між увагою до себе як до об'єкта і увагою до того, що відчуває людина у теперішній час. У розумінні і тлумаченні понять *самосвідомості (selfconsciousness)* концентрація уваги на собі є більш ніж психопатологічною. Засновники теорії фокусування уваги на собі Шеллі Дуваль і Роберт Вікланд (1975) розглядали спрямовану на себе увагу або як «активне самоусвідомлення», або, головним чином, як спосіб самооцінювання, який призводить до мотивації зменшення розбіжностей між Я та існуючими нормами. Пізніше

Фенігштайн та інші операціоналізували *увагу, спрямовану на себе*, як змінну у вивченні *індивідуальних розбіжностей* за шкалою самосвідомості.

У даному розділі спочатку дається стисле тлумачення поняття *самоусвідомлення* як стану уваги до себе, а потім розглядається *самосвідомість* як риса особистості і обговорюються підходи до її операціоналізації [71]. Нарешті, робиться спроба розмежувати поняття самосвідомості та її вимірювання з іншими, співвіднесеними з нею поняттями.

3.2.1. Витоки теорії самосвідомості і похідних від неї теорій

Автори використаного нами огляду [71] підкреслюють внесок Дувалю і Вікланда у дослідження даної проблеми, які висловили припущення, що увага як передумова реалізації пізнавальних процесів має обмежений обсяг. Отже, *увага до себе* відволікає і зменшує ресурси уваги у цілому. Існують фундаментальні розбіжності, відповідно з Дувалем і Вікландом, між увагою, яку людина спрямовує на власний стан і на себе, і увагою, яка приділяється навколишньому середовищу, і виконанням людиною різноманітних видів активності, зокрема, пізнавальної. Вони визначили *стан об'єктивного самоусвідомлення* як ситуацію, коли увага спрямовується «всередину», тобто коли сам індивідуум є об'єктом власної свідомості (Сільвіа, Дуваль, 2001, с. 230 [69]). У стані об'єктивного самоусвідомлення, відповідно з точкою зору Дувалю і Вікланда, для індивідуума норми і цілі поведінки стають очевидними. Він умотивований зменшити розбіжності між образом *Я* і нормами. Оскільки норми є важливими для індивідуума, він прагне розмірковувати про свій теперішній стан як про *дисфоричний*. Отже, розбіжності між нормами і оцінками *Я* мають *мотиваційні властивості*, особливо коли людина намагається знизити невідповідність або запобігти фіксації уваги на собі. У більш новітніх версіях цієї теорії робиться припущення щодо зв'язку між *сприйнятою постійністю стандартів Я* у процесі стану об'єктивного самоусвідомлення і переживанням позитивного афекту (Дуваль, 2001).

Важливо відзначити, що згідно з теорією Дувалю і Вікланда, увага, орієнтована на себе, на відміну від уваги, орієнтованої на зовнішні об'єкти, є дихотомічною змінною: підвищення рівня уваги до себе, таким чином, зумовлює збільшення часу, який людина приділяє самоусвідомленню.

В емпіричному дослідженні, пов'язаному з вивченням *уваги, сфокусованої на себе*, об'єктивне самоусвідомлення маніпулювалося декількома засобами. Наприклад, людину просили, дивлячись у дзеркало, прислухатись до внутрішніх «голосів» відносно того, як інші люди сприймають її особистість, у тому числі зовнішній вигляд, одяг тощо. За твердженням Гіббонса, теоретично будь-який стимул, який спрямовує увагу на себе, спроможний стимулювати появу стану об'єктивного самоусвідомлення (1990). Дослідження дозволило виявити індивідуальні розбіжності у різноманітні аспекти виявлення самоусвідомлення, і, отже, у відмінностях в рівнях румінації.

До теорії Дувалю і Вікланда було запропоновано декілька альтернатив. Наприклад, Басбіл (1980) є автором моделі рис для дослідження самоусвідомлення. Він описує розбіжності між його варіантом теорії самосвідомості і теорією Дувалю і Вікланда в *чотирьох аспектах*. По-перше, розбіжності між цими двома теоріями полягають у тлумаченні понять *приватного і публічного самоусвідомлення*. По-друге, негативність оцінки стану самоусвідомлення не однаковою мірою апріорно прийнятою у порівнюваних теоріях. По-третє, існують відмінності у поглядах на прагнення людини до сприйняття власного

образу. По-четверте, – існують різні погляди на те, що диспозиції відповідають, за припущенням Робертса, *впливу змінних станів самосвідомості*.

Інша співвіднесена теорія належить відомим дослідникам Карверу і Шеєру (1988 [26]), які сформулювали *кібернетичну модель саморегуляції*. Карвер і Шеєр посилаються, як і Бас (1980), як на *приватне*, так і на *публічне самоусвідомлення як стан* і на *публічну і приватну самосвідомість* як рису. Більше того, Карвер і Шеєр підкреслюють більш інформаційний, ніж мотиваційний аспект афекту порівняно з теорією Дуваль і Вікланда.

Теорія об'єктивного самоусвідомлення розглядалась у декількох аспектах (Сільвіа і Дуваль, 2001 [69]). У переглянутій теорії норми розглядаються скоріше як більш гнучкі, ніж у первинній теорії. Серед *загальних імплікацій* теорії самоусвідомлення можна виділити такі, в яких стан самоусвідомлення допомагає індивіду оцінити і в результаті цього повідомити більш валідну і надійну інформацію, що стосується його власних цілей, ставлень, особистісних характеристик і таке інше. Подібно до цього, ці теорії базуються на припущенні про важливість *постійності ставлень і поведінки*, про роль здатності до пізнання власних характеристик у появі афективних станів і їх впливу на поведінку. Наступні дослідження підтвердили численні гіпотези, на яких базуються розглянуті вище теорії.

3.2.2. Самоусвідомлення

Ми вже відзначали вище, що, на думку сучасних зарубіжних дослідників [71], Карвер і Шеєр (1985), як і Бас (1980), зробили внесок у теорію самоусвідомлення, який полягав частково в тому, що вони:

- а) визначили самоусвідомлення як *рису* і як змінну, що характеризує *стан* людини;
- б) розрізнили *публічне* і *приватне* самоусвідомлення.

Розробляючи шкалу самоусвідомлення, дослідники виходили з аналізу індивідуальних розбіжностей у *частоті й інтенсивності уваги*, спрямованої на себе. Першим кроком у конструюванні шкали була ідентифікація описань поведінки, які представляли сферу самоусвідомлення. Пункти цієї шкали, розроблені у такий спосіб, потім були класифіковані на *сім категорій*: а) *стурбованість* – концентрація уваги на власній минулій, теперішній і майбутній поведінці; б) *чутливість до внутрішніх почуттів*; в) рефлексія власних *позитивних і негативних властивостей*; г) *інтроспективна поведінка*; д) тенденція *описувати або уявляти себе*; е) усвідомлення власного *фізичного вигляду* і його *презентації*; є) *увага до схвалення інших*.

На базі факторного аналізу таких пунктів було виділено *два основні аспекти самоусвідомлення*, а саме: *приватне* самоусвідомлення, тобто тенденція приділяти увагу власним почуттям, станам; і *публічне самоусвідомлення* – тенденція приділяти увагу тому, яким суб'єкт може бути сприйнятим очима інших людей.

Ці аспекти мають певну подібність до юнгіанського концепту *екстраверсії*.

У контексті дослідження самоусвідомлення фігурує поняття «соціальної тривожності», яка, відповідно з визначенням Фенігштайна та інших (1975), може витікати з публічного самоусвідомлення.

Результати факторного аналізу змісту феномену самоусвідомлення пізніше були операціоналізовані при створенні трьох *субшкал самосвідомості*. Шеєр і Карвер (1985) запропонували дещо переглянуту версію шкали: їх зміни стосувались, головним чином, незначних аспектів у формулюваннях і виключенні одного з первинної шкали. Ця шкала

використовувалась у деяких дослідженнях. За її допомогою підтверджена валідність вибору шкал, хоча в інших дослідженнях була поставлена під сумнів *одновимірність* приватної і публічної самосвідомості.

Про зміст уявлень про *приватну самосвідомість* свідчать такі пункти даної субшкали:

1. Я завжди намагаюсь усвідомити, ким я є. 2. Як правило, я не дуже замислююсь відносно себе. 5. Я часто розмірковую про себе. 7. Я часто буваю об'єктом моїх власних фантазій. 9. Я ніколи не оцінюю себе, розмірковуючи відносно своїх властивостей. 10. Я зазвичай звертаю увагу на мої внутрішні почуття. 11. Я постійно відслідковую свої мотиви і т. ін.

Публічна самосвідомість оцінюється за допомогою таких пунктів субшкали:

1. Мене цікавить стиль, у якому я виконую ті чи інші події. 2. Мене цікавить те, яким чином я себе презентую. 3. Я замислююсь над тим, як я виглядаю. 4. Я зазвичай хвилююсь відносно того, щоб справити добре враження. 5. Останнє, що я роблю, перш ніж вийти з дому, це – оцінка свого відображення у дзеркалі. 6. Мене турбує, що інші люди думають про мене. 7. Я усвідомлюю, як я виглядаю.

Соціальна тривожність оцінюється за відповідями на такі пункти відповідної субшкали:

1. Мені потрібен певний час, щоб подолати свою скутість у нових ситуаціях. 2. Мені нелегко працювати, коли хтось дивиться на мене. 3. Я дуже легко впадаю в стан ніяковості. 4. Мені легко завести розмову з незнайомцем. 5. Я хвилююсь, коли мені необхідно говорити перед групою людей. 6. Великі групи людей змушують мене нервувати.

Спроби валідизувати шкали самосвідомості здійснювались шляхом перевірки того, чи корелюють високі рівні самосвідомості, зокрема *приватної*, з *наслідками самоусвідомлення як стану*. Було проведено декілька дослідницьких перевірок цих шкал. Наприклад, у дослідженні Тьорнера зі співавторами (1978) було встановлено на великій вибірці (1400) студентів коледжу, що шкала самосвідомості у цілому не корелювала із *соціальною бажаністю*, а шкала *приватної самосвідомості* корелювала *помірно* з характеристиками *уяви, схильності замислюватись*. Шкала *публічної самосвідомості* мала значно меншу щільність кореляції з цими змінними. *Комунікабельність* мала низькі *позитивні* кореляції з *публічною самосвідомістю*, і *негативні* кореляції – з *приватною самосвідомістю*.

Можливо, найцікавіший аспект *приватної самосвідомості* стосується її потенційної релевантності для оцінювання валідності *самоописань*. Було підтверджено, що *приватна самосвідомість* співвідноситься зі *стабільністю* і постійністю *самоописань* і реальної поведінки.

Факторіальні дослідження шкали самосвідомості були проведені численними авторами в різних країнах і різними мовами. Отже, була забезпечена достатня гетерогенність методів і критеріїв дослідження в популяціях, у яких проводились дослідження, незважаючи на те, що більшість досліджень була проведена на студентах університетів чи коледжів. Хоча багато з цих досліджень не виявились оптимальними у методологічному плані, вони дозволяють зробити певні однозначні висновки. Внутрішня узгодженість шкали *приватної самосвідомості*, як правило, виявляється меншою, ніж інших двох шкал. Це вказує на певну гетерогенність цієї шкали. Здається, що існують проблеми з деякими пунктами цієї шкали.

Вікланд і Голвітцер (1987) піддали критиці розрізнення *приватної* і *публічної самосвідомості*, а також підходи до вимірювання публічної самосвідомості. Карвер і Шерр відповіли на цю критику. Ці дебати стосуються фундаментальних положень у дослідженні самосвідомості, які поки ще не знайшли задовільного вирішення. Існуючі дебати, крім того, що в них наголошується на важливості доведення того, що самосвідомість відбиває саме

спрямованість уваги, стосуються також і ролі теорії в дослідженні особистості. Незважаючи на неузгодженість у підходах до вирішення проблеми, зарубіжними дослідниками все ж таки робиться висновок стосовно того, що вимірювання, подібні шкалі самосвідомості, відбивають певний конструкт, і немає сумнівів, що цей конструкт став більш чітко визначеним завдяки його численним дослідженням.

3.2.3. Самоусвідомлення і психопатологія

Відповідно з покладеним в основу визначення самосвідомості припущенням, зокрема щодо концепції публічної самосвідомості Фенігштайна та інших (1975), доведено, що публічна самосвідомість відіграє важливу роль у виникненні *соціальної тривожності* і *самоспрямованої уваги*, яка, як вважають, є основним фактором у деяких теоріях *депресії*. Наприклад, Пішчинський і Грінберг (1987) висловили припущення відносно теорії депресії, згідно з яким фокусування уваги на собі відіграє центральну роль у її виникненні. Інгрем висунув гіпотезу, що самоусвідомлення є загальним знаменником багатьох, якщо не всіх, психопатологічних станів. Дані щодо ролі самоусвідомлення у появі депресії є більш переконливими, ніж відносно інших психологічних розладів. Гіббонс (1999), посилаючись на результати власних досліджень, зібрані на вибірці у понад 6000 студентів коледжів, установив *кореляцію* між *депресією* та *приватною самосвідомістю*, яка дорівнювала 0,16, що дає можливість зробити висновок про наявність слабкого, але стійкого кореляційного зв'язку. Пізніше Мор і Вінкфіст провели метааналіз досліджень самофокусованої уваги. Вони проаналізували самофокусовану увагу як стан і як рису, і виявили різні аспекти у самосвідомленні, як публічної, так і приватної румінацій центрованого на негативних переживаннях типу. Як приклад автори огляду стану досліджень самосвідомості наводять дослідження Смарі зі співавторами (1994), в якому виявлено взаємозв'язок між параноєю і самосвідомістю госпіталізованих шизофреніків. Вони знайшли, що з параноєю пов'язана скоріше приватна, ніж публічна самосвідомість. У декількох недавніх дослідженнях, проте, був установлений зв'язок між клінічною параноєю і *публічною самосвідомістю* (Комбс, Пенн, 2004).

В інших дослідженнях учені звертались до різноманітних зв'язків внутрішнього стану самосвідомості і саморефлексії з вимірами *психічного здоров'я* і *психічних розладів*. Руперц і Беллох (2003) дійшли висновку, що, у той час як використання вихідних компонентів самосвідомості, як уважалось, підтверджувало неспецифічність позиції щодо інтерпретації самосвідомості і психопатології, аналіз окремих складових компонентів самосвідомості дозволяє, принаймні частково, підтримати специфічність психопатологічних груп.

Розглядаючи картину у цілому, дослідники роблять висновок, що приватна *самосвідомість* співвіднесена з різними аспектами *психопатології*, і що, скоріше за все, *саморефлексивність*, її ядро, пояснює цей зв'язок. З іншого боку, публічна самосвідомість, незважаючи на те, що в деяких дослідженнях знайдено її зв'язок із параноєю або з нейротичними харчовими розладами, скоріш за все, найбільш послідовно співвідноситься з соціальною тривожністю і соціальними фобіями. Дослідники вважають сумнівним (незважаючи на деякі дослідження, що свідчать про протилежне), що увага до субкомпонентів публічної самосвідомості додає інформативності з'ясуванню загальної картини зв'язків цього феномену з патопсихологічними аспектами досліджень особистості.

3.2.4. Альтернативні вимірювання й альтернативна концептуалізація самоусвідомлення

Як уже згадувалось, існують варіації шкали самосвідомості, із яких шкала Шеєра і Карвера (1985 [26]) є найбільш відомою. В більшості випадків відмінності від оригінальної шкали не впливають на кінцеві інтерпретації, хоча існують більш радикальні розбіжності в плані вихідних вимірювань. Основна критика підходу Фенігштайна та інших (1975) і їх твердження, що шкала самосвідомості може включати частоту уваги суб'єкта до себе і мотивацію такої уваги, базується на таких емпіричних даних. Установлено, що індивіди з високою приватною самосвідомістю надають більше значущості точним знанням про себе, а індивіди, які мають низьку приватну самосвідомість, уникають неприємних пізнань про себе. Нещодавні дослідження Сільвіа та інших [69], присвячені вивченню конструктивної валідності румінації і рефлексії, дозволили отримати відповідь на запитання, чи пов'язані ці показники з увагою, сфокусованою на себе. Було проведено два дослідження, у яких увага, сфокусована на себе, визначалась шляхом вимірювання латентних періодів пригадування саморелевантних слів і заповнення двозмістових речень займенниками першої персони. В жодному з цих досліджень ані румінація, ані рефлексія не виявили прогностичної цінності для оцінки самофокусованої уваги.

3.2.5. Конструкти, пов'язані з дослідженнями самосвідомості і самоусвідомлення

У соціальній психології і дослідженнях особистості використовується декілька конструктів, які перехрещуються в різних аспектах із поняттями *самосвідомості* і *самоусвідомлення*. Бас порівнює поняття *приватної самосвідомості* з юнгіанським поняттям інтроверсії. Існують деякі аспекти подібності відповідно з Басом і юнгіанською концепцією між загальною тенденцією *фокусувати увагу на внутрішньому світі* і *ментальною активністю*, у той час як *приватна самосвідомість* є специфічною тенденцією відбивати не всі думки і почуття, а тільки ті, які центруються на собі.

Інший концепт, що, як здається, близько пов'язаний з поняттям самосвідомості, зокрема, *приватної*, – це *румінація*. Ми вже зупинялись на трактовці Трапнелла і Кемпбелла, яку вони дали румінації на протигагу рефлексії. Версія Нолен–Хоксема [57] відносно змісту румінації, проте, є на сучасному етапі досліджень у цій галузі найбільш впливовою. В ній *румінація переважно на негативних подіях* розглядається як протилежна *відволіканню*, і є фактором ризику виникнення депресії. Вона сприймається і як стан, і як риса. Нолен Хоксема визначає румінацію як повторюване і пасивне мислення, розміркування про власні симптоми депресії і можливі їх причини і наслідки (2004). Існують, проте, й інші підходи до визначення поняття румінації. Наприклад, її визначають як родове поняття, що дає уявлення про клас думок, які мають тенденцію повторюватись. Порівняно з приватною самосвідомістю, це визначення, яке належить Пападжеоргіу і Велсону, стверджує, що румінація може також відрізнятись від самосвідомості, тобто від диспозиції хронічно фокусувати увагу на собі й аналізувати себе незалежно від настрою. Вони також зазначають, що не всі форми румінативного мислення неодмінно є саморелевантними. Звідси стає ясным, що концепти румінації і приватної самосвідомості відрізняються один від одного, хоча в деяких аспектах вони і перехрещуються.

Конструкт «mindfulness» (передбачливість) нещодавно з'явився як центральна ідея в клінічній психології. Mindfulness описується Брауном і Реєном (2003 [25]) як уважність до подій теперішнього часу. Увага в цьому контексті розуміється не безвідносно до її об'єкта,

незалежно від того, чи присутній об'єкт відчуттів у теперішньому, чи він був у минулому, або орієнтований на майбутнє. Mindfulness концептуалізується і як стан, і як змінна риса, які частково перетинаються з аспектами приватної самосвідомості, Браун і Реєн відрізняють поняття передбачливості (mindfulness) від поняття самосвідомості як таке, що має специфіку з точки зору модусу функціонування. Деякі автори стверджують, що передбачливість означає просто приділення уваги тому, що зараз відбувається. Передбачливість пов'язана, як стверджують, з *позитивним психічним здоров'ям*. Серед різних вимірювань передбачливості як риси особистості можна відзначити два опитувальники Брауна і Реєна, за допомогою яких було встановлено, що цей конструкт не корелює з приватною самосвідомістю, і *негативно корелює із соціальною рефлексією*. Кореляція з публічною і соціальною самосвідомістю виявилась низькою. Всі ці кореляції виявились або низькими, або, в кращому випадку, помірними. Отже, ключові концептуальні розбіжності між цими поняттями полягають, з одного боку, у тому, що *передбачливість* не базується на самооцінюванні, а *самосвідомість* передбачає порівняння з деякими стандартами. З іншого боку, передбачливість не обмежується собою чи саморелевантними стимулами. Шкали самосвідомості Фенігштайна та інших (1975) об'єднують незвичайну емпіричну цінність з деякою двозначністю цих шкал.

Незважаючи на критику, дослідження *самосвідомості як риси*, здається, поєднуються з дослідженнями її як стану. Ці дослідження, проте, зіштовхнулися з певними теоретичними й емпіричними проблемами. Проблеми стосуються основних вихідних положень відносно того, як проводити дослідження в галузі особистості. Первинно запропоновані вимірювання стану самосвідомості, обговорені Дувалем і Вікландом, викликають певні сумніви стосовно того, що насправді вимірюють обидві шкали: *індивідуальні розбіжності* в частоті й інтенсивності уваги, яка спрямована на різні аспекти себе, чи дають уявлення про *індивідуальні розбіжності публічної самосвідомості*. Факторіальна структура цих понять також певним чином сумнівна. Це стосується як публічної, так і приватної шкали. Обидві шкали можуть бути багатофакторними. Здається, проте, щоб бути узгодженими між собою, вони мають загальне ядро, яке особливо чітко відбиває шкала *приватної самосвідомості*. Тому важливо виокремити це ядро і спробувати знайти більш задовільні й успішні засоби вимірювання цього конструкта.

3.3. Динамічні мотиваційні риси – «вікно в особистість»²

3.3.1. Вимірювання мотивів за допомогою так званих «мультимотиваційних ґраток»

Як відмічають Лангенс і Шмальт [46], мотиваційні моделі дослідження особистості – це новий напрям вимірювання мотивів за допомогою так званих «мультимотиваційних ґраток» (Шмальт, 1999, 2003 [46]; Соколовські та ін., 2000 [73]). Риси особистості були концептуалізовані, як уже згадувалось у попередніх розділах цього підручника, як стійкі навички чи стилі, що характеризують поведінку людини, або як стійкі диспозиції, що відбивають афективні поведінкові аспекти ставлень. Таке визначення дають Коста і МакКрає (1980). Для того щоб описати стилістичні патерни поведінки, більшість теоретиків моделей особистісних рис рекомендують використовувати п'ятифакторну модель особистості, в якій

² Cattell, R. B. (1965)

визначені такі риси як нейротизм, екстраверсія, відкритість новому досвіду, доброзичливість і сумлінність як основні структурні блоки особистості (Коста і МакКрає, 1992).

Така традиційна концептуалізація рис спрямована на те, щоб дати відповідь на запитання, “як” людина зазвичай поводить себе в даній ситуації: тривожно чи, навпаки, спокійно, з готовністю взаємодіє з незнайомими людьми, або, навпаки, віддає перевагу можливості залишатись на самоті тощо. Психологи, які вивчали мотиваційні аспекти поведінки, зокрема, Хекхаузен (1992), МакКлеланд (1985), Хекхаузен, Шнайдер і Шмальт (2000), з іншого боку, в першу чергу цікавляться отриманням відповіді на запитання, “чому” людина демонструє ту чи іншу поведінку, якого *кінцевого результату* вона прагне досягти в тій чи іншій ситуації. Важливо підкреслити, що спроби дати відповіді на запитання, “як” і “чому” людина поводить себе у той чи інший спосіб, можуть привести до абсолютно різних пояснень того типу поведінки, який вивчається чи спостерігається. Лангенс і Шмальт [46] наводять такий приклад для пояснення специфіки мотиваційних рис. Уявимо, що студент працює наполегливо і проводить багато часу кожного вечора, читаючи книги і готуючи письмові роботи. Якщо спиратись на наведене описання його поведінки, теоретики *моделей рис* можуть, скоріше за все, охарактеризувати цього студента як дуже *сумлінного*. З *мотиваційної* ж точки зору існує *декілька способів* підійти до пояснення цієї поведінки. Перш за все, можна припустити, що студента спонукає до активної сумлінної діяльності високий рівень *мотивації досягнення*. Студент може працювати наполегливо, сумлінно, тому що він зацікавлений отримати високі оцінки. Крім того, перевищення стандартів якості дає йому почуття гордості і задоволення від досягнення. Другий варіант пояснення може базуватись на припущенні, що студента спонукають до сумлінної роботи афіліативні мотиви: він може прагнути отримати кращі бали як засіб забезпечення позитивного ставлення до нього з боку його батьків і у такий спосіб установити важливі для нього міжособистісні стосунки. По-третє, студент може мати високу мотивацію *влади*. Як відомо, студенти, які досягають високих показників у навчанні, виділяються серед інших. Вони заслуговують на увагу з боку своїх однолітків, а також викладачів. Ця перспектива має високу афективну конотацію для індивідуумів із високою мотивацією *влади*.

Отже, одна й та ж сама поведінка може бути засобом досягнення абсолютно різних *цілевих станів*. Знати, що студент працює сумлінно, щоб отримати хороші бали в навчальному закладі, може бути недостатньо для того, щоб ідентифікувати *мотиваційну основу* його поведінки, тобто пояснити, чому саме він вибрав такий вид поведінки.

Існування різних форм пояснення однієї й тієї ж поведінки вже згадувалось: на це звертав увагу Генрі Мюррей. Він підкреслював, що психологи, які розмірковують про особистість в *термінах рис*, і ті, хто вивчає людину з *позиції мотивів*, фокусують увагу на *різних феноменах*, користуються *різними методами* і дають *різні описання* одних і тих же спостережуваних фактів).

У психології особистості поняття «динамічні мотиваційні риси» було вперше застосоване Кеттеллом у 1957 [27] році для того, щоб охарактеризувати посилення або зниження мотиваційних тенденцій, які виникають у відповідь на спонукання, в різних ситуаціях. Можна погодитися з Кеттеллом, що мотиваційні процеси перебувають, справді, у центрі психології особистості і що *динамічні мотиваційні риси* можна розглядати як основне “вікно в особистість” [27]. Як зрозуміло з цього розділу, мотиви аналогічні спонукам одного з трьох типів *динамічних рис*, які ідентифікував Кеттелл [27]. Він розглядав спонуки як внутрішні вроджені мотиватори, які характеризуються емоціями, що їх супроводжують, і

біологічними цілями, які вони обслуговують. Прагнення досягти усвідомлених цілей, яке отримало назву «переживання» в системі Кеттелла, має своє коріння в цих спонуках.

Основна рушійна сила для досягнення мети є прагненням *задовольнити потребу*, яка забезпечує *енергію для досягнення цілей*. Автори теорії мотиваційних динамічних рис розглядають такі властивості мотиваційних рис.

Ознаки мотиваційних рис. Більшість дослідників у галузі мотиваційних рис особистості погоджуються з тим, що мотиви мають певні спільні властивості. Перш за все, мотиви мають *афективне ядро*. Це найважливіше припущення поділяється усіма дослідниками поведінки людини і пояснює, чому людина прагне пережити конкретні кінцеві стани, такі як задоволення від *перевищення* стандартів відмінної поведінки, встановлення і підтримування доброзичливих стосунків з іншими людьми, бажання справити позитивне враження на оточуючих або домінувати над іншими людьми і таке інше. Це мотиви, які зумовлюють переживання *позитивних і приємних* емоційних станів. Отже, відповідно з цим мотиви концептуалізуються як такі, що базуються на *афективних перевагах*, тобто на спроможності відчувати гордість з приводу власних досягнень, які стали можливими завдяки докладеним зусиллям.

Інакше кажучи, мотиви являють собою диспозиції виявляти інтерес і прагнення до досягнення певних класів цілей (Еммонз, 1989).

Наприклад, люди, які мають високу мотивацію афіліації, спроможні отримувати задоволення від близьких і надійних стосунків більшою мірою, ніж індивідууми з низькою мотивацією афіліації.

Наступна ознака мотивів полягає в тому, що вони *динамічні*, у той час як риси концептуалізуються як такі, що варіюються від людини до людини, тобто залишаються більш–менш стабільними у кожній людині. Хоча від екстравертованої особи не очікується, що вона буде поводитися в екстравертованому стилі в кожній ситуації її життєдіяльності, центральна ідея традиційної теорії особистісних рис базується на положенні, що люди займають один і той же ранг з точки зору критеріїв оцінювання поведінки у різноманітних ситуаціях. На противагу цьому передбачається, що не тільки мотиви різняться в однієї людини порівняно з іншими, й мотиваційні стани змінюються в однієї і тієї ж людини в різні проміжки часу. Як підкреслювалось вище, мотиви можуть залишатися в *потенційному стані* протягом такого часу, поки суб'єкт не буде вмотивований якоюсь спонукою.

Отже, оскільки мотиви діють поза межами усвідомлення людини, їх необхідно оцінювати не прямими, а *опосередкованими методами*. Традиційна теорія рис виходить із положення, що люди мають спроможність валідно відрефлексувати наявність у них тих чи інших рис і стилів поведінки, які відповідають конкретним рисам. Мотиви ж характеризують поведінку опосередковано шляхом надання емоційної переваги якомусь стимулу навколишнього середовища, тому оцінити наявність у людини тих чи інших мотиваційних рис за допомогою самозвітів практично неможливо. Тому психологи вивчають мотиваційні риси через аналіз *кінцевих мотиваційних станів*, які переживає людина. Отже, у той час як самозвіти не є валідними індикаторами, мотиви можуть бути оцінені достатньо точно непрямыми методами, за допомогою яких можна виміряти *спонтанні асоціації, думки і фантазії*, що викликаються станом мотиваційного збудження.

Розглянемо підходи до вимірювання мотиваційних рис за допомогою мультимотиваційних ґраток (Шмальт; Соколовскі). Імплицитне вимірювання мотиваційних рис довго залишалось почесною традицією в психології, яку можна прослідкувати ще в

період діяльності Фрейда. Він стверджував, що мотиви репрезентують себе не безпосередньо, а, наприклад, у вигляді фантазій і снів. Деякі з основних положень психоаналітичної теорії мотивації знайшли відбиття в динамічній теорії особистості Мюррея (1938), який розробив відомий прийом імпліцитного вимірювання мотивів – так званий Тематичний аперцептивний тест (ТАТ).

Досліджуваному пропонується уявити себе учасником зображуваних наочними засобами подій, які спонукають появу певних поведінкових тенденцій для того, щоб активізувати той мотив, який треба вивчати, наприклад, мотив досягнення, афіліації, влади, сили. Пропонуючи досліджуваному уявити ситуацію, зображену на малюнках, психолог отримує можливість дати відповідне тлумачення описанням малюнків у термінах певних категорій: наприклад, установити потреби досліджуваного, оцінити позитивність чи негативність емоційного стану, який асоціюється з мотиваційними тенденціями, що активуються за допомогою методики ТАТ. Дослідники, які використовували тести ТАТ для вимірювання мотивів, завжди звертали увагу на унікальні засоби цього методу, які полягають у тому, що мотиви активуються певними елементами, присутніми на відповідному малюнку. Вчені стверджують, що малюнки ТАТ впливають на людину подібно ситуаціям реального життя (Азизян та ін., 2006), і спонукають появу відповідних мотиваційних процесів. Когнітивні психологи розробили такий підхід, у якому особлива увага приділяється аналізу візуальних ментальних образів. За визначенням Андерсена (1983), більшість досліджень, виконаних у цій експериментальній парадигмі, в яких аналізувалось процеси, викликані сприйняттям малюнків, спиралась на процедуру дисоціативного процесу (*dissociation process procedure*), розроблену Джеккобі і Келлі (1990). Одне з положень цієї процедури базується на твердженні, що ментальні процеси, які виникають на підставі візуальних образів, подібні процесам, які породжуються реальними об'єктами. Висловлюється теоретична гіпотеза, що високо вмотивовані індивідууми будуть стабільно реагувати на запропоновані ситуації у такий спосіб, який відповідає їх мотиваційним predisposиціям. Цікавим аспектом дослідження мотивів за допомогою опосередкованих методів був аналіз запам'ятовування малюнків, який протиставлявся запам'ятовуванню слів. Автори, які орієнтувались на цей критерій, стверджують, що деякі ознаки малюнків генерують орієнтири пригадування подій, зображених на них. Отже, аналіз мнемічних аспектів виконання завдань ТАТ надає додаткову інформацію для розпізнавання мотивів.

3.3.2. Мультимотиваційні ґратки як засіб імпліцитного вимірювання мотивації

Узагальнюючи позитивні аспекти методики ТАТ, необхідно підкреслити, що за її допомогою мотиви активуються неусвідомлено, під впливом певних ознак, які присутні в малюнках, що забезпечує безпосередню репрезентацію базових мотиваційних процесів у описаннях досліджуваних. Метод ґраток, розроблений Шмальтом із колегами (1999), Соколовським із колегами [73], поєднує проєктивні можливості ТАТ із традиційними вимірюваннями за допомогою опитувальників. Подібно до ТАТ, досліджуваним пропонуються серії двозначних малюнків, за допомогою яких активуються мотиваційні диспозиції, але замість того, щоб пропонувати досліджуваним викласти на папері певні розміркування з приводу ситуацій, зображених на малюнках, їм надається набір тверджень, які репрезентують мотиваційні тенденції в термінах потреб, очікуваних емоційних реакцій, антиципованих цілей та інструментальних актів. Як правило, ці твердження покривають ті аспекти змісту, які спочатку вимірювалися за допомогою категорій оцінювання ТАТ.

Таким чином, техніка ґраток нагадує ТАТ у тому аспекті, що мотиви активуються зображувальними стимулами, але вона нагадує і традиційні опитувальники. Така комбінація має дві переваги: вона дозволяє викликати мотиви шляхом «втручання» в суб'єктивний «ландшафт» спонук індивідуума і в той же час отримати відповіді у форматі, який нагадує стандартизовані тести. До того ж, коли досліджуваним пропонують описати події, зображені на малюнках, інтерпретація малюнків вимагає використання ретельно розробленої системи кодування, що є процедурою, яка потребує багато часу і достатньо високого рівня кваліфікації. В методиці ґраток застосовується більш простий традиційний формат тестів. Розробляючи стимульний матеріал для вимірювання мотиваційних станів, Соколовські та співавтори [73], перш за все, звернулись до процедури скринінгу, за допомогою якої відбирали малюнки ТАТ, об'яви в газетах, фотографії, які репрезентують три види мотивів (досягнення, афіліації, влади). Всього було відібрано 60 малюнків, за допомогою яких вимірювались відповідні мотиваційні стани.

Твердження мотиваційної ґратки, які використовуються для того, щоб оцінити тенденції наближення чи запобігання мотивів досягнення, влади і афіліації

У матеріалах оглядів досліджень із проблем вивчення динамічних мотиваційних рис наводяться дані емпіричних досліджень зв'язку мотиваційних рис із поведінкою людини. Як зазначалось вище, мотиви справляють свій вплив на базові перцептивні і моторні процеси, активуючи індивідуумів реагувати на певні типи стимулів, які вони сприймають у зображувальній формі. Стимульний матеріал орієнтує людину на вибір стратегій наближення до бажаних стимулів і запобігання потенційно несприятливих ситуацій. Різними авторами проведено декілька емпіричних досліджень, в яких отримані такі результати. Лангенс і Дор висловили припущення, що мотиви налаштовують індивідуумів на сприйняття релевантних емоційних стимулів. У їх дослідженні вивчалось, який тип поведінки активує наявні у людини мотиви: наближення чи запобігання у відповідь на стимули оточення. Основною залежною змінною досліджень була сила відповіді. Вона важлива для регулювання дистанції між індивідуумом і бажаним об'єктом, який викликає у нього або страх, або бажання наближення до об'єкта. Гіпотеза цього дослідження полягала в тому, що базові мотиваційні системи, такі як наближення чи запобігання, попередньо активують моторну систему, готуючи індивідуума до відповідної поведінки (таб.3.2).

Таблиця 3.3.2

Тенденції наближення чи запобігання мотивів досягнення, влади і афіліації

Область мотивів	Тенденції наближення	Тенденції запобігання
Досягнення	Надія на успіх, відчуття впевненості, позитивне переживання власної компетентності	Страх поразки, думки відносно недостатності здібностей, бажання відкласти виконання складного завдання хоча б на певний період
Влада	Спроба впливати на інших людей	Страх втратити силу чи владу, очікування поразки, страх потрапити в залежність від інших людей
Афіліація	Позитивні відчуття з приводу зустрічі з іншими людьми, сподівання увійти в контакт з іншими людьми	Страх бути не прийнятим, відхилення іншими, бути нецікавим для інших людей

Всезростаючий обсяг досліджень свідчить про те, що мотиваційні процеси тісно переплітаються з емоційним благополуччям і фізичним здоров'ям. Недавні дослідження з використанням мотиваційних ґраток, у яких вивчалась саме мотивація афіліації як основний аспект прогнозування суб'єктивного благополуччя, дозволили встановити [36], що, у той час як сподівання на афіліацію пов'язані з меншою самотністю і з більш позитивним ставленням до соціальних зв'язків, страх бути відштовхнутим, неприйнятим асоціюється з більшою самотністю і з меншим рівнем емоційного благополуччя. Дослідження, проведене Штрахманом Гейблом (2006), було спрямоване на вивчення ефекту страху бути відштовхнутим, неприйнятним на самопочуття і поведінку людини. Як виявилось, страх негативно впливає на пам'ять. Досліджувані отримували список прикметників, попередньо заповнений суб'єктом, якого вони повинні були зустріти дещо пізніше в процесі цього дослідження. Без попередження їм пропонувалось оцінити те, що вони запам'ятали з цього списку. Суб'єкти з високим рівнем страху бути відштовхнутими чи неприйнятими запам'ятали більше негативних слів, але тільки у тому випадку, якщо мотив був активований.

Ці результати погоджуються з дослідженнями, в яких показано, що індивідууми з високим страхом бути не прийнятими соціальним оточенням відчують себе більш небезпечно в соціальних ситуаціях і передають свої почуття небезпеки людям, які оточують їх. Вони почуваються більш тривожно в даних групах і вважають, що їх менше люблять і приймають оточуючі, друзі, і часто прогнозують ситуацію, коли вони будуть відштовхнуті (Соколовський, Шмальт, 2000). У дослідженні Лангенса і Шулера (2005) вивчалось, яку велику роль відіграє страх бути неприйнятним, виміряний за допомогою методу мультимотиваційних ґрат, у тому, як людина поводить себе у складних умовах і адаптується до стресогенних подій.

3.4 Упевненість у собі як ознака особистісної ідентичності

У зарубіжній психології відмічають існування *двох традицій* психологічних досліджень *упевненості* [74]. У межах *однієї* з цих традицій *упевненість* розглядається як *риса особистості*, і до її дослідження підходять відповідно з типовим форматом самооцінювання рис. Наприклад, *асертивність*, *рішучість* як аспекти вимірювань екстраверсії, відбиває деякі ознаки впевненості у собі. Це підкреслюють такі дослідники як МакКрас і Коста в їх відомому опитувальнику (1990 [54]). Як свідчать емпіричні дані, особистісні вимірювання впевненості не корелюють достатньою мірою з існуючими процедурами оцінювання цього феномену.

Друга традиція досліджень *упевненості* має давню історію в психології, пов'язану з добре визначеними когнітивними видами діяльності, зокрема, з наданням відповідей на запитання тестів [74]. Існують принаймні *три чіткі* напрями у даній традиції дослідження *впевненості*. Перш за все, це психофізичні дослідження *впевненості*, які почалися з робіт Фулертон і Кеттелла (1892). Класичні психофізичні процедури базувались на збиранні трьох видів інформації при дослідженнях сприйняття порогів: *точність*, *швидкість* і *впевненість*. Ці три виміри залежних змінних забезпечували релевантну інформацію для інтерпретації психофізичних функцій.

Більш новітні дослідження, які продовжують цей напрям, простежуються у працях Баранські та Петрушек [19]. Другий напрям досліджень *упевненості* бере свій початок від

психологів у галузі *прийняття рішень*. Їх типове запитання полягає в тому, чи ті, хто знає більше, також знає більше про те, наскільки багато вони знають. «Знати» стосується точності і знання того, «як багато ти знаєш» [74]. Отже, обидва визначення мають відношення до впевненості.

Декілька важливих теоретичних підходів домінували в дослідженні впевненості з давніх часів. Це – *евристичний підхід*; підхід, що базується на *упередженості*, а також *екологічний підхід*. Евристичний підхід та підхід, що базується на *упередженості*, приписують розбіжності між знанням про те, «як багато ми знаємо», і власне знанням, деяким систематичним особистісним диспозиціям. Екологічний підхід приписує ці розбіжності характеристикам завдань, які можуть включати в себе орієнтування на неправильні ознаки при виборі відповіді на тестові запитання.

Третій підхід стосується галузі педагогічної і психологічної діагностики, у межах якої впевненість розглядається в рубриці *метапізнання* (Паулз і Хармс, 2004; Тобіас і Еверсон, 2000).

Отже, стислий огляд розвитку інтересу до проблеми вивчення впевненості показує, що ця галузь досліджень може бути корисною і може використати деякий досвід дослідження цієї проблеми у межах оцінювання впевненості при дослідженнях розпізнавання мовлення.

3.4.1. Вимірювання впевненості

Що стосується *вимірювань упевненості*, то для них існують певні апробовані психометрично надійні процедури, які зарубіжні дослідники вважають навіть більш надійними, ніж процедури вимірювання деяких інших конструктів, що містяться на перетині між *особистістю і здібностями* [74]. Принаймні, вони не поступаються процедурам вимірювання, які існують у кожній із цих галузей. Для того щоб проілюструвати цю точку зору, Лазар Станков і Сабіна Кляйтман [74] розглядають результати нещодавно завершеного дослідження, яке базувалось на аналізі вимірювань точності і впевненості при виконанні тесту з англійської мови як іноземної. Він пропонується для виконання у мережі Інтернет і відомий як TOEFL IBT. Результати виконання цього тесту перевірялись на великій вибірці, що складалася з 824 носіїв англійської мови (Станков і Лі, 2007).

Версія TOEFL IBT складається з чотирьох субтестів: читання, слухання, письмо та усне мовлення. Оцінювання впевненості здійснювалось для перших двох субтестів. Наприклад, у субтесті на читання досліджуваним пропонувалось прочитати певний матеріал і дати відповіді на запитання, які стосуються змісту певного слова в тесті. По кожному тексту задавалося декілька запитань. Таким чином, була створена можливість розглядати кожний текст як окремих. Після кожного питання учасників просили вказати на шкалі відсотків, наскільки впевнені вони в тій відповіді, яку дали. Оцінки впевненості визначались окремо. Таким чином, підраховувалось два ряди балів. Перший становив відсоток правильних відповідей, або типова оцінка поділялась на загальну кількість пунктів у тесті. Друга оцінка – впевненість, яка виражалась як середня оцінка впевненості за всі пункти тесту. Як показав аналіз результатів, кореляції між оцінками точності виконання завдань і оцінками впевненості варіювалися в діапазоні від 0,40 до 0,60, а кореляція між двома факторами склала 0,578.

Отже, навіть незважаючи на те, що кореляції між точністю і впевненістю мали тенденцію перебувати у діапазоні від помірних до високих, кореляції між оцінками впевненості при виконанні різних тестів виявились достатньо високими для того, щоб

вивести наявність окремого фактора впевненості. Такі ж результати, а саме висока надійність і можливість виокремити вимірювання впевненості від вимірювань точності, були отримані в інших дослідженнях, що проводились у той же період рядом авторів (Палієр зі співавт., 2002; Кляйтман і Станков, 2001). Ці репліковані зразки цілком придатної психометричної властивості дозволяють виділити фактор впевненості як окремий *фактор особистості*.

3.4.2. Риса впевненості, розглянута через призму інших особистісних факторів

Якщо вважати, що перша традиція досліджень впевненості вказує на її зв'язок з особистістю, виникає питання, який зв'язок існує між балами впевненості і вже виокремленими рисами особистості. Для того щоб визначити це, були оцінені кореляції балів за локатором п'яти факторів особистості Гольдберга і фактором впевненості [74]. Для порівняння були наведені також дані фактора впевненості, отримані при виконанні TOEFL IBT тесту. Результати показали, що фактор *екстраверсії* корелює з балами за впевненість на рівні 0,04, як при оцінці правильності TOEFL IBT, так і впевненості при оцінці сприйняття на слух. Фактор *доброзичливість*, прийняття точки зору інших, корелює на рівні 0,34 для оцінок TOEFL-тесту, і 0,23 – для читання та письмового мовлення. Сумлінність має кореляцію 0,14 – 0,16, емоційна стійкість – 0,05 – 0,12 відповідно, а відкритість досвіду – 0,39 – 0,33. Отже, цей набір кореляцій дає можливість зробити висновок, що вимірювання впевненості і точності при порівнянні з рисами особистості корелюють майже на одному і тому ж рівні, тобто впевненість корелює з рисами особистості так само, як і впевненість корелює з точністю виконання завдань. Таким чином, якщо здібність концептуально відрізняється від особистості, то і впевненість повинна відрізнятися від неї.

3.4.3. Впевненість і вимірювання метапізнання за допомогою опитувальників

Концептуально впевненість і її реальність співвідносяться з деякими іншими конструктами, які розглядаються як такі, що перебувають на перетині між особистістю і здібностями [74]. Особливий інтерес у цьому аспекті викликають вимірювання процесів метапізнання. Вони, зазвичай, оцінюються за допомогою опитувальників. Один із найбільш відомих інструментаріїв – опитувальник усвідомлення себе як суб'єкта метапізнання. Цей опитувальник містить 52 пункти, спеціально відібрані для того, щоб оцінити рівень сформованості знань і регуляцію процесу пізнання.

Існують інші опитувальники, які широко використовуються, наприклад, опитувальники впевненості у пам'яті і в розміркуванні, які теж розроблені для вимірювання Я-концепції – родового поняття, яке співвідноситься із суб'єктивною перцепцією відносно власних сильних і слабких сторін чи властивостей при виконанні загальних і специфічних видів активності. За результатами факторного аналізу достатньо великої батареї тестів, які містили вимірювання когнітивних здібностей, а саме інтелектуальних здібностей, швидкості виконання інтелектуальних завдань, впевненості і трьох вимірювань метапізнання і пам'яті. Було проведено спеціальне дослідження для того, щоб знайти відповідь на запитання щодо зв'язку між впевненістю і метапізнанням. Результати дослідження, отримані його авторами (Станков, Кляйтман, 2008), свідчать про те, що впевненість визначає окремий фактор, який відрізняється від метапізнання на вибірці 296 студентів коледжу. Кореляція між двома факторами $r = 0,41$ є помірною. На базі цих результатів зроблено висновок, що впевненість і метапізнання є окремими, хоча і співвіднесеними процесами.

Як стверджують сучасні зарубіжні дослідники, вже існують деякі емпіричні дані відносно того, що бали за впевненість можуть бути ефективними як критерій прогнозування не тільки академічних успіхів. Як повідомляють автори одного з досліджень, яке ми розглядаємо, – Лазар Станков і Сабіна Кляйтман (2008), при проведенні дослідження цього феномену на матеріалі тесту TOEFL, вони використовували два варіанти для вимірювання навиків читання і сприйняття на слух, а саме: один варіант подавався у *звичайних умовах*, а інший – з *оцінками впевненості*. Отже, можна було підрахувати показник змін як певну міру, до якої людина вибирає можливість змінити свої відповіді на певні запитання тесту між двома презентаціями одного і того ж питання протягом дня. Було встановлено, що ці *зміни оцінок негативно корелюють з упевненістю*. Іншими словами, менш упевнені люди мали тенденцію змінювати свої відповіді частіше, ніж ті, що були більш упевнені при повторному тестуванні. Одним із висновків цього дослідження автори вважають те, що при оцінці надійності тест-ретестового типу щодо його точності можуть міститись систематичні розбіжності саме через наявність у людини недостатньої впевненості. Імовірно, що на підставі цього дослідження можна встановити, що менше впевнені у собі індивідууми можуть мати тенденцію виконувати один і той же тест декілька разів.

Проблема впевненості в собі перевірялася в контексті *дезадаптивної поведінки*. Дані свідчать про те, що оцінка впевненості є вразливою у прогнозуванні деяких стилів дезадаптивної поведінки, таких як відчування себе як людини, невпевненої у собі, що також відомо як феномен «імпостору» (Клансен Аймс, 1978), який характеризується відчуттям меншої вартості себе, відчуттям критичного ставлення до себе, невпевненості у собі, і деякого підвищеного страху з приводу нездатності повторити власний успіх, незважаючи на попередні свідчення успішної поведінки (Рос і Круковський, 2003 [64].) Справді, деякі особистості поводяться спонтанно, відхиляють високу оцінку їх поведінки, оскільки вони невпевнені в собі і невпевнені в тому, що можуть повторити минулий успіх.

Отже, на підтримку природи феномену «імпостор» люди, схильні до спонтанного, імпульсивного неприйняття власних успіхів і схвалення з боку інших, характеризуються низькою оцінкою їх упевненості і реальних успіхів при виконанні завдань. Іншими словами, люди, які мають більш високу тенденцію до виявлення феномену «імпостор», характеризуються більш низьким рівнем упевненості у собі, але не обов'язково мають більш низькі реальні оцінки точності виконання діяльності (2006)

Постійна привабливість і увага до вимірювання упевненості зумовлена її зв'язком з іншими типами оцінювання, наприклад, з оцінюваннями точності, швидкості, які більш часто використовуються у практиці психологічного оцінювання. Оскільки зв'язок між швидкістю і впевненістю найбільшою мірою цікавив психофізиків, порівняно менше зусиль було витрачено на вивчення цього зв'язку при виконанні комплексних когнітивних завдань. Дослідники процесу прийняття рішень, а також прийняття рішень при педагогічному оцінюванні більшою мірою були зацікавлені у встановленні зв'язку між упевненістю і точністю відповідей. Наприклад, ранні спроби зв'язати ці вимірювання беруть початок своїх традицій у передбаченні медичних діагнозів. Питання ставилося таким чином: «Чи має висока впевненість приводити до кращого передбачення поведінки?». У традиціях вивчення процесів прийняття рішень найчастіше цитуються перші спроби пов'язати впевненість і точність. Дослідження взаємозв'язків реальних оцінок і оцінок упевненості людини у результатах становить великий інтерес із точки зору визначення, на чому базується впевненість у собі людини – на *реалістичній оцінці* її можливостей чи лише на

необґрунтованій *самовпевненості*. Результати досліджень, у яких порівнювались точність виконання завдань і самооцінка впевненості у правильності результатів, особливо при виконанні когнітивних тестів, дозволили виявити феномен явно вираженої *необґрунтованої самовпевненості*. Навіть при виконанні вербальних тестів інтелекту деякі особи мають тенденцію вважати, що вони знають значно більше, ніж знають насправді. В завданнях на оцінювання деяких візуальних перцептивних образів дослідники, зокрема, Джуслін і Олсен (1997), спостерігали наявність феномену *недооцінки* власної впевненості, недостатньої впевненості.

Дослідження Станкова і Кроуфорда, проведені у 1997 році, були присвячені вивченню *вікових розбіжностей* в аспекті перевірки гіпотези відносно того, що реальні бали оцінювання мета-когнітивних здібностей відбивають «мудрість» суб'єкта. Гіпотеза була сформульована таким чином: старші за віком учасники експерименту будуть мати більш реалістичні показники впевненості, ніж молодші. Результати, проте, показали протилежне: більш старші учасники мали тенденцію до більш високого рівня самовпевненості, ніж молодші. Цей результат пояснювався існуючою у сучасному суспільстві тенденцією не запитувати старших людей про їх упевненість, що, на думку дослідників, і призвело до виникнення неадекватних уявлень про компетентність в осіб старшої вікової групи.

3.4.4. Гендерні й етнічні розбіжності в реальності оцінок упевненості

У деяких ранніх дослідженнях, зокрема, Кроуфорда і Станкова (1996), Станкова (1998), Станкова і Кроуфорда (1997), були отримані дані відносно того, що не існує значущих гендерних розбіжностей в оцінюванні успішності. У той же час Палієр (2003) вивчав гендерні розбіжності у впевненості при розв'язанні різного роду когнітивних задач, починаючи з вимірювань упевненості у візуальній перцепції і закінчуючи загальними знаннями. Результати його досліджень показали, що:

а) існують суттєві розбіжності у впевненості між чоловіками і жінками, причому чоловіки мають більш високий рівень упевненості;

б) немає суттєвих розбіжностей у *точності* оцінювання власної компетентності між цими групами, але існують суттєві розбіжності між чоловіками і жінками відносно неадекватно високої впевненості.

Результати досліджень з тестуванням студентів за допомогою комп'ютерного TOEFL-тесту при перевірці навиків читання та сприйняття на слух показали: а) відсутність гендерних розбіжностей у *впевненості*, б) наявність суттєвих гендерних розбіжностей в точності оцінювання, причому жінки краще виконують обидва субтести TOEFL-тесту, ніж чоловіки; в) наявність суттєвих гендерних розбіжностей у *реалізмі* (адекватності) оцінювання знань.

Різні патерни гендерних розбіжностей у *впевненості* і у *точності* виконання завдань в цих двох дослідженнях можна пояснити тим, що природа задач, які використовував Палієр (2003), і задач, які наводяться у комп'ютерному TOEFL-тесті, могла вплинути на отримані дані. Також отримані розбіжності могли залежати від етичних ознак вибірок учасників. Палієр запрошував до участі в дослідженні *австралійських* студентів університету, а оцінки TOEFL-тесту були отримані у *Сполучених Штатах* від студентів муніципальних коледжів. Важливо підкреслити, що гендерні розбіжності у самовпевненості відбиваються і в реалізмі оцінок: чоловіки більш нереалістичні, надмірно впевнені у якості виконання завдань.

Результати співставлення трьох етнічних груп – білих, американців іспанського походження та афроамериканців у термінах точності виконання завдань, впевненості й оцінках реальності, показали, що ці групи відрізнялись: білі показали найменший рівень самовпевненості, чорні – найвищий, а оцінки іспанців розташувались між ними. Виникає запитання, чи є надмірна самовпевненість виявленням систематичного *упередження* в системі людських міркувань? Відповідь на це питання постійно турбувала і турбує фахівців у галузі психології, і прихильники підходу, який базується на евристичному оцінюванні і наявності *упередження*, стверджують, що встановлення незбігів оцінок точності виконання завдань і впевненості в їх правильності є прикладом наявності систематичної тенденції, що характеризує поведінку індивідуума. В рамках цього підходу судження про впевненість розглядаються як судження, що відбивають впевненість людини у точності рішення.

Отже, важливість прогнозування ефективного прийняття рішень, яка цікавить дослідників в аспекті вивчення феномену впевненості, стимулює подальші дослідження факторів, які можуть впливати на адекватність оцінок наявної ситуації і власної успішності. У дослідженні Кляйтман (2003 [43]) було продемонстровано, що розходження в оцінках впевненості пов'язані ще з одним типом систематичної тенденції особистості, а саме, браком усвідомлення, взаємодоповнення при оцінюванні суб'єктивної вірогідності успішної діяльності. У ряді досліджень (Кляйтман, 2003) було використано *мисленнєві вербальні тести множинного вибору*. Ця процедура включала оцінку *впевненості у можливості вибору кожної альтернативи* при множинному виборі. Інколи цю процедуру так і називають – *оцінка вірогідності правильних відповідей*. Досліджуваних просили вказати для кожної альтернативи міру, в якій вони впевнені, що саме ця альтернатива є правильною. Для цього учасники дослідження повинні були записати число між 0 та 100 для позначення своєї впевненості відносно вірогідності вибору кожної з альтернатив. Учасників попереджували про те, що лише одна відповідь є правильною, і просили їх також відповідати на кожне питання і вказувати, наскільки вони впевнені в тому, що відповідь є вірною. Глобальна оцінка впевненості з'являлась у кінці кожної сторінки з набором завдань.

Кляйтман особливо була зацікавлена в тому, щоб установити відсоток осіб, які поводитись відповідно з правилом адитивності, тобто вірогідності наближення суми оцінок вірогідності до 100. Вона встановила, що загальна вибірка розподілилася досить рівномірно на три групи; близько 60 % учасників не керувались адитивним принципом. Дослідниця також звернула увагу, що ті з учасників, які були *надмірно адитивними*, виявляли тенденцію до *упередженості* відносно надмірної самовпевненості. Кореляція між оцінками *реальної правильності* відповідей і *тенденціями самовпевненості* виявилась не дуже високою, склавши близько 0,3. І все ж вона достатньо висока, щоб зробити висновок, що нетривіальна частина коливання оцінок може бути віднесена на рахунок *відсутності у досліджуваних оцінювання властивості адитивності* теорії вірогідності. Це підтверджує гіпотезу відносно того, що індивідуальні тенденції до *неадитивності* і *надупевненості* мають дещо спільне, що, у свою чергу, підтверджує точку зору, що як самовпевненість, так і неадитивність є складовими набору систематичних тенденцій, які постулюються евристичним підходом і підходом *упередженості*.

Виникає питання, що саме стоїть за *надмірною впевненістю*: недостатній рівень компетенції чи справді впевненість? Крюгер і Данінг (1999) висловили припущення, що є люди, які характеризуються тенденцією мати *невиправдано схвальні позитивні оцінки* власних здібностей. Автори стверджують це на підставі того, що суб'єкти, які мають *низькі*

здібності, мають тенденцію допускати більшу кількість помилок у когнітивних тестах, і їх недостатня компетентність позбавляє їх можливості усвідомити цей брак метакогнітивних навичок. Дослідники повідомили результати чотирьох експериментів, в яких досліджуваних просили виконати когнітивні тести і вказати, до якої відсоткової частки населення, з якого вони походять, вони належать з огляду на свої здібності. Крюгер і Данінг (1999) установили, що люди, які потрапляють у 12 % частку когнітивних результатів, оцінювали себе *нижче* і потрапляли у 62 % частку (інтерпретація проводилася в термінах прогнозування суб'єктами власної некомпетентності). Хоча запитання щодо відсоткового ранжування в роботі Крюгера і Данінга (1999) можуть здаватись такими, що відрізняються від підходів до підрахунку реалістичності оцінок, їх інтерпретацію можна перевірити шляхом аналізу взаємозв'язку між оцінками точності, правильності і впевненості. Як для гендерних груп, так і для етнічних величина розбіжностей між середніми арифметичними є меншою для оцінок *впевненості*, ніж для оцінок *точності* виконання завдань. Це підтверджується критеріями *t* і *F*-тестів.

Головним результатом цих досліджень є те, що розходження в оцінках *точності* виконання завдань і самооцінках упевненості у правильності виконання *зростає* в міру того, як *зменшується рівень реальних здібностей* людини. Люди з більш низькими здібностями мають тенденцію бути більше впевненими у собі. Таким чином, ці дані співвідносяться з даними Крюгера і Данінга. Розглядаючи їх з точки зору еволюційної теорії, усвідомлення того, що людина виконує завдання гірше в тестах, може спричинити в неї депресію і відмову від життєвої активності. Отже, *високу впевненість* можна розглядати як певну *захисну реакцію*, яка захищає цілі життя.

Інша інтерпретація тенденції зростання *впевненості* у міру *зниження реальної якості* виконання завдань має дещо спільне з наступними спостереженнями. *Вірогідність суб'єктивної впевненості й об'єктивної точності* вимірюються не тільки різними конструктами, як свідчить факторний аналіз, а і *на різних шкалах*. Проблема полягає у вимірюванні впевненості. По-перше, існує ефект «підлоги та стелі» на вищому рівні кривої впевненості, який можна розглядати як основну причину наближення величин точності і впевненості на рівнях високих здібностей. По-друге, як показано у попередніх підрозділах цього розділу, існують дані відносно того, що люди не мають чітких уявлень стосовно *понять вірогідності*. По-третє, для пунктів тесту читання, який розглядався у цьому розділі як приклад, оцінки впевненості нижче 50 % рівня були дуже нечастими (не більше 8 % суб'єктів мали такі оцінки). Можливо, багато людей інтерпретують 50 % упевненість як шанс 50/50.

У цілому, розглянуті три спостереження щодо вимірів точок упевненості підказують, що в основі вимірювань цих незбігів містяться різні шкали, і щоб зробити обидві оцінки більш реалістичними, слід було б розробити більш точну загальну шкалу.

Остання теза відносно аналізу проблеми впевненості і надупевненості полягає в тому, щоб розглядати їх з урахуванням характеристик самих завдань.

Крім можливих проблем, пов'язаних із розробкою шкал для оцінки впевненості і правильності виконання завдань, є й інші чинники, які можуть впливати на наявність високої самовпевненості. Висловлюється точка зору, що висока впевненість залежить як від зрілості, так і від якості завдання. По-перше, в дослідженнях деяких авторів висока впевненість не є дуже поширеним явищем. Як згадувалось раніше, Джуслін і Ослоун (1997) повідомляли про наявність низької впевненості при виконанні перцептивних завдань. У дослідженні Станкова

(1998–2000) завдання, пов'язані з тестами інтелекту, також часто мають тенденцію свідчити про достатньо високе співвідношення між реальними оцінками і впевненістю. Зазвичай вони є кращими, ніж інші види завдань. Таким чином, менш за все недостатня компетентність може обмежувати клас когнітивних завдань, пов'язаних із використанням знань щодо культурних відмінностей. У нещодавній статті Берсона зі співавторами (2006) повідомляється, що ті особи, які мають низькі здібності до виконання завдань, мало відрізняються від інших, помиляючись у передбаченні своєї реальної позиції на відсотковій шкалі.

У той час як реальні оцінки можуть бути проблематичними для оцінювання індивідуальних мета-когнітивних компетенцій, вони можуть бути інформативними, якщо ми цікавимося груповими ефектами, і можуть бути корисними в програмах удосконалення тестування.

Висновки

Емпіричні дані, розглянуті в цьому розділі, свідчать про те, що впевненість є *рисою особистості*, яку можна реально виміряти. Ця риса відрізняється від рис здібностей. Деякі обмежені дані щодо інкрементальної валідності вимірювань когнітивної точності виконання завдань і про розходження в оцінках точності й оцінках упевненості у точності свідчать про необхідність подальших досліджень.

Дані, пов'язані з вимірами *реалізму оцінок впевненості*, теж не однакові. Наприклад, існують цілком усвідомлені гендерні та етнічні розбіжності, які свідчать, що чоловіки мають тенденцію до більшої впевненості в собі, ніж жінки, а афроамериканці мають тенденцію бути більш упевненими в собі, ніж люди білої раси [74].

Існують свідчення про кроскультурні порівняння самовпевненості. Встановлено, що мешканці *Середньої Азії* мають тенденцію демонструвати *меншу необґрунтовану самовпевненість*, ніж американці; *літні* люди мають тенденцію бути *більш самовпевненими*, ніж молоді (Станков, Кроуфорд, 1997).

Усі ці порівняння потребують того, щоб бути оціненими і прийнятими з обережністю, з огляду на деякі проблеми, які згадувались у цьому розділі, зокрема, на проблему *реалістичності* оцінок на індивідуальному рівні.

3.5. Особистість і процеси подолання стресу

Вивчення індивідуальних реакцій людини на стресогенні і складні ситуації життєдіяльності має досить тривалу дослідницьку історію. Робота над поняттям психологічного захисту, наприклад, почалась ще в XIX столітті. Вона пов'язана з витоками психоаналізу. З іншого боку, тільки в останні де

кілька десятиріч почала вивчатись проблема психологічного *подолання* людиною складних життєвих ситуацій, яка отримала назву *усвідомленого стресоподолання*. Фактично, категорія подолання (копінгу) раніше не зустрічалась у психологічних абстрактах до 1967 року, хоча з того часу пов'язані з нею категорії, такі як *стилі подолання*, *ресурси подолання* вже почали з'являтися у психологічній літературі.

Перш ніж розглядати безпосередньо психологічне подолання стресу як *особливу ознаку особистості* і вибір стратегій стресоподолання, специфічних для кожної людини як ознаки її ідентичності, ми дуже стисло зупинимось на огляді Джеймсом Паркером і Лаурою Вуд [59] історії виникнення і відмінностей поняття стресоподолання від більш раннього поняття, яке

з'явилося у літературі у зв'язку з аналізом реагування людиною на стрес ще в ХІХ столітті, – *механізм психологічного захисту*.

Фактично, одним із найбільш ранніх внесків Зигмунда Фрейда у дослідження згаданої проблеми було його спостереження за тим, що неприємні або хвилюючі думки інколи справляють певний вплив на підсвідомі поведінкові реакції і переживання людини. Фрейд описав, як відомо, різноманіття психологічних маневрів, які індивідууми використовують для того, щоб припинити або позбавитись небажаних думок і почуттів. Коли набула поширення психоаналітична теорія Фрейда, поняття *захисту* і *репресії* теж почали відігравати зростаючу важливу роль у дослідженнях особистості. У своїй впливовій історії психоаналітичного напрямку в психології Фрейд декларував, що теорія репресії є стрижнем, на якому базується вся структура психоаналізу. Хоча Фрейд використовував поняття репресії і захисту як взаємозамінні терміни у своїх ранніх психоаналітичних дослідженнях, важлива модифікація в розгляді цих проблем була запропонована у 1926 році, коли Фрейд закріпив поняття «захист» для позначення боротьби *Его* з неприємними думками і почуттями. У той же самий час Фрейд дещо змінив тлумачення поняття «репресія», підкреслюючи, що воно повинно розглядатись тільки як один із типів механізмів психологічного захисту.

Наступною найбільш помітною і важливою подією в розвитку і популяризації ідей відносно психологічного захисту була публікація Анни Фрейд «Его і механізми захисту» (1936–1946). У цій праці можна знайти ряд важливих теоретичних положень, які привернули увагу наступних поколінь дослідників. Наряду з каталогізацією різних механізмів захисту, описаних її батьком, таких як *регресія*, *репресія*, *проекція*, *сублімація*, Анна Фрейд ввела декілька інших механізмів захисту, таких як, наприклад, *ідентифікація з агресором*, *обмеження власного Его*, *інтелектуалізація*.

Великий вплив на наступні дослідження в галузі вивчення динаміки особистості справили її спостереження за тим, що, незважаючи на існування різноманіття механізмів психологічного захисту, індивідууми *виявляють тенденцію користуватись тільки достатньо обмеженим колом захисних механізмів*. Анна Фрейд стверджувала, що кожна людина має засоби для подолання стресогенного або травматичного досвіду, яким даний конкретний індивідуум *віддає перевагу* у повсякденній життєдіяльності. Ідея відносно того, що індивідууми мають *звичні для них стратегії* подолання стресогенних ситуацій, не тільки цікавила дослідників, які працювали з конструктами захисних механізмів, й вплинула на ідеї багатьох дослідників більш пізнього часу, які почали вивчати механізми *усвідомленого* психологічного подолання (Карвер зі співавт., 1989; Ендлер і Паркер, 1990 [33]; Скіннер зі співавт., 2003 [70]).

Ще однією впливовою ідеєю, яка базувалась на ідеях Анни Фрейд, було положення про те, що деякі механізми захисту повинні розглядатись як *потенційно більш патологічні* порівняно з іншими. Ця ідея швидко увійшла як складова частина до цілого ряду фрейдистських теорій, які почали підкреслювати важливість *адаптивних* (непатологічних) *рис* деяких захисних реакцій людини.

Доволі різноманітна література з питань *класифікації захисних механізмів* базується на їх потенціалі для патології. Декілька провідних теоретиків запропонували моделі, які відрізняють адаптивні та неадаптивні механізми захисту, у той час як інші розробили моделі, відповідно з якими упорядкована *ієрархія* механізмів психологічного захисту, зокрема, в психопатології.

Хоча декілька різних теоретиків і підтримали ієрархічний підхід до феномену психологічного захисту, модель, яка була спочатку розроблена Вайлентом (1971), мабуть, посіла помітне місце у недавній літературі, пов'язаній з вивченням механізмів психологічного захисту. Зокрема, у працях сучасної американської дослідниці *Фоні Крамер* [32] запропоновано цілий ряд теоретичних положень, в яких обґрунтовуються *диференційні ознаки* механізмів психологічного захисту та стратегій стресоподолання. Найважливішими *аспектами розбіжностей* ця дослідниця вважає *неусвідомленість* механізмів захисту і *свідомий* вибір людиною стратегій психологічного подолання, можливість *ієрархізувати* моделі механізми психологічного захисту, а також *паралельне застосування* людиною різних механізмів психологічного подолання, що вибираються значною мірою залежно від тих завдань, які стоять перед людиною, і конкретних умов її життєдіяльності. Третьою розбіжністю понять «захист» і «психологічне подолання стресу» є *цілеспрямованість* вибору стратегій *психологічного подолання* і *підсвідома імпульсивна* поява *захисних механізмів*, складність їх усвідомлення та подолання.

Для діагностики механізмів психологічного захисту відповідно з теоретичними положеннями Фрейда з'явилась велика кількість літератури, присвяченої проблемі пошуку і вдосконалення спроможності ідентифікації різних механізмів захисту. *Три основні традиції*, які виникли в *оцінюванні* механізмів психологічного захисту, включали підходи, що базуються на *спостереженні* за поведінкою людини, на *самозвітах* і *проективних методах*, спрямованих на виявлення механізмів психологічного захисту. Проективні методи, зокрема, описані в роботах Крамер (1990, 2006 [32]); нею ж видані спеціальні довідники для розпізнавання механізмів психологічного захисту на підставі Тематичного апперцептивного тесту (ТАТ) через лінгвістичний аналіз. У 1970 році Вайлент розробив глосарій вісімнадцяти механізмів психологічного захисту, які можуть бути використані для обробки різних типів клінічної інформації, що включали і відкриті інтерв'ю, і їх записи тощо.

Оскільки методи розпізнавання механізмів психологічного захисту базуються на спостереженнях, які вимагають значних зусиль для того, щоб забезпечити їх надійність, не є дивним, що значні дослідницькі зусилля були сфокусовані на створенні належних вимірювань шляхом самозвітів. Один із перших типів вимірювань був розроблений Хааном (1965). Використовуючи пункти з Міннесотського багатопрофільного особистісного опитувальника ММРІ і Каліфорнійського особистісного опитувальника, Хаан розробив шкали механізмів подолання, які оцінювались за допомогою спостерігача. Найпоширенішими є самозвіти оцінки механізмів психологічного захисту, зокрема, опитувальник захисних механізмів, відомий як опитувальник Глезера та Іхилевича (1969 [83]). Серед більш новітніх досліджень у розробці засобів вимірювань психологічного захисту, називають працю Стайнера (Стайнер зі співавт., 2001 [75]), який розробив опитувальник REM-71, тобто вимірювання самозвітів, що складається з 71 пункту. Цей підхід до вимірювання самозвітів був розроблений з урахуванням можливості виокремлення 21 способу захисту. Факторний аналіз цих субшкал дав можливість виокремлення *двофакторної структури* вищого рівня, один вимір якої пов'язаний з *менш адаптивними* стратегіями захисту, а інший – з *адаптивними*. І хоча він розроблений для дорослих, опитувальник REM-71 може бути успішно застосований і для виконання більш молодими людьми (Арауджо зі співавт., 2006).

3.5.1. Психологічне подолання

Незважаючи на те, що поняття подолання стресу неформально використовується в медичній і соціальній літературі протягом досить тривалого часу, до 1960 року саме слово «*копінг*» ще не мало технічного визначення, як зазначають Фолькман і Московіч (2004 [34]). Спочатку деякі дослідники почали називати певні адаптивні захисні механізми, такі як сублімація, гумор, стратегіями подолання. Згідно з Хааном, наприклад, *подолаюча поведінка* відрізняється від захисної поведінки, оскільки остання за визначенням є *ригідною*, такою, що *спотворює реальність, недиференційованою*, у той час як *подолаюча поведінка* є *гнучкою, цілеспрямованою, орієнтованою на реальність і диференційованою*.

Усвідомлені стратегії реагування на стресогенні і хвилюючі важкі ситуації були концептуалізовані в нових дослідницьких традиціях і отримали назву *стратегій подолання*, або *копінг-реакцій*. Протягом достатньо короткого часу цей тип досліджень подолаючої поведінки став досить об'ємним і перетворився на самодостатню дослідницьку галузь, яка чітко відрізняється від попередніх досліджень захисних механізмів, як стверджують Лазарус (1974) та інші.

Перша генерація дослідників проблеми подолання поділяла ряд загальних положень, які справили великий вплив на концептуалізацію феномену. Дослідниками раннього періоду було ідентифіковано два виміри подолання: *емоційно-фокусована* і *проблемно-фокусована* стратегії подолання. Ця література в останніх публікаціях описана в роботі Фолькмана і Московіч (2004), Паркера і Ендлера (1992), Скіннера зі співавторами (2003 [70]) та інших.

Проблемно-фокусоване подолання включає, як зрозуміло з назви, спроби *вирішити, переосмислити, мінімізувати* ефекти стресогенної ситуації, у той час як *емоційно-фокусоване* подолання включає центрацію на *власних переживаннях, фантазіях*, або інші форми усвідомленої діяльності, пов'язані з регуляцією афекту. Однією з ознак важливості цих вимірів для дослідників подолаючої поведінки є те, що більшість вимірювань стратегій подолання базувалась саме на цих двох вимірах копінг-стратегій.

Ще один базовий вимір, ідентифікований в ранній літературі з подолання, – *стратегія уникнення* складної ситуації. Ця стратегія може реалізовуватись у формі різноманітних реакцій. Індивідуум може реагувати на стресогенну ситуацію емоційно: у формі *самозвинувачування* за неспроможність подолання ускладнень; у формі *пошуку соціальної підтримки*, у формі *відмови* від виконання будь-яких зусиль, спрямованих на подолання ускладнень. Вони можуть також виявлятися у формі *переключення уваги* з проблеми на дещо інше.

Разом з оцінюванням емоційно-фокусованої стратегії подолання більшість вимірювань копінг-стратегій включають шкали, які оцінюють і реакції уникнення. Найбільш відома, перекладена українською та російською мовами, є методика, яку спочатку розробили Ендлер і Паркер (1990 [33]).

Типи стресогенних ситуацій, які вивчались ранніми дослідниками цієї проблеми, справили великий вплив на розробку концептуальних моделей дослідження стресу. На перших етапах у літературі з проблем стресу дослідники звертали увагу майже тільки на виявлення реакцій подолання загрозливих ситуацій. У 1992 році Паркер і Ендлер запропонували ідею відносно того, що концентрація уваги переважно на стратегіях подолання високостресогенних, екстремальних ситуацій, яка була притаманна раннім дослідженням, підвищила вірогідність того, що особистісні змінні можуть розглядатись як недостатньо надійний фактор у прогнозуванні специфічних реакцій подолання. Хоча

індивідууми і можуть мати *звичні переваги у виборі* стратегій подолання, дослідження реакцій тільки на екстремальні ситуації, які становлять загрозу для життя людини, часто змушує обмежити перелік можливих стратегій. Отже, не дивно, що протягом 1970 – початку 1980-х років усе більше дослідників у галузі стратегій психологічного подолання почали вважати, що ці моделі подолання не детерміновані особистісними факторами, як писали Фолькман і Лазарус (1980). Дослідники почали підкреслювати важливість вивчення *ситуаційного контексту*, в якому здійснюється подолання. Постійна орієнтація на ситуаційні фактори детермінувала виділення специфічних реакцій подолання, внаслідок чого дослідники почали вивчати такі змінні, як когнітивне оцінювання стресогенних ситуацій (Лазарус і Фолькман [34]) і ресурси подолання (Антоновський, 1979). Незважаючи на те, що деякі дослідники продовжують недооцінювати важливість особистісних факторів, на початку 1990-х років спостерігається *поновлення інтересу до особистісних змінних* у дослідженні стратегій психологічного подолання. Фактично, наступні дослідження продемонстрували, що як ситуаційні, так і особистісні змінні пояснюють значну частину варіацій у реагуванні на стрес (Шульц зі співавт., 1992).

У літературі з'явилося важливе розрізнення між дослідниками, які продовжували підкреслювати важливість диспозиційних змінних рис, і тими, які підкреслювали роль ситуаційних факторів, розглядаючи копінг як процес. Це розмежування почали позначати в літературі з проблеми психологічного подолання як розрізнення *між інтраіндивідуальним і міжіндивідуальним* підходами (Ендлер і Паркер, 1990; Ендлер зі співавт., 1998; Фолькман, 1986; Лазарус, 1993; Паркер і Ендлер, 1992).

Міжіндивідуальний підхід до вивчення стратегій подолання при ідентифікації звичних стратегій подолання користувався дослідженням різних типів ситуації, які виникають у *міжособистісному спілкуванні*, у той час як інтраіндивідуальний підхід робив спроби ідентифікувати базові поведінкові стратегії, які використовуються індивідуумами в *специфічних стресогенних чи загрозливих ситуаціях*.

Останній підхід базується на припущенні, що люди мають репертуар варіантів вибору стратегій поведінки, доступної їм, з якого вони можуть вибудовувати те, що вони вважають найбільш ефективною стратегією залежно від природи ситуації.

3.5.2. Оцінювання стратегій подолання

Велика кількість літератури з проблеми оцінювання стратегій подолання вже існує. Найбільш популярний тип інтраіндивідуальних вимірів подолання, тобто орієнтованих на індивідуальне подолання стратегій, базується на ситуаційно-специфічному підході. Цей тип вимірювань оцінює базові стратегії подолання, або реакції, які використовуються при реагуванні на специфічні стресогенні ситуації, наприклад, симптоми болю, втрата роботи, серйозні захворювання і таке інше. Цілий набір ситуаційно-специфічних заходів був розроблений для того, щоб оцінити реакції подолання різних типів проблем зі здоров'ям тощо.

Відношення між *подоланням і здоров'ям* є, мабуть, однією з найбільш *популярних тем* у сучасній літературі з проблем подолання. Їй присвячені роботи Аустенфельд і Стентон (2004), Ендлер та інші (1998), Соммерфілд і МакКрає (2000), Восінгтон і Шерер (2004) та інші. *Модель, яка найчастіше описується* в літературі і в якій ідеться про подолання проблем зі здоров'ям, базується на тому, що стратегії подолання справляють *безпосередній*

вплив на специфічні змінні, важливі для підтримання здоров'я, а саме на кров'яний тиск, швидкість одужання і таке інше.

Інша модель, яка використовується не настільки часто в літературі з проблем подолання, розглядає останнє як таке, що справляє *опосередкований ефект* на здоров'я людини шляхом стимулювання змін у поведінці, пов'язаній із турботою про власне здоров'я, наприклад, підтримування регулярних контактів зі спеціалістами, лікарями.

Остання модель, якою теж користуються в літературі, але дещо рідше, базується на уявленні, що стратегії подолання зменшують стрес, який породжується специфічними проблемами зі здоров'ям.

Другий популярний тип вимірювань інтраіндивідуальних стратегій подолання базується на кросситуаційному підході. Цей тип вимірювань орієнтований на оцінювання цілого ряду базових стратегій подолання або реакцій, якими можна користуватись у різноманітних ситуаціях. Пункти, які використовуються в цих опитувальниках, оцінюють широке коло потенційних стратегій, і, таким чином, ці стратегії можуть бути використані індивідуумами, які переживають цілий комплекс стресогенних факторів. Респонденти ідентифікують недавні стресові події і реагують за допомогою відповідних стратегій подолання на специфічні ситуації.

Інтраіндивідуальне вимірювання подолання, яке справило суттєвий вплив на всю проблему вивчення подолаючої поведінки, – опитувальник Фолькмана і Лазаруса WCC – «Перелік засобів подолання», який пізніше був переглянутий і представлений як WCQ (Фолькман, Лазарус, 1988). Цей відомий засіб дослідження подолання включає дві базові стратегії реагування – проблемно-фокусоване і емоційно-фокусоване: респондентів просять реагувати на пункти цього тесту, вказуючи, з якими специфічними стресовими ситуаціями вони зустрічаються у своєму житті і як на них реагують.

Що стосується *особистісних змінних* і досліджень *стратегій подолання*, то це залишається *спірною темою* у психологічній літературі. Фолькман, наприклад, стверджував, що вимірювання рис, які мають подолаючий ефект, не дає можливості відповісти на запитання, як людина в реальних умовах впорюється зі спонтанно виникаючими стресовими факторами. Проте протягом 1980-х – початку 1990-х років тема стилів подолання знову привернула увагу деяких дослідників, і значна частина цих досліджень привела до появи тих опитувальників, якими зараз широко користуються. Прикладом може бути відомий опитувальник CISS, розроблений Ендлером і Паркером і перекладений різними мовами. Він включає такі основні стратегії як проблемно-орієнтовані, емоційно-орієнтовані і стратегії уникання стресових ситуацій. Факторна структура цього опитувальника була оцінена на широкому спектрі факторно-аналітичних досліджень.

Більш широко використовуваним кросситуаційним засобом вимірювання подолання залишається відома стратегія COPE – шкала орієнтації на проблемні ситуації, розроблена Карвером та іншими (1989). Вона має 16 пунктів, 15 субшкал, за допомогою яких оцінюється теоретично виявлені вимірювання копінгу. П'ять субшкал асоціюються з різними проблемно-орієнтованими стратегіями – активне подолання, планування, гальмування паралельних видів активності, копінг-стримання, інструментальна і соціальна підтримка. Інші п'ять субшкал пов'язані з емоційно-фокусованими стратегіями – позитивна реінтерпретація, прийняття, відкидання, звернення до релігійності, емоційна і соціальна підтримка. Ще п'ять субшкал оцінюють широкий гетерогенний набір інших копінг-стратегій,

наприклад, бажання виразити свої почуття, зловживання заспокійливими речовинами, звернення до гумору.

Існує багато літератури з дослідження взаємодії стратегій подолання з базовими *рисами особистості*. Наприкінці 1980-х років дослідження в галузі особистісних рис почали знову привертати увагу в психології особистості, і не дивно, що знову пожвавився інтерес до ролі особистісних змінних у дослідженні процесів психологічного подолання. Цей поновлений інтерес був стимульований завдяки обмежувальній пояснювальній силі ситуаційних моделей подолаючої поведінки: останнім часом з'являється все більше даних відносно того, що ситуаційні змінні пояснюють тільки дуже невелике коло поведінкових реакцій (Козак зі співавт., 2005 [45]; Шульц та ін., 1996). Все більша кількість досліджень орієнтована на вивчення стійкості, значної *регулярності вибору* індивідуальних копінг-реакцій. Коста та інші (1996), Мюррей та інші (2003 [56]), Окслад та інші (2004 [58]) і багато інших літературних джерел свідчить про те, що *вперше* вибраний спосіб, у який суб'єкти намагаються подолати перші стресові ситуації, є *найбільш прогностичним* відносно того, як людина буде впорюватись і з *іншими ситуаціями*. З'явилась навіть цікава література, що свідчить про наявність *кросситуаційної стабільності у виборі стилів*, яким індивідууми віддають перевагу. Цікаві дослідження були проведені у цьому напрямі з використанням моделі «NEO-PI-R» МакКрає і Коста, і дослідження відносно того, що *поведінка типу А* характерна для людей, яким притаманні такі специфічні риси як твердість характеру, агресивність.

Отже, зазначені фактори та фактори самооцінювання – все це впливає на вибір певних стратегій. Останнє дослідження свідчить про те, що можна виявити стилі *поведінки в стресогенних ситуаціях*, на підставі яких з'являється можливість прогнозувати наявність у людини *здорових* чи *нездорових* рис особистості. До останніх відносять *гнівливність, змагальність* тощо (Санчес, Гонзалес). Серед цікавих останніх досліджень зв'язків між основними стратегіями подолання і рисами особистості можна зазначити, що *нейротизм має додатний зв'язок з емоційно-фокусованим* подоланням, зокрема, з емоційною «вентиляцією», ворожими реакціями, реакцією капітуляції. Нейротизм має від'ємні кореляційні зв'язки з *проблемно-фокусованими* стратегіями, такими як планування тощо. *Екстраверсія* має від'ємний кореляційний зв'язок з емоційно-фокусованою стратегією, зокрема, з такою, як прийняття відповідальності на себе. Екстраверсія прогнозує вірогідність вибору людиною *проблемно-фокусованих* стратегій подолання (Вотсон і Хабард, 1996).

Менш систематична робота проведена з вивчення ролі *відкритості досвіду, сумлінності, доброзичливості*, хоча є дані, що ці риси особистості знижують емоційне реагування і тривожність. Отримані також дані про наявність додатного зв'язку відкритості досвіду з використанням гумору (МакКрає і Коста, 1986); з позитивним переосмисленням ситуації як стратегії подолання. Хоча є деякі емпіричні дані, що індивіди, які мають *високу доброзичливість*, характеризуються тенденцією шукати *соціальної підтримки* при виникненні стресу, інші праці підкреслюють відсутність зв'язку між цією рисою особистості й різними типами стратегій подолання.

Новітні огляди літератури з проблеми стратегій подолання містять дані про наявність суперечливих зв'язків між сумлінністю і копінгом (Лі-Баглі та інші, 2005 [48]).

Використання різних типів стратегій і способів їх оцінювання, як інтраіндивідуальних, так і міжіндивідуальних вимірів, зробило значний внесок у встановлення зв'язків між стратегіями і особистістю.

3.5.3. Подальші напрями досліджень стратегій подолання.

Останнім часом у межах теорії стресо-подалання з'явився новий напрям, пов'язаний з вивченням феномену так званої «самоінвалідації».

Як встановлено у дослідженнях, узагальнених у фундаментальній монографії Р.Хігінса із співавторами [41], феномен самоінвалідації (self-handicapping) виникає тоді, коли людина є не впевненою відносно своєї спроможності бути успішною, або прогнозує неуспіх у вирішенні нагальної для неї проблеми у майбутньому. У кандидатській дисертації Д.В. Носенко, виконаної під керівництвом одного з авторів даного підручника проф. І.Ф. Аршава [6], наведено огляд особистісних чинників, що спонукають людину звертатися до самоінвалідації. Зокрема продемонстровано емпірично, що емоційно-забарвлене ставлення до прогнозованого неуспіху спонукає людину штучно створювати перешкоди для його пояснення і екстерналізувати його чинники заради захисту власного образу компетентного суб'єкта.

Встановлено також, що схильність до самоінвалідації позитивно корелює з нейротизмом і негативно – із сумлінністю [6]. Це узгоджується з характеристиками змісту феномену в інтерпретації С.Бергласа і Е.Джонса (1978), які наголошували на тому, що індивіди, схильні до самоінвалідації, демонструють високі рівні невизначеності щодо власної самооцінки і низьку впевненість у самоефективності. Такі ж самі структурні риси особистості є притаманними особам, що надають перевагу вибору реактивних копінг-стратегій «емоційного реагування» і «уникнення», про що свідчить достатньо детальний огляд робіт як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників проблеми копінг-поведінки [4].

Є безпосередні свідчення відносно ролі особливостей емоційності у структурі особистості у зумовленні вибору тих чи інших копінг-стратегій. Наприклад, В.М. Ялтонський (1995) дослідив вплив психосоматичного стану на вибір стратегій копінг-поведінки і виявив, що у здорових людей можна спостерігати переважання активних копінг-стратегій, у той час як хворим людям притаманна стратегія уникнення або емоційного реагування.

У роботах авторів даного підручника, зокрема І.Ф. Аршава із співавторами [17] емпірично досліджено характер зв'язку між вибором стратегій психологічного подолання стресу й емоційною стійкістю спортсменів у складних ситуаціях спортивної діяльності.

Сутність явища можна адекватно розкрити, якщо здійснити наступні три дослідницьких операції: 1) аналіз симптомів прояву явища, що є завданням симптоматичного рівня діагнозу; 2) пояснення причин (витоків) явища, що здійснюється на етіологічному рівні діагнозу, і 3) ідентифікацію форм прояву явища у динамічній структурі особистості і співвіднесення їх з формами прояву у поведінці, спілкуванні і самостворенні особистості.

Нижче наведено основні ознаки явища самоінвалідації за схемою аналізу психологічних феноменів, запропонованою у свій час Л.С.Виготським [1] (рис. 3.5.1).

Як видно з рисунку 3.5.1 [5] представлені в моделі три найбільш типові; симптоми прояву явища «самоінвалідація», зокрема: демонстративне самостворення перешкод власному успішному виконанню особистісно-значущої діяльності з метою виправдання зовнішніми факторами очікуваного (прогнозованого) неуспіху і збереження емоційної значущості успішності вирішення проблеми, експліцитно свідчать про неготовність суб'єкта впоратись з очікуваною проблемою, тобто про дефіцит копінг-ресурсів, у зв'язку з чим суб'єкт намагається екстерналізувати свою неготовність реалізувати проблемно-фокусовану стратегію, «відтермінує» момент виконання дій, сподіваючись «виграти час», що свідчить про збереження актуальності досягнення успіху.

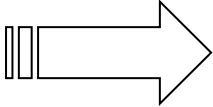
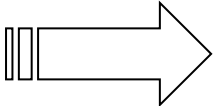
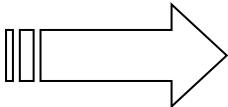
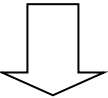
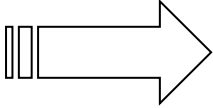
Феномен «Самоінвалідація»	
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">Рівні й сутність феномену</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">Симтоматичний рівень: ознаки прояву явища</div> <div style="text-align: center;"> </div>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Демонстративне самоспричинення перешкод власному успішному виконанню особистісно-значущої діяльності із метою виправдання зовнішніми факторами її очікуваного (прогнозованого) неуспіху ❖ Уникнення ситуацій відповідальних випробувань компетентності з посиланням на соціально-прийнятні причини ❖ Збереження емоційної значущості успішності вирішення проблеми
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px;">Етіологічний рівень: пояснення витоків явища</div> <div style="text-align: center;"> </div>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Домінування установки на уникнення «покарання» негативного зворотного зв'язку за неуспіх ❖ Недостатній рівень сформованості особистісних ресурсів досягнення успіху ❖ Відсутність досвіду переживання впевненості у самоефективності
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px;">Типологічний рівень: форми прояву явища у динамічній структурі особистості</div> <div style="text-align: center;"> </div>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Домінування нейротизму як генетично-зумовленої риси особистості, що відбиває стійку тенденцію до сприйняття неуспіху як загрози ❖ Низький рівень сумлінності як диспозиційної риси ❖ Недостатня сформованість умов саморозвитку як динамічної характеристики саморозвитку особистості
<div style="text-align: center; margin-bottom: 10px;"> </div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;">Форми прояву явища поведінці, спілкуванні самопочутті (самоставленні)</div> <div style="text-align: center;"> </div>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Нездоровий спосіб життя завдяки застосуванню алкоголю, наркотиків ❖ Низька виконавча дисципліна, непунктуальність ❖ Можливість випадків фізичного самотравмування (self-harming), зокрема у підлітків. ❖ Низький рівень актуальних досягнень

Рис. 3.5.1 Зміст феномену «Самоінвалідація»

Як зрозуміло, стратегіальність проявів такої поведінки і її глибинний зміст свідчать про те, що явище «самоінвалідація», дійсно, має копінг-природу. Такі симптоми самоінвалідації, як уникнення відповідальних випробувань (з посиланням на соціально-прийнятні причини і збереження емоційної значущості успішності вирішення проблеми, теж підкреслюють глибинний зміст копінг-поведінки, принаймні первинність мотиву психологічного подолання ускладнень у діяльності, а не захисту самооцінки.

Наведені у даній моделі психологічного діагнозу самоінвалідації три найбільш типових пояснення причин (витоків) явища самоінвалідації, часто згадуються авторитетними дослідниками феномену «самоінвалідації» [26].

Отже, найбільш типовими причинами «самоінвалідації» можна вважати: 1) домінування у суб'єкта, схильного до самоінвалідації, установки на уникнення покарання (негативного «зворотного зв'язку») за неуспіх (поразку) як характерної ознаки пояснювального стилю поведінки; 2) недостатній рівень сформованості особистісних ресурсів досягнення успіху; 3) відсутність досвіду переживань впевненості у самоефективності.

Як було підтверджено емпірично у дослідженні Д.В. Носенко [5], аналіз змісту явища не залишає сумнівів в тому, що глибинним змістом самоінвалідації є емоційно-

вмотивоване реагування на власну невпевненість (неспроможність, неготовність) досягнення успіху при виконанні антиципованої діяльності і бажання уникнути негативних емоцій від передбачуваної поразки. Отже, етіологія явища (як і його симптоматика) свідчать про глибинний зміст самоінвалідації як емоційно-вмотивованої копінг-стратегії типу уникнення.

Наведений на рисунку 3.1 перелік форм прояву явища (як у динамічній структурі особистості, так і в поведінці та спілкуванні), свідчить про те, що всі ці форми є типовими особистісними передумовами двох основних стратегій так званого «реактивного» копіngu, проаналізованих з посиланням на новітній огляд тематичних досліджень серії «Особистість і копінг» Ч.Карвера і Дж.Коннор-Сміт [26]. Схильність до застосування копінг-стратегії типу уникнення (disengagement coping) проявляється у структурі особистості у вигляді: 1) домінування нейротизму, що відбиває стійку тенденцію до сприйняття неуспіху як загрози; 2) низького рівня сумлінності як диспозиційної риси; 3) недостатньої сформованості в суб'єкта умов саморозвитку як динамічної характеристики особистості

У поведінці і спілкуванні формами прояву самоінвалідації є 1) низький рівень актуальних досягнень; 2) нездоровий спосіб життя (вживання алкоголю, наркотиків); 3) низька виконавча дисципліна; 4) можливість проявів фізичного самотравмування (зокрема, в підлітків); 5) знижений настрій, депресія. Усі форми прояву, розглянуті вище, дають підстави висувати гіпотезу щодо категоріального статусу самоінвалідації як емоційно-вмотивованої копінг-стратегії типу уникнення.

В осіб з високим рівнем схильності до самоінвалідації як форми копінг- поведінки зареєстрована поява таких ознак самоствалення (самопочуття), як нестабільність самооцінки, високий рівень самоусвідомлення (зокрема, публічного); більш низький рівень психологічного благополуччя [9], ніж у суб'єктів, не схильних до самоінвалідації.

Психологічна правомірність запропонованої вище моделі аналізу явища самоінвалідації знайшла опосередковане підтвердження також з огляду на описану нещодавно у зарубіжній психології особистості двофакторну модель особистості типу «екстраверсія — нейротизм». Сучасні зарубіжні дослідники цієї моделі Еліот і Траш [4] зазначають, що домінування ознак нейротизму у структурі особистості може породжувати тенденції до реалізації самозахисної поведінки, яка проявляється у відмові від активності, орієнтованої на досягнення цілей актуальної діяльності, якщо ця активність загрожує збереженню власного образу компетентного суб'єкта. Така орієнтація поведінки, яку згадані вище дослідники описують як «self-protection response bias», пояснює витoki самоінвалідації саме як форми копінг-поведінки, рушійним фактором якої є свідомо відмова від активності, пов'язаної з доланням ускладнень на шляху досягнення цілей нагальної діяльності.

Феномен самоінвалідації, легко доступний спостереженню і кількісній операціоналізації, зміст якого концептуалізовано як форму проактивної емоційно-зabarвленої копінг-поведінки, що поєднує у собі ознаки двох стратегій реактивного копіngu: емоційного реагування й уникнення, може суттєво доповнити методологічну базу досліджень проблеми «Особистість і копінг». Справа в тому, що у мотиваційних моделях цілеспрямованої поведінки прийнято розмежовувати мотиваційні процеси, спрямовані на рух у напрямку досягнення цілей, і процеси, орієнтовані на запобігання загроз [26], що, як підкреслюють автори роботи «Саморегуляція і її зрив» Ч.Карвер і М.Шеєр, не завжди вдається зробити. У характеристиках же самоінвалідації як специфічної копінг-стратегії ці

процеси є настільки прозорі, що завдяки їм феномен, можливо, й отримав назву «парадокс, якого не існує». Дійсно, на прикладі актів самоінвалідації можна легко пояснити різницю між бажаною для суб'єкта ціллю, у досягненні якої він невпевнений, і бажаною ціллю, що має «позитивну спонукальну цінність» і спрямовує поведінку суб'єкта на її досягнення.

Зарубіжні моделі цілеспрямованої поведінки типово включають конструкт «очікування»: відчуття впевненості або сумніву відносно вірогідності досягнення бажаного наслідкового результату. Це формує зв'язок з традицією визначення у цінності очікуваного суб'єктом результату можливості її досягнення.

Зрозуміло, що не кожна поведінка призводить до очікуваного наслідкового результату: цілеспрямовані зусилля можуть виявитися «bogged down», тобто такими, що застрягли на одному місці. У такому випадку зусилля можуть бути частково відтерміновані завдяки їх очікуваному неуспіху. У моделях цілепокладання наголошується також на тому, що вірогідність певної рушійної сили, – наявність якої є менш очевидною у біологічних моделях, – може залежати від того, чи знижують суб'єкти свої домагання щодо досягнення цілей. Щоб запобігти повної відмови від цілі, деякі суб'єкти відкладають зусилля для її досягнення на певний час, сподіваючись, що у такий спосіб зберігається потенціал для досягнення успішного результату. Поняття цілей і загроз їх досягненню є важливими для розуміння структури стресора. Поняття залученості і незалученості у ціль є важливими, щоб зрозуміти структуру копінг-активності, рівно як і поняття «позитивних і негативних очікувань» на майбутнє. Більшість із розглянутих понять включені у представлену нижче схему аналізу структури, форм прояву і особистісних чинників самоінвалідації як специфічної копінг-стратегії.

У таблиці 3.5.3 експліцитно ідентифіковано зміст самоінвалідації як однієї із форм проактивного копіngu.

Таблиця 3.5.3

Місце самоінвалідації як гіпотетичної стратегії проактивного подолання ускладнень серед інших типів подолальної поведінки і її специфічні особистісні детермінанти

Оцінка ситуацій, що вимагають необхідності подолальної поведінки	Особистісні передумови вибору типів психологічного подолання	Опосередковане ставлення до ситуації до себе як суб'єкту подолальної поведінки	Вибір стратегій подолання	Темпоральна (часова) локалізація дій подолання
1. При первинному сприйнятті ситуації, яка потребує психологічного подолання:				
Виклик	Емоційна стійкість, Екстраверсія	Орієнтація на досягнення успіху	Проблемно-орієнтована стратегія реактивної копінг-поведінки, пошук соціальної підтримки. Проблемно-орієнтована стратегія проактивної копінг-поведінки.	Теперішній час Майбутній час
Загроза	Нейротизм	Орієнтація на уникнення неуспіху (негативного зворотного зв'язку)	Уникнення	Теперішній час Майбутній час

2. При когнітивному оцінюванні наявних ресурсів психологічного подолання:				
Спрямованість мотиваційних процесів у напрямку досягнення цілей, відчуття достатності ресурсів для досягнення бажаної цілі Спрямованість мотиваційних процесів у напрямку запобігання загроз, відчуття недостатності ресурсів для досягнення бажаної цілі	Емоційна стійкість, сумлінність, налаштованість на саморозвиток Низький рівень сумлінності, нейротизм	Позитивні очікування, відчуття залученості, впевненості у само ефективності Негативні очікування неспроможності досягнення бажаної цілі, невпевненість у само ефективності, при збереженні актуальності досягнення цілі	Усі види проблемно-орієнтованого реактивного проактивного подолання Емоційно-фокусована стратегія реактивного подолання Самоінвалідація	Теперішній час Майбутній час
3. При граничному оцінювання ситуації і себе як суб'єкта подолання:				
Контрольованість ситуацій	Відчуття суб'єктивного благополуччя, оптимізм	Самоефективність, безперервність психічного здоров'я	Усі види стратегій подолання, адекватні ситуації (проблемно-орієнтована, уникнення)	Теперішній/ минулий час
Неконтрольованість ситуації	Знижений настрій, Песимізм	Перервність психічного здоров'я	Самоінвалідація як стійка схильність до реагування на неуспіх	Теперішній/ минулий час

Як видно з таблиці 3.5.3, можна виокремити три основних етапи оцінки ситуації, у якій реалізується психологічне подолання; - первинну оцінку — сприйняття ситуації, яка потребує психологічного подолання (ця оцінка є переважно афективною); когнітивне оцінювання суб'єктом наявних ресурсів психологічного подолання та граничну оцінку ситуації і себе як суб'єкту подолання, що «запускає» дію подолання.

Якщо ситуація сприймається суб'єктом як загрозна, то, як показано у структурній схемі, особистісною передумовою вибору типу психологічного подолання є високий рівень нейротизму. У третьому стовпчику схеми даної таблиці наведені опосередковані форми прояву особистісного ставлення людини до ситуації і до себе як до суб'єкта психологічного подолання. Згідно з концептуальною гіпотезою, покладеною в основу даної моделі взаємозв'язку особистісних чинників та вірогідністю вибору як реактивних, так і проактивних копінг-стратегій, є характер сприйняття ситуації.

Первинна афективна оцінка ситуації здійснюється у термінах або виклику, або загрози. Особистісними передумовами вибору типів психологічного подолання при оцінці ситуації як виклику можна вважати емоційну стійкість, а при оцінці ситуації як загрози — нейротизм. Суб'єктами з високим рівнем емоційної стійкості і орієнтацією на досягнення успіху в ситуації, яка потребує зусиль, спрямованих на подолання можливих перешкод, ставлення людини до ситуації характеризується станом ентузіазму і оптимістичністю поглядів на можливість подолання перешкод. Вибір стратегій подолання при сприйнятті ситуації як виклику суб'єктами з високим рівнем емоційної стійкості характеризується наданням переваги стратегії концентрації на проблемі. На відміну від цього, сприйняття ситуації, що

стимулює реалізацію подолальних зусиль, як загрозової, опосередковано домінуванням у суб'єкта мотивації на запобігання невдач. Сприйняття ситуації як загрозової суб'єктами з високим рівнем нейротизму стимулює реалізацію стратегії уникнення подолальних дій.

При первинній (афективній) оцінці ситуації подолальні зусилля реалізуються у відповідь на події, що відбуваються у теперішньому часі, і формами прояву поведінки подолання є формування установки на активний пошук шляхів впорання із складною ситуацією, що реалізують емоційно стійкі суб'єкти.

На другому рівні реагування на стресогенну ситуацію відбувається когнітивна оцінка власних ресурсів психологічного подолання. Оцінка ресурсів як достатніх чи недостатніх здійснюється в залежності від оцінки «єго-ідентичності». Особистісними передумовами когнітивного оцінювання єго-ідентичності як позитивної чи негативної сучасні дослідники пропонують вважати наявність у суб'єкта адекватно високої самооцінки, впевненості у власній самоефективності, наявності внутрішніх умов для успішного впорання із ситуацією. Висока самооцінка та впевненість у власній ефективності мають сприяти вибору копінг-стратегій, орієнтованих на вирішення проблеми. Локалізовані у теперішньому часі форми прояву копінг-поведінки (які в останніх класифікаціях називають реактивним копінгом) виражаються у спробах вирішити проблему. Недостатній рівень єго-залученості, операціоналізований у термінах невпевненості у власній ефективності та низькій самооцінці, стимулює вибір стратегій уникнення подолальних дій. Копінг-поведінка, локалізована у теперішньому часі, проявляється у формі емоційного реагування (переживання незадоволеності собою та самозвинувачення).

Рівень активності пошуку ресурсів для психологічного подолання ускладнень сучасні дослідники розглядають як детермінований ознаками єго-залученості, що може бути операціоналізована у термінах диспозиційної характеристики орієнтованості суб'єкта на саморозвиток, розробленої сучасною українською дослідницею С.Б. Кузіковою (2012). Що стосується форм прояву дій при недостатній єго-залученості, то при їх темпоральній локалізації у теперішньому, вони проявляються у формі гіпотетичного альтернативного мислення, спрямованого на самовиправдання. Копінг-поведінка, локалізована у майбутньому часі, проявляється у формі неконструктивного проактивного копінгу — самоінвалідації.

Подальші дослідження феномену самоінвалідації логічно пов'язати з можливістю більш детального розкриття його особистісного психодіагностичного потенціалу, що розширює перспективи імпліцитного оцінювання особистісної досконалості.

3.6. Емоційний інтелект як динамічна риса, що визначає індивідуальну ідентичність

Словосполучення «емоційний інтелект», яке з'явилося у психологічному тезаурусі з проблем психології особистості після виходу у світ робіт американських психологів Г. Гарднера [38], Д. Гоулмана [39], Дж. Маєра, П. Саловея [53] та інших, ще років десять тому викликало дивування завдяки незвичному поєднанню понять «емоція» і «інтелект», які здавались протилежними за змістом. Не менше дивувало твердження авторів, які ввели у науковий обіг поняття «емоційний інтелект», щодо ролі цієї інтегральної властивості особистості у детермінації успіху будь-якої діяльності людини за будь-яких умов [39].

І нині, хоча проблематика, пов'язана з вивченням емоційного інтелекту, знаходить достатньо широке відображення в тематиці авторитетних наукових психологічних конгресів

та спеціальних конференцій з проблем психології особистості, відчувається певна обережність у визначенні теоретичної значущості проблеми, практичний інтерес до якої значно випереджає рівень її теоретичної розробки. Слід зауважити, що після виходу у світ у 1995 році монографії Д. Гоулмана «Емоційний інтелект» [39] вона миттєво стала бестселером. І це не дивно, адже автор у цій роботі не лише визначив значущість емоційного інтелекту як провідної детермінанти успіху життєдіяльності, але й запропонував шляхи до опанування такими особистісними властивостями, як самоконтроль, наполегливість, самомотивування на діяльність, розуміння власних емоцій і емоцій інших людей та урахування їх у підтриманні сприятливих стосунків з оточуючими.

Ці властивості Д. Гоулман узагальнено назвав «емоційним інтелектом», використавши термін, що раніше був введений у науковий обіг Дж. Маєра та П. Саловеєм [53]. Доречним епіграфом до книги стало висловлювання Аристотеля: «Будь-хто може розгніватись – це легко. Однак виявити гнів стосовно саме тієї людини, яка на це заслуговує, потрібною мірою, у відповідний час, для досягнення гідної мети і у відповідній формі – це не легко». Твердження ж про те, що емоційний інтелект, на відміну від загального інтелекту (вимірюваного за допомогою IQ і значною мірою зумовленого генетично), можна розвинути в у будь-якому віці, яке віддає перевагу тому, хто ним володіє, перед носіями високого IQ у досягненні успіху у житті. Саме завдяки цьому проблема активно висвітлюється популярними науковими виданнями, з'явилося чимало варіантів вербальних тестів емоційного інтелекту, що ґрунтуються як на самооцінюванні людиною рівня свого і чужого емоційного інтелекту, так і на результатах розв'язання суб'єктом спеціально підібраних проблемних задач. Виходять друком популярні брошури серії «Допоможи собі сам», «Як удосконалити свій емоційний інтелект». В Інтернеті широко апробується комбінований тест на визначення емоційного інтелекту, що містить завдання обох вищезазначених типів. Розробники комбінованого тесту заклали в програму не лише коментар щодо рівня сформованості в суб'єкта емоційного інтелекту, а й конкретні рекомендації стосовно його вдосконалення шляхом участі у відповідних тренінгах. Це, власне, і зумовило широкий практичний інтерес до проблеми. Якщо емоційний інтелект, як стверджують автори, справді можна формувати, починаючи з дитинства, та вдосконалювати у дорослому віці, то розвиток цієї інтегральної властивості особистості може претендувати на роль своєрідної панацеї від того жахливого лиха, яке психологи цілком виправдано, називають «психічною кризою».

Автори, що започаткували розробку проблеми емоційного інтелекту в психології, правомірно стверджують: нині у світі спостерігається такий вибух негативних емоцій людей, який нагадує «колективне божевілья», що й не дивно на фоні «соціального божевілья», в умовах якого живе сучасне покоління людей [10].

Емоції виходять з-під контролю у повсякденному спілкуванні людей, і це вже нікого не дивує. В останнє десятиліття, як справедливо зауважив Д. Гоулман [39], зафіксовано багато повідомлень, які свідчать про найвищий за всю історію людства рівень емоційної нестриманості, нехтування будь-якими нормами у виявленні почуттів на всіх рівнях спілкування людей, починаючи з родини і закінчуючи колективом, у якому вони працюють. Це виявляється і у відчаї «мовчазної самотності» маленьких дітей, яких замість вічно зайнятих батьків «виховує» телебачення або й взагалі кинутих на призволяще, у жахливих виявах насильства у родині і, врешті-решт, у тероризмі на рівні міждержавних відносин, що останнім часом набув міжнародного масштабу. Повна емоційна неосвіченість, що виражається у різкому кількісному зростанні випадків депресії практично по всьому світу, у

спалахах жорстокості, насильства, агресивної поведінки, у невмотивованих вбивствах, вандалізмі, на жаль, стає однією з найхарактерніших ознак цивілізації XXI ст. [41].

Недарма на стику соціальних та гуманітарних наук народжується новий напрям міждисциплінарних наукових досліджень – *пейнетика*, предметом якої є вивчення витоків та форм виявлення страждань, яких люди завдають один одному. Ці страждання долучаються до страждань, породжуваних недосконалістю економіки, соціального устрою, політики, перетворюючись на величезну руйнівну силу, що загрожує не лише духовному (емоційному), а й фізичному здоров'ю людини. Хоча агресивна поведінка особистості активно вивчається у психології і її досліджують як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, в науці поки що не існує, як зауважує А.О.Реан, загальноприйнятої теорії агресії і жодна з її концепцій не може претендувати на наявність вичерпного пояснювального потенціалу. На наш погляд, це є наслідком недостатньої уваги до вивчення глибинних витоків, особливостей детермінації та форм вираження й перебігу емоційних проявів особистості.

Метод самоспостереження у вивченні емоційної сфери людини, започаткований В.Вундтом, ще повністю не вичерпав свої можливостей, проте був витіснений іншими методами, зокрема поведінковими, психофізіологічними, що спричинило певне відставання у вивченні емоцій. Про те, що це передбачення справдилося, свідчить, на наш погляд, поява нового напрямку в експериментальному вивченні емоції – досліджень з проблеми емоційного інтелекту, або «емоційної розумності» [10].

Отже, проблема пов'язана з вивченням феномену емоційного інтелекту, є актуальною у декількох аспектах: теоретичному, оскільки вона, як зазначалось вище, є недостатньо розробленою з цього погляду; соціальному, адже людська цивілізація може опинитись у стані саморуйнування, якщо емоції і надалі протиставлятимуться розуму, вважатимуться неконтрольованими і нерегульованими; педагогічному, якщо на основі експериментального вивчення особливостей перебігу емоційних процесів і станів та стійких властивостей особистості не будуть розроблені науково обґрунтовані підходи до цілеспрямованого формування в процесі навчання та виховання емоційної розумності суб'єктів навчання.

Попри термінологічну неузгодженість, проблема емоційного інтелекту ідентифікована: емоційну сферу людини потрібно вивчати в аспекті її усвідомлення людиною і саморегулювання. Які для цього існують спонукальні фактори, крім соціального усвідомлення того, що емоційна сфера людини потребує уваги саме у зазначеному вище аспекті і що, можливо, це врятує людство від «божевілля», спричиненого повною відсутністю спроб свідомого ставлення людини до власних емоцій, нижче розглянемо докладніше.

По-перше, в останнє десятиліття значно вдосконалився інструментарій вивчення емоцій завдяки розробці інноваційних методів досліджень їх енергетичних аспектів, впровадженню методів резонансної томографії мозку. Уперше в історії людства стало можливим візуально спостерігати за тим, що було глибоко приховано, бачити точну картину функціонування складних мас нервових клітин у процесі мислення, переживання певних почуттів, уявлення чогось або мрій про щось. Як підкреслюють дослідники емоційного інтелекту [39], цей потік нейробіологічних даних дає можливість чіткіше, ніж будь-коли раніше, усвідомити, як центри мозку, що відповідають за емоційне реагування, зумовлюють появу сліз або вибухів гніву. Це безпрецедентне розуміння нейрофізіологічних механізмів функціонування емоцій, а також причин їх виходу з під контролю людини дає можливість сконцентрувати увагу на виявленні нових засобів для подолання колективної емоційної

кризи, у якій перебуває людство. Можна погодитись з авторами робіт із проблеми емоційного інтелекту, які зауважують, що останнім часом місце почуттів у ментальному житті людини значно применшувалося дослідниками, залишаючи емоції значною мірою «недослідженим континентом» у науковій психології. І цю порожнечу намагаються заповнити вже згадувані книги з самопомоги, збірники, поради, які в кращому разі ґрунтуються на клінічних даних і не мають наукового підґрунтя. Нині психологія у змозі досить авторитетно відповісти на складні питання щодо появи емоцій та можливих форм їх свідомого регулювання.

У психології існують певні теоретичні традиції вивчення складної детермінації психічної діяльності людини, на які можуть спиратися подальші дослідження проблеми емоційного інтелекту [13]. Одним з теоретичних завдань у зазначеній вище галузі ми вбачаємо розробку теоретичного фундаменту розв'язання проблеми операціоналізації емоційного інтелекту. На наш погляд [10], вербальні тести, які створені для оцінювання рівня сформованості емоційного інтелекту, недосконалі. Вони ґрунтуються переважно на самооцінюванні і спираються на аналіз змісту ситуацій, особливості поведінки в яких можуть свідчити, на думку розробників тестів, про відсутність чи наявність у виконавця тесту відповідного рівня розвитку емоційного інтелекту. Як будь-які вербальні тести, що ґрунтуються на аналізі змісту, тести емоційного інтелекту, в основі яких – метод аналізу запропонованих більш-менш типових ситуацій, допускають різні тлумачення якості їх виконання і тому не можуть бути в достатній мірі об'єктивними. Крім того, ці тести, розроблені представниками індивідуалістської культури - авторами фундаментальних робіт з проблеми емоційного інтелекту, мають буди адаптовані до умов іншої культури. І, – що головне, – вибір ситуацій для побудови тесту не обґрунтований теоретично, а серед варіантів альтернативного вибору правильної відповіді є декілька тверджень, настільки подібних одне до одного, що в певних умовах кожне з них можна вважати правильним. Тому нагальною теоретичною проблемою, яка потребує подальшого розв'язання, є, крім розкриття основних функцій емоційного інтелекту, проблема адекватної операціоналізації цього конструкта з опором на теоретичний аналіз особливостей внутрішнього світу людини і складної детермінації психічної реальності людини.

Можна обрати кілька теоретичних підходів до розв'язання проблеми операціоналізації емоційного інтелекту. Це теорія єдності зовнішнього і внутрішнього у детермінації психічного [13]; системний підхід до вивчення психічних явищ. В українській психології активно розробляється структурно-генетичний підхід до вивчення життєвого світу особистості, є певні досягнення у вивченні емоцій як однієї з основних складових детермінації поведінки людини, у тому числі в умовах професійної та навчальної діяльності.

Визначенню впливу стійких ознак емоційності у структурі особистості на різних рівнях їх виявлення як детермінант успішності професійної діяльності, зокрема у соціономічних професіях, присвячені роботи О. Саннікової. Вона дослідила вплив чотирьох базових емоцій, які притаманні людині, на успішність її професійної діяльності (радості, гніву, суму, страху). Виявилось, що існують певні закономірності цього зв'язку. Її дослідження стали певною мірою предтечею досліджень емоційного інтелекту, оскільки нею та деякими російськими дослідниками запропоновано вивчення психологічної проникливості як багаторівневого складного структурного утворення, пов'язаного зі стійкими ознаками емоційності в структурі особистості. Автор правомірно розглядає емоційність як стійку характеристику індивідуальності, яка, поряд з психічною активністю є найважливішою складовою

темпераменту. Вона трактується також як ситемостворюючий фактор у структурі особистості і в структурі її властивостей, у тому числі професійно важливих. Емоційність розглядається як регулятор професійної діяльності і детермінанта її успішності. У дослідження ролі емоційності як важливої детермінанти успішності діяльності, зокрема професійної, вагомий внесок зробили дослідники А. Ольшанікова, І. Пацявічус, І. Переверзева та інші.

Отже, інтелект характеризується як стресозахисний фактор, що сприяє успішній самореалізації особистості у житті. Стресозахисна та адаптивна функції емоційного інтелекту є, на наш погляд, важливим фактором у з'ясуванні ролі емоційного інтелекту як особистісної детермінанти успіху життєдіяльності. Доведення того факту, що від рівня сформованості емоційного інтелекту залежать інтенсивність і частота стресових виявів у різних ситуаціях життєдіяльності, є істотним внеском у розробку реальних заходів щодо зниження інтенсивності емоційної кризи, що породжує небезпечно високий рівень агресивності у цивілізованому суспільстві.

Ця проблема має два аспекти, а саме: виявлення стресозахисної функції емоційної розумності як фактора, який сприяє особистісній самореалізації людини, та як фактора, що оптимізує спілкування людини з навколишніми. Останнє, як підкреслюють провідні дослідники в галузі соціальної психології, є однією з важливих психологічних проблем, від розв'язання якої залежить створення типології особистості за критерієм рівня сформованості соціального інтелекту: вміння пізнавати інших людей, спілкуватись з ними, формувати сприятливе ставлення до них під час сумісної діяльності та ін.

Дослідження емоційного інтелекту може стати важливим внеском у формуванні новій парадигмі досліджень у галузі психології особистості. Йдеться про заміну парадигми *врахування* фактора людини, що була провідною в середині 60-х років, цілковито новою парадигмою *управління* людським ресурсом, яка, на думку сучасних дослідників у галузі прикладної психології, вже реально формується.

Парадигма управління передбачає розкриття можливостей і закономірностей розвитку суб'єкта як цілісної істоти, що перебуває у безперервній взаємодії зі світом у своєму найближчому оточенні, в певному соціальному середовищі [10].

На наш погляд, саме дослідження такого спрямування відповідають і вимогам нової ситуації в сучасному суспільстві, характерної і надзвичайно актуальної саме для України в умовах сучасного перехідного етапу соціально-економічного розвитку. Цей етап гостро потребує зміни ставлення як до людини, так і до всіх основ гуманітарної культури.

Проведене нами дослідження мало «надмету» спробу продемонструвати на конкретному прикладі вивчення стресозахисної та адаптивної функцій емоційного інтелекту важливість врахувати в дослідженнях з психології особистості роль відповідних знань, умінь та поведінки в конкретних життєвих ситуаціях, які, за ствердженням сучасних дослідників, такою самою мірою визначають успішність життєдіяльності людини, як і її диспозиційні особистісні фактори.

Головна мета дослідження – обґрунтувати підхід до операціоналізації емоційного інтелекту на основі вивчення цього феномену як особливої форми відображення у свідомості та поведінці людини динамічної єдності внутрішніх (диспозиційних) ознак особистості та її актуальних переживань у ситуаціях емоційного реагування.

Завдання, які ставилися в процесі дослідження, передбачали:

1) на підставі теоретичного аналізу змісту та аспектів виявлення емоційного інтелекту як системної інтегральної особистісної властивості визначити його внутрішні (диспозиційні)

та зовнішні (ті, що виявляються у актуальних переживаннях) компоненти як основу для операціоналізації цього особистісного конструкту;

2) з урахуванням особливостей взаємозв'язку зовнішнього та внутрішнього як єдності психічного визначити різні варіанти реалізації внутрішньої природи актів емоційно зумовленої поведінки та психологічні закономірності їх зовнішнього об'єктивного перебігу як основу для диференціації рівнів сформованості емоційного інтелекту;

3) з'ясувати з урахуванням форм репрезентації у свідомості людини рівень сформованості в неї емоційного інтелекту;

4) розробити методичний інструментарій та дібрати систему методичних процедур, адекватних меті та завданням дослідження;

5) емпірично перевірити адекватність підходу до оцінки рівня сформованості емоційного інтелекту людини, запропонованого у роботі, шляхом аналізу диспозиційних та зовнішніх компонентів емоційного інтелекту та особливостей їх відображення у свідомості людини.

3.6.1. Витоки провідних функцій емоційного інтелекту як інтегральної особистісної властивості

Сучасний етап розвитку досліджень у галузі психології особистості характеризується активними пошуками шляхів виявлення механізмів інтегрування досвіду, що набувається людиною в процесі життєдіяльності і відбивається у формуванні властивостей її особистості та стилю її поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях. Відома точка зору відносно того, що властивості особистості формуються завдяки узагальненню, систематизації та закріпленню безпосередньо психічних процесів, уступила місце уявленню про те, що особистість формується під впливом того чи іншого співвідношення видів діяльності, які вона виконує [10].

Теоретичну передумову підходу до вивчення особистості на більш високому рівні системності, на думку Б.Б.Косова, який обґрунтував у своїй останній монографії системно-стильову концепцію особистості, створили ідеї В.С.Мерліна відносно індивідуального стилю діяльності як співвідношення властивостей особистості та об'єктивних вимог діяльності.

Проте, як правомірно підкреслює Б.Б.Косов, у контексті проблем особистості мова повинна йти не про ті чи інші конкретні види діяльності, а про життєдіяльність людини у цілому. Крім того, можна погодитись з автором, що недоцільно трактувати індивідуальний стиль діяльності тільки як засіб компенсації неефективних у даних конкретних умовах властивостей нервової системи, що звужує поняття стилю діяльності. Прагнення розширити «життєвий простір» особистості і дослідження її розвитку до рівня людського життя у цілому прослідковується у роботах все зростаючого числа авторів [11].

Хоча систематичних конкретних досліджень у цьому напрямку проводиться порівняно мало, сучасні дослідники з достатньою мірою впевненості підкреслюють, що конкретна поведінка людини пов'язана як з її особистісними властивостями, так і з ситуаційними умовами. Невирішеною залишається проблема, як сумістити в теорії особистості (наприклад, у самій структурі особистості) єдність стійких особистісних властивостей та «зовнішніх» ситуацій.

Недарма останнім (ситуаціям) зараз приділяється значна увага як у роботах вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, що знайшло відображення у спробах розробити психологічну теорію ситуації [11].

На складність проблеми адекватного описання і діагностики особистості та обмеженість теорії «особистісних рис» вказувалось і на останній Європейській конференції з проблем особистості [29]. Зокрема підкреслювалось, що особистість очима її носія (тобто особистісна ідентичність) відрізняється від цієї ж особистості очима спостерігача (репутації), репутацію вивчити значно легше, ніж особистісну ідентичність.

Теорія особистісних рис, як стверджують деякі автори, у більшій мірі придатна для вивчення особистості «очима спостерігача», ніж очима її носія, тобто в плані ідентичності, бо в основі останньої знаходяться не поведінкові акти, а особистісні цінності [10, 11].

Цікавим, з нашої точки зору, є заклик одного з провідних сучасних дослідників у галузі психології особистості, що пролунав на останній Європейській конференції з відповідних проблем, перейти при дослідженні особистості від «рис» до «умінь та навиків» (типів поведінки), які особистість демонструє в конкретних актах життєдіяльності.

Цей заклик є співзвучним з деякими положеннями «системно-стильової концепції» особистості, на аналізі змісту якої ми вважаємо доцільним у зв'язку з цим зупинитись дещо докладніше. Одне з вихідних положень цієї концепції полягає в твердженні, що особистість є найбільш узагальненою системою психічного відображення життєдіяльності людини. Ідея узагальненості була провідною, як відомо, в попередніх уявленнях про особистість, оскільки у будь-якій властивості особистості як абстракції вже міститься певне узагальнення. Однак, фактично, різні автори розуміють це по-своєму і неоднозначно. Так, в останньому психологічному словнику міститься таке твердження: «риси особистості – це стійкі особливості поведінки індивідуума, які повторюються в різних ситуаціях». Обов'язковими властивостями рис особистості є ступінь виявлення їх у різних людей, транситуативність (риси особистості індивіда виявляються у будь-яких ситуаціях).

У цьому визначенні узагальненість як провідна характеристика особистісної риси фактично прирівнюється до генералізації. Проте узагальненість виявлення певної риси автор системно-цільової концепції особистості трактує як таку властивість особистісних рис, яка характеризує їх виявлення вибірково, у різних ситуаціях, - не обов'язково у всіх, - в які потрапляє дана конкретна людина.

Розуміння особистісних рис як життєвих узагальнень і основного потенціалу особистості, що пропонується автором, означає розуміння самої особистості як індивідуального розподілення її потенціалу по видах життєдіяльності в умовах його виявлення.

Занадто абстрактне розуміння самих особистісних рис у відриві від різноманітних умов їх виявлення у житті все частіше усвідомлюється практиками як серйозна перешкода у роботі. Цю точку зору сформулював досить проникливо Ф.Н.Гоноблін, який відмічає, що для успіху, скажімо, в роботі вчителя має значення деяка діалектичність у виявленні його особистісних властивостей. Зокрема, про хорошого педагога не завжди можна сказати, що він суворий чи м'який, активний чи пасивний і таке інше. Він, зазвичай, буває і таким і іншим в залежності від обставин. Отже, сумуючи основні положення системно-стильової концепції особистості, Б.Б.Косов формулює такі питання для подальших досліджень.

1. Просте узагальнення на рівні широких сфер життєдіяльності людини виступає в якості системостворюючого «механізму» його особистості. В літературі вказують на системостворюючі фактори, головні риси чи характеристики особистості. Так, найбільш часто йдеться про «спрямованість» особистості.

2. Необхідною умовою виникнення особистісних властивостей як узагальнень

індивідуального життєвого досвіду людини є процеси диференціації (розрізнення елементів цього досвіду), тобто виявленнь активності в різних життєвих ситуаціях. У цьому зв'язку автор нагадує про роботи, в яких обґрунтовується системостворююча значущість процесу розрізнення і розрізненої чутливості у всіх процесах сприйняття [10].

3. Узагальнення розглядаються в психології, як правило, в аспекті пізнавальних процесів, але це зовсім не означає, що концепція, яку представляє Б.Б.Косов, є тільки когнітивною і зводить особистість до пізнання. Це лише свідчить про єдність психіки людини, в якій пізнавальна сфера є невід'ємною від особистісної. Проте, у застосуванні до вивчення особистості узагальнення здійснюється по відмінних, більш широких критеріях, ніж, наприклад, при оволодінні знаннями та вміннями в процесі навчання.

4. Виникає питання, чи можна вважати основою особистісних узагальнень суб'єктивну тотожність психічних процесів чи видів діяльності. Автор вважає, що й ті і другі впливають на формування «особистісних узагальнень» у різній мірі, бо своєрідність видів активності в тих чи інших ситуаціях безпосередньо пов'язана з наявністю в них тих чи інших процесів. Більш того, і самі процеси змінюються і вдосконалюються під впливом переважаючої активності людини у відповідних сферах її життя. Прикладом можуть слугувати факти вибіркової професійної пам'яті, спостережливості і таке інше.

Одним із важливих положень, що розглядається в сучасних дослідженнях з психології особистості, є твердження про те, що особистість є багатомірною та багаторівневою системою [9]. Це витікає з того, що вона включає не тільки певну кількість рис, що робить її багатомірною, але й з того, що кожна властивість – узагальнення пов'язана з ієрархізованою системою ситуацій, які відносяться до цієї властивості, або видів життєдіяльності, в яких ця властивість виявляється. Такою є базова, дворівнева модель особистості. Основою багаторівневості особистісної структури вважають не тільки багаторівневість особистісних властивостей, але й багаторівневість ситуацій виявлення активності (видів занять, діяльності) [10].

Завершуючи розгляд цієї концепції особистості, підкреслимо, що структурованість особистості вважають залежною від сформованості тих чи інших параметрів: мотивації, емоційності, вольової регуляції дій і таке інше. В результаті, в залежності від характеру узагальнення одна й та ж людина може бути сумлінною, комунікабельною в одних ситуаціях і умовах, але виявляти і інші, зазвичай, протилежні властивості - в інших. Причини цього навряд чи полягають у домінуванні надситуативних чи ситуативних факторів, як цей феномен пояснюють деякі автори, а «в діалектиці розвитку особистісної властивості як узагальнення життєвого досвіду».

Розвиток властивостей узагальнення залежить від багатьох зовнішніх та внутрішніх факторів: здібностей суб'єкта, спрямованості його активності, задоволення його потреб, успішності діяльності та інших. Зміна зовнішніх та внутрішніх умов людини може призводити до «пере узагальнень», зміни властивостей: зміни їх полярності і, навіть, до їх повного згасання.

Хоча проаналізована вище концепція особистості дійсно дозволяє по-новому розглянути ряд актуальних проблем, пов'язаних з розвитком особистості і вивченням цього розвитку, вона, на наш погляд, має певні недоліки. Головний з них полягає в тому, що діагностику рівня розвитку особистості пропонують здійснювати за допомогою певного упорядкування самими досліджуваними видів власних занять та життєвих задач, які вони вирішують, з точки зору виявлення в них тієї чи іншої власної особистісної властивості.

Аналіз сучасних зарубіжних публікацій з проблеми теорії особистості показує, що існують спроби зменшити кількість аспектів, по яких встановлюються індивідуальні особливості особистості. Протиставлення номотетичного та ідеографічного підходів до діагностики особистості розглядається як завдання, яке має рішення вже зараз, а не планується на майбутнє. У цьому аспекті, з нашої точки зору, певний інтерес представляє так звана когнітивно-експерієнціальна модель теорії особистості. Згідно цієї теорії пропонується виділяти чотири основних аспекти для вивчення індивідуально-особистісних властивостей. Поведінка людини, з точки зору авторів експерієнціальної теорії, виявляється у формі своєрідного компромісу між чотирма базовими мотивами, які виконують, таким чином, роль своєрідних стримуючих факторів відносно один одного. Ці мотиви виявляються в процесі формування кожною людиною певного уявлення про оточуючий світ та власну роль, активність і місце у цьому світі.

Ця своєрідна індивідуальна теорія реальності є ієрархічно організованим набором схем та мереж схем. Найбільш узагальненими схемами є згадані вище чотири мотиви, які спрямовують життєдіяльність людини. Перший мотив відбиває оцінку того, у якій мірі власне світорозуміння дозволяє людині сприймати оточуючий світ як такий, що є або упорядкованим, доброзичливим, або, навпаки, ворожим, незрозумілим, неупорядкованим, позбавленим змісту. Характеристиками цього аспекту сприйняття людиною оточуючого світу є оцінка його передбачуваності, можливості контролювати, добродійності подій у світі і таке інше.

Оскільки людина в процесі своєї життєдіяльності не тільки стикається з оточуючим світом, певною мірою оцінює його, але й співпрацює і спілкується з іншими людьми, в неї формується певне ставлення до оточуючих її людей. Останні можуть розглядатись з позитивної точки зору, або як джерело можливої небезпеки, яку вони несуть по відношенню до індивіда.

Четвертий мотив, який теж певною мірою впливає на життєдіяльність людини і усвідомлюється нею, відбиває міру, в якій людина розглядає себе як суб'єкта життєдіяльності, що заслуговує на повагу, тобто в якій мірі людина задоволена собою, як вона оцінює своє функціонування у світі.

Автори цієї теорії справедливо вважають, що ситуаційно специфічні акти пізнавальної діяльності людини в процесі функціонування її у світі не є достатньо інформативними з точки зору діагностики чи оцінки особистості людини у відсутності знань щодо їх зв'язків з вищерозглянутими конструктами. Виділення чотирьох основних аспектів, по яких доцільно, як вважають автори, вивчати індивідуальні особливості функціонування особистості, на наш погляд, є дуже цікавим, бо вони дійсно охоплюють основні аспекти функціонування людини як суб'єкту пізнання, діяльності та спілкування. Модель враховує, на наш погляд, основні мотиви, які спрямовують і регулюють активність людини, а саме: пізнання оточуючого світу, усвідомлення ставлення до нього, пізнання себе як суб'єкту діяльності, вдосконалення себе, прагнення досягти самоповаги і успішної взаємодії з іншими людьми, які перебувають у найближчому оточенні цієї людини.

Завершуючи даний підрозділ нашого дослідження, вважаємо за доцільне зупинитись на широко розповсюдженій на даний момент п'ятифакторній моделі особистості, крізь призму якої переважна більшість дослідників особистості зараз розглядає індивідуальні розбіжності в успішності функціонування людини як суб'єкту життєдіяльності. З нашої точки зору, саме п'ятифакторна модель особистості є провідною моделлю для вивчення диспозиційних

характеристик особистості і виявлення основних мотивів її функціонування як суб'єкту пізнання, засвоєння світу і соціалізації.

Психологічна реальність п'ятифакторної моделі особистості підтверджена багатьма дослідниками на матеріалі різних етносів. До основних факторів, що розглядаються у межах цієї моделі, належать, крім екстраверсії та інтроверсії, які відбивають фундаментальні особливості темпераменту, тобто генетично успадковані індивідуальні розбіжності, такі фактори, як: *сумлінність*, що характеризує ставлення людини до тієї діяльності, яку вона виконує; *доброзичливість* - прийняття оточуючих людей такими, як вони є; *емоційну стійкість* при подоланні складних ситуацій життєдіяльності та *відкритість* новому досвіду. Як бачимо, чотири з виділених факторів певною мірою співвідносяться з аспектами вивчення особистості, що пропонуються прихильниками так званої когнітивно-експерієнціальної моделі особистості. Так, фактор «сумлінність» виявляється при здійсненні людиною діяльності у будь-яких сферах чи формах. Це може бути і пізнавальна діяльність, і діяльність, спрямована на задоволення вітальних потреб; і професійна діяльність. «Відкритість новому досвіду» як один з факторів п'ятифакторної моделі має безпосереднє відношення до пізнавальної та перетворюючої діяльності людини, бо, засвоюючи світ, вона постійно здійснює процес пізнання. «Доброзичливість»- прийняття інших людей такими, як вони є, відбивається безпосередньо у стосунках суб'єкта з іншими людьми, у співпраці та спілкуванні з ними. Пізнання себе як суб'єкту діяльності та спілкування здійснюється людиною, як ми вважаємо, на рівні емоційної регуляції поведінки, виявлення емоцій в процесі спілкування. Наявність емоційної стійкості або, навпаки, притаманність людині ознак нейротизму та тривожності виявляються відповідним чином у актуальних емоційних станах, які виникають в процесі діяльності та спілкування.

Зазначені вище основні чотири фактори особистості й були обрані нами у якості диспозиційних характеристик для діагностики індивідуальних розбіжностей на рівні емоційного інтелекту, бо усі вони мають безпосереднє відношення до емоційного аспекту функціонування людини як суб'єкту життєдіяльності [7].

За допомогою обраного нами підходу до вивчення емоційного інтелекту, який надає п'ятифакторній моделі особистості статусу диспозиційних характеристик емоційного інтелекту людини, ми, як здається, долаємо невиправдавший себе підхід до розрізнення аспектів вивчення індивідуальних особливостей особистості на рівні її інтелектуальних, емоційних та вольових процесів, що піддається зараз критиці, як вказувалось в попередній частині огляду літератури. Фактично, диспозиційні компоненти емоційного інтелекту людини й є системоутворюючим фактором особистості. Вони зумовлюють стабільність емоційних переживань людини, її схильність до переживання позитивних або негативних емоцій, у формі яких, як відомо, відбивається оцінка людиною усіх аспектів її життєдіяльності. В результаті емпіричних досліджень встановлено, зокрема, що сумлінність як фактор особистості, що виявляється як провідна характеристика її діяльності, має стресозахисний потенціал. Доброзичливість як фактор, що характеризує особистість у плані її спілкування з іншими людьми, теж має емоційний компонент, бо знак емоцій, які забарвлюють відношення з іншими людьми і сприйняття інших людей, може бути або позитивним, або негативним. Інші можуть сприйматись або як такі, що ставляться доброзичливо до даного індивідуума, або як джерело певної загрози, чинник тривоги.

Відкритість новому досвіду як особистісна риса, що пропонується в п'ятифакторній моделі, теж має емоційний компонент. Доведено, що ця особистісна властивість має високий

рівень зворотної кореляції з рівнем тривожності [54] та прямої - з креативністю. Цей фактор високо корелює також з толерантністю до невизначеності як стійкою особистісною ознакою. Він виявляється як в індивідуальній діяльності людини, спрямованій на пізнання світу та виживання в ньому, так і в сфері взаємодії, співпраці та спілкування з іншими людьми. Тобто це – своєрідна «наскрізна» характеристика особистості, яка може бути обрана як основа для глибокої диференціації індивідуальних розбіжностей.

Отже, як бачимо, емоційність є, мабуть, найважливішою характеристикою як диспозиційного, так і безпосередньо поведінкового аспектів функціонування людини як суб'єкту життєдіяльності. Тому вивчення узагальнених характеристик емоційного інтелекту відкриває нові перспективи досліджень у галузі психології особистості, які тільки-но починають усвідомлюватись дослідниками. Щоб цей перспективний напрям досліджень не дискредитував себе передчасною появою практичних рекомендацій щодо його використання для вирішення конкретних прикладних задач, він потребує теоретичного усвідомлення.

У даному підрозділі роботи ми проаналізували дослідження, у світлі яких, як здається, можна зробити деякі висновки на підтримку гіпотези даного дослідження про притаманність емоційному інтелекту стресозахисної та адаптивної функцій.

По-перше, в цій інтегральній особистісній властивості відбиваються, як ми детальніше покажемо й далі, усі найважливіші аспекти функціонування людини як суб'єкту життєдіяльності: ставлення до оточуючого *світу*; до *себе* як до суб'єкту діяльності, до *інших* як партнерів по спілкуванню і взаємодії.

По-друге, саме у формі емоцій, як підкреслювалось вище, на рівні індивідуального світосприймання здійснюється оцінка суб'єктом усіх аспектів власної життєдіяльності, що зумовлені як диспозиційними характеристиками особистості, так і досвідом її індивідуальної активності. Це, власне, і зумовлює, витоки стресозахисної та адаптивної функцій емоційного інтелекту.

Ще один висновок, який можна зробити на цьому етапі аналізу проблеми дослідження, полягає в тому, що не все зумовлено й в емоційній поведінці диспозиційними факторами, що дійсно правомірно стверджувати наявність в емоційній поведінці *інтелектуального* компоненту, рівень усвідомлення якого детермінує рівень розумності емоційного реагування.

Отже, у наступному підрозділі розкриємо детальніше зміст емоційного інтелекту, його компоненти та структуру, щоб глибше прослідкувати витоки його найважливіших функцій, які зумовлюють роль цієї інтегральної властивості особистості у детермінації успіху життєдіяльності людини, зокрема, у захисті її від стресу та адаптації до змінюваних умов життєдіяльності.

3.6.2. Витоки емоційного інтелекту та концептуалізація поняття

Поняття емоційний інтелект з'явилося у перебігу в психологічній літературі з виходом у світ відомої монографії Говарда Гарднера "Frames of mind" у 1983 р. [38]. В ній фактично вперше було обґрунтовано необхідність переглянути тлумачення поняття інтелект, що вимірювалось за допомогою коефіцієнту інтелектуального розвитку IQ, розширивши його.

Гарднер висловив припущення, що існує не один єдиний тип інтелекту, який впливає певним чином на успіх життєдіяльності людини, а скоріше достатньо широкий спектр підвидів інтелекту з сьома основними варіантами цих підвидів. Запропонований ним перелік підвидів інтелекту включав: вербальний, логіко-математичний, просторовий, кінестичний,

музичний та емоційний види інтелекту. Останній Гарднер підрозділив ще на два підвиди: внутрішньоособистісний і міжособистісний. Міжособистісний інтелект раніше вже фігурував у психологічній літературі під назвою соціального інтелекту, або соціальної компетентності. Він характеризує вміння людини взаємодіяти з іншими людьми. Внутрішньоособистісний інтелект передбачає вміння людини самореалізуватись у житті, мотивувати себе на активну діяльність, досягнення успіху. Гарднер запропонував вживати термін «множинність» виявлення інтелекту як такий, що більш адекватно описує поняття єдиного інтелекту, яке існувало раніше.

Пізніше, через десять років, коли вийшла в світ його книга: «Множинність виявлення інтелекту», він дав більш детальне визначення поняття «емоційний інтелект» у двох формах його репрезентації [38].

Під *міжособистісним* емоційним інтелектом він запропонував розглядати спроможність людини розуміти інших людей, усвідомлювати мотиви їхньої діяльності, ставлення їх до роботи, вирішувати, як краще співпрацювати з цими людьми.

Для поняття *внутрішньоособистісного* емоційного інтелекту він запропонував визначення, у якому підкреслив, що цей вид інтелекту позначає властивість людини, спрямовану на себе: спроможність формувати точну адекватну модель власного “я” та використовувати цю модель, щоб ефективно функціонувати у житті.

Пізніше, уточнюючи запропоновані поняття, Гарднер додав до тлумачення міжособистісного емоційного інтелекту наявність у людини спроможності правильно розпізнавати настрої, вияви темпераменту, мотивів та прагнень інших людей і відповідним чином реагувати на них. Що стосується уточнення поняття внутрішньоособистісного інтелекту, то до його визначення були додані наступні деталі. Внутрішньоособистісний інтелект – це спроможність людини розуміти власні почуття, їх витоки і регулювати на цій основі власну поведінку.

Треба зазначити, що ще на початку ХХ століття Торндайк, який зробив значний внесок у популяризацію поняття IQ, висловив припущення відносно існування одного з аспектів емоційного інтелекту, який він назвав соціальним інтелектом, розуміючи під ним спроможність людини розуміти інших людей та діяти розумно в процесі міжособистісної взаємодії та спілкування. Він включив цей аспект виявлення інтелекту у визначення коефіцієнту інтелекту IQ. На жаль, пізніше у 60-х роках теоретики проблем інтелекту запропонували виключити поняття «соціальний інтелект» з числа компонентів загального інтелекту, що вимірювався за допомогою IQ.

Проте, Роберт Стернберг, відомий психолог із Єйла, запропонував учасникам одного з досліджень, що проводилось під його керівництвом, описати розумну людину, тобто людину, яка володіє розвиненим інтелектом, і довів емпірично, що серед властивостей, які відмічались як притаманні людині з розвиненим інтелектом, фігурували властивості, пов'язані з практичними навиками взаємодії та спілкування. Більш систематичні дослідження Стернберга дали йому змогу повернутися до висновку, який раніше був зроблений Торндайком, що соціальний інтелект відрізняється від академічних здібностей і виступає як найбільш важлива детермінанта успішної практичної діяльності людини у житті.

В останні роки з'явилося багато публікацій, переважно зарубіжних, в яких дослідники обґрунтували більш детальне визначення поняття емоційного інтелекту [53].

В роботах Мейера і Саловея [53] пропонується більш деталізоване тлумачення компонентів емоційного інтелекту, яке можна розглядати як подальший розвиток розуміння

концепції емоційного інтелекту, запропонованої Гарднером.

Властивості, притаманні людині, яку можна охарактеризувати як таку, що володіє емоційним інтелектом, охоплюють п'ять основних здібностей.

Перша реалізується у вигляді усвідомлення людиною власних емоцій. Ця властивість вважається провідною в емоційному інтелекті, бо спроможність керувати власними емоціями, регулювати їх виявлення починається з того моменту, коли людина зрозуміє причини виникнення в неї переживань, їх характер та інтенсивність. Спроможність усвідомити свої істинні переживання і зрозуміти їх походження дає можливість людині краще впоратись з ними.

Другий компонент емоційного інтелекту виявляється у вигляді регулювання емоцій. Можливість регулювати власні переживання базується, як зрозуміло, на їх самоусвідомленні. Управління власними емоціями виявляється у вигляді зусиль заспокоїти себе, позбавитись тривожного стану, який виникає, суму, або роздратованості. Люди, які не володіють такою властивістю, постійно перебувають у стані дистресу та безпорадних спроб подолати власні негативні почуття. У той час як ті, що мають здібності контролювати емоції, значно ефективніше та швидкіше долають небажані емоційні стани.

Третій компонент емоційного інтелекту був визначений як спроможність мотивувати себе до діяльності. Він реалізується у зусиллях людини спрямувати власні емоції на користь досягнення мети діяльності, на самомотивування на нові досягнення, на креативну діяльність. Одним з компонентів спроможності мотивувати себе на досягнення мети діяльності є самоконтроль. Він реалізується у вигляді вміння відкладати отримання миттєвого задоволення заради досягнення більш значущої віддаленої мети. Автори стверджують, що наявність у людини спроможності відкладати задоволення миттєвих імпульсів є дуже важливою передумовою її подальшої успішної діяльності.

Четвертий компонент емоційного інтелекту трактується як розпізнавання та розуміння емоцій, що виникають в інших людей. Ця здібність реалізується, зокрема, у вигляді виявлення емпатії. Люди, які спроможні виявляти емпатію, є більш чутливими до слабких соціальних ознак, які вказують на те, що інші оточуючі їх люди мають якісь проблеми чи переживання і їх необхідно врахувати у спілкуванні.

П'ятий компонент емоційного інтелекту реалізується у вигляді вміння підтримувати доброзичливі відносини з оточуючими. Він розглядається авторами, цілком справедливо, як своєрідне мистецтво позитивного ставлення до інших людей, як дуже цінна соціальна навичка, що реалізується у спроможності людини впорюватися з емоціями, які виникають при взаємодії з іншими людьми. Цей підвид емоційного інтелекту, який в роботі Гарднера та в більш ранніх публікаціях Торндайка та Стернберга був названий соціальним інтелектом, зумовлює популярність людини, її лідерські здібності, її ефективність в міжособистісному спілкуванні. Люди, які володіють соціальним інтелектом, вмінням впоратись з емоціями, що у спілкуванні з ними виявляють інші люди, досягають великих успіхів у взаємодії з оточуючими. Так, дослідниками, на роботи яких ми посилались вище, встановлено, що між так званим загальним інтелектом, що вимірюється за допомогою IQ, та емоційним інтелектом існує певний кореляційний зв'язок, але є всі підстави вважати їх окремими видами виявлення розумності.

З нашої точки зору, термін «емоційний *інтелект*» можна було б перекласти на українську мову за допомогою поняття «розумність», бо, як ми зазначали в одній з наших публікацій [7], посилаючись на відому роботу «Психологія життєвого успіху», «розумність

не тільки підіймає нас над нашими пристрастями та слабкостями, а й допомагає скористатись з наших переваг, талантів та добродійності». Дійсно, саме це значною мірою пов'язано зі змістом емоційного інтелекту, серед аспектів виявлення якого, як ми перелічили вище, фігурують спроможність людини долати власні пристрасті, підійматись над ними; користатись перевагами, талантами та добродійністю, тобто мотивувати себе на виявлення власного особистісного потенціалу [11].

Як відомо, ще з ХІХ століття психологи визнавали доцільність диференціації різних аспектів ментальної активності людини у вигляді: а) когнітивної активності, тобто тої активності, що реалізується у мисленні; б) афективної активності, яка включає емоції; та в) мотиваційної активності. Якщо когнітивна сфера охоплює такі процеси, як пам'ять, мислення, здібність до формування абстрактних понять і при вимірюванні когнітивних здібностей враховується наявність у людини спроможності адекватно комбінувати та розрізнявати поняття, робити висновки, формулювати судження, абстрактно мислити, то емоції належать до другої, так званої афективної сфери ментальної активності людини, яка включає як самі емоції, так і настрої, оцінки, різноманітні емоційні стани, почуття. Визначення емоційного інтелекту має на меті певним чином пов'язати емоції з інтелектом у тому розумінні кожного з понять, яке традиційно в них вкладається.

Що стосується мотиваційного аспекту, то він, певним чином, представлений у запропонованому вище тлумаченні поняття емоційного інтелекту і тому розглядається в цьому тлумаченні як другорядний, як один з компонентів, який входить в описання аспектів емоційного функціонування людини, бо він має відношення до різноманітних потреб і цілеспрямованої поведінки, яка здійснюється для задоволення цих потреб.

Стислий огляд тлумачень поняття «емоційний інтелект» показує, що дослідники, розкриваючи зміст цього поняття, звертались, перш за все, до існувавшого раніше повного розмежування конструктів «емоції» та «інтелект», які розглядались до цього часу як протилежні один одному. Як відомо, емоції, зокрема негативні, розглядались як ірраціональна сила, яка може справляти руйнуючий вплив на діяльність, знижуючи її ефективність.

З досліджень перебігу когнітивних та емоційних процесів відомо, що в деяких випадках емоції можуть повністю блокувати мислення і, як встановлено дослідниками з проблем психології стресу, навіть призводити до втрати цілі діяльності. З іншого боку, відомо, що досить інтенсивні емоційні реакції можуть сприяти виявленню інтелектуальних здібностей, бо вони гальмують інші процеси, які паралельно реалізуються, і спрямовують увагу на те, що має найбільшу значущість для людини у даний конкретний момент діяльності. В цьому аспекті емоції, так би мовити, поліпшують умови для перебігу когнітивних процесів. Про роль емоцій у сприянні пізнанню свідчить те, що, наприклад, страх вказує на те, що перед людиною виникає порівняльно сильна та слабоконтролюєма загроза [39].

З іншого боку, щастя чи радість, зазвичай, вказують на гармонійні взаємовідносини з іншими людьми, а гнів є формою відображення на рівні свідомості оцінки певного ставлення оточуючих до суб'єкта як несправедливого. У відповідності з такою точкою зору можна зробити деякі узагальнення відносно закономірностей функціонування емоцій, які можуть бути використані при розпізнаванні емоцій та почуттів оточуючих людей. Наприклад, існують певні універсальні закономірності емоційних виявлень, у відповідності з якими партнери по спілкуванню розпізнають ставлення один до одного. Це потребує певного інтелектуального компоненту: судження про чинники емоційних переживань розширюють

розуміння особливостей емоційно забарвленої поведінки до типу поведінки, яка стосується *розуміння* взаємовідносин між людьми, тобто до інтелектуальної поведінки. Наприклад, людина, яка потерпіла образу, може відчувати гнів. Людина, яка відчуває себе невпевнено та небезпечно, може демонструвати у поведінці емоції сорому, приниження, або подавленого гніву. Адекватне розпізнавання цих емоцій вимагає певних інтелектуальних зусиль. В цьому дослідники і вбачають зв'язок емоцій та інтелекту, що дає підстави вживати саме термін емоційний *інтелект*.

Визначення емоційного інтелекту, що були розглянуті вище, та характеристика аспектів його виявлення продовжують уточнюватись. В останніх публікаціях до тлумачення цього поняття були додані деякі аспекти. Так, якщо у першому визначенні емоційного інтелекту, який запропонували Мейер та Саловей, емоційний інтелект тлумачився як «спроможність регулювати власні почуття та почуття інших людей, розпізнавати їх адекватно для того, щоб спрямовувати своє мислення та діяльність» [53], то переглянуте останнє визначення емоційного інтелекту формулюється у такий спосіб: “ емоційний інтелект включає здібність адекватно сприймати, оцінювати та виражати емоції; спроможність породжувати почуття, коли вони сприяють мисленню; спроможність розуміти емоції та знання, що стосуються емоцій, а також здібність регулювати емоції, щоб сприяти власному емоційному та «інтелектуальному зростанню» [53]. На рис.3.6.2 наведена схема тлумачення поняття «емоційний інтелект» (за Мейером та Саловей).

Вище були розглянуті підходи до тлумачення емоційного інтелекту та визначення його компонентів та здібностей, якими потрібно оволодіти, щоб мати розвинений емоційний інтелект.

Розгляд проблеми розвиненого емоційного інтелекту порушує питання відносного того, чи існує емоційне досягнення та емоційна компетенція, скажімо, у тому ж вигляді, у якому прийнято визначати академічні досягнення або академічну компетентність. Що стосується академічних досягнень, то вони виявляються у вигляді того, що людина зробила, тобто у певній матеріалізованій формі. Компетентність вказує на те, чи відповідають результати діяльності людини конкретним встановленим вимогам.

Стосовно емоційного інтелекту судження відносно рівня його сформованості, як вважають дослідники, зробити складніше, бо емоційний інтелект, на відміну від, скажімо, академічного чи загального інтелекту, формується як в процесі навчання, так і в процесі життєдіяльності певною мірою стихійно. На необхідність його цілеспрямованого формування ніхто ще не звертав спеціальної уваги в процесі надання освіти, а в спонтанному сімейному вихованні виявлення емоцій може або контролюватись і певним чином стримуватись в даній конкретній родині, або, навпаки, бути повністю занедбаним. Тому багато педагогічних психологів вважають доцільним обговорювати цю проблему, користуючись терміном «емоційна компетенція», а не «емоційний інтелект». Ідея необхідності розвитку емоційної компетенції вже була порушена в роботах Каролін Саарні [39]. Емоційну компетентність запропоновано оцінювати по наявності у суб'єкта певних **знань** та **вмінь**, якими він може оволодіти, щоб адекватно функціонувати в різноманітних ситуаціях міжособистісного спілкування.

Останнім часом з'явилась значна кількість різноманітних тестів емоційного інтелекту, які побудовані на описанні змісту цього конструкту. Вони базуються або на самооцінюванні досліджуваними наявності в них тих чи інших властивостей та здібностей контролювати власні емоції і розпізнавати їх, або на реагуванні на спеціально підібрані ситуації

повсякденного спілкування чи діяльності, пов'язані з виявленням емоційного інтелекту. Респондентам пропонується обрати певну лінію поведінки у запропонованих ситуаціях з декількох варіантів, що наведені у тесті.

Рефлексивна регуляція емоцій, що сприяє емоційному та інтелектуальному зростанню	Розуміння й аналіз емоцій. Використання знань про закономірності емоційного реагування	Фасилітація мислення за допомогою емоцій	Сприйняття, оцінка та вираження емоцій
Спроможність залишатись відкритим почуттям, як приємним, так і неприємним.	Спроможність розпізнавати емоції, розуміти різні форми їх вираження.	Емоції можуть сприяти мисленню, якщо за їх допомогою забезпечується пріоритетна увага до важливої інформації.	Спроможність ідентифікувати емоції, що супроводжують власний фізичний стан, почуття та думки.
Спроможність рефлексивно включатись чи утримуватись від оцінки інформативності чи корисності емоцій.	Спроможність інтерпретувати зміст, який передають емоції з урахуванням ситуативних факторів (емоція суму може супроводжувати переживання втрати)	Емоції, достатньо ясні та доступні розумінню, можуть свідомо породжуватись як форма підтримки зроблених висновків, або як засіб покращення запам'ятовування подій, що викликали певні почуття.	Спроможність ідентифікувати емоції в інших людях, в творах мистецтва, при вираженні їх за допомогою вербальних засобів, міміки та поведінки.
Спроможність рефлексивно регулювати емоції у відношенні до себе та оточуючих, роблячи при цьому висновки, наскільки зрозумілими, типовими, впливовими, адекватними ці емоції у межах конкретної ситуації.	Спроможність розуміти змішані почуття: одночасне виявлення почуття любові та не нависти, або змішані почуття страху та здивування.	Емоційні перепади настрою, які спричиняють перехід від Оптимістичного до песимістичного погляду на події, свідчать про можливість свідомого регулювання власних емоцій, формування відповідних ставлень до них.	Спроможність Виразити емоції точно і адекватно, формулювати потреби, які пов'язані з цими емоціями.
Спроможність керувати власними емоціями та емоціями інших людей шляхом оптимізації негативних емоцій та підвищення інтенсивності позитивних емоцій без зменшення чи перебільшення інформації, яку вони можуть передати.	Спроможність розпізнавати вірогідні переходи між емоціями: від гніву до задоволення; від гніву до сорому і такі інші.	Емоціональні стани порізнному сприяють формуванню специфічних підходів до вирішення проблем. Наприклад, радість чи щастя підсилюють індуктивне мислення та креативність.	Спроможність розрізняти між точними та неточними виявленнями емоцій, або між відвертими та спотвореними (штучними) виявленнями почуттів.

Рис. 3.6.2 Схема тлумачення змісту феномену «Емоційного інтелект»

Як ми вже згадували раніше, ці тести не тільки культурно забарвлені, але й базуються, на наш погляд, не на найбільш ефективному підході до оцінки рівня сформованості емоційного інтелекту, бо аналіз змісту конкретних ситуацій досліджуваними, як відомо, передбачає можливість різноманітних тлумачень їх відповідей. Об'єктивне оцінювання подібних тестів виявляється дуже складною задачею, не говорячи вже про те, що передбачити усе різноманіття ситуацій, в яких доцільно було б перевірити рівень сформованості емоційного інтелекту, практично неможливо.

Один з чинників, чому поява теорії емоційного інтелекту була прийнята з ентузіазмом, зокрема робітниками сфери освіти, полягає в тому, що в кожній культурі існує певне розуміння критеріїв адекватного чи неадекватного поведіння як в емоціогенних ситуаціях, так і в звичайних ситуаціях повсякденного спілкування. Тому наявність більш деталізованих визначень аспектів виявлення емоційного інтелекту може допомогти робітникам сфери освіти здійснювати необхідну виховну роботу в процесі навчання, яка раніше спрямовувалась досить нечіткими узагальненими критеріями відносно того, що є добро, а що є зло у взаємостосунках з колегами та учнями, у власній поведінці.

Що стосується оцінки емоційного інтелекту, то треба зазначити, що деякі властивості, які повинні бути притаманні емоційно розумним людям, можуть бути виміряні за допомогою відповідних психологічних тестів. В дослідженнях зарубіжних авторів, було встановлено, що деякі аспекти емоційного інтелекту можна виміряти досить об'єктивно не за допомогою тестів самооцінювання, а за допомогою таких прийомів, як, скажімо, розпізнавання емоційного стану людей по фотографіях їх облич, або виявлення емоційного забарвлення абстрактних дизайнів чи творів мистецтва. Експериментально було доведено, що спроможність адекватно розпізнавати емоційний тон у дизайні або у кольорових малюнках, настроїв людей по фотографіях облич і таке інше корелює із спроможністю людини виявляти емпатію по відношенню до інших людей [39]. Отже, деякі аспекти розпізнавання емоцій можна оцінити за допомогою досить нескладних та достатньо надійних психометричних засобів. Ці результати підтверджують існування емоційного інтелекту у різних аспектах його виявлення, що були запропоновані вище.

У дослідженнях Mayer та Geher [53] було також встановлено, що емоційна перцепція характерів у запропонованих ситуаціях корелює з балами, які людина отримує при вимірюванні її інтелекту, академічних здібностей, емпатії та емоційної відкритості.

В роботі D.Goleman [39] описуються спеціальні завдання для оцінки емоційної креативності. В одному із завдань респондентам пропонувалось зробити стисле описання ситуації, в якій вони могли б відчувати такі емоції, як, скажімо, радість, полегшення, дистрес. Як передбачалось, успішність описань певною мірою прогнозує успішність реальної поведінки в ситуаціях, коли людина відчуває такі емоційні переживання. Звичайно, автор підкреслює, що численні спроби розробити тести емоційного інтелекту, або застосувати інші методи оцінювання цієї особистісної властивості (зокрема, проєктивні) вимагають великої обережності. Таким чином, проблема адекватного вимірювання емоційного інтелекту фактично залишається відкритою.

Закінчуючи огляд аналізу змісту поняття емоційний інтелект та аспектів його виявлення, ми вважаємо за необхідне зупинитись й на тому, **що** можна прогнозувати за допомогою емоційного інтелекту, якщо будуть знайдені відповідні шляхи його вимірювання. У зв'язку з тим, що емоційний інтелект як об'єкт досліджень має досить коротку історію вивчення, поки ще не існує достатньо надійних даних стосовно того, до яких наслідків може

привести відсутність чи наявність цієї властивості. Психологи визнають, що загальний інтелект прогнозує деякі аспекти успіху діяльності людини, наприклад, у навчанні, або у виконанні певних видів професійної діяльності. Проте, як встановлено, загальний інтелект, який досліджується вже на протязі дуже довгого часу і вимірюється за допомогою відомих тестів IQ, тільки на 10 чи 20% прогнозує успішність професійної діяльності людини, залишаючи 80 чи 90% успіху для пояснення якимось іншими факторами [39]. Можна цілком уявити собі, що серед цих 80% чи 90% факторів, що зумовлюють успішність діяльності, значне місце належить саме емоційному інтелекту.

Автори вважають, що емоційний інтелект може стати аспектом спеціального тренування. Знання про адекватну поведінку в ситуаціях соціальної взаємодії можуть бути корисними як при навчанні у середній школі, так й у будь-яких навчальних закладах. Вони необхідні при вихованні дітей у сім'ї та у дошкільних навчальних закладах; на робочих місцях в процесі професійної діяльності [39].

З точки зору сучасних дослідників, особливо корисним є включення описань емоційного інтелекту та вимог до нього у програми виховної роботи початкових шкіл. Їх доцільно розглядати на уроках читання при знайомстві з цікавими розповідями, по яких діти можуть дізнатись про почуття та форми їх виявлення, а також про наслідки виявлення цих почуттів, про те, як треба адекватно контролювати власні почуття, як поводитись в ситуаціях емоційних конфліктів тощо. Деякі підходи до практичного втілення ідей, пов'язаних з можливістю цілеспрямованого формування емоційного інтелекту, представлені в роботі Ланди Ланцієрі, яка веде спеціальну програму в одній із шкіл Нью Йорка по розв'язанню конфліктних ситуацій, що виникають при спілкуванні дітей [10]. Ця програма містить певні розділи, в яких наводяться методичні поради щодо навчання учнів ідентифікації емоцій свого опонента [39].

Школи конче потребують спеціальних програм для зниження насильства і це одна з найважливіших та центральних цілей виховання дітей в школі, де існує велика загроза того, що агресивність дітей заважає концентрації на успішному навчанні. Звичайно, базові соціо-емоційні навички теж можуть бути, як вважають дослідники, аспектом спеціального навчання емоційного інтелекту під час надання середньої освіти.

Таким чином, роблячи певні висновки, треба зазначити, що емоційний інтелект є дійсно дуже важливою інтегральною характеристикою особистості, яка реалізується в її здібностях розуміти емоції, узагальнювати їх зміст, виокремлювати емоційний підтекст у міжособистісних відносинах, регулювати емоції таким чином, щоб сприяти за допомогою позитивних емоцій успішній когнітивній пізнавальній діяльності та долати негативні емоції, які заважають спілкуванню чи загрожують досягненню індивідуального успіху.

Можна погодитись з авторами одної з останніх монографій з проблеми емоційного інтелекту [39], що дослідники стоять ще на початку шляху вивчення цього психологічного феномену, і наступні роки повинні принести додаткові наукові результати, які стануть внеском в наше розуміння цього важливого особистісного конструкта та його ролі у життєдіяльності людини.

3.6.3. Стан розробки підходів до вимірювання емоційного інтелекту

Останнім часом з'явилась певна кількість тестових методик, за допомогою яких шляхом аналізу відповідей на питання вербальних тестів здійснюється оцінка рівня притаманності індивіду емоційного інтелекту. Як всі вербальні тести, такі методики мають певні недоліки, головним з яких є той, що коментар відносно рівня сформованості емоційного інтелекту індивідууму, який виконує такі тести, базується на оцінці змісту відповідей на пункти тесту, призначених для оцінювання рівня врівноваженості людини, її доброзичливості (чи, навпаки, ригідності у спілкуванні з іншими людьми), уміння самооблізуватись на діяльність, спроможності контролювати власні емоції, чутливості до емоційних станів інших і таке інше. Фактично, коментуються ознаки емоційної компетенції людини, які об'єднуються навколо зазначених у попередньому розділі п'яти ключових угруповань, а саме: самосвідомості людини, що стосується її емоційних переживань; саморегуляції власних емоцій, самомотивації до діяльності, соціальної свідомості та певних соціальних вмінь.

Ці властивості, на думку дослідників емоційного інтелекту, значною мірою зумовлюють успішність життєдіяльності людини, бо емоційний інтелект розглядається ними як найважливіша передумова ефективності будь-якої діяльності людини в будь-яких умовах.

Автори існуючого тесту емоційного інтелекту, що проходить зараз широку апробацію в мережі Internet і містить 70 пунктів, вважають, що емоційний інтелект можна удосконалити шляхом спеціального тренінгу. Проте, аналіз різних варіантів вербальних тестів емоційного інтелекту дає підстави зробити висновок, що, по-перше, тести значною мірою культурно детерміновані, бо вони містять описання ситуацій, які представники різних культур, зокрема, колективістських та індивідуалістських, можуть інтерпретувати і оцінювати по-різному. По-друге, оскільки критерії оцінки відповідей на пункти тесту базуються на урахуванні їх змісту, адекватність відповідей дуже важко оцінити, що є, як відомо, недоліком більшої частини вербальних тестів, оцінка якості виконання яких базується на аналізі змісту запитань чи відповідей.

Зазначене вище з урахуванням тверджень розробників теорії емоційного інтелекту про високу значущість цієї інтегрованої властивості особистості для прогнозування успішності її життєдіяльності надає проблемі пошуку інших шляхів операціоналізації емоційного інтелекту велику актуальність як у суто науковому, так і у соціальному аспектах.

Ми проаналізували деякі коментарі, які наводяться у тому варіанті тесту, що проходить апробацію в мережі Internet, на результати виконання тесту нашими досліджуваними - студентами Дніпропетровського національного університету та студентами Медичної Академії. Результати виконання тесту, як зазначалось, оцінюються в описовій формі і містять, наприклад, такі формулювання: «рівень Вашого емоційного інтелекту набагато перевищує середній», або «погана новина для Вас – рівень Вашого емоційного інтелекту значно нижчий за середній» і таке інше.

Крім загального рівня сформованості емоційного інтелекту учасникам тестування надається стислий коментар, в якому пояснюється, чому саме рівень їхнього емоційного інтелекту вважається високим чи низьким. Коментар базується на оцінці змісту відповідей учасників тестування на пункти тесту, призначені для оцінки розглянутих у попередньому розділі п'яти компонентів емоційного інтелекту.

Нами було проведено пошукове дослідження, під час якого оцінка рівня сформованості емоційного інтелекту групи досліджуваних - студентів університету здійснювалася за допомогою інших засобів вербального тестування окремих аспектів емоційного інтелекту,

що були підібрані за описаннями розглянутих вище компонентів емоційного інтелекту. Так, для оцінки спроможності людини розпізнавати емоційні переживання інших людей та сензитивності до них досліджуваним пропонувався тест на оцінку рівня сформованості емпатії.

Для оцінки соціальних вмінь, тобто вмінь лагодити з іншими людьми, знаходити шляхи урахування емоцій інших людей у спілкуванні був застосований відомий тест комунікативних і організаційних здібностей. Для оцінки самомотивування досліджуваних на виконання власної діяльності застосовувався тест самоконтролю, який розроблений американськими дослідниками Джейн і Джоном Блок. Він був використаний для завдань цього дослідження з дозволу авторів тесту. Для оцінки соціальної компетенції - уміння лагодити з іншими людьми в процесі спілкування був також застосований тест тих же авторів, за допомогою якого оцінюється емоційна пластичність людини [10].

Результати пошукового дослідження показали, що деякі з компонентів емоційного інтелекту, які були оцінені за допомогою зазначених вище методик, корелюють з певними аспектами реальної поведінки досліджуваних. Так, результати виконання тесту на оцінку пластичності у спілкуванні, як виявилось, мають значущу позитивну кореляцію із соціальним рангом досліджуваних у колективі, в якому вони навчаються.

Результати виконання тесту на оцінку рівня самоконтролю, який ми розглядали як певну характеристику внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, виявились значуще корелюючими з рівнем академічної успішності студентів. З академічною успішністю корелює також тест комунікативних та організаційних здібностей, зокрема у тій його частині, що відбиває організаційні здібності. Комунікативні ж здібності, у свою чергу, виявились корелюючими із соціальним рангом досліджуваних у колективі.

Таким чином, первинна апробація підтвердила значущість емоційного інтелекту для оцінки успішності адаптаційних процесів досліджуваних та їх спроможності самоорганізовуватись на виконання провідної діяльності.

На підставі цих даних *гіпотези* відносно провідних функцій емоційного інтелекту - стресозахисної та адаптивної. Слугували результати емпіричних досліджень функцій психологічної проникливості.

Так, у дослідженні Е.А.Кисельової, виконаному під керівництвом О.П.Саннікової, представлені результати експериментальної перевірки зв'язку психологічної проникливості з певними аспектами досвіду професійної діяльності людини та індивідуальними особливостями ознак емоційності в структурі особистості. Як повідомляють автори цього дослідження, вони виявили зв'язок рівня сформованості психологічної проникливості, яка за описаннями відбиває частину аспектів емоційного інтелекту (зокрема, спроможність людини розпізнавати емоції інших людей, адекватно реагувати на них, виявляти емпатію по відношенню до інших людей), з рівнем освіченості людини відносно особливостей функціонування емоцій в процесі міжособистісного спілкування. Так, за їх даними, *професійні психологи* та студенти, які мали досвід роботи *психолога-практика*, що входили до складу досліджуваних, краще розпізнавали емоції інших людей і виявляли більш високий рівень сформованості відповідних компонентів психологічної проникливості, ніж студенти інших факультетів, які *не мали* відповідної психологічної підготовки. Цей результат, на наш погляд, свідчить про те, що емоційний інтелект піддається формуванню, модифікації і має когнітивний компонент, тобто базується на певній сумі знань, що стосуються особливостей функціонування емоційної сфери людини [10].

Крім того, у досліджуваних зазначених авторів був виявлений ефект впливу тренінгу на підвищення рівня психологічної проникливості. Автори зазначають, що різні аспекти феномену психологічної проникливості пов'язані з домінуючою емоцією в структурі індивідуальності. Так, за їх даними, найвищим рівнем чутливості до емоцій інших людей і адекватності їх розпізнавання володіють досліджувані, у яких домінуючими є емоції суму та печалі. З нашої точки зору, це дуже цікаве спостереження, яке свідчить на користь того, що люди, які самі відчувають негативні емоції, набувають властивості точніше помічати відповідні емоційні переживання інших людей і враховувати їх у спілкуванні, прагнуть до контактів з людьми, яким притаманне переживання емоції печалі та страху. Цей висновок свідчить про вплив власного емоційного досвіду переживання певних емоцій на спроможність розпізнавати емоції інших людей, а також вплив компоненту знань відносно емоцій на ефективність їх розпізнавання.

Практично зазначеними вище дослідженнями у вітчизняній психології завершується перелік спроб перевірки ефективності урахування стійких ознак емоційності у структурі особистості як фактору, який сприяє спілкуванню і самомотивуванню людини на досягнення мети життєдіяльності.

Емпіричне дослідження, яке було проведено нами як частина дисертаційної роботи Н.В.Ковриги, є на сьогоднішній день фактично одним з перших вітчизняних фундаментальних досліджень ролі ознак емоційного інтелекту в життєдіяльності людини.

Щоб забезпечити достатню повноту огляду емпіричних даних щодо релевантності виділених і розглянутих у попередньому підрозділі даної роботи ознак стійкої інтегральної властивості особистості, яка отримала назву емоційного інтелекту, зупинимось на деяких результатах ідеографічних досліджень емоційного інтелекту, що наводяться в роботах американських дослідників, зокрема у монографії D.Goleman [39].

Зазначимо деякі найбільш цікаві посилення на спостереження особливостей виявлення емоційного інтелекту у різних ситуаціях життєдіяльності. Так, D.Goleman наводить в своїй монографії результати дослідження практичного психолога університету Емори у США Стефана Новицькі [39]. Останній вивчав здібності до невербального вираження емоцій у дітей і встановив, що, діти, які не можуть «читати» емоції інших людей або адекватно виражати невербальні власні емоції, перебувають у постійному стані фрустрації, бо фактично не розуміють, що відбувається у міжособистісному спілкуванні. Коли дитина не може контролювати вираз власного обличчя, або позу, змінювати тон голосу в залежності від особливостей міжособистісного спілкування, особливо коли здійснюється обмін емоційно забарвленими повідомленнями, оточуючі реагують на її поведінку зовсім не так, як вона цього очікує. Діти з подібними дефектами поведінки відчувають соціальну ізоляцію. Цікавим спостереженням, яке зробив цей практичний психолог, є те, що діти, які відчувають помітні ускладнення в емоційному аспекті їх взаємодії з оточуючими, починають відставати в навчанні, хоча рівень їх інтелектуального розвитку, виміряний за допомогою тестів IQ, знаходиться на середньому рівні. Це свідчить про велику роль емоційного інтелекту в забезпеченні успішності соціалізації дитини.

В монографії, що ми розглядаємо, наводяться також численні ідеографічні описання людей, яких автор спостерігав у різноманітних ситуаціях життєдіяльності. Наприклад, на стор. 124 монографії він описує поведінку людини, яка, на його погляд, володіє найвищим рівнем сформованості міжособистісного інтелекту. Ця людина спілкувалась з іншою людиною, котра переживала емоцію гніву. Успіх у спілкуванні був досягнутий завдяки тому,

що людина з високим рівнем емоційного інтелекту спромоглась відвернути увагу людини, що переживала гнів, від предмету гніву. Переключення бесіди на альтернативну тему дозволило привести емоції співбесідника у нормальне русло. Це був своєрідний приклад «емоційного дзюдо», як його влучно назвав автор монографії.

Дослідники Л. Броді та Д. Голл (1990), вивчали гендерні розбіжності в емоційних реакціях і встановили, що у дівчат раніше формується спроможність висловлювати емоції вербально, ніж у хлопців. Це призводить до того, що жінки більш точно висловлюють свої почуття, ніж чоловіки, і заміщують фізичні емоційні реакції вербальними. Вони також встановили, що у віці до 10 років хлопці та дівчата не відрізняються суттєво щодо виявлення агресивної поведінки. Коли вони відчують емоцію гніву, вони демонструють фізичну агресію по відношенню один до одного. Але у віці 13 років спостерігається дуже помітна різниця між представниками жіночої та чоловічої статі. Дівчата набувають значно кращих навиків, ніж хлопці в тактиці вербального та невербального висловлення емоцій, а хлопці продовжують вживати фізичні акти як засіб виявлення гніву. Це дослідження, з нашої точки зору, свідчить про те, що існують різні засоби виявлення емоційної поведінки під час переживань, зокрема гніву, і вони можуть здійснюватись у різних формах.

Зупинимося ще на декількох прикладах ідеографічних досліджень, присвячених вивченню різних *рівней* сформованості емоційного інтелекту у поведінці одружених пар. Практичний психолог Джон Готтман виявив, що неадекватна емоційна поведінка може порушувати подружнє життя. В його лабораторії бесіди з подружжям, що звертались з приводу постійних конфліктів, записувалось на відео-плівку, а потім аналізувалось за допомогою прийомів мікроаналізу, спеціально розроблених для виявлення тих емоційних факторів, які, на думку автора, знаходились в основі конфліктів. Автор встановив, що тільки невміння стримувати емоції і низький рівень емоційного інтелекту призводять більшість подружжів до розводів. Обстеживши більше 200 пар, серед яких були і тільки-но одружені, і такі, які вже мали певний досвід сумісного життя, Готтман виявив критерії прогнозування того, які подружні пари, з тих, що він спостерігав в лабораторії, дійдуть до розводу в найближчі 3 роки, а які зможуть продовжити сумісне життя. Його передбачення збулись з точністю до 94%. Слухаючи розмову пар у відеозапису, він й його помічники звертали увагу і на зміну фізіологічних показників стану співрозмовників, які були доступні зовнішньому спостереженню, і аналізували вираз обличчя, використовуючи систему «зчитування» емоцій, розроблену психологом Полом Екманом, і реєстрували інші досить тонкі нюанси виявлення почуттів. Не будемо зупинятись на конкретних аспектах, які допомагали зробити досить точні прогнози щодо подальшого успіху подружнього життя, зазначимо лише, що жорстка критика *характерів* одне одного чоловіком і жінкою є дуже серйозною ознакою загрози успішності подружнього життя. Тон висловлювання критичних зауважень відносно характеру, а не конкретних виявів поведінки, на думку автора, є одним з аспектів, який допомагає зробити прогноз відносно вірогідності розлучення.

Розглянемо ще одне дуже показове ідеографічне дослідження, яке було проведено по виявленню ролі емоційного інтелекту в організаційній діяльності. Американські дослідники Роберт Келлі і Джанет Каплан спостерігали роботу групи фахівців в електронних лабораторіях Белла біля Принстона. В цих лабораторіях працюють наукові співробітники та інженери, які мають дуже високі показники академічних досягнень і високі бали по тесту інтелекту. Серед них дослідники виявили так званих, «зірок», тобто людей, які мають високий рівень популярності серед співробітників, та людей, які не користуються такою

популярністю. Рівень їх IQ був абсолютно однаковим, але, оскільки успішність у роботі в цих лабораторіях значною мірою залежить від групової взаємодії, дослідники помітили, що люди, які вміють встановлювати міжособистісні контакти, при виникненні ситуацій, в яких вони потребують допомоги колег, отримують цю допомогу більш своєчасно, ніж ті, що не вміють налагодити взаємодію з колегами. Залежною змінною у цьому дослідженні був латентний період надання допомоги після звернення за нею члена групи. Виявилось, що люди, які мають високий соціальний ранг в колективі, при виникненні ситуації, коли вони потребують допомоги чи консультації від колег, отримують її майже миттєво. Люди, які не вміють встановити соціальні контакти, чекають відповіді на свої звернення за порадами чи консультаційною допомогою значно довше [10].

Таким чином, підводячи підсумки розглянутих в цьому підрозділі ідеографічних досліджень, можна стверджувати, що велика кількість досліджень свідчить про значну роль емоційної сфери людини у міжособистісному спілкуванні і самоорганізації на діяльність. Все це підтримує правомірність гіпотези про велику роль емоційного інтелекту у детермінації успіху життєдіяльності й у подоланні того жахливого сплеску виявлення антагоністичного ставлення людей один до одного, про яке ми раніше згадували, посиляючись на численні дослідження актів тероризму, вандалізму, агресії.

Отже, існує значна кількість ідеографічних досліджень, які свідчать про значущість проблеми виявлення стресозахисного та адаптивного потенціалу емоційного інтелекту. Але, як видно з аналізу зазначених досліджень, методика виявлення ознак адекватності чи неадекватності емоційної поведінки потребує досить високого рівня кваліфікації з боку дослідника чи спостерігача і є дуже складною. Тому залишається дуже актуальною проблема пошуку інших, більш науково обґрунтованих та універсальних підходів до виявлення рівня сформованості емоційного інтелекту.

Дослідження, результати якого розглядаються у даному підручнику, на наш погляд, дає відповідь на питання, як можна адекватно оцінити рівень емоційного інтелекту як важливої передумови самореалізації людини і її успішної соціальної взаємодії з оточуючими.

3.6.4. Методологічні засади концептуалізації феномену емоційного інтелекту та дослідження його основних функцій

Особистість у стресогенних ситуаціях: диференційна модель

Метою дослідження, результати якого аналізуються у даному підручнику, було обґрунтування нового підходу до операціоналізації емоційного інтелекту як інтегральної особистісної властивості, що базується на вивченні цього феномену як особливої форми відображення у свідомості та поведінці людини динамічної єдності внутрішніх (диспозиційних) ознак особистості та її зовнішніх актуальних переживань в ситуаціях емоційного реагування. Розглянемо у даному підрозділі роботи стан дослідження зв'язку особистісних диспозицій з особливостями поведінки людини в стресогенних ситуаціях.

Дослідники стверджують, що особистість є важливою детермінантою характеру поведінки людини у стресогенних ситуаціях життєдіяльності і, як наслідок цього, її здоров'я і психологічного благополуччя [20; 37].

Хоча дослідники не з'ясували в повній мірі, у який спосіб здійснюється вплив особистісних властивостей на здоров'я людини та відчуття нею психологічного благополуччя, є достатньо підстав вважати, що досвід переживання стресу і те, як людина долає стрес, відіграють важливу пояснювальну роль у цьому аспекті. Вивчаючи особливості

поведінки особистості у стресогенних умовах життєдіяльності, дослідники в пошуках індивідуальних розбіжностей відокремлюють два аспекти цієї поведінки: *сензитивність* індивіда до стресорів, тобто міру схильності до переживання тих чи інших ситуацій як стресових, та *інтенсивність* перебігу самої стресової реакції [20].

Вивчаючи роль особистісних властивостей у реагуванні на стресогенні ситуації, дослідники розглядали чотири припущення, за допомогою яких намагались пояснити механізм зв'язку особистісних властивостей з поведінкою особистості у стресогенних умовах:

- Особистість не впливає а ні на сензитивність до стресорів, а ні на інтенсивність переживання (так звана нульова модель);

- особистісний фактор впливає на сензитивність до стресорів, але не впливає на інтенсивність стресового стану (тобто, якщо стресовий стан виникає, він універсально виявляється у кожного індивіда). У цьому варіанті особистість розглядається як фактор, який зумовлює лише частоту переживання стресу, а не його інтенсивність. Такий варіант рідко розглядається в практиці емпіричних досліджень, проте в одному з досліджень [цит. за 50] доведено, що частота виникнення змін у житті людини, які потенційно можуть спричинити виникнення стресових станів, є опосередковуючим фактором зв'язку між нейротизмом як особистісною рисою та психологічним дистресом.

Висловлюється ще одне припущення, згідно якому від особистісних властивостей залежить інтенсивність емоційних реакцій, тобто особливості перебігу стресового стану, а не сензитивність до стресогенних впливів. В літературі з проблем стресу є достатньо даних, які свідчать про наявність такого зв'язку. Так, встановлена залежність інтенсивності переживання стресу від особливостей подолаючої поведінки [23]; від емоційної стійкості людини [37]; від самосвідомості.

На думку дослідників N.Bolger і A.Zukerman [20], оптимальна модель взаємозв'язку властивостей особистості з її поведінкою в стресогенних ситуаціях повинна містити як оцінку сензитивності до стресорів, так і урахування інтенсивності перебігу стресових реакцій. На підтримку правомірності цього твердження вони посилаються на дослідження Smith, T and Anderson, N. [цит. за 20, с.892], в якому доведено, що обидва фактори: висока сензитивність до стресорів та інтенсивність переживання стресу можуть слугувати поясненням того, чому особистості типу А частіше страждають від судинних захворювань. В їх роботі міститься також посилання на дослідження N.Bolger & E.Schilling, які емпірично продемонстрували, що саме частотою виникнення стресових реакцій і їх інтенсивністю можна пояснити те, як високий рівень нейротизму як особистісної властивості призводить до дистресу у повсякденному житті. Вони також довели, що інтенсивність переживання стресу вдвічі більше зумовлює зв'язок нейротизму з дистресом, ніж сензитивність до стресорів [цит. за 20, с.892-893].

Подальше уточнення механізму зв'язку особистісних факторів з реактивністю людини на стресові впливи йшло шляхом диференційованого аналізу поведінки людини у критичних ситуаціях життєдіяльності з точки зору: а) вибору стратегії подолання стресу; б) ефективності подолаючої поведінки. Добір стратегій подолаючої поведінки має відношення до того, які зусилля людина докладає для виконання тієї чи іншої діяльності при виникненні стресової ситуації, а ефективність подолаючої поведінки виявляється в тому, якою мірою ці зусилля подолання стресу виявляються ефективними і призводять до зменшення негативних наслідків стресової ситуації.

Було продемонстровано, що вплив індивідуальних особистісних розбіжностей у виявленні реактивності до стресу, тобто інтенсивності перебігу стресового процесу, може бути операціоналізований за допомогою диференціального аналізу вибору стратегій подолаючої поведінки та оцінки ефективності зусиль по подоланню стресу [20, с.893-901]. Дослідження базувалось на аналізі спостережень його учасників за власними емоційними переживаннями на протязі 14 днів. Досліджуваними були студенти університету з різними рівнями нейротизму. Вивчалась, зокрема, частота міжособистісних конфліктів, зареєстрованих досліджуваними у щоденниках, та тип стратегії подолаючої поведінки, яка застосовувалась в цих конфліктних ситуаціях. Результати дослідження свідчать про те, що учасники дослідження, які мали високий рівень нейротизму, відрізнялись більшою сензитивністю до переживання стресових реакцій в ситуаціях повсякденних міжособистісних конфліктів, а також переживали ці конфлікти більш інтенсивно. Крім того, автори встановили, що досліджувані з високим та низьким рівнями нейротизму відрізняються як у доборі стратегії подолаючої поведінки, так і в ефективності їх зусиль по подоланню стресу. Вони стверджують, що такий комплексний підхід до вивчення взаємозв'язку особистісних факторів з актуальними переживаннями раніше не застосовувався і є певним внеском у дослідження механізму впливу особистісних факторів на інтенсивність та частоту виникнення стресових станів у різноманітних ситуаціях життєдіяльності.

Це дослідження дозволило також встановити, що інтенсивність переживання емоційного стану в ситуаціях конфлікту в більшій мірі пояснює вплив нейротизму на повсякденні переживання дистресу, ніж сензитивність до конфліктів, тобто частота виникнення емоційних реакцій в ситуаціях конфлікту. Хоча дослідники не звертали достатньої уваги на вивчення ролі інших властивостей особистості як вірогідних детермінант ефективності її поведінки у подоланні стресу, отримані результати дослідження, проаналізованого вище, підтверджують доцільність подальшої уваги у майбутніх дослідженнях саме до цього аспекту вивчення поведінки людини в умовах стресу.

Взаємозв'язок особистісних факторів з характером реактивності чи ефективності поведінки при виникненні стресогенних ситуацій вивчався також з позицій так званої транзактної моделі стресу [37].

Згідно цієї моделі, стрес розглядається як результат оцінки суб'єктами подій та ситуацій як таких, що перевищують його адаптаційні ресурси. В цій моделі роль когнітивної активності, тобто активності, пов'язаної з оцінкою, є центральною, а емоції розглядаються як результат цієї оцінки. Як відомо, подібна модель стресу розробляється і у вітчизняній психології стресу, зокрема, в роботах П.В.Сімонова (1970) (так звана інформаційна теорія емоцій). Згідно цієї моделі обґрунтованим виявляється твердження, що, емоції, хоча і частково, є результатом саме когнітивної оцінки особистістю певної ситуації як загрозової чи незагрозової. Емоції виступають як детерміновані і стійкими особистісними властивостями. Подібне припущення висловлюють такі сучасні автори, як P.McCrae and P.Costa, D.Watson, D.Gallagher та інші.

Крім нейротизму як особистісного фактору, який пов'язують із сензитивністю до стресогенних впливів та інтенсивністю переживання стресових реакцій, дослідники згадують також і можливий вплив екстраверсії/інтроверсії, відкритості новому досвіду, сумлінності на оцінку стресогенних ситуацій життєдіяльності в негативному чи позитивному аспектах [10].

Як згадувалось вище, велика увага у вивченні механізму впливу особистості на

ефективність її функціонування в критичних ситуаціях життєдіяльності останнім часом стала приділятися стратегії подолаючої поведінки. Тенденцію добирати ті чи інші стратегії в ситуаціях подолаючої поведінки почали розглядати як більш менш стійку характеристику поведінки, пов'язану з рисами особистості.

Якщо роль нейротизму і частково екстраверсії у перебігу стресового процесу вже дуже добре описана і детально з'ясована в літературі [37], то значно менше досліджень проведено у напрямку вивчення ролі інших особистісних факторів, які можуть впливати на емоційну поведінку людини. Проте, останнім часом проведено декілька спостережень, які вказують на те, що сумлінність як один з п'яти великих факторів особистості та гнучкість у спілкуванні теж відбиваються певною мірою у поведінці людини в стресогенних ситуаціях. Зокрема вказується, що ці фактори особистості пов'язані зі стресом і поведінкою, спрямованою на подолання стресу. Вони пов'язані також і з почуттям психологічного благополуччя [54], а також з поведінкою, спрямованою на підтримку людиною власного здоров'я. Деякі автори констатують на підставі проведених ними досліджень та спостережень, що сумлінність як фактор особистості можна розглядати як психологічний фактор для прогнозування довголіття людини. Ці дослідження можна вважати дуже цікавими і такими, що відкривають можливості для прогнозування ефективності життєдіяльності людини [11].

Завершуючи огляд публікацій з проблеми зв'язку особистісних факторів з особливостями поведінки людини в емоційних ситуаціях, ми вважаємо доцільним зупинитись ще на дослідженні, результати якого доповідались на 8-ій Європейській конференції з психології особистості в Генті. Автор дослідив, що стрес, пов'язаний з професійною діяльністю людини, виявляється пов'язаним і з такими факторами особистості, як сумлінність та гнучкість у спілкуванні або прийнятті інших людей такими, як вони є. Це дослідження, проведене французьким дослідником Роландом Жан П'єром, дозволило підтвердити, перш за все, центральну роль нейротизму (емоційної стійкості) в стресовому процесі. Емоційна стійкість виявилась пов'язаною як із сензитивністю до ситуацій, які потенційно можуть викликати стресові реакції, так і з добром стратегій подолаючої поведінки в стресі. Автор посилається на серію досліджень, при виконанні яких було встановлено, що переважаючим типом подолаючої поведінки при високому рівні нейротизму або низькому рівні емоційної стійкості є емоційне реагування на стресову ситуацію. Подібні ж результати зафіксовані і в наших дослідженнях. Дуже цікавими, на наш погляд, є результати, які свідчать про зв'язок інших особистісних диспозицій, зокрема, таких факторів, як гнучкість у спілкуванні, з поведінкою в емоційних ситуаціях [10].

Наводяться суперечливі дані щодо впливу гнучкості у спілкуванні на емоційний стан людини в стресогенних ситуаціях. Деякі автори повідомляють про зв'язок між гнучкістю у спілкуванні та сензитивністю до стресогенних ситуацій професійного спрямування. Одночасно встановлена наявність позитивного зв'язку між особистісними досягненнями у професійній сфері діяльності та гнучкістю у спілкуванні. Ми вже посилались на роботи, в яких згадується такий зв'язок [39]. Встановлено, що вміння спілкуватись з іншими людьми, - а воно зумовлюється саме гнучкістю, - сприяє ефективності у професійній діяльності. Автори вважають, що їх останні висновки відносно того, що гнучкість у спілкуванні знаходиться у позитивному зв'язку з досягненням успіху у професійній діяльності підтверджується також тим, що цей фактор має позитивний зв'язок із психологічним благополуччям.

Що стосується особливості впливу сумлінності як одного з п'яти факторів так званої великої п'ятірки факторів на перебіг поведінки, спрямованої на подолання стресу, то

відносно цього у авторів дані більш чіткі і не протиречуть даним, отриманим іншими авторами. Стверджується, зокрема, що ця особистісна властивість має зворотній зв'язок із сензитивністю до стресу і прямий - з вірогідністю вибору продуктивної подолаючої стратегії у стресогенній ситуації, зокрема стратегії концентрації на задачі (problem – solving technique).

У попередніх дослідженнях було також встановлено, що ця особистісна властивість позитивно пов'язана з психологічним благополуччям [54] й з особистісними досягненнями в сфері професійної діяльності, а також з поведінкою, спрямованою на підтримку здоров'я та з прогнозуванням довголіття.

Таким чином, сумлінність, яку до цього часу майже не розглядали при аналізі особливостей емоційного функціонування людини, виявляється особистісним фактором, що справляє як стресозахисний, так і адаптивний вплив на поведінку людини у критичних ситуаціях діяльності.

Звичайно, автори зауважують, що потрібні подальші дослідження у напрямку вивчення стресозахисної функції особистісних характеристик.

Таким чином, ми розглянули деякі фактори, які входять у п'ятифакторну модель особистості, з точки зору їх стресозахисної та адаптивної ролі. Ця модель особистості зараз перебуває в центрі уваги дослідників з проблем психології особистості, як можна судити по матеріалах останньої спеціальної Європейської конференції з психології особистості у Йені (Німеччина, 2002р.) [63]. Саме ця модель є провідною у вивченні особливостей впливу особистісних факторів на ефективність функціонування людини в різноманітних ситуаціях життєдіяльності. Чотири фактори особистості були розглянуті як такі, що мають безпосереднє відношення до вивчення особливостей поведінки людини в емоціогенних ситуаціях, а саме нейротизм (емоційна стійкість), екстраверсія, гнучкість у спілкуванні, сумлінність [37; 54].

Останній фактор, на якому необхідно зупинитись у цьому контексті, це відкритість новому досвіду, тобто фактор, який має безпосереднє відношення до виявлення інтелектуальної активності людини. Дослідження, які проведені з приводу ролі цього фактору у функціонуванні особистості, свідчать про те, що відкритість новому досвіду позитивно пов'язана з креативністю і негативно - з тривожністю; люди, які мають низький рівень відкритості досвіду, схильні переживати високу ситуативну та особистісну тривожність [54]. Крім того, в літературі є дані, які свідчать про те, що відкритість новому досвіду корелює з толерантністю до невизначеності як особистісною характеристикою: люди, що характеризуються як не толерантні до ситуацій невизначеності, мають більш високий рівень особистісної та ситуативної тривожності, ніж ті, що мають високий рівень толерантності до невизначеності, що пов'язано з відкритістю досвіду [54].

Таким чином, аналіз літератури, представлений у цьому підрозділі, дає підстави вважати, що практично усі п'ять факторів особистості мають безпосереднє відношення до поведінки в емоціогенних ситуаціях і детермінують цю поведінку. Тому нам здавалося цілком можливим запропонувати, - що й було зроблено у доповіді на Європейській конференції з психології особистості у 2000р., - розглядати ці фактори особистості як диспозиційні ознаки емоційної розумності людини, які мають безпосереднє відношення до визначення і операціоналізації емоційного інтелекту.

3.6.5. Внутрішні та зовнішні компоненти емоційного інтелекту і особливості їх виявлення як динамічної єдності

Одним з основних принципів, на якому фактично базується будь-яка концепція і теорія, що існує на даний момент в психології, зокрема, теорія діяльності, установки, системної організації психічних процесів і функцій, відносин, соціальної перцепції, індивідуальних розбіжностей, є принцип єдності зовнішнього і внутрішнього у детермінації психічного.

Більш того, різноманітні напрями психотерапії: психоаналіз, аналітична психологія, гештальттерапія, індивідуальна психотерапія, нейролінгвістичне програмування звертаються до цього принципу, імпліцитно чи експліцитно, у пошуках засобів проникнення з зовнішнього світу людини у внутрішній, у спробах модифікувати внутрішній світ людини з метою оптимізації її функціонування у зовнішньому світі, забезпечивши гармонізацію одного з іншим. Хоча наукових робіт, у яких ця проблема виступала б як самостійний предмет дослідження, дуже мало і вони переважно пов'язані з вивченням відбиття внутрішнього світу людини у її творчій діяльності, важко знайти конкретні психологічні дослідження, в яких би ідея єдності зовнішніх та внутрішніх аспектів психічного не розглядалася б у тому чи іншому вигляді, зокрема, у застосуванні для вирішення провідної задачі психологічної науки – побудови моделі внутрішнього світу людини [11].

Метою цього підрозділу є спроба продемонструвати плідність застосування деяких психологічних положень, що витікають з цього принципу, для вирішення двох основних задач дослідження:

- 1) обґрунтування правомірності виділення феномену емоційного інтелекту як самостійного об'єкту дослідження, який нещодавно ідентифікувався у психології особистості і ще недостатньо вивчений у вітчизняній психології;
- 2) для розкриття механізму зв'язку внутрішніх (диспозиційних) характеристик особистості з її актуальними переживаннями в різноманітних ситуаціях життєдіяльності як основи для операціоналізації феномену емоційного інтелекту і визначення його стресозахисної та адаптивної функцій.

Розглянемо деякі вихідні положення зазначеного принципу у формулюваннях, запропонованих С.Л. Рубінштнейном [13], який, як відомо, ввів у науковий перебіг принцип єдності внутрішнього і зовнішнього у детермінації психічного [13], що знайшов подальшу конкретизацію, зокрема, при вирішенні задачі побудови моделі суб'єктивного (внутрішнього) світу людини у численних дослідженнях.

Існування внутрішнього світу людини у певний час розглядалося як несумісне з визначенням відображувального характеру психіки, хоча, як правомірно стверджує Б.Ф.Ломов, внутрішній світ є відображенням, але таким, що складно організоване, накопичене на протязі життя, що містить різні рівні глибини і аспекти усвідомленого та неусвідомленого, що відбиває унікальність кожної особистості [11].

Одне з провідних тверджень, що витікає з принципу єдності зовнішнього і внутрішнього у детермінації психічного, сформульоване С.Л. Рубінштнейном, полягає в тому, що «різні рівні і типи свідомості визначають разом з тим і різні рівні або типи поведінки (реакція, свідомо дія, вчинок), тобто свідомість як вища форма розвитку психіки людини зумовлює зміну внутрішньої природи дії, або актів поведінки, а зміна природи є разом з цим і зміною психологічних закономірностей їх зовнішнього об'єктивного перебігу» [13, с.11].

Конкретні форми реалізації єдності зовнішнього і внутрішнього та характер їх відбиття

в актах життєдіяльності людини змінюються в процесі психологічного розвитку, що виявляється у зростанні активності людини як суб'єкту власної життєдіяльності.

Активність є фундаментальною ознакою психіки людини. Відповідно до визначення, що надається у психологічному словнику, «активність характеризується зумовленістю дій суб'єкту специфікою його внутрішніх станів безпосередньо в момент здійснення дій, на відміну від реактивності, коли дія зумовлена попередньою ситуацією».

Активність може бути і надситуативною, тобто такою, що спрямовується особистісними настановами та цінностями, виходить за межі вихідних цілей діяльності. Отже, підвищення у зовнішній поведінці «питомої ваги» активності в порівнянні з реактивністю свідчить про збільшення ролі внутрішнього у порівнянні з зовнішнім у детермінації цієї поведінки [11].

Саме це фундаментальне положення психологічної теорії, що знайшло відображення у психологічних словниках, тобто набуло статусу загальноновизнаного, і можна вважати вихідним для визначення психологічної реальності існування різних рівнів свідомого регулювання емоційних процесів. Воно дає підстави вести розмову про інтелектуальне (свідоме) у детермінації зовнішніх форм поведінки, породжених і спрямованих емоційними процесами. Можна припустити, що реактивна дія позбавлена інтелектуального компоненту, вона детермінована попередньою ситуацією і фактично дзеркально відбиває її за модальністю емоційного забарвлення (на мене гримнули дверима – я у відповідь гримну теж).

На жаль, як справедливо зазначає В.П.Зінченко, «... не так уж мало людей мыслят, точнее, принимают решения по механике условных рефлексов» [11].

Таку поведінку можна розглядати як форму зовнішнього відбиття досить низького рівня внутрішньої активності суб'єкта (у дії присутній емоційний компонент і мабуть повністю відсутній інтелектуальний).

Усвідомлена дія, на відміну від реактивної, спирається на мислену активність: розмірковування, співвіднесення наявної ситуації з минулим, прогнозування її майбутніх наслідків, що може відбивати появу інтелектуального компонента у детермінації зовнішнього виявлення емоцій, тобто певного рівня виявлення емоційного **інтелекту**.

Як відомо, центральним компонентом цієї властивості розробники концепції емоційного інтелекту вважають, саме, здатність людини стримувати імпульсивні реакції (на мене гримнули дверима, а я замислюсь, чому це відбулося, перш ніж якось реагувати).

Отже, про психологічну реальність існування феномену емоційного інтелекту свідчить наявність у людини властивості відображення зовнішньої ситуації у різних формах. Відображення ситуації у різних формах, як відомо, є випереджаючим. В процесі його здійснюється селекція інформація. Це дає можливість прогнозувати майбутнє. Що трапиться, якщо у відповідь на образі від когось людина відповідатиме образливою поведінкою? Тільки загострення конфлікту.

Отже, існування зазначених вище різних форм реагування на одну й ту ж ситуацію є аргументом на підтримку ствердження Б.Ф.Ломовим існування різних видів відображення, які здійснюються на:

- сенсорно-перцептивному рівні діяльності;
- рівні поняттєвого мислення, інтелекту;
- вищому рівні свідомості.

Вищою формою відображення дійсності, що виступає як складна система, здатна до розвитку і саморозвитку, згідно класифікацій форм психічного відображення, розглянутих

вище, можна вважати свідомість. Свідомість несе у своїх структурах «привласнений» суспільний досвід. Той факт, що одна і та ж людина поводить ся в одних і тих же ситуаціях, зокрема пов'язаних з емоційним реагуванням, по-різному: в одній ситуації – у відповідності з вимогами соціальних норм, культурних стереотипів, в інших – на сенсорно-перцептивному рівні (реактивна дія), свідчить про принципову можливість довільного контролювання людиною власних емоцій, регулювання поведінки у відповідності з певними настановами.

Це підтверджує правомірність виділення емоційного інтелекту як специфічної властивості особистості, що виникає на достатньо високому рівні відображення дійсності - рівні свідомості.

Доступність людині ідеальної форми відображення дійсності надає їй відносну незалежність від безпосереднього моменту. Її поведіння у кожний даний момент визначається не тільки даним моментом, але також попередньою «історією» і уявленнями про майбутнє, задумами, цілями, уявленнями про принципи поведіння – що і є складовими «внутрішнього світу людини» [11].

Звідси логічним здається висновок, що емоційний інтелект можна вважати однією з форм відображення у зовнішній поведінці суб'єкта його відносної незалежності від безпосереднього моменту життєдіяльності, у якому відбувається емоційне реагування. Зростаючі рівні цієї незалежності і виявляються у різних типах внутрішньої форми організації дій, розглянутих вище: реактивна дія - низький рівень ситуаційної незалежності, свідомо дія - більш високий рівень незалежності від ситуації; вчинок – «надситуативна дія», що базується на особистісних настановах, - найвищий рівень незалежності.

Можна уявити різні форми зовнішнього виявлення особливостей внутрішньої детермінації дії, які відбиватимуться у поведінці у різних формах. Наприклад, у міжособистісній взаємодії наявність внутрішніх настанов відносно емоційного реагування може знайти виявлення у меншій сензитивності людини до емоціогенних ситуацій, у зовнішній – у певній «не конгруентності» модальності емоцій суб'єкта і партнера по спілкуванню при виявленні з боку останнього негативних емоцій і таке інше.

Життєдіяльність людини з розвиненою свідомістю характеризується активним перетворенням середовища, зумовленим моделлю потрібного майбутнього суб'єкта, бо з підвищенням рівня психічного відображення підвищується адаптивність організму при взаємодії з навколишнім середовищем.

Емоційний інтелект, на наш погляд, теж можна розглядати як одну з форм виявлення високого рівня психічного відображення, адже він передбачає спроможність людини співпрацювати з оточуючими, встановлювати сприятливі стосунки з ними (міжособистісний інтелект) та самоорганізовуватись на діяльність, досягаючи певної «екологічної майстерності», вміння упорядковувати, перетворювати власне середовище на власну користь (внутрішньоособистісний інтелект).

Згідно з сучасними загальнопсихологічними уявленнями про динамічну єдність зовнішнього і внутрішнього у детермінації життєдіяльності людини, збільшення ролі внутрішнього у детермінації поведіння реалізується не тільки у появі функції прогнозування майбутніх наслідків діяльності, але й у здійсненні суб'єктом свідомого вибору тієї чи іншої форми діяльності, бо на високому рівні розвитку свідомості активність людини здобуває якісну своєрідність. Як правомірно підкреслював Л.М.Веккер, «... унікальність по порівнянню з іншими, більш елементарними проявленнями характеру активності психического процесса состоит в том, что на всех уровнях поведения – от простейшего

локомоторного акта до вищих проявлень розумности и нравственности в произвольном человеческом поступке конкретные параметры структуры и динамики этого акта не могут быть непосредственно выведены ни из физиологических сдвигов внутри организма, ни из физических свойств воздействующих на него стимулов» [11].

Визнання такої специфіки перебігу психічних процесів на вищому рівні розвитку свідомості дає всі підстави стверджувати, що і відносно емоційних процесів (як різновиду психічних процесів) цілком можливою є ситуація, коли суб'єкт, незалежно від фізіологічних змін, що відбувається в його організмі при перебігу емоційного процесу, а також незалежно від фізичних властивостей зовнішніх стимулів, що зумовили виникнення емоційного процесу, може реагувати на ситуацію по-різному, тобто регулювати власний емоційний стан у відповідності з уявленнями про норми розумної поведінки, моральними настановами, обирати відповідну форму поведінки. Це дозволяє вважати емоційний інтелект – формою виявлення активності у людському вчинку, тобто вести розмову про принципову можливість регулювання власних емоцій (в чому і виявляється «не виводимість» безпосередньої поведінки людини з фізіологічних змін у її організмі, що супроводжують емоційний процес). Це можна розглядати і як гідний аргумент критикам концепції емоційного інтелекту, що ставлять під сумнів правомірність поєднання емоцій з інтелектуальними (свідомими) зусиллями суб'єкту, не заперечуючи при цьому наявність емоційної стійкості як емоційної властивості людини.

Особи з низькою емоційною стійкістю можуть демонструвати певний рівень емоційно розумної поведінки, хоча «ціна» внутрішніх зусиль для здійснення такої форми поведінки в них вища, ніж у емоційно стійких суб'єктів. Отже, психіка є внутрішньою стосовно навколишньої дійсності і вона містить в собі своє власне психічне «внутрішнє» і власне психічне «зовнішнє». У відношенні до розмежування цих сторін психічного у феномені емоційного інтелекту, можна говорити про **інтелектуальну** складову цього феномену як внутрішнє, а **емоційну** – як зовнішнє.

Уявлення людини про адекватність тієї чи іншої форми поведінки, те, що детермінує вибір конкретної форми поведінки з ряду можливих альтернатив, – і можна вважати **внутрішнім** у емоційному інтелекті, а самі характеристики перебігу емоційної поведінки (її зміст, якісні та кількісні ознаки) – **зовнішнім**. Зовнішнім по відношенню до вивчення емоційного інтелекту як компоненту внутрішнього світу людини є форми поводження людини, її діяльність, характер її спілкування, тощо.

За влучним висловлюванням Д.О. Леонтьєва [2, с.7] «... внутрішнє не тільки відбиває, але й породжує продуктивну здатність внутрішнього». Емоційний інтелект теж, на наш погляд, як відбиває певний аспект внутрішнього світу людини, так і породжує конкретні форми розумної зовнішньої поведінки людини. Проте, цей зв'язок є дуже складним. Як відмічає С.Л.Рубінштейн, «зовнішній аспект поведінки не визначає її однозначно, тому, що акт діяльності сам виступає як єдність зовнішнього і внутрішнього, а не тільки як зовнішній акт, який лише зовнішнє співвідноситься із свідомістю» [13, с.11].

В.П.Зінченко зазначає два напрями «особисто-суспільної» взаємодії людини: соціалізацію індивіда та індивідуалізацію соціального життя, породження індивідуальної свідомості, нового змісту. Щоб зрозуміти функціонування свідомості людини, необхідно вийти за її межі, звернувшись до контексту реального життя. Таке бачення внутрішнього у контексті життєдіяльності розробляється у межах діяльнісного підходу. Як стверджують прихильники діяльнісного підходу до аналізу життєдіяльності людини, у термінах цього

підходу можна описати будь-яку взаємодію суб'єкта зі світом: конкретне поведження людини в тій чи іншій ситуації діяльності, спілкування, професійну діяльність.

Психічна реальність – це специфічний спосіб взаємодії людини з оточуючим середовищем – з фізичним і соціальним. Як ми детальніше проаналізували в попередньому підрозділі цієї роботи, розглянувши когнітивно-експерієнціальну модель сприйняття особистістю навколишнього світу, індивідуальна психічна реальність особистості відбивається і в актах її взаємодії зі світом, і в актах спілкування з оточуючими, і у ставленні до себе як суб'єкту життєдіяльності.

Оскільки, як ми вважаємо, емоційний інтелект людини є основним аспектом відбиття її психічної реальності, до його операціоналізації можна застосувати ті підходи, які сформувались до дослідження психічної реальності у цілому. Розглянемо детальніше деякі з них, щоб з'ясувати специфіку їх застосування до вивчення феномену емоційного інтелекту.

У відповідності з тим, що психологічні механізми, стратегії і тактики способу життя індивіда не є іманентними, а формулюються і закріплюються в процесі індивідуальної за формою реалізації способу життя людей, емоційний інтелект теж не є іманентним, він може розвиватись, вдосконалюватись, зростати. Справа в тому, що взаємодія зовнішнього та внутрішнього у суб'єктивному світі людини є не тільки формою їх співіснування в єдності, але й необхідною умовою їх розвитку. Як стверджують дослідники проблеми форм співвіднесення зовнішнього і внутрішнього, «...человеческий индивид в процессе своей жизнедеятельности приобретает такие свойства, которые не predeterminedены однозначно ни внешними воздействиями, ни внутренними природными данными. Они – результат их взаимодействия, деятельности индивида как единого саморегулирующегося целого». Провідна роль тут належить власній активності суб'єкта, результатом якої є не тільки перетворення зовнішнього світу, але формування специфічного цілісного, відносно-самостійного внутрішнього світу людини.

У формуванні внутрішнього світу людини дослідники виокремлюють три його плани, які, на наш погляд, співвідносяться з аспектом виявлення емоційного інтелекту, а саме:

- інтеріндивідуальний – простір міжіндивідуальних зв'язків, у якому людина здійснює свої вчинки (цей план співвідноситься, як ми вважаємо, з міжособистісним інтелектом);

- інтраіндивідуальний план – занурення у внутрішній простір, вихід за межі ситуативних вимог і рольових предписань – здійснення «надситуативної активності» (який можна співвіднести з внутрішньоособистісним інтелектом, провідним аспектом виявлення якого, як зазначалось у попередньому розділі роботи, можна вважати самомотивування суб'єкта на діяльність);

- метаіндивідуальний план – вплив, що особистість робить на інших людей .

Хоча метаіндивідуальний аспект не визначається окремо в структурі емоційного інтелекту, він цілком впливає з неї – людина з високим рівнем емоційного інтелекту спроможна впливати своїм власним прикладом поведження на оточуючих.

Характеризуючи інтраіндивідуальний план виявлення емоційного інтелекту, дослідники цього феномену, як згадувалось вище [53], стверджують, що особи, які володіють розвиненим емоційним інтелектом, демонструють «... вміння, що дозволяють ним гармонійно вписуватись в картину людських взаємовідносин» [53], встановлювати доброзичливі стосунки, адекватно інтерпретувати емоції інших, виявляти соціальну адаптивність і толерантність.

Інтраіндивідуальний емоційний інтелект виявляється відповідно у вмінні здійснювати

самоспостереження, ідентифікувати власні емоції в момент їх виникнення, знаходити шляхи, які дозволяють долати жах, гнів, тривогу, сум, здійснювати самоконтроль, відкладати задоволення теперішніх потреб заради більш значущих віддалених цілей, самомотивуватись на діяльність. Можна припустити, що найвищий рівень розвитку емоційного інтелекту дає можливість людині здійснювати і вплив на інших людей, тобто реалізовувати метаіндивідуальну активність. Проте розробники концепції емоційного інтелекту, на наш погляд, недостатньо розкривають механізм його формування, що необхідно для розробки критеріїв оцінки рівня його сформованості. Адже конкретна поведінка людини в різноманітних ситуаціях спілкування є вторинною, зовнішньою, без розуміння внутрішніх механізмів якої неможливо розвивати емоційний інтелект. Отже, на роль структурної одиниці емоційного інтелекту може, як здається, претендувати емоційний процес як різновид психічних процесів.

Як стверджують дослідники процесу становлення внутрішнього світу людини, механізмом його формування є інтеріоризація та екстеріоризація досвіду. Процес інтеріоризації, - за П.Я.Гальпериним, - є процес формування внутрішнього плану здійснення діяльності, тобто інтелектуальний процес. Він здійснюється в ході інтеріоризації зовнішніх форм діяльності і знову реалізується в них. Можна припустити, що ці процеси обслуговують механізм розвитку й емоційного інтелекту: людина інтеріоризує знання і спостереження (і результат власного досвіду) щодо ефективних форм емоційного реагування, які сприяють успішній адаптації в умовах взаємодії з навколишнім світом і спілкуванню з оточуючими, і екстеріоризує їх у вигляді відповідних дій і вчинків.

Останнє, звичайно, потребує певних вольових зусиль, бо регуляція внутрішніх і зовнішніх дій, психічних процесів лежить, як відомо, в основі вольової регуляції, одним з механізмів якої є зміна змісту дій. Можливо саме в цьому напрямку – зміні змісту дій і доцільно вести пошуки шляхів управління розвитком емоційного інтелекту та виокремлення його структурних одиниць, основною з яких є емоційний процес. Саме в його перебігу і необхідно шукати механізм формування емоційного інтелекту та шляхи його операціоналізації як основу для розробки критеріїв оцінки рівня сформованості цієї особистісної властивості. Адже конкретна поведінка людини в різноманітних ситуаціях спілкування є вторинною, зовнішньою, безрозуміння внутрішніх механізмів якої неможливо розвивати емоційний інтелект. Ми вже посилались вище, цитуючи Л.М.Веккера, на особливу роль психічних процесів у формуванні внутрішнього світу людини, додамо до цього, що, на його думку, саме психічні процеси є парадоксальним втіленням властивостей зовнішнього світу у станах іншого об'єкту – органах психічного акту, або, навпаки, «перевтілення власного нутра» (за оригіналом Веккера Л.М. [11]) носія психіки у властивостях іншого об'єкту. Можна погодитись з Веккером, що психічні процеси є структурними одиницями внутрішнього світу. Звідси логічним здається висновок, що емоційні процеси, зокрема, показники їх перебігу: частота, умови виникнення, зміст можна вважати структурними одиницями емоційного інтелекту, які можна вивчати у різних їх вимірах як критерії рівня сформованості цієї інтегральної властивості особистості і як основу для її цілеспрямованого формування. Справа в тому, що, як цілком слушно стверджує К.А.Абульханова-Славська (1999), психічні процеси є якби «посередниками» між внутрішнім і зовнішнім світом людини на будь-якому рівні активності. Таке визначення ролі психічних процесів відкриває шлях до реалізації суто психологічного підходу до операціоналізації емоційного інтелекту - крізь аналіз особливостей перебігу емоційних процесів.

В пошуках шляхів операціоналізації емоційного інтелекту ми звернулись до більш детальної характеристики виникнення і перебігу психічних процесів як структурного елементу, що відбиває особливості психічної суб'єктивної реальності людини. За Б.Ф.Ломовим на перебіг психічного процесу впливає діяльність, яку він супроводжує, отже перебіг психічного процесу відбиває взаємодію зовнішнього і внутрішнього світу людини, що здійснюється в руслі діяльності. Саме в результаті діяльності, інтеріоризації її зовнішніх форм, формується, а потім збагачується досвід.

Характеризуючи індивідуальні ознаки внутрішнього світу людини, дослідники звертаються до різноманітних аспектів перебігу психічних процесів, які є притаманними і діяльності. На підставі досвіду, що накопичений людиною, «... возникает возможность моделировать обобщенный идеальный образ действия и отражать реальный способ действия. Сознание осуществляет функцию контроля и оценки, строит стратегию и тактику деятельности, выделяет принцип действия все более высокого уровня (с точки зрения ее иерархии)».

Картина взаємодії зовнішнього і внутрішнього в єдності психічного доповнюється категоріями ставлення і змісту. Так В.М.М'ясищев, розвиваючи ідею Лазурського А.Ф. про ендо- і екзопсихіку, зазначає, що психологічним «ядром» особистості є індивідуальна цілісна система її суб'єктивно оцінювальних ставлень до дійсності, що представляють собою інтеріоризований досвід взаємовідносин з іншими людьми в умовах соціального оточення і процес взаємодії зі світом як результат цього досвіду.

На наш погляд, у емоційному інтелекті теж міститься у якості його інтелектуального компоненту певна система суб'єктивно **оцінювальних ставлень** особистості до світу, взаємовідносин з іншими людьми, ставлення до себе як суб'єкту життєдіяльності, яка і реалізується у поведінці в процесі життєдіяльності. Саме наявність цілісної індивідуальної системи оцінювальних ставлень і дає змогу людині реалізувати активність на «над ситуативному» рівні «у вигляді вчинків, а не дій», які здійснюються у безпосередній ситуації. Отже, це ще раз підтверджує правомірність твердження про існування емоційного інтелекту, про реальність різних рівнів його виявлення і відкриває нові шляхи до пошуку критеріїв його об'єктивного оцінювання та цілеспрямованого розвитку.

Як підкреслює Д.О.Леонтьєв [2], смисленна регуляція життєдіяльності людини дає їй можливість «звільнитись від влади» безпосередньої ситуації, довільно регулювати власну поведінку, ставити і реалізовувати віддалені цілі. Детермінованість життєдіяльності суб'єкту світом, у якому відбиваються змістовні зв'язки, розвиваючись переходить у свою діалектичну протилежність – здатність суб'єкту активно діяти, цілеспрямовано змінюючи свій життєвий світ [2, с.29]. Динаміка смислоутворення на рівнях зрілої, «самоусвідомлюючої себе особистості» відбиваються в упорядкуванні свого внутрішнього світу, коли саме змістовна сфера все в більшій мірі стає «точкою приложениа сил личности» (Братусь Б.С.).

Якщо звернутись до нещодавньої спроби А.В. Петровського і М.Г.Ярошевського (1998) упорядкувати 24 основних поняття психології у вигляді «категоріальної мережі», спираючись на яку, як вони стверджують, можна чітко усвідомити багаторівневу системну детермінацію і структуру психічного, в емоційний аспект функціонування людини можна вписати і поняття емоційного інтелекту. Як відомо, цей аспект представлений у згаданій мережі такою ієрархією понять (у напрямі від нижчого рівня до вищого): афективність, переживання, почуття, зміст. Афективність відповідає протопсихологічному рівню, тобто організменому рівню емоційного реагування. Реагування на цьому рівні базується на

розрізненні зовнішніх умов на такі, що є сприятливими, чи несприятливими для організму. Це - найнижчий рівень психічної адаптації.

Рівням «психосфери» (тобто рівню «індивіда» та «я») відповідають в ієрархії афективності: переживання і почуття, а на вищому рівні, який співвіднесений авторами з «ноосферою», емоційне реагування здійснюється з опорою на зміст. Цей рівень характеризує функціонування суб'єкту життєдіяльності як особистості. На наш погляд, емоційний інтелект як складова внутрішнього світу особистості відповідає саме цьому вищому рівню функціонування суб'єкту життєдіяльності, провідною ознакою якого можна вважати внутрішню мотивацію емоційного реагування. Внутрішню мотивацію дослідники визначають як «... конструкт, описуючий такої тип детермінації поведінки, когда иницирующий и регулирующий его факторы проистекают из внутриличностного “я” и полностью находятся внутри самого поведения».

Етапи зміни характеру емоційного реагування людини в процесі її психічного розвитку ми спробували визначити, враховуючи підходи і результати досліджень індивідуальних особливостей функціонування внутрішнього світу людини і аспектів його відбиття у її зовнішній поведінці. Крім розглянутих вище у даному підрозділі особливостей взаємодії зовнішнього і внутрішнього як єдності психічного, варто зупинитись ще на декількох аспектах взаємодії зовнішнього та внутрішнього, у світлі яких дослідники розглядають процес розвитку суб'єктивної реальності особистості або її внутрішнього світу. Необхідно підкреслити, зокрема, особливість свідомості, яка на відміну від пізнання, відображає світ відносно суб'єкту: людина сприймає не тільки те, що є у світі, а, передусім, те, що для неї самої є значущим.

У відповідності з цим індивідуальна особистість здійснює вчинки, котрі вона обирає довільно і за котрі відчуває власну відповідальність. Дослідники у зв'язку з цим показниками розвитку внутрішнього світу людини вважають, зокрема, способи її поведінки в процесі життєдіяльності, а саме:

1) відповідно до сформованих стереотипів, звичних способів дій (що відбивають логіку її характеру і соціальних ролей);

2) відповідно до її відносин зі світом (що відбиває систему значень);

3) відповідно до власного особистісного вибору на основі волі і відповідальності.

Згідно моделі багаторівневої регуляції соціального поведіння, запропонованої В.А.Ядовим, спрямованість у виборі тієї чи іншої форми поведінки визначається багатьма факторами. Серед них фігурують:

1) ситуативні неусвідомлені установки, що зумовлюють оперативний аспект поведінки;

2) фіксовані соціальні установки, що зумовлюють повторення людиною тих самих дій у подібних ситуаціях поведінки;

3) диспозиційні установки, що, сформувавшись, визначають загальну домінуючу спрямованість особистості в тій чи іншій сферах. Це, як підкреслює автор, - стійкі психологічні утворення, які визначають не випадкову послідовність вчинків і зумовлюють здатність особистості протистояти випадковим змінам ситуацій;

4) система ціннісних орієнтацій, що зумовлює зміст життя, гідні способи його досягнення. Цей рівень відбиває моральну спрямованість особистості, її екзистенціальну сутність - світоглядну позицію.

Вибір людиною тієї чи іншої форми поведінки визначається ознаками «просторової

структури вибору». За визначенням, яке дають цьому поняттю Л.С.Бурлачук і С.М.Морозов, структура вибору містить три виміри:

- полеможливостей (нескінченна кількість можливостей, неозначена та неосмислена людиною);

- «поле можливостей для мене» (у яких відбивається внутрішній момент самовизначення суб'єкту стосовно нескінченного поля можливостей);

- «сфера альтернатив» (у якій відбивається співвіднесення внутрішнього ставлення людини з умовами зовнішньої діяльності).

Отже, вибір є діючою перевагою, що підкреслює її більш високу цінність (у порівнянні з відкинутою альтернативою). Таким чином, у виборі відбивається і внутрішній, і зовнішній світ людини.

У моделі рівневої детермінації емоційного реагування людини на ті чи інші ситуації діяльності, яка буде представлена у заключній частині цього розділу дослідження, ми обрали в якості форми фіксації типу вибору поведінки людиною у конкретній ситуації життєдіяльності вибір стратегії подолаючої поведінки. Вибір тієї чи іншої подолаючої стратегії, спонукою для якого є емоційний процес, відбиває, як ми конкретизуємо пізніше, різні рівні сформованості емоційного інтелекту людини і особливі форми їх зовнішнього виявлення.

Завершуючи стислий огляд взаємодії зовнішнього і внутрішнього в аспекті дослідження розвитку внутрішнього світу людини, зазначимо, що дослідники виділяють принаймні три основних форми їх взаємодії:

1. Домінування зовнішнього над внутрішнім, що знаходить виявлення в екстернальності локусу контролю, привалюванні зовнішньої мотивації поведінки над внутрішньою, екстраверсії над інтроверсією, імпульсивної, ситуаційно залежної поведінки над довільною, що спрямовуються внутрішніми установками людини.

2. Домінування внутрішнього над зовнішнім, що реалізується у тенденціях поведінки, протилежних вищезазначеним, провідною з яких є зростання ролі свідомості, довільності у прийнятті рішень відносно вибору форм діяльності, у здійсненні діяльності, її регулюванні і такі інші.

3. Гармонійна взаємодія зовнішнього і внутрішнього у детермінації життєдіяльності людини. Остання базується на розумінні принципу функціонування підсистем психічного у функціональній системі, що забезпечує гомеостаз організму: підсистеми не тільки взаємодіють у підтриманні гомеостазу, але взаємосприяють одна одній (П.К.Анохін).

Розгляд варіантів взаємодії співвідношення зовнішнього і внутрішнього в єдності психічного під кутом зору одного чи іншого компонента є традиційним для психології. У різних аспектах дослідження цієї проблеми домінування одного з аспектів єдності здобуває якісну своєрідність.

Отже, розглянемо далі запропонований нами варіант застосування принципу єдності зовнішнього і внутрішнього у детермінації психічного для пояснення структури, механізму розвитку та критеріїв оцінювання рівня сформованості емоційного інтелекту. Це – перша спроба вивести проблему вивчення емоційного інтелекту у контекст досліджень, метою яких є виявлення тих аспектів єдності зовнішнього і внутрішнього у психіці людини, що зумовлюють більш-менш розумну регуляцію нею власних емоцій в процесі життєдіяльності і, кінець-кінцем, впливають на саморегуляцію людини і, цілком можливо, на досягнення нею успіху життєдіяльності.

В розробленому нами підході до виокремлення рівнів сформованості емоційного інтелекту поєднані уявлення про закономірності та етапи розвитку суб'єктивного (внутрішнього) світу особистості, про його структурні компоненти і форми зовнішнього виявлення та постулати когнітивно-експерієнціальної теорії суб'єктивної реальності.

Основні положення підходу до оцінки рівня сформованості емоційного інтелекту і детермінації його стресозахисної та адаптивної функцій.

1. Оскільки внутрішній світ особистості відбиває усі аспекти функціонування людини, зокрема її взаємодію з оточуючим світом, з іншими людьми, уявлення про себе як суб'єкт життєдіяльності, емоційний інтелект можна розглядати як один з аспектів виявлення суб'єктивного (внутрішнього) світу особистості, що відбиває міру *позитивного ставлення* людини до світу (як такого, у якому вона може досягти успіху); до інших (як таких, що гідні доброзичливого ставлення); до себе (як спроможного діяти активно і гідного поваги). Такий погляд на емоційний інтелект передбачає притаманність йому стресозахисної та адаптивної функцій.

2. У формі емоційного інтелекту відбивається міра *позитивного ставлення* людини до світу (як такого, у якому вона може досягти успіху), до інших (як таких, що гідні доброзичливого ставлення); до себе (як спроможного діяти активно і гідного поваги). Такий погляд на емоційний інтелект передбачає притаманність йому адаптивної і стресозахисної функцій.

3. Оскільки ядром особистості є індивідуально-цілісна система її суб'єктивно-оцінювальних *ставлень* до дійсності, в емоційному інтелекті як одній з форм виявлення внутрішнього світу особистості теж містяться у якості його інтелектуального компоненту уявлення людини про певний «порядок у світі», про те, що є розумним і допустимим у поведінці, а що – ні. У мережі ієрархічно і лінійно упорядкованих психологічних понять, що розкривають систему психологічного знання (А.В.Петровський, М.Г.Ярошевський), уявлення людини про «порядок у світі» позначені поняттям «логос».

4. Активність людини по відношенню до світу та оточуючих її людей може здійснюватись на різних рівнях детермінації:

- сенсорно-перцептивному (суто ситуативному) –реактивна дія;
- мисленневому (опосередковано-ситуативному) – усвідомлена дія;
- на рівні особистісних настанов, ідеалів, цінностей (надситуативному) - вчинок.

Зазначена рівнева організація внутрішньої структури активності співвідноситься з різними рівнями сформованості емоційного інтелекту, операціональним критерієм чого виступає *міра опосередкованості* емоційного процесу інтелектуальним. Саме спроможність людини реалізувати активність на «над ситуативному» рівні (тобто звільнитись від ситуаційних обмежень) у вигляді вчинків, а не дій підтверджує правомірність трактування емоційного інтелекту як одної з форм виявлення *інтелекту*, що відкриває нові шляхи для пошуку критеріїв його об'єктивного оцінювання та цілеспрямованого розвитку. Характер детермінації активності можна розглядати як внутрішній аспект зовнішнього у виявленні емоційного інтелекту.

5. Оскільки засобами взаємодії внутрішнього і зовнішнього у детермінації психічного є психічні процеси (К.О.Абульханова-Славська, Л.М.Веккер, Б.Ф.Ломов та інші), в перебігу *емоційного процесу* як різновиду психічного процесу відбивається рівень сформованості емоційного інтелекту, найважливішою ознакою якого можна вважати спроможність людини діяти розумно (на рівні власних уявлень про розумність), не зважаючи

на інтенсивність фізіологічних процесів, що супроводжують емоційний процес, та ситуаційні фактори. Можливими операційними ознаками рівня сформованості емоційного інтелекту при цьому можуть бути конгруентність/неконгруентність ознак зовнішнього виявлення емоцій, що супроводжують емоційний процес, емоційному забарвленню їх чинників; частота появи емоційних процесів, умови їх виникнення, модальність емоцій, їх інтенсивність тощо. Це – зовнішні ознаки емоційного інтелекту.

6. Оскільки, як свідчать результати новітніх досліджень у галузі психології особистості (De Raad, 2002) більше 90% розбіжностей у поведінці людей в різноманітних ситуаціях життєдіяльності (аналізувалось 134 ситуації, угрупованих за функціональним призначенням), пояснюється факторами, що входять до складу «великої п'ятірки», у тому числі 60% - емоційною стійкістю, 25% - екстраверсією і 13% - відкритістю новому досвіду, емоційну стійкість

поряд з іншими диспозиційними факторами особистості можна вважати *опосередкованими внутрішніми компонентами* емоційного інтелекту. До них належать як онтологічні, так і феноменологічні фактори. Перші об'єднують сутнісні риси особистості, другі – відбивають знання, ідеали, цінності, досвід людини.

7. Емоційний інтелект *відбивається у свідомості* людини: інтегрально – у формі почуття *психологічного благополуччя* та диференційовано - у вигляді *самооцінки та стратегій подолаючої поведінки*, які людина свідомо і довільно обирає при виникненні критичних ситуацій життєдіяльності.

3.6.6. Стан дослідження ролі емоційного інтелекту в зумовленні успішності життєдіяльності особистості

У сучасній психології особистості можна знайти чимало спроб відповісти на риторичне запитання Г. Олпорта, одного з провідних дослідників ХХ століття у цій галузі знань, яким повинен бути «психологічний життєпис» людини [8]. Активність пошуків відповідей на це запитання цілком зрозуміла: вона передусім зумовлена його визначальною актуальністю для адекватного пояснення і прогнозування відмінностей у поведінці різних осіб за однокових умов життєдіяльності та окремої особи у різних умовах. З'ясування цих відмінностей дозволить дати відповіді на запитання: чому одні індивіди виявляють активну життєву позицію і досягають високого рівня життєвого успіху, у тоді ж як в інших – виникають ускладнення під час виконання тих чи інших життєвих завдань.

Простежуючи розвиток людини як суб'єкта життєдіяльності, вчені активно застосовують такі категорії, як «життєвий шлях», «життєдіяльність», «життєвий простір», «життєва ситуація», «життєві завдання», «життєтворчість», що знаходяться в одному смислового ряду, але відбивають взаємодоповнюючі ознаки процесу здійснення життєдіяльності. Одним із засновників вивчення цих категорій є Б.Г. Ананьєв, який досліджував концепції життєвого шляху. На його думку, життєвий шлях людини складається із послідовності подій, які формують її як особистість і як суб'єкт діяльності у конкретному культурно-історичному просторі. Він розглядав поняття «життєвий шлях» у контексті успішності реалізації індивідом своїх життєвих цілей, планів, в ракурсі провідної лінії життя.

Ідеї «людиназнавства» Б. Г. Ананьєва отримали подальший розвиток у наукових роботах інших вчених: К.О. Абульханової-Славської, А.В. Брушлинського, В.М. Дружиніна, С.Д. Максименка, Т.М. Титаренко, В.О. Татенка та ін. У межах цього напряму психологи активно досліджують динаміку розвитку особистості як суб'єкта життєдіяльності (Б.Г.

Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська та ін.), суб'єктності особистості (С.Л. Рубінштейн, А.В. Брушлинський, В.А. Петровський, В.О. Татенко та ін.), самоактуалізації людини (А. Маслоу, Л.О. Коростильова, Д.О. Леонт'єв та ін.), пошуку та набуття індивідуального смислу життя (Б.С. Братусь та ін.) [10].

Введення у психологічний тезаурус вищезазначених категорій дає змогу сприймати людину як цілісну систему, яка перебуває у постійному розвитку.

Поняття життєдіяльність в психології відбиває суспільну сутність діяльності. Визначення життєдіяльності як предмета вивчення психології особистості, на думку К.О. Абульханової-Славської, дозволяє подолати обмеженість абстрактного вивчення особистості, її властивостей і структур (1999). У своїх роботах, присвячених аналізу особистості, автор виходить із поняття життєдіяльності, «у якому відбивається весь спектр детермінацій і суспільний характер індивідуальної життєдіяльності». При цьому індивідуальна життєдіяльність розглядається не як самодостатня структура, а включена в суспільну життєдіяльність, зумовлена суспільним способом матеріального і духовного виробництва, а також характерним для даного етапу суспільного розвитку способом відтворення людини, особистості [10].

Б.Г. Ананьєв розглядає спілкування, пізнання та конкретну практичну діяльність як основні форми взаємовідносин людини з реальністю, які знаходять свою системну інтеграцію у життєдіяльності людини.

Цього положення дотримується у своїх роботах і К. О. Абульханова-Славська. У цілісному процесі життєдіяльності, на думку автора, відбувається поєднання особистістю її різних діяльностей, вибудовується їх супідрядність, особистісне наповнення. «Життєдіяльність індивіда реально складається з пізнання, спілкування і праці» [10].

Проблеми психології суб'єкта при вивченні життєдіяльності стали об'єктами досліджень таких вчених: Б.Ф. Ломов, А.В. Брушлинський та ін. Зокрема Б.Ф. Ломов, розвиваючи проблему «суб'єкта» в психології, відзначав, що у пошуках відповіді на запитання «суб'єкт чого?» вивчається в психології, мова йде про суб'єкт життєдіяльності. На думку автора, життєдіяльність є тією умовою, на підставі якої людина формується і розвивається як суб'єкт. «Оскільки людина є суб'єктом життєдіяльності, вона є «носієм» психіки (і свідомості). Тому і шлях наукового пізнання сутності психічних процесів повинен проводитися в напрямі вивчення життєдіяльності людини». Автором виокремлено такі сфери або сторони життєдіяльності людини, які найбільш доцільно вивчати в межах психологічної науки: праця (предметно-практична діяльність), пізнання і спілкування.

Питання щодо характеру впливу емоційного інтелекту на мінливість поведінки людини у різних життєвих ситуаціях, яку неможливо віднести до загального інтелекту й диференційних особистісних відмінностей, привернуло увагу науковців з моменту введення терміну «емоційний інтелект» до психологічного тезаурусу.

Великий інтерес викликало твердження про зв'язок між емоційним інтелектом і здоров'ям людини, а також питання про те, чи можливо розглядати емоційний інтелект як основу для прогнозування успішності професійної кар'єри, гармонійних стосунків з оточуючими і академічних успіхів людини. Позитивне висвітлення цих аспектів уможливило висновок про те, що емоційний інтелект становить потенційний об'єкт впливу на розвиток особистості.

Простежуючи зв'язок між емоційним інтелектом та здоров'ям людини, дослідники стверджують, що він прогнозований із психологічним здоров'ям. Високий рівень

міжособистісного емоційного інтелекту асоціюється зі здатністю людини регулювати свій настрій і контролювати стрес. Це уможливило його корелювання зі щастям і позитивними емоціями. Наявність розвинених компонентів емоційного інтелекту сприяє захисту людини від депресії і тривоги. Міжособистісний емоційний інтелект з високим ступенем ймовірності також пов'язаний із розширенням сфери соціалізації людини і якістю її міжособистісних стосунків, які асоціюються з психологічним здоров'ям. Окремі емпіричні дослідження підтверджують існування таких зв'язків [9].

Дані нещодавнього мета-аналітичного дослідження, проведеного за участю 7 898 досліджуваних віком від 11 до 51 року, свідчать про наявність зв'язку емоційного інтелекту з ознаками фізичного, психологічного та психосоматичного здоров'я. Зокрема, результати кореляційного аналізу зв'язку емоційного інтелекту з показниками медичного статусу та фізичного функціонування, тривожністю та депресією, психосоматичними проявами виявились значущими на рівні $p \leq 0.05$ ($r = 0.22$; $r = 0.23$; $r = 0.31$, відповідно).

Порівняльне мета-аналітичне дослідження А. Martins, N. Ramalho, E. Morin (2010) підтвердило прогностичну валідність та стабільність зв'язку емоційного інтелекту зі здоров'ям особистості на вибірці у 19815 досліджуваних. Результати дослідження виявили більш тісний кореляційний зв'язок між емоційним інтелектом та здоров'ям за умови його оцінки як риси особистості ($r=0.34$), порівняно з його оцінкою як здібності ($r=0.17$). Крім того було встановлено, що показники коефіцієнту кореляції між емоційним інтелектом та психічним ($r=0.36$) і психосоматичним ($r=0.33$) здоров'ям вищі, порівняно з кореляційними зв'язками зі здоров'ям фізичним ($r=0.27$) [10].

У дослідженні D. H. Saklofske, E. J. Austin and P. S. Minski (2003) доведено від'ємний кореляційний зв'язок між емоційним інтелектом та психологічним дистресом, самотністю та депресією [65].

На підставі існуючих досліджень можна констатувати, що високий рівень емоційного інтелекту сприяє протидії до ризикованих видів поведінки. Наприклад, встановлено, що високий рівень емоційного інтелекту, з одного боку, пов'язаний з бажанням шукати допомогу в соціальному оточенні під час вирішення особистісних емоційних проблем, з іншого – з усвідомленням необхідності протидіяти тиску з боку навколишнього середовища [76]. Важливі аспекти вивчення цієї проблеми знайшли своє відображення у роботах С.В. Бикової. Вона дослідила психологічні характеристики осіб із різним типом схильності до ризику та визначила специфіку схильності до нього в осіб з різною емоційною диспозицією.

Розглядаючи емоційний інтелект як ресурс для подолання стресових ситуацій, автори стверджують, що він потенційно виконує роль стабілізуючого фактора, що сприяє підтримці психосоціальної адаптації в умовах дії стресогенних факторів. Дослідження, проведене Е.А. Austin (2005) серед студентів коледжу [16], виявили кореляційний зв'язок між низьким рівнем емоційного інтелекту та вживанням наркотиків, алкоголю та девіантною поведінкою.

У дослідженні Е.Л. Носенко та Н.В. Ковриги встановлено, що емоційний інтелект асоціюється з проблемно-орієнтованою стратегією стресоподання і негативно пов'язаний з емоційно-орієнтованим подоланням стресу. Було знайдено також позитивні зв'язки емоційного інтелекту з локусом контролю [7].

Здібності, пов'язані з емоційним інтелектом, сприяють адекватній ідентифікації і експресії внутрішніх емоційних та психічних станів людини, встановленню їх зв'язків із конкретними ситуаціями і спрямуванню своєї подальшої поведінки на переживання

позитивних емоцій та внутрішнє регулювання негативних емоційних станів. Зазначені аспекти, що сприяють виявленню емоційного інтелекту, підтверджують припущення щодо існування в ньому стресозахисного потенціалу [9].

Так, схильність емоційно нерозумних індивідуумів до гальмування проявів емоції, як наголошують деякі дослідники проблеми, сприяє розвитку психосоматичних симптомів та запальних процесів в організмі людини [15, 30]. Висловлюються припущення, згідно з якими низький рівень емоційного інтелекту розглядається як підґрунтя для розвитку клінічних розладів. На думку окремих авторів, недостатній рівень контролю імпульсивності спричиняє такі розлади: клептоманію, піроманію, імпульсивну агресивність, аутоагресію, порушення соціальної поведінки [7, 40, 59, 76].

Також існують припущення, згідно з якими низький рівень емоційної розумності сприяє порушенням у сфері соціальних зв'язків через відсутність мотивації та відповідних здібностей для встановлення близьких стосунків із оточуючими (аутизм, синдром Аспергера). Незважаючи на те, що цей аспект ще не знайшов достатньо широкого висвітлення в емпіричних дослідженнях, висловлюються перспективні ідеї щодо психотерапевтичної цінності розвитку емоційного інтелекту.

В окремих дослідженнях було доведено, що емоційний інтелект позитивно пов'язаний з якістю життя, що ґрунтується на показниках задоволеності життям. Встановлено зв'язок між емоційним інтелектом із розгалуженістю соціального оточення людини та задоволеністю соціальними аспектами життєдіяльності [23, 31]. Дослідження, проведене серед студентів коледжів, продемонструвало, що показники високого рівня емоційного інтелекту корелюють з емпатією та меншою кількістю конфліктів, більш тісною взаємодією з однолітками. Це свідчить на користь того, що емоційний інтелект пов'язаний з якістю соціальної взаємодії. Подібним чином дослідження підлітків з високим рівнем емоційного інтелекту засвідчує їхню здатність успішно керувати емоціями інших людей, що потенційно захищає їх від негативних емоцій, пов'язаних зі сферою міжособистісного спілкування.

Потенційний вплив емоційного інтелекту на успішність соціального функціонування виразно простежується на прикладі його диспозиційних компонентів. Зокрема, емоційно нестійкі індивідууми схильні до негативних емоційних станів (соціальної тривоги, сором'язливості), що впливає на соціальну та когнітивну сфери особистості. Автор біологічної моделі особистості P.J. Corr [29] пов'язує таку схильність з чутливістю до покарання, зумовлену функціонуванням фундаментальних мозкових систем. За даними вченого для таких індивідуумів властиві низькі показники задоволеності стосунками з оточуючими та шлюбними стосунками зокрема. Крім того, є дані, що засвідчують існування додатних кореляційних зв'язків між рівнем нейротизму та ймовірністю розлучення у подружньої пари. Емоційна нестабільність призводить до вразливості соціальним стресам, оскільки нейротизм пов'язаний з неадекватно сильними емоційними реакціями на незначні зовнішні подразники. Здебільшого це зумовлено ірраціональними переконаннями, сприйняттям стимулів навколишнього середовища як джерел ризику, що призводить до захопленості людини ідеями потенційних загроз та особистої вразливості. Згідно з деякими дослідженнями, нейротизм пов'язується з погіршенням стану здоров'я людини, що ймовірно зумовлено порушеннями у функціонуванні імунної системи в результаті дії стресогенних чинників [77].

Екстраверсія – інтроверсія визначають рівень комунікабельності. Екстраверти виявляють більшу соціальну активність порівняно з інтровертами. Вони схильні до високого

рівня вербальних соціальних навичок та вмій. Соціальна самовпевненість дозволяє таким індивідуумам побудувати широку мережу соціальних зв'язків [76]. За даними О.П. Саннікової, активність у спілкуванні характерна для людей з позитивними емоційними диспозиціями, у тоді ж як як низький вид комунікативної активності, що виявляється в уникненні широкого кола міжособистісних контактів, пов'язується зі схильністю до переживання негативних емоцій.

Доброзичливість як диспозиційний компонент емоційного інтелекту, характеризує індивідуумів, схильних до альтруїзму та співпраці з оточуючими. Індивідууми з низькими показниками доброзичливості, навпаки характеризуються прохолодністю та черствістю у стосунках. Подібно до екстраверсії, доброзичливість пов'язана з порівняно високим рівнем задоволеності соціальними відносинами. Високий рівень доброзичливості сприяє міжособистісній кооперації та взаємній лояльності [76]. Результати дослідження D.S. Berry і J. Sherman-Hansen, отримані шляхом кодування відеозаписів з розмовами людей, засвідчують зв'язок рівня доброзичливості з такими невербальними соціальними навичками як виявлення інтересу до співрозмовника. Це значно підвищує якість соціальної взаємодії [22].

Простежуючи розвиток досліджень емоційного інтелекту в сфері освіти, можна стверджувати практичну перспективність цього напрямку. Ідеї, пов'язані з необхідністю формування емоційного інтелекту під час надання освітніх послуг, дещо випереджають інтерес до цього конструкту в інших сферах суспільної практики.

Зусилля у цій галузі спрямовані на розвиток мотивації до навчання, на оволодіння навичками контролю імпульсивної поведінки та конструктивного вирішення проблем, які виникають у навчальній діяльності; на формування соціальних навичок командної роботи, уникнення антисоціальної поведінки тощо. На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах, коли підвищується кількісний показник порушень в емоційній та соціальній сферах життя дитини, шкільні психологи, частіше за психологів в інших сферах діяльності, відчувають необхідність практичного застосування досягнень у напрямку вивчення емоційного інтелекту.

Автори сучасних досліджень проблеми розглядають емоційний інтелект як особистісний ресурс зниження інтенсивності переживання стресу індивідуумами в процесі їхньої академічної діяльності [49; 76; 61; 67]. Вивчення зв'язку емоційного інтелекту та академічної успішності студентів знайшли своє висвітлення у публікаціях Дж. Паркера зі співавторами [59], які продемонстрували, що академічно успішні студенти демонструють вищий рівень розвитку компонентів емоційного інтелекту від тих однолітків, які не володіють такими високими досягненнями у навчанні. Ці дослідження свідчать про важливість поширення ідей формування емоційного інтелекту як ресурсу успішної адаптації людини до різноманітних ситуацій життєдіяльності. Висловлюються активні заклики щодо внесення окремих компонентів навчальних курсів з основ емоційного інтелекту до програм початкового шкільного навчання, що знаходить своє практичне застосування у зарубіжних навчальних закладах [77]. Це сприятиме формуванню психологічного благополуччя учнів і здійсненню ранньої корекції низького рівня розвитку емоційних здібностей.

Останні пошукові дослідження, проведені серед дітей початкових шкіл, продемонстрували необхідність приділяти більше уваги розвитку соціальних і емоційних якостей [77]. Цікаві аспекти вивчення емоційного інтелекту виникають також стосовно дітей, які визнані академічно обдарованими. Вирішується питання про необхідність спеціальних

програм навчання для таких дітей, чи навпаки доцільності їх навчання у звичайних умовах разом з однолітками. Висловлювалося припущення, що емоційний інтелект значно впливає на успішність дітей, і тому питання про підвищення рівня емоційного інтелекту учнів, як додаткового ресурсу забезпечення академічної успішності, є доречним.

Питання про роль емоційного інтелекту в сфері професійної діяльності активно обговорюється в літературі [21; 67; 68, 76]. Твердження Д. Гоулмана, згідно з яким когнітивний інтелект (IQ) зумовлює лише 10 – 30 відсотків професійного успіху, змусило науковців спрямовувати свої дослідження для з'ясування некогнітивних параметрів його детермінації.

Дослідження S. Cote та С.Т.Н. Miners (2006) свідчать, що емоційні здібності, певною мірою, навіть компенсують недостатній рівень когнітивних здібностей при оцінці результативних показників професійної діяльності [31]. Цій проблемі присвячена серія монографій, у яких наголошується на важливій ролі емоційного інтелекту в сфері самоактуалізації особистості. Зараз проводиться активна робота щодо створення тренінгових програм, спрямованих на підвищення рівня емоційного інтелекту безпосередньо в сфері професійної діяльності [22]. Існують всі теоретичні підстави вважати, що індивідууми з високим рівнем емоційного інтелекту схильні відчувати більшу задоволеність самоактуалізацією порівняно з емоційно нерозумними особами, оскільки вони краще регулюють власні емоції, здатні підтримувати доброзичливі стосунки з оточуючими, що уможливорює мінімізацію впливу стресу на робочому місці. Нещодавні дослідження, проведені К. S. Law et al. (2004), продемонстрували зв'язок емоційного інтелекту з результативністю професійної діяльності [47]. Було знайдено кореляційний зв'язок між рівнем емоційного інтелекту та оцінкою успішності виконання завдання керівником. З огляду на це, доцільно враховувати рівень сформованості емоційного інтелекту на етапах підбору персоналу, особливо у сфері надання послуг. Крім того, деякі теоретичні та емпіричні дослідження пов'язують високий рівень емоційного інтелекту з більшою задоволеністю працею.

Існує велика кількість публікацій [24; 39; 47; 67; 68; 76], в яких емоційний інтелект пов'язують зі здібністю будувати продуктивні стосунки з колективом та можливістю формувати сприятливий робочий клімат. Подібні теоретичні моделі потребують належної емпіричної перевірки, однак деякі дослідження свідчать на користь підтвердження цього положення: знайдено зв'язок емоційного інтелекту з альтруїзмом, поступливістю та орієнтацією на потреби клієнта, з міжособистісною чуйністю та просоціальною спрямованістю особистості, з готовністю до змін та ефективними стилями розв'язування конфліктів, із задоволеністю робочим колективом та спілкуванням зі співробітниками, відданістю кар'єрі тощо.

Перспективним є розгляд емоційного інтелекту з погляду його ролі у забезпеченні успішності лідерської діяльності. Протягом останніх десятиліть емоційні та соціальні здібності проголошуються центральними компонентами ефективного лідерства. Вивчення впливу емоційного інтелекту на лідерські якості розглядається через його зв'язок з трансформаційним стилем лідерства.

Він охоплює такі характеристики: 1) харизма та чітке бачення майбутнього; 2) інтелектуальне стимулювання – заохочення підлеглих до креативного мислення та ефективного вирішення проблемних ситуацій; 3) індивідуалізація рішень – урахування індивідуальних розбіжностей працівників, делегування повноважень, стимулювання

навчального досвіду співробітників та забезпечення поважного ставлення до них. У дослідженнях А.С. Петровської доведено зв'язок між емоційним інтелектом та результативними і процесуальними характеристиками управлінської діяльності. На підставі проведеного аналізу стильових уподобань керівника виявлено кореляційний зв'язок емоційного інтелекту з рівнем ефективності управлінської діяльності. Як стверджує А.С. Петровська, емоційний інтелект мінімізує ймовірність вибору попускального стилю як найменш ефективного, і при цьому забезпечуючи вибір оптимального управлінського стилю. І.О. Єгоров підтверджує зв'язок високих показників коефіцієнту емоційного інтелекту керівників організацій з ефективністю управління [11].

Отже, обране у дослідженні визначення емоційного інтелекту як інтегральної ознаки особистісної ідентичності та розкриття психологічних механізмів його впливу на успішність життєдіяльності людини відкриває нові можливості для оцінки зазначених феноменів, має широкі перспективи практичного застосування та поглиблення теоретичних уявлень про потенційні опосередковуючі особистісні чинники ефективного життєздійснення людини.

Висновки:

1. Представлений теоретичний та експериментальний аналіз підходів до концептуалізації інтегральної особистісної властивості, яка в останнє десятиліття набула статусу окремого предмету психологічних досліджень, - емоційного інтелекту. Головні функції емоційного інтелекту (стресозахисна та адаптивна) зумовлені характером його зв'язку з внутрішнім світом людини, у структурі якого він відіграє роль аспекту, що відбиває міру розумності ставлення людини до **світу**, до **інших** та до **себе** як суб'єкту життєдіяльності.

Із позицій когнітивно-експерієнціальної теорії внутрішнього світу особистості поглиблено тлумачення змісту самого конструкта «емоційний інтелект», який запропоновано розглядати як форму виявлення **позитивного** ставлення людини **до світу** (оцінки його як такого, у якому людина може здійснювати успішну життєдіяльність); **до інших** (як гідних доброзичливого ставлення); **до себе** (як спроможного самостійно визначати цілі власної життєдіяльності й активно діяти у напрямку їх здійснення; як гідного самоповаги). Такий погляд на емоційний інтелект передбачає притаманність йому стресозахисного та адаптивного потенціалу.

2. З урахуванням провідного принципу вітчизняної психології – єдності внутрішнього і зовнішнього у детермінації психічного авторами підручнику визначено найменш досліджені внутрішні (онтологічні і феноменологічні) детермінанти емоційного інтелекту й обґрунтований принципово новий підхід до його операціоналізації і діагностики рівнів розвитку на основі аналізу різних форм виявлення цього особистісного конструкта у зовнішній поведінці та відбиття у свідомості. За допомогою цього підходу долаються обмеження вербальних тестів як засобів вимірювання емоційного інтелекту з їх культурною детермінованістю та труднощами однозначного тлумачення результатів.

3. З опертям на концептуальну мережу 24 основних понять психології, за допомогою яких упорядковані уявлення про системну організацію психологічного знання [50], пропонується підхід до інтерпретації емоційного інтелекту як такої інтегральної властивості особистості, що ґрунтується на відповідних знаннях стосовно того, що є добро і що є зло у ставленні людини до світу, до себе як суб'єкту життєдіяльності та інших як партнерів по спілкуванню. Для цього запропоновано застосувати термін «логос», який у категоріальній мережі загальнопсихологічних понять знаходиться на вищому рівні пізнання світу – рівні

ноосфери поряд із свідомістю. Це – компонент емоційного **інтелекту**, про який у цьому разі цілком правомірно говорити саме як про форму інтелекту (недарма у «вертикалі» головних понять категоріальної мережі, в якій представлені поняття афективного ряду: афективність, переживання, почуття – міститься й поняття «зміст»).

Уточнено інтелектуальну складову емоційного інтелекту, причому з урахуванням базових понять системи психологічного знання, та наведено механізм опертя на цю інтелектуальну складову в процесі життєдіяльності людини, що потребує мотиваційних і вольових зусиль. Завдяки механізму динамічної взаємодії **емоційного** компонента з **інтелектуальним** забезпечує єдність внутрішнього і зовнішнього в детермінації характеру емоційного реагування. Здійснення емоційного реагування з опертями на зміст характеризує функціонування суб'єкта життєдіяльності як особистості. Емоційний інтелект як складова внутрішнього світу особистості відповідає саме вищому рівню функціонування суб'єкта життєдіяльності, провідною ознакою якого можна вважати внутрішню мотивацію емоційного реагування як такий тип детермінації поведінки, при якому ініціюючий і регулюючий його чинники впливають з внутрішнього «Я» і повністю знаходяться всередині самого поведінки.

4. З урахуванням на отриманих нами емпіричних даних, можна стверджувати, що виявлення емоційного інтелекту опосередковано **внутрішніми** (онтологічними і феноменологічними) ознаками особистості. Особистісний фактор *сумлінність* сприяє (якщо сумлінність є високою), або заважає (якщо низькою) виявленню **внутрішньособистісного** емоційного інтелекту, одним із провідних компонентів якого є здатність до самомотивування, наполегливість і методичність у здійсненні діяльності. Фактор *доброзичливість* (гнучкість у спілкуванні) сприяє підтримці добрих стосунків з іншими людьми і тому може вважатись провідним диспозиційним фактором до виявлення людиною у спілкуванні **міжособистісного** емоційного інтелекту (за ознаками емпатії, комунікабельності, товариськості і таких інших). Фактори «великої п'ятірки» – *емоційна стійкість* і *відкритість новому досвіду* сприяють (якщо вони мають високі рівні розвитку) формуванню і виявленню як міжособистісного, так і внутрішньособистісного підвидів інтелекту. Усі зазначені фактори особистості мають відношення до емоційного аспекту функціонування особистості, бо виконують, як встановлено, безпосередньо або опосередковано стресозахисну та адаптивну функції.

В якості феноменологічних ознак суб'єктивного світу людини, опосередкуючих зовнішнє виявлення емоційного інтелекту, пропонується розглядати поряд з індивідуальними уявленнями про порядок у світі, також цінності, настанови, ідеали й досвід суб'єкта життєдіяльності, що виявляється у навичках самоконтролю, пластичності у спілкуванні, рівні тривожності.

5. Інтегрованим відображенням внутрішніх детермінант емоційного інтелекту у свідомості людини можна вважати за даними проведеного дослідження **почуття психологічного благополуччя**, у формі якого фіксується позитивне ставлення індивідуума до себе як суб'єкта життєдіяльності. Доведено, що формою внутрішньої оцінки ставлення індивідуума до оточуючого світу, себе як суб'єкта діяльності і спілкування є також **самооцінка**, яку можна вважати диференційованою формою відбиття внутрішньособистісних факторів емоційного інтелекту (самооцінку можна здійснювати по відношенню до власного ума, характеру, здоров'я, щастя).

Ще одною формою відбиття у свідомості людини рівня розвитку емоційного інтелекту запропоновано розглядати **вибір** нею **подолаючих стратегій поведінки** в критичних

ситуаціях життєдіяльності і спілкування, бо домінування тих чи інших стратегій психологічного подолання відбиває відповідні аспекти внутрішнього суб'єктивного світу особистості.

6. Зовнішні аспекти вияву емоційного інтелекту теж мають рівневу структуру: їх внутрішнім компонентом можна вважати **характер мотивації діяльності** (внутрішня чи зовнішня), **характер контролю** (інтернальний, екстернальний), **характер вибору актів поведінки**: а) з широкого поля можливостей, не диференційованого суб'єктом; б) з можливостями для себе і в) з поля можливих альтернатив поведінки. Зазначені аспекти відбивають **феноменологічний рівень** зовнішнього або внутрішній компонент зовнішнього. Основною **структурною одиницею** емоційного інтелекту на рівні аналізу його зовнішніх аспектів доведено доцільним розглядати перебіг емоційного процесу (як якісні, так і кількісні його характеристики: інтенсивність, частоту виникнення емоційних процесів, знак основної емоції, що супроводжує емоційний процес; модальність емоційного процесу, конгруєтність/неконгруєтність модальності емоційного процесу ситуаційним подразникам тощо).

7. Під час емпіричного дослідження, розкрита **ієрархічна структура** рівнів сформованості емоційного інтелекту, яка виявляється в залежності від характеру його внутрішніх опосередкуючих компонентів.

Найнижчому рівню сформованості емоційного інтелекту відповідає здійснення емоційного реагування по механізму умовного рефлексу (реактивна дія); ініціювання активності на сенсорно-перцептивному рівні; здійснення активності з переважанням зовнішніх компонентів над внутрішніми, на низькому рівні її усвідомлення, при низькому виявленні самоконтролю, з високою ситуативною зумовленістю.

Середньому рівню сформованості емоційного інтелекту відповідає здійснення зовнішньої активності (діяльності, спілкування) довільно, на підставі уявлень (мислення), із застосуванням певних волевих зусиль, що відповідним чином відбиватиметься у свідомості на рівні емоційних переживань; переважання внутрішнього над зовнішнім; високий рівень виявлення самоконтролю; поєднання у подолаючій поведінці стратегії концентрації на задачі зі стратегією емоційного реагування, з відбиттям на рівні відчуття психологічного благополуччя позитивного ставлення до себе як суб'єкта життєдіяльності та спілкування. Для цього рівня сформованості емоційного інтелекту характерним є також і високий рівень самооцінки суб'єкта. Це специфічна усвідомлення суб'єктом власного емоційного інтелекту.

Найвищий рівень сформованості емоційного інтелекту відповідає, як ми обґрунтували теоретично і довели в процесі емпіричного дослідження, найвищому рівню розвитку внутрішнього світу людини. Він базується на наявності у суб'єкта відповідних настанов щодо можливих для нього особисто альтернатив поведінки у конкретних ситуаціях життєдіяльності. Ці настанови відбивають індивідуальну систему цінностей суб'єкта, яка чітко усвідомлена ним. Активність зароджується на рівні уявлень людини про те, як треба поводитись у цілому класі подібних ситуацій життєдіяльності, які свідчать про наявність у нього системи знань про розумну особистісну поведінку. Такий етап розвитку емоційного інтелекту характеризується гармонійним співвіднесенням внутрішнього і зовнішнього, бо людина відчуває себе звільненою від безпосередніх ситуаційних вимог. Вибір характеру поведінки, адекватного ситуації, здійснюється нею без надмірних зусиль волі, бо він відбиває систему соціальних навиків, які сформувались під впливом переконань на рівні свідомості. Мотивування такої поведінки здійснюється суб'єктом не ззовні, а із середини.

Достатній рівень самоконтролю має інтернальний локус і людина у зовнішній поведінці виявляє досить помірний рівень сензитивності до можливих емоціогенних подразників та інтенсивності реагування на них. Самооцінка суб'єкта, який володіє високим рівнем емоційного інтелекту, то вона є досить високою у всіх аспектах її виявлення. Людина відчуває також досить високий рівень психологічного благополуччя як форми відбиття у свідомості власного оцінювання адекватності своєї поведінки уявлення про те, як її треба здійснювати розумно у гармонії з іншими людьми. В цьому виявляється стресозахисна і адаптивна функції емоційного інтелекту.

Людина з високим рівнем емоційного інтелекту відчуває певну незалежність від ситуації вибору стратегій подолаючої поведінки, ці стратегії базуються на настановах, які сформувались і закріпились у досвіді. У суб'єктів з високим рівнем сформування емоційного інтелекту різні форми подолаючої поведінки, у тому числі і запобігання певних ситуацій представлені рівномірно у гармонійному поєднанні з загальним переважанням у подолаючих стратегіях найбільш продуктивної з них - концентрації на задачі. Показники за стратегією емоційного реагування – найнижчі у порівнянні з іншими групами досліджуваних.

В ході емпіричного дослідження у монографії Е.Л. Носенко і Н.В. Коврига (2003), була підтверджена наявність зазначених трьох рівней виявлення емоційного інтелекту. На підставі аналізу актуальних емоційних переживань групи досліджуваних, які вивчались за допомогою методики самоспостереження шляхом фіксування його результатів у емоційному щоденнику, виявленні статистично значущі розбіжності між групами досліджуваних по показниках інтенсивності, частоти, знаку, модальності, тривалості, різноманіття актуальних емоцій досліджуваних, відчуття ними різних рівнів психологічного благополуччя та інших ознак відбиття у свідомості емоційних переживань. Результати підтвердили наявність у емоційному інтелекті як стресозахисної, так і адаптивної функцій.

Емпіричні дані свідчать про те, що найважче досліджуваним вдається контролювати власну поведінку, самоорганізовуватись на діяльність і навчання. Вплив уявлень про зміст емоційно розумної поведінки в різноманітних ситуаціях життєдіяльності (тобто інтелектуального компонента емоційного інтелекту) на актуальні емоції суб'єктів досить чітко виявився при співставленні характеру актуальних емоцій досліджуваних, розподілених на полярні групи за показниками онтологічних і феноменологічних ознак емоційного інтелекту. Зокрема, встановлено, що на одні й ті ж ситуації життєдіяльності суб'єкти з різними рівнями емоційного інтелекту реагують в деяких випадках протилежними за знаком емоціями.

Емпіричне дослідження дозволило продемонструвати зв'язок емоцій з інтелектом у різних ситуаціях життєдіяльності людини і практичну можливість і доцільність цілеспрямованого формування емоційного інтелекту [11].

Встановлено також, що розбіжності у рівнях сформованості емоційного інтелекту найбільш контрастно виявляються в показниках, що характеризують ставлення людини до себе як суб'єкту життєдіяльності. На другому місці в цій своєрідній ієрархії знаходяться розбіжності, що виявляються у ставленні суб'єкта до інших як партнерів по спілкуванню і взаємодії і найменш суттєво суб'єкти з різними рівнями сформованості внутрішніх ознак емоційного інтелекту відрізняються в аспекті ставлення до світу і оцінювання зовнішніх подій.

3.7. Позитивні риси особистості (цінності–у–дії) та їх роль у забезпеченні психологічного благополуччя людини

Так звана «позитивна психологія» має предметом дослідження ті психологічні феномени, які роблять життя людини *гідним того, щоб жити* (worthwhile living) (Петерсон, Селігман, 2004, [60]). Цей напрям досліджень у галузі психології особистості вийшов із традиційних рамок клінічної, соціальної, вікової психології і має своїм завданням дослідити *природу людського щастя*, силу надії, фундаментальні людські прагнення, які спрямовують життя у пошуках змісту. Цьому підрозділу психології приділяється велика увага в останні роки: зарубіжні дослідники концентруються на тих перспективних напрямках, які вимальовуються у становленні позитивної психології на початку XXI століття.

Отже, розглянемо основні аспекти, які цікавлять дослідників у галузі позитивної психології, зокрема, роль позитивних емоцій у життєдіяльності людини (Фредріксон [35]), «сильні риси» (character strengths), психологічні ознаки істинного щастя (autentic happiness) – суб'єктивне благополуччя, соціальне благополуччя тощо, а також новітні досягнення у галузі позитивної психології, які дають уявлення про перспективність цього напрямку.

3.7.1. Витоки позитивної психології

Позитивну психологію не вважають абсолютно новим напрямом психологічних досліджень. Протягом декількох десятиліть психологи вивчали такі проблеми як природа і передумови позитивного психічного функціонування людини (Ягода, 1958), вплив віри на здоров'я людини (Менінгер, 1959) і деякі кореляції поняття «щастя» (Вільсон, 1967). Причина того, що позитивну психологію характеризують як новий напрям у дослідженнях особистості, полягає у тому, що згадані вище ранні дослідження у галузі позитивної психології фактично були нечисленими і розрізненими. Протягом більшої частини XX століття увага психологів, особливо у галузі клінічної психології, була сконцентрована на розумінні тих факторів, які спричиняють *відхилення від нормальної поведінки* людини, пошуку прийомів корегування цих відхилень, і, зокрема, симптомом дистресу.

Така спрямованість досліджень у психології XX століття породжувалась, як підкреслюють зарубіжні дослідники, цілком виправданими і благородними намірами – зрозуміти причини психологічного дистресу і знайти засоби його подолання, а також вивчити психічні розлади, які виникають у людини. В тих практичних реаліях життя, які склались після Другої світової війни, з наявними ресурсами для фінансування цих досліджень, як підкреслюють дослідники [11], така концентрація уваги зумовила значний прогрес у розумінні психологами їх спроможності у знаходженні шляхів ефективного лікування великого різноманіття форм психічних захворювань. Якщо психологія у певний період свого розвитку обирала предметом дослідження окремі прояви *позитивного функціонування* людини: проблеми *обдарованості*, *пошуків змісту життя*, то в XX столітті психологічні дослідження виявились спрямованими переважно на *недоліки і проблеми*, які хвилюють людство.

Така концентрація психологічних досліджень у XX столітті на вивченні *негативних аспектів функціонування* людини може бути проілюстрована даними, які наводять Майерс і Діннер (1995) із посиланням на аналіз психологічної літератури, який дозволив установити, що співвідношення кількості надрукованих статей, присвячених аналізу причин тих чи інших *відхилень від норми у функціонуванні* людини, і публікацій, що висвітлювали *позитивні*

прояви людини, склало 17 до 1. Позитивна психологія виникла на підґрунті поступового визнання такого дисбалансу у співвідношенні досліджень різних аспектів функціонування людини і визнання його хибності. Дослідження у галузі позитивної психології протягом більшої частини ХХ століття були дуже нечисленими; їх кількість почала зростати лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. І зараз, на початку ХХІ століття, спостерігається помітний *сплеск зацікавленості психологів проблематикою позитивної психології*.

Перелік найбільш відомих і визнаних представників зарубіжної позитивної психології, з іменами яких пов'язують її розвиток, містить прізвища Альберта Бандури, який досліджує проблему суб'єктивної ефективності людини (self-efficacy), Еда Діннера (проблема *суб'єктивного благополуччя*), Кріса Петерсона і Мартіна Селігмана («сильні» риси характеру), Керол Ріфф (психологічне благополуччя), С. Р. Шнайдера (надія); Фредріксон (роль позитивних емоцій у зумовленні здоров'я і благополуччя людини), та ін.

Кожний із згаданих дослідників у галузі позитивної психології, як вважають автори огляду її становлення Меттью Галагер і Шейн Лопіц [38], є домінуючою постаттю в позитивній психології і сприяє формуванню її фундаментальних принципів.

3.7.2. Позитивна психологія в ХХІ столітті

Перш ніж характеризувати специфічні галузі розвитку позитивної психології, необхідно ідентифікувати й окреслити деякі загальноорозповсюдженні непорозуміння щодо природи і цілей позитивної психології. Позитивна психологія, як стверджують сучасні зарубіжні дослідники, на яких ми шойно посилались, це – не наука про щастя (happyology), хоча щастя є важливою метою людства і гідною проблемою для вивчення. Позитивна психологія не фіксує своєї уваги винятково на гедоністичному прагненні до задоволення. Позитивна психологія не може розглядатись як заперечення значущості попередніх психологічних досліджень. Така імплікація може викликати неадекватні асоціації попереднього стану розвитку досліджень у галузі психології особистості – з «негативною» психологією. Це було б несправедливим відносно попередніх досліджень.

Проте, оскільки термін уже існує, і ним користуються, ми теж будемо згадувати його з урахуванням зробленого зауваження. Як справедливо підкреслюють аналітики цього напряму психологічних досліджень, *ціль* і основні завдання позитивної психології полягають не в тому, щоб запропонувати новий підхід до вивчення психології особистості, а в тому, щоб виправити становище, яке склалось у психології ХХ століття і характеризувалось помітним дисбалансом між питомою вагою досліджень, пов'язаних зі з'ясуванням причин і пошуками підходів до корекції різноманітних відхилень у розвитку особистості, і досліджень аспектів успішного функціонування особистості.

Одне зауваження, яке необхідно розглянути, перш ніж перейти до аналізу цілей і завдань позитивної психології, полягає в тому, що позитивну психологію не слід змішувати з так званою «популярною психологією» («pop-psychology»), методи і практики якої мають дуже обмежену емпіричну базу. Результати ж досліджень у галузі позитивної психології мають, як стверджують її прихильники (Peterson, Seligman, Fredrikson), великий потенціал для того, щоб стимулювати позитивне функціонування людини, для чого важливо, щоб *прикладні* дослідження у цій галузі мали надійне наукове емпіричне підґрунтя.

Тому спроби в останні роки висвітлити шляхи практичного використання результатів досліджень позитивної психології не мають нічого спільного з практикою так званих

«фахівців у галузі навчання продуктивних способів життя», яка не має під собою достатньої наукової основи.

Хоча ці «фахівці» намагаються втілювати ідеї позитивної психології, для них поки ще не розроблено етичних стандартів і умов отримання ліцензій на проведення такої практики. Отже, зарубіжні дослідники цілком слушно застерігають проти передчасних спроб практичного втілення ідей позитивної психології, які зараз проходять апробацію у серії наукових проектів.

На сьогоднішній день виокремилось *три основні фундаментальні положення*, на базі яких розвиваються дослідження у галузі позитивної психології. Як підкреслюють провідні дослідники [31], першим із цих положень є вивчення ролі *позитивних емоцій* у забезпеченні успішного функціонування людини, наприклад, емоції радості. Друге положення пов'язане з важливістю дослідження індивідуальних розбіжностей в рисах особистості, які *сприяють позитивному функціонуванню людини*. І третє положення стосується вивчення інституціональних ініціатив поширення ідей позитивної психології (наприклад, організація навчання у школі з урахуванням вимог позитивної психології, забезпечення здорового психологічного клімату у професійному оточенні, здорових умов праці). Переважна більшість дослідників на сьогоднішній день сконцентрувала увагу на дослідженні перших двох із зазначених фундаментальних положень позитивної психології. Нижче вони будуть охарактеризовані більш докладно.

3.7.3. Позитивні емоції

На відміну від дослідників ХХ століття, яких цікавили проблеми визначення шляхів подолання людиною *негативних емоцій і стресу*, а також надання психологічної допомоги при виникненні особистісних розладів, пов'язаних із *наслідком стресу*, що було зумовлено потребами суспільства після двох найруйнівніших світових війн, дослідники у галузі психології особистості на початку ХХІ століття сконцентрували увагу на вивченні гуманізуючої ролі *позитивних емоцій* у життєдіяльності людини. Наприклад, Айсен та інші встановили, що, коли людина переживає м'які позитивні емоції (*mild*), вона більшою мірою виявляє: а) гнучкість мислення відносно власної поведінки (Ешбі, Айсен, Туркен, 1999) і б) схильність до того, щоб допомагати іншим людям. Переживання позитивних емоцій сприяє успішному вирішенню проблем, що виникають у людини (Ешбі, Айсен, Туркен, 1987).

Провідна сучасна дослідниця у галузі позитивної психології Фредріксон у своїй моделі, яка має назву «Broaden & Build» – «Розширяти і вибудовувати нові перспективи» (1999–2001 [33; 35]), дає деякі пояснення щодо соціальних і когнітивних наслідків позитивних емоцій. Вона стверджує, зокрема, що реакції на позитивні емоції не вивчались достатньою мірою у попередній період, бо ці дослідження були недостатньо чітко організовані, щоб виявити надійні закономірності. Тенденція вивчати лише наслідки переживання людиною тих чи інших *фізіологічних реакцій* під впливом різних емоційних станів, які знаходять втілення у певних тенденціях поведінки або певної діяльності, призвела до того, що раніше зусилля були зосереджені на дослідженнях фізичних реакцій на *негативні емоції* (для прикладу можна згадати відому формулу, що узагальнено характеризує зміст змін у поведінці під впливом негативних емоцій – «боротьба або втеча»), у той час як реакції людини на позитивні емоції пов'язані не стільки з фізичними аспектами поведінки, скільки з *когнітивними*. Враховуючи ці особливості зв'язку емоцій з поведінкою, Фредріксон запропонувала відмовитись від тенденції пошуку специфічних поведінкових проявів

наслідків переживання людиною тих чи інших емоційних станів (*specific action tendencies*), бо такий підхід надав можливість виявити досить обмежений діапазон змін у поведінці. Автор запропонувала більш широке поняття для описання аспектів впливу емоцій на поведінку «*репертуар мисленнєво-поведінкових змін*». На відміну від негативних емоцій, позитивні емоції дають можливість усвідомити перспективні позитивні виходи з будь-якого складного становища.

Для того щоб перевірити цю модель ролі позитивних емоцій у зміні як когнітивних, так і деяких поведінкових аспектів функціонування людини, Фредріксон і Браніган (2005) провели серію досліджень, які продемонстрували, що переживання радості розширює коло видів активності, які людина відчуває готовою виконувати у даний конкретний період часу. Для описання цього був запропонований термін «розширення репертуару намірів і дій», які людина відчуває себе спроможною виконати.

Фредріксон провела серію експериментів з використанням відеокліпів, які стимулювали виникнення у людини тих чи інших емоцій і станів: радості, страху, злості, нейтральних станів, співпереживання тощо. Учасникам дослідження пропонувалось після перегляду відеокліпів перелічити все, що вони *хотіли б зробити*, спостерігаючи за сценами, в яких вони бачили прояви позитивних чи негативних емоцій. Ті учасники експерименту, які відчули *радість* або *зацікавленість* відносно персонажів, перелічили значно більше бажаних можливостей поведінки, ніж досліджувані, які сприймали кліпи з *нейтральною* або з *негативною* інформацією. Досліджувані, які переживали негативні емоції, продемонстрували тенденцію до певного *гальмування планування їх активності* на майбутнє. Спрощено інтерпретуючи результати цього дослідження, можна стверджувати, що *радість* стимулює бачення більшої кількості перспектив для виявлення активності, у той час *негативні емоції* гальмують конструктивні наміри відносно майбутньої поведінки. Радість також підвищує вірогідність виявлення позитивної поведінки *щодо інших людей*, сприяє розвитку позитивних стосунків з оточуючими, породжує появу характерного стану «грайливості» (*playfulness*) (Фрічдайн, 1994), що є дуже важливим, оскільки така поведінка є еволюційно адаптивною і сприяє набуттю нових ресурсів. Аналогічним чином дитяча гра сприяє: а) побудові соціальних та інтелектуальних ресурсів завдяки формуванню нових прив'язаностей і б) розвитку креативності. Крім того, позитивні емоції через стимулювання активності сприяють більш успішному розвитку мозкових функцій (Фредріксон, 2001 [35]). Важливість останнього висновку, що розкриває механізм впливу позитивних емоцій у процесі навчання на інтелектуальний розвиток дитини, важко переоцінити.

Отже, під впливом позитивних емоцій завдяки ефекту розширення мисленнєвої і поведінкової активності людини, позитивні емоції можна розглядати як важливий фактор, що формує нові ресурси поведінки людини. У 2002 році Фредріксон та її колега Томас Джойнер продемонстрували феномен формування нових ресурсів під впливом позитивних емоцій у процесі проведення оригінального емпіричного дослідження. Вони провели п'ятитижневе спостереження за поведінкою досліджуваних, під час якого останнім пропонувалось креативно виконувати серію завдань, пов'язаних із подоланням певних ускладнень. Дослідники встановили, що *початкові рівні* позитивних емоцій виявились гарним фундаментом для прогнозування загального розширення і збагачення можливостей креативного вирішення проблем. Ці зміни у поведінці, у свою чергу, зумовили появу подальших позитивних емоційних переживань. Контролювання початкових рівнів позитивних емоцій і рівня впорання з певними проблемами виявило таку закономірність:

позитивні емоції *розширюють* можливість позитивного впорання з ситуацією. Ці результати зберігались тільки для позитивних емоцій, для негативних їх не було встановлено. Таким чином, позитивні емоції можуть допомагати породжувати нові ресурси, підтримувати почуття вітальної енергії і відкривати перспективи для використання більших ресурсів. Фредріксон і Джайнер (2002) назвали цей ефект «undoing spirel» - ефект розкручування згорнутої спіралі.

Розширюючи модель позитивних емоцій, Фредріксон із співавторами [35] дослідили потенціал позитивних емоцій у вирішенні людиною окремих складних проблем, що виникають у її житті. Вони висунули гіпотезу, що з урахуванням виявленого ними ефекту впливу позитивних емоцій на розширення репертуару можливостей вирішення життєвих проблем емоції «радість» і «задоволення» (contentment) можуть розглядатись як антиподи негативних емоцій. Щоб перевірити цю гіпотезу, дослідники створили умови, за яких усі учасники досліджень отримували змогу перебувати протягом певного часу в ситуаціях, які стимулювали появу в них *негативних* емоцій і *безпосередньо після цього* – появу емоцій у діапазоні від *легкої радості* до *суму*. Дослідники провели кардіоваскулярні вимірювання і операціоналізували час, протягом якого людина позбавлялася одного емоційного стану і переходила в інший або поверталась до свого звичного фонового стану. Автори встановили, що під впливом емоцій *радісті* і *задоволення* люди спроможні позбавитись ефекту впливу на них попередніх негативних емоцій швидше, ніж за відсутності можливості відчутти позитивні емоції безпосередньо після негативних. Результати дали підставу висловити припущення, що існує *несумісність позитивних і негативних* емоцій, і що можна позбутися потенційного ефекту негативного емоційного досвіду шляхом створення умов для переживання безпосередньо після нього радості чи задоволення.

Враховуючи отримані емпіричні дані відносно того, що позитивні емоції допомагають швидше знаходити ресурси для вирішення проблем і позбавляються негативних переживань, Фредріксон і Лоад (2005) висловили також припущення, що позитивні емоції можуть асоціюватися з оптимальним рівнем психічного здоров'я людини і суб'єктивного благополуччя. В емпіричних дослідженнях за участю студентів з різними рівнями ознак психічного здоров'я вони вивчали зв'язок між співвідношенням позитивних і негативних емоцій у досвіді людини і рівнем її психічного здоров'я. Автори пропонували досліджуваним зареєструвати, які з визначених 20 емоцій вони відчували протягом останніх 28 днів. Була виявлена така цікава закономірність: співвідношення позитивних і негативних емоційних переживань, що дорівнювало 2,9 на користь позитивних емоцій, може бути хорошим показником розквіту психічного здоров'я (flourishing mental health). Цей результат дає деякі діагностичні орієнтири щодо використання спостережень за щоденними емоційними переживаннями при оцінці психічного здоров'я.

Крім з'ясування сутності психічного здоров'я, другим напрямом досліджень у межах позитивної психології є визначення комплексу особистісних факторів, що забезпечують оптимальне функціонування особистості.

Хоча у другій половині ХХ століття були сформульовані окремі аспекти досліджень подібного спрямування, зокрема, була визначена роль *надії* у зумовленні психічного здоров'я (Менінгер, 1959), ідентифіковані психологічні кореляти поняття «*щастя*» (Вільсон, 1968), активний сплеск інтересу до проблеми вивчення факторів, що зумовлюють позитивне функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності, припадає на початок ХХІ століття. У червні 2009 року відбувся перший Всесвітній конгрес із позитивної психології; зарубіжні

дослідники обговорюють питання щодо доцільності введення у програми підготовки майбутніх психологів курсу «позитивна психологія»; створено Міжнародну асоціацію позитивної психології, розроблено спеціальний психодіагностичний інструментарій «Цінності в дії» (Values in action) для вивчення цінностей і рис особистості, що зумовлюють психологічне благополуччя; розділ «позитивна психологія» включений до фундаментального видання SAGE «Психологія XXI століття».

В українській психології ця проблема хоча і не фігурує під назвою позитивної психології, але теж ідентифікована як перспективний напрям психологічних досліджень. Зокрема, у відомій монографії С. Д. Максименка «Генезис існування особистості» [3] підкреслюється важливість вивчення ролі *любові* у становленні здорової особистості і, що є співзвучним з ідеями одного з напрямів позитивної психології, – ролі *позитивних емоцій* у забезпеченні психологічного благополуччя людини як провідної операційної ознаки психічного здоров'я.

Отже, проблема ідентифікована, вона потребує уваги, вважається перспективною, зацікавленість у ній зростає, але критерії вимірювання показників психічного здоров'я у вітчизняній психології поки ще не визначені. Остання монографія з проблем психології здоров'я, видана у Санкт-Петербурзі Г. С. Нікіфоровим [12], теж не містить даних щодо операціоналізації феномену, якщо не враховувати посилань на дослідження О. М. Кузнецова та В. І. Лебедева, в яких аналізуються уявлення Ф. М. Достоєвського про проблему психічного здоров'я, та даних пошукових студентських досліджень, які не мають поки що достатнього теоретичного обґрунтування і належного емпіричного підтвердження.

Оскільки автори даного підручника брали участь у перекладі з англійської мови на українську діагностичного інструментарію для визначення так званих «позитивних рис характеру» (character strengths) і в редагуванні його перекладу на російську мову (Е. Л. Носенко, Л. І. Байсара, 2009), а також розробили кілька наукових проектів для перевірки інформативності опитувальника «Цінності у дії», розробленого Петерсоном і Селігманом (2004), є можливість розглянути детальніше принципи, покладені в основу визначення тих рис характеру, що зумовлюють, як стверджують провідні зарубіжні фахівці у галузі позитивної психології, суб'єктивне, психологічне і соціальне благополуччя людини.

3.7.4. Позитивні риси характеру

Позитивна психологія має великі досягнення в ідентифікації, класифікації і вимірюванні «позитивних» рис характеру (Петерсон і Селігман, 2004 [60]). Значна кількість досліджень у цьому напрямі була проведена раніше під час вивчення впливу окремих позитивних рис характеру на відчуття людиною суб'єктивного благополуччя. Наприклад, у дослідженнях Снайдера [72] виявлено, як зазначалось вище, велику роль *надії* у зумовленні суб'єктивного благополуччя людини.

В останнє десятиліття у зарубіжній психології намітився значний прогрес в обґрунтуванні і розробці *критеріїв класифікації* позитивних рис характеру. Ця робота була очолена створеним у США Інститутом дослідження «Цінностей у дії» (Values in action, VIA).

Дослідницький інструментарій для виявлення позитивних рис характеру (character strengths) розроблений з урахуванням *загальнолюдських чеснот* (virtues) та індивідуально-психологічних властивостей, які, на думку авторів – американських дослідників Петерсона і Селігмана, (2004 [60]), забезпечують дотримання цих чеснот у життєдіяльності.

При розробці цього інструментарію дослідники змоделивали перелік так званих «здорових рис» особистості, відштовхуючись від описів ментальних (mental) відхилень, що містяться у Діагностичному і Статистичному довіднику ментальних розладів, розробленому у США (DSM-IV/DR). На цій підставі було відібрано 24 особистісні властивості, сформульовані у вигляді рис (traitlike).

Відібрані «позитивні» (здорові) риси були співвіднесені із *шістьма чеснотами*, які, у свою чергу, були ідентифіковані на підставі широкого огляду основних філософських традицій визначення чеснот у різних культурах і релігіях, зокрема, конфуціанській, даоїстській, буддистській, індуїстській, ахінеанській, іудейській, християнській і мусульманській. Усі шість відібраних основних чеснот (див. табл. 3.7.3) співпадають у різних культурах, тому вони були відібрані як *загальнолюдські цінності*, якими керується оптимально функціонуюча особистість.

Відповідно з тлумаченнями, запропонованими авторами класифікації, *мудрість* дає уявлення про когнітивні можливості людини, які виявляються у її активному прогнозуванні до здобування знань і їх застосуванні у житті; *сміливість* передбачає виявлення стійкості і життєвої енергії, необхідної для забезпечення активних зусиль людини, спрямованих на досягнення мети при виникненні труднощів і перешкод; *гуманність* забезпечує спроможність формувати і підтримувати доброзичливі соціальні зв'язки; *справедливість* виявляється у громадянськості та сприянні суспільному благополуччю; *помірність* – у стриманості, саморегуляції; *трансцендентність* – у наявності уявлень про *зміст життя* і відчуття власного зв'язку із навколишнім світом.

До кожної з шести *чеснот* у класифікації віднесено по 3–5 позитивних рис характеру, що були визначені, як зазначають, з урахуванням *протилежних* їм можливих відхилень. При виборі 24 позитивних рис характеру дослідники орієнтувались на 10 критеріїв. До їх складу увійшли, зокрема, 8 критеріїв, яким, як мінімум, повинна відповідати кожна з 24 рис, а саме: 1) позитивність риси; 2) її моральна цінність; 3) відсутність у змісті риси можливості приниження інших; 4) наявність протилежної за змістом властивості; 5) подібність рисам характеру, що фігурують у традиційних класифікаціях; 6) наявність зразків (paragons) та вищих форм (prodigies) виявлення риси; 7) потенційна вірогідність риси бути відсутньою; 8) наявність ритуалів виявлення.

У таблиці 3.7.4. наведено позитивні риси, упорядковані відповідно із цінностями, дотримання яких у життєдіяльності сприяє їх формуванню у суб'єкта.

Хоча не всі з рис, наведених у таблиці, задовольняють всім десяти критеріям (тільки половина цих рис відповідає всім критеріям), більшість рис все ж відповідають щонайменше восьми із зазначених критеріїв.

Як бачимо, відібрані авторами класифікації риси характеризують усі найважливіші ознаки особистості як суб'єкта життєдіяльності, а саме: вони відбивають функціонування особистості як суб'єкта *пізнання* (риси, що згуртовані навколо чесноти «мудрість»); як суб'єкта *активності* (риси, об'єднані навколо чесноти «сміливість», що характеризують такі властивості особистості, як наполегливість і здатність до впорання із життєвими проблемами та можливими «викликами» життя); як суб'єкта *спілкування і взаємодії* (риси, об'єднані навколо чесноти «гуманність», та «помірність» - любов, доброта, соціальний інтелект); спроможність, вибачливість та інші.

Позитивні риси характеру, включені до класифікації “Цінності у дії” (Values in Action)

Чеснота (цінність)	Позитивні риси
Мудрість	Креативність, допитливість, відкритість досвіду, любов до навчання, відчуття перспективи
Сміливість	Хоробрість, наполегливість, цілісність, життєздатність та життєстійкість (<i>vitality</i>)
Гуманність	Любов, доброта, соціальний інтелект, готовність і вміння підтримувати доброзичливі стосунки з оточуючими
Справедливість	Громадянськість (<i>citizenship</i>), чесність, лідерство
Помірність	Вибачливість (<i>forgiveness and mercy</i>); скромність, стриманість, саморегуляція
Трансцендентність	Цінування краси і видатних досягнень; вдячність, надія, гумор, духовність.

У класифікації, на наш погляд, також відбито важливі характеристики багаторівневої ієрархічної структури *активності* людини. Людина охарактеризована як суб'єкт активності на *психологічному* рівні (такими рисами як життєстійкість та життєздатність); на *соціально-психологічному* рівні (як гуманна і чесна, відповідальна перед суспільством); на *трансцендентному* рівні (як здатна до прояву духовності і виходу за межі адаптивної активності). Фактично у даній класифікації відбито всі риси, які входять у новітню *шестифакторну* модель особистості (Ештон і Лі [18]), психологічна реальність якої перевірена на представниках різних культур світу, наявністю риси, що характеризує *соціальну відповідальність* людини (*honesty-humility*).

Наявність у поєднанні з чеснотою «справедливість», крім рис, що характеризують громадянськість і чесність, риси «лідерство», є цілком виправданим, адже *стверджувати* у життєдіяльності чесноти може людина, яка має лідерські здібності.

На підставі розглянутої класифікації позитивних рис особистості у сучасній психології формуються моделі описання психічного здоров'я. На рисунку 3.7.3 показано три найбільш *поширені моделі*, за допомогою яких можна оцінити наявність у людини ментального здоров'я (Keyes, 2005; Keyes, Shmotkin, & Ryff, 2003) [42]: *модель суб'єктивного благополуччя*, *модель соціального благополуччя* (Keyes, 1998), *модель психологічного благополуччя* (Ryff).

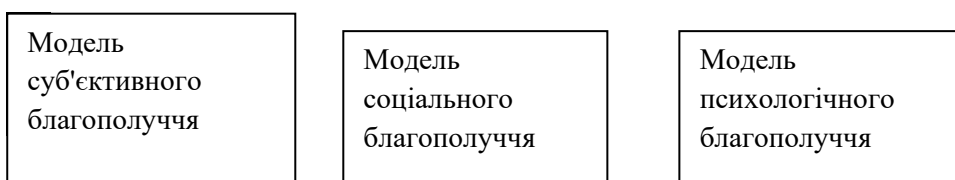

Рис. 3.7.3 Моделі психічного (ментального) здоров'я (Keyes, 2005; Keyes, Shmotkin, & Riff, 2003)

Модель суб'єктивного благополуччя базується на: 1) оцінці домінування у життєдіяльності людини досвіду позитивних емоцій і помірній представленості негативних емоцій; 2) оцінці задоволення життям. Основний постулат її полягає в тому, що сам суб'єкт є

ідеальним суддею у з'ясуванні того, чи є він щасливим. Вимірювання суб'єктивного благополуччя здійснюється за допомогою самозвітів про досвід переживання емоцій різної модальності і задоволення життям. За допомогою відомої шкали PANAS обчислюється частота переживання запропонованих десяти позитивних і десяти негативних емоцій, що, як встановлено, на 50 % зумовлені біологічно.

На рисунку 3.7.4 показана модель соціального благополуччя, що містить п'ять факторів.

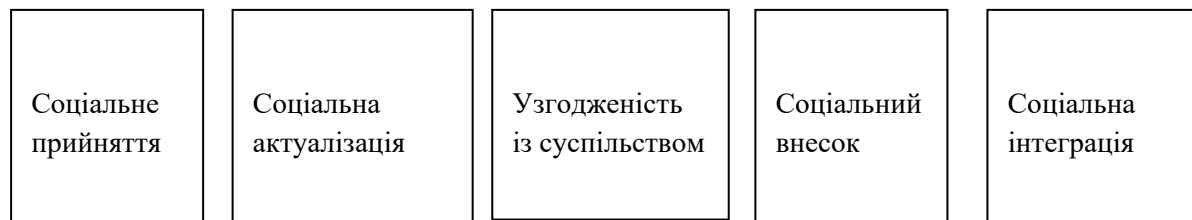

Рис. 3.7.4 Модель соціального благополуччя

Високий рівень соціального благополуччя передбачає відчуття себе комфортно в оточенні інших людей, впевненість у власних можливостях самоактуалізації у цьому оточенні; сприйняття соціального оточення, в якому людина перебуває, як упорядкованого і відчуття себе частиною цього соціального оточення, яке дає можливість зробити певний соціальний внесок.

Модель психологічного благополуччя, запропонована Керол Ріфф у 1989 році, вже знайшла широке розповсюдження у дослідженнях із психології особистості і була апробована, зокрема, на факультеті психології Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара у дослідженні О. М. Знанецької, виконаному під керівництвом одного з авторів даного підручника. Модель психологічного благополуччя дає більш цілісну і диференційовану характеристику благополуччя, ніж модель суб'єктивного благополуччя. Вона є розширенням аристотелівської філософської традиції, згідно з якою як кінцеву мету життя людини ідентифіковано її прагнення виявити власний «*diamon*» – особистісний потенціал.

Керол Ріфф та її колеги ідентифікували шість взаємопов'язаних, але різних факторів, які характеризують ідеал самореалізації людини та її благополуччя, – автономність, екологічна майстерність, особистісне зростання, підтримування позитивних стосунків з іншими, наявність цілі у житті, самоприйняття. Індивідууми, які мають високі показники за цими факторами, вважаються такими, що можуть бути незалежними, ефективно діяти у тому середовищі, у якому вони перебувають. Вони прагнуть до можливості особистісного зростання і самовдосконалення, підтримують взаємозадовольняючі, довірливі й осмислені позитивні стосунки з іншими людьми, формулюють для себе і прагнуть до досягнення осмислених цілей життя, мають позитивний образ себе. Ці сфери реалізації суб'єктивного благополуччя вимірюються за допомогою відповідних шкал. Психологічне благополуччя дає уявлення про психологічне здоров'я і узгоджується з моделлю суб'єктивного благополуччя.

На підставі розглянутих трьох моделей запропонована модель повного *психічного здоров'я*, що включає три виміри благополуччя. У цій моделі психічне здоров'я і психічна хвороба розглядаються як різні виміри функціонування людини, а не різні відтінки одного спектра. Факторний аналіз на репрезентативній вибірці дорослих американців підтвердив прогностичність цієї моделі (Кейс, 2005 [42]). Кейс запропонував систему критеріальної діагностики психічного здоров'я, яка базується на цій моделі. Індивідууми, які демонструють

високі показники або при вимірюванні суб'єктивного благополуччя, або задоволення життям, а також мають високі показники принаймні за шістьма з одинадцяти сумарних шкал психологічного і соціального благополуччя, характеризуються розквітом психологічного благополуччя.

Останнім часом виокремилося ще кілька додаткових сфер досліджень позитивної психології, які мають цікаві досягнення. Перша з них стосується вивчення ролі раннього досвіду дитини та її соціального оточення у подоланні генетичної диспозиції до депресії. Друга стосується ролі медитації у подоланні негативних емоційних станів. Третя сфера досліджень пов'язана з вивченням феномену «позитивного інтелекту».

3.7.5. Позитивний інтелект як готовність до ефективної саморегуляції поведінки

Цей феномен був ідентифікований у монографії американського психолога Ширзада Чаміна (Shirzad Chamine) у 2012-2016 роках як показник прояву суб'єктом життєдіяльності стану позитивного самоусвідомлення і готовності до ефективної саморегуляції поведінки [28].

Автор запропонував операціоналізувати даний конструкт за допомогою визначення відсоткового співвідношення (у діапазоні від 0 до 100) тривалості часу, на протязі якого людина реалізує налаштованість на позитивне функціонування і відчуває задоволення собою як суб'єктом життєдіяльності, по відношенню до тривалості усвідомлення незадоволеності собою.

Автором монографії розроблено спеціальний опитувальник, за допомогою якого можна обрахувати як індивідуальний «коефіцієнт позитивності» (PQ), що може слугувати мірою рівня усвідомлення людиною власного потенціалу успішності і відчуття задоволення собою, так і коефіцієнт позитивності групи людей, що працюють в колективі.

Стан дослідження феномену «позитивний інтелект»

Емпіричні дані щодо ролі позитивного інтелекту у досягненні успіху і відчуття благополуччя стосуються різних сфер життєдіяльності людини. Сучасні вражаючі дані емпіричних досліджень змісту і ролі позитивного інтелекту у життєдіяльності свідчать про наявність стійких зв'язків між рівнем сформованості позитивного інтелекту і відчуттям людиною успішності і задоволення собою як суб'єктом життєдіяльності. Автор зазначеної вище монографії з даної проблеми наводить наступні результати численних наукових досліджень, які підтверджують важливість подальшого вивчення феномену.

Так, за даними опитувань більш ніж 275 000 респондентів, які пройшли тестування за допомогою наявного у вільному доступі у мережі Інтернет опитувальника позитивного інтелекту [www.positiveintelligence.com], зроблено висновок, що більш високі рівні сформованості позитивного інтелекту призводять до більш високої вірогідності досягнення людиною успіху у таких сферах життєдіяльності, як професійна діяльність, шлюбні стосунки, підтримування рівня здоров'я, соціальна активність, встановлення дружніх стосунків з оточуючими, прояви креативності. У монографії «Позитивний інтелект» [28] наводяться дані, що працівники сфери торгівлі, які мають порівняно більш високий рівень ознак позитивності (PQ), на 37% перевищують ефективність продажі товарів, ніж їх партнери з більш низькими показниками позитивності. Працівники з більш високими ознаками індивідуальної позитивності рідше перебувають у відпустках з приводу тимчасової непрацездатності і менше піддаються професійному вигоранню. Працівники сфери медицини, які характеризуються більш високим рівнем позитивності, на 19% точніше

діагностують захворювання пацієнтів, що звертаються до них за допомогою. Студенти, що мають високі показники позитивного інтелекту, більш успішно складають іспити (й не тільки з гуманітарних дисциплін, (що було б зрозуміло), а й з математики), ніж ті, що мають статистично більш низькі показники позитивності. Керівники організацій, які мають більш високі показники за об'єктивними вимірами позитивного інтелекту, забезпечують більш високий рівень успішності діяльності очолюваних ними колективів. Проектні групи, менеджери яких демонструють більш високий рівень RQ, працюють на 30% більш успішно (за інших рівних умов), ніж їх колеги з більш низькими показниками рівня позитивності.

Порівняння досягнень у діяльності 60 трудових об'єднань різних типів показало, що сумарний більш високий рівень позитивного інтелекту членів об'єднання є детермінантою успішності його діяльності [28].

У США військові підрозділи флоту, члени яких мали більш високі показники позитивного інтелекту, отримали більше визнань високого рівня їхньої підготовки, ніж подібні підрозділи, що очолювались керівниками з більш низьким рівнем позитивного інтелекту [28].

Встановлено також, що окрім підвищення рівня професійності, більш високий рівень позитивного інтелекту сприяє не тільки підвищенню рівня професійної ефективності, але й відчуттю суб'єктами задоволення собою і соціального благополуччя.

Отримано емпіричні дані, на які посилається автор монографії «Позитивний інтелект» Ш. Чамін, свідчать про те, що більш високий рівень розвитку позитивного інтелекту призводить не тільки до підвищення ефективності власної професійної діяльності людини, до відчуття задоволення цією діяльністю, але й до покращення здоров'я та довголіття людини. Дослідження показали, що цей вплив опосередковує зниження в організмі людини рівня гормонів, пов'язаних із стресом, покращення сну, зниження вірогідності появи гіпертензії, діабету [28].

Три стратегії підвищення показників позитивності

Подолання перешкод на шляху досягнення позитивності і перешкоди у прояву позитивного інтелекту є універсальними, вони не залежать від культури, статі, віку. У кожній людини ці перешкоди позитивності виникають як механізми психологічного захисту у ранньому дитинстві, і допомагають впоранню із загрозами, як фізичними, так і емоційними. Коли людина дорослішає, ці перешкоди вже непотрібні, вони вкоренились у свідомість і функціонують як установки. Людина навіть не усвідомлює, що вони існують.

Перша несприятлива установка названа автором монографії «Позитивний інтелект» досить влучно, на наш погляд - «**Judge**» (**суддя**). Зміст реалізації установки типу «суддя», полягає в тому, що за допомогою її людина намагається знайти недоліки як у себе, так і в інших людей. Така установка часто помилково сприймається як «голос розсудку», а не як перешкода успішному функціонуванню, якою вона фактично є. Автор вважає її основною перешкодою проявам позитивності. Ця установка значною мірою породжує негативні переживання: тривогу, стрес, гнів, розчарування, відчуття провини. Людині помилково здається, що без дотримання подібної установки на пошук недоліків у себе, вона перетвориться на безпорадну істоту, неспроможну досягти успіху.

Друга несприятлива установка має назву «**Avoider**» – запобігання активності при виникненні ускладнень. Людина, схильна до уникнення активності, фіксує надмірну увагу на пошуках засобів збереження позитивності і задоволення собою. Ця установка спричиняє уникнення складних і проблемних завдань і конфліктів, що призводить до формування

навичок прокрастинації і повного запобігання конфліктів. В результаті цього виникають затримки у вирішенні нагальних завдань. Людина помилково вважає, що неможливо зберегти позитивність, не запобігаючи конфліктів, що існують такі конфлікти, які необхідно своєчасно вирішувати.

Установка типу «**Controller**». Суб'єкти, схильні до постійного здійснення контролю за ситуацією, прагнуть підпорядковувати поведінку інших людей власній волі. Це породжує в них високий рівень тривожності, нестриманість, коли досягти контроль над оточуючими об'єктивно неможливо. Суб'єкти, схильні до підтримування відчуття контрольованості поведінки інших людей, не сприймають інших альтернатив поведінки. Помилковою є точка зору, що таким людям варто сприяти в її намірах.

Установка типу «**Hyper-Achiever**» (зверхуспішність). Людина, схильна до слідування цій установці, виявляє надмірне прагнення до досягнення успіху як передумови збереження самоповаги та позитивного самооцінювання. Ця установка орієнтує людину переважно на отримання ознак власного успіху, а не на внутрішні відчуття задоволеності собою. Потрібна установка нерідко призводить до виникнення тенденцій, характерних для «трудоголиків», і відволікає людину від уваги до більш глибоких емоційних потреб, пов'язаних із спілкуванням. Помилковим, на думку автора концепції, здається уявлення про те, що самоприйняття повинно базуватись переважно на зовнішніх ознаках успіху.

Установка типу «**Hyper-Rational**» (надмірна раціональність). Людина, що дотримується цієї установки, звертає увагу на раціональне виконання всього, що вона робить, включаючи й стосунки з оточуючими. Це спричиняє нетерпимість до емоцій інших людей і виникнення ставлення до емоцій як негідних поваги та витрат часу. Завдяки цій установці надмірно раціональна людина може сприйматись оточуючими як холодна, відсторонена, або інтелектуально запоміrkована. Це обмежує глибину і гнучкість її взаємовідносин у професійній сфері або в особистому житті. Отже, раціональна свідомість не обов'язково є найбільш важливою і гідною формою прояву інтелектуальних можливостей людини. Надмірно наполеглива людина, крім того, може викликати в оточуючих високий рівень тривалої тривоги і спричинити появу стресу, і втоми. Отже, постійна наполегливість не є найкращим засобом запобігання неприємностей у стосунках з оточуючими.

Установка типу «**Pleaser**» (догодження іншим). Людина, що намагається постійно догоджати, прагне досягти всіма можливими засобами прийняття себе іншими: будь-то допомога, догодження і навіть лесть. Така лінія поведінки змушує втрачати піклування про власні потреби. Вона налаштовує й оточуючих перетворюватись на надмірно залежних від суб'єктів, які слідує цій установці. Коли людина догоджає іншим не тому, що це добре, а тому, що вона намагається завоювати приязнь і прийняття це, може породжувати недовіру до неї.

Установка типу «**Restless**» (неспокійний). Неспокійна людина перебуває у постійних пошуках отримання збудження та у стані постійної зайнятості. Це не дає їй можливості відчувати достатнє задоволення від того, що вона робить у даний момент, спричиняє втрату концентрації уваги на подіях чи стосунках, які дійсно є значущими. Інші люди цього типу відчують ускладнення при взаємодії з людьми, що нездатні управляти своєю поведінкою.

Подібні люди помиляються, що, відчуваючи себе постійно зайнятими, вони живуть повноцінним життям. Вони не усвідомлюють, що в пошуках повноти життя вони втрачають можливість відчувати задоволення життям, таким, яким воно є.

Установка типу «**Stickler**» (**застрагуюча людина**). Людина даного типу відчуває надмірну потребу у вдосконаленні порядку і організованості. Це робить її й оточуючих її людей стурбованими і прямолінійними. Подібна установка поглинає власну енергію і енергію інших людей, спрямовуючи її на зайві прагнення досягнення непотрібного перфекціонізму. Це спричиняє також безперервну фрустрацію з приводу недосконалості, як власної, так і оточуючих. Виникає помилкове враження, що перфекціонізм є завжди корисним і за нього не доводиться розплачуватись.

Установка типу «**Victim**» (**жертва**). Ця установка реалізується за допомогою емоцій і темпераментальних виявлень у поведінці різних засобів привернення до себе уваги і співчуття інших людей. Це призводить до надмірного фокусування уваги на внутрішніх переживаннях, зокрема, на травмуючих. Наслідками цього є те, що людина втрачає свою інтелектуальну і емоційну енергію, а інші відчують фрустрацію, безпорадність або провину, що надовго позбавляють їх щастя. Життя з установкою «жертви» вимагає від людини постійно презентувати себе страждальцем, що ніби-то надає можливість привернути до себе увагу.

Як стверджує автор монографії «Позитивний інтелект», дистрес завдяки продуктивним установкам породжується власноруч. Він проявляється у вигляді тривожності, розчарування, стресу, сорому, провини. Фактично усе те, від чого людина страждає, виникає під впливом внутрішніх несприятливих установок. Про ці установки можна отримати уявлення, якщо урахувати їх співвідношення із «позитивними установками» які автор об'єднує поняттям «Sage»-мудрість. У межах теорії позитивного інтелекту подібні установки розглядають рушійні «сили», до яких відносять емпатію, прагнення до інновації, готовність поводитись розумно (виважено), що означає: адекватно сприймати виклики, активно шукати шляхи позбавлення проблем, що не тільки призведе до найкращого результату, а й до найвищого рівня задоволення особистості і собою, до душевного спокою і, завдяки цьому до досягнення щастя. Автор пропонує розглядати установки, об'єднані назвою (**Sage Perspective**), як реальні перспективи розумного поведіння, які можуть оцінювати у термінах зусиль, що призводять людину до відчуття спокою та зосередженості на активності навіть при переживанні кризи, у той час як «установи Судді» спричиняє дистрес.

Автор застерігає від двох загроз втрат розумної лінії поведінки: перша установка пов'язана із сумом, що охоплює людину при втраті когось або чогось цінного, що сприймається як «неминучий процес». Друга ситуація – це поява відчуття обурення, розчарування, провини або сорому, які є цілком виправданими як короточасні реакції на події, проте можуть перетворитися на загрозливі завдяки тривалому зануренню у подібні переживання. Автор порівнює їх з відчуттям болю, яке виникає, коли людина торкається гарячої плити. Момент фізичного болю надає людині сигнал прибрати руку, щоб не опектись ще більше. Декілька секунд фізичного болю сповіщають людині необхідність перемкнути свій мозок на раціональну поведінку, щоб далі долати ситуацію без переживань надмірної напруги. Якщо не «перемкнути» свій мозок – терміново, це рівносильне тому, що продовжувати тримати руку на гарячій плиті, відчуваючи біль, який лише спочатку був доцільним (корисним) сигналом для виявлення зусиль щодо його подолання.

Перспектива переживання розумних установок замість установок типу «Суддя».

Перспектива переживання раціональних установок – це прийняття ситуації такою, якою вона є, а не її заперечення або ігнорування. Дотримування розумних установок передбачає сприйняття будь-якого результату і обставини як можливостей, що необхідно

пережити. І в цьому аспекті установка «Суддя», якої більшість людей, на жаль, дотримуються роками і десятиліттями, що призводить людину до перебування у несприятливих умовах стану незадоволення результатами власної діяльності і стану дистресу.

Орієнтація на розумні установки: п'ять «великих сил» - (**Sage Perspective**) відкриває доступ людині до перетворення перспектив у реальність і благо. Якщо для цього потрібні активні дії, людина виявляє рішучість і здійснює необхідні кроки. Вона починає діяти спокійно, без появи дистресу або відволікання. Так звану «Перспективу Мудрості» вважають найпрагматичнішою із стратегій активності. Адже тривожність, розчарування, фрустрація, сором, почуття провини найчастіше супроводжують дії людини під впливом установки типу «Суддя», що призводить до втрат та розчарувань. Як тільки людина дозволяє собі відчути дистрес, активізується установка «Суддя», це означає, що людина витрачає дорогоцінний час на переживання безплідних страждань. У такому стані мозок фокусується на проблемах, а не на пошуку можливостей позбавитись цих проблем.

Установка типу «Суддя» та інші несприятливі установки не призводять до поліпшення ситуації. Установка ж на «розумність» (Мудрість) може спонукати людину до дії не на те, щоб вийти з тупика, а на переживання емпатії, натхнення, радощів відкриття, бажання творити і робити свій внесок у загальну справу, необхідність знаходити смисл життя навіть під час найжорстокішої кризи. При переживанні «Перспективи Мудрості» для людини не існує таких понять, як несприятливі обставини та їх наслідки. Кожна з таких обставин стає першим кроком до досягнення наступного позитивного результату.

Як допомогти людині позбавитись так званої «Перспективи Судді» і замість неї згадати, що існує «Перспектива Мудрості»? Як отримати доступ до Перспективи Мудрості, коли стрес і труднощі мобілізували усі інші внутрішні несприятливі установки? Автор монографії «Позитивний інтелект» пропонує три сценарії для перетворення несприятливих ситуацій на можливості подолання несприятливих установок.

П'ять рушійних сил для позбавлення від несприятливих установок.

Володіючи цими «силами», людина може демонструвати здатність виявляти емпатію як до себе, так і до оточуючих (**Empathise**); досліджувати з глибокою зацікавленістю ситуацію, у якій вона перебуває (**Explore**); винаходити креативні варіанти вирішення проблем (**Innovate**); обирати шляхи, які найкраще відповідають власним цінностям і цілям людини (**Navigate**); і, насамкінець, активізувати свої наміри для того, щоб досягти сприятливих результатів (**Activate**).

«**Empathise**» – означає готовність людини виявляти позитивні почуття до оточуючих, співчувати та вибачати. Емпатія діє в двох напрямках: по відношенню до себе і до інших. Обидва є важливими. Чим більшою є емпатія до себе, тим більшим буде її прояв і по відношенню до інших. Для багатьох людей прояв емпатії до себе може бути найважчим, тому що їм заважає установка «Судді».

Наведений нижче аналіз готовності виявляти емпатію демонструє важливість цієї установки. Справа в тому, що емпатія надає людині сили відновлювати життєздатність, яку знижує установка «суддя». Вона особливо необхідна, коли її реципієнт, – сам суб'єкт чи інша людина, – перебувають у стані гострого емоційного переживання, пов'язаного з труднощами. Емпатія – це «сила», яку необхідно використовувати, коли запас інших емоційних ресурсів зменшується і коли людині необхідна своєрідна «підзарядка» для просування вперед та прийняття конструктивних рішень.

Установка типу **«Explore»**. Вона спонукає виникнення готовності людини досліджувати ситуації, що виникають у життєдіяльності, з орієнтацією на допитливість, відкритість новому досвіду та захопленість самим процесом дослідження. Мудрість може активізувати мозок, налаштовувати людину на дослідження навіть у стан найсуворішої кризи. Людина намагається вирішити питання типу, що ще можна зробити? Проте вона часто робить висновки, приймає рішення або вдається до певних дій раніш, ніж адекватно зрозуміє ситуацію, повністю дослідивши її. На жаль це може трапитися завдяки прояву несприятливих установок перешкод, які значною мірою звужують поле дослідження. Буває прикро, коли людина, якій ви щось доводите, слухає вас вибірково і чує лише те, що підходить їй. Це трапляється, коли співрозмовники перебувають під впливом несприятливих установок.

Установка типу **«Innovate» (інновація)**. Якщо установка на дослідження – це активність спрямована на усвідомлення того, що вже є фактом реальності, то установка типу «інновація» стосується того, чого ще не існує. Якісна інновація – це вихід за межі існуючих можливостей, рамок, припущень та звичок, які стримують людину. Головним питанням інновації є: «Як можна щось зробити в абсолютно новий спосіб?» Коли виникає потреба в інновації? Тоді, коли наявні способи вирішення певних проблем здаються недостатніми. Саме тоді виникає необхідність вийти за межі знайомого, усталеного. Що може заважати людині зробити це? Те, що людина весь час перебуває у певних «рамках», вихід за межі яких можна розглядати як інновацію. Людина, ніби-то, дає своєму мозку інструкцію: «Придумай якомога більше нових ідей». Коли вони з'являються, не треба їх оцінювати. Оцінка безпосередньо під час інновації – це створення умов для виникнення несприятливих установок. Не доцільно дозволяти оцінювання, перебуваючи у стані інновації. Мета інновації – отримання якнайбільше нових ідей, а не обов'язково їх якість. Це автоматично призведе людину, що прагне інновації, до появи ідей високої якості, адже пошук ідеї нібито заряджає енергією наш мозок, «інструмент», який породжує ідеї. В кінці цього процесу одна ідея проходить випробування. Оцінювання вибору цієї ідеї може потребувати її раціонального обґрунтування, а може й не вимагати цього. Воно може ґрунтуватись на одному простому об'єктивному критерії, наприклад, ціна, ефективність, вплив, міра складності тощо. І тоді настає черга «навігації», за допомогою якої приймається конкретне рішення.

Установка типу **«Navigate» (навігація)**. Це вибір із наявних альтернатив тієї, яку підказує людині її внутрішній компас. Вибір ґрунтується на глибоко вкорінених цінностях або на цілеспрямованості. Якщо людина почне дотримуватись показань «стрілки компасу», то кінцевий вибір може надати їй задоволення (*fulfillment*), джерелом якого є досвід життя людини у відповідності з ідеалами і принципами.

Коли виникає потреба у «навігації»? Тільки тоді, коли у наявності є ціла низка варіантів вибору, деякі з яких більшою мірою, ніж інші, відповідають цінностям та установкам людини. Інколи люди не можуть зробити вибір, тому що не мають чітко визначеної мети власного життя, або уявлень про те, що може зробити їх життя щасливим та наповненим змістом.

Установка типу **«Activate»**. Існує думка, що коли установка «Мудрість» сприймається як дар та спроможність відкриття нових можливостей, це може призводити до пасивності, лінощів, відсутності амбіцій та бездіяльності. Це помилкове враження. Сила Мудрості породжує активізацію поштовхів до діяльності, коли вся ментальна емоційна енергія людини спрямовується як лазерний промінь на дію, а не відволікається несприятливими

установками. Коли людина чітко знає те, чого саме вона бажає робити і в який спосіб, це необхідно робити, ця сила дозволяє їй позбутися прокрастинації, відволікань або перешкод несприятливих установок. Що може заважати? Кожна несприятлива установка заважає виконувати бажану дію.

Наведений вище аналіз переваг і недоліків різних типів установок надає підставу для вибору кожним суб'єктом тієї лінії поведінки, яка найбільшою мірою відповідає тому індивідуальному баченню позитивних і негативних установок, який і визначає індивідуальний показник позитивного інтелекту (PQ).

Отже, дослідження позитивного інтелекту відкриває реальні перспективи для прогнозування того, як людина налаштована діяти у ситуаціях, що можуть призвести або до досягнення життєвого успіху або, навпаки, до переживання невдач і незадоволення собою як суб'єктом життєдіяльності.

Крім розглянутої вище безумовної ролі установок на активність, або її уникнення, досягнення життєвого успіху пов'язано з цілим рядом інших особистісних передумов, зокрема тих, що надають уявлення про те, як людина мислить, як вона почуває себе у ролі суб'єкта життєдіяльності і від того, які цінності в неї формуються як особистісний ресурс, і як вони сприяють успіху життєдіяльності.

3.7.6. Оцінка можливостей застосування доробків позитивної психології

Ми вважаємо перспективною, перш за все, розробку навчальної програми для введення дисципліни «Позитивна психологія» до навчального плану підготовки психологів у вищих навчальних закладах України. Введення такого курсу внесе необхідний баланс у співвідношення курсів, присвячених вивченню відхилень у психічному функціонуванні людини й аспектів її позитивного функціонування. Ідеї і методичний інструментарій позитивної психології можуть бути застосовані у дослідженні проблеми *психологічного вигорання* вчителя, тренера, керівника підприємства. Виявлення позитивних рис, які зумовлюють збереження психічного здоров'я людини, є важливим для попередження професійного вигорання не тільки представників зазначених професійних категорій, і значно ширшої категорії осіб, тобто учнів і студентів, що потерпають від педагогічного цинізму вчителя, який демонструє несприятливі для педагогічного процесу симптоми професійного вигорання.

Оскільки, як зазначалось вище, методика діагностики показників психічного здоров'я, які корелюють з ознаками психологічного благополуччя, розроблена американськими представниками позитивної психології з урахуванням загальнолюдських цінностей, що є спільними у різних культурах, а відповідні їм особистісні властивості відібрано шляхом їх протиставлення науково перевіреним формам виявлення психічних розладів, зафіксованих у Діагностичному і статистичному довіднику ментальних розладів DSM-IV/DR, є всі підстави вважати, що методичний інструментарій «Цінності у дії» може бути використаним у застосуванні до представників різних соціокультурних груп. Про це свідчать, зокрема, дані емпіричних досліджень, уже проведених із залученням представників 54 країн світу.

Ідеї позитивної психології можуть дати новий поштовх дослідженням гуманізуючого і оздоровчого впливу на особистість індивідуальної релігійності. Зокрема, у вивченні стресоподолального потенціалу індивідуальної релігійності можна отримати нове емпіричне підтвердження ролі *надії* у зумовленні почуття суб'єктивного благополуччя. Релігійна людина покладає надію на допомогу Всевишнього, Якому вона безмірно довіряє і Якого так само

поважає. Отже, дослідження ролі індивідуальної релігійності у наданні завдяки вірі психологічної підтримки людині відкриває перспективи впливу на психічне здоров'я людини, формування оптимістичних орієнтацій на майбутнє.

Важливим напрямом дослідження у межах позитивної психології є вивчення механізму впливу *суб'єктної активності* людини на забезпечення її психологічного благополуччя. Проведені дослідження свідчать про те, що активність є фактором салютогенезу. У зв'язку з цим виникає питання, чи можна на підставі наявності у людини «сильних рис» характеру прогнозувати її активність, і активність пов'язана з цими рисами.

Ще одним перспективним напрямом досліджень ми вважаємо вивчення ролі у зумовленні психічного здоров'я рівня сформованості і диференційованості *Я*-концепції, оскільки, як встановлено в результаті вже проведених досліджень, *Я*-концепція піддається формуванню в процесі розвивального навчання, і, за нашими даними, рівень її сформованості пов'язаний з наявністю у людини позитивних уявлень про майбутнє.

Важливим завданням у галузі позитивної психології, котре самі автори теорії вважають завданням номер один, є створення у трудових і навчальних колективах умов для забезпечення позитивного функціонування людини, підтримання позитивних емоцій, забезпечення таких організаційних умов і взаємовідносин між вихователями і дітьми, керівниками і підлеглими, які сприяли б збереженню психологічного здоров'я.

Отже, справді, заклик засновників позитивної психології почати розповсюджувати її ідеї якомога ширше і створювати умови для усвідомлення того, які чесноти та властивості особистості сприяють благополуччю людини, а, отже, і її психічному та фізичному здоров'ю, відкриває перед практичною психологією нові перспективи.

Контрольні завдання до розділу 3

1. Традиційна концептуалізація особистісних рис спрямована на те, щоб дати відповідь на запитання, «як» людина зазвичай поводить у тій чи іншій ситуації, а які аспекти вивчення особистості надають можливість знайти відповідь на запитання «чому» людина поводить таким чи іншим чином? Перелічіть їх, починаючи з *мотиваційних* моделей дослідження особистості.

2. Які аспекти дослідження особистості вивчаються за допомогою «нових» динамічних рис особистості?

3. Продемонструйте на конкретних прикладах обґрунтованість твердження Г. Мюррея, що психологи, які вивчають людину у термінах рис, і ті, хто вивчає людину з позицій мотивів, фокусують увагу на різних феноменах, користуються різними методами і дають різні описання одних і тих же спостережуваних фактів.

4. Чи погоджуєтесь ви із твердженням Кеттелла (1965), що динамічні мотиваційні риси можна розглядати як «вікно в особистість»? Розкрийте зміст цієї метафори. Поясніть твердження Кеттелла, що спонуки є внутрішніми вродженими мотиваторами.

5. Проаналізуйте ознаки мотиваційних рис.

6. Поясніть процедуру вимірювання мотиваційних рис за допомогою мультимотиваційних ґраток. Як використовується методологія ТАТ у вимірюванні мотивів?

7. Чим відрізняється багатовимірна ієрархічна модель *Я*-концепції від одновимірної? Обґрунтуйте переваги використання багатовимірної моделі.

8. Доведіть унікальну значущість вивчення *Я*-концепції особистості для розуміння сутності особистості. Які аргументи для підтвердження статусу *Я*-концепції як найважливішої структури особистості наводить сучасний дослідник проблеми Грінвальд?

9. Який відомий зарубіжний дослідник забезпечив успішний початок вивчення феномену *Я*-концепції?

10. Якими методами користуються сучасні дослідники для вимірювання рівня диференційованості і складності *Я*-концепції?

11. Наведіть приклади емпіричних досліджень *Я*-концепції, які свідчать про її роль у забезпеченні психологічного благополуччя людини та її психічного здоров'я (використайте, зокрема, посилання на дослідження Марша зі співавторами 2004 р.).

12. Визначте зміст *Я*-концепції та її функцій.

13. Розкрийте зміст ключового поняття одновимірної *Я*-концепції.

14. Які функціональні компоненти виокремив З. Фрейд при визначенні *Я*-концепції?

15. Як розумів комплексність образу -*Я* У. Джемс? Наведіть 4 варіанти його визначення у порядку зростання абстрактності в описанні образу -*Я*.

16. Що мають на увазі дослідники, коли розглядають *Я*-концепцію як динамічну мислену структуру?

17. Як розглядають концепцію «дзеркального *Я*» Дж. Мід:

а) як здібність людини передбачити свою власну поведінку і поведінку інших людей;

б) як її поведінку сприймають інші люди;

в) обидві відповіді вірні.

18. *Я*- як об'єкт дослідження існує на:

а) емоційному (підсвідомому) рівні;

б) когнітивному (свідомому);

в) обидва визначення є вірними.

19. Надайте визначення *Я*-концепції як системи настанов у термінах:

а) *Я*- реальне;

б) *Я*- ідеальне;

в) *Я*- дзеркальне.

9. До яких переживань може призводити велика розбіжність між *Я*-реальним і *Я*-ідеальним ?

10. Відомий дослідник *Я*-концепції Розенберг розумів образ -*Я* як установчу систему. Які чотири рівні він виокремив?

11. Яка ідея при визначенні образу-*Я* була провідною у концепції А. Маслоу?

12. Існують два основних напрями вітчизняної психології, у русі яких досліджується формування *Я*-концепції:

а) як формування самосвідомості;

б) як формування самооцінки.

Якого із цих напрямів дотримувались такі провідні дослідники, як Виготський Л.С. Ананьєва Б.Г., Рубінштейн С.А.

а) формування самосвідомості;

б) формування самооцінки.

(Оберіть: а або б)

13. Чим відрізняються поняття: а) самосвідомість і б) самоусвідомлення?

Як з понять передбачити виконання у суб'єкта стану тривоги?

14. Дослідники визначають основні 4 рівні сформованості Я-концепції:

- 1) рівень актуальних потреб;
- 2) рівень соціальних установок
- 3) рівень загальної спрямованості активності особистості
- 4) рівень представлений цінностями.

Надайте детальніші характеристики кожного з рівнів.

15. Охарактеризуйте роль самооцінки у психологічному благополуччі людини . Назвіть основні передумови прояву психологічного благополуччя.

16. Надайте визначення багаторівневої ієрархічної моделі Я-концепції.

17. Охарактеризуйте зв'язок психологічного благополуччя з психологічним здоров'ям.

18. Чим відрізняється соціальне благополуччя від суб'єктивного благополуччя? Охарактеризуйте шкали.

20. Яку роль відіграє *самоусвідомлення* у зумовленні розвитку особистості? Який зміст укладають зарубіжні дослідники у поняття «румінація»? Чому вона справляє негативний вплив на особистість?

21. Дослідники розрізняють «приватне» і «публічне» самоусвідомлення і пропонують розглядати їх і як стан, і як рису особистості. Проаналізуйте самоусвідомлення і концентрацію уваги на собі як рису «самосвідомість» (у трактуванні, зокрема, провідних дослідників проблеми Карвера і Шеєра).

22. Проаналізуйте пункти шкали самосвідомості. Який аспект самосвідомості нагадує трактування Юнгом інтроверсії (приватне чи публічне самоусвідомлення)?

23. Розкрийте зв'язок самоусвідомлення і психопатології.

24. Проаналізуйте альтернативний підхід до вимірювання самоусвідомлення і альтернативну концептуалізацію самосвідомості як риси (у трактуванні Трапнелла і Кемпбелла).

25. Чим відрізняються конструкти «румінація» (концентрація на минулому негативному досвіді) і уважність до подій теперішнього часу і прийняття теперішнього стану подій? Який з них описує більш продуктивне функціонування особистості? Поясніть відповідь.

26. Розгляньте основні аспекти подібності і розбіжностей між механізмами психологічного захисту і стратегіями подолання стресу. Прокоментуйте чотири аспекти розбіжностей у трактуванні цих двох феноменів, що відбивають особливості стресоподолання (зокрема, за результатами досліджень Фоні Крамер, 2001–2002).

27. Пригадайте класифікації стратегій стресоподолання. Доведіть, що віддання переваги конкретній стратегії подолання стресу може розглядатись як специфічна ознака особистісної ідентичності. Наведіть приклади сучасних іспанських авторів відносно зв'язку вибору стратегій стресоподолання з типом особистості.

28. Як оцінюються стратегії стресоподолання (порівняйте таксономічний підхід з підходом, що базується на застосуванні опитувальників)?

29. Окресліть напрями майбутніх досліджень проблеми впорання зі стресом у вивченні особистісної ідентичності.

30. Які процеси, релевантні пізнанню особливостей функціонування особистості у контексті конкретних ситуацій дослідники вивчають на стику між когнітивними здібностями і особистістю?

31. Підготуйте огляд теоретичного й історичного контекстів досліджень *упевненості* людини у собі.
32. За допомогою яких термінів, пов'язаних із терміном «упевненість у собі», розглядається ця специфічна риса особистості?
33. Охарактеризуйте динамічну рису впевненості у собі у співвідношенні з іншими рисами. Прокоментуйте кореляційні зв'язки впевненості при виконанні TOEFL-тесту з п'ятьма особистісними рисами.
34. Висвітліть питання співвідношення впевненості з вимірами пізнавальної компетенції.
35. Охарактеризуйте зв'язок упевненості і дезадаптивної поведінки.
36. Розгляньте надмірну впевненість на індивідуальному та груповому рівнях.
37. Порівняйте різні підходи до трактувань надупевненості. Розкрийте зв'язок феномену з характеристиками завдань.
38. Наведіть обґрунтування, чому впевненість у собі не може розглядатись ані як диспозиційна риса, ані як контекстуалізована риса особистості. Доведіть, що це специфічна риса, яка є однією з ознак *особистісної ідентичності*, якщо ви погоджуєтесь з подібним твердженням.
39. Який термін використовується для позначення розбіжностей між оцінками впевненості у собі і точності виконання когнітивної діяльності чи діяльності, пов'язаної з прийняттям рішення, впевненість у якій оцінюється?
40. Впевненість як специфічна риса особистості розглядається на стику особистості і здібностей людини. Визначте, які саме здібності розглядаються у зв'язку з упевненістю.
41. У яких галузях психологічних досліджень вперше з'явилося поняття впевненості як особистісної ознаки? Які феномени вивчались у зв'язку з впевненістю?
42. Чи досліджувався зв'язок упевненості у собі з особистісними, зокрема, диспозиційними, рисами? Чи відрізняються кореляційні зв'язки впевненості з іншими рисами особистості та з ефективністю когнітивної діяльності у певних сферах? Як оцінка впевненості співвідноситься з оцінками ефективності метапізнання?
43. В якому виді діяльності було виокремлено деякі важливі характеристики впевненості як специфічної риси особистості? Як співвідноситься впевненість у собі з дезадаптивною поведінкою? Які існують результати досліджень у цій галузі, що можна знайти в літературі?
44. Що мається на увазі під поняттям *надмірної самовпевненості*? Як вона вивчалась на індивідуальному і груповому рівнях?
45. Які *гендерні* й *етнічні* розбіжності встановлені в *реалізмі оцінювань упевненості*?
46. Як упевненість як риса особистості співвідноситься з наявністю упереджень при ставленні до особистісної діяльності і соціальних явищ?
47. Прокоментуйте сучасні підходи до дослідження емоційного інтелекту як важливої ознаки особистісної ідентичності (витоки проблеми, трактування змісту феномену, основні підходи до вимірювання).
48. Чим відрізняється підхід до дослідження емоційного інтелекту як набору здібностей від диспозиційного підходу?
49. Пригадайте емпіричні дослідження кореляцій емоційного інтелекту зі здоров'ям, академічною і професійною успішністю, суб'єктивним благополуччям людини.

50. Охарактеризуйте емоційний інтелект як детермінанту успішності життєдіяльності (аналіз глибинних механізмів).
51. Перелічіть зовнішні аспекти прояву емоційного інтелекту й методи їх вивчення.
52. Назвіть рівні сформованості емоційного інтелекту: можливі критерії диференціації рівнів.
53. Охарактеризуйте позитивні риси характеру як аспект дослідження «цінностей у дії». Загальна характеристика позитивної психології, її цілей, завдань.
54. Визначте роль позитивних емоцій у життєдіяльності людини. Відмінності в підходах до вивчення впливу негативних чи позитивних емоцій на поведінку людини, її ставлення до оточуючих, сприйняття світу у цілому.
55. Дайте характеристику підходу до класифікації «сильних» рис характеру під кутом зору їх відповідності загальнолюдським чеснотам. Аспекти виявлення особистісної ідентичності через аналіз цінностей у дії.
56. Охарактеризуйте провідні положення підходу до вивчення людини як суб'єкта життєдіяльності у світлі принципів позитивної психології.
57. Зробіть оцінку внеску провідних зарубіжних дослідників у вирішення проблеми наближення предмета психології особистості до її об'єкта (людини як суб'єкта самовдосконалення і самореалізації).

Список літератури

1. Аршава І.Ф. Вступ до психопатології: Навч. посіб. – Д.: ДНУ, 2021. – 58 с.
2. **Выготский Л.С.** Психология развития человека / Л.С. Выготский.- М.: Эксмо, 2005.- 1136 с.
3. **Леонтьев Д.А.** Три грани смысла //Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии. Школа А.Н.Леонтьева. –М.:Смысл, 1999.
4. **Максименко С. Д.** Генезис существования личности. – К. : Изд-во ООО "КММ", 2006. – 240 с.
5. **Носенко Д.В.** Феномен «самоінвалідації» у структурі форм прояву копінг-поведінки і його особистісні детермінанти / Д.В. Носенко // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр.. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.- К.:2013. – Т.11: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості, вип.. 7., ч.1. –С. 459-472.
6. **Носенко Д.В.** Шкала самоінвалідації: психометричні властивості українського перекладу на вибірці студентів університету / Д.В. Носенко // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр.. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.- К.: Вид-во ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014.- Т.Х, - Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 26. – С. 550-565.
7. **Носенко Д.В.** Особистості чинники психологічного феномену самоінвалідації як форми проактивної копінг-поведінки: дис. кан. психол. наук / Д.В. Носенко – Дніпропетровськ, 2015. –С. 183.
8. **Носенко Е. Л.** Емоційна розумність як детермінанта успішності життєдіяльності людини і шляхи її операціоналізації / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига // Вісник Дніпропетровського університету. Педагогіка і психологія. – 2000. – Вип. 6. – С. 3–9.
9. **Носенко Е. Л.** Емоційний інтелект як форма прояву важливої складової особистісного потенціалу – рефлексивної свідомості / Елеонора Львівна Носенко // Вісник ДНУ. Педагогіка і психологія. – 2012. – Т. 20, №9/1. – С. 116– 123.

10. **Носенко Е. Л.** Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2010. – 261 с.
11. **Носенко Е.Л.** Емоційний інтелект як чинник досягнення життєвого успіху: моногр./ Е.Л. Носенко, А.Г. Четверик-Бурчак. – К.: Вид-во «Освіта України», 2016. –182 с.
12. **Носенко Е. Л.** Емоційний інтелект: концептуалізація феномена, основні функції: Монографія / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига – К. : Вища шк., 2003. –126 с.
13. **Рубинштейн С.Л.** Основы общей психологии. –С.-Пб.:Питер, 2000. -712с.
14. **Adilogullari I.** Analysis of the relationship between the emotional intelligence and professional burnout levels of teachers / Adilogullari I., Ulucan H., Senel E. // Educational Research and Reviews. – 2014. – Vol. 9(1). – P. 1–8.
15. **Austin E. J.** Personality, well-being and health correlates of trait emotional intelligence / Austin E. J., Saklofske D. H., Egan V. // Personality and Individual Differences. – 2005. – Vol. 38. – P. 547–558.
16. **Arshava I.F.** The Role of Simultaneous Pursuing of Academic and Athletic vitres over youth in personality development/ I.F. Arshava, D.V. Nosenko, G.V. Nosenko // Psychology. – 2012. -№3А – С. 1-9.
17. **Arshava I.** Emotional and positive intelligence as precursors of the individual's quality of life / Arshava I., Nosenko E., Kutovyy K., Arshava I., Kornienko V // New Trends and Issues Proceedings on Humanities and Social Sciences, Vol 6, No 7 (2019) Selected Papers of 10th World Conference on Learning, Teaching and Educational Leadership (WCLTA-2019) . – P. 216 - 222. (1 др. арк.) <https://doi.org/10.18844/prosoc.v6i7.4530>
18. **Arshava I.** Psychological features of using interactive methods in the process of learning a foreign language / Arshava I., Bunas A., Baratynska A., Masenko A. // JARDCS. – 12 (7).2020. – Pp. 2149-2153. DOI:10.5373/JARDCS/V12SP7/20202335
19. **Ashton, M.C., Lee, K.** Honesty-humility and the Five-Factor Model of personality structure. Conference Abstract of the 12-th European Conference on personality. University of Groningen, the Netherlands., July 18–22, 2004.
20. **Baranski, J.V. and Petrusic, W.M.** (1999) 'Realism of confidence in sensory discrimination', *Perception and Psychophysics*, 61(7): 1369–83.
21. **Bolger N. And Zukerman A. A.** Framework for Studying Personality in the stress process //Journal of Personality and Social Psychology. –1995. –Vol.69. –N5.–P.890-902.
22. **Bechtoldt M. N.** The primacy of perceiving: Emotion recognition buffers negative effects of emotional labor / Bechtoldt M. N., Rohrman S., De Pater I. E., Beersma B. // Journal of Applied. Psychology. – 2011. – № 96. – P. 94–1087.
23. **Berry D. S.** Personality, nonverbal behavior, and interaction quality in female dyads / D. S. Berry, J. Sherman-Hansen // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2000. – Vol. 26. – P. 92–278.
24. **Brackett M. A.** Emotional intelligence and its relation to everyday behavior / Brackett M. A., Mayer J. D., Warner R. M. // Personality and individual Differences.– 2004. – Vol. 36. – P. 1387–1402.
25. **Bradberry T.** Emotional intelligence 2.0 / T. Bradberry, J. Greaves. – San Diego: TalentSmart, 2009. – 255 p.
26. **Brown, K.W. and Ryan, R.M.** (2003) 'The benefits of being present: mindfulness and its role in psychological well-being', *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(4): 822–48.
27. **Carver, C.S., & Scheir, M.F.** Self-regulation and its failures/ C.S. Carver, M.F. Scheir// Psychology Inquiry, - 2002. -№7 –С. 32-50.

28. **Cattell, R.B.** (1957) *Personality and Motivation: Structure and Measurement*. New York: World Book.
29. **Shirzad Chamine** (2012) *Positive Intelligence: Why Only 20% of Teams and Individuals Achieve Their True Potential and how you can achieve yours*. Greenleaf Book Group Press; 1 edition. - P. 224
30. **Corr P. J.** Reinforcement sensitivity theory and personality / Philip J. Corr // *Neuroscience and Behavioral Reviews*. – 2004. – Vol. 28. – P. 32–317.
31. **Costa S.** Trait emotional intelligence and inflammatory diseases / Costa S., Petrides K. V., Tillmann T. // *Psychology, Health & Medicine*. – 2014. – № 19. – P. 180–189.
32. **Côté S.** The ability to regulate emotion is associated with greater well-being, income, and socioeconomic status / Côté S., Gyurak A., Levenson R. W. // *Emotion*. – 2010. – №10. – P. 33–923.
33. **Cramer, P.** (2006) *Protecting the Self: Defense Mechanisms in Action*. New York: Guilford Press.
34. **Endler, N.S. and Parker, J.D.A.** (1990) 'Stress and anxiety: Conceptual and assessment issues', *Stress Medicine*, 6(3): 243–8.
35. **Folkman, S. and Lazarus, R.S.** (1980) 'An analysis of coping in a middle-aged community sample', *Journal of Health and Social Behavior*, 21(3): 219–239.
36. **Fredrickson, B.L.** The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. - *American Psychologist*, 56, 218–226.
37. **Gable, S.L.** (2006) 'Approach and avoidance social motives and goals', *Journal of Personality*, 74(1): 175–222.
38. **Gallagher, M. W. and Lopez, S.J.** Positive Psychology. In W. Buskist (Ed). *The SAGE Handbook of Psychology of the 21-st Century*. - 2008 – P. 202–210.
39. **Gardner, H.** *Multiple intelligences: the theory in practice*. New York: Basic Books, 1993. –304p.
40. **Goleman D.** *Working with emotional intelligence* / Daniel Goleman. – New York: Bantam Books, 2000. – 400 p.
41. **Gugliandolo M. C.** Trait emotional intelligence and behavioral problems among adolescents: A cross-informant design / Gugliandolo M. C., Costa S., Cuzzocrea F., Larcian R., Petrides K. V. // *Personality and Individual Differences*. – 2015. – № 74. – P. 16–21.
42. **Higgins, R.L., Snyder, C.R., & Berglas, S.** Self-handicapping: The paradox that isn't / R.L. Higgins, C.R. Snyder, S. Berglas. – New York: Plenum -1990. – №4 – C. 253-270.
43. **Keyes, C.L.M.** Mental health and/or mental illness? Investigating axioms of the complete state model of health. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 2005, V. 73, p. 539–548.
44. **Kleitman, S.** (2003) 'Bias score - an instance of systematic irrationality?' in P. Slezak (ed.), *Proceedings of Joint International Conference on Cognitive Science*, Vol. 1. Sydney: University of New South Wales, pp. 311–17.
45. **Kling, K.C., Hyde, J.S., Showers, C.J. and Buswell, B.N.** (1999) 'Gender differences in self-esteem: A meta-analysis', *Psychological Bulletin*, 125(4): 470–500.
46. **Kozak, B., Strelau, J. and Miles, J.N.V.** (2005) 'Genetic determinants of individual differences in coping styles', *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal*, 18(1): 1–15.
47. **Langens, T.A. and Schuler, J.** (2005) 'Written emotional expression and emotional well-being: The moderating role of fear of rejection', *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(6): 818–30.
48. **Law K. S.** The construct and criterion validity of emotional intelligence and its potential utility for management studies / Law K. S., Wong C. S., Song L. J. // *Journal of Applied Psychology*. – 2004. – Vol. 89(3). – P. 483–496.

49. **Lee-Baggley, D., Preece, M. and DeLongis, A.** (2005) 'Coping With Interpersonal Stress: Role of Big Five Traits', *Journal of Personality*, 73(5): 1141–80.
50. **Libbrecht N.** Emotional Intelligence Predicts Success in Medical School / Libbrecht N., Lievens F., Carette B., Côté S. // *Emotion*. – 2014. – Vol. 14, №. 1. – P. 64–73..
51. **Marsh, H.W.** and Craven, R.G. (2006) 'Reciprocal effects of self-concept and performance from a multidimensional perspective: Beyond seductive pleasure and unidimensional perspectives', *Perspectives on Psychological Science*, 1(2): 133–63.
52. **Martins A.** A comprehensive meta-analysis of the relationship between Emotional intelligence and health / Martins A., Ramalho N., Morin E. // *Personality and Individual Differences*. – 2010. – Vol. 49. – P. 554–564.
53. **Masum R.** Examining the Relationship between Emotional Intelligence and Aggression among Undergraduate Students of Karachi / R. Masum, I. Khan // *Educational Research International* . – 2014. – Vol. 3(3). – P. 36–41.
54. **Mayer, J.D. and Geher, G.** Emotional Intelligence and the Identification of Emotion // *Intelligence*. -1996. -V.22. -P.89-113.
55. **McCrae, R.R. & Costa, P.T.** Adding Liebe und Arbeit: The full five factor model and well being. // *Personality and Social Psychology Bulletin*.-1991. –Vol17.–P.227-232.
56. **Moayed F.** Emotional Intelligence in Suicide Committers // Moayed F., HajiAlizadeh K., Khakrah M., Theshnizi S. H. // *Life Science Journal* . – 2014. –№ 11(2s). – P. 65–68.
57. **Moorey, S., Frampton, M. and Greer, S.** (2003) 'The Cancer Coping Questionnaire: A self-rating scale for measuring the impact of adjuvant psychological therapy on coping behaviour', *Psycho-Oncology*, 12(4): 331–44.
58. **Nolen-Hoeksema, S.** (2004) 'Response styles theory', in C. Papageorgiou and A. Wells (eds), *Depressive Rumination: Nature, Theory and Treatment*. Chichester, UK: John Wiley & Sons, pp. 117–124.
59. **Oxlad, M., Miller-Lewis, L. and Wade, ID.** (2004) 'The measurement of coping responses: Validity of the Billings and Moos Coping Checklist', *Journal of Psychosomatic Research*, 57(5): 477–84.
60. **Parker J. D. A.** Academic achievement in high school: Does emotional intelligence matter? / Parker J. D. A., Creque Sr. R. E, Barnhart D. L., Harris J. I., Majeski S. A., Wood L. M., Bond B. J., Hogan M. J. // *Personality and Individual Differences*. – 2004. – Vol. 37. – P. 30–1321.
61. **Peterson, C., and Seligman, M.E.P.** Character strengths and virtues: A handbook and classification. – 2004, New York: Oxford university Press.
62. **Petrides K. V.** The role of trait emotional intelligence in academic performance and deviant behavior at school / Petrides K. V., Frederickson N., Furnham A. // *Personality and Individual Differences*. – 2004. – № 36. – P. 277–293.
63. **Poulou M. S.** The role of Trait Emotional Intelligence and social and emotional skills in students' emotional and behavioural strengths and difficulties: A study of Greek adolescents' perceptions / Maria S. Poulou // *The international journal of of Emotional education*. – 2010. – Vol. 2, №2. – P. 30–47.
64. **Ramstedt, B., Rieman, R. (Eds).** //11th European Conference on Personality. Friedrich-Shiller-Universität Jena, 21.07 – 25.07.2002 Conference Program and Abstracts: Lengerich: Pabst Publishers, 2002, -P.47-54.
65. **Ross, S.R. and Krukowski, R.A.** (2003) 'The imposter phenomenon and maladaptive personality: Type and trait characteristics', *Personality and Individual Differences*, 34(3): 477–84.
66. **Saklofske D. H.** Factor structure and validity of a trait emotional intelligence measure / Saklofske D. H., Austin E. J., Minski P. S. // *Personality and Individual Differences*. – 2003. – Vol. 34. – P. 21–707.
67. **Schutte N. S.** A meta-analytic investigation of the relationship between emotional intelligence and health / Schutte N. S., Malouff J. M., Thorsteinsson E. B., Bhullar N., Rooke S. E. // *Personality and Individual Differences*. – 2007. – Vol. 42.– P. 33 – 921.

68. **Shipley N. L.** The effects of emotional intelligence, age, work experience, and academic performance / Shipley N. L., Jackson M. J., Segrest S. L. // *Research in Higher Education Journal*. – 2010. – Vol. 9. – P. 1–18.
69. **Siegling A. B.** Trait emotional intelligence and leadership in a European multinational company / Siegling A. B., Nielsen C., Petrides K. V. // *Personality and Individual Differences*. – 2014. – № 65. – P. 65–68.
70. **Silvia, P.J. and Duval, IS.** (2001) 'Objective self-awareness theory: Recent progress and enduring problems', *Personality and Social Psychology Review*, 5(3): 230–41.
71. **Skinner, E.A., Edge, K., Altman, J. and Sherwood, H.** (2003) 'Searching for the structure of coping: A review and critique of category systems for classifying ways of coping', *Psychological Bulletin*, 129(2): 216–69.
72. **Smari, J., Olason D, and Olafsson R.** (2008) Self Consciousness and similar Personality Constructs. - The SAGE Handbook of Personality Theory and assessment. – V. 1, Eds. G.J.Boyle, G.Matthews, D.H.Saklofske. – SAGE Publication Ltd. – Los Angeles, London, New Delhi, Singapore. - P. 486–505
73. **Snyder, C.R.** (2002) Hope theory: Rainbows on the mind. *Psychological Inquiry*., 2002, V. 13, p. 249–275.
74. **Sokolowski, K., Schmalt, H.-D., Langens, Th. and Puca, R.M.** (2000) 'Assessing achievement, affiliation, and power motives all at once - the Multi-Motive Grid (MMG)', *Journal of Personality Assessment*, 74(1): 126–45.
75. **Stankov, L. and Lee, J.** (2006) 'Confidence and cognitive test performance', Research Report #(3). Educational Testing Service, Princeton, NJ.
76. **Steiner, H., Araujo, K. and Koopman, C.** (2001) 'The response evaluation measure (REM-71): A new instrument for the measurement of defenses in adults and adolescents', *American Journal of Psychiatry*, 158(3): 467–73.
77. **Zeidner M.** What we know about emotional intelligence: how it affects learning, work, relationships, and our mental health / Zeidner M., Matthews G., Roberts R. D. – London: A Bradford book, 2009. – 464 p.
78. **Zins J. E.** Social and emotional learning for success school performance / Zins J. E., Payton J. W., Weisberg R. P., O'Brien M. U. ; In G. Matthews, M. Zeidner, R. D. Roberts (Eds.) // *Emotional Intelligence: Knowns and Unknowns*. – New York: Oxford University Press. – 2007. – P. 95–376.

РОЗДІЛ 4. ІМПЛІЦИТНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Сутність імпліцитного підходу до дослідження особистісної когерентності

В останнє десятиріччя у галузі психології особистості спостерігається зростання інтересу до здійснення так званої «імпліцитної», на протиправу «експліцитній», діагностики як диспозиційних властивостей особистості та її ставлень до навколишнього світу (установок, переживань, навиків, досвіду), так і Я-концепції як інтеграційної ознаки особистісної ідентичності. Поряд із термінологічним словосполученням «імпліцитна діагностика» з'явився ще ряд термінів, співвіднесених із вищезазначеним як кореляти, а саме: «опосередкована», «відображена», «непряма» діагностика. Ці терміни своїм глибинним змістом пов'язані з поняттям проєктивної діагностики. Вони використовуються для позначення таких діагностичних процедур, що можуть здійснюватись *поза свідомим контролем об'єкта діагностики* – людини, яка в ситуації експліцитної діагностики методом самооцінювання (попри усі заклики дослідника реагувати спонтанно) опікується проблемами *самопрезентації*, реагує *усвідомлено* і здійснює *контроль* власної поведінки.

Проблемі суб'єктивності експліцитної діагностики і ускладненням, які виникають при самооцінюванні людиною притаманності їй тих чи інших стійких особистісних властивостей, присвячена достатня кількість публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Так, С. Д. Максименко в монографії з проблем генези становлення особистості [13] правомірно вказує, що, коли людині пропонують охарактеризувати притаманні їй психофізіологічні стани в тих чи інших ситуаціях життєдіяльності, то вона в момент опитування перебуває зовсім в іншому стані і ретроспективно адекватно описати стани, які переживала раніше, практично не може. Ця інформація забруднюється спостереженнями за тим станом, у якому людина перебуває у конкретний момент опитування, крім того, як справедливо згадують інші дослідники, об'єктивна діагностика може ускладнюватись через просте небажання людини говорити про себе або надавати правдиву інформацію з будь-яких міркувань. Тому, на протиправу експліцитним методам діагностики, імпліцитні методи орієнтовані на отримання потрібної дослідникові інформації, процес породження якої здійснюється *мимовільно* і *не доступний свідомому контролю* з боку досліджуваного.

Особливо гостро проблема імпліцитної діагностики постає, коли метою опитування є встановлення причетності людини до скоєння протиправних дій. Навіть при застосуванні спеціальних тестів «знання провини» (guilt knowledge tests) і реєстрації фізіологічних змін стану людини за допомогою поліграфів виникає необхідність застосування додаткових прийомів, зокрема, пов'язаних із контролем пам'яті для перевірки достовірності відповідей.

Актуальність розробки методів імпліцитної діагностики зумовлена не тільки розглянутими вище міркуваннями про недостатню надійність експліцитної діагностики, а також і тим, що людина, як відзначають автори новітніх досліджень із психології особистості [64], схильна демонструвати різні рівні виявлення тих чи інших особистісних рис у різних ситуаціях життєдіяльності. Дослідники вказують на те, що різноманіття інтраіндивідуальних розбіжностей, тобто форм поведінки одного суб'єкта у різних ситуаціях, які відповідають змісту того чи іншого рівня стійкої особистісної риси, інколи перевищує розбіжності, що виявляються за допомогою типологічних досліджень між різними суб'єктами.

У зв'язку з цим сучасні дослідники стверджують, що більш точною оцінкою притаманності конкретному індивідууму того чи іншого рівня диспозиційної характеристики

є частотність виявлення патернів поведінки, що відповідають змісту цього рівня особистісної властивості у різних ситуаціях життєдіяльності. Такі спостереження підтверджують актуальність розробки методів імпліцитної діагностики особистості.

Найбільш повно і наочно процедуру імпліцитної діагностики можна охарактеризувати на прикладі нового діагностичного інструментарію «Тесту імпліцитних асоціацій», який використовується для вирішення різних питань, зокрема, для діагностики *рівня тривожності* і для виявлення *ставлень* людини до певних соціальних явищ. «Тест імпліцитних асоціацій тривожності» [42] побудований на опосередкованій оцінці конструкта тривожності шляхом *вимірювання співвідношень між кількістю асоціацій*, які досліджуваний надає, порівнюючи себе з іншими людьми, за допомогою *слів, пов'язаних із тривогою*, і слів, що характеризують *стан спокою*. Імпліцитність оцінки рівня тривожності за допомогою цього асоціативного тесту забезпечується тим, що людина, якщо їй притаманний високий рівень тривожності, буде підсвідомо частіше вибирати для порівняння себе з іншими людьми слова, які описують саме стан тривоги, ніж стан спокою. Прогностична валідність тесту перевірялась шляхом порівняння висловлювань індивідуумів у *реальних стресових ситуаціях*, пов'язаних із *публічними виступами* перед великою кількістю людей, і результатів виконання ними *тесту імпліцитних асоціацій тривожності*.

Витоки імпліцитних досліджень у галузі соціальної перцепції можна прослідкувати ще у роботах Брунера і Постмана (1947), які вивчали особливості сприйняття *слів-табу* та *нейтральних слів* як показники для імпліцитного оцінювання *моральних якостей людини* та її ставлень до певних соціальних феноменів. Дослідники помітили, що реагування на *слова-табу* супроводжуються більш *тривалими латентними періодами*, ніж на нейтральні слова. Категорія осіб, які виявляли більш тривалі латентні періоди реакцій при ідентифікації слів-табу, відрізнялась від категорії людей, що реагували швидше, і при вивченні інших феноменів, наприклад, *соціальної упередженості* проти тих чи інших явищ. *Методом аналізу латентних періодів реакцій* у спеціально змодельованих тестах імпліцитної діагностики ставлень до соціальних явищ вивчалось, наприклад, ставлення до гомосексуалізму як патології чи норми у сексуальних стосунках, або наявність у людини расової чи національної упередженості. Ці явища важко вивчати методами експліцитної діагностики, бо вони не схвалюються соціально. Швидкість перебігу когнітивних процесів при імпліцитній діагностиці, що операціоналізується за допомогою вимірювань латентних періодів реакції, дає можливість опосередковано встановлювати наявність у людини істинних ставлень до соціальних явищ.

Принцип побудови типового тесту імпліцитної діагностики ставлень до соціальних явищ є достатньо прозорим, але він забезпечує виявлення надійних розбіжностей у підсвідомому реагуванні на них. Наприклад, людині з екрана тахістоскопа чи з монітора комп'ютера пред'являються у певному поєднанні фотографії, що уособлюють типових представників, скажімо, певної раси, і за допомогою методу семантичного диференціалу оцінюється перенесення упередженого ставлення до тієї чи іншої раси на нейтральні символи чи слова, які наводяться у відповідних позиціях, у яких раніше пред'являлись значущі стимули.

Валідність імпліцитних вимірів ставлень перевірялась у цікавому експерименті, коли жінкам, що мають добрі стосунки з чоловіками і живуть щасливим сімейним життям, і жінкам, у яких немає добрих стосунків, пред'являлись фотографії незнайомих чоловіків і їх власних партнерів і вимірювалась тривалість латентних періодів реакцій при визначенні

ступеня зовнішньої привабливості осіб, фотографії яких сприймалися. Найкоротший латентний період реакції був зареєстрований при сприйманні фотографії власного чоловіка, якщо жінка мала з ним добрі стосунки. Менш короткі латентні періоди реакцій на фото незнайомих чоловіків були зафіксовані у жінок, які мали погані стосунки з власними чоловіками. Отже, *швидкість реагування* виявилась надійним *операційним показником* при імпліцитній оцінці індивідуальних розбіжностей у ставленнях.

Вивчаючи механізми імпліцитного оцінювання ставлень людини до певних соціальних явищ, дослідники звертаються до відомої теорії особистості Дж. Грея [47]. Автором встановлено, що виявлення ригідності в реакціях може бути засобом психологічного захисту. Приписування тієї чи іншої значущості певним явищам призводить до *самостримування* поведінкових реакцій (гальмування поведінки) чи *захисного песимізму*, або, навпаки, до *самопідтримування*, тобто прояву *готовності до виконання* певних дій.

Дуже цікавим, з нашої точки зору, й ілюстративним для розуміння сутності імпліцитної діагностики є урахування виявлення *феномену «імпосто»* (impostor phenomena) [43]. Цей спосіб імпліцитної діагностики характеризує *самооцінку і самовідношення особистості*. Він базується на урахуванні реальних патернів поведінки людини в ситуаціях, коли суб'єкти, що її оточують, дають схвальну оцінку успіхам даної конкретної людини, її здібностям, умінням, а вона сама імпульсивно *знецінює схвалення* інших людей і виявляє неготовність прийняти високу оцінку від інших. Отже, феномен імпостор (дослівний переклад слова «імпостом» – видавання себе за іншого) визначається як *інтенсивне переживання суб'єктом власної інтелектуальної неавтентичності*, яке мимоволі виявляється у невпевненості у собі, сумнівах стосовно спроможності досягнення успіхів. *Завдяки сумнівам у собі* відбувається мимовільна *екстерналізація* характеру самовідношення, що виявляється у знецінюванні успіху. Суб'єкти, які демонструють таку поведінку, у глибині душі не вірять у те, що вони заслуговують на схвалення, і відчують тривогу з приводу того, що інші здогадаються про те, що вони не є такими, якими їх сприймають інші.

Перевірка форм виявлення феномену «імпостом» у ситуаціях стресогенних випускних іспитів дозволила авторам установити, що феномен не є одновимірним. У його структурі було знайдено такі фактори: по-перше, переживання людиною, яка виявляє таку поведінку, почуття *провини* з приводу того, що вона вводить в оману інших людей. Другий фактор описує *невпевненість* людини у собі, сумніви відносно спроможності досягти того успіху, за який її схвалюють, його випадковість. Третій фактор у структурі феномену описується як *стурбованість* з приводу того, що оточуючі, врешті-решт, зрозуміють неадекватність своєї оцінки.

У пошуках методів оцінювання притаманності людині патернів поведінки, конгруентних описанням змісту тієї чи іншої особистісної риси, дослідники все частіше використовують матеріали спостережень досліджуваних за власними станами, настроями, переживаннями, зафіксованими *безпосередньо в момент їх появи*. Для цього застосовується відома щоденникова методика Флюгеля [44] у різних її модифікаціях. В. К. Вілюнас, зокрема, адаптував її для оцінки зацікавленості людини тими чи іншими видами діяльності, запропонувавши досліджуваним фіксувати у щоденниках модальність й інтенсивність емоцій, які виникають під час виконання різних видів діяльності. І хоча автор не вживає поняття імпліцитної діагностики, його дані свідчать про можливість оцінювати інтерес людини до різних видів діяльності імпліцитними методами.

Автори, які шукають імпліцитні методи оцінки особистісних властивостей людини за

ознаками її поведінки, правомірно стверджують, що для адекватного експліцитного самооцінювання людині необхідно мати і добру пам'ять, і певну саморефлексію для здатності до реконструювання своїх станів і вміння розпізнавати властивості особистості. Тому напрям досліджень у галузі психології особистості, пов'язаний з пошуком аспектів і процедур імпліцитної діагностики особистісних властивостей, можна визнати дуже перспективним, особливо, на наш погляд, для дослідження актуальних переживань людиною тих чи інших *емоцій* і притаманних їй *стійких ознак емоційності* у структурі особистості.

Оскільки емоційні властивості особистості виявляються, у першу чергу, в міжособистісній взаємодії і спілкуванні, зарубіжні дослідники вважають перспективним спираючись на так звану генералізовану інтерперсональну теорію особистісних рис і психопатологічних відхилень у розвитку особистості, яка охоплює основні аспекти змін поведінки. У межах цієї генералізованої теорії, що базується на методології Дж. Грея [47], забезпечується і більш глибоке розуміння п'яти «великих» факторів особистості, яке базується на з'ясуванні афективних наслідків виявлення цих факторів для самого суб'єкта. Автор доводить, що поширені ментальні порушення є тільки формами надмірного виявлення певних рис особистості [47]. Це може бути використано як динамічний метод прогнозування афективних реакцій і поведінки людини у ситуаціях міжособистісної взаємодії. В цій структурній моделі *інтерналізація*, тобто спрямованість негативної афективності на самого суб'єкта, розглядається як форма виявлення афективних поведінкових диспозицій у колі двох «великих» факторів: *екстраверсії* і *нейротизму*, у той час як *екстерналізація*, тобто спрямованість негативних реакцій на інших людей, з якими даний суб'єкт вступає у взаємодію, розглядаються як поведінкова диспозиція, що виявляється у колі таких факторів як *доброзичливість* та *сумлінність*. Згідно з цією моделлю порушення поведінки, пов'язані з негативними настроями і хронічною тривожністю, можна структурно звести до інтерналізації, а антисоціальну поведінку і формування наркозалежності – до екстерналізації.

У логіці інтерперсональної моделі виявлення особистісних рис вірогідність переживання суб'єктом негативної активації поведінки зростає залежно від рівня *недоброзичливості* партнера і від власного *нейротизму*, а вірогідність позитивної активації забезпечується при виявленні партнером рис *доброзичливості* і при високому рівні власної *екстраверсії*. Динамічна інтерперсональна модель пояснює, зокрема, як депресія породжує відчуження інших і як емоції, які виявляються зовні, впливають на виникнення депресії. Таким чином, розглянута методологія дає можливість усвідомити, що поширені порушення очікуваної поведінки є тільки надмірним виявленням рис особистості, і що цю інформацію можна використати як динамічний метод прогнозування появи афективних реакцій у міжособистісних ситуаціях.

Очікується, що в стресогенних ситуаціях людина схильна користуватись стратегією або *уникнення проблеми*, або *емоційного реагування*, якщо її увага спрямована на власний стан, а не на вирішення проблеми. „Приватне” самоусвідомлення свідчить про зосередженість людини на таких аспектах власних ставлень, котрі інші люди не можуть спостерігати і їх можна зафіксувати лише опосередковано. Існує і так зване „публічне” самоусвідомлення, пов'язане з феноменом самопрезентації. Рівень саморегуляції при публічному самоусвідомленні, що характеризується високою зосередженістю на внутрішньому світі, може у крайніх випадках призводити, як встановлено, до виникнення психопатології. У відповідному підрозділі 4-го розділу даного підручника ми вже згадували про феномен так званого „приватного” і „публічного” самоусвідомлення як одну з ознак суб'єктивної

ідентичності.

Отже, спосіб мисленневої оцінки людиною власної поведінки в певних ситуаціях впливає на рівень успіху, з яким вона впорюється з різними проблемами.

Зарубіжні дослідники розглядали *самостримування* як приклад *неприспособованості, неготовності* людини виявити необхідний рівень зусиль у ситуаціях досягнення. Такі люди стримують себе, *очікуючи невдачі*, вони зосереджуються на поведінці, яка не відповідає вирішенню проблеми, щоб виправдати себе, якщо їхні зусилля виявляться невдалими [46].

Іншим типовим прикладом виявлення неготовності до подолання можливих життєвих перешкод на шляху досягнення значущих цілей є так звана *«набута безпорадність»* – «learned helplessness» [49]. „Безпорадні” індивіди виявляють недостатню впевненість у самоконтролі і тому скоріше пасивні в ситуаціях досягнення, на відміну від людей, які орієнтовані на вирішення проблеми. Виділено два типи адаптивних стратегій у навчальних оптимістичних ситуаціях: цілеспрямована боротьба за успіх, яка базується на високому рівні очікувань, що мали підкріплення у попередньому досвіді і характеризуються бажанням суб'єкта підвищити рівень власної компетентності; і песимістична стратегія з установкою на низький (захисний) рівень очікувань, що супроводжується інтенсивною тривогою і втратою контролю. Виділяється ще одна стратегія – соціальної напруженості, негативної оцінки власних здібностей і вірогідності успішного виконання завдань.

Отже такі стратегії як *самостримування, безпорадність, захисний песимізм* можуть бути застосовані для пояснення поведінки людей в різних соціальних ситуаціях. Було висловлено припущення, що на вибір деяких стратегій впливають особистісні характеристики, а саме *самооцінка, впевненість у собі або схильність до тиску* з боку інших. Люди з нестабільною самооцінкою виявляють стратегію самостримування, що викликає депресивність.

Імплицитна оцінка особистості має ще декілька цікавих форм виявлення, з'ясованих шляхом вивчення того, як індивідууми спонтанно характеризують або „*категоризують*” особистість людей, з якими вони взаємодіють і спілкуються. Купер зі співавторами [39] провели два спеціальні дослідження цієї проблеми. У першому індивідууми, які мали великий досвід спостережень за поведінкою людей у так званих реаліті-шоу, оцінювали *подібність* кожної пари людей і ранжували особистісні властивості й інтелект кожного учасника шоу. Багатовимірне шкалювання показало, що спостерігачі враховували всього-на-всього *дві риси* учасників при оцінці подібності їх особистісних властивостей, а саме *рівень інтелекту* і показники *екстраверсії і психотизму*.

Друге дослідження було проведене з двома вибірками по 12 студентів, які жили разом у гуртожитку. Кожен заповнював опитувальник Айзенка й оцінював рівень інтелекту за допомогою матриць Равена. Крім того, кожен студент оцінював рівень подібності кожної пари студентів у групі. Дані були знову проаналізовані методом багатовимірного шкалювання і було встановлено, що оцінки, які індивідууми здійснюють спонтанно за результатами спостереження за поведінкою оточуючих, відрізняються від тих, які пропонуються у факторних моделях.

Цікаві лабораторні дані показали, що латентність двох рефлексів, а саме *тепінг рефлексу* і *морганія очей* корелюють із загальним рівнем інтелекту, отже і *швидкість синаптичної передачі* може бути пов'язана з інтелектуальними здібностями.

На підставі розглянутих вище результатів досліджень і спроб теоретичного обґрунтування надійності імплицитної діагностики психологічних властивостей особистості

нами зі спиранням на результати зарубіжних досліджень обґрунтована доцільність виокремлення ряду аспектів імпліцитної діагностики *емоційної стійкості людини* [2] і розроблено деякі процедури для її діагностики [19].

Вибір саме *емоційної стійкості* як предмета дослідження у запропонованому у праці аспекті зумовлений низкою міркувань.

Проблема діагностики емоційної стійкості людини належить до категорії найменш досліджених, проте дуже важливих теоретичних і прикладних проблем психології. Якщо раніше вона вважалась актуальною для прогнозування успішності переважно *професійної* діяльності людини в екстремальних умовах, то зараз у зв'язку з докорінними змінами й ускладненням соціально-економічних умов життєдіяльності людини проблема набуває актуальності й у більш широкому контексті, тим більше, що, як стверджують дослідники, кількість осіб, які володіють емоційною стійкістю, не перевищує у будь-якій групі людей 25–30 % (А. Г. Маклаков, 2001). Останнє висуває на порядок денний пошук нових підходів до діагностики цієї властивості суб'єкта, зокрема проблему розробки проєктивних методів діагностики, серед яких провідну роль отримує відображена (опосередкована) або так звана *імпліцитна* діагностика.

У розробленому нами варіанті імпліцитної діагностики стійких ознак емоційності реалізовано, на відміну від зарубіжних підходів, що базуються на вербальних асоціаціях, можливість імпліцитно оцінити схильність людини до переживання у складних умовах професійної діяльності і життєдіяльності в цілому або стану *емоційної напруженості* як форми виявлення емоційної вразливості людини, або стану *оптимального функціонування* як форми збереження гомеостазу і виявлення завдяки цьому емоційної стійкості.

Це здійснюється шляхом аналізу темпоральних характеристик *моторних реакцій* людини (латентний період, тривалість, темп реагування, частота пауз хезитації) у процесі виконання нею інформаційно–переробної діяльності за наявності загрози „стресу неуспіху”.

Здійснення у такий спосіб „виведення” процедури діагностики емоційної стійкості за межі контексту реальної професійної діяльності дало поштовх для пошуку ознак цієї інтегративної властивості особистості у глибоких виявленнях психічного – психічних станах. Останні виступають не тільки ланцюгом, що пов'язує психічні процеси і психологічні властивості особистості, а й формою віддзеркалення ставлень суб'єкта до власних психічних виявлень [13].

Отже, емоційна стійкість розглядається нами у межах запропонованого підходу до її імпліцитної діагностики як інтегративна динамічна властивість, що виявляється у притаманних людині стійких диспозиціях до *збереження гомеостазу* у складних ситуаціях професійної діяльності і життєдіяльності у цілому, критерії імпліцитного діагностування якої треба шукати в *ознаках психічних станів* і пов'язаних із ними особливостей *перебігу психічних процесів*.

У світлі поставлених завдань основна увага приділяється визначенню підходів до операціоналізації феномену „емоційна стійкість” як підґрунтя для забезпечення його імпліцитної діагностики. Зокрема, запропонована й теоретично обґрунтована комп'ютерна модель для імпліцитної діагностики емоційної стійкості / емоційної вразливості людини за параметрами перебігу психічних процесів під час виконання суб'єктом інформаційно-переробної перцептивно-мнемічної діяльності, у структурі якої передбачена поява „стресора неуспіху” [20], що діагностується із застосуванням парадигми вимірювання латентних періодів реакцій на перцептивні стимули та паралінгвістичних характеристик мовлення.

При розробці параметрів аналізу комунікативної та інших видів діяльності у контексті відображення в них психічних станів, зокрема станів емоційної напруженості, тривоги, фрустрації, та вибору різних стратегій психологічного подолання людини враховувались показники, обґрунтовані й апробовані у дослідженнях, що розкривають зв'язок стану з характеристиками комунікативної діяльності [21].

Виокремлено систему діагностичних параметрів для розпізнавання емоційної стійкості людини за узагальненими ознаками: а) збереження суб'єктом *структури цілей* виконуваної діяльності незалежно від конкретного предмета діяльності; б) виявлення фрустраційної *толерантності*; в) забезпечення *активності* діяльності на всіх її етапах. Запропоновано підходи до операціоналізації зазначених параметрів.

При цьому забезпечується «наскрізний» науково-теоретичний рух – від зміни парадигми дослідження *емоційної стійкості* у напрямі виведення процедури діагностики феномену за межі конкретного професійного контексту до його операціоналізації в термінах характеристик відповідного *психічного стану* через конкретизацію породжуваних ним ознак *психічних процесів*, не доступних довільному контролю.

Першим аспектом досліджень для здійснення імпліцитної діагностики *емоційної стійкості* ми вибрали виокремлення у поведінці людини ознак функціонування *двох різних способів реагування на стресогенні впливи* навколишнього середовища: механізмів *психологічного захисту* та стратегій *психологічного подолання* складних життєвих ситуацій. Ми спирались при цьому на дослідження сучасної американської дослідниці Фоні Кремер, яка запропонувала чотири основні розбіжності між характеристиками механізмів психологічного захисту та стратегіями психологічного подолання, а саме: цілеспрямованість вибору стратегій подолання і неусвідомленість механізмів психологічного захисту; доступність ієрархізації перших і нібито неможливість їх ієрархізувати. Пізніші дослідження показують, що і стратегії психологічного подолання можуть бути ієрархізовані. Емпіричні дослідження, проведені на вибірках студентів [1], показали, що вибір механізму психологічного захисту свідчить про *більш низький рівень адаптивності* людини до змінюваних ситуацій життєдіяльності, про *ригідність реагування* і *низькі особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій*. Аналіз вибору суб'єктами стратегій психологічного подолання показав, що, попри уявлення про те, що вони нібито не піддаються ієрархізації, певні категорії досліджуваних демонструють *стійку схильність до виявлення однотипних стратегій психологічного подолання* у складних життєвих ситуаціях і саме це може бути тією узагальненою характеристикою, яку можна вибрати як аспект *імпліцитної оцінки емоційної стійкості* людини. Частотність вибору стратегії концентрації на проблемі, порівняно зі стратегіями емоційного реагування і уникнення проблем в умовах складних ситуацій, виявилась типовою ознакою емоційно стійких суб'єктів і, навпаки, емоційне реагування характеризує репертуар стратегій психологічного подолання емоційно вразливих суб'єктів.

4.2. Процесуальні моделі дослідження особистості

Індивідууми обробляють інформацію двома різними способами *довільно*, як засіб позитивного мислення, або *автоматично*, завдяки наявній у них позитивній чи негативній установці. *Довільне мислення* й *автоматична установка на позитивне чи негативне мислення*, проте, відрізняються у плані того, як переробляється і використовується

інформація в процесі життєдіяльності. В одному випадку інформація обробляється рефлексивно і вона доступна для звертання до неї *через інтроспекцію*. В іншому інформація обробляється імпульсивно, і вона доступна тільки опосередковано. Довільний і автоматичний способи переробки інформації, як стверджують зарубіжні дослідники [48], можуть бути співвіднесені з різними системами її обробки, тобто рефлексивною й імпульсивною. Репрезентацію в рефлексивній системі називають експліцитною, а репрезентацію інформації в імпульсивній системі – імпліцитною. Отже, розглянемо розбіжності між експліцитною й імпліцитною репрезентаціями на підставі аналізу імпліцитного підходу до дослідження Я-концепції особистості [48]. Хоча процесуальні моделі формування у людини і функціонування соціальних ставлень зараз уже достатньо широко використовуються у галузі психології особистості і вже розроблені деякі методичні прийоми порівняння інформації, яка репрезентується у свідомості імпліцитно і експліцитно (розглянуті у підрозділі 4.1), вивчення цілісних ознак ідентичності особистості ще тільки починається.

Імпліцитні методи, обґрунтовані у попередньому підрозділі, мають великі переваги для оцінювання як рис особистості, так і її функціонування і соціальних ставлень, зв'язків із навколишнім світом.

Зупинимось у даному підрозділі підручника на найскладнішому аспекті використання імпліцитних моделей репрезентації інформації, яка формується у людини під впливом досвіду, переконань та інших психологічних факторів, на оцінюванні власного образу, тобто Я-концепції.

Я-концепція, як відомо, визначається як асоціативна сітка певних оцінок власного образу, що містить усі асоціації між образом Я і набором атрибутів, за допомогою яких він може бути описаний. Таке визначення дають провідні фахівці у галузі імпліцитних методів оцінювання особистості, зокрема, Айзендорф, Банзе, Мюке [36]. Атрибути для описання особистості дають уявлення про індивідуальні, достатньо стійкі характеристики особистості, проте вони не включають патологічних атрибутів, так само як і загальнолюдських універсалій. Наведене визначення особистісної Я-концепції співпадає з підходами до її визначення, що розробляються такими дослідниками як Грінвальд зі співавторами [48], які стверджують, що інформація про соціальний об'єкт, соціальні групи і образ власного Я накопичується і зберігається в так званих *структурах соціального пізнання*.

Структури соціального пізнання складаються з понять, репрезентацій індивідуумів, груп або атрибутів і асоціацій між цими поняттями. Таким чином, репрезентація власної Я-концепції є частиною структур соціального пізнання. На відміну від визначення Я-концепції, яке дають Грінвальд і його колеги [48], Я-концепція особистості включає також і аспект самооцінки. Таким чином, асоціації між образом Я й атрибутивними поняттями, які мають позитивну або негативну валентність, тобто поняттями, за допомогою яких визначається, чи є особистість доброзичливою, або, навпаки, гнівливою, становлять частину особистісної Я-концепції, оскільки ці поняття описують стабільні непатологічні міжіндивідуальні розбіжності. Наприклад, сором'язливість, тривожність, гнівливість можуть бути прикладами атрибутів, що описують особистість і які не є нейтральними в плані валентності. Ці атрибути особистісних рис вивчались як експліцитно, так і через імпліцитні репрезентації в межах оцінювання Я-концепції [34, 35]. Отже, стисло узагальнюючи розглянуті положення, необхідно підкреслити, що експліцитна й імпліцитна репрезентації розглядаються як взаємодіючі єдності, які мають різні засоби збереження і презентації інформації з

асоціативного поля оцінок. Експліцитна та імпліцитна репрезентації не є аналогічними тим розбіжностям, які позначаються за допомогою тих же термінів у пам'яті. Остання теж може бути імпліцитною та експліцитною. Імпліцитна пам'ять описує ефекти навчання, досягнення яких здійснюється без усвідомлення індивідуумів.

Імпліцитні репрезентації не є позбавленими дефініцій і відрізняються від експліцитних репрезентацій в аспекті *способу доступу* до асоціативного сховища уявлень про навколишній світ. Структура соціального пізнання, за визначенням Грінвальда та інших [48], частково є складовою асоціативного набору характеристик навколишнього світу, які має людина, зокрема, цей набір характеристик містить ознаки соціальних об'єктів, соціальних груп і себе як суб'єкта життєдіяльності [48].

Більш специфічне визначення розбіжностей між експліцитними й імпліцитними репрезентаціями буде наведено далі, після того, як буде розглянута рефлексивна – імпульсивна модель переробки інформації, поширена у сучасній зарубіжній психології (Епштейн, 1990; Вільсон зі співавторами, 2000, [65], Слоун, 2006, Страк і Дойч та ін.). Згідно з цією моделлю, висловлюється твердження, що сприйняття, осмислення і поведінка є функціями *двох різних систем* переробки інформації: результативної й імпульсивної. У *результативній системі* поведінка є завершальним етапом процесу прийняття рішень, цей процес починається з перцептивного входу, який транслюється у знання, що містять ознаки пропозиційної категоризації. Пропозиційна категоризація інформації запускає процес *розміркування*, який проходить етапи від *усвідомленого* до *поведінкового рішення*.

Наприклад, коли молода людина помічає літню людину в автобусі, в неї виникає думка про те, що це – літня людина, і ця пропозиційна категоризація може бути розширена за допомогою пропозицій: «вона стоїть» і «вона стомлена». Ці думки можуть стимулювати процес розміркування про те, що, наприклад, недобре, що літня людина стоїть в автобусі. Таким чином, цей процес розмірковування стимулює появу рішення про те, щоб поступитися місцем літній людині, дати їй можливість сісти. І, перш ніж молода людина здійснить поведінкове рішення, вона подивиться навколо себе, щоб побачити, чи є вільне місце для літньої людини, або чи є серед оточуючих той, хто теж готовий запропонувати літній людині сісти, і відрефлексує, чи запропонувати їй своє власне місце. Врешті–решт, молода людина вирішує поступитися своїм місцем літній людині, а сама встає. Отже, *намір* є тим ланцюгом, що контролює поведінку молодої людини до моменту, поки її мета буде здійснена. Намір, врешті–решт, припиняє поведінку, коли літня людина вийде на наступній зупинці.

В *імпульсивній системі* поведінка запускається, як стверджують дослідники, поширенням активації від сприйняття та уявлення до моторних схем, за допомогою *мотиваційних орієнтацій*. В тому ж прикладі поведінку описують у дещо інших термінах, щоб пояснити різницю між імпліцитним і експліцитним процесами усвідомлення. Наприклад, молода людина в автобусі може сама просуватись більш повільно, ніж робить це звичайно, оскільки літня людина активувала такий стереотип, як описують ситуацію Барк, Шенон і Дороу (1996). Готовність запропонувати власне місце може підсилюватись мотивацією сприяння такому рішення, якщо літня людина виглядає доброзичливою. І, навпаки, молода людина може утриматись від того, щоб поступитися своїм місцем, якщо обличчя чи поведінка літньої людини підсилює тенденцію запобігти контакту з нею, якщо вона виглядає непривітною.

Ці дві системи відрізняються з точки зору їх структурних компонентів, процесів і станів. Структурні компоненти рефлексивної системи – це поняття, якими дослідники

користувалися для описання імпульсивної системи. Ці поняття пов'язані між собою завдяки приписуванню їм деякої цінності. На противагу цьому, структурними компонентами імпульсивної системи є поняття, які асоціюються з епізодичними семантичними зв'язками, що стають доступними осмисленню й активації в їх просторово-часових зв'язках без приписування їм цінності істини. Переробка інформації в рефлексивній системі включає розміркування і формування намірів. Цей процес прийняття рішень є гнучким. Він дозволяє конструювати і трансформувати знання. І все ж, він є досить повільним, оскільки вимагає наявності інтенціальних ресурсів.

В імпульсивній системі інформація переробляється асоціативно, у той час як активація поширюється з використанням епізодичних і семантичних зв'язків. Цей процес не є гнучким, але він швидкий. *Стан усвідомлення* в рефлексивній системі описується як такий, що базується на знаннях про інформацію, яка переробляється. Наприклад, молода людина в автобусі знає, що вона думає відносно того, чи не запропонувати літній людині своє місце, і вона знає, який тип поведінки розглядається як ввічливий. І, навпаки, молода людина, яка відчуває себе стомленою, оскільки у неї був важкий трудовий день, не звертає уваги на оточуючих під впливом власних почуттів.

Рефлексивні й імпульсивні системи мають загальний кінцевий вихід у поведінці, який реалізується за допомогою моторних схем. Моторні схеми включаються в імпульсивну систему. Вони включають моторні репрезентації, які часто співпадають у часі і формують певні сенсорно-моторні кластери, угруповання. Моторні схеми активують зовнішню поведінку, якщо відчуття досягають певного порогу. Залежно від збігу моторних схем, рефлексивна та імпульсивна системи можуть взаємодіяти як синергічно, так і антагоністично.

Отже, підсумовуючи розглянуті розміркування відносно особливостей функціонування рефлексивної та імпульсивної систем активації поведінки, зарубіжні дослідники стверджують, що *рефлексивна система* генерує знання через *пропозиційну категоризацію* і дозволяє *довільно контролювати* поведінку. На противагу цьому, імпульсивна система *репрезентує асоціативну сітку*, яка пов'язує афективні та поведінкові ознаки з контролем їх за допомогою *намірів*. І все ж рефлексивні операції можуть мати вплив на імпульсивну систему. Оскільки переробка інформації в афективній системі базується на елементах, які людина отримує з імпульсивної системи, рефлексивні операції також впливають на асоціативні зв'язки в імпульсивній системі, і, як наслідок цього, пропозиційна категоризація реорганізує асоціативне сховище і формує асоціативні кластери, які відрізняються за рівнем абстракції. Таким чином, асоціативні кластери можуть репрезентувати конкретні перцептивні концепти, або більш абстрактні схеми. Проте не вважається, що перцептивні кластери включають будь-який зміст самі по собі: їх елементи співвідносяться тільки завдяки тому, що вони часто активуються сумісно.

Повертаючись до концептуалізації імпліцитних і експліцитних репрезентацій, необхідно підкреслити, що рефлексивно-імпульсивна модель є зручною, на думку зарубіжних дослідників, для того, щоб виокремлювати специфічні характеристики експліцитних та імпліцитних репрезентацій. Експліцитні репрезентації відповідають пропозиційній категоризації рефлексивної системи. Іншими словами, експліцитні репрезентації складаються з понять, пов'язаних шляхом приписування їх взаємозв'язкам цінності *істинності*. Отже, експліцитні репрезентації є доступними інтроспекції. Імпліцитні репрезентації, у свою чергу, відповідають асоціативним кластерам імпульсивної системи,

тобто це поняття, які пов'язані в результаті частої сумісної активації. Завдяки цьому імпліцитні репрезентації є доступними тільки через процедури, чутливі до ефектів частої сумісної активації. Непрямі вимірювання певних явищ є прикладом здійснення таких процедур. Проте множинні зв'язки між рефлексивною й імпульсивною системами не передбачають того, що експліцитні й імпліцитні репрезентації завжди відрізняються одна від одної в плані змісту інформації, яку вони включають. Однак експліцитні й імпліцитні репрезентації завжди розрізняються формою, в якій інформація є доступною для її використання і спирання на неї.

Зупинимось на імпліцитній діагностиці Я-концепції за допомогою імпліцитної асоціативної процедури. Наприклад, в одній з відомих процедур, розробленій Брендлом зі співавторами (2005 [38]), передбачений такий порядок дій. Досліджуванним пропонують здійснити *моторну реакцію* за допомогою джойстика, в напрямку «до себе» або «від себе», залежно від того, чи є стимульне слово, яке з'являється на екрані комп'ютера, таким, що адекватно характеризує властивість суб'єкта, або таким, що не відповідає його уявленням про себе. На відміну від інших процедур, переміщення джойстика у вертикальному напрямі, від себе вгору або до себе вниз, виявилось більш ефективним, ніж рух у горизонтальному напрямі, оскільки учасники попередніх пошукових досліджень відчували певні ускладнення в асоціюванні горизонтальних рухів з ідеєю, чи відносяться певні властивості до їхньої особистості, чи ні. Отже, учасники спочатку повинні були навчитись розрізняти три слова, які описували «себе» і «не себе». У наступному завданні їм пред'являлось п'ять прикметників, за допомогою яких описувались певні властивості особистості, такі, як, наприклад, сором'язливість–несором'язливість, тривожність–нетривожність. Слова, які пред'являлись, також необхідно було або *відвести від себе*, або *наблизити до себе*. Якщо слово відповідало особистості людини, його слід було перемістити у напрямку до індивідуума, тобто вниз, якщо ж не відповідало – у напрямі від нього, тобто вгору. Бали за такі моторні дії обчислювались відраховуванням від середніх латентних періодів реакцій різних серій пред'явлення стимулів. Усього було пред'явлено вісім рандомізованих блоків слів, що включають 16 спроб.

Джойстик розміщувався на столі перед панеллю комп'ютера і ним можна було оперувати правою або лівою рукою. Як і в імпліцитних асоціативних тестах [42], учасники отримували інструкцію відповідати якомога швидше і точніше. Слова пред'являлись різними шрифтами, в лівому верхньому куті дисплея. У всіх спробах слово «я» і його варіанти «мій», «мені» з'являлись у центральній або нижній частині екрана. Стимули пред'являлись білим шрифтом у центрі екрана. Спроби починались шляхом пред'явлення маскувального рядка стимулів протягом інтервалу в 500 мілісекунд, після чого з'являлось контрольне слово, або прикметник. Стимул зникав, коли учасники випробування здійснювали моторну операцію джойстиком, чітко або у напрямі «від себе» або «до себе», відповідно вгору чи вниз, у вертикальному напрямі. Тривалість реакцій вимірювалася у термінах часу, витраченого на виконання зазначеної операції від початку презентації стимулу і до здійснення відповідних рухів за допомогою джойстика. Якщо давалась неправильна відповідь, замість стимула пред'являлось слово «помилка».

Для ілюстрації процедури проведення імпліцитного асоціативного тесту на виявлення притаманних досліджуваному характеристик – сором'язливості–несором'язливості розглянемо такий приклад [61]. Досліджуваному пред'являється п'ять серій слів. Кількість спроб у кожній серії становить від 40 до 80. Слова, що пред'являються, є прикметниками, які

необхідно розрізнити з точки зору притаманності їх ознак собі. Лівий ключ містить слово «я», правий ключ – слово «інші». Первинне завдання полягає у вимірюванні реакцій типу «я сором'язливий, інші – несором'язливі». Потім порядок змінюється – «інші сором'язливі, я – не сором'язливий». Стимули включають такі слова: я, я сам, мій, мені, мій власний. Варіанти пред'явлення «інших» подібні: вони, ним, ваші, ви, ти. Варіанти пред'явлення прикметників для характеристики сором'язливості включають такі слова: пригнічений, невпевнений, скутий, скромний; а для характеристики несором'язливості – надійний, відкритий, розкутий тощо.

Отже, ця процедура імпліцитного оцінювання Я-концепції здається більш спрощеною у плані її семантичної організації; вона не опосередкована будь-якими іншими додатковими асоціаціями, як це має місце при розробці тестів, спрямованих на вимірювання ставлень до соціальних явищ.

Результати вимірювань показали помірну кореляцію між імпліцитними та експліцитними вимірюваннями, а також реальною поведінкою людини, яка спостерігалась при моделюванні відповідної рольової гри, де ця ідея була реалізована у спостереженні за розкутістю чи сором'язливістю учасників.

Дослідження з використанням нової опосередкованої імпліцитної асоціативної процедури показали можливість опосередковано оцінити Я-концепцію. Розглянута вище нова асоціативна процедура була адаптована при проведенні емпіричного дослідження для імпліцитного оцінювання Я-концепції у термінах одного з аспектів її виявлення – сором'язливості. У цьому дослідженні одній із груп було запропоновано *імітувати відсутність сором'язливості*; контрольна ж група не мала ніякої додаткової інструкції. Результати дослідження показали, що імпліцитні вимірювання є більш стійкими до прояву ефекту соціальної бажаності, ніж традиційні самооцінювання. Проте поки ще імпліцитні вимірювання не досягли психометричних критеріїв, які дозволили б використовувати цю форму діагностики для виконання практичних завдань.

Для того щоб отримати повне уявлення про сутність імпліцитної діагностики особистості зі спиранням на процесуальні моделі, розглянемо класичну процедуру цієї форми діагностики на одному з прикладів більш детально. Типова процедура починається з вимірювання латентних періодів реакцій на пред'явлення стимулів, які, зазвичай, викликають у більшості суб'єктів або стабільно позитивні, або стабільно негативні реакції. Роль таких стимулів можуть виконувати зображення певних об'єктів, наприклад, «квітів» (як позитивних стимулів) та «комах» (як негативних).

Стимулами можуть бути також абстрактні поняття; наприклад «отрута» чи «війна» як негативні, «мир», «щастя» – як позитивні.

Серії досліджень починаються з виконання завдання ідентифікувати образи об'єктів, що пред'являються у лівому та правому кутах екрана натискуванням кнопки миші. У підібраних у такий спосіб парах стимулів асоціативного тесту здійснюється завдання категоризації в рамках *подвійної дискримінації*: пропонуються два можливі варіанти поєднання понять. Одне поєднання вимагає реагування на один з об'єктів і одну атрибутивну категорію, реагування на яку цікавить дослідника, а інша реакція планується для альтернативного йому поняття і, відповідно, альтернативної атрибутивної категорії.

При виконанні імпліцитних асоціативних тестів процедура починається з пред'явлення учасникам спеціально підібраного поняття для оцінювання, а потім – атрибутивної категорії, ставлення до якої цікавить дослідника. Наприклад, в асоціативному імпліцитному тесті

спочатку (*перша серія* тестів) оцінюється ставлення людини до *квітів та комах*, яке операціоналізується у вигляді тривалості латентних періодів при натискуванні лівої кнопки миші у відповідь на появу на екрані дисплея квітки, а правої – при появі зображення комах. У *другій* серії завдань послідовність пред'явлення образів об'єктів змінюється: зліва з'являються комах (на яких подаються негативні реакції), а справа – квіти (на які очікуються негативні реакції). При *третьому* випробуванні здійснюється комбінація того поняття, ставлення до якого дослідник бажає знати, і його атрибутивної характеристики. Досліджуваним пропонують реагувати натискуванням лівої кнопки на образи квітів, а правої – на назви комах і категоріальних ознак із негативною конотацією. У *четвертій* серії випробувань змінюється місце розташування того об'єкта, ставлення до якого перевіряється за допомогою асоціативного тесту. Ліву кнопку для подання відповіді у цьому пред'явленні поєднують з назвами комах, а праву – з назвами квітів. У *п'ятій серії* змінюється комбінація атрибутів, тобто ознак, що характеризують поняття, і раніше пред'явлених образів об'єктів – квітів чи комах. Кнопки, за допомогою яких треба реагувати на це, відповідно, змінюються.

Для оцінювання ефектів асоціативного тестування враховуються *всі латентні періоди* реакцій у комбінованих завданнях, релевантних меті дослідження. Різні варіанти оцінок асоціативного імпліцитного тесту базуються на *відмінностях у середніх латентних періодах реакцій в п'ятій і третій* серіях тестів.

Отже, якщо досліджувані *скоріше* комбінують назви *квітів* з *позитивними словами*, а назви *комах* – відповідно з *негативними* відносно протилежних процедур пред'явлення в парах, то вони демонструють більш низькі латентні періоди реакції при пред'явленні *третьої серії* завдань, і більш *високі* – при пред'явленні *п'ятої серії*. Це буде свідчити про *позитивне ставлення* до однієї з категорій. Зазвичай досліджувані оцінюють квіти більш позитивно, ніж комах, при безпосередніх вимірюваннях. Такий же ефект був досягнутий і за допомогою описаної вище імпліцитної процедури.

На підставі цих даних Грінвальд із колегами зробили висновок, що більш *швидкі реакції* відбивають більш *сильну асоціацію* для квітів із позитивним ставленням, а для комах – негативним. Комбіноване завдання виявляє більш *швидкі реакції* у більшості респондентів у тих ситуаціях, коли виявляється так зване *сумісне парування*, наприклад: ставленню до квітів відповідає позитивна оцінка, а до комах – негативна. При прийнятих підходах до розробки асоціативних імпліцитних тестів (Грінвальд, 1998, [48]), процедура оцінювання включає застосування комбінованих блоків і базується на логарифмічній трансформації латентних періодів. Нещодавно Грінвальд, Нозек і Банаджі запропонували допрацьований і виправлений, більш надійний алгоритм, який базується на вимірюванні розбіжностей. Мірою розбіжностей слугують нетрансформовані латентні періоди усіх випробувань на комбінованих блоках. Вони включають також бали, відраховані за помилки при виконанні тестів.

4.2.1. Імпліцитні риси

Розглянуті дослідження свідчать про поживлення інтересу на сучасному етапі розвитку психології особистості до *неусвідомлених аспектів* поведінки людини. Останні дослідження, спрямовані на розробку імпліцитної діагностики особистості та її ставлень до соціальних об'єктів за допомогою об'єктивних методів оцінювання, є дуже важливими.

Когнітивно-адаптивна перспектива у дослідженні психології особистості пропонує і деякі застереження проти віддання надмірних переваг одному з типів методів. Вважають, що

такі риси, як, наприклад, тривожність, які можна діагностувати як експліцитними, так і імпліцитними методами, пов'язані значною мірою з різними глобальними факторами (Шмакл і Егклофф, 2004 [62]). Виникає питання, чи справді люди мають значною мірою незалежні *усвідомлені і неусвідомлені* особливості. Когнітивно-адаптивна теорія виходить з положення, що як експліцитний, так і імпліцитний «варіанти» тривожності, тобто усвідомлені і неусвідомлені аспекти тривожності, можуть бути функціонально когерентними тією мірою, в якій вони підтверджують, скажімо, притаманність суб'єктові однієї й тієї самої *стратегії подолання загрози*. На додаток до цього необхідно зазначити, що деякі неусвідомлені схильності, які виявляються імпліцитними методами, можуть бути формами процедуризації експліцитних процесів, що розглядаються в теоріях навичку.

Функціональна важливість специфічних імпліцитних вимірювань залишається аспектом, який потребує подальших досліджень. Деякі автори, зокрема, Меттьюс, вважають неправильним прирівнювати стандартні шкали, що базуються на опитуваннях, пристосованих для експліцитного оцінювання основних рис, при розробці засобів імпліцитної діагностики. Більше того, вимірювання основних рис за допомогою експліцитних опитувальників виявилось дуже успішним у прогнозуванні широкого кола *неусвідомлених процесів*, як це засвідчено результатами психобіологічних досліджень і досліджень інформаційно-переробної поведінки. Риси особистості, виявлені експліцитними методами, не відповідають адаптаціям, які підтверджені як усвідомленими, так і несвідомими процесами. Залишається поки ще неясним, що і як оцінюється за допомогою імпліцитних методів. Наприклад, інколи завдання на виконання певної діяльності використовуються як імпліцитні засоби вимірювання тривожності, хоча результати виконання цих завдань необов'язково мають внутрішню кореляцію з тривожністю.

Когнітивно-адаптивна теорія особистості (детально розглянута у розділі 3 підручника) пояснює один із найнеприємніших викликів сучасного етапу розвитку психології особистості дослідженню *рис особистості*. Незважаючи на широкі дані на користь прогностичної валідності рис в умовах реальної життєдіяльності (МакКрає і Коста, 1997) [51], компоненти цього процесу виявляються нечітко визначеними на рівні об'єктивних даних молекулярної генетики, психофізіології, теорії обробки інформації, соціальної поведінки і таке інше. Ці спостереження повинні дати відповідь на запитання, наскільки дослідження, які проводилися протягом багатьох десятиріч, у пошуках єдиного механізму, ізоморфності рис, виявились інформативними. Як виявляється, риси мають когерентність функціональну, а не структурну. Риси нагадує мозаїку окремих складових, до яких слід приглядатися з певної відстані для того, щоб загальна картина стала очевидною. Риси репрезентують більш високий рівень структурування та організації багатьох компонентів, жоден з яких, як уважають сучасні зарубіжні дослідники, не є вирішальним у визначенні особистості. Різні перспективи вивчення особистості, запропоновані неврологією, інформаційними дослідженнями, теоріями соціально-когнітивного спрямування, мають кожна по собі певну цінність, але жодна з цих перспектив не виявилась спроможною дати повне описання особистості.

4.3. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини

Діагностика емоційної стійкості людини та її емоційної розумності, як точніше можна було б перекласти на українську мову з англійської термінологічне словосполучення «emotional intelligence» [22], що порівняно нещодавно увійшло у тезаурус психологічних понять з психології особистості у вигляді кальки «емоційний інтелект» [22; 54; 55], належить до категорії важливих теоретичних і прикладних проблем декількох галузей психології, зокрема: загальної психології, психології особистості, соціальної психології, психофізіології, психології діяльності в особливих умовах та інших. Якщо наприкінці ХХ століття проблема діагностики емоційної стійкості людини вважалась актуальною переважно для прогнозування успішності професійної діяльності людини в екстремальних умовах [13; 22; 24], а проблема діагностики емоційної розумності (або емоційного інтелекту) ще тільки почала висуватись на чергу денну, то зараз у зв'язку з докорінними змінами й нестабільністю соціально-економічних умов життєдіяльності людини у багатьох країнах світу, а також завдяки постійному зростанню обсягів інформації, яку необхідно переробляти людині як в процесі здобуття освіти, так і під час професійної діяльності, проблема набуває актуальності й у більш широкому контексті. Феномени *емоційної стійкості* і *емоційної розумності* людини, які включають зокрема, вміння регулювати власні емоції й адекватно реагувати на емоції інших людей, на сучасному етапі розвитку психологічної науки набувають значущості не тільки як передумови успішності професійної та інших видів діяльності людини, але й як важливі чинники та показники *суб'єктного розвитку* особистості, її психологічного благополуччя та психічного здоров'я [24].

Згідно з традицією, започаткованою А. Р. Лурія, *емоційну стійкість* діагностували безпосередньо в екстремальних умовах діяльності і її ознаками вважали такі недиференційовані феномени, як «надійність» людини, або її «психологічна готовність» до діяльності в екстремальних умовах, які операціоналізувались за показниками психофізіологічних реакцій як ознак функціональних станів. Увага до характеристик психічних станів, що виникають під впливом екстремальних умов життєдіяльності, є цілком виправданою, адже саме у психічних станах як глибинних проявах психічного доцільно шукати ознаки інтегративних властивостей особистості, пов'язаних із реагуванням на емоціогенні подразники. Психічні стани, як правомірно підкреслює С. Д. Максименко [12], виступають не тільки ланцюгом, що пов'язує психічні процеси і психологічні властивості особистості, а й формою віддзеркалення ставлень суб'єкта до власних психічних проявів.

Проте оцінювання станів безпосередньо в екстремальних умовах діяльності є, як зрозуміло, дуже складним завданням. Однією із спроб спростити підхід до діагностики емоційної стійкості людини за ознаками психічних станів і вивести процедуру її діагностики поза межі ситуацій їх безпосереднього переживання стало дослідження так званих «нерівноважних» станів методом ретроспективних самозвітів. Але при цьому підході визначення ознак станів, що переживались раніше, перетворюється на суб'єктивний процес з усіма іншими недоліками методу самозвітів крім тих, що пов'язані з вірогідною інтерференцією наявного в момент самозвіту стану.

Що стосується діагностики *емоційної розумності* (або емоційного інтелекту), то ситуація здається ще більше складною, ніж з діагностикою емоційної стійкості, яка має більш тривалу історію вивчення. Справа в тому, що сам конструкт емоційний інтелект ще не

концептуалізований однозначно: його розглядають і як набір *здібностей* [54; 55], і як набір *компетентностей*, і як суму *здібностей* та *досягнень* (властивостей особистості), що формуються в людини під впливом емоційних *здібностей* та *компетентностей* як своєрідні «наслідкові результати» [37].

В останніх публікаціях з проблеми емоційного інтелекту [66] цей конструкт розглядається як «інтегративна нова динамічна риса особистості», що зумовлює успішність життєдіяльності людини навіть більшою мірою, ніж IQ.

Сучасні дослідники Петрідес і Фурнем [58], Е. Л. Носенко і Н. В. Коврига [22] виокремлюють також «диспозиційні компоненти» емоційного інтелекту, в якості яких розглядають «позитивні полюси» п'яти глобальних рис особистості («Великої п'ятірки»). У світлі новітніх теорій щодо існування так званого «єдиного фактора особистості» (Раштон та Ірвінг, 2006), представленого двома протилежними полюсами, один з яких – позитивний – включає в себе найвищі ознаки п'яти рис особистості, що виокремлюються у моделі «Велика п'ятірка», надання емоційному інтелекту статусу важливої детермінанти успішності життєдіяльності людини здається цілком логічним.

Діагностика емоційного інтелекту у зв'язку з вищезазначеною неузгодженістю його концептуалізації є однією з найбільш складних проблем дослідження цього феномену, яка не може бути адекватно вирішена за допомогою існуючих тестів емоційного інтелекту. Тому виникла проблема пошуку принципово нових підходів до відображеної (імплицитної) діагностики цього конструкту.

4.3.1. Теоретико-психологічне обґрунтування підходу до відображеної (імплицитної) діагностики емоційної стійкості

Інтерпретація змісту феномена «емоційна стійкість» і його корелятив

Для того щоб визначити адекватні підходи до об'єктивації форм прояву емоційної стійкості й ідентифікувати на цій підставі шляхи автоматизації процедури її діагностики, ми проаналізували існуючі варіанти інтерпретації змісту феномену.

Перш за все, встановлено, що дослідники користуються різними термінами для визначення стійкості людини до стресогенних впливів і по-різному підходять до її операціоналізації. У більшості досліджень використовується термін «емоційна стійкість», який позначає спроможність людини успішно впорюватись з труднощами і перешкодами на шляху досягнення життєво важливих цілей діяльності.

Якщо раніше проблема емоційної стійкості вивчалася, як підкреслювалось у передмові, переважно у зв'язку із завданнями прогнозування ефективності професійної, навчальної або спортивної діяльності в стресогенних умовах, то тепер емоційну стійкість вважають однією з найважливіших детермінант успішності життєдіяльності людини в цілому, складовою частиною так званого «емоційного інтелекту» (або емоційної розумності) людини [19; 21]. Недарма емоційна стійкість фігурує як один з п'яти «глобальних факторів» особистості у моделі «Велика п'ятірка», універсальність якої підтверджена на основі численних таксономічних досліджень, проведених для носіїв різних культур, у тому числі й української. Фактори, що наявні у цій моделі особистості, входять і до складу диспозиційного компонента емоційного інтелекту [58].

Зупинимося на аналізі змістових аспектів тих визначень феномену «емоційна стійкість» (і запропонованих авторами корелятивів цього поняття або близьких до нього понять), які фігурують в окремих дослідженнях, пов'язаних з цією проблематикою. Застосування різних

термінів обумовлено тим, що «емоційна стійкість» розглядається на перетині двох метапонять психології – «емоції» та «воля». Тому таку властивість частіше називають не просто емоційною стійкістю, а емоційно-вольовою стійкістю.

У словнику-довіднику практикуючого психолога, виданому в 1996 році, міститься таке визначення цього феномена: «Емоційно-вольова стійкість – здатність психіки зберігати високу функціональну активність в умовах дії стресорів, фрустраторів як у результаті пристосування до них, так і в результаті високого рівня розвитку емоційно-вольової саморегуляції» [24]. У цій же словниковій статті знаходимо визначення емоційно-вольової саморегуляції.

«Емоційно-вольова саморегуляція – система прийомів послідовного самовпливу особистості з метою підвищення емоційно-вольової стійкості в напружених і небезпечних ситуаціях» [24].

Як видно з наведених вище визначень, емоційну стійкість трактують як властивість психіки, що виявляється у *функціональному стані*. У цьому визначенні присутнє також посилання на важливу особистісну властивість: самоконтроль, завдяки якій людина може протистояти впливу негативних емоційних чинників і проявляти готовність діяти адекватно в екстремальній ситуації.

У словнику-довіднику з психології особистості [24] у статті, присвяченій стресу, наводиться таке описання рівня стресостійкості: «Уровень стрессоустойчивости, влияя на профнадежность, является важным показателем в профотборе. Установлено, что более стрессоустойчивы личности с сильной и лабильной нервной системой, с невысокой тревожностью, а также интерналы, склонные к спокойной, размеренной деятельности». Як зрозуміло, таке непряме визначення стресостійкості мало що додає до вирішення завдань операціоналізації феномену у порівнянні з більш ранніми визначеннями, у яких зміст феномену розкривається через ознаки *психічних станів*, які людина схильна переживати у складних ситуаціях життєдіяльності.

У психологічній літературі з проблем емоційних станів виділено такі ознаки окремих сторін емоційної стійкості як особистісної характеристики. Емоційну стійкість розглядають як прояв волі, підкреслюючи, що вона зумовлює здатність людини регулювати власні емоції і долати стан підвищеного емоційного збудження при виконанні складної діяльності.

П. Б. Зільберман та інші дослідники визначали емоційну стійкість як інтегральну особливість особистості (психіки), що характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних, мотиваційних компонентів психічної діяльності, яка забезпечує оптимально успішне досягнення мети діяльності в складних емотивних ситуаціях.

Це більш раннє визначення здається нам більш точним, ніж визначення, включене в психологічний довідник психолога в 1996 році, не тільки тому, що в ньому емоційна стійкість розглядається як властивість особистості, а не тільки психіки, але й тому, що воно містить перелік включених у нього компонентів психічної діяльності, серед яких фігурують як емоційні та вольові, так і інтелектуальні й мотиваційні компоненти.

Емоційну стійкість трактують і як особливість темпераменту людини, що дозволяє їй надійно виконувати цільові завдання діяльності за рахунок оптимального використання резервів нервово-психічної емоційної енергії.

Польський дослідник Я. Рейковский виділяв два аспекти виявлення емоційної стійкості: а) людина є емоційно стійкою, якщо її емоційне збудження, незважаючи на найсильніші подразники, не перевищує порогового рівня; б) людина є емоційно стійкою,

якщо, незважаючи на найсильніше емоційне збудження, в її поведінці не спостерігаються порушення. На думку цього дослідника, основні напрями вивчення емоційної стійкості включають:

- фізіологічний (вивчення залежності емоційної стійкості від особливостей нервової системи);
- структурний (вивчення регуляторних структур особистості);
- регуляторний (пошук особливого механізму регулювання стану у вигляді самоконтролю).

Емоційну стійкість розглядають і як властивість особистості, детерміновану динамічними і змістовними характеристиками емоційних процесів. Серед динамічних характеристик згадують: інтенсивність, лабільність, гнучкість емоційних процесів, а серед змістовних – види емоцій і почуттів, їх інтенсивність. Важливим аспектом цього напряму вивчення емоційної стійкості є з'ясування змісту і рівня виявлення емоцій і почуттів в екстремальних умовах. Загострення, посилення моральних почуттів дозволяє людині долати страх, розгубленість, безнадійність (цей висновок був зроблений за результатами вивчення поведінки під час природних катастроф і героїчних вчинків в екстремальних умовах).

Серед детермінант емоційної стійкості дослідники згадують ті емоції і почуття, які переживає людина в екстремальних умовах, її емоційні установки, попередній емоційний досвід.

Заслужують на увагу висновки дослідників стосовно того, що емоційна стійкість формується в процесі пристосування людини до екстремальних умов діяльності [28]. Висловлюються припущення, обґрунтовані теоретично і підтверджені експериментально, що в процесі пристосування відбувається якісна трансформація у взаємодії характеристик стану людини, що переживається нею у складних ситуаціях діяльності, і рис особистості.

Л. Г. Дикая, зокрема, достатньо переконливо доводить, що пристосування до складних умов діяльності є творчим процесом, який сприяє через зміни станів людини формуванню нових інтегративних якостей особистості, що підвищують адаптивність і стресостійкість людини до екстремальних умов діяльності.

У процесі неодноразово повторюваних зусиль пристосування до умов діяльності, що змінюються, у людини поступово формуються і стають стійкими не тільки певні засоби саморегуляції стану і поведінки, які реалізуються як мимовільно, неусвідомлено, так і довільно, цілеспрямовано, але змінюються деякі психодинамічні характеристики особистості, що призводить до формування нових інтегративних якостей. Недарма саме загальну здатність до усвідомленої саморегуляції поведінки деякі дослідники визначають як основу суб'єктного розвитку людини, що підтверджують дослідження особистісного рівня саморегуляції [24]. Автори також правомірно підкреслюють відсутність чіткості і суперечливості у визначенні емоційної стійкості й емоційної вразливості, що ускладнює і виділення особистісних детермінант, які входять до структури цих інтегративних властивостей особистості.

У літературі з проблеми дослідження стресостійкості обговорюється можливість віднесення емоційної стійкості або до *стабільних* рис особистості, яка у такому разі повинна залишатися незмінною протягом усього життя, або до *динамічних* характеристик особистості, які можуть змінюватися з досвідом або в процесі пристосування до складних умов діяльності. Причина неоднозначності у віднесенні емоційної стійкості до стабільних властивостей особистості або до властивостей, які розвиваються в процесі пристосування до

екстремальних умов діяльності, полягає у складній природі цього феномена. Він займає проміжне положення між психічними станами і рисами особистості, що виявляється у розмитості і відносності меж між поняттями: емоційна стійкість, емоційна вразливість, емоційна напруженість, вольова стійкість, емоційна чутливість.

Деякі риси особистості і різні функціональні стани, що переживаються в ситуаціях екстремальних умов діяльності, взаємно детерміновані. Так, встановлено, що так звані несприятливі стани (ще один приклад нечіткого термінотворення) пов'язані з нейротизмом як стійкою характеристикою особистості, з тривожністю, зі схильністю до депресії, а переживання так званих «сприятливих» функціональних станів у процесі діяльності більшою мірою є властивим індивідуумам, яким притаманна екстраверсія. Трактують сутності емоційної стійкості або емоційної вразливості як інтегративних властивостей особистості базується на уявленнях про існування двох різних нейронних систем психічної регуляції поведінки, а саме: системи активації поведінки і системи гальмування поведінки.

Важливим для вирішення завдань, поставлених у цьому дослідженні, ми вважаємо розгляд емоційної стійкості в континуумі «особистість – стан». Маємо на увазі динамічні риси особистості і стійкі психічні стани, які є властивими для неї. Для того, щоб точніше представити концептуальну базу підходу до трактування змісту емоційної стійкості як інтегративної властивості особистості, необхідно враховувати, що він базується на сформульованому А. О. Прохоровим феномені нерівноважних (близьких до нестійких) психічних станів. На думку А. О. Прохорова та інших дослідників, що спираються на його підхід до вивчення властивостей особистості і теорію нерівноважних психічних станів, нерівноважні психічні стани тісно пов'язані як і з стійкими особистісними рисами (наприклад, з тривожністю, нейротизмом), так і з психічними станами. А оскільки виникнення і розвиток нерівноважних станів, у власну чергу, тісно пов'язано із ситуаційними змінними, то емоційна вразливість виникає, розвивається і найбільш яскраво проявляється саме в стані стресу і через стан стресу в критичних (екстремальних) ситуаціях діяльності. Причому подібні стани виникають у суб'єктів з певними стійкими особистісними характеристиками.

Емоційну стійкість та емоційну вразливість особистості визначають особистісні детермінанти, які відповідальні за активність поведінки, емоційну спрямованість переживання (інтернальність, екстернальність) і когнітивну оцінку стану [24].

Характер взаємозв'язку між окремими чинниками, які характеризують емоційно стійких і емоційно вразливих індивідуумів, дозволив дослідникам, що вивчали емоційну стійкість у контексті адаптації до змінних умов життєдіяльності, зробити висновок про те, що емоційна стійкість і емоційна вразливість, об'єднуючи характеристики стану і динамічні особистісні риси, можуть бути, справді, віднесені до інтегративних властивостей особистості [24].

Викладене вище дає можливість підвести такі підсумки стану розробки категоріальної бази феномена.

При всій різноманітності термінології, що використовується для визначення феномена, найбільш поширеною назвою якого можна вважати «емоційну стійкість», простежується єдиний алгоритм розкриття його сутності через: психічний стан суб'єкта, екстремальні (складні) умови професійної діяльності (життєдіяльності); ефективність (успішність) діяльності; надійність суб'єкта діяльності.

Найбільш важливий зі змістових компонентів, що використовуються для розкриття сутності феномена «емоційна стійкість», все ще не є достатньо чітко операціоналізованим. Психічні стани, що розглядаються як форма прояву емоційної стійкості/вразливості, не мають ані єдиного найменування, ані єдиного трактування.

Емоційну стійкість визначають як: а) інтегративну властивість особистості; б) психічний стан (тривалий або оперативний), що сприяє (як у першому, так і в другому випадках) оптимізації (забезпеченню ефективності) діяльності і збереженню психічного і фізичного здоров'я суб'єкта.

Емоційна стійкість, як припускають дослідники, змінюється під впливом пристосування людини до екстремальних умов, проте успішність пристосування залежить від низки стійких особистісних характеристик, у тому числі від характеристик емоційності в структурі особистості, від мотиваційних і вольових характеристик, від стильових рис пізнавальної діяльності, пов'язаних з емоційністю.

Найменш розробленими з проблем, пов'язаних з вивченням емоційної стійкості, є, крім проблеми віднесення феномена до категорії властивостей особистості або до категорії психічних станів:

а) проблема встановлення характеру співвідношення емоційної стійкості й емоційної вразливості як *полярних* або *різних* властивостей особистості;

б) проблема діагностики емоційної стійкості й емоційної вразливості, що відображує неопрацьованість підходів до їх операціоналізації;

в) ступінь детермінованості емоційної стійкості та емоційної вразливості іншими властивостями особистості і пов'язана з цим проблема залежності успішності саморегуляції стану від стійких властивостей особистості.

Категоріальний статус феномена емоційна стійкість.

Психічні стани як форми концентрованого прояву емоційної стійкості й емоційної вразливості

Оскільки ключовим поняттям в обраному нами термінологічному словосполученні для позначення феномена «емоційна стійкість» є поняття «емоція», спробуємо упорядкувати зв'язки феномена з іншими властивостями особистості й уточнити на цій основі його категоріальний статус з позицій різних теорій емоцій та оцінки їхньої ролі в життєдіяльності людини.

Обираючи за підґрунтя загальну теорію емоцій, необхідно підкреслити їх високоадаптивний характер, цінність вираження емоцій для виживання живого організму, відзначену ще Ч. Дарвіном як загальну властивість тварини і людини. Тому найважливішою особистісною властивістю, яка забезпечує емоційну стійкість людини, необхідно визнати готовність людини до відновлення рівноваги з середовищем. Ця рівновага, як справедливо підкреслюють дослідники [3], є відносною і може постійно порушуватися, тоді як процес врівноваження є постійний. Тому саме категорія адаптації відіграє суттєву роль «у поясненні будь-якого активного функціонування» [3], чим і визначається її цінність для психології особистості.

Тенденція до відновлення рівноваги з середовищем, що описується за допомогою поняття «адаптація» в його широкому трактуванні, є основною характеристикою «активної підсистеми» (організм або суб'єкт) як компонента «матеріальної системи» з властивими останній неминучими порушеннями її рівноваги під дією зовнішніх впливів, а також у

результаті виникнення у ній самій у процесі функціонування і розвитку нових внутрішніх суперечностей» [3].

Розглядаючи застосування поняття адаптації у психології, дослідники підкреслюють два важливих моменти [3]. Перший – це вплив на процес сприйняття конкретної ситуації діяльності (життєдіяльності) перцептивних схем, що сформувалися раніше й у функціонуванні яких знаходить вираження «асиміляційна активність» суб'єкта (термін Ж. Піаже). У процесі асиміляції відбувається й акомодация суб'єкта до умов діяльності, тобто, за визначенням Ж. Піаже, доповнення (а при необхідності і перебудова) перцептивної схеми в такому напрямі, який забезпечує адекватне відображення об'єкта, що сприймається. Адекватність сприйняття є, як стверджують [4], і передумовою успіху в практичній зміні сприйняття цього об'єкта.

Другий момент характеризується як залежність адаптаційних процесів від стадії онтогенезу. На достатньо високому рівні особистісного розвитку активність суб'єкта знаходить вираження в тому, що суб'єкт «з істоти, що засвоює накопичений людством соціальний досвід, перетворюється на творця цього досвіду...» [24].

У зв'язку з цим Г. А. Балл доречно посилається на концепцію рівнів психічного розвитку суб'єкта, розроблену на початку ХХ ст. А. Ф. Лазурським. Якщо низький психічний рівень є характерним переважно для індивідуумів, недостатньо пристосованих, середній рівень – для таких, що пристосувалися, то представників вищого рівня можна назвати «такими, що пристосовують» [4].

Саме на вищому рівні психічного розвитку особистість виявляється здатною до більш або менш яскраво виражених процесів творчості, в якій би галузі вони не проявлялися. «Особистість середнього рівня психічного розвитку не може іноді ані зрозуміти, ані пристосуватися до нових вимог життя» [4].

Отже, можна повністю погодитися з твердженням, що категорія адаптації (якщо вона трактується широко) може бути успішно застосованою для характеристики активності суб'єктів, що знаходяться на різних рівнях особистісного розвитку. Причому врівноваження (і, зокрема, адаптація), тобто процес, спрямований на збереження або відтворення деякого наперед даного відношення, може бути засобом збереження в нових умовах суттєвого для суб'єкта відношення, наприклад, стабілізації стану, тобто гомеостазу.

Беручи до уваги викладене, одним з напрямків виділення властивостей особистості, що мають значення для формування такої інтегративної властивості особистості, як «емоційна стійкість», слід визнати, користуючись згадуваними вище термінами Ж. Піаже, «асиміляційну й акомодативну активність» суб'єкта.

З урахуванням цих понять, що уточнюють визначення категорії адаптації в його застосуванні для вивчення психології особистості, як одну з апроксимацій дефініції поняття «емоційна стійкість» можна запропонувати трактування цього феномена як «інтегративну властивість особистості, що виявляється у вигляді високого рівня «асиміляційної й акомодативної активності» при зміні умов діяльності або, більш широко, життєдіяльності [1]. Використання понять «асиміляційна й акомодативна активність» відкриває конкретні можливості для операціоналізації поняття «емоційна стійкість», на відміну, скажімо, від такого поняття, як «надійність», що широко використовується в дослідженнях емоційної стійкості і мало що надає, з нашої точки зору, для концептуалізації цього феномена. Підкреслимо, що це поняття можна уточнювати з урахуванням рівнів психічного розвитку суб'єкта.

Розглянемо, які особистісні властивості є релевантними «асиміляційній та акомодативній активності». Для цього доцільно звернутися до проблеми когнітивних детермінант емоцій та особливостей їх впливу на психічні процеси. Диференційований вплив емоцій на діяльність людини починається з індивідуальних відмінностей в оцінюванні суб'єктом ситуації, що сприймається. Саме аналіз процесів сприйняття й оцінювання дає можливість зрозуміти, чому конкретна подія породжує емоційний відгук в одного індивідуума і залишає байдужим іншого, або породжує емоційну реакцію в даний конкретний момент часу і не породжує її в інший.

Відповідно до адаптаційної теорії стресу Лазаруса людина переживає стрес або емоційну напруженість, коли оцінювання конкретної ситуації життєдіяльності або професійної діяльності суб'єктивно переживається або у формі «загрози», або у формі «виклику». Виділяють, два етапи оцінювання складної ситуації: 1) первинний – оцінювання специфіки ситуації як загрозової або незагрозової; 2) вторинний – оцінювання індивідуальних ресурсів упорання з наявними ситуаціями. Якщо оцінка ситуації фіксує пов'язану з нею загрозу або перешкоди для досягнення цілей діяльності людини, виникають негативні емоції. Якщо умови ситуації оцінюються як такі, що підлягають управлінню сприяють досягненню цілей, виникає емоційна активація (азарт, ентузіазм). На індивідуальні варіації в оцінюванні ситуацій впливають: знайомство з аналогічними ситуаціями, їх звичність, контрольованість, передбачуваність.

На розвиток стресу впливає як надмірно велика кількість інформації, яку суб'єкту необхідно упорядкувати й адекватно осмислити, так і брак інформації, що призводить до переживання невизначеності і до появи нерішучості.

Захищаючись від стресу, що виникає при цьому, людина змушена вибірково концентрувати увагу, «блокуючи» несуттєві стимули. Це досягається за рахунок «перцептивної пильності» і навіть «гіперпильності», що переживається як операційна напруженість. Втрату здатності достатньо довго зберігати контроль можна розглядати як форму перцептивного захисту. Цей стан, який можна розглядати як форму перцептивного захисту, призводить або до зриву активної діяльності і відмови від неї, або до формального неефективного виконання діяльності.

Згідно з когнітивною теорією стресу, що активно розробляється сьогодні, надзвичайно вразливим до дії стресу є не тільки процес сприйняття, але й пам'ять як один з провідних пізнавальних процесів. Під впливом стресу відбувається або пригнічення пам'яті, або її творча реконструкція (реінтеграція – своєрідне збільшення оперативних одиниць переробки інформації в пам'яті).

Сутність процесу творчої реінтеграції виявляється у поєднанні в пам'яті низки фрагментів в єдине ціле. Враховуючи той факт, що пам'ять (особливо короткочасна) справді є надзвичайно вразливою до дії стресу [21], за особливостями пригадування інформації в стані стресу можна робити висновки про деякі індивідуальні відмінності в емоційній стійкості до стресогенних зовнішніх дій. Можна припустити, що, якщо людина в екстремальних умовах професійної діяльності, коли відбувається об'єктивне зниження ефективності пригадування, відмовляється від виконання діяльності, це можна розглядати як показник низького рівня стійкості до стресогенних впливів. Якщо ж людина вдається до методу так званої творчої реконструкції, реінтеграції, збільшення оперативних одиниць обробки інформації і продовжує діяльність, переходячи до іншого засобу її структуризації, адекватного ситуації, то це, ймовірно, можна розглядати як показник більшої стійкості до

емоціогенних ситуацій і як форму реалізації асиміляційної активності, тобто спроби адаптації до нових умов діяльності. Як наголошувалося, стан психологічного або емоційного стресу настає тоді, коли людина відчуває, що ситуація, яка виникла в конкретний момент її діяльності, є певною фізичною або психічною загрозою, небезпекою для можливості успішного здійснення її діяльності. Це так звана первинна оцінка стресогенності ситуації. Вторинна оцінка реалізується у вигляді прийняття рішення про адекватність, достатність наявних у людини ресурсів діяльності в нових умовах.

Можна уявити, що для прогнозування емоційної стійкості людини доцільно звернутися і до теорії так званої самоефективності або суб'єктної ефективності і впевненості людини в суб'єктній ефективності. Оцінка ефективності власної поведінки і реакції у відповідь на виникнення тих чи інших подій активізує особистісну схему компетентності і майстерності. Переконаність людини в тому, що вона зможе успішно діяти в умовах, що змінилися, щоб отримати необхідний результат діяльності, яка сформувалася при переживанні аналогічних ситуацій у минулому, може переноситися і переноситься на нові ситуації, і схеми поведінки в нових складних ситуаціях повторюють схеми, що раніше були закріплені. Якщо досвід подолання конкретних екстремальних ситуацій сформувався раніше, то у людини при появі нових складних ситуацій реалізуються результативні очікування успішності подолання. Очікування особистісної ефективності і майстерності відбиваються як в ініціативі, так і в наполегливості в активному подоланні стресу в екстремальних умовах. Сила переконання людини у власній ефективності дає надію на успіх, навіть якщо вона тільки робить спроби впоратися зі складною ситуацією, а низька впевненість у самоефективності, тобто переконання в тому, що здібностей впоратись зі складною ситуацією недостатньо, може привести до вторинної оцінки, яка визначає події як такі, що не піддаються управлінню, тобто як стресогенні. Таким чином, важливою особистісною передумовою успішності поведінки людини в стресогенних ситуаціях життєдіяльності і професійної діяльності, зокрема, є наявність у неї впевненості в суб'єктній ефективності.

На оцінку події як стресогенної, згідно з когнітивною теорією стресу, впливає ряд чинників, зокрема: значущість певної конкретної діяльності у даній конкретній ситуації для досягнення кінцевого результату, невизначеність, непередбачуваність, а також особистісні чинники. Останні можна поділити на дві групи: диспозиційні компоненти емоційної стійкості, тобто сутнісні (онтологічні) і феноменологічні компоненти – набуті з досвідом. До сутнісних диспозиційних компонентів можна віднести емоційність як стійку характеристику індивідуальності, яка характеризується як деякими темпераментними особливостями, так і якісними особливостями емоцій, що переживає людина у різних ситуаціях життєдіяльності.

Сутнісні (онтологічні) характеристики емоційної стійкості описуються за допомогою одного з факторів п'ятифакторної моделі особистості «велика п'ятірка» – фактора «нейротизм» або фактора С моделі Кеттелла. До феноменологічних характеристик можна віднести, з нашої точки зору, той феномен, для визначення якого в англійській літературі використовується термін «psychological hardiness» – психологічна стійкість. Об'єм цього поняття включає такі семантичні ознаки:

- commitment (стійке слідування (відданість) певній системі цінностей, мотиваційна спрямованість при виконанні діяльності);
- challenge (сприйняття складних ситуацій, змін в умовах діяльності як заклику до активних дій);
- control (внутрішній локус контролю).

Ця особистісна властивість, що набувається в процесі досвіду, створює, за твердженням її дослідників, перешкоди до виникнення стресу, сприяє успішному впоранню з ним.

Серед особистісних детермінант емоційної стійкості значне місце необхідно відвести вивченню особливостей переживання ситуацій невизначеності. Невизначеність може викликати і відчуття безпорадності, розгубленості і разом з тим стимулювати появу інших способів поведінки. Тому серед психологічних досліджень останнім часом надається досить велика увага толерантності до невизначеності як чиннику, що корелює з низьким рівнем особистісної тривожності, причому толерантність до невизначеності розглядається і як характеристика когнітивного стилю діяльності, і як стійка властивість особистості, яка, формуючись у ситуаціях невизначеності, закріплюється у вигляді тенденції до уникнення невизначеності або, навпаки, у вигляді тенденції до адекватної діяльності в цих ситуаціях. Таким чином, серед особистісних детермінант емоційної стійкості терпимість до невизначеності можна розглядати як один з важливих опосередковуючих чинників, що забезпечує успішну адаптацію людини до стресогенних умов.

Важливим чинником стійкості до стресу є пошукова активність у ситуаціях невизначеності, успіх якої значною мірою залежить як від толерантності до невизначеності як інтегративної властивості особистості, так і від продуктивності евристичного мислення. Успішне знаходження оптимального рішення в ситуації невизначеності супроводжується позитивними емоціями, а неуспішне – закріплюється як негативне переживання і призводить до формування так званого «песимістичного пояснювального стилю». Це поняття виникло в результаті досліджень [24] з вивчення стану безпорадності, тобто когнітивно-мотиваційного дефіциту, що виникає внаслідок непередбачуваного, але неминучого покарання за будь-яку провину, помилку. Орієнтація на уникнення невдачі як одна з характерних ліній поведінки в екстремальних умовах і зумовлює ймовірність формування когнітивно-мотиваційного дефіциту. І, навпаки, орієнтація на успішне подолання складної ситуації, переконаність у власних можливостях впоратися з нею формують готовність до виконання діяльності.

Наведені вище посилання на матеріали вивчення механізмів розвитку психологічного стресу з позицій когнітивної регуляції цього стану дозволяють розглядати процеси когнітивної регуляції як системну категорію. Системотвірним чинником цього процесу є співвідношення суб'єктивних оцінок рівню екстремальності ситуації та індивідуальних можливостей подолання труднощів, що відбивається у свідомості у вигляді або негативних переживань тривоги, напруженості, страху, або позитивних переживань типу емоційної активації, ентузіазму. У першому випадку образ ситуації дає можливість прогнозувати, що поведінка індивідуума характеризуватиметься емоційною вразливістю, у другому емоційною стійкістю. Як відзначає Р. Лазарус, оцінка є когнітивною опосередкованою ланкою реакції на стрес. Вона опосередковує вимоги середовища й ієрархію цілей, формування інформаційної основи уявлень про реальну і потенційну загрозу, відображену в образі ситуації, і відбувається за допомогою когнітивних процесів.

Якщо значення когнітивних процесів для формування образу ситуації виявляється недостатнім і діяльність ініціюється на стадії первинної оцінки ситуації як загрозової, такої, що викликає страх, виникає імпульсивна реакція у вигляді стану емоційної напруженості, перебіг якої залежно від темпераментних особливостей суб'єкта здійснюється за збудливим або гальмівним типами (терміни В. В. Суворової).

На етапі вторинної оцінки ситуації забезпечується інтеграція й інтерпретація інформації про суб'єктивно значущі події. Ці перетворення інформації на основі

функціональної взаємодії різних психічних процесів супроводжуються вибіркоким ставленням до неї, наданням інформації певних значень, побудовою на її основі психічних образів ситуацій, заповненням інформаційних «пропусків» у пам'яті, зниженням її невизначеності тощо.

Характер оцінних міркувань про вимоги ситуаційних дій і ресурси особистості, що необхідні для задоволення цих вимог, обумовлений, як можна зробити висновок, спираючись на основні положення когнітивної теорії стресу, такими характеристиками суб'єкта, як його емоційність, «особистісна схема», міра очікування неприємних подій, а також самооцінка ефективності поведінки й «упевненість у суб'єктній ефективності» («belief in self-efficacy»). За наявними даними, віра в суб'єктну ефективність знижує рівень агресивності і депресивності навіть у підлітків у період вікової кризи. Схильність суб'єкта до підвищеної емоційності, збудливості і реактивності виявляється в особистостях з переважанням песимістичного пояснювального стилю і негативною спрямованістю самооцінки здоров'я і самопочуття.

Можна припустити, що механізми регуляції процесів подолання психологічного стресу відрізнятимуться від розглянутих вище при зростанні ролі не стільки когнітивних, скільки особистісних ресурсів людини.

Хоча у великій кількості публікацій, присвячених проблемі стратегій впорання зі стресом, є поширеною точка зору, що стратегії впорання зі стресом, або подолання стресу, не підлягають ієрархізації за критерієм їх відносної ефективності (на відміну від механізмів психологічного захисту); висловлюється також і точка зору про можливість розмежування дезадаптивних (maladaptive) і конструктивних, або адаптивних (adaptive) стратегій.

До дезадаптивних стратегій відносять:

- уникнення активної діяльності;
- вияв агресивності у відповідь на стресогенну подію;
- самозвинувачення як неусвідомлюваний механізм психологічного захисту від стресу (який лежить в основі стратегії емоційного реагування).

До адаптивних (конструктивних) стратегій відносять:

- переосмислення стресогенного впливу в бік зниження оцінки рівня його значущості);
- стратегію концентрації на проблемі (прагнення модифікувати, вирішити стресогенну проблемну ситуацію);
- емоційне саморегулювання діяльності, спрямоване на зниження емоційного збудження.

Як підкреслювалося в розглянутому вище огляді досліджень з проблеми особистісних детермінант емоційної стійкості/емоційної вразливості, до числа останніх відносять також оптимістичність – песимістичність загальних життєвих орієнтацій людини, зокрема, загальних очікувань успішного або неуспішного вирішення проблемної ситуації.

Встановлено, що оптимісти віддають перевагу акціональним стратегіям подолання проблемних ситуацій, тоді як песимісти зорієнтовані на емоційне реагування як засіб подолання стресу.

У зв'язку з цим сучасні дослідники, що вивчають проблеми емоційної стійкості суб'єктів, які беруть участь у небезпечних видах професійної діяльності, пов'язаних із загрозою для життя і здоров'я та з підвищеною відповідальністю, виявляють велику зацікавленість роботами сучасного німецького дослідника Ю. Куля [49]. Учений обґрунтовує припущення про те, що розбіжності в індивідуальних реакціях на стресогенні умови

діяльності, що проявляється в більшій або меншій емоційній стійкості до їх впливів, обумовлені індивідуально специфічним модусом контролю, що детермінує орієнтацію суб'єкта або на активність (діяльність), або на власний стан: «action or state orientation» [49]. Висловлюються припущення про генетичну детермінованість цих різних форм орієнтації, що, втім, не заважає дослідникам відносити феномен емоційної стійкості до числа особистісних детермінант, які формуються в екстремальних умовах діяльності і є доступними саморегуляції.

На підставі розглянутих вище результатів дослідження можна стверджувати наступне:

Емоційна стійкість як інтегративна динамічна властивість особистості формується в процесі життєдіяльності, у тому числі професійної діяльності, яка реалізується в екстремальних умовах, що зумовлюється місцем «активної підсистеми» (особистості, організму) в загальній матеріальній системі світу, що постійно змінюється. Відновлення рівноваги з матеріальною системою є безперервним процесом і основою виживання живого організму.

Успішність формування цієї властивості особистості визначається як сутнісними (онтологічними) характеристиками суб'єкта, у тому числі формально динамічними характеристиками емоційності в структурі індивідуальності, так і особливостями індивідуального досвіду, в процесі якого формуються мотиваційні, вольові, емоційні й інтелектуальні властивості, що створюють у їх єдності «мотиваційно-енергетичний ресурс» особистості.

Емоційна стійкість і емоційна вразливість, незалежно від того, чи розглядаються вони як полярні властивості особистості за всіма найбільш характерними особливостями їх вияву, чи тільки за групою ядерних характеристик, можуть бути протиставлені як різні властивості особистості за критерієм їх значущості для успішності урівноваження суб'єкта з середовищем, що змінюється. Ці урівноваження спрямовано на збереження або відтворення певного відношення, наприклад, збереження в нових умовах гомеостазу (тобто стабільного стану). Показниками емоційної стійкості є асиміляційна й акомодативна активність, однією з форм виявлення якої можна вважати збереження гомеостазу, тобто стабілізацію стану.

Формами прояву емоційної стійкості й емоційної вразливості як інтегративних властивостей особистості є психічні стани (alter ego особистісних властивостей), за характеристиками яких можна робити висновки про різні рівні адаптованості суб'єктів і досягнуті ними рівні психічного розвитку.

Динаміку змін психічних станів доцільно простежувати на різних фазах розвитку емоційного стресу як неспецифічної емоційної реакції на зміни середовища.

Підходи до операціоналізації емоційної стійкості як основа для забезпечення її імпліцитної діагностики

На основі аналізу стану розробки концептуальної бази проблеми емоційної стійкості людини можна запропонувати такі підходи до операціоналізації феномена «емоційна стійкість» як системного утворення.

Почнемо з визначення місця емоційної стійкості як інтегративного особистісного новоутворення, що формується і проявляється як в екстремальних умовах професійної діяльності людини, так і у складних ситуаціях життєдіяльності в цілому, в системі інших понять, що застосовуються для описання умов успішного досягнення цілей значущої для суб'єкта діяльності. Місце цієї властивості особистості більшість авторів, роботи яких були

розглянуті вище, вбачають у межах достатньо розповсюдженої парадигми: «особистість-стан-діяльність».

У зв'язку з цим подальше уточнення визначення емоційної стійкості як властивості психіки йшло переважно у напрямку вивчення впливу цієї властивості саме на діяльність. У поєднанні з поняттям «діяльність» стало вживатися поняття «надійність», яке мало на увазі щось більше, ніж оптимальне досягнення цілей діяльності.

Поняття «надійність», що зустрічалось спочатку в таких словосполученнях, як: надійність дій, праці, роботи, стало уточнюватися, про що свідчить поява термінологічного словосполучення «функціональна надійність».

Пізніше термін надійність почав використовуватися для характеристики суб'єкта діяльності, що відбито у словосполученнях «надійність людини- оператора», «надійність льотчика», причому перехідною ланкою для такого перенесення, що відображає спроби операціоналізувати поняття «надійність», стало згадане вище словосполучення «функціональна надійність», паралельно з яким пізніше стали вживати і поняття «стабільність» і «стійкість».

Малося на увазі, що суб'єкти, які володіють деякими особистісними властивостями, здатні зберігати стійкі (що не змінюються) показники якості виконання професійно важливих функцій при зміні умов діяльності.

З перенесенням поняття «надійність» з характеристики діяльності на описання суб'єкта діяльності відкрилися більш широкі можливості для операціоналізації феномена «емоційна стійкість людини». Дослідники проблеми спробували розмежувати декілька груп компонентів надійності, а саме: професійно обумовлені компоненти надійності, мотиваційні компоненти і так звані власне психологічні компоненти надійності. Це, безумовно, був крок у напрямку розкриття психологічної сутності поняття «надійність». Надзвичайно важливою є згадка «мотиваційної надійності» і розкриття, користуючись термінологією автора, «власне психологічних компонентів надійності», хоча мотиваційні компоненти (тобто готовність людини при зміні умов діяльності зберігати мотиваційну готовність до її виконання) слід було б також включити до «власне психологічних компонентів», де вона фактично і згадується ще раз самим автором при розкритті змісту поняття «власне психологічні компоненти надійності». Серед останніх автор згадує «емоційну стійкість». Крім того, до цієї групи компонентів віднесена «саморегуляція професійної мотивації», під якою мається на увазі «стійке збереження в процесі діяльності її мотиву» [24].

Подальшим кроком до операціоналізації поняття «функціональна надійність» можна, як нам здається, вважати появу такого визначення, як «стабільність або перешкодостійкість професійно важливих функцій». Використання поняття «перешкодостійкість», що давно вживалося фахівцями у галузі інженерної психології, в новому контексті відкрило реальні шляхи діагностики цієї професійно значущої властивості суб'єкта діяльності.

Що зроблено у напрямку операціоналізації феномена «здатність психіки зберігати високу функціональну активність»?

Польський дослідник Я. Рейковський, на чий міркування щодо тлумачення поняття «емоційна стійкість» ми посилалися в попередньому підрозділі, фактично пропонує операціоналізувати феномен збереження високого рівня функціональної активності в умовах дії сильних подразників як «підтримку емоційного збудження таким, щоб воно, незважаючи на дію сильних подразників, не перевищувало пороговий рівень». З подальших міркувань

цього автора витікає, що під «пороговим рівнем емоційного збудження» він розуміє стан людини, яка, незважаючи на емоційне збудження, не виявляє «порушень поведінки».

На прикладі зазначеного можна простежити складний шлях наближення дослідників до операціоналізованих дефініцій базових понять, що розкривають багаторівневу детермінацію психічних явищ. Щодо тлумачення поняття «емоційна стійкість» більшість дослідників проблеми обирала підхід до операціоналізації феномена, який базується на вивченні впливу змін у функціональному стані людини на показники ефективності діяльності в екстремальних ситуаціях. На цьому підході ґрунтуються існуючі методи діагностики емоційної стійкості, детальний аналіз яких представлений, наприклад, у фундаментальній монографії з цієї проблематики О. Я. Чебикіна, а також стосовно спортивної діяльності у монографії Л. М. Аболіна. Емоційна стійкість при цьому розглядається скоріше як стан, а не як властивість особистості. При такому підході прийнято моделювати аналоги діяльності, максимально наближені до тієї конкретної професійної діяльності, в умовах якої від людини чекають вияву емоційної стійкості.

Автори досліджень емоційної стійкості, вивчаючи феномен у парадигмі «особистість-стан-діяльність», вважають, що екстремальні умови можуть впливати на суб'єкт діяльності або активно-розвивально або деструктивно. Інтегративні властивості особистості значною мірою зумовлюють функціональні стани суб'єкта, а актуалізація цих властивостей може стати, як підкреслюють дослідники проблеми, або фундаментом адекватної, передбачуваної, зваженої поведінки, асоційованої з емоційною стійкістю, або основною причиною нерациональної, неадекватної, непередбачуваної поведінки, якщо людина є емоційно нестійкою [24].

З'явилось достатньо багато цікавих підходів до операціоналізації як адекватної, зваженої поведінки, так і неадекватної, нерациональної, непередбачуваної. Як деякі детермінанти для їх розмежування, використовують поняття адаптованість/дезадаптованість і здатність/нездатність до саморегуляції стану і поведінки.

Аналіз наявних у літературі даних щодо цього питання показує, що з використанням наявних діагностичних методів вивчення феномена адаптації до складних умов діяльності дослідники зосередилися більше на виявленні особистісних характеристик, що сприяють адаптації або ускладнюють її, ніж на пошуку критеріїв розпізнавання адекватної, зваженої або неадекватної, непередбачуваної поведінки. Таким чином, у проголошеній для дослідження емоційної стійкості парадигмі: «особистість-стан-діяльність» є слабкі ланки і в дослідженнях особистості, і стану, і діяльності.

Що стосується підходів до операціоналізації показників функціональних станів, то вони базуються переважно на фізіологічних аспектах виявлення цих станів, тоді як особливості перебігу психічних процесів під впливом чинників, що викликають зміни цих станів, вивчено значно менше. Проте в характеристиках поведінки також необхідно шукати віддзеркалення змін у характері перебігу психічних процесів.

Невирішеним залишається питання і про те, чи є емоційна стійкість і емоційна вразливість полярними властивостями особистості або просто різними властивостями. З цього приводу існують різні точки зору.

Проте навіть ті автори, які не вважають емоційну стійкість і емоційну вразливість «полярними» властивостями особистості, відзначають, що в емоційній стійкості й емоційній вразливості існує якесь загальне ядро детермінуючих їх стійких особистісних властивостей. Це ядро представлено полярними полюсами нейротизму, вертованості, інтернальності.

Для емоційно стійких суб'єктів характерний низький рівень нейротизму і тривожності, екстраверсія, інтернальність, а для емоційно вразливих – високий рівень нейротизму і тривожності, інтроверсія, екстернальність. Наявність у суб'єктів таких полярних особистісних властивостей зумовлює і переживання ними різних типів психічних станів у складних ситуаціях життєдіяльності в цілому і професійної діяльності зокрема.

Для розмежування різних типів психічних станів, що детермінуються різними стійкими і динамічними властивостями особистості, як родові поняття використовуються поняття негативні (нестійкі) стани й оптимальні (стійкі) стани.

Термін негативні психічні стани дослідники досить активно намагаються операціоналізувати, що, з нашої точки зору, яскраво відображує загальну тенденцію давати дефініції багатьом психічним феноменам немовби «від протилежного».

Отже, негативні психічні стани характеризують як такі, що не сприяють діяльності, послаблюють здоров'я, сприяють виникненню конфліктів; реалізуються за типом неусвідомлених механізмів психологічного захисту, як неадаптивні (в останньому випадку їм протиставляються адаптивні стани). Велика частина цих визначень, цілком релевантних сутності проблеми, все ж таки не розкриває основної ознаки психічних станів, з урахуванням чого їх, мабуть, і необхідно було б операціоналізувати, а саме: своєрідності перебігу психічних процесів, детермінованого типом стану. Саме цю особливість психічних станів підкреслював Н. Д. Левітов у своєму класичному визначенні цього психічного феномена, коли стверджував, що психічні стани дають цілісну характеристику людської діяльності за певний період часу, що демонструє «своєрідність перебігу психічних процесів».

Тому для розкриття сутності поняття «емоційна стійкість» придатна двофакторна модель взаємодії стану й особистості, яка може включати, як стверджують дослідники, такі дві шкали: 1) стабільні і динамічні риси особистості; 2) стійкі і нестійкі психічні стани.

Зміни в характеристиках діяльності повинні вивчатися як форма віддзеркалення змін у характері перебігу психічних процесів, обумовлених психічними станами. Тому різні форми вияву стійкості людини в екстремальних умовах діяльності, які виділяють дослідники, такі як: оперативна стійкість, моторна стійкість, сенсорна стійкість, мнемічна стійкість, з нашої точки зору, повинні розглядатися в контексті їх єдиної детермінації, інакше вони залишаться тільки емпіричними узагальненнями фактологічного рівня дослідження проблеми.

Якщо розглядати феномен «емоційна стійкість» як системну властивість, а його природа є саме такою, то є всі підстави стверджувати, що вона зумовлює одночасну детермінацію всіх названих підвидів стійкості (або їх порушень – у разі емоційної вразливості). Дія єдиних глибинних механізмів детермінації змін у характері перебігу психічних процесів (або збереження їх стабільності) в екстремальних умовах діяльності вимагає спеціального розгляду, що буде зроблений у другому розділі цієї роботи. Тут же зробимо спробу узагальнити, про які конкретно види психічних станів може йти мова як про форму вияву в екстремальних умовах емоційної стійкості або емоційної вразливості суб'єктів діяльності.

Розглянемо в цьому зв'язку вже згадувану в попередньому підрозділі класифікацію психічних станів на рівноважні і нерівноважні, запропоновану А. О. Прохоровим, і деякі аспекти її критики. Ця класифікація, хоча і узгоджується, з нашої точки зору, з загальним філософським уявленням про адаптивність як про найважливішу особистісну властивість, що пояснюється як готовність до відновлення рівноваги організму з середовищем [23],

заслуговеє на критику, якої вона зазнала в одній з останніх монографій з проблеми психофізіології станів людини [4].

Як відзначає Е. П. Ільїн, як підставу для розподілу станів на рівноважні і нерівноважні А. О. Прохоров обрав енергетичні характеристики – рівень активації і рівень психічної активності. По суті, для нього нерівноважними є фрустраційні і дезадаптивні стани, в основі яких лежать порушення психічної рівноваги з середовищем, а рівноважними - оптимальні (робочі) стани. Але у такому разі, як підкреслює його критик, замість нерівноважних станів було б «простіше вести мову про негативні емоційні стани». З іншого боку, Е. П. Ільїн відзначає, що якщо рівноважним станом вважати, як це робить А. О. Прохоров, стан середньої (оптимальної) психічної активності, а нерівноважними – всі стани, що знаходяться за рівнем активності, нижчим або вищим за оптимальний (а фактично саме такі підстави і покладено в основу класифікації А. О. Прохорова), то в літературі для цих випадків є закріплені, більш зрозумілі назви: оптимальні і неоптимальні стани.

Ці критичні зауваження змусили нас звернутися у пошуках уточнень як назв, так і операціональних дефініцій психічних станів, полярних з погляду рівнів напруженості психічних функцій, до інших класифікацій станів і прийняти як адекватну завданням цього дослідження таку дихотомію: психічний стан оптимального функціонування і стан емоційної напруженості. Перший – ми розглядаємо як переважно такий, що характеризує емоційно стійких суб'єктів в екстремальних умовах діяльності, а другий – як притаманний емоційно вразливим.

Е. П. Ільїн запропонував такі ознаки оптимального функціонального (робочого) стану. По-перше, це максимальний прояв функції, яка вивчається, що характеризується максимумом сили і швидкості. Показниками такого стану можуть бути як короткі латентні періоди реакцій, так і найбільша тривалість безпомилкового виконання діяльності в цілому.

Другою ознакою цього стану є тривале підтримування максимуму функції, третьою – низька коливальність рівня функції, тобто найбільша стабільність вияву максимуму функції, так само як і ознаки швидкого досягнення максимуму виявлення функції і швидкого відновлення функції, якщо вона переривалась.

Підсумовуючи аналіз ознак оптимального функціонального стану, автор відзначає, що всі вони, по суті, характеризують екстремуми працездатності: тривалості роботи, стабільності, стійкості, адекватності реагування й узгодженості в діях різних функціональних блоків, що здійснюють задану роботу.

Зважаючи на викладене, можна уточнити операційні характеристики емоційної стійкості й емоційної вразливості як інтегративних властивостей особистості. Для суб'єктів, яким притаманна емоційна стійкість, у ситуаціях зміни умов діяльності (їх ускладнення або зростання непередбачуваності) характерними є швидке відновлення після стадії первинного збудження оптимального функціонального (робочого) стану, а для суб'єктів, які характеризуються емоційною вразливістю, – переростання стадії первинного збудження в стан емоційної напруженості.

Оскільки стан емоційної напруженості детально описаний як концептуально, так і в термінах емпіричних результатів його вивчення [19], здається більш доцільним користуватися цим поняттям як базовим для операціоналізації класу психічних станів, представлених у вигляді континууму: тривога, емоційна напруженість, негативний афект, фрустрація.

Використання поняття «емоційна напруженість» (збудливого і гальмівного типів) замість розповсюдженого останнім часом поняття «нерівноважні стани» (високого і низького рівнів психічної активності) є більш зручним ще й тому, що для його операціоналізації раніше апробовано інформативні параметри, які відображають не тільки психофізіологічні зміни в стані людини в екстремальних умовах, але й психолінгвістичні характеристики мовлення як джерела інформації про стан, що є важливим для поставлених у цьому дослідженні завдань комп'ютерної діагностики емоційної стійкості людини. Використання показників усного мовлення для діагностики емоційного стану людини дозволяє зареєструвати також і особливості її сприйняття, в яких також відбиваються зміни в емоційному стані і за якими можна робити висновки про емоційну стійкість або вразливість.

На підставі вищезазначеного можна зробити такі узагальнення.

Успішне вирішення проблеми операціоналізації емоційної стійкості є можливим з урахуванням єдності трьох модифікацій існування психічного: «процеси - стани – властивості особистості» і провідної ролі стану як центральної ланки в міжфункціональній системі.

Оскільки психічний стан не просто «цементує» функціональну систему, а й «замикає» її на індивідуальність, саме психічні стани слід розглядати як концентроване і синтетичне віддзеркалення всіх психологічних особливостей особистості, тобто як джерело операційних критеріїв для діагностики цих особливостей.

Оскільки психічні стани не тільки віддзеркалюють, але в той же час «формують психічні явища» [12, с.187], тобто впливають на інші психічні явища, змінюють і перебудовують їх, продуктивним є підхід до діагностики властивостей особистості, зокрема таких інтегративних властивостей, як емоційна стійкість та емоційна вразливість, через психічні стани.

Оскільки міжфункціональні системи, які інтегрують певні стани, не обмежуються лише психічною сферою, а обов'язково «виходять» у галузь біології і, таким чином, стан ніби «замикає» простір існування людської істоти [12, с.189], віддзеркалення звичних для людини психічних станів необхідно шукати і в показниках її здоров'я, і в особливостях реалізації вищих психічних функцій, бо кожний психічний стан є «всеохопним».

Сказане дає можливість розглядати як продуктивну ідею про аналіз відображених аспектів стану як діагностичного джерела інформації про наявність у людини тих або інших стійких особистісних властивостей.

Враховуючи багаторівневість форм психічного віддзеркалення як відправного пункту формування функціональної системи, можна висловити припущення, що віддзеркалення ситуації, яке виникає в процесі діяльності (або ширше – в процесі життєдіяльності), може здійснюватися:

- на сенсорно-перцептивному рівні (тобто за схемою умовного рефлексу);
- на рівні, опосередкованому мисленням (тобто з опорою на інтелектуальний компонент);
- на надситуаційному рівні (тобто з опорою на сформовані у суб'єкта установки, норми, цінності, стереотипи функціонування у певних умовах діяльності).

Можна також припустити, що низькому рівню емоційної стійкості відповідає поведінка в екстремальних умовах діяльності, яка ініціюється на найнижчому (сенсорно-перцептивному) рівні відображення ситуації. Поведінка за таких умов має високий рівень залежності від ситуації і здійснюється за схемою рефлекторної дії. Виникненню такої форми

реагування на складну ситуацію сприяє на особистісному рівні низький рівень емоційної стійкості людини, її закритість новому досвіду, низький рівень самоконтролю, високі рівні нейротизму, тривожності, сенситивності до змін у ситуації, нетолерантність до невизначеності. Образ ситуації, яка формується у людини, містить її оцінку як загрозової, непередбачуваної, недоступної контролю.

Це породжує негативні емоції різних модальностей, зокрема страх або гнів. Залежно від особливостей темпераменту поведінка може розвиватися відповідно до схеми імпульсивного активного реагування або відповідно до схеми пасивної капітуляції. За такою схемою, в загальному вигляді, здійснюється перебіг двох типів так званих «нерівноважних» психічних станів з високою і низькою психічною активністю.

Якщо віддзеркалення складної ситуації діяльності (життєдіяльності) здійснюється на більш високому рівні, опосередкованому мисленням, що свідчить про наявність у людини більш високого рівня емоційної розумності, то вона виявляється в змозі свідомо контролювати і організовувати свою діяльність.

Ресурси для такого контролю можуть виявитися достатніми, але можуть і вичерпатися через їх перенапруження, що призведе до виникнення стресу.

Якщо ж віддзеркалення ситуації відбувається на надситуаційному рівні, людина готова зберегти звичний для неї врівноважений стан, що дає можливість усвідомлено вибирати ту лінію поведінки в екстремальних умовах діяльності, яка була апробована в попередньому досвіді, інтеріоризованому у вигляді продуктивних схем поведінки. Така організація поведінки властива суб'єктам, які впевнені у власній «суб'єктній ефективності» (користуючись терміном А. Бандури), толерантні до ситуацій невизначеності, є відкритими новому досвіду, готові зберігати високий рівень пошукової активності. Це свідчить про ініціацію психічних процесів на рівні їх усвідомлення і про відносну незалежність суб'єкта від ситуативних обмежень.

4.3.2. Теоретичні та експериментальні дослідження підходу до розробки комп'ютерної методики діагностики емоційної стійкості особистості

Обґрунтування вибору діагностичних параметрів оцінки емоційної стійкості людини при її комп'ютерному моделюванні

Оскільки в цьому дослідженні було поставлено завдання вивести процедуру діагностики емоційної стійкості за межі конкретного професійного контексту, виникла проблема вибору для процедури її діагностики такого виду і форми організації діяльності, за результатами і динамікою виконання якої можна було б робити висновки з достатньою мірою впевненості про рівень сформованості емоційної стійкості виконавця даної діяльності. Іншими словами, йшлося про вибір виду діяльності, на якості виконання якої відбуваються достатньо виразно зміни в емоційному стані людини при виникненні перешкод на шляху її успішного виконання. Вирішуючи поставлене завдання, ми керувалися такими міркуваннями. У визначенні емоційної стійкості, на яке ми спиралися в цьому дослідженні, стверджується, що ця інтегративна властивість особистості передбачає «готовність психіки зберігати високу функціональну активність в умовах впливу стресорів, фрустраторів як внаслідок адаптації до них, так і завдяки високому рівню розвитку емоційно-вольової саморегуляції». На основі цього визначення досить логічним є висновок про те, що методика діагностики емоційної стійкості людини повинна забезпечувати можливість створення

певної емоціогенної ситуації і здійснення спостережень за активністю психіки в умовах впливу стресора.

Моделювання стресогенних ситуацій при експериментальному дослідженні емоцій, а тим більше при діагностиці властивостей емоційної сфери особистості – завдання достатньо складне. Ось чому діагностика емоційної стійкості до цих пір жорстко прив'язувалася дослідниками до конкретного виду професійної діяльності і вивчалася безпосередньо в екстремальних умовах виконання цієї діяльності або в умовах, які максимально моделюють професійну діяльність і включають визначені стресори.

Справа в тому, що активність психіки, за показниками якої можна встановити, чи відповідає вона ознакам емоційної стійкості, чи не відповідає, можна простежити лише в процесі діяльності суб'єкта або спостереження за його поведінкою. Принаймні, це твердження впливає з методологічної традиції вітчизняної психології, якої ми дотримуємося, зокрема з принципу зв'язку психіки і діяльності. Згідно з цим принципом «психічні процеси, явища, стани можуть існувати лише в різноманітних формах діяльності людини як їхня необхідна інтегративна частина».

Таким чином, необхідність забезпечення виконання людиною певного виду діяльності, в умовах якої можна було б спостерігати особливості активності її психіки, є, мабуть, необхідною вимогою до розробки методики діагностики емоційної стійкості. Яку діяльність обрати, якщо не модель майбутньої професійної діяльності, і як органічно включити в процес виконання цієї діяльності стресор? Щоб відповісти на це питання, ми проаналізували наявні процедури діагностики емоційної стійкості [19], серед яких поширеними є процедури з використанням больової стимуляції як стресора при виконанні певного виду сенсомоторної діяльності. Дослідження такого роду виконувалися, зокрема, з використанням спеціального лабораторного обладнання, наприклад, так званого емокоординатора, на базі якого досліджуваним пропонують різні види сенсомоторної діяльності в ситуації загрози больової стимуляції за можливі помилки в ході діяльності. Природно, що таку методику можна використовувати тільки тоді, коли здійснюється професійний відбір осіб, які готуються для військових видів діяльності або діяльності в деяких інших спеціальних умовах. Тому від подібного способу забезпечення стресогенної стимуляції ми відмовилися як від такого, що не відповідає завданням нашого дослідження не тільки з погляду етичних, але і методологічних міркувань. Адже больова стимуляція є специфічним стресогенним чинником, а у переважній більшості реальних стресогенних ситуацій зміни в психічному стані людини виникають зовсім не під впливом загрози появи больових відчуттів. Тому більш адекватним завданням нашого дослідження ми вважали підхід, який базується на стимулюванні в умовах процедури діагностики емоційної стійкості емоцій класу «успіх – неуспіх». Емпіричний аналіз психофізіологічних корелятив змін зовнішніх обставин у життєдіяльності людини, у тому числі змін життєвих планів свідчить, як підкреслюють дослідники [24], про універсальність емоцій класу «успіх – неуспіх», які можуть виникати практично у будь-якому виді діяльності незалежно від того, яку потребу вона задовольняє.

Обравши модель стимулювання емоцій «успіх – неуспіх», ми зупинилися на мнемічній діяльності як основі для спостереження за змінами у психічному стані людини, враховуючи особливо важливу роль мнемічних функцій як інтегратора всіх психічних процесів, а також їх самостійну роль у трудовій діяльності, на яку справедливо вказують дослідники проблеми емоційної стійкості [21].

Згідно з цим нами було розроблено спеціальний комп'ютерний тест для перевірки особливостей функціонування оперативної пам'яті людини в умовах наявності або відсутності стресора [19; 22; 23; 24; 56]. Тест містить три серії завдань на запам'ятовування місця розташування на карті-схемі, яка пред'являється з екрана дисплея, деякої кількості різноманітних геометричних фігур. Фігури впорядковані в шести рядках і п'яти колонках: вони відрізняються не тільки за формою, але й за розміром та кольором. Разом з картою-схемою, експонованою на екрані дисплея, досліджуваному в усній формі ставляться питання про місце розташування на схемі двох різних фігур. Відповіді на ці питання досліджувані повинні давати за допомогою «миші», яка підводиться до відповідних фігур. Як тільки досліджуваний починає оперувати «мишею», включається передбачений програмою відлік часу виконання завдання. Інструкція передбачає не тільки запам'ятовування форми, кольору, розміру і місця розташування фігури на схемі, але й попередню ідентифікацію власного позивного та позивного того умовного абонента, який звертається до досліджуваного з питанням. Позивні з'являються на екрані одночасно з питанням про місце розташування фігур. Позивні обираються досліджуваним (також за допомогою переміщення «миші») із меню, яке містить декілька інших позивних. Інструкція вимагає починати виконання завдання з переміщення «миші» в ту частину екрана, де з'являється позивний виконавця тесту, за допомогою якого виконавець ідентифікує себе, та позивний умовного абонента, з яким він підтримує зв'язок.

Вимірюється латентний період між презентацією завдання і початком відповіді; тривалість пошуку власного позивного (ідентифікація себе як виконавця завдання), тривалість пошуку позивного умовного абонента, що звернувся до досліджуваного із запитом, і тривалість процедури знаходження місця розташування фігур, які згадуються в питаннях. Таким чином, програмним забезпеченням пропонованої комп'ютерної системи передбачається вимір трьох латентних періодів. Латентний період 1 – це тривалість пошуку власного позивного. Латентний період 2 – це тривалість пошуку позивного умовного абонента, що звернувся до досліджуваного як до користувача програми з питанням, і латентний період 3 – це тривалість часового інтервалу від початку роботи «мишею» для пошуку фігур, які згадуються в питаннях. Крім того, фіксується загальний час виконання самого пошукового завдання.

У кожній з трьох серій завдань міститься по двадцять питань. Місце розташування фігур змінюється при кожному новому пред'явленні карти – схеми, щоб уникнути можливого звикання до картини розташування фігур на схемі. Окрім тривалості пошуку відповідей, оцінюються: кількість правильних ідентифікацій користувачем позивних абонента, що звернувся до нього з питанням; кількість правильних ідентифікацій власного позивного і кількість правильних відповідей на питання про місце розташування фігур на карті-схемі.

При виконанні завдань другої серії тесту передбачено несподіване ускладнення процедури тестування. Тоді як умови пошуку власного позивного і позивного умовного абонента, який звертається з питанням до користувача тесту про розташування пари фігур, залишаються незмінними, пошук місця розташування фігур здійснюється, на відміну від першої серії тестування, на «порожній» карті-схемі, на якій позначені тільки рядки і колонки. Самі фігури експонуються тільки на період часу презентації питання. Крім цього, в деяких запитаннях згадувалось не по дві фігури у кожному з запитань, як у першій серії, а по

три, що суттєво збільшувало інформаційне навантаження на пам'ять, яке перевищує об'єм короткочасної пам'яті.

Отже, поперемінно умови виконання діяльності ускладнюються двома потенційними стресорами: високим інформаційним навантаженням та невизначеністю ситуації (зникненням після презентації запитання візуальної опори для ідентифікації місця розташування фігур). Подібний методичний прийом дозволяє створити задачу, яку фактично надзвичайно складно вирішити. Згідно з даними, які були отримані при проведенні пробних серій досліджень за цією методикою, лише до 10 % досліджуваних виявляються здатними дати правильні відповіді на частину запитань. Переважна більшість суб'єктів не може впоратися з виконанням цієї частини тестового завдання. У такий спосіб моделювалася емоція неуспіху. Тривалість пошуку відповідей (латентний період 3) варіювалася за попередніми даними перевірки цієї методики від 1,2 до 35с. Після 35-секундного інтервалу спрацьовував таймер і подавалося інше питання [19].

У третій серії тестів поновлювалися ті ж самі умови презентації завдань на карті-схемі, які були передбачені в першій серії. Ця третя серія завдань пред'являлася для того, щоб перевірити очікувану «післядію» емоційного стану в емоційно вразливих суб'єктів, який міг виникнути під впливом пред'явлення стресора неуспіху в попередній серії, а також оперативність відновлення гомеостазу після переживання емоціогенного впливу.

Ефективність виконання тесту оцінювалася: а) за кількістю правильних відповідей на питання про розташування фігур на схемі; б) за кількістю правильно ідентифікованих власних позивних і позивних умовного абонента; в) за параметром дотримання досліджуваним встановленого порядку виконання тесту (що передбачав ідентифікацію власного позивного) перед виконанням інших завдань; г) за латентним періодом початку роботи над тестом; д) за тривалістю пошуку власного позивного, позивного абонента, що звернувся до досліджуваного з питанням, і за тривалістю визначення місця розташування пари фігур на схемі у кожному з 20 питань (у першій та третій серіях) та двох чи трьох фігур – у другій (проміжній) серії.

Програмним забезпеченням розробленої методики передбачено два варіанти роботи з текстом: відповіді на всі питання (як стосовно позивних, так і фігур, місця розташування яких необхідно запам'ятати і визначити) можна подавати як в усній (звуковій) формі, так і за допомогою «миші». У першому випадку розшифровка правильності відповідей здійснюється напівавтоматизовано, у другому, як зрозуміло, - повністю автоматизовано [22; 23; 24; 56].

Розглянемо, якою мірою цей тест відповідає вимогам до прогнозування емоційної стійкості як інтегративної властивості індивідуальності, що забезпечує «опір зміні початкової структури психофізіологічної організації індивіда». Перш за все, обґрунтовуючи такий варіант підходу до розробки комп'ютерної методики оцінки емоційної стійкості, ми сподівалися отримати можливість виміряти стійкість як деяку загальну міру протидії стресору, який вводиться в умови діяльності, на трьох рівнях: а) збереження структури цілей діяльності; б) фрустраційної толерантності; в) характеристик активності.

Ознакою збереження початкової структури цілей ми вважали відсутність змін у показниках кількості правильних ідентифікацій позивних у першій, другій і третій серіях презентації тесту, де умови виконання саме цих завдань тесту не змінювалися. Як наголошувалося вище, у другій серії тесту стимулювався високий рівень ймовірності неуспіху при виконанні лише одного з його структурних елементів, а саме знаходження місця розташування фігур на карті-схемі, а порівнювалася якість виконання ще двох

елементів тесту, які були пов'язані із завданням, фактично приреченим на неуспіх, у єдиний комплекс, але не містили ніяких ускладнень для їх виконання порівняно з першою і третьою серіями тестів. Більш того, при виконанні першого і другого елементів третьої серії тестів, можна було очікувати навіть покращення показників правильності відповідей як ознаки емоційної стійкості завдяки зміцненню навички (що відомо в теорії експерименту як ефект статистичної регресії).

Додатковим критерієм для оцінки збереження структури цілей ми вважали збільшення тривалості часу пригадування відповідей на питання того завдання другої серії, умови виконання якого ускладнювалися в порівнянні з відповідними завданнями першої та третьої серій. При цьому ми виходили з припущення, що скорочення часу на пошук відповіді у більш складних умовах діяльності в поєднанні зі зменшенням кількості правильних відповідей було б ознакою відмови від цілей діяльності.

Показником фрустраційної толерантності ми вважали:

- відсутність змін у тривалості латентних періодів виконання тих завдань першої або третьої серії тесту, які не містили стресор (стресор, як згадувалося вище, пред'являвся в другій серії завдань при необхідності ідентифікації місця розташування фігур на карті-схемі);
- відсутність суттєвих розбіжностей між показниками якості виконання завдань першої і третьої серій, або навіть покращення показників третьої серії (тому що зниження якості діяльності в третій серії завдань розглядалося як показник післядії стресу неуспіху, що моделювався в другій серії).

Показниками активності діяльності досліджуваних при виконанні завдань тесту вважалось поєднання високої кількості правильно виконаних завдань з низькою тривалістю їх пригадування. Показником відмови від активності ми вважали низькі витрати часу на пошук відповідей у поєднанні з невеликою кількістю правильних відповідей на завдання тесту.

Розглянемо, якою мірою розроблений комп'ютерний варіант тестування емоційної стійкості відповідає іншим умовам, які повинні забезпечуватися при прогнозуванні цієї інтегративної властивості особистості.

Як наголошувалося в попередніх розділах монографії, вивчення емоційної стійкості передбачає урахування серед іншого мотиваційного компоненту діяльності. Це означає, що діяльність, яка включається до діагностичної процедури, повинна викликати у досліджуваного появу мотивації досягнення, тобто повинна сприйматися ним як значуща. Звичайно при традиційному, так би мовити, підході до оцінки емоційної стійкості моделювання аналогів професійної діяльності майже автоматично забезпечує значущість її успішного виконання для досліджуваного. Як забезпечити значущість непрофесійної діяльності? Ми вважаємо, що сама комп'ютерна форма тестування вже сприяє виникненню мотивації досягнення, бо досліджувані достатньо чітко усвідомлюють важливість уміння працювати з комп'ютером практично для будь-якого виду майбутньої професійної діяльності. Крім того, в розробленій нами методиці діагностики емоційної стійкості з використанням новітніх комп'ютерних технологій виконання завдань не вимагало будь-яких специфічних професійних умінь користування комп'ютером, окрім уміння оперувати «мишею» для введення відповідей на завдання комп'ютера. Тому мотивація успішного виконання завдання стимулювалася, як ми припускали, природним бажанням досліджуваного «зберегти обличчя» під час тестування. Додаткова мотивація до досягнення

успіху створювалася також і шляхом добору стресора. У розробленому варіанті тесту використовувався той тип стресора, який, за класифікацією Р.Лазаруса, є стресором типу «виклику» (challenge). Тому бажання «реабілітувати» себе після неуспіху виникає у такому тесті майже автоматично.

Вид і форма діяльності, яку виконують досліджувані при роботі з тестом, забезпечують можливість кількісної оцінки її показників і є придатними для диференціації стану оптимального реагування (як операційного критерію емоційної стійкості) від стану емоційної напруженості (як критерію для діагностики емоційної вразливості). Адже, як було встановлено в ході численних досліджень, зокрема і авторів цієї роботи [16; 19; 21], оперативна пам'ять людини є дуже чутливою до змін, які обумовлені станом емоційної напруженості, тим більше, що тест передбачає розподіл уваги між окремими його компонентами в єдиному діяльнісному акті і виконується у межах єдиного інтегрального завдання.

Розроблений варіант тесту передбачає виконання діяльності, яка є до певної міри незвичною для виконавців. Це дає можливість простежити реагування на новизну діяльності як вірогідний стимулятор емоційної напруженості, принаймні на початку діяльності.

Методика обробки даних, передбачена в тесті, дає можливість отримати кількісні показники якості і тривалості виконання завдань на будь-якому окремому етапі тестування. Той факт, що тест містить 60 завдань, поділених на три серії (по 20 завдань у кожній), надає можливість забезпечити достатнє інформаційне навантаження й оцінити, певною мірою, вольові зусилля його виконавців шляхом встановлення швидкості пересичення діяльністю, що також є важливим для оцінки емоційної стійкості. При розробці тесту була також забезпечена можливість виділення в моторному компоненті діяльності, пов'язаному з виконанням завдань тесту, його латентних і виконавчих частин як бази для аналізу часових показників, які дають певну інформацію про функціонування механізму прийняття рішень і регуляції моторного акту [23; 27].

Різноманітні показники моторного акту когнітивної діяльності та її інформаційні характеристики дають можливість отримати опосередковану інформацію про стан людини в період виконання тесту без використання додаткових датчиків для реєстрації функціонального стану.

Можливості сучасних комп'ютерних технологій приймати до аналізу відповіді досліджуваних в усній формі та існуючі підходи до аналізу стану людини за характеристиками усного мовлення [21], надають розробленій методиці діагностики емоційної стійкості людини додаткових переваг перед методиками, які використовувалися раніше.

На наш погляд, при розробці тесту знайдено достатньо оригінальне вирішення завдання моделювання несподіваного для досліджуваного ускладнення на певному етапі виконання запропонованої діяльності, яке потенційно здатне стати причиною зміни емоційного стану виконавця тесту, якщо він не володіє емоційною стійкістю. Те, що стресор був включений лише до одного із трьох основних, пов'язаних між собою компонентів діяльності в одній з трьох серій тесту, і відсутній в інших компонентах, дає можливість простежити різні аспекти поведінки, пов'язані з вибором досліджуваним стратегій психологічного подолання складної ситуації. Зокрема, можна встановити, наскільки неуспіх при виконанні одного із завдань, впливає: а) на паралельну діяльність; б) на подальшу діяльність; в) на те, чи обирає досліджуваний стратегію концентрації на завданні, капітулює (відмовляється від виконання

завдання цілком) або ж реагує емоційно (припускаючи помилки і витрачаючи велику кількість часу на виконання діяльності).

За допомогою розробленого тесту досягається ще одна мета: створюється ситуація високого рівня невизначеності, коли досліджуваному пропонують пригадати місце розташування фігур на порожній координатній сітці, яка експонувалася лише на період пред'явлення питання про місце їх знаходження. За допомогою такого методичного прийому створювалася можливість оцінити толерантність досліджуваних до ситуацій невизначеності, яка, як встановлено у ряді досліджень, статистично значуще корелює з рівнем особистісної тривожності.

Розгляньте вище описання основних підходів до розробки комп'ютерної методики діагностики емоційної стійкості людини і вимоги, яким вона повинна відповідати, дають підставу стверджувати, що запропонований підхід може стати основою для отримання достатньо надійної інформації для прогнозування емоційної стійкості або емоційної вразливості людини за цілим рядом параметрів, детально розглянутих вище у першому підрозділі роботи.

Перш за все, необхідно підкреслити, що за допомогою такої методики забезпечується основна умова, яка дозволяє робити висновки про зміну емоційного стану людини як форми виявлення рівня її емоційної стійкості. Змодельовані чинники впливу на емоційний стан дозволяють розглядати зміни, які в ньому відбуваються, як реакцію на зміну образу ситуації. У першій серії тестових завдань ситуація діяльності, хоча і містить ознаку новизни для досліджуваного, проте забезпечує формування у цілому сприятливого образу ситуації, який надає людині впевненості у можливості успішного виконання змодельованої сенсорно-моторної діяльності. Обсяг інформації, що пропонується для запам'ятовування, не перевищує можливостей короткочасної пам'яті, а порядок фіксації відповідей не вимагає будь-яких спеціальних знань користування комп'ютером, окрім найбільш елементарних. Вимога поєднувати діяльність з пошуку інформації із дотриманням встановленого інструкцією порядку відтворення у відповідь на питання умовного абонента також є цілком доступною і не може викликати додаткових труднощів.

Що стосується другої серії тесту, то несподівано для досліджуваного при її виконанні виникає ситуація, образ якої багатьма досліджуваними може бути сприйнятий як загрозливий. Справді, ситуація відтворення інформації, про яку досліджуваного запитують після її короткої експозиції тільки на період звучання питання, пред'являє достатньо високі вимоги до оперативної пам'яті людини, бо тривалість збереження інформації в ній обмежена 30 секундами. Тому при необхідності виконання декількох пов'язаних, включених до структури тесту операцій, а саме ідентифікації власного позивного користувача тесту і позивного умовного абонента, який ставить питання, а також пригадування місця розташування фігур після зникнення візуальної опори, людина може справді переживати досить сильний стрес неспіху [27].

Таким чином, за допомогою розробленої методики досягається виконання основної умови, яку дослідники розглядають як чинник, що впливає на зміну функціонального стану, – зміна образу ситуації. Згідно з підходом до визначення емоційної стійкості або емоційної вразливості, детально проаналізованим у першому розділі роботи, операціональним показником емоційної вразливості можна вважати зміну емоційного стану суб'єкта у відповідь на зміну образу ситуації. Другим параметром, також не менш важливим, є тривалість збереження зміненого стану. У цьому комп'ютерному тесті забезпечено умови

для достатньо об'єктивної оцінки за запропонованими кількісними параметрами змін в емоційному стані людини, які виявляються як у змінах тривалості виконання діяльності, так і в її якісних характеристиках. Тому про зміну стану як ознаки емоційної вразливості можна судити, зокрема, за показниками якості виконання завдань третьої серії тестів, де при збереженні доступних людині умов виконання діяльності, які були змодельовані в першій серії тесту, у емоційно вразливих суб'єктів виявляється зниження показників якості й оперативності виконання діяльності. Останні автоматично реєструються в цій методиці за всіма трьома передбаченими в ній компонентами сенсорно-перцептивної діяльності). Якщо стан напруженості в досліджуваного зберігається достатньо довго, то неуспіх, пережитий ним у другій серії тестових завдань, впливає на характеристики виконання завдань у третій серії. Якщо ж людині властива емоційна стійкість, то в логіці розглянутого у даній роботі підходу, про це буде свідчити збереження оптимального психічного стану, тобто стану функціональної готовності до виконання діяльності. За допомогою такого тесту наявність цього стану можна достатньо точно і оперативно розпізнати за показниками збереження максимальних виявів досліджуваної функції, що вивчається, тобто максимальної правильності й оперативності виконання тих операцій, які передбачені в третій серії тесту.

Іншими параметрами оптимального функціонального стану, як наголошувалося, є тривалість виявлення максимуму функції і низька коливальність функції, тобто стабільність реалізації максимуму функції. За допомогою тесту наявність цих характеристик легко встановити кількісно. Якщо людина, виконавши другу серію завдань, демонструє в третій серії стабільні латентні періоди реакції і не меншу кількість правильних відповідей, ніж у першій серії, то можна стверджувати, що після дії стресора неуспіху в неї зберігся гомеостаз, тобто стан, який вона переживає, є оптимальним.

Важливим показником оптимального стану є також, як обґрунтовано в першому підрозділі роботи, швидке «входження в роботу» або відновлення функції. Якщо ми очікуємо, що після можливого стресу неуспіху протягом певного часу у людини може спостерігатися його «післядія», то найбільш швидке відновлення середніх показників якості діяльності, типових для індивідуума (як за латентними періодами реакції, так і за кількістю правильних відповідей) у третій серії тестів може свідчити про успішність відновлення функції (у термінології Е. П. Ільїна «вработуємої»). Запропонована методика дає можливість оцінити оптимальність функціонального стану за екстремумами працездатності, тривалості їх збереження, стійкості показників. Всі перелічені параметри можна виміряти кількісно. За допомогою запропонованого варіанту тесту можна також оцінити і виникнення у людини змін у функціональному стані, а саме, появу стану емоційної напруженості. Цей стан може виявитися, зокрема, в характеристиках так званої операційної напруженості або «емоційної псевдостійкості», операціональними показниками якої є перцептивна пильність і зверхпильність. Цей феномен можна розпізнати, зокрема, за результатами виконання завдань другої серії тестів, коли створюються умови, що ускладнюють виконання завдань завдяки зростанню інформаційного навантаження порівняно з фізіологічними можливостями короткочасної пам'яті людини, що ускладнює діяльність. У цьому разі у досліджуваних можна простежити різноманітні форми поведінки: відмову від виконання діяльності, коли людина усвідомлює, що умови виконання завдань перевищують доступні їй можливості; тимчасове припинення діяльності з відновленням її після появи більш сприятливих умов; швидке «впрацювання» (досягнення оптимальних показників діяльності) у третій серії; збереження високих показників ефективності виконання завдань, незважаючи на

ускладнення. Це свідчить про те, що незалежно від того, як суб'єкт повівся в ситуації неуспіху, його адекватна реакція на сприятливі умови виконання завдань у третій серії свідчить про емоційну стійкість.

Інша справа, якщо суб'єкт в умовах появи ускладнень у діяльності вдається до реалізації стратегії перцептивної пильності. Показниками цієї стратегії є звуження поля уваги, що можна оцінити за фактом виконання тільки завдання, пов'язаного з пошуком відповідей щодо розташування фігур на карті-схемі, й ігнорування тих частин завдання, для яких ускладнень фактично і немає (ідентифікація позивних). Таким чином, тест дозволяє чітко операціоналізувати виникнення феномена перцептивної пильності як ознаки операційної напруженості. Крім того, в цьому тесті створені зручні умови для оцінки швидкості впрацювання.

За допомогою тесту можна простежити і дефіцит вольових зусиль, коли людина, зустрівшись з ускладненнями у виконанні завдання, одразу відмовляється від будь-яких спроб продовжувати його виконання. Цей феномен простежується і в третій серії тесту, коли умови виконання завдань відновлюються і стають доступними.

Можна простежити також і такі форми реакцій на стрес, як: виникнення ефекту мотиваційного дефіциту (відмова від мотиву діяльності) і відмову від мети діяльності.

Як наголошувалося раніше, розроблений тест може бути реалізований і в усному варіанті, тобто людині можуть не тільки ставитися питання про розташування фігур на схемі в усній формі, але й відповіді їй можуть реєструватися в усній формі. У цьому випадку оцінка виникнення стану емоційної напруженості або збереження оптимального функціонального стану може проводитись додатково за параметрами, що свідчать про зміни в моторній реалізації усного висловлювання, спричинені станом емоційної напруженості [19; 21; 23]. Цей варіант тестування не дозволяє оцінити якісну сторону виконання завдання автоматизовано (як це робиться у варіанті роботи з «мишею») через невирішене завдання автоматичного розпізнавання зв'язного мовлення. Проте усна модифікація тесту може давати додаткову інформацію для оцінки стану за характеристиками мовлення, зокрема за показниками темпу, артикулювання і паузації та похідними від них параметрами, як: середня тривалість відрізка мовлення, який людина в змозі породжувати без пауз хезитації; латентні періоди реакцій, співвідношення тривалості вокалізації до сумарної тривалості пауз. Висока інформативність даних параметрів для розпізнавання стану емоційної напруженості доведена, зокрема, у дослідженнях Е. Л. Носенко [21] та інших авторів, а також визнана як надійний засіб розпізнавання емоційного стану людини в монографії Е. П. Ільїна з проблем психофізіології функціональних станів.

Як відмічалось при аналізі різних підходів до операціоналізації поняття емоційної стійкості, деякі автори, які вивчали цю властивість особистості в реальних умовах, зокрема при виконанні небезпечної для здоров'я і життя людини військової діяльності та діяльності пожежників, розглядали емоційну стійкість як стан, а не як рису особистості, і операціонально оцінювали її за кількістю відмов від виконання діяльності і помилок у процесі виконання реальної професійної діяльності. Вони також враховували тривалість часу, що необхідна досліджуваному для відновлення свого оптимального стану, як показник стійкості чи вразливості. Тест, розглянутий у цьому розділі монографії, дає можливість встановлювати зміни в емоційній стійкості людини, якщо останню розглядати як стан, за параметрами деяких кількісних характеристик виконання тесту в третій серії, тобто після того, як людина пережила стрес неуспіху. За допомогою параметрів виконання діяльності в

третьої серії порівняно з першою серією можна судити, зокрема, і про здатність людини до відновлення гомеостазу через певний проміжок часу. Коли настає стабілізація стану, це може бути оцінено за покращенням показників виконання тесту і їх наближенням до показників першої серії тестів. При цьому може також мати місце перевищення цих показників, що цілком природно завдяки зміцненню навички.

Проведене для перевірки надійності розробленої методики пошукове дослідження [19], дозволило встановити, що досліджувані достатньо чітко реагують на чинник неуспіху, причому по-різному залежно від того, чи властива їм емоційна стійкість або емоційна вразливість. Остання оцінювалась за відомими особистісними опитувальниками, зокрема за опитувальником Кеттелла (фактори С – «емоційна стійкість» і Q4 – «протидія фрустрації»). Використання варіанта тесту, розробленого у звуковій формі, дозволило також ідентифікувати вираження актуальних емоцій, що переживаються людиною в процесі виконання тесту, а також зниження якості сприйняття усних повідомлень, обумовлене функціональним станом. Встановлено, що неуспіх викликає у людини або незадоволеність собою, або агресію, спрямовану на абонента, який передавав повідомлення. Остання реалізується у вигляді появи коментарів про якість поставлених питань, тобто з'являється додаткова інформація, цінна для дослідження тривалості збереження у досліджуваного стану емоційної напруженості.

Передбачена в комп'ютерній методиці діагностики емоційної стійкості можливість оцінки латентних періодів і швидкості виконання завдань на окремих етапах тесту дозволяє забезпечити умови для оцінки ресурсів асиміляції й акомодатії суб'єкта до змінних умов діяльності. Скорочення латентних періодів реакції у другій серії тестів у тих досліджуваних, які, проявляючи вольовий стиль діяльності, концентруються на завданні і намагаються виконувати тестові завдання в складних умовах, коли обсяг інформації, що подається, перевищує можливості оперативної пам'яті, можна розглядати як спробу акомодатії до цих умов шляхом різкого збільшення темпу роботи. При перевірці ефективності методики комп'ютерної діагностики ми спостерігали у деяких досліджуваних появу феномена перебудови перцептивних схем, які дозволяють забезпечити сприйняття об'єкта. Це виявлялось у свідомій відмові досліджуваних від виконання більш простих частин завдання, пов'язаних з ідентифікацією свого позивного, і концентрацією уваги на основній, з їхньої точки зору, діяльності – пошуку розташування фігур на карті-схемі. Прискорення темпу при виконанні завдань другої серії є чітким операційним показником виявлення з боку досліджуваного адаптаційної та акомодатійної активності, спрямованої на пристосування до ускладнених умов діяльності. Проте така активність може бути неадекватною умовам діяльності і свідчити про появу операційної напруженості, якщо виконання тих компонентів діяльності, якими суб'єкт нехтує, є обов'язковою умовою успішності діяльності.

Крім того, розроблений варіант методики оцінки емоційної стійкості дозволяє врахувати не тільки якісні, що надзвичайно важливо, але й формально-динамічні характеристики емоційної стійкості, обумовлені індивідуально-типологічними властивостями індивідуальності. Останні оцінюються за параметрами тривалості виконання завдань, а перші – за рівнем правильності відповідей. З нашої точки зору, ця методика створює також умови для оцінки таких важливих показників емоційної стійкості, як впевненість або невпевненість людини у її суб'єктній ефективності. Показником невпевненості у суб'єктній ефективності є рання відмова від виконання діяльності при ускладненні її умов. За допомогою тесту ми можемо простежити, на якому саме завданні

людина вперше відмовляється від виконання діяльності і після якої кількості спроб настає остаточна відмова виконувати діяльність. Ці порівняльні характеристики можуть бути операційними параметрами для оцінки впевненості або невпевненості суб'єкта в успіху діяльності. Вони дозволять також оцінити збереження людиною мотивів і цілей діяльності, або втрату цілей і відмову від діяльності.

Запропонований варіант тесту дає можливість проаналізувати особливості поведінки людини практично на всіх етапах перебігу стресової реакції, яка виникає у відповідь на новий, незвичний вид діяльності. Для операціоналізації параметрів первинного реагування людини на невизначеність ситуації у зв'язку з новим видом діяльності можна використовувати характеристики якості виконання діяльності в першій серії тестових завдань. Зокрема, з 20 питань цієї серії, як правило, відповіді на перші 5 – 10 питань можуть сигналізувати про те, якою є первинна оцінка ситуації, тобто, чи оцінюється остання як «загроза» або як «виклик». Якщо ситуація новизни оцінюється як загрозна, а людина орієнтована на досягнення успіху, то це відіб'ється як на латентних періодах реакцій, так і на якості виконання завдань, що виявить порівняльний аналіз різних сегментів кожної серії завдань за параметрами правильності відповідей і максимуму реалізації функції [1].

Вторинне оцінювання ситуації, пов'язане з аналізом індивідуальних ресурсів подолання, може бути добре простежене за показниками виконання третьої серії тестів, коли після неуспіху людина, переконана в суб'єктній ефективності, сприйматиме ситуацію ускладненої діяльності як сигнал до активізації діяльності на подальшому етапі, тобто в третій серії завдань.

Ми вважаємо, що надзвичайно цікаво порівняти показники першої і третьої серій під кутом зору відмінностей, які можна простежити як у якості, так і у швидкості виконання завдань. Якщо відповідні показники ефективності першої і третьої серій тесту не відрізняються, це може дати певну інформацію про те, який пояснювальний стиль, тобто спосіб тлумачення непередбачених і складних подій властивий тому чи іншому суб'єктові.

Підводячи підсумки попереднього аналізу можливостей цього тесту, можна стверджувати, що вони є достатньо широкими. Показники якості виконання змодельованої діяльності, що піддаються кількісній оцінці, і тимчасові параметри, що характеризують оперативність прийняття досліджуваними рішень при виконанні завдань тесту, дозволяють встановити відмінності у станах, які переживають у ході виконання тесту індивідууми з різними формально-динамічними характеристиками емоційності. Наприклад, виникнення ступорозних станів легко оцінити за появою після переживання неуспіху в другій серії завдань різкого зниження показників швидкості і збільшення загальної тривалості виконання окремих дій у третій серії тесту. Імпульсивність реакцій можна діагностувати за скороченням їх латентних періодів у поєднанні зі збільшенням кількості помилок.

Для обробки результатів виконання тесту важливо передбачити виділення таких можливих стилів виконання діяльності, а саме: 1) досягнення максимуму функції і тривале її збереження (такий стиль виконання завдань тесту може сигналізувати про наявність у суб'єкта емоційної стійкості); 2) досягнення максимуму функції за кількістю правильних відповідей на завдання тесту в поєднанні з достатньо великими витратами часу (поява такого стилю може виявляти як наявність у суб'єкта операційної напруженості і пов'язаної з цим перцептивної пильності, так і про індивідуальні особливості формально-динамічних характеристик виконання діяльності). Проте прийняти рішення, який саме чинник зумовлює поєднання високих показників якості діяльності з великими витратами часу на її виконання

можна зробити за результатами порівняльного аналізу показників виконання діяльності першої і третьої серій тестових завдань. Якщо згаданий вище стиль діяльності пов'язаний з операційною напруженістю, то високі кількісні показники тривалості виконання завдань у третій серії тесту перевищуватимуть відповідні показники першої серії. Якщо ж це пов'язано з індивідуальним стилем діяльності, тобто з формально-динамічними характеристиками емоційності суб'єкта, то ці показники будуть подібними в першій і третій серіях тесту.

Розроблений варіант комп'ютерної методики прогнозування емоційної стійкості людини відкриває, як нам здається, широкі можливості для врахування ще деяких додаткових стильових особливостей поведінки індивідуумів в емоціогенних ситуаціях. Наприклад, за даними експериментальних досліджень Г. Т. Берегового і О. І. Жданова, можливість тривалої діяльності в екстремальних умовах забезпечується тільки наявністю у людини мотивації досягнення. Саме висока мотивація протидіє виникненню капітулятивного стилю поведінки і забезпечує реалізацію таких можливих стилів, як вольового, рефлексивного, конструктивного. З нашої точки зору, тест, розглянутий у цьому підрозділі роботи, дає можливість оцінити наявність у людини різних стилів поведінки в емоціогенних ситуаціях, що виявиться, як ми припускаємо, в характеристиках виконання завдань другої (емоціогенної) серії тесту.

Так, виникнення рефлексійного стилю, ознакою якого є переключення уваги суб'єкта з виконання діяльності на стан знайде, як нам здається, вираження в нерівномірності якісних і кількісних характеристик діяльності.

Параметри конструктивного стилю можна розпізнати за цілеспрямованим звуженням поля завдань, що виявиться у відмові від симультанного виконання тих компонентів діяльності, які оцінюються суб'єктом як менш значущі, наприклад, від пошуку позивних умовних абонентів, або ідентифікації себе, хоча ці параметри вважаються також важливими для оцінки якості виконання змодельованої діяльності.

Критерієм вольового стилю поведінки, вважається відчуття суб'єктом зусилля, що прикладається до виконання діяльності. Суб'єкт, який дотримується цього стилю, характеризується розвинутим почуттям обов'язку, дисциплінованістю, безкомпромісністю у відношенні до себе і до оточуючих, тому і ситуація експерименту може сприйматися ним як ситуація випробування його власного «я», що викликає загострене реагування на успіхи і невдачі. За даними Г. Т. Берегового і О. І. Жданова, деякі індивідууми, які дотримуються вольового стилю поведінки, переживають стан психофізичної напруженості, що виснажує їх психофізіологічні ресурси і знижує, врешті-решт, продуктивність діяльності.

Оцінюючи оптимальність вибору суб'єктом різних стилів виконання діяльності, необхідно враховувати їх порівняльні характеристики й індивідуальні особливості емоційності. Стиль рефлексивної поведінки обирається тоді, коли людина виявляє здатність регулювати свою емоційну сферу шляхом переживання певних емоцій. Ці переживання мають на меті гармонізацію мотиваційної сфери шляхом перебудови системи значущих мотивів. Схильність до рефлексії сприяє подоланню мотиваційного конфлікту, що здійснюється шляхом переоцінки цінностей і супроводжується відчуттям полегшення. За даними наших попередніх досліджень валідності розробленого тесту [19] деякі досліджувані, швидко усвідомивши нездійсненність завдань другої серії цього тесту, відмовляються від його виконання на достатньо ранньому етапі, хоча при відновленні звичного режиму діяльності в третій серії тестових завдань вони легко «впрацьовуються» і демонструють такі ж високі (а іноді навіть вищі) показники якості і швидкості виконання завдань третьої серії,

які вони демонстрували в першій серії завдань. Тому стиль рефлексії розглядається як більш ефективний у порівнянні з вольовим. Обидва стилі дослідники відносять до активних способів адаптації, коли врівноваження індивіда з середовищем здійснюється завдяки мобілізації можливостей самого індивіда. І, нарешті, уникнення складної ситуації як спосіб збереження власного статусу або реорганізація її, що характеризують конструктивний стиль поведінки, теж треба розглядати під різними кутами зору в залежності від ситуації й індивідуальних особливостей суб'єктів. Методика, що розглядається, дозволяє розпізнати реалізацію такого стилю у різних варіантах його виявлення. Для нього характерним є активне внесення певних змін у ситуацію, що приносять суб'єктивне полегшення при вирішенні завданні.

Отже, вибір основних діагностичних параметрів для оцінки емоційної стійкості доцільно здійснювати на основі розгляду цієї властивості особистості як особистісного утворення, що реалізується у єдності його мотиваційних, емоційних, вольових та інтелектуальних компонентів.

Характеристики мотиваційного і вольового компонентів можна оцінити за співвідношенням особливостей поведінки суб'єкта при виконанні різних серій розглянутого у цьому розділі роботи комп'ютерного тесту.

Емоційний компонент можна оцінити як за характеристиками мовленнєвої діяльності, реєстрація яких також передбачена комп'ютерним тестуванням, так і за відображеними через стан суб'єктивними оцінками якості виконання змодельованої діяльності.

Інтелектуальний компонент оцінюється за показниками уваги, за характером розумових операцій, особливостями сприйняття і пам'яті, що демонструються в ході виконання змодельованої діяльності.

Оскільки вид діяльності, який моделюється в описаному у цьому розділі тесті, ґрунтується на виконанні суб'єктом операцій, пов'язаних зі сприйняттям і запам'ятовуванням інформації, ефективність цієї діяльності також оцінюється за показниками уваги і пам'яті, а також за характером виконання деяких розумових операцій, що забезпечують перебудову стратегій діяльності залежно від її умов.

За допомогою запропонованого тесту для прогнозування емоційної стійкості людини можна отримати дані як щодо формально-динамічних аспектів емоційності як стійкої характеристики індивідуальності, так і її смислових аспектів.

4.3.3. Комп'ютерне моделювання процедури діагностики емоційної стійкості людини

Розробляючи модель інформаційно-перероблюваної діяльності, ми виходили з припущення, що за характером і результатом виконання змодельованої діяльності можна буде робити висновки про відмінності в здійсненні емоційно стійкими і емоційно вразливими суб'єктами мотиваційно-емоційної регуляції розумової діяльності [1; 33]. Особливості мотиваційно-емоційної регуляції діяльності при цьому розглядалися як можливі діагностичні параметри для комп'ютерного прогнозування емоційної стійкості. При визначенні вказаних параметрів емоції розглядалися як чинник, що зумовлює вибір різних модусів переробки інформації і характер переключення зусиль суб'єкта з одного модусу на інший. Під модусом розумівся тип або спосіб переробки інформації.

Детальний аналіз різних чинників, що впливають на виникнення так званих інтелектуальних емоцій, представлений у роботах І. А. Васильєва, у тому числі виконаних у

співавторстві з німецьким дослідником Ю. Кулем [49], свідчить про те, що вибір суб'єктом того чи іншого способу переробки інформації може визначатися емоціями як формою переживання успішності і неуспішності контролю над інтелектуальною діяльністю в ситуації вирішення проблеми. Посилаючись на дослідження Фідлера (1998), який пов'язує різні способи переробки інформації з двома різними когнітивними стилями, що характеризуються або звуженням, або розширенням діапазонів характеристик сприйманої інформації, що переробляються, він відзначає, що звуження викликається негативними емоціями, а розширення – позитивними. Перше виявляється в систематичному, консервативному і ригідному способі дій, який співвідноситься з так званим послідовно-аналітичним модусом переробки інформації в концепції Юліуса Куля, друге – відповідає цілісно-інтуїтивному модусу переробки інформації, характерному для креативного способу дії, який веде до породження новоутворень.

Дьорнер підкреслює, що негативні емоції, які переживаються індивідом як форма втрати контролю в ситуації вирішення проблеми, змінюють стан когнітивної системи, здійснюючи перемикавання управління дією з мислення на більш примітивні форми управління.

Цим зумовлюються модуляції пізнавальних процесів, зокрема, зміна параметрів мислення (глибина аналізу, вибірковість пошуку тощо). У концепції Юліуса Куля емоціям також приписується функція переключення між двома основними модусами переробки інформації: послідовно-аналітичним і цілісно-інтуїтивним. Емоції, що сигналізують про небезпеку можливого зриву діяльності, спонукають суб'єкта до вибору послідовно-аналітичного модусу, а емоції, що сигналізують про можливість подолання труднощів або неприємних станів, актуалізують переваги, що віддаються суб'єктом цілісно-інтуїтивному модусу переробки інформації.

Крім первинних або базових емоцій, що виконують функцію вибору модусу переробки інформації або функцію переключення з одного модусу на інший, передбачається виникнення в процесі переробки інформації й інших емоцій, що функціонують «усередині» виділених модусів. За даними І.А.Васильєва, всередині цілісно-інтуїтивного модусу емоції виконують синтезуючу функцію, за допомогою якої різні когнітивні змісти інтегруються в цілісні когнітивно-емоційні схеми. Така інтеграція різних змістів робить можливим симультанний доступ до них і полегшує вирішення складних проблем. При послідовно-аналітичному способі переробки інформації початкова проблема розбивається на частини, які обробляються крок за кроком подібно комп'ютерній переробці. Увага суб'єкта спрямовується при цьому на понятійні аспекти семантично закодованої і чітко визначеної інформації.

Пристосувальна перевага переключення під впливом емоцій на послідовно-аналітичний спосіб переробки інформації, що сигналізує про небезпеку, полягає в зменшенні числа помилок, а також у тому, що концентрація уваги на фіксованій меті, характерна для цього способу, створює можливість для швидкого реагування. Проте при цьому, як справедливо підкреслює І. А. Васильєв, втрачається здатність до симультанної переробки складної інформації, необхідної для подолання бар'єрів, що виникають при вирішенні складних проблем. Але в небезпечних ситуаціях іноді більш важливо виявити швидко безпосередню реакцію, що має найбільшу вірогідність успіху, ніж робити складний аналіз ситуації для виявлення більш ефективної дії.

Цілісно-інтуїтивний спосіб переробки інформації, навпаки, не передбачає ніякого розчленовування проблеми. Всі частини проблеми симультанно доступні і розглядаються як цілісна конфігурація, а місткість переробки інформації при цьому способі є достатньо високою і допускає паралельну переробку різної інформації.

У розробленому варіанті тесту для комп'ютерної діагностики емоційної стійкості передбачено максимальну можливість для встановлення того, який саме спосіб переробки інформації обирає індивідуум на різних етапах виконання змодельованої діяльності. Відповідь на кожне із завдань тесту передбачає симультанну реалізацію у певній фіксованій послідовності (що пропонується інструкцією виконання тесту) трьох підвидів діяльності. Перший передбачає ідентифікацію «позивного», привласненого користувачеві тесту. Другий – вибір із запропонованих для упізнання варіантів «позивного» умовного абонента, який ставить йому питання. Третій стимулює виконання завдань, пов'язаних з ідентифікацією за допомогою «миші» на карті- схемі відповідних геометричних фігур, про місцезнаходження яких користувача тестів усно запитує умовний «абонент».

Якщо у досліджуваного зберігається здатність до симультанної переробки інформації, він успішно виконує зазначені в інструкції підвиди діяльності, пов'язані з пошуком інформації, що міститься в кожній схемі. Якщо ж у суб'єкта під впливом новизни ситуації або як реакція на введений до умов тесту спеціальний «бар'єр» (а саме експонування в другій серії тестових завдань карти- схеми для пошуку фігур лише протягом короткого проміжку часу, що збігається з часом звучання питання про характер їх розташування) виникає стан емоційної напруженості, то в нього можна очікувати появу ознак переходу на послідовно-аналітичний спосіб переробки інформації, що супроводжується звуженням діапазону уваги і концентрацією її, як правило, на найбільш значущій, з погляду суб'єкта, частині запропонованих йому завдань. Як значуща частина, зазвичай, сприймається саме завдання на знаходження фігур на координатній сітці. Виконання інших видів завдань при цьому або ігнорується досліджуваним зовсім, або здійснюється в неповному обсязі.

Формою виявлення послідовно-аналітичного способу переробки інформації може бути також концентрація уваги на першому з наданих інструкцією завдань (знаходженні власного «позивного») і забування через послаблення активності сліду, характерного для стану емоційної напруженості, інформації про характер розташування фігур на схемі. У цьому разі з'являються помилки у відповідях, зростає латентний період реакції, виникають відмови від діяльності.

У дослідженні, проведеному Ю.Кулем і І.Васильєвим [49], було показано, що зниження рівня досягнення при вирішенні складних проблем викликається комбінацією функціонально-мотиваційних і емоційних чинників. Автори встановили, що такі емоції, як тривога, страх, можуть впливати на мотивацію, не тільки безпосередньою, а й опосередковано – через зниження рівня досягнень. Мотивація може залишатися високою, проте вплив негативних емоцій призводить до зниження рівня досягнення за рахунок функціонального чинника, що полягає в тому, що негативна емоція блокує цілісно-інтуїтивний модус переробки інформації у досліджуваних з високою внутрішньою мотивацією.

Вплив таких позитивних емоцій, як радість або інтерес, розглядається як важлива передумова для вільного від перешкод функціонування цілісно- інтуїтивного модусу переробки інформації.

Щодо завдань нашого дослідження можна стверджувати, що поява в емоційно стійких суб'єктів стану емоційної активації (ентузіазму, азарту), який виникає, якщо складна ситуація сприймається суб'єктом як заклик до активності, а не як загроза, може призводити до того, що досліджувані при виконанні змодельованого для завдань цього дослідження тесту успішно виконуватимуть запропоновані їм завдання інформаційно-перетворювального характеру, використовуючи цілісно-інтуїтивний модус переробки інформації. Факт реалізації цього модусу переробки інформації, який операційно можна оцінити в термінах успішності виконання досліджуваними відповідно до наданої інструкції всіх необхідних підвидів інформаційно-перероблюваної діяльності, можна розглядати як показник емоційної стійкості.

Отже, в розробленому нами варіанті комп'ютерної діагностики емоційної стійкості передбачені два потенційно діагностичних параметри оцінки наявності у досліджуваного певної інтегративної властивості особистості.

Перший параметр пов'язаний або із загальним зниженням рівня ефективності або, навпаки, зі збереженням показників ефективності виконуваної інформаційно-перероблюваної діяльності, змодельованої в тесті.

Другий параметр передбачає врахування особливостей макроструктури запропонованої у тесті діяльності, а саме: або збереження цілісно-інтуїтивного способу переробки інформації, або перехід на послідовно-аналітичний спосіб. В останньому виконується тільки частина завдань, передбачених загальною інструкцією. Про реалізацію суб'єктом цілісно-інтуїтивного модусу переробки інформації може сигналізувати, відповідно, спроба виконати, хоча б частково, якомога в більш швидкому темпі всіх трьох підвидів діяльності, змодельованих у тесті.

Про обґрунтованість подібних гіпотез щодо діагностичних параметрів змодельованого способу комп'ютерної діагностики емоційної стійкості свідчать розглянуті вище дані досліджень інших авторів, що повідомляються в літературі із суміжних проблем. Наприклад, в експерименті, проведеному І. А. Васильєвим спільно з Н. Р. Хусаїною (1987 р.), отримані дані про вплив на характер ініціації діяльності або властивій суб'єкту орієнтації на дію, або орієнтації на власний стан відповідно до відомої моделі Ю. Куля. Автори встановили, що суб'єкти, орієнтовані в екстремальних умовах професійної діяльності і в інших складних життєвих ситуаціях на власний стан, а не на діяльність, віддають перевагу послідовно-аналітичній стратегії вирішення завдань.

Автори згаданого дослідження встановили також, що досліджувані, орієнтовані на дію, навпаки, віддають перевагу цілісно-інтуїтивній стратегії вирішення проблем навіть у ситуаціях, пов'язаних з попередніми невдачами. Ці дані вказують на наявність індивідуальних відмінностей в ініціації розумової діяльності, які обумовлені смисловими диспозиціями особистості.

Отримані в згаданих дослідженнях дані дали нам підставу зробити припущення, що в тій серії запропонованих у нашій моделі інформаційно-перероблюваної діяльності завдань, яка йде за серією із явно змодельованими бар'єрами для її успішного виконання, формуються ідеальні умови для оцінки результату можливої післядії стресу, і, отже, для діагностики емоційної стійкості. Ситуація виконання невирішуваних завдань, як наголошувалося при описанні характеру тесту, стимулює високим рівнем вірогідності виникнення стресу неуспіху. Тому ми очікували, що за характеристиками виконання завдань, запропонованих досліджуваному в третій серії змодельованої діяльності, коли умови для

успішного пригадування сприйнятої інформації стають оптимальними, можна буде зафіксувати або наявність «післядії стресу», або її відсутність.

Передбачалося, що у досліджуваних, орієнтованих на стан, у третій серії тестів виникатимуть ознаки погіршення ефективності виконання діяльності порівняно з першою серією, де умови були такими ж, як і в третій серії. У досліджуваних, орієнтованих на діяльність, навпаки, ситуація неуспіху, пережита в другій серії тесту, не позначиться на якості виконання завдань третьої серії тесту, а післядія неуспіху, якщо виникне, не буде такою тривалою, як у досліджуваних, орієнтованих на стан.

Таким чином, розглянута методика комп'ютерної діагностики емоційної стійкості справді моделює умови для вивчення глибинних механізмів саморегуляції діяльності в ситуаціях, пов'язаних з переживанням різного роду емоцій як позитивних, так і негативних.

За допомогою описаної методики можна легко виявити ще одну характерну особливість емоційно стійких суб'єктів, яка відрізняє їх від емоційно вразливих у плані мотиваційної саморегуляції діяльності, а саме: оперативність звільнення від цілей діяльності, які виявляються недосяжними. Другу з трьох запропонованих серій експериментальних завдань у розробленій моделі комп'ютерної діагностики емоційної стійкості побудовано у такий спосіб, щоб створити практично недосяжні умови для успішного виконання інформаційно-перероблюваної діяльності. Справді, завдання пригадування інформації та ідентифікації місця розташування на «порожній» схемі об'єктів, які експонуються досліджуваному протягом короткого проміжку часу, а потім зникають (на дисплеї залишається лише координатна сітка), є досить складною, тим більше у поєднанні з необхідністю ідентифікації власного «позитивного» і «негативного» уявного абонента. Час, необхідний для виконання цих трьох взаємопов'язаних завдань, фактично перевищує обсяг короткочасної пам'яті людини, тому недосяжність завдання, яка стає очевидною після перших двох спроб, призводить до виникнення цікавої ситуації для вивчення характеру мотиваційно-емоційної саморегуляції розумової діяльності людини. Емоційно стійкий суб'єкт, як передбачається, усвідомивши в ході пошуку вирішення завдання, що мета виявляється недосяжною, відносно швидко звільнюється від цієї мети. Таке припущення базується на даних, отриманих іншими дослідниками проблеми, зокрема І. А. Васильєвим, який підкреслює, що «свобода» від неефективних цілей з'являється в результаті цілісно-інтуїтивного пошуку, провідного до породження цільових новоутворень. У суб'єкта з високим відчуттям евристичної компетентності, тобто впевненого в можливості подолання складних і невизначених ситуацій, звільнення від неадекватних цілей проходить ефективно ще й тому, що цільові новоутворення підтримуються емоційно. Внутрішня мотивація у цих суб'єктів пов'язана з високою ефективністю розумової діяльності на стадії її реалізації, а формою управління діяльністю є саморегуляція, в основі якої лежить функція смислового управління діяльністю.

Якщо ж суб'єкт намагається реалізувати поставлену перед ним мету, нав'язану ситуаційними чинниками, без поглибленого аналізу ситуації, то він, як правило, приймає цю мету раціонально, без емоційної оцінки і тривалий час намагається реалізувати об'єктивно помилковий проект, суб'єктивно оцінюючи його як правильний, незважаючи на систематичні неправильні результати.

При такій системі організації діяльності, яка базується на зовнішніх мотивах, блокується функція смислового управління переробкою предметного змісту. Таке блокування відбувається, як підкреслюють дослідники, під впливом механізму активізації

самопокарань. При цьому загальмовуються виникаючі процеси, не вичерпується новий предметний зміст і не виникають цільові новоутворення. А неуспіхи, що повторюються, і пов'язані з ними негативні переживання викликають зростаючі зусилля, спрямовані на досягнення об'єктивно помилкової мети. Вони супроводжуються зростаючою емоційною напруженістю. Такий хід процесу часто призводить до переростання стресу у фрустрацію.

І. А. Васильєв посилається на цікаві емпіричні дані, які характеризують неефективну розумову діяльність і отримані в дослідженнях німецьких авторів, чії роботи він аналізував. В основі такого роду діяльності лежить втрата контролю над нею в складній ситуації і зниження оцінки власної компетентності, тобто впевненості в можливості впоратися зі складною проблемною ситуацією. Останнє посилює переживання страху перед неуспіхом і стимулює втрату контролю. Пошук нових можливостей редукується і суб'єкт переходить до шаблонних способів діяльності. При тривалому неуспіху скорочується кількість фаз рефлексій, зменшується число задумів, втрачається зв'язність процесу, збільшується його стереотипізація.

У розробленому нами способі комп'ютерної діагностики емоційної стійкості передбачена можливість ідентифікації різних способів поведінки суб'єкта в ситуації виконання інформаційно-перероблюваної діяльності після щойно пережитого стресу неуспіху.

За припущенням емоційно стійкі суб'єкти на більш ранньому етапі виконання другої серії тестових завдань почнуть відмовлятися від непродуктивних спроб продовження цього тесту, тобто звільнитись від нездійсненої мети, ніж емоційно вразливі суб'єкти, від яких очікується прояв більшої ригідності і збереження послідовно-аналітичного способу контролю діяльності. Відмова від недосяжної мети може бути *експліцитною*, що виявиться в перериванні діяльності, й *імпліцитною*, про що свідчитимуть зусилля формального виконання діяльності (з великою кількістю помилок і короткими латентними періодами на обдумування відповідей).

Суб'єкт, який переживає стан неуспіху як зниження оцінки своєї власної компетентності, тобто як втрату впевненості у можливості впоратися зі складною проблемною ситуацією, буде, ймовірно, відчувати зростання страху перед неуспіхом і перед втратою контролю. Тривалий пошук нових можливостей вирішення завдання призведе до ще більшої стереотипізації діяльності. Таким чином, за допомогою розробленого тесту можна буде перевірити особливості поведінки суб'єкта в різних ситуаціях: в ситуації новизни і невизначеності (перша серія завдань); в ситуації неуспіху (друга серія завдань) і в ситуації післядії стресу неуспіху (третья серія завдань). Це дозволить об'єктивно оцінити особливості мотиваційно-емоційної регуляції суб'єктом його розумової діяльності в ситуаціях з об'єктивно складними умовами.

На підтримку правомірності гіпотез, розглянутих вище, щодо можливості об'єктивної оцінки за допомогою розробленої методики комп'ютерної діагностики емоційної стійкості характеристик мотиваційно-емоційної регуляції діяльності суб'єктами з різними показниками емоційної стійкості, можна зробити посилання на емпіричні дані щодо зіставлення різних за ефективністю процесів вирішення шахових задач – двоходівок незрячими шахістами [24].

У неефективних процесах, у яких регуляція діяльності здійснюється на основі системи із зовнішньою мотивацією, пошук рішень тривалий час відбувається в об'єктивно помилкових зонах. При цьому виявляється явний дефіцит породжувальних процесів і

новоутворень, що виникають на їх основі. Діяльність здійснюється із спиранням на послідовно-аналітичний модус переробки предметного змісту, коли окремі дії виводяться раціонально-логічно, але не підтримуються емоційно. У зв'язку з цим дія не набуває стійкого значення для досліджуваного і не забарвлюється емоційно, тому відбувається легка відмова від одних альтернатив і перехід до інших методом перебору варіантів, а глибина аналізу виявляється при цьому низькою. В ситуації дефіциту породження цільових новоутворень емоційно закріплюються неправильні дії, що базуються на об'єктивно неадекватному прогнозі. Досліджувані при цьому виявляються «прив'язаними» до неправильної дії. Тому робота в послідовно-аналітичному режимі виявляється неефективною. Вона призводить до великої кількості негативних результатів і, отже, до негативних констатуючих емоційних переживань. Останні додатково блокують мотиваційну функцію смислового управління і цілісно-інтуїтивну переробку змісту, гальмують породжувальні процеси, перешкоджають виникненню цільових новоутворень. Тому для неефективних процесів характерне постійне збільшення емоційної напруженості, а при систематичних неспіхах основною формою управління діяльністю стає самоконтроль. Причому в одних досліджуваних це виражається в явищах самооблізації, а в інших – у розвитку негативних емоційних самооцінок і приписуванні неспіхів самому собі, що є характерним для актуалізації такоїсислової диспозиції, як орієнтація на стан.

Таким чином, параметрами, за допомогою яких можна оцінювати якість виконання інформаційно-перероблюваної діяльності в змодельованому методі комп'ютерної діагностики емоційної стійкості, обираються, крім оцінки правильності і тривалості виконання діяльності, параметр тривалості збереження зусиль виконувати діяльність, для реалізації якої об'єктивно не існує сприятливих умов, що стає очевидним після неуспішних спроб виконання змодельованих експериментальних завдань.

Показником емоційної стійкості за вищезазначеною характеристикою мотиваційно-емоційної регуляції розумової діяльності може бути своєчасне звільнення від неперспективної мети і формування цільових новоутворень. Показником емоційної вразливості, відповідно, можуть бути численні спроби безуспішного виконання завдань у поєднанні з виявленням «післядії» стресу неспіху при виконанні завдань після поновлення сприятливих умов (тобто в третій серії тесту). За тривалістю збереження стану емоційної напруженості, що виникає під впливом повторення неуспішних спроб виконання завдань другої серії тесту, можна діагностувати емоційну вразливість суб'єкта. Чим більш тривалий час зберігається післядія стресу, пережитого в другій серії, тим менш стійким можна вважати суб'єкта. Операційно це можна оцінити за розбіжностями в кількості помилок (або відмов від відповідей на завдання) в першій і третій серії тесту, а також за розбіжностями в тривалості латентних періодів реакцій у зазначених серіях. Причому тривалість збереження невдалих спроб вирішення завдань у другій серії тесту можна вважати також показником збереження внутрішньої мотивації самопокарання, яка виникає у досліджуваного в ситуації неспіху. При внутрішній мотивації такого роду управління діяльністю відбувається за принципом саморегуляції, який забезпечує активаційно-енергетичну основу для самодетермінації процесу мислення.

У розробленому методі діагностики емоційної стійкості, що розглядається в цьому розділі, реалізовані такі параметри проблемної ситуації, як новизна, невизначеність, несподівана поява ускладнень, підвищена складність частини завдань. Ці фактори викликають загострений стан дискомфорту в емоційно вразливих суб'єктів, блокують

сміслову переробку предметного змісту на основі цілісно-інтуїтивних процесів, що призводить до дефіциту породження цільових новоутворень. Основна функція саморегуляції при цьому переходить до інформаційно-логічних процесів, здійснюваних послідовно-аналітично, а управління діяльністю, таким чином, здійснюється за принципом самоконтролю, що пов'язане з високим рівнем емоційної напруженості.

Існують емпіричні дані про те, що на стадії ініціації діяльності виділяються два типи мотиваційно-емоційної регуляції. Для людей з домінуванням внутрішньої мотивації характерним є те, що вони самостійно виходять за рамки рутинної інструкції й утворюють пізнавальну мету. Для них характерна висока чутливість до проблеми. При зіткненні з суперечливими умовами в них спостерігається зростання показників емоційного переживання когнітивного дисонансу. Такі дані отримані, наприклад, О. К. Тихомировим та іншими авторами. При домінуванні зовнішньої мотивації виникають різного роду тенденції уникнення спроб вирішення пізнавальних суперечностей. Суперечність може переживатися як загрозливий сигнал і тоді за допомогою функції смислового управління відбувається автоматичне підрегулювання і витіснення цього емоційного сигналу. В інших випадках суб'єкт знаходить суперечність на емоційному рівні й усвідомлює її, проте за допомогою функції свідомого самоконтролю він пригнічує тенденцію до вирішення пізнавальної суперечності. Все це призводить до неадекватних реакцій.

Таким чином, у другій серії завдань тесту, розробленого для комп'ютерної діагностики емоційної стійкості, передбачено створення умов для переживання досліджуваними неуспіху, тобто формування певного пізнавального конфлікту. Його зміст полягає в невідповідності реальних можливостей успішної реалізації діяльності досліджуваного вимогам, які до нього висуваються. Найбільшою емоціогенністю характеризуються результативні компоненти процесу виконання завдань у таких умовах.

Найбільша вірогідність появи емоцій, що мають джерелом гностичний конфлікт і можуть дестабілізувати розумову діяльність, запрограмована в другій серії тестових завдань. Ці емоції можуть, з нашої точки зору, переживатись як засмучення, стурбованість, невпевненість і породжувати в ході діяльності ранні відмови від неї, створюючи основу для подальшого зниження якості виконання діяльності в третій серії тесту. Негативні емоції згаданого типу можуть також породжувати і наполегливі спроби неуспішного продовження виконання дій, які ще більше посилюють емоційну напруженість і призводять до виникнення післядії стресу в третій серії тесту.

Лише емоційно стійкі суб'єкти, впевнені у власній ефективності, можуть на достатньо ранньому етапі усвідомити неможливість успішного виконання завдань у другій серії тесту, відмовитися від неефективної мети, сформувавши цільове новоутворення і зберегти гомеостаз, що виявиться в успішному виконанні діяльності в третій серії, тобто у відсутності «післядії» стресу. Тому розроблена методика діагностики емоційної стійкості за характеристиками сенсомоторної діяльності, пов'язаної з переробкою і запам'ятовуванням інформації, дає можливість розпізнавати різні варіанти поведінки досліджуваних: адекватні оптимальному робочому стану і такі, що свідчать про появу стану емоційної напруженості.

Ціла низка розглянутих у цьому підрозділі параметрів перебігу мотиваційно-емоційної саморегуляції діяльності може бути обрана як операційні характеристики для оцінки емоційної стійкості або емоційної вразливості людини. Вони відображають глибинні процеси мотивації уникнення невдачі або мотивації орієнтації на успіх; низької евристичної

компетентності, пов'язаної з орієнтацією на стан, і високої компетентності і впевненості в собі, пов'язаних з орієнтацією суб'єкта на діяльність.

Таким чином, розглянутий в цьому підрозділі комп'ютеризований метод діагностики емоційної стійкості людини, що базується на глибинному психологічному аналізі змодельованої діяльності, розкриває її зміст, особливості динаміки, а також характер оцінки суб'єктивної складності діяльності досліджуваними з різними характеристиками емоційної стійкості.

Обираючи методи обробки результатів виконання досліджуваними змодельованої сенсомоторної діяльності, ми спиралися на дослідження методологічних підходів до оцінки ефективності виконання різних видів змодельованих процесів, що розробляються для вивчення і прогнозування стійкості людини-оператора в екстремальних умовах діяльності [24].

Експериментальна перевірка валідності комп'ютерної методики діагностики емоційної стійкості

Для емпіричної перевірки валідності комп'ютерної методики діагностики емоційної стійкості було відібрано 5 груп досліджуваних. У першу групу увійшли 65 осіб, які працювали на посаді диспетчерів у Дніпропетровському відділенні АК

«Укравіарух». У другу, третю і четверту групу – 82, 55 і 60 осіб, відповідно, увійшли студенти різних факультетів Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара, які відбирались з урахуванням рівнів сформованості у них стійких особистісних ознак емоційної стійкості/емоційної вразливості. У п'яту групу (60 осіб) увійшли вчителі середніх шкіл м. Дніпропетровська, в яких теж вимірювались стійкі ознаки емоційності в структурі особистості.

4.3.4. Інші форми відображеної (імплицитної) оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини

Перспективним напрямом діагностики емоційної стійкості людини за даними цього дослідження, крім показників ефективності виконання змодельованої інформаційно-перероблювальної діяльності, у структуру якої було включено стресор неуспіху, є різноманітні форми так званої «відображеної» (тобто відбитої у показниках якихось інших властивостей суб'єктів, доступних спостереженню, чи в ознаках їх поведінки) оцінки цієї динамічної особистісної властивості [1].

Їх перевагою перед традиційною, так би мовити, формою діагностики емоційної стійкості за показниками діяльності та поведінки людини у реальних стресогенних умовах є те, що вони дозволяють прогнозувати емоційну стійкість чи емоційну вразливість людини ще до того, як людина опиняється у реальних стресогенних умовах, тобто поза межами реальної професійної діяльності.

Це, як детально обґрунтовано у передмові та у першому розділі монографії, дуже важливо, адже емоційно вразлива людина, що обирає стресогенні умови професійної діяльності, може не тільки виявитись неефективною за цих умов, але й передчасно втратити здоров'я через постійне перенапруження своїх психофізіологічних ресурсів. Розглянутий у попередньому розділі засіб комп'ютерної діагностики емоційної стійкості є класичним зразком імплицитної оцінки цієї інтегральної особистісної властивості. Справа в тому, що він базується на дослідженні змін у перебігу когнітивних процесів, які виникають під впливом психічного стану людини у змодельованих умовах реальної загрози виникнення стресу

неуспіху в емоційно вразливих суб'єктів. Останній моделюється шляхом створення таких умов, за яких перевищується інформаційне навантаження на короткочасну пам'ять людини, що не відповідає її природним властивостям [27].

Отже, *неуспіх* переживають усі досліджувані, які виконують змодельовану інформаційно-перероблювальну діяльність, проте *стрес неуспіху* виникає не в усіх, а лише в тих осіб, яких можна вважати емоційно вразливими. Це, як було продемонстровано на матеріалі розглянутих вище емпіричних досліджень, чітко виявляється в неусвідомлених змінах стратегії переробки інформації у постстресових умовах.

Цей засіб діагностики має великі переваги перед будь-якими методиками, що базуються на самооцінюванні людиною своїх переживань, станів, ставлень до тих чи інших явищ, які завжди мають високу вірогідність бути суб'єктивними. Поведінкові методики значною мірою долають цей недолік [33; 56]. Розглянутий комп'ютеризований підхід до діагностики емоційної стійкості забезпечує можливість використання додаткового каналу інформації для діагностики стану людини □ спостереження за змінами у паралінгвістичних характеристиках мовлення при переживанні емоційного стресу, які зумовлені психофізіологічними особливостями перебігу психічних процесів у стані емоційного напруження [16; 21].

У цьому світлі поряд зі спеціально розробленими процедурами діагностики емоційної стійкості, цінними, на наш погляд, можуть виявитись також різноманітні форми спостережень за спонтанною поведінкою людини, які дають інформацію про притаманність їй ознак емоційної стійкості чи емоційної вразливості, зокрема, спостереження за особливостями реалізації не тільки мовлення, а й *інших вищих психічних функцій*. Можливість такої відображеної оцінки емоційної стійкості, наскільки нам відомо, практично ще майже не вивчалась, за винятком одного з її перспективних напрямів – дослідження особливостей усного мовлення людини і паралінгвістичної поведінки, що супроводжує мовлення (міміка, кінесика, проксемика, спектральні характеристики вокалізації, паузація), детальний огляд результатів вивчення яких як показників змін в емоційному стані людини наведено у монографії виконавців цієї роботи [19] та у відповідних статтях [21]. У цих роботах, зокрема, розглянуто різноманітні зміни, що відбуваються у мовленні під впливом стану *емоційної напруженості* людини, який ми розглядаємо як *alter ego емоційної вразливості* суб'єкта.

Завданнями цього підрозділу підручника є обґрунтування й емпірична перевірка можливості використання показників деяких вищих психічних функцій як діагностичних ознак емоційної стійкості чи емоційної вразливості людини, а також інтегральних динамічних властивостей особистості. Йдеться, зокрема, про такі феномени, як емоційний інтелект, усвідомлений вибір людиною стратегій психологічного подолання стресу, стилі прояву почуття гумору, афективні реакції при оволодінні іноземною мовою, які інтерпретуються як прояви мовної тривожності [24; 33].

Обґрунтування можливостей відображеної оцінки емоційної розумності (емоційного інтелекту) людини та її зв'язку з емоційної стійкістю

Припущення про притаманність емоційному інтелекту адаптивної і стресозахисної функцій здається цілком виправданим, адже дослідники, які ввели у науковий обіг це поняття наприкінці 20-го століття, стверджують, що емоційний інтелект зумовлює успіх життєдіяльності людини навіть більшою мірою, ніж когнітивний інтелект (логіко-математичний чи вербальний) [58; 66]. Це цілком зрозуміло, оскільки до складових

емоційного інтелекту відносять, перш за все, *емоційні здібності*, такі, як готовність суб'єкта мобілізувати себе на активну діяльність (тобто внутрішньоособистісний емоційний інтелект) і вміння підтримувати доброзичливі стосунки з оточуючими людьми та запобігати виникненню конфліктів завдяки регулюванню емоційної експресивності (міжособистісний емоційний інтелект).

Поява нового напрямку в експериментальному вивченні емоцій – дослідження емоційного інтелекту або емоційної розумності [22] відкриває, на наш погляд, нові перспективи вивчення цього феномена і в контексті пошуку засобів імпліцитної діагностики *емоційної стійкості*, адже в емоційному інтелекті виокремлюють, крім емоційних здібностей, *диспозиційні компоненти*, в якості яких розглядають *вищі показники* п'яти глобальних факторів особистості (за моделлю «велика п'ятірка»), та *нижчі показники* за трьохфакторною моделлю темпераментальних рис Айзенка.

Серед властивостей, притаманних людині, яку можна охарактеризувати як таку, що володіє розвиненим емоційним інтелектом, виокремлюють не тільки емоційні здібності і емоційні диспозиції, а й *емоційні компетентності* та *емоційні досягнення* [24], що формуються під впливом емоційних здібностей і диспозицій.

У відповідності з існуючими моделями емоційного інтелекту, зокрема Бар- Она [37], в кожній з п'яти сфер, які виокремлено автором для розкриття змісту конструкта та його ролі у життєдіяльності людини, наявні шкали для вимірювання спроможності людини долати ускладнення, що можуть призводити до виникнення стресових реакцій, тобто підкреслюється внутрішній зв'язок емоційного інтелекту з емоційною стійкістю.

Окремо розглядається сфера *управління стресом*, у межах якої виокремлюється спроможність людини протидіяти виникненню стресу і контролювати власну імпульсивність.

На підставі аналізу підсумків 20-річного періоду досліджень феномену «емоційного інтелекту», підбитих на 15-й Європейській конференції з проблем психології особистості та інших наукових форумах, встановлено, що поряд з підходами до дослідження цього феномену, що базувались на урахуванні здібностей, компетентностей і так званих емоційних досягнень, увагу сучасних дослідників все більше привертає *процесуальний аспект* вивчення проявів емоційного інтелекту. На підставі цього підходу виокремлюють *поведінкові* і *когнітивні* індивідуальні розбіжності в регуляції емоцій і стресу. Підкреслюється й роль генетичних факторів у розвитку емоційного інтелекту як важливого особистісного ресурсу, що забезпечує попередження стресу.

Останній напрям досліджень індивідуальних форм прояву емоційного інтелекту дає підстави стверджувати, що їх урахування відкриває перспективні шляхи відображеної (імпліцитної) оцінки як самого емоційного інтелекту, так і емоційної стійкості людини.

У проведеному нами дослідженні [22] було здійснено як теоретичне обґрунтування можливості відображеної оцінки емоційної стійкості й емоційної розумності людини за ознаками зовнішнього прояву рівнів їх сформованості, так і здійснено експериментальну перевірку валідності даної форми діагностики.

Проведений авторами аналіз механізмів *інтегрування досвіду*, що набувається людиною в процесі життєдіяльності і відбивається у формуванні властивостей її особистості та стилю поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях [22], дозволив розробити підхід до операціоналізації феномену «емоційний інтелект» як динамічної єдності його внутрішніх

(диспозиційних) та зовнішніх (таких, що виявляються у характері перебігу емоційних процесів) компонентів.

Враховуючи положення диференційної моделі поведінки людини у стресогенних ситуаціях, розглянуті у попередніх розділах монографії, згідно з якими індивідуальні розбіжності у сензитивності до стресорів та інтенсивності перебігу емоційного процесу виникають завдяки особливостям взаємозв'язку стійких властивостей особистості з поведінкою у стресогенних ситуаціях та ставленням людини до оточуючого її світу і до себе як суб'єкту життєдіяльності, ми запропонували розглядати різні рівні сформованості *емоційної розумності* (що ми розглядаємо як можливий варіант перекладу термінологічного словосполучення «емоційний інтелект», що увійшло у тезаурус психологічних понять у вигляді кальки з англійської мови) як можливі форми відображеної оцінки досягнутого людиною рівня емоційної стійкості.

Основні теоретичні положення, на яких базується таке припущення, узагальнено у такий спосіб. Виходячи з принципу єдності зовнішнього і внутрішнього у детермінації психічного, сформульованого С. Л. Рубінштейном [28], різні рівні і типи свідомості визначають і різні рівні або типи поведінки людини: реакція, свідомо дія, вчинок. Свідомість як вища форма розвитку психіки людини зумовлює зміну внутрішньої природи дії, або актів поведінки, а зміна природи є, разом з цим, і зміною психологічних закономірностей їх зовнішнього об'єктивного перебігу [28, с.11].

Оскільки активність є фундаментальною ознакою психіки людини і характеризується зумовленістю дій суб'єкта специфікою його внутрішніх станів безпосередньо в момент здійснення дій, за її характеристиками можна опосередковано діагностувати і рівень притаманості суб'єкту ознак емоційної стійкості.

Підвищення у зовнішній поведінці «питомої ваги» *активності* в порівнянні з *реактивністю* свідчить про збільшення ролі *внутрішнього* у порівнянні з *зовнішнім* у детермінації цієї поведінки.

Саме це фундаментальне положення психологічної теорії можна вважати вихідним для визначення психологічної реальності існування різних рівнів свідомого регулювання емоційних процесів, доступних зовнішньому спостереженню. Можна припустити, що *реактивна дія* позбавлена інтелектуального компоненту, вона детермінована попередньою ситуацією і фактично дзеркально відбиває її за модальністю емоційного забарвлення і його інтенсивністю, (на мене гримнули дверима – і я у відповідь гримну теж).

Таку поведінку можна розглядати як форму зовнішнього відбиття досить низького рівня внутрішньої активності суб'єкта (у дії присутній емоційний компонент і мабуть повністю відсутній інтелектуальний).

Усвідомлена дія, на відміну від реактивної, спирається на мисленнєву активність: розмірковування, співвіднесення наявної ситуації з минулим, прогнозування її майбутніх наслідків відбивають появу *інтелектуального компонента* у детермінації зовнішнього прояву емоцій, тобто певного рівня виявлення емоційного інтелекту (розумності).

Як відомо, центральним компонентом цієї властивості розробники концепції емоційного інтелекту вважають саме здатність людини *стримувати імпульсивні реакції*, що є важливим показником *саморегуляції поведінки*.

Отже, існування зазначених вище різних форм реагування на одну й ту ж ситуацію є аргументом на підтримку ствердження Б. Ф. Ломовим існування різних видів відображення, які здійснюються на:

- сенсорно-перцептивному рівні діяльності;
- рівні поняттєвого мислення, інтелекту;
- вищому рівні свідомості, рівні настанов.

Доступність людині ідеальної форми відображення дійсності надає їй відносну незалежність від безпосереднього моменту здійснення дії. Її поводження у кожний даний момент визначається не тільки даним моментом, але також попередньою «історією» і уявленнями про майбутнє.

Звідси логічним здається висновок, що емоційний інтелект можна вважати однією з форм відображення у зовнішній поведінці суб'єкта його відносно незалежності від безпосереднього моменту життєдіяльності, у якому відбувається емоційне реагування. Зростаючі рівні цієї незалежності і виявляються у різних типах внутрішньої форми організації дій, розглянутих вище: реактивна дія - низький рівень ситуаційної незалежності, свідомо дія □ більш високий рівень незалежності від ситуації; вчинок □ «надситуативна дія», що базується на особистісних настановах, □ найвищий рівень незалежності. Було виокремлено різні форми зовнішнього прояву особливостей внутрішньої детермінації дії, які відбиватимуться у поведінці у різних формах.

Згідно з сучасними загальнопсихологічними уявленнями про динамічну єдність зовнішнього і внутрішнього у детермінації життєдіяльності людини, збільшення ролі внутрішнього у детермінації поводження реалізується не тільки у появі функції прогнозування майбутніх наслідків діяльності, але й у здійсненні суб'єктом свідомого вибору тієї чи іншої форми діяльності, бо на високому рівні розвитку свідомості активність людини здобуває якісну своєрідність.

Визнання такої специфіки перебігу психічних процесів на вищому рівні розвитку свідомості дає всі підстави стверджувати, що і відносно емоційних процесів (як різновиду психічних процесів) цілком можливою є ситуація, коли суб'єкт, незалежно від фізіологічних змін, що відбувається в його організмі при перебігу емоційного процесу, а також незалежно від фізичних властивостей зовнішніх стимулів, що зумовили виникнення емоційного процесу, може реагувати на ситуацію по-різному, тобто регулювати власний емоційний стан у відповідності з уявленнями про норми розумної поведінки, моральними настановами, обирати відповідну форму поведінки. Це дозволяє вважати емоційний інтелект – формою *прояву активності у людському вчинку*, тобто вести розмову про принципову можливість регулювання власних емоцій і виокремлення зовнішніх ознак цього регулювання для опосередкованої (відображеної) оцінки.

Основні положення підходу до оцінки рівня сформованості емоційного інтелекта як форми відображення емоційної стійкості людини сформульовано нижче.

1. Оскільки емоційний інтелект формується в ході інтеріоризації зовнішніх форм діяльності і знову реалізується в них: людина інтеріоризує знання та спостереження (і результат власного досвіду) щодо ефективних форм емоційного реагування, які сприяють успішній адаптації в умовах взаємодії з навколишнім світом і спілкування з оточуючими, і екстеріоризує їх у вигляді відповідних дій і вчинків. За ознаками останніх можна опосередковано діагностувати емоційну розумність людини, яка, можливо, й є підґрунтям емоційної стійкості..

2. Оскільки у формі емоційного інтелекту відбивається міра позитивного ставлення людини *до світу* (як такого, у якому вона може досягти успіху), *до*

інших (як таких, що гідні доброзичливого ставлення); *до себе* (як спроможного діяти активно і гідного поваги), за ознаками високого рівня сформованості емоційного інтелекту можна прогнозувати наявність в людини стресозахисного потенціалу.

3. Оскільки ядром особистості є індивідуально-цілісна система її суб'єктивно-оцінювальних ставлень до дійсності, в емоційному інтелекті як однієї з форм прояву внутрішнього світу особистості теж містяться у якості його інтелектуального компоненту уявлення людини про певний «порядок у світі», про те, що є розумним і допустимим у поведінці, а що – ні. Глибина цього усвідомлення зумовлює рівень емоційної розумності та стійкості людини

4. Активність людини по відношенню до світу та оточуючих її людей може здійснюватись на різних рівнях детермінації:

- сенсорно-перцептивному (суто ситуативному) – реактивна дія;
- мисленневому (опосередковано-ситуативному) – усвідомлена дія;
- на рівні особистісних настанов, цінностей (надситуативному) – вчинок.

Зазначена рівнева організація внутрішньої структури активності співвідноситься з різними рівнями сформованості емоційного інтелекту, операціональним критерієм чого може виступати міра опосередкованості емоційного процесу інтелектуальним. Саме спроможність людини реалізувати активність на «надситуативному» рівні (тобто *звільнитись* від ситуаційних обмежень) у вигляді вчинків, а не дій підтверджує правомірність трактування емоційного інтелекту як однієї з форм виявлення інтелекту, що відкриває нові шляхи для пошуку критеріїв об'єктивного оцінювання як емоційної розумності, так і певною мірою емоційної стійкості людини. Принаймні, характер детермінації впливає на емоційну стійкість людини.

5. Оскільки засобами взаємодії внутрішнього і зовнішнього у детермінації психічного є *психічні процеси* (К. О. Абульханова-Славська, Л. М. Веккер, Б. Ф. Ломов та інші), в перебігу емоційного процесу як різновиду психічного процесу відбивається рівень сформованості емоційного інтелекту, найважливішою ознакою якого можна вважати спроможність людини діяти розумно в емоціогенних ситуаціях. Можливими операційними ознаками рівня сформованості емоційного інтелекту при цьому можуть бути *конгруентність/неконгруентність* ознак зовнішнього виявлення емоцій, що супроводжують емоційний процес, емоційному забарвленню їх чинників; *частота появи* емоційних процесів, *умови їх виникнення, модальність* емоцій, їх *інтенсивність* тощо. За цими зовнішніми ознаками емоційного інтелекту можна опосередковано оцінювати й рівень стресостійкості людини.

6. Оскільки, як свідчать результати новітніх досліджень у галузі психології особистості (ДеРаад, 2002), більше 90 % розбіжностей у поведінці людей у різноманітних ситуаціях життєдіяльності (аналізувалось 134 ситуації, угрупованих за функціональним призначенням), пояснюється факторами, що входять до складу «великої п'ятірки», у тому числі 60 % – емоційною стійкістю, 25 % – екстраверсією і 13 % – відкритістю новому досвіду, емоційну стійкість поряд з іншими диспозиційними факторами особистості можна вважати опосередкуючими внутрішніми компонентами емоційного інтелекту. Все це

дозволяє зробити зворотне припущення: зовнішніми (відображеними) ознаками емоційної розумності і емоційної стійкості людини можна вважати рівні сформованості емоційного інтелекту (розумності), доступні спостереженню у повсякденній діяльності.

7. Емоційний інтелект *відбивається у свідомості* людини: інтегрально - у формі почуття *психологічного благополуччя* та диференційовано - у вигляді *самооцінки* та *стратегій подолаючої поведінки*, які людина *свідомо і довільно* обирає при виникненні критичних ситуацій життєдіяльності. Високому рівню емоційної розумності і емоційної стійкості відповідає концентрація на вирішенні проблеми, впевненість у суб'єктній ефективності, висока самооцінка, низькому – емоційне реагування або капітуляція, низька самооцінка, невпевненість у власній ефективності.

Аналіз концептуальної бази феноменів «емоційна стійкість» і «емоційна розумність» (емоційний інтелект) дозволив здійснити операціоналізацію відповідних понять, яка дала змогу підійти до розробки методів їх імпліцитної діагностики.

Емоційна стійкість розглядається у дослідженні як інтегративна динамічна властивість особистості, яка формується в процесі життєдіяльності людини, у тому числі професійної діяльності, що детерміновано місцем «активної підсистеми» (особистості, організму) у постійно змінюваній матеріальній підсистемі світу, поновлення рівноваги з якою є безперервним процесом і умовою виживання живого організму.

Успішність формування такої властивості особистості визначається як сутнісними (онтологічними) характеристиками суб'єкта, у тому числі формально- динамічними характеристиками емоційності у структурі індивідуальності, так і особливостями індивідуального досвіду, в процесі якого формуються мотиваційні, вольові, емоційні та інтелектуальні якості, що становлять у їх сукупності «мотиваційно-енергетичний ресурс» особистості.

Емоційна стійкість і емоційна вразливість, незалежно від того, чи розглядаються вони як полярні властивості особистості за всіма найбільш характерними особливостями їх виявлення, чи тільки за групою вузлових характеристик, можуть протиставлятися як різні властивості особистості за критерієм їх значущості для успішного врівноваження суб'єкта із змінюваним середовищем. Це врівноваження спрямоване на збереження або відновлення гомеостазу (тобто стабільного стану). Показниками емоційної стійкості є асиміляційна й акомодативна активність, однією з форм прояву якої і можна вважати збереження гомеостазу, тобто стабілізацію стану.

Формами виявлення емоційної стійкості й емоційної вразливості як інтегративних властивостей особистості є психічні стани – alter ego особистісних властивостей, за характеристиками яких можна діагностувати різні рівні адаптованості суб'єктів і досягнуті ними рівні психічного розвитку. Динаміку змін психічних станів доцільно простежувати на різних фазах розвитку емоційного стресу як неспецифічної емоційної реакції на зміни середовища.

Успішне вирішення проблеми операціоналізації емоційної стійкості можливо з урахуванням трьох модифікацій існування психічного: «процеси-стани- властивості особистості» і провідної ролі стану як центральної ланки у міжфункціональній системі.

Оскільки психічний стан не тільки «цементує», як стверджують дослідники, функціональну систему, а й «замикає» її на індивідуальність, саме психічні стани доцільно розглядати як концентроване і синтетичне відображення усіх психологічних особливостей особистості, тобто як джерело операційних критеріїв для імпліцитної діагностики цих особливостей.

Якщо прийняти за обґрунтоване положення про те, що міжфункціональні системи, які інтегрують певні стани, не обмежуються лише психічною сферою, а обов'язково виходять у

межі біології, відображення звичних для людини психічних станів правомірно шукати і в показниках її здоров'я, і в особливостях реалізації вищих психічних функцій, бо кожен психічний стан є всеосяжним. Це дозволяє вважати продуктивною ідею про різноаспектну відображену (імпліцитну) оцінку характеристик емоційності в структурі особистості.

Враховуючи багаторівневість форм психічного відображення як відправний пункт формування функціональної системи людини, можна очікувати, що відображення ситуації, що виникає в процесі діяльності (або ширше – в процесі життєдіяльності), може здійснюватись:

- на сенсорно-перцептивному рівні (тобто за схемою умовного рефлексу);
- на рівні, опосередкованому мисленням (тобто із спиранням на інтелектуальний компонент);
- на надситуативному рівні (тобто із спиранням на сформовані в суб'єкта настанови, норми, цінності, стереотипи функціонування за певних умов діяльності).

В монографії представлені емпіричні дані, що підтверджують можливість розпізнавання як емоційної стійкості, так і емоційної розумності з урахуванням рівнів відображення ситуацій. На нижчому сенсорно-перцептивному рівні відображення поведінка людини має високий рівень залежності від ситуації і здійснюється за схемою рефлекторної дії. Виникненню такої форми реагування на складну ситуацію сприяє на особистісному рівні закритість суб'єкта новому досвіду, низький рівень самоконтролю, високі рівні нейротизму, тривожності, сенситивності до змін у ситуації, нетолерантність до невизначеності. Образ ситуації, яка формується у людини, містить її оцінку як загрозливої, непередбачуваної, не доступної контролю. Це породжує негативні емоції різних модальностей, зокрема страх або гнів. Залежно від особливостей темпераменту поведінка може розвиватися відповідно до схеми імпульсивного активного реагування або відповідно до схеми пасивної капітуляції. За такою схемою, в загальному вигляді, здійснюється перебіг двох типів так званих «нерівноважних» психічних станів з високою і низькою психічною активністю.

Якщо віддзеркалення складної ситуації діяльності (життєдіяльності) здійснюється на більш високому рівні, опосередкованому мисленням, що свідчить про наявність у людини більш високого рівня емоційної розумності, то вона виявляється спроможною свідомо контролювати й інтегрувати свою діяльність. Ресурси для такого контролю можуть виявитися достатніми, але можуть і вичерпатися через їх перенапруження, що призведе до виникнення стресу.

Якщо ж віддзеркалення ситуації відбувається на надситуативному рівні, людина спроможна зберегти первинний врівноважений стан, що дає можливість усвідомлено обирати ту лінію поведінки в екстремальних умовах діяльності, яка була апробована в попередньому досвіді. Останній інтеріоризується у вигляді продуктивних схем поведінки. Така організація поведінки властива суб'єктам, які впевнені у власній «суб'єктній ефективності» (користуючись терміном А. Бандури), толерантні до ситуацій невизначеності, є відкритими новому досвіду, готові зберігати високий рівень пошукової активності. Це свідчить про ініціацію психічних процесів на рівні їх усвідомлення і про відносну незалежність суб'єкта від ситуаційних обмежень.

Запропонований у дослідженні підхід до операціоналізації понять «емоційна стійкість» і «емоційна розумність» дозволив виокремити показники для розпізнавання стану *оптимального функціонування*, який у цій роботі розглядається як притаманний *емоційно стійким і емоційно розумним* суб'єктам (тобто як стан, що переважає в їх індивідуальному

досвіді) і стану *емоційної напруженості*, який за умов виникнення стресорів переважає в індивідуальному досвіді *емоційно вразливих* суб'єктів і суб'єктів з низьким рівнем емоційного інтелекту.

В роботі детально проаналізовано різноманітні аспекти дезорганізуючого впливу на діяльність та на перебіг психічних процесів стану емоційної напруженості. Це зумовлено як детермінантою цього емоційного стану, так і особливостями загального функціонального стану мозку (генералізоване збудження кори, порушення диференціації процесу її активації тощо).

З іншого боку, аналіз стану оптимального функціонування, на відміну від стану емоційної напруженості свідчить про те, що його характерними ознаками є збереження звичного для індивідууму рівня реалізації психічних функцій, стабільність характеристик перебігу психічних процесів, оптимальна ефективність діяльності, яку суб'єкт виконує у цьому стані.

З урахуванням розглянутих типових ознак різних психічних станів у дослідженні запропонований принципово новий спосіб комп'ютерної діагностики емоційної стійкості. Розробляючи цей спосіб імпліцитної діагностики емоційної стійкості, автори обрали як адекватну модель діяльності, за змінами в характеристиках якої при дії включеного до її структури стресора неспіху можна було б робити висновки про рівень емоційної стійкості суб'єкта, *інформаційно-перероблювану діяльність перцептивно-мнемічного характеру*. Вибір цього виду діяльності був обумовлений тим, що за її параметрами можна достатньо точно прослідковувати готовність психіки суб'єкта або зберігати високу функціональну активність в умовах впливу стресорів, що прийнято вважати показником емоційної стійкості, або втрачати її, що може свідчити про емоційну вразливість.

Описаний у роботі спосіб імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини за характеристиками змодельованої для цієї мети перцептивно-мнемічної діяльності дає можливість здійснювати макро- і мікроаналіз особливостей реагування суб'єкта на емоціогенні чинники, зокрема: на новизну ситуації, її невизначеність, несподівану появу ускладнень, що створюють загрозу успішному виконанню діяльності. Реагування суб'єкта на зміни в умовах виконання змодельованої діяльності оцінюється в пропонованому методі її комп'ютерного моделювання за низкою показників, зокрема, за обраним суб'єктом модусом переробки інформації: цілісно-інтуїтивним або послідовно-аналітичним; за відображеними в характері виконання змодельованої діяльності ознаками орієнтації суб'єкта на дію, або на стан; за показниками стаціонарності/ нестаціонарності якісних і кількісних (часових) характеристик діяльності; за паралінгвістичними показниками комунікативної (мовної) діяльності суб'єктів, включених у розроблену модель завдяки використанню комбінованої – наочно-образної і мовної форм пред'явлення -інформації, яку суб'єкту необхідно переробляти в процесі виконання змодельованої перцептивно-мнемічної діяльності.

Перевірка придатності моделі для завдань діагностики здійснювалась на диспетчерах авіапорту (деякі особливості діяльності яких відтворено у цій моделі), на студентах у період їх адаптації до нових умов навчання. В основу оцінки виконання суб'єктами змодельованої діяльності покладено процедури аналізу динаміки процесу переробки інформації суб'єктами з гіпотетично різними характеристиками їх емоційної стійкості (що встановлювались за допомогою відповідних психодіагностичних методик та з урахуванням наявності у суб'єктів психосоматичних розладів).

У дослідженні перевірено також можливість відображеної оцінки *емоційної розумності* (або емоційного інтелекту людини), зокрема за показниками домінування в неї проблемно-фокусованих чи емоційно-фокусованих стратегій психологічного подолання стресу; домінування позитивних емоцій над негативними у різних ситуаціях життєдіяльності, запобігання імпульсивності у реагуванні на зовнішні впливи і т. ін.

З посиленням на новітні дослідження стресозахисного потенціалу почуття гумору та феномену так званої «мовної тривожності» ілюструються нові підходи до імпліцитної діагностики як емоційної стійкості, так і емоційної розумності людини за показниками притаманних їй стилів прояву гумору та наявності чи відсутності афективних реакцій в ситуаціях оволодіння іноземною мовою.

4.4. Діагностика особистості за ознаками невербального спілкування

На сучасному постнекласичному етапі розвитку наукової психології, характерною ознакою якого є, зокрема, зміна предмету теоретичних досліджень, яким стає психологія особистості, набуває актуальності пошук нових методів вивчення цілісної особистості, відмінних від тих, що склались у межах класичної науки. Як правомірно підкреслюють провідні сучасні дослідники «особистість неможливо вимірити, її треба, – як влучно висловився В. П. Зінченко, – «подсмотреть». У зв'язку з цим С. Д. Максименко сформулював завдання сучасної теоретичної психології як «зближення об'єкта наукової психології з її предметом» [12].

Спроби вирішення цього завдання можна проілюструвати прикладами активного застосування в дослідженнях особистості імпліцитних (опосередкованих, непрямих) методів, що реалізуються, зокрема, за допомогою процесуальних моделей (В. Egloff, S. C. Schmukle). Особливістю цих моделей є врахування розбіжностей у тривалості неусвідомлюваних латентних періодів реакцій людини на соціальні об'єкти в діагностиці її ставлення до цих об'єктів. За допомогою процесуальних моделей зараз імпліцитно оцінюються такі особистісні феномени, як самооцінка, Я-концепція, тривожність як ознака емоційної стійкості чи вразливості людини тощо (М. R. Banaji, A. G. Greenwald, B. A. Nosek). Огляду цих методів присвячена, зокрема монографія І. Ф. Аршави і Е. Л. Носенко [1].

У світлі вищезазначеного цілком виправданим уявляється відродження інтересу дослідників у галузі психології особистості до невербального спілкування як потенційного засобу діагностики особистісних характеристик, яке раніше активно вивчались у зв'язку з дослідженням таких психічних феноменів як *емоційні стани* людини, що розпізнавались за ознаками так званих «явищ невпевненості» – пауз, специфічних «аутистичних» жестів, неузгодженості змісту висловлювань з їх акустико-інтонаційними характеристиками, жестами та виразом обличчя людини). Особливості невербального спілкування враховуються при розпізнаванні прихованих мисленневих образів; встановлені загальнопсихологічних закономірностей породження спонтанних та підготовлених висловлювань, для оцінки рівня сформованості автоматизмів мовлення, мовної тривожності тощо [16].

Проте спроби знайти закономірні зв'язки між *стійкими диспозиційними ознаками* особистості, зокрема, окремими диспозиційними рисами і особливостями невербального спілкування виникли тільки останнім часом як ознака формування гуманітарної парадигми у дослідженнях психології особистості. Разом з тим, орієнтація на діагностику *дискретних*

характеристик особистості з урахуванням невербальних засобів спілкування виявилась непродуктивною (E. van der Meer, U. Sassenberg).

Отже, актуальність проблематики даного дослідження, яке має на меті пошук певних *інтегративних* ознак цілісної особистості (а не її окремих структурних рис), що доступні діагностуванню за допомогою ознак невербального спілкування, зумовлена як теоретичними міркуваннями (доцільністю продовження досліджень невербальних засобів спілкування у загальнопсихологічному контексті), так і практичними завданнями подальшої розробки ідей імпліцитної діагностики особистості.

Зараз для вирішення задач досліджень даного типу виникли дуже сприятливі умови, пов'язані з тенденцією розвитку сучасної психодіагностики у напрямку її *гуманізації*. У межах цієї тенденції основною метою психологічної діагностики стає виявлення так званого *гіперкомпенсаторного фонду* особистості. Поява даної тенденції підказує перспективність пошуку діагностичного потенціалу ознак невербального спілкування як засобу розпізнавання міри притаманності особистості *гіперкомпенсаторного фонду*. Це здається цілком можливим, адже наявність в особистості сильних, позитивних сторін, як стверджували відомі дослідники теорії особистості (А. Адлер, Л. С. Виготський, О. Б. Орлов), проявляється «попри наявність психологічної проблеми або дефекту» [20] (В. Ф. Моргун), а сферою прояву цілісних ознак особистості є, як відомо, *діяльність і спілкування*. Тому невербальні аспекти спілкування можуть і повинні бути важливим джерелом пошуку цілісних ознак особистості.

Основною науковою проблемою дослідження, результати якого присутні у даному підручнику, було обрано визначення аспектів прояву міри сформованості в людини гіперкомпенсаторного фонду як еволюційно доцільної характеристики особистості, яка піддається діагностуванню за ознаками невербального спілкування.

Доцільність переосмислення проблеми діагностики особистісних характеристик за невербальними засобами спілкування у проблему діагностики її *сильних, позитивних сторін* базується, по-перше, на тому, що за наявними у літературі даними саме позитивні диспозиційні риси особистості (доброзичливість, екстравертованість, відкритість досвіду) піддаються розпізнаванню за невербальними ознаками (M. Noel, E. Palmers, L. Rousselle). По-друге, як встановлено сучасними дослідниками у галузі детекції обману за невербальними засобами (тобто традиційної для невербальних досліджень проблематики), у більшості індивідів у спілкуванні домінує тенденція очікування *правдивості*, а не обману, тобто виявлення особистістю позитивності мислення (що і є еволюційно доцільним). По-третє, така постановка проблеми даного дослідження вважається виправданою ще й тому, що для діагностики наявності в особистості сильних, позитивних сторін вже сформовано в останні три-чотири роки кілька *цілісно-особистісних* підходів, зокрема концепція притаманності окремим індивідам «*єдиного фактора особистості*» (ЄФО), тобто позитивних ознак усіх диспозиційних особистісних рис, наслідковим результатом чого є відчуття людиною суб'єктивного благополуччя, задоволення собою, соціального благополуччя та психологічного здоров'я (Д. Ірвінг, Д. Раштон).

На рівні невербального спілкування, за гіпотезою даного дослідження, *позитивному самовідчуттю* можна знайти кореляти у виразі обличчя, у розкнутості пози та інших ознаках *експліцитно вираженої комунікативної інтенції* як узагальненої характеристики форми реалізації символічних здібностей людини.

Отже, *мета дослідження*, результати якого викладено у даному підручнику, полягала у з'ясуванні механізму закономірного каузального зв'язку між цілісними ознаками притаманності людині гіперкомпенсаторного особистісного ресурсу та експліцитно вираженою у невербальному спілкуванні комунікативною інтенцією.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі *задачі*:

- 1) теоретично та методологічно обґрунтувати закономірності каузального зв'язку між цілісними ознаками притаманності людині гіперкомпенсаторного особистісного ресурсу та характером реалізації нею символічних здібностей невербальними засобами;
- 2) ідентифікувати вірогідні форми прояву позитивних сторін особистості у її ставленні до світу (у тому числі до оточуючих і до себе) у *позитивності мислення* як ознаці менталітету та у *динаміці розвитку* особистості від «біологічного індивіда» до «соціального індивіда», «індивідуального суб'єкта» та «індивідуальної особистості»;
- 3) обґрунтувати підхід до операціоналізації якісних та кількісних характеристик невербального спілкування як форми реалізації символічних здібностей людини у термінах *експліцитно вираженої комунікативної інтенції*;
- 4) емпірично перевірити наявність глибинного каузального зв'язку між рівнем сформованості гіперкомпенсаторного особистісного ресурсу людини і готовністю до прояву експліцитної комунікативної інтенції засобами невербального спілкування;
- 5) ідентифікувати особистісні характеристики, доступні імпліцитній діагностиці як ознаки розвитку особистості у напрямі досягнення *єдиного фактору особистості*.

Об'єктом даного дослідження обрано особистість як *ідеальний конструкт*, *предметом* – невербальне спілкування як засіб імпліцитної діагностики особистісних характеристик.

4.4.1. Невербальні засоби спілкування як аспект імпліцитної діагностики психічних феноменів

Номенклатура невербальних засобів спілкування та підходи до їх вивчення

Люди можуть обмінюватись різними типами інформації на різних рівнях її усвідомлення. Відомо, що спілкування не вичерпується вербальними (усними або письмовими) повідомленнями. Ще Конфуцій зауважував: «Спостерігайте за поведінкою людини, придивляйтесь до чинників вчинків, приглядайтесь до неї у час дозвілля. Чи залишиться тоді вона для вас таємницею?».

У процесі комунікації невербальні засоби передачі змісту комунікативних намірів співрозмовника, зокрема мімікою і жестами, відіграють важливу роль. Психологами встановлено, що в процесі взаємодії людей від 60 до 80 % комунікації здійснюються за допомогою саме невербальних засобів спілкування і лише 20 – 40 % – передаються за допомогою вербальних [53]. Ці дані надають підставу замислитись над тим, яку додаткову інформацію щодо особистісних ознак людини можна отримати за допомогою невербальних засобів спілкування. Особливу увагу дослідники звертають на значення жестів і міміки у процесі міжособистісної взаємодії, хоча й інші паралінгвістичні засоби (варіювання рівня гучності, темпу мовлення, особливостей артикулювання) є важливими аспектами спостережень за особливостями поведінки людини.

Особливістю невербального спілкування є той факт, що його прояв обумовлений імпульсами підсвідомості, а відсутність можливості підробити їх дозволяє довіряти мові жестів і міміки більше, ніж вербальному каналу спілкування.

Успіх будь-якого контакту в значній мірі залежить від уміння встановлювати довірливі відношення зі співрозмовником, що значною мірою залежить від того, як людина поводиться.

Розуміння інформації, яка передається за допомогою міміки і жестів дозволяє більш точно визначити позицію та ставлення суб'єкта комунікації, сприяє не лише кращому розумінню співрозмовника, а й забезпечує передбачення того, яке враження справило почуте ще до того, як здійснюється висловлення з цього приводу. Іншими словами, така інтеракція може сприяти досягненню потрібного комунікативного результату.

Про роль невербального спілкування у виникненні людської мови писали дослідники, які дотримувалися різних теорій походження звукової мови. Так, В. Вундт, прихильник вигукової теорії, вважав, що спочатку існували дві мови – мова жестів (рухи рук і обличчя) та мова звуків (рухи язика та губ). За допомогою звуків виражали почуття, за допомогою жестів – уявлення про предмети. Рукою та мімікою виражали дозвіл та заборону, наказ та прохання, загрозу та радість.

Невербальні прояви, як довільні, так і мимовільні, спочатку, будучи доцільною реакцією в ситуаціях захисту (неприйняття, відторгнення), нападу (присвоєння), зосередження (очікування), при дотримуванні ритуалів у довербальний період еволюції людини були самостійними засобами комунікації, а у вербальному періоді закріпилися в якості напівсвідомого виразного засобу, що зберіг функції попередніх етапів. У ході еволюції людини звукова мова вдосконалювалася, а мова жестів почала відігравати допоміжну роль, проте їх зміст і функції, як зрозуміло, мали єдину спрямованість. Це пізніше з'явилося неспівпадіння змісту й інтенції вербальної та невербальної інформації і можливості маніпулювання у такий спосіб поведінкою реципієнтів.

Деякі риси жестикуляції та міміки людини нагадують рухи тварин, про що писав Ч. Дарвін (1872), зокрема у праці «Вираження емоцій у людини і тварин». Можна припустити, що постійний супровід звуків різноманітними жестами був споконвічним і завжди залишався для людини невід'ємною частиною комунікації. Багато дослідників указували на те, що людина як біологічний вид зберігає в собі ознаки тваринного характеру й у системі засобів комунікації (тактильна, візуальна, навіть хімічна системи), але всі ці форми, по-перше, існують у людини одночасно зі звуковою мовою, а, по-друге, ніколи її не замінюють повністю.

В останні десятиріччя виникла велика кількість напрямів та шкіл, що з'являлися, розвивалися, удосконалювалися чи зникали, проте завжди існувала різниця між західними та вітчизняними напрямами у дослідженні невербальної поведінки. Так, до середини ХХ століття, як у західній, так і у вітчизняній психології домінував паралінгвістичний підхід до тлумачення невербального спілкування як супроводу вербального. У межах даного підходу дослідників, головним чином, цікавили такі характеристики мовлення, як її частотний діапазон, гучність голосу, швидкість та тривалість мовлення, варіації мелодійності, розподіл пауз, мовленнєві помилки, звукові заповнювачі пауз тощо. Дослідники даного напрямку вважали, що невербальна поведінка «ілюструє» вербальну, допомагає краще донести до співрозмовника її зміст, тобто має допоміжне значення по відношенню до мовленнєвої поведінки.

Поряд із паралінгвістичним підходом до дослідження невербального спілкування довгий час провідну роль відігравав і лінгвоцентричний підхід, у рамках якого невербальні

засоби вивчалися як подібні до мовних, і досліджувалися із застосуванням лінгвістичних критеріїв.

Психологи Е. Фейгенберг та А. Асмолов пояснюють причини домінування лінгвоцентричного підходу до вивчення невербальної поведінки тим фактом, що сучасна людина живе у світі слів, у лінгвістичному оточенні й відоме висловлювання «спочатку було слово» багато у чому визначає логіку досліджень у поведінкових та соціальних науках.

Показовою у цьому зв'язку можна вважати точку зору відомого лінгвіста Е. Бенвеніста, який зауважував, що поза мовленням є тільки неясні спонукання, вольові імпульси, що виливаються в жести та міміку.

Апогеєм лінгвоцентричного підходу стала лінгвістична модель, яку запропонував у 60-х роках відомий дослідник Р. Бірдвістел, один із представників школи символічного інтеракціонізму. На думку Р. Бірдвістела символічні інтеракції між людьми складають обмежений репертуар із 50 – 60 елементарних рухів, жестів та поз тіла. Невербальна поведінка реалізується за допомогою кінем – елементарних одиниць рухів тіла (подібних літерам) як і у мовленні, організується з послідовності слів. Саме Р. Бірдвістел першим увів у науковий обіг поняття кінесика (науки про невербальні рухи, якими людина оперує в процесі спілкування). Хоча ідеї Р. Бірдвістела втратили свою актуальність, поняття «кінесика» продовжує застосовуватися в психології і зараз.

У другій половині ХХ століття було проведено низку досліджень, присвячених мовленнєвим порушенням, що виникають при локальних ураженнях мозку, – афазіям. Проведені дослідження дозволили психологам Г. Келману, Е. Россі та Е. Валенстайну отримати результати, які вказували на те, що багато людей із мовленнєвими порушеннями зберігають здатність розпізнавати пантоміму. На підставі цього один з дослідників – Е. Россі – робив висновок, що, хоча порушення мовлення та розпізнання пантоміми можуть іноді корелювати, проте вони є явищами різного походження. Цей факт свідчить про те, що фізіологічно невербальний канал передачі інформації може функціонувати незалежно від мовленнєвого каналу. Ці дослідження підірвали уявлення прихильників паралінгвістичного та лінгвоцентричного підходів.

Сильним аргументом проти лінгвоцентричного підходу стали роботи американського дослідника П. Екмана [41], який вивчав універсальні (основні) людські емоції (радість, здивування, страх, гнів, відразу та сум) поза залежністю їх від культурних відмінностей та рівня цивілізації людини. П. Екман провів велику кількість досліджень в усьому світі та зробив висновки, що практично всі люди однаково виражають та інтерпретують зазначені емоції.

Визначенню статусу невербального мовлення сприяли дослідження Р. Харрісона. Вони показали, що характерними ознаками вербального мовлення є дискретність, довільність, визначеність, у той час як невербальне мовлення характеризується континуальністю, *мимовільністю*, вірогіднісним походженням. На основі цього Р. Харрісон зробив висновок, що значна частина невербальних текстів взагалі не може бути перекодована у вербальну мову без значної втрати їх смислу. Саме з цієї причини, на думку дослідників Є. Й. Фейгенберга та О. Г. Асмолова, представників лінгвоцентричного підходу, ідея створення алфавіту та словника невербального мовлення зазнали невдачі. Проте, цінність розглянутих вище даних у контексті завдань даного дослідження здається дуже високою. На їх підставі можна припустити, що невербальні засоби спілкування точніше відбивають істинний стан і ставлення людини до предмету її висловлювань, ніж вербальні,

бо вони є первинними і реалізуються мимовільно. У зв'язку з цим вони заслуговують на увагу до себе як до потенційного надійного джерела імпліцитної діагностики глибинних особистісних диспозицій.

Після ряду досліджень у цій галузі знань західні дослідники відмовилися від лінгвістичного та паралінгвістичного підходів до вивчення невербального спілкування. З цього моменту (40 – 70-ті роки) зароджується діяльнісний підхід, зміст якого полягає у тому, що невербальна комунікація починає розглядатись як безпосередній канал передачі *особистісних змістів*. Зараз діяльнісний підхід перетворився у напрям, який сучасні психологи називають *особистісним підходом*. Відповідно до нього невербальне спілкування виступає *формою існування, розвитку, а також способом цілеспрямованого формування особистості як суб'єкта спілкування у соціумі*. Таким чином, ще одним важливим досягненням психології можна вважати залучення соціального контексту у вивчення невербального спілкування. Проте, необхідно зазначити, що деякі вітчизняні психологи навіть зараз дотримуються паралінгвістичного чи лінгвоцентричного підходів до дослідження невербального спілкування.

Зрозуміло, що немовні комунікативні системи людини є підпорядкованими, вторинними системами, адже вони за своєю функцією є додатком до мови, використовуються мовою і декодуються за допомогою мови.

До складу невербального спілкування входять, як відомо, наступні підсистеми: просторова (міжособистісний простір), виміри якої вивчаються проксемікою; оптико-кінетична підсистема, яка охоплює наступні елементи: зовнішність співрозмовника, міміку (вираз обличчя) та погляд, пантоміміку (пози та жести); паралінгвістична підсистема, до складу якої входять характеристики голосу: частотні характеристики, діапазон гучності, тональність, тембр; екстралінгвістична підсистема, яка охоплює темп мовлення, паузи, сміх, що супроводжує мовлення та ін.

Відповідно до думки дослідників [20], невербальна поведінка є поліфункціональною і виконує у людському спілкуванні досить важливі функції: вираження емоцій, передачу міжособистісних настанов, самопрезентацію людини, прояв ставлень.

Відомий дослідник у цій галузі знань Альберт Меграбян стверджує, що за допомогою вербальних засобів (тільки слів) передається усього 7% інформації, за допомогою звукових засобів (у тому числі тону голосу, інтонації) – на 38%, а за допомогою невербальних засобів – 55% [53]. Р. Бірдвістел провів аналогічні дослідження щодо значущості невербальних засобів у спілкуванні людей. Він виявив, що за допомогою словесного спілкування передається менш 35% інформації, у той час як за допомогою невербальних засобів спілкування – більше 65%.

Невербальні засоби комунікації традиційно вивчались паралінгвістикою – підрозділом психолінгвістики. Це – мовознавча дисципліна, що займається вивченням факторів, які супроводжують мовне спілкування та беруть участь у передачі інформації. П. Фресс визначив психолінгвістику як «вчення про відносини між нашими експресивними й комунікативними потребами й засобами, які нам надає мова» [21]. Як синонім терміну «психолінгвістика» тривалий час вживався термін «теорія мовної діяльності», оскільки психолінгвістику розглядали як підрозділ психології мови. У 1997 р. О. О. Леонтьєв писав, що метою психолінгвістики є визначення особливостей дії механізмів породження й сприйняття мови у зв'язку з функціями мовної діяльності в суспільстві й з розвитком особистості.

Наразі назва «паралінгвістика» міцно утвердилася у мовознавстві для позначення галузі науки, яка займається сферою несловесної комунікації. Коло питань, які обговорюються у межах паралінгвістики, охоплюють всі види кінесики (від жестів до пантоміми), всі види фонації (від мовлення до вокального мистецтва) і всі види спілкування за участю так званого ситуативного тексту. Таким чином, відбувається зіткнення двох систем: первинної – мовної і вторинної – паралінгвістичної як функціонально мовної. У зв'язку з цим завданням паралінгвістики є вивчення можливого згортання структури висловлювання в умовах реального спілкування й аналіз немовних елементів, які є опорою для експліцитного розгортання конкретного висловлювання при сприйнятті повідомлення [22].

Для позначення особливої дисципліни, яка вивчає семіотику рухів тіла, найчастіше вживається термін «кінесика». Кінесика (від грец. «kinesis») розглядається як галузь знань, що вивчає сукупність рухів тіла (жестів, міміки), які застосовуються в процесі людського спілкування (за винятком рухів мовного апарату). Термін «кінесика» запропонував Р. Бірдвістел з метою вивчення спілкування за допомогою аналізу рухів тіла.

Початок науковому вивченню кінесики, по суті, був покладений Ч. Дарвіном, який фундаментально дослідив питання зв'язку між походженням мови та розвитком жестів і міміки. Зараз є загально визнаним положення про те, що кінесика може розглядатися як *невід'ємний складовий елемент* при дослідженні вербальної комунікації, властивий лише людині.

Дослідження етнічних особливостей кінесики розпочав американський етнолог Ф. Боас, який приділяв велику увагу жестикуляції. Проте визначальний вплив на розвиток сучасної кінесики справив антрополого-лінгвістичний метод Е. Сепіра, зокрема, його положення про те, що жестикуляція є код, який необхідно вивчити, щоб успішно здійснювати комунікацію.

У дослідженнях американських психіатрів і психоаналітиків, що були послідовниками Е. Сепіра, акцент був зроблений на відносному характері жестикуляції: Уестон Ла Бар проілюстрував конкретними прикладами поняття «фатичної» комунікації, введене Б. К. Маліновським, і зібрав матеріал про «псевдомови», які передували появі словесного дискурсу.

Особливо значущій поштовх розвитку кінесики надав «мікрокультурний аналіз», представлений, насамперед, у дослідженнях М. Мід, яка користувалася кінокамерою і зафіксувала цінний матеріал для вивчення культурних детермінант невербальної поведінки.

До 50-х років ХХ ст. у результаті об'єднаних зусиль американських антропологів, психоаналітиків і психологів була виокремлена нова сфера досліджень – жестова поведінка як код особливого роду. Виникла необхідність створення спеціальної дисципліни з метою тлумачення й пояснення цього раніше не вивченого коду, що використовувався в комунікації особливого роду. Нова наука про жести, прагнучи стати структурною наукою, у пошуках своїх моделей звернулася до того різновиду лінгвістики, який був представлений у працях Л. Блумфілда, Е. Сепіра, Дж. Трейджера й Г. Сміта.

Положення Е. Сепіра про те, що мовну комунікацію необхідно вивчати на ряді «рівнів», що потребують специфічного аналізу, щоб мати можливість точно вказати пальцем на те місце в мовному комплексі, що спонукає нас робити те або інше судження про особистість, стала важливим відправним пунктом для наступних досліджень невербальної комунікації для розв'язання ряду прикладних задач. Е. Сепір визначив важливу роль

жестикуляції в процесі комунікації й підкреслював її тісний зв'язок із механізмом породження мови.

Деякі автори вважають, що кінесика вивчає відображення поведінки людини в її невербальних проявах, до яких відносяться міміка (рух м'язів обличчя), пантоміміка (рухи всього тіла), «вокальна міміка» (інтонація, тембр, ритм, вібрато голосу), просторовий малюнок (проксеміка) (зона, територія, дистанція, яку неусвідомлено підтримують комуніканти), експресія (виразність, сила прояву почуттів, переживань), що може бути вирішальною в інтерпретації мовних висловлювань.

Поступово у дослідженнях мовної комунікації почав формулюватись напрям, пов'язаний із аналізом невербальних засобів спілкування не тільки задля розпізнавання змісту висловлювання, але й станів співрозмовників та їх індивідуальних розбіжностей. Так, вітчизняні дослідники розробили декілька типів класифікацій кінетичних засобів. Є. Д. Поліванов запропонував розділяти кінетичні елементи на семіотичні, експресивні та описові. Відомі лінгвісти Г. В. Колшанський та Л. П. Якубінський сформулювали критерії класифікації кінетичних засобів на жести рук, рухи тіла й міміку. В. А. Лабунська розширила ці класифікації у кінетичних засобах, вона виокремила виразні рухи (позу, жест, міміку, ходу), фізіономіку, контакт очей [11]. Г. Є. Крейдлін серед знакових форм кінетичної поведінки виділив, крім жестів, вираз обличчя (міміку), пози, рухи тіла та *манери*.

Слід зазначити, що в дослідженнях відсутня єдина класифікація кінетичних невербальних засобів, які використовуються в комунікації, а створені семіотичні й функціональні класифікації окремих кінем, які спираються на формальні й змістовні ознаки.

У межах даного дослідження, присвяченого психологічним аспектам дослідження кінесики, ми спиралась не тільки на компоненти кінетичного класу невербального спілкування: жестові, мімічні, пантомімічні, контакт очей та дистанцію між суб'єктами спілкування, а й на деякі новітні спроби виокремлення у системі невербальних засобів спілкування *неусвідомлених комунікантами стратегій* добору тих чи інших засобів, які дають уявлення про певні індивідуально-психологічні й особистісні детермінанти їх невербальної поведінки в процесі спілкування.

Мімічний компонент невербальної поведінки є одним з найважливіших складових невербальної комунікації. Обличчя, як стверджують дослідники, є носій найбагатшого комунікативного потенціалу. До міміки відносяться всі зміни, які можна спостерігати на обличчі людини в процесі спілкування, включаючи контакт очей, спрямування погляду, фізіологічні реакції, наприклад, збліднення або почервоніння обличчя тощо (Біркенбіл 1997, Непп, Хол 2004).

Однією з перших праць, присвячених дослідженню мімічного вираження емоцій, була, як згадувалось вище, робота Ч. Дарвіна «Про вираження емоцій у людини і тварин» (1872). Гіпотеза Дарвіна полягала в тому, що мімічні рухи утворилися з корисних дій, тобто те, що зараз є мімічним вираженням емоцій раніше було реакцією з визначеним пристосувальним значенням. Безпосередньо мімічні рухи є або ослабленою формою цих корисних рухів (наприклад, вищереження зубів при переживанні страху – залишкове явище оборонної реакції), або їхня протилежність (наприклад, послаблення лицевих мімічних м'язів при посмішці протиставляється їх же напрузі при ворожих почуттях), або пряме вираження емоцій (наприклад, тремтіння являє собою наслідок напруги м'язів при мобілізації організму перед нападом). Дарвін стверджує, що мімічні реакції є вродженими і знаходяться у тісному

взаємозв'язку з видом тварини. Схожих поглядів дотримувався Дж. Уотсон. Згідно його думці емоційні реакції є інстинктивними чи умовнорефлекторними.

Як зазначає С. Г. Геллерштейн, між мімікою дорослої людини і дитини немає ніякої різниці, за винятком її більшої різноманітності в дорослих. У всіх людей при вираженні тих самих емоцій задіяні ті самі групи м'язів, отже, мімічні реакції є уродженими. Якщо в дитини немає яких-небудь мімічних реакцій, то причиною цього є лише те, що вона не відчуває таких емоцій.

Але якщо вважати, що мімічні реакції є цілком уродженими, то кожна людина повинна безпомилково «зчитувати» емоції за мімікою іншої людини. Це твердження було спростовано експериментами Е. Боринга і Е. Тітченера, у яких досліджуваним надавалися картки зі схемами мімічних відображень емоцій і пропонувалось їх розпізнати. Виявилось, що досліджувані зазнавали чималих труднощів у класифікації цих схем.

До таких експериментальних досліджень, спрямованих на прояв у досліджуваного спонтанних емоційних реакцій, відносяться унікальні експерименти К. Лендіса. Щоб викликати спонтанні негативні емоції, за спиною випробуваного зненацька лунав постріл, або експериментатор вимагав відрізати голову живому пацюку. Після цього за фотографіями, зробленими під час експерименту, аналізували зміни лицевих м'язів. У результаті з'ясувалося, що знайти «типову» для всіх людей міміку страху, гніву й інших емоцій неможливо. Було встановлено, що в кожного з учасників експерименту є деякий характерний для нього набір мімічних реакцій, що повторюються в різних ситуаціях. Результати цього дослідження суперечать даним, отриманим в інших експериментах, і при всій очевидній їх екстравагантності, м'яко кажучи, містять цікаву інформацію щодо зв'язку невербальних аспектів спілкування з індивідуально-типологічними та особистісними характеристиками людини й про правомірність припущення про можливість розпізнавання індивідуальної (а не лише етнічної) специфіки невербального спілкування. Наступні експерименти К. Лендіса були спрямовані на те, щоб пояснити ці протиріччя. Дослідник пропонував досліджуваним передати деякі емоції, які вони раніше відчували в експерименті, невербально. Виявилось, що мімічна імітація емоцій відповідає загальноприйнятим формам експресії, але не збігається з природними проявами тих же самих емоцій досліджуваних в експерименті, що дає можливість зробити висновок про неусвідомлене застосування міміки та можливість імпліцитної діагностики психічних станів цим засобом.

Дослідники вважають, що обличчя людини, за яким спостерігають, посиляє два види сигналів: статичні та динамічні. Останні: рух бровами, зміна обрисів рота, що відбуваються за рахунок рухів мімічних м'язів обличчя, найбільш інформативні для досліджень різних аспектів спілкування [11].

Однією з важливих складових спілкування є *візуальний контакт*, оскільки саме погляди можуть сказати набагато більше, ніж слова. Візуальний контакт допомагає регулювати розмову. Напрямок погляду свідчить про спрямованість уваги співрозмовника і, разом з тим, дає зворотний зв'язок, що вказує на те, як ставиться співрозмовник до тих чи інших повідомлень. Погляд використовується також для встановлення взаємовідносин.

До *пантоміміки* (від грец. «*pantomimos*» – «*усе наслідуючий*») відносять виразні рухи, представлені змінами у ході, жестах, поставі тощо. З її допомогою передається інформація про психічний стан людини, її переживання.

Найбільш інформативним компонентом явищ кінетичної комунікації є жест (виразний рух руки), за допомогою якого доповнюється повідомлення мовної комунікації. При цьому

пантоміміка мало контролюється свідомістю, хоча вихідну роль у її формуванні відіграють культурно обумовлені системи поведінки, які засвоюються, насамперед, шляхом імітації ролей у дитячому віці. Пантоміміка може супроводжуватися мімікою, підтверджуючи або спростовуючи її.

Важливим компонентом комунікативної ситуації є *відстань між співрозмовниками*, яку вивчає галузь наукових досліджень проксеміка (лат. «proximus» – «найближчий»), що досліджує процес організації простору і часу в комунікативній взаємодії. Міжособистісний простір (дистанція спілкування) має смислове навантаження як компонент комунікативної ситуації. Дистанція спілкування залежить від багатьох чинників: від спрямування спілкування, від різних характеристик суб'єктів спілкування (їх близькості, віку, соціального статусу, психологічних особливостей, національних звичаїв тощо). За даними засновника проксеміки («просторової психології») Е. Хола дистанція між партнерами залежить від виду взаємодії і може бути наступних видів: інтимна дистанція (відповідає інтимним стосункам) – до 0,5 м; міжособистісна дистанція (при бесідах, спілкуванні з друзями) – 0,5 – 1,2 м; соціальна дистанція (притаманна неформальним соціальним та діловим стосункам) – 1,2 – 3,7 м; публічна дистанція – 3 – 7 м і більше. При будь-якому спілкуванні правильно обрана дистанція істотно впливає на його здійснення.

Жестикуляція охоплює всі жести рук (це – «мова рук»), а також деякі інші поведінкові акти, що мають певне змістовне навантаження (наприклад, співрозмовник виймає цигарки, що означає необхідність завершення розмови та ін.). Згідно К. Л. Руешу [95], жести застосовуються з метою ілюстрації, емпізи, вказівки чи пояснення, отже, вони не можуть бути ізольовані від вербальної комунікації. Крім того, жести часто використовуються тоді, коли вербальні вислови можуть вважатись *соціально неприйнятними*. Жести необхідні у тих випадках, коли неможлива вербалізація (через мовний бар'єр чи проблеми зі слухом).

Жест (від лат. «gestus» – «рух», «жест») – виразний рух руки, що має спочатку імпульсивно-інстинктивний характер, а потім стає зрозумілим в результаті безпосереднього зв'язку, що існує між рухом і внутрішнім станом людини.

У людському спілкуванні жести, як підкреслюють дослідники, виконують різні функції: повторюють або дублюють актуальну мовну інформацію, суперечать за змістом мовному висловленню, заміщують мовне висловлення, підкреслюють або підсилюють якісь компоненти мовленнєвої поведінки, доповнюють мову у смислового відношенні.

Проте основне призначення жестів полягає в підсиленні впливу усного мовлення. Вони, як зазначалось вище, можуть супроводжувати, доповнювати, уточнювати, а інколи і замінювати слово. Використовуючи жести, людина зображує, вказує, виражає прохання, вимогу, вдячність, передає емоційне ставлення. Жести обов'язково супроводжують здійснення контактної-встановлюючої функції мовлення (вітання, прощання, запрошення тощо).

Руками передають найтонші хвилювання, що не завжди вдається виразити словом. Ритмічно узгоджуючись з інтонацією, наголосом і паузами, жести допомагають зосередити увагу слухача на основних аспектах висловлювання, повідомляють та підкреслюють емоційне ставлення особи до її думок. Відчуваючи внутрішню необхідність у жестах, мовець має застосовувати їх у гармонії зі словом, якщо, наприклад, жест не узгоджується з ритмом мовлення, він може бути неправильно витлумачений слухачем. Рухи рук, тіла у процесі комунікації повинні бути мотивованими, природними, підсилювати думку, виразити

почуття, а малюнок пантоміміки — відповідати значенню слів мовця або, навпаки, заперечувати його.

Жести не тільки супроводжують мовлення, вони часто випереджають думку. За словами М. І. Жинкіна, «цей виразний комплекс отримує підкорковий тонус ще під час підготовки до замислу даного мовленнєвого повідомлення» [21]. Аналізуючи жести, можна зробити висновок не тільки про ставлення людини до події, а й про інтенції її, внутрішній стан, особистісні якості. Жестикуляція посилюється при емоційному піднесенні, при ускладненнях у передачі вербальної інформації. Саме тому жести відносять до виразних рухів. Жестами й певними комплексами мімічних рухів у мові відзначають моменти, коли мовець зазнає певних труднощів у виборі мовних засобів для адекватного висловлення думок. Ці дані підтверджують думку В. М. Бехтерева про те, що коли не дістає слова або коли воно загальмовано, його заміняють жестами [21].

У зазначених аспектах цінними є дослідження *невербальних засобів спілкування під час процесу навчання* як показників ефективності формування навиків, наприклад, іншомовних, аналізу тривожності у процесі мовленнєвої діяльності тощо (Л. Ф. Величко, Е. Л. Носенко, Дж. Гілберт, Т. Роджерс) [17; 30] та у зв'язку з *емоційним станом особистості* (П. Екман, А. Дітман, К. Ізард, Е. Л. Носенко, Л. Ф. Величко та інші) [17; 21; 41]. Не менш важливими є *клінічні дослідження* (М. В. Коркіна, Н. Д. Лакосіна, А. Є. Лічко), пов'язані зі встановленням патологій у розвитку емоційної та комунікативної функцій спілкування клінічної тривожності та розпізнавання психічних захворювань (шизофренії, аутизму тощо) засобами невербального спілкування.

Вивчення численних і різноманітних виразних рухів, що застосовуються у людському спілкуванні, неможливе без їхньої систематизації. Є. А. Сапір відзначав, що «жести важко класифікувати, так само важко, як і відграничити жест індивідуального походження від жесту, що відноситься до всієї соціальної групи. Ми реагуємо на жести, можна сказати, відповідно до ретельно розробленого секретного коду, що ніде не зафіксований, нікому не відомий, але зрозумілий усім».

На думку Є. Ф. Тарасова, у кожному окремому комунікативному акті присутні: *комунікативні елементи*, тобто ті, що навмисно й усвідомлено використовуються відправником (адресантом) повідомлення й сприймаються, розуміються одержувачем (адресатом) та *інформативні елементи*, тобто ті, що неусвідомлено застосовуються відправником і при цьому сприймаються одержувачем повідомлення.

Проте спроби створити типологію виразних рухів спирались на різні критерії. Так у літературі наведено класифікації, побудовані *за типом значення, знаку й за функціональною ознакою* (Т. М. Ніколаєва, Н. І. Смірнова, М. В. Глаголев), *морфологічні класифікації* жестів (в яких основним є те, які органи людського тіла є головними в їхньому виконанні), за загальною семантикою, динамікою виконання (М. В. Глаголев), за автономністю застосування (*цільносоматичні та комбіновані*), за кількістю *повторень, довільністю застосування жестів, за походженням* (Є. Кадацький) тощо.

Єдиної типології невербальних компонентів на сучасному етапі розвитку психологічного знання немає, але ми вважаємо корисним для завдань даного дослідження розглянути деякі класифікації з метою встановлення характеру особливостей, на які орієнтуються дослідники, вивчаючи роль кінетичних засобів у процесі комунікації.

Найбільш широко цитується класифікація жестів, запропонована П. Екманом та У. Фрізенном [41]. Вони виокремлюють наступні види жестів: афективні, жести-емблеми, самоадаптори, регулятори, ілюстративні.

Афективні жести – жести, які використовуються для висловлювання почуттів та емоцій, подібні до інтонації й у відношенні передачі емоційних відтінків мови, виступають у ролі дублерів відповідних інтонаційних конструкцій: у поєднанні з мовним текстом – хоча б тільки з вигуком – такий жест посилює задану інтонацією експресивність. У жесті емоція одержує матеріальну точку опори. Жести підкреслюють здивування, прикрість, захоплення, радість, сигналізуючи ставлення мовця до змісту повідомлення. Емоційний жест «читається» відповідно до міміки особи й інтонації мовлення; ці жести є індивідуальними, користування ними багато в чому залежить від навичок і темпераменту мовця. Повні, енергійні жести свідчать про афективність людини і зазвичай не рекомендовані етикетом. Можна перелічити декілька найбільш усталених жестів, що названі й у мовних фразеологізмах. Наприклад, «сплеснути руками» (радість, захоплення); «розвести руками» (досада, здивування); «похитати головою» (несхвалення); «схопитися за голову» (розпач); «відмахнутися (рукою)» (незгода); «бити себе в груди» (каятися; незадоволення собою). Деякі жести емоційного плану стають *знаками*. Так, рух відмахування рукою може виступати як самостійна репліка в діалозі. У цьому випадку в одному жесті сполучаються два різних плани – інформаційний і емоційний. І. М. Юсупов називає ці жести *модальними* та визначає їх як такі, що виражають оцінку, ставлення до предметів, явищ. Н. І. Смірнова розкрила зміст *модальних* жестів як тих, що виражають відношення мовця до різних предметів, явищ і процесів та їх оцінку) *та емоційних жестів* (що виражають різні почуття й стани). Г. Є. Крейдлін виділяє один з основних семантичних типів жестів та називає їх *симптоматичними*, які свідчать про емоційний стан людини. Цей тип жестів займає проміжне положення між фізіологічними рухами та виокремленими автором класифікації комунікативними жестами.

Жести-емблеми мають мовний еквівалент та певне значення для певної соціальної групи, замітники слів або фраз у спілкуванні, наприклад, стислі у формі рукостискання на рівні пояса мають значення «здрасуйте», а підняті над головою – «до побачення»). Жест-символ, звичайно, має абстрактний зміст. Він лише традиційно приписується певному жесту та тому розуміється в межах одного колективу (у загальному випадку – у національних межах). Серед умовних жестів – символів назвемо насамперед жести вітань при зустрічі і прощанні. Деякі жести-символи не допускаються до вживання етикетом і тому, звичайно, супроводжують промову грубувату, просторічну. Але водночас вони яскраво експресивні та широко відомі усім мовцям. Це, наприклад, клацання пальцями по горлу – «випити вина»; постукати по чолу і чомусь твердому – «тупість»; покрутити пальцем біля скроні – «розумова неповноцінність» та ін.

Жести-самоадаптори – це специфічні звички, пов'язані з рухом рук: почісування, торкання, погладжування, перебирання окремих предметів і т.п., сприяють усуненню внутрішньої напруги (самостимулюючі, спрямовані на іншу людину, на предмет).

Жести-регулятори використовуються для контролю та координації спілкування, жести відношення мовця до чогось: посмішки, кивки головою, спрямованість погляду, цілеспрямовані рухи. І. М. Юсупов виокремлює даний тип жестикуляції у дві підгрупи, які називає *дотиковими* (сприяють установленню соціального контакту, виявляють увагу до партнера: потискання руки, поплескування, погладжування, дотик до одягу та ін.;

використовують також для послаблення значення висловлень) та *комплексними жестами відносин* (виражають недовіру, іронію, розгубленість тощо).

Ілюстративні жести – рухи, які супроводжують висловлювання, вказівники, образні картини зображення, рухи тілом, своєрідні рухи руками, що з'єднують уявлювані предмети разом. Серед жестів, які безпосередньо пов'язані із передачею інформації та які мають план змісту, виділяються жести вказівні, ритмічні, акцентуючі, зображувальні (іконографічні/пиктографічні), кінетографічні та символічні. За класифікацією І. М. Юсупова даний тип жестів має назву *описово-образотворчих*. Автор вважає, що виокремлені жести не мають самостійного значення поза контекстом, супроводжують опис форми, розмірів, змісту предметів.

Функція *вказівних жестів* полягає в тому, щоб виділити якусь частину простору навколо мовця. Зазначити можна просто поглядом, кивком голови, але вказівка рукою буває найбільш точною і конкретною, і тому зазвичай у багатьох ситуаціях перевага надається їй. Вказівний жест цілком розуміється лише в мовному контексті. Деякі вказівки взагалі можна зрозуміти лише в зв'язку з певною системою уявлень, із «картиною світу», яка відображається у мові. Наприклад, якщо людина вказує на груди – зліва, де серце, говорячи: «У нього отут (жест) нічого немає», – це рівнозначно виразу «у нього немає серця» (у переносному значенні). У випадках, коли скористатися словом не можна з деяких ситуаційних причин, вказівка на предмет може містити натяк на цілу ситуацію. Вказівка на годинник (або місце на руці, де носять годинник) звичайно означає нагадування про якийсь домовлений термін. Г. С. Крейдлін визначає *вказівні* (дейктичні) як жести, які містять у своїй семантиці вказівку на учасників актуальної ситуації спілкування, на об'єкт, місце або час, релевантні для цієї ситуації, є найдавнішими у жестовій системі будь-якої мови. І. М. Юсупов, у свою чергу, зазначає, що *вказівні* жести спрямовані на предмети або людей. Т. М. Ніколаєва у своїй класифікації виділяє жести-вказівники, дейктичні – ті, що виконують функції актуалізаторів, а також елементів, що перевіряють дієвість каналу комунікації.

Підкреслення ритмічного малюнка висловлювання – найважливіше амплу жесту у розмовній мові. Жест частково дублює інтонацію, вказує на прискорення або уповільнення темпу мовлення, підкреслює логічний наголос (центр інтенсивності). Монотонність ритму прекрасно передає одноманітне погойдування головою або ребром долоні. Певні інтонаційно-синтаксичні структури природніше провадяться і легше сприймаються за участі в акті мовлення жесту. Прикладом виступає конструкція перелічення. За вищезгаданою класифікацією І. М. Юсупова це – підсилюючі жести (чи так звані *емфатичні* за Є. Кадацьким) – тобто такий тип жестикуляції, що застосовується людиною для підсилення вербального висловлювання.

У *зображувального жесту* завжди є реальний прототип, особливості якого намагається передати той, хто жестикулює. При зображенні часто вибирається найбільш виразний елемент дії, що робиться представником усієї дії. Наприклад, у процес друкування на машинці входить ціла серія дій, але зображується звичайно лише вистукування пальцями. За умовами вжитку образотворчі жести часто перебувають у додатковому розподілі з вказівними. За наявності предмета, про який ідеться у розмові, на нього можна вказати. За його відсутності часто виникає потреба описати його.

Кінетографічними жестами є кінеми, які зображують довільні дії, за винятком власне рухів, та імітують траєкторію, силу та деякі інші параметри дій, а також супроводжують їхні звучання. Прикладом кінетографічних жестів служать кінеми, іконічно

зображуючі різання або згинання предмета, удар молотком, ліплення, підметання підлоги. Д. Ефрон, який був одним із перших, хто розглянув такі жести, для того, щоб їх визначити, використовував близькі, але не тотожні за обсягом та змістом терміни «ідеографічні» та «кінетографічні» жести. При застосуванні терміну «ідеографічні жести», він мав на увазі жести, які викреслюють або схематично зображують у повітрі шлях і напрямок руху думки, а «кінетографічні жести» – жести, які зображують тілесний рух.

Специфічні *пошукові*, а також ілюстративні жести реалізуються у процесі мовлення саме тоді, коли суб'єкт мовленнєвої діяльності зазнає труднощів у формулюванні думок. Наприклад, «досліджуваний робить паузу перед словом «money», за якою виникає спочатку пошуковий жест (досліджуваний робить декілька рухів – клацання пальцями правої руки), а потім пошуково-описовий жест (досліджуваний швидко перебирає пальцями правої руки, ніби лічить гроші)» [21; 8]. Пошукові жести частіше супроводжуються явною апеляцією мовця до співрозмовника, особливо при оволодінні іноземними мовами. Це наочно демонструє природу пошукових жестів, які Н. Фрідман назвав «manifest speech failures». До того ж, за отриманими даними Е. Л. Носенко [17; 21], кількість пошукових жестів у значній мірі збільшується у мові досліджуваних у стані емоційної напруги у порівнянні з кількістю жестів цього ж типу у звичайному стані.

Як стверджує П. К. Анохін [19], негативний емоційний стан завжди домінує та гальмує всі інші види пристосувальної діяльності. Тобто, емоційна напруга впливає дезорганізуючим чином на діяльність, яка виконується суб'єктом на її фоні. Таким чином, людина частіше починає використовувати пошукові жести.

За роллю в комунікативному акті Л. А. Канападзе та Є. В. Красильнікова виділяють дві групи жестів: жести *знакові* (ті, що мають як план вираження, так і план змісту): вказівні (дейктичні), іконічні (зображуючі), жести-символи та *незнакові* (ритмічні, афективні/емоційні). До того ж, ряд авторів виділяють власне *комунікативні жести* (Є. Ф. Тарасов, Н. І. Смірнова, Г. Є. Крейдлін, І. М. Юсупов та ін.), проте кожен із дослідників має на увазі різні складові змісту цього поняття. Так, Н. І. Смірнова описує *комунікативні жести* як «виразні рухи, що заміщають елементи мови», а серед них виокремила жести вітання й прощання, жести погрози, привертання уваги, жести, що закликають до активності, заборонні, стверджувальні, питальні та інші. Г. Є. Крейдлін виділяє *комунікативні жести* як один із основних семантичних типів жестів наряду з симптоматичними та визначає їх як невербальні одиниці, що несуть інформацію, яку жестикулюючий навмисно передає адресатові у процесі комунікативного акту, тобто діалогічні жести. Характерною ознакою комунікативних жестів є їхня прив'язаність до конкретних актуальних ситуацій. Усі комунікативні жести поділяються на три підкласи (вказівні, етикетні та загальнокомунікативні). На думку І. М. Юсупова, *комунікативні жести* замінюють елементи мови, мають самостійне значення поза мовленнєвою ситуацією, зрозумілі поза контекстом повідомлення: привітання, прощання, запрошення тощо.

На думку деяких авторів [11, 21], «у загальну кількість жестів ... включені всі жести, що супроводжують мову, а саме: пошукові, акцентуючі, вказівні, описові, окказіональні заміни (найчастіше поєднуються загальною назвою «знакові, або комунікативні, жести»), а також так звані некомунікативні, або незнакові, жести, що викликають особливий інтерес для розпізнавання стану емоційної напруженості мовця. Вони зовсім не усвідомлюються людиною у процесі мови».

У цілому вважається, що інтенсивність жестикуляції збільшується, коли мовець хоче підкреслити, що предмет мови здається йому важливим, хвилюючим або складним для розуміння. Кінетичні засоби можуть виконувати роль метакомунікативних маркерів окремих фаз мовного спілкування (потискання рук, поцілунок при вітанні чи на прощання).

Узагальнюючи, важливо зазначити, що поняття невербальної поведінки можна трактувати в широкому й вузькому значенні, внаслідок цього різні дослідники говорять про різну кількість її складових. При цьому в більш вузькому й точному розумінні поняття невербальної поведінки відносять до дій, які відрізняються від мови. Таким чином, туди входять вищезрозглянуті засоби невербального спілкування такі, як: міміка, жести кисті й руки, постави, положення тіла, ніг. У більш широкому розумінні феномен невербальної поведінки включає також безліч невлених аспектів мовлення, зокрема вищезгадані паралінгвістичні (або голосові) явища. Проте останнім часом простежується тенденція включати в структуру невербальних засобів спілкування ще й навколишні соціально-побутові умови, меблі, інтер'єр, архітектурний стиль, колір, температуру, шум, музику; об'єкти, які використовуються особистістю для встановлення зв'язку з навколишнім світом: одяг, косметику, прикраси тощо (Броснаган 1998, Непп, Хол 2004, Лабунська 1999, Петрова 2001). На наш погляд, це свідчить про ще більш розширене тлумачення поняття «невербальна поведінка», яке не слід ототожнювати з поняттям «невербальне спілкування». В основу виділення компонентів невербальної поведінки покладені основні характеристики невербальних засобів (рух, простір, час), а також системи їхнього відображення й сприйняття: оптична, акустична, тактильна й ольфакторна. Усі розглянуті вище види невербальної поведінки є галузями дослідження окремих наук (паралінгвістики, кінесики, окулесики, гаптики, проксемики та ін.), що входять до складу *невербальної семіотики*, нової дисципліни, що склалася в кінці ХХ століття у вітчизняній науці.

Невербальні засоби утворюють особливу мову імпліцитної комунікації, яка може бути використана як джерело достатньо різноманітної інформації про комуніканта (перш за все, про його настрій, емоційне ставлення до предмета мовлення, рівень володіння мовою тощо). Застосування невербальних засобів спілкування – це культурно обумовлені системи поведінки, що засвоюються шляхом імітації рольових моделей у процесі комунікації та виникають для завдань сприяння ефективності комунікації.

Оскільки така поведінка засвоюється, головним чином, несвідомо, вона розглядається як цікавий предмет дослідження у межах проблеми імпліцитної діагностики багатьох аспектів людської поведінки, зумовлених психологічними чинниками.

Можливості застосування невербальних засобів спілкування для діагностики психічних явищ

Огляд літератури, представлений у підрозділі, свідчить про виправданість пошуків інтересу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників до вивчення особливостей невербального спілкування у контексті вирішення завдань психологічного діагностування. В таблиці 4.4.5 узагальнено деякі важливі аспекти вивчення невербальних засобів спілкування у рамках психологічної діагностики, які відбивають як результати досліджень авторів монографії, так і інших авторів, роботи яких проаналізовано в огляді літератури.

Аспекти вивчення невербальних засобів спілкування для завдань психологічної діагностики

Психічні явища, що вивчаються	Форми прояву явища	Аспекти імпліцитної діагностики за невербальними засобами спілкування
1. <i>Зміни емоційного стану людини</i>	Функціональна амнезія	<i>Жестикуляція</i> - пошукові жести, жести-емблеми, - зображувальні жести (кількість зростає). <i>Паралінгвістичні</i> характеристики паузи «невпевненості»; «заповнені паузи» семантично нерелевантні повтори уповільнення темпу артикулювання.
	Зниження ефективності самоконтролю за мовленням завдяки зростанню тривоги, напруженості	<i>Жестикуляція</i> - аутистичні жести (самоадаптори, маніпулятори) кількість зростає. <i>Паралінгвістичні</i> характеристики - нерівномірність темпу артикулювання (зростає); - коливання рівня гучності голосу; - неузгодженість змісту і акустичних характеристик.
	Явище зверхпідкресленої актуалізації замислу висловлювання	<i>Жестикуляція</i> - акцентуючі жести, - афективні жести. <i>Паралінгвістичні</i> характеристики - підвищення гучності голосу, - варіювання тону голосу.
2. <i>Наявність «прихованих мисленневих образів» при породженні ложних висловлювань</i>	Ускладнення процедури лексико-граматичної характеристики висловлювання завдяки інтерференції приховуваних і породжуваних мисленневих образів (при спонтанній брехні)	<i>Жестикуляція</i> збільшення кількості - акцентуючих жестів, - афективних, - жестів-емблем, - пошукових жестів. <i>Паралінгвістичні</i> характеристики - збільшення кількості пауз неувпевненості, заповнених пауз - нерівномірність темпу артикулювання.
	Порушення синхронізації внутрішнього і зовнішнього мовлення (рішення «що говорити вже прийнято») (при підготовленій брехні)	<i>Жестикуляція</i> зменшення кількості - пошукових, - комунікативних жестів - жестів-емблем <i>Паралінгвістичні</i> характеристики - зменшення кількості пауз неувпевненості, заповнених пауз - рівномірність темпу мовлення <i>Мімічні</i> прояви (запобігання контакту очей)

Психічні явища, що вивчаються	Форми прояву явища	Аспекти імпліцитної діагностики за невербальними засобами спілкування
3. Психологія міжособистісного розуміння	Використання та тлумачення невербальних засобів, притаманних різним культурам	<p><i>Жестикуляція</i> збільшення кількості</p> <ul style="list-style-type: none"> - жестів-емблем, - ілюстративних (вказівних, піктограм-фічних) жестів, акцентуючих тощо). <p><i>Мімічні</i> особливості (тенденція до збільшення)</p> <ul style="list-style-type: none"> - посмішки, - контакт очей. <p><i>Дистанція</i> між комунікантами (тенденція до зменшення);</p> <p><i>Тактильні</i> прояви.</p> <p><i>Паралінгвістичні</i> характеристики</p> <ul style="list-style-type: none"> - оптимальна гучність голосу, - рівномірність темпу тощо.
4. Оцінка навиків володіння мовою, зокрема іноземною	Порушення синхронізації внутрішнього та зовнішнього мовлення завдяки недостатній автоматизованості операцій граматичної структуралізації висловлювання і вибору слів	<p><i>Жестикуляція</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - пошукові, - жести-емблеми, - ілюстративні, - афективні. <p><i>Паралінгвістичні</i> характеристики</p> <ul style="list-style-type: none"> - нерівномірність тону, - нестабільність гучності голосу, - збільшення пауз.
5. Соціальний статус, норми соціальної поведінки, мовний етикет	Домінування вербальних засобів спілкування над невербальними Стриманість у поведінці	<p><i>Жестикуляція</i> (стриманість жестикуляції).</p> <p><i>Міміка</i> (запобігання контакту очей, посмішка особи, вищої за статусом).</p> <p><i>Пози</i> та рухи тіла.</p> <p>Варіювання <i>дистанції</i> між співрозмовниками.</p> <p><i>Паралінгвістичні</i> характеристики</p> <ul style="list-style-type: none"> - рівномірність тону, - стабільність гучності голосу, - оптимальність пауз.
6. <i>Стійкі</i> індивідуально-психологічні властивості: <i>Екстраверсія/Інтроверсія</i>	Готовність до спілкування Розкутість Легка адаптивність до нового соціального оточення	<p><i>Жестикуляція</i> адаптивне застосування</p> <ul style="list-style-type: none"> - комунікативних жестів; - різних типів афективних жестів; - описових (ілюстраторів); - жестів-емблем.
	Експресивність мовлення	<p><i>Жестикуляція</i> адаптивне застосування</p> <ul style="list-style-type: none"> - акцентуючих жестів; <p><i>Мімічні</i> прояви посмішки</p>

Психічні явища, що вивчаються	Форми прояву явища	Аспекти імпліцитної діагностики за невербальними засобами спілкування
		<ul style="list-style-type: none"> - контакт очей <i>Паралінгвістичні</i> характеристики <ul style="list-style-type: none"> - оптимальна гучність голосу, - рівномірність темпу.
	Направленість на оточуючих	<i>Жестикуляція</i> <ul style="list-style-type: none"> - ілюстративні, - акцентуючі жести, - жести-емблеми <i>Мімічні</i> особливості (тенденція до збільшення) <ul style="list-style-type: none"> - посмішка, - контакт очей <i>Тактильні</i> прояви (оптимальність застосування)
<i>Нейротизм</i>	Невпевненість у собі Тривожність Напруженість Скутість Сором'язливість соціальному контакті	при <i>Жестикуляція</i> <ul style="list-style-type: none"> - афективні жести <i>Паралінгвістичні</i> особливості <ul style="list-style-type: none"> - монотонність тону, знижена чи підвищена гучність голосу <i>Міміка</i> <ul style="list-style-type: none"> - уникання контакту очей - зменшення кількості посмішок
<i>Доброзичливість</i>	Відкритість, Довіра до співрозмовника, Позитивне ставлення	<i>Жестикуляція</i> знакові жести <ul style="list-style-type: none"> - вказівні, - піктографічні, - акцентуючі; <i>Мімічні</i> особливості (експліцитно виражена комунікативна інтенція); <i>Тактильні</i> прояви (оптимальність застосування); <i>Проксемічні</i> характеристики (тенденція до зменшення)
<i>Відкритість досвіду</i>	Розкутість Готовність до встановлення комунікативного контакту Позитивне ставлення	<i>Жестикуляція</i> <ul style="list-style-type: none"> - різноманіття у використанні комунікативних жестів <i>Міміка</i> жвава <ul style="list-style-type: none"> - демонстрація експліцитно вираженої комунікативної інтенції)

Як видно з даних, наведених у таблиці 4.4.5, за ознаками невербального спілкування можна діагностувати різноманітні психічні явища, що виникають у процесі міжособистісного спілкування. Їх діагностика може здійснюватись одночасно з кількома аспектами невербального спілкування: жестикуляцією, мімікою, контактом очей, темпом і тоном мовлення. Це й зумовлює такий високий відсоток інформації, що передається невербально. Разом з тим, за невербальними засобами важко розпізнавати структурні характеристики особистості, які відбиті у диспозиційних рисах. Як показано у таблиці,

аспекти діагностики глобальних рис особистості за невербальними засобами майже повністю співпадають, крім «полярних рис».

Не зважаючи на це, однією з причин уваги дослідників до невербального способу спілкування є встановлений у межах психологічних досліджень факт, що в процесі взаємодії людей передача більшої частини інформації відбувається саме за рахунок невербальної комунікації (від 60 % до 80 % комунікації, як згадувалося вище, здійснюється за допомогою невербальних засобів вираження). Доведено, що кожний здатний розуміти 650 – 700 слів за хвилину, а людина розмовляє у середньому з темпом у 150 – 160 слів, тому в слухача завжди є досить часу на оцінку мовця: жестів співрозмовника, міміки, інтонацій, відтінків психологічного стану [53].

Загальновизнаним наразі є й те, що невербальна поведінка є складовою частиною *цілісної поведінки особистості*. Отже, вона відбиває особливості світоставлення, що сформувались у людини, і впливають на становлення її особистості.

Встановлено, що невербальна система поряд із вербальною становлять *єдиний процес комунікації*; при цьому вербальна поведінка тісно переплітається з невербальною, і межа між даними складовими часом стає непомітною.

Оскільки комунікантові властиве *сполучене використання декількох каналів для передачі інформації*, ставлень, почуттів і емоцій, невербальну поведінку можна вивчати як важливе джерело інформації про людину, що не поступається вербальному. Залежно від того, як узгоджуються між собою вербальний і невербальний компоненти, можна розрізняти конгруентні й неконгруентні висловлювання. Наприклад, у ході проведеного Є. А. Вансяцькою дослідження було встановлено, що у рамках конгруентних висловлювань щира емоційна реакція, яку переживає комунікант, визначається *комплексно*: вербальний і невербальний компоненти доповнюють та інтенсифікують один одного. При аналізі неконгруентних висловлень щира емоційна реакція встановлювалася, як правило, за невербальним каналом, і лише в деяких випадках – з опорою на вербальний компонент.

Важливим висновком, що випливає з аналізу стану досліджень проблеми, можна вважати й те, що міміка несе на собі настільки важливий комунікативний потенціал, що при її відсутності спілкування найчастіше *виявляється неможливим*. Дослідження виражень емоцій на обличчі, початок яким було покладено ще в XIX ст., у цей час перетворюється із суто теоретичної проблеми в *прикладну* (А. Діттманн, П. Екман, Ф. Елсуорт, У. Фрізен, Р. Хінде, N. Ambady, J. Freeman, K. Johnson, D. Rice, N. Rule et al.).

Дослідження невербальних засобів спілкування на сучасному етапі розвитку психологічного знання відбуваються не тільки в контексті *вивчення механізмів мовлення* через співвідношення невербального та вербального аспектів мовлення (І. М. Горелов, М. В. Давидов, А. Меграбян), а й у *кроскультурних дослідженнях*, зокрема, в аспекті встановлення расових розбіжностей, вивчення впливу культури на невербальну поведінку та трактування невербальних засобів у різних культурах (І. Атватер, С. О. Григор'єва, М. В. Григор'єв, П. Екман, О. Клайнбер, Г. Є. Крейдлін, В. А. Сухар'єв, С. Г. Тер-Мінасова, У. Фрізен, D. Rice, N. Rule), у *діловій і міжособистісній комунікації* як засобу підвищення ефективності взаємодії між людьми, зокрема, впливу, переконань (А. Добровіч, Т. О. Ладиженська, Т. В. Міронова, Е. Панов, Х. Папушек, Е. А. Петрова, А. Піз, А. А. Реформатський та багато інших авторів), а й у дослідженнях *гендерних та вікових відмінностей* із урахуванням кількісних та якісних характеристик жестикуляції, у досліджен-

нях мисленнєвої зрілості, рівня розвитку особистості (І. Атватер, Т. Баглан, С. Г. Геллерштейн, С. Келлі, Д. Нельсон, Р. Чорч).

Таким чином, теоретичний аналіз напрямів вивчення невербального аспекту мовленнєвої діяльності дозволяє зробити *висновок* щодо можливості застосування невербальних засобів спілкування для імпліцитної діагностики різноманітних психічних явищ. Це відкриває перспективи розробки теоретичних засад підходу до імпліцитної діагностики стійких особистісних диспозицій і емпіричної перевірки його валідності.

4.4.2. Стан дослідження особистісно-діагностичного потенціалу кінетичних характеристик і виразу обличчя

Сучасні дослідження свідчать про те, що невербальні засоби спілкування, зокрема жестикуляція, визначаються одним із важливих аспектів діагностики *особистості людини* (Морріс 1977, Уейн-Райт 2002, Лабунська 1999). На думку дослідників, жест несе інформацію не стільки про характер психічного стану, скільки про інтенсивність його переживання людиною, яка зумовлена її стійкими особистісними властивостями [11].

По-перше, в невербальних засобах спілкування відображаються як *стан організму, так і безпосередні емоційні реакції*. Це дозволяє судити, наприклад, про темперамент людини (що відбивається в інтенсивності чи помірності реакції, швидкості чи уповільності, інертності чи рухливості).

По-друге, пози і рухи тіла виражають *риси характеру людини, рівень її впевненості в собі, скутість чи розкутість, обережність чи поривчастість*. У позі та рухах виявляється й *соціальний статус людини*. Такі словосполучення, як «іти з високо піднятою головою», «розправити плечі» чи, навпаки, «стояти на напівзігнутих» являють собою не тільки опис пози, але й виражають визначений психологічний стан людини.

Врешті-решт, людина, формуючись як особистість у конкретному соціальному середовищі, засвоює характерні для цього середовища способи невербальної поведінки, правила її застосування й усвідомлення. Інтенсивність й частота застосування невербальних засобів визначаються культурними й груповими нормами (Непп, Хол 2004).

На основі сукупності параметрів спрямованості, форми, інтенсивності, частоти застосування відповідних ознак невербального спілкування здійснюються загальна оцінка невербальної поведінки (Лабунська 1999; Непп, Хол 2004).

Проте, існують такі характеристики невербальної поведінки, які незалежно від статі, віку, культури несуть важливу інформацію про людину. Так, психологами встановлено, що інтенсивність жестикуляції підвищується, якщо людина хвилюється або прагне зайняти домінуючу позицію у спілкуванні, чи зазнає труднощів у вираженні думки. Тривожність, невпевненість людини часто супроводжується, як встановлено [11], хаотичними жестами, одноманітними рухами рук, маніпулюванням при розмові якоим-небудь предметом.

Дослідники підкреслюють, що застосування невербальних засобів спілкування обумовлене й *характером суб'єкта*. Деякі люди від природи рухливі, емоційні. Природньо, що людина, яка має такий характер, не може обійтися без жестів. Іншому ж, холоднокровному, спокійному, стриманому в прояву своїх почуттів, жести менш властиві.

Уаксер досліджував можливості визначення *тривожності* людини за різними елементами її невербальної поведінки [50]. Отримані ним результати, у цілому, підтверджують теорію П. Екмана. Учасникам дослідження вдавалося визначити наявність тривоги за одними лише невербальними ознаками. Найважливішими невербальними

показниками, що дозволяли встановити наявність в людини тривоги, були положення кистей її рук, погляд, губи і положення корпусу тіла. Досліджувані, які переживали тривогу, характеризувались нервовими рухами рук і меншою тривалістю зорового контакту із співрозмовником. Вони рідше посміхалися та тримали корпус тіла більш напружено. Це дослідження підтвердило те, що більш виразний «витік» правдивої інформації дає тіло. Крім того, виявилось, що спостерігачі, які оцінювали рівень тривоги досліджуваних, були зосереджені в більшій мірі саме на рухах рук, ніж на інших формах невербальної поведінки. Ноги й ступні рідше привертати до себе увагу спостерігачів.

Л. Опт і Ф. Лофредо дослідили зв'язок інтенсивності тілесних рухів із рівнем *екстраверсії/ інтроверсії* досліджуваних. Вони встановили, що інтроверти є за своєю природою менш виразними, тоді як екстраверти демонструють протилежну тенденцію. Цей факт дослідники пояснюють тим, що інтроверти сконцентровані на своїх внутрішніх переживаннях, тоді як увага екстравертів спрямована на навколишнє середовище та зовнішні об'єкти. За їх визначенням, інтроверти є «соціально непристосованими» індивідуумами, людьми, які володіють обмеженим репертуаром невербальних засобів спілкування.

М. Ліберман та Р. Розентхаль [50] зауважують, що інтроверти є біднішими в невербальній передачі інформації тільки тоді, коли це виступає як побічне завдання. Інтроверти, ймовірно, використовують невербальні ресурси при довільній увазі, тоді як для екстравертів невербальне «кодування» інформації є майже автоматичним.

Деякі дослідження присвячені вивченню зв'язку *нейротизму* з частотою невербальних засобів, зокрема жестів-самоадапторів, маніпуляторів (У. Сасенберг, Е. Меер 2008). Встановлено, що інтенсивність жестикуляції зростає під впливом емоційної нестабільності особистості. Досліджень подібного спрямування є дуже мало, тому надійних висновків щодо інформативності невербальних засобів спілкування для діагностики стійких властивостей особистості поки ще не зроблено.

Проте, досить цікавими є дані новітніх зарубіжних досліджень [20] про те, що високий рівень застосування жестикуляції у процесі вербальної комунікації свідчить про відкритість та *доброзичливість* людини, її налаштованість на взаємопорозуміння із партнерами по комунікативній взаємодії, а також демонструє наявність ознак схвальної соціальної перцепції. До того ж, останнім часом у зв'язку з розвитком теорії множинності проявів інтелектуальних здібностей набуває актуальності проблема вивчення зв'язку жестикуляції з когнітивними стилями [59]. Деякі дослідники [60] висувають гіпотези щодо існування закономірного зв'язку між рівнем розвитку *невербального інтелекту* та застосуванням людиною в процесі спілкування знакових жестів.

Хоча різноманітні засоби невербальної поведінки (Johnson & Tassinary, 2005) та паралінгвістичні характеристики мовного спілкування (Gaertner, 1973; Scherer, Johnstone, & Klasmeyer, 2003) можуть бути інформативним, як стверджують дослідники, при формуванні першого враження про інших, обличчя є, безперечно, унікальним джерелом інформації про особистість. Дані численних емпіричних досліджень, зокрема зарубіжних, свідчать про те, що *обличчя* людини у значній мірі впливає на враження, яке справляє співрозмовник, і його схильності (Zebrowitz, 1997). Дослідження в галузі неврології показали, що експресія обличчя піддається спеціальній обробці в мозку (Kanwisher, 2000). Візуальне сприйняття значною мірою залежить від того, на що суб'єкт спрямовує свою увагу. Обираючи конкретні аспекти візуального сприйняття для більш ретельного аналізу з метою контролю та регулювання подальшої поведінки, людина схильна ігнорувати інші деталі настільки, що

після того, як вони зникають із поля зору, вона не може відтворити сприйняту інформацію. Тому існує так званий «локус уваги», згідно з механізмом дії якого, сприйняття інформації здійснюється до етапу «приділення уваги» тим чи іншим об'єктам і лише пізніше здійснюється обробка і подальший аналіз обраної інформації та реагування.

Отже, за даними більшості досліджень, перше, на що звертає увагу людина, – є обличчя співрозмовника, оскільки для розпізнавання та розрізнення людей ми дивимось саме на обличчя.

Увагу до мімічних проявів почали приділяти ще при дослідженні розпізнавання емоцій представниками різних культур (Ekman, 1980; Ekman, Sorensen, & Friesen, 1969). Результати цих досліджень продемонстрували універсальність лицевої експресії емоцій та їх розпізнавання оточуючими, проте Elfenbein та Ambady (2003) виявили, що розпізнавання емоцій особи є більш точним за умови приналежності досліджуваного до тієї ж культурної групи. Це означає, що люди можуть бути компетентніші в інтерпретації емоційних проявів у представників своєї культурної групи (Matsumoto, Olide, & Willingham 2009).

Інші дослідники також зазначають, що враження спостерігачів співпадає з власними уявленнями досліджуваного *про свою особистість*. Наприклад, Little, Perrett (2006) виявили, що оцінка притаманності досліджуваному такої особистісної риси як екстраверсія співпадала з власними уявленнями досліджуваного при самоопитуванні щодо наявності в нього цієї характеристики. Конгруентність оцінок спостерігача та досліджуваного дає змогу зробити висновок щодо достатньої точності імпліцитного виявлення зазначеної особистісної риси. Проте, існують сумніви щодо правдивості наданої інформації при використанні самозвітів, оскільки дані можуть бути не надійними з причини саморепрезентації, бажання виправдати соціальні очікування та представити власну особистість у кращому світлі (Ambady & Rosenthal, 1992; Funder & West, 1993).

Не менш важливими є фізіогномічні характеристики обличчя. В експериментах, метою яких було визначення здатності точно судити про приналежність суб'єкта до єврейської або неєврейської когорти на основі лицевої експресії (Rice & Mullen, 2003), встановлено, що можливість розпізнати національну приналежність людини дійсно існує.

Розповсюдженням є також той факт, що особистісна зрілість дуже часто вважається притаманною особам із певними рисами обличчя, а саме: невисокий лоб, важкі надбрівні дуги, видатні скули та велика щелепа, у той час як «дитячому» обличчю притаманні великий лоб, високі брови, виразні очі, невиражені скули та маленька щелепа (Zebrowitz, Montepare & Lee, 1993). Перші сприймаються як домінуючі, проникливі, сильні, компетентні та їм менше довіряють (Berry & McArthur, 1985), останні – частіше характеризуються як більш покірні, наївні, слабкі, доброзичливі та чесні, тобто як носії якостей, притаманних дитині. Реагування на ці ознаки є настільки значущими, що їх вплив був досліджений під час працевлаштування (Collins & Zebrowitz, 1995) та прийняття судових рішень (Zebrowitz & McDonald, 1991). Таким чином, враження, що справляють мімічні та фізіогномічні характеристики, мають важливі наслідки для того, як людину сприймають та як з нею взаємодіють у подальшому.

Деякі автори (Zebrowitz, 1997) зазначають, що приваблива зовнішність є важливою передумовою формування уявлення про особистість. Зокрема, привабливі особи сприймаються більш розумними, соціально компетентними та емоційно стабільними у порівнянні з менш привабливими суб'єктами (Eagly, Ashmore, Makhijani, & Longo, 1991). Як зазначають Langlois, Ritter, Casey & Sawin (1995) батьки ставляться тепліше до привабливих

немовлят, що у подальшому сприяє формуванню в них позитивного, теплого ставлення до оточуючих (Trzesniewski et al., 2006).

Таким чином, привабливість є одним з найпотужніших предикторів більш позитивного відношення (Dion et al., 1972; Griffin & Langlois, 2006). Це стосується як дітей, так і дорослих, і відбувається незалежно від обсягу інформації, що є в наявності при формуванні враження (Langlois et al., 2000). Важливо відзначити, що ця упередженість щодо привабливості/ непривабливості зовнішнього вигляду впливає на те, як відносяться до людини (Clifford & Walster, 1973) та істотно впливає на результат її працевлаштування, кар'єрного зростання (Hosoda, Stone-Romero, & Coats, 2003). Clifford і Walster (1973) виявили, що вчителі вважали, що привабливі діти мають більше шансів на успіх, ніж їх непривабливі однолітки. Зовнішність впливає на вибір референтної групи та виду діяльності, що пізніше може призвести до стереотипно-конгруентної моделі поведінки людини (Caspi et al., 2006; Zebrowitz, 1997). Так, особи, які виглядають як кращі лідери, дійсно можуть стати кращими лідерами, тому що їх частіше вибиратимуть для керуючих позицій, вони сприйматимуться як лідери своїми колегами та наставниками, що сприяє розвитку їх лідерських здібностей.

Rule та Ambady (2008, 2009, 2010) зазначають, що результати проведених ними досліджень підтверджують наявність зв'язку між враженням, що досліджувані формують, поглянувши на обличчя, та рівнем успішності та лідерських здібностей цієї особи.

Дослідження, проведені у рамках політичної психології, свідчать про наявність тих же ефектів. Зокрема, Todorov, Mandisodza, Goren, and Hall (2005) зазначають, що враження від американського політичного кандидата, що формується під впливом невербальних засобів його спілкування, головним чином, виразу обличчя, впливають на відсоток голосів, що кандидат отримує під час виборів. Під час проведення інтернет-дослідження Routhaara, Jordahl, and Berggren (2009) встановили, що судження про фінських політичних кандидатів за мімічними характеристиками обличчя дозволили передбачити результати виборів.

Аналогічні ефекти були виявлені для іншої соціальної категорії – представників різної сексуальної орієнтації. У серії досліджень Rule, Ambady, & Hallett (2009) виявили, що сексуальну орієнтацію можна встановити всього за долю секунди, поглянувши на обличчя на основі окремих ознак (наприклад, погляду) (Rule, Ambady, Adams, & Macrae, 2008). До того ж, N. O. Rule, K. S. Rosen, M. L. Slepian, N. Ambady (2011) встановили, що жінки, які знаходяться у дітородному віці, є більш чутливими до розпізнання сексуальної орієнтації чоловіків, проте зазнають труднощів у визначенні сексуальної орієнтації осіб тієї ж статі, до якої самі належать.

У літературі існують приклади спроб діагностики певних якостей засобами оцінки виразу обличчя та його фізіогномічних характеристик. Albright (1997) провів експеримент, у якому групи досліджуваних, що відрізнялися за віком, расовою приналежністю та культурними відмінностями, на підставі сприйняття обличчя людини робили припущення щодо притаманності їй тих чи інших особистісних рис. Так, досліджувані китайської та американської національності сприймали риси «Великої П'ятірки»: екстраверсію, доброзичливість, сумлінність, відкритість досвіду, емоційну стабільність/ нейротизм і дійшли консенсусу у розпізнанні екстраверсії своїх співвітчизників та представників іншої культури.

Harker and Keltner (2001) виявили, що в залежності від того, як жінки посміхалися на фотографіях у випускному альбомі коледжу, можна було передбачити рівень їх подальшого

благополуччя та задоволеності шлюбом. Hertenstein, Hansel, Butts, Hile (2009) розширили це дослідження, щоб показати, що те, як людина посміхається на фотографіях з дитинства, дозволяє передбачити ймовірність наявності у неї розлучення у майбутньому. Всі ці дослідження свідчать про те, що особистісні способи реагування на оточуючий світ (Caspi, 1987), як правило, є досить стабільними протягом усього життя (Caspi et al., 2003).

Схильність до формування враження про інших людей, ґрунтуючись на зовнішніх невербальних проявах, є розповсюдженим явищем. Як правило, ми згодні в тому, як сприймаємо один одного. Ця конгруентність оцінок базується, головним чином, на власних думках та здогадках; у деяких випадках ці судження є правдивими чи невірними. Проте, незалежно від правомірності, ці враження мають певні наслідки, оскільки дозволяють приписувати оточуючим окремі особистісні характеристики, що у подальшому впливають на успіхи цих людей, може зумовлювати результати судових чи виборчих рішень, що, в кінцевому результаті, неминуче впливає на оточення. Отже, існує необхідність виокремлення певних об'єктивних критеріїв, що дозволятимуть імпліцитно достовірно формувати судження про особистість на основі невербальних засобів спілкування.

У світлі вищезазначеного ми вважаємо доцільним приділити увагу саме мімічним проявам у дослідженні надійності діагностики особистості за невербальними засобами спілкування, оскільки експресія обличчя вважається одним із найсуттєвіших засобів невербального спілкування.

Огляд літератури та проведені пілотажне дослідження стимулювали визначення доцільності введення у науковий тезаурус даного дослідження комплексного поняття «*комунікативна інтенція*» для розкриття змісту феномену, який може, на нашу думку, інтегровано характеризувати людину як потенційного носія позитивних особистісних властивостей, доступних імпліцитній діагностиці за допомогою невербальних засобів спілкування

Невербальними ознаками особистості як носія «експліцитної комунікативної інтенції» ми обрали: готовність встановлення контакту очей зі співрозмовником, посмішку при спілкуванні, уважний, доброзичливий, чутливий, зацікавлений *вираз обличчя*. Комунікант, який характеризується наявністю «експліцитної комунікативної інтенції», налаштований на встановлення довірливих, позитивних відносин зі співрозмовником, намагається максимально повно донести інформацію та очікує зворотній зв'язок. На основі складових у такий спосіб визначеної експліцитної комунікативної інтенції можна, на нашу думку, діагностувати «позитивну, оптимально функціонуючу особистість».

На основі вищезазначеного можна зазначити, що прогрес сучасної теоретичної психології пов'язаний із її серйозною методологічною переорієнтацією щодо вибору основного предмета дослідження, яким повинна стати психологія особистості (Максименко, 2006). На думку В. І. Вернадського, центральна ідея переорієнтації має полягати в тому, що наука на сучасному етапі має розвиватися не за напрямками, а за проблемами, та саме на стиці проблем слід очікувати найбільш яскраві й кардинально нові результати. Такий підхід, до речі, забезпечить, нарешті, дійсну, а не лише декларовану цілісність підходу до вивчення психіки людини.

Теоретико-методологічну основу даного дослідження становлять: принципи системності і самодетермінації особистості як суб'єкта саморозвитку; уявлення про наявність категорії можливого (А. А. Брудний, М. Н. Епштейн, О. М. Лобок, М. К. Мамардашвілі); системний підхід до дослідження єдності внутрішнього і зовнішнього

у детермінації психічного (Л. С. Виготський, В. А. Іванніков, Е. В. Ільєнков, О. М. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, О. В. Петровський, С. Л. Рубінштейн, М. Г. Ярошевський); уявлення про наявність в особистості смислового виміру, що визначає її ортогенез (К. О. Абульханова-Славська, Д. О. Леонтєв, С. Д. Максименко, В. А. Роменець, О. Б. Старовойтенко, Т. М. Титаренко та інші), формою виявлення якого можна вважати, зокрема, особистісний розвиток у напрямку досягнення еволюційно доцільного єдиного фактору особистості (Д. Ірвінг, Д. Раштон та ін.) і формування загальнолюдських позитивних цінностей (Н. Парк, К. Петерсон, К. Ріфф, М. Селігман, Б. Фредріксон та інші). В основу дослідження покладено такі положення щодо зв'язку форм прояву символічних здібностей людини у мовленні та невербальній поведінці зі станами та ознаками емоційності в структурі особистості (Н. В. Вітт, О. О. Леонтєв, Е. Л. Носенко, О. П. Саннікова, О. Я. Чебикін та ін.).

Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань було обрано такі *методи дослідження*: *теоретичні* (теоретико-методологічний аналіз, узагальнення теоретичних підходів до розкриття взаємозв'язку різних форм прояву психічних функцій); *емпіричні* (спостереження, квазіексперимент для нееквівалентних груп, лабораторний експеримент, інтерв'ю, психологічне тестування, метод якісного аналізу індивідуальних кейсів, метод аналізу психологічних продуктів діяльності за допомогою відеоінтерв'ю); *математико-статистичні* (кластерний аналіз (алгоритм К-середніх) для забезпечення нееквівалентності груп у квазіексперименті, факторний аналіз (метод головних компонент); *інтерпретаційні* (аналіз, синтез, систематизація отриманих даних, порівняння з результатами інших досліджень).

Отже, проблема дослідження стосується пошуку об'єктивних засобів діагностики не окремих характеристик особистості, а цілісної особистості як такої. Сама особистість є дійсною «одиноцею» існування і розвитку людської психіки. І в цій своїй іпостасі вона далі не розкладається. Психіка людини – особистісна, і це означає, що будь-яке дослідження будь-якого часткового процесу чи явища буде адекватним лише тоді, коли це останнє розглядатиметься як змістовне відгалуження особистості, і лише тоді воно стане зрозумілим.

Вступаючи у взаємодію з іншими, суб'єкт багато в чому спирається на невербальні засоби спілкування. При першій зустрічі увага спрямовується, насамперед, на манери, інтонацію, міміку та жестикуляцію у більшій мірі, ніж на зміст того, що обговорюється.

Невербальні засоби – невід'ємна частина процесу спілкування. Без кінетичного аспекту мовлення комунікативна діяльність ускладнюється, адже міміка та жестикуляція посилюють, доповнюють смисл мовлення та надають співрозмовнику додаткову інформацію. Ще дві тисячі років тому Цицерон учив ораторів: «Усі рухи душі повинні супроводжуватися жестами, здатними пояснити справи душі та розуму» [20].

Теоретичний огляд, наведений у даному підрозділі, дозволяє зробити наступні фундаментальні висновки.

1. Мімічні реакції дитини і дорослої людини є тотожними, що свідчить про автентичність, уроджений характер невербального спілкування і можливість розпізнавання за його ознаками істинного ставлення людини до себе, до інших і до світу у цілому.

2. Експерименти числених дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних, свідчать про зв'язок емоцій з індивідуально-типологічними особливостями людини як істинної форми суб'єктивної оцінки людиною себе і оточуючих, що дає підстави вважати правомірним застосування засобів невербального спілкування для виявлення психічних станів, що є концентрованою формою прояву усіх її психічних ознак, включаючи стійкі ознаки

особистості. Мімічні прояви різних емоцій є неусвідомлюваними, що робить практично неможливими спроби приховати їх від стороннього спостереження і отже, слугує запорукою істинності оцінки особистості за невербальними засобами спілкування.

3. Невербальні засоби спілкування – неусвідомлювані наслідки усвідомлюваних дій, є невід’ємними компонентами процесу міжособистісної інтеракції, що дозволяють підсилювати вплив усного мовлення, надаючи оточуючим ту інформацію, яка розкриває істинний зміст намірів суб’єктів комунікативного процесу, навіть якщо вони намагаються його приховати.

Зроблені висновки надають підстави вважати пошук імпліцитних методів діагностики психічних явищ за невербальними засобами спілкування однією з найактуальніших задач сучасного постнекласичного етапу розвитку психології, на якому завдання пошуку імпліцитних методів діагностики особистості перетворюється в завдання розкриття гіперкомпенсаторного потенціалу особистості.

Процес застосування невербальних засобів спілкування для завдань діагностики особистості є надзвичайно складним, і разом з тим, доцільним завданням, вирішення якого, як ми вважаємо, містить різноманітну інформацію про співрозмовників: їх рівень культури, мовної майстерності, психоемоційні стани та індивідуально-особистісні властивості, що робить невербальне спілкування важливим аспектом імпліцитної діагностики особистості.

Невербальна комунікація є культурно-історичним та психологічним феноменом внутрішньоособистісної природи, що розкриває різні аспекти розвитку і становлення особистості, і дає уявлення не тільки про звичні для неї психічні стани, стійкі особистісні властивості, цінності і чесноти, етичні норми, а й слугує засобом об’єктивізації, одним із шляхів глибинного пізнання людини. Кінетичний аспект мовлення розвивається й вдосконалюється у конкретному соціальному і культурному середовищі, і відбиває його особливості. І хоча невербальні засоби комунікації відіграють надзвичайно велику роль у людському спілкуванні, немає жодних сумнівів у тому, що без впливу вже існуючої високорозвиненої культури і тісно пов’язаного з нею мовлення, мова за допомогою жестів не змогла б стати тим, чим вона є зараз.

Актуальність вивчення невербального спілкування на сучасному етапі розвитку психології, основним завданням якого є зближення предмета психології з її об’єктом, зумовлена все зростаючим інтересом дослідників до пошуку методів імпліцитної діагностики стійких особистісних властивостей, здібностей, психофізіологічних станів та інших феноменів. Як зазначалося у теоретичному огляді, у психології невербальний аспект комунікації тривалий час вивчався у зв’язку з різними емоційними станами (зокрема, емоційною напругою, тривогою тощо), у зв’язку з гендерними та віковими відмінностями, у кроскультурному аспекті, у контексті міжособистісних ділових відносин, а також у рамках клінічної психології (дослідження алекситемії, емоційної тупості). В окремий напрям виокремились дослідження детекції обману у юридичній психології. Останнім часом у зв’язку з розвитком теорії множинності проявів інтелекту набуває актуальності проблема вивчення зв’язку невербальних засобів спілкування, зокрема жестів, з когнітивними стилями. Висувається гіпотеза, що існує закономірний зв’язок між рівнем розвитку невербального інтелекту та інтенсивністю використання людиною в процесі спілкування різних видів жестів (Хостеттер, Алібалі 2007, Сасенберг, Меер 2008). Зазначений напрямок досліджень вважається актуальним ще й з точки зору того, що невербальне спілкування розглядають і як проблему індивідуально-психологічних відмінностей суб’єктів [60], для успішного

вирішення якої заміна *експліцитних* методів дослідження особистості імпліцитними є особливо актуальною.

4.4.3. *Методологічне обґрунтування підходу до цілісної, інтегрованої імпліцитної діагностики особистості за ознаками невербального спілкування*

Хоча наукове оцінювання індивідуально-психологічних особливостей людини все більше дистанціювалось у період розвитку психології як класичної науки від інтуїтивного життєвого її розуміння, одним із аспектів якого є інтерпретація змісту невербальних особливостей спілкування людини як таких, що відбивають певні стійкі характеристики особистості, на сучасному постнекласичному етапі розвитку психології увагу дослідників знову привернули до себе невербальні засоби спілкування не тільки для вивчення тих закономірностей функціонування людини, що вже стали традиційними для досліджень з орієнтацією на невербальні аспекти спілкування: розпізнавання психоемоційних станів людини, детекції обману, діагностики патологічних відхилень у розвитку мисленнєво-мовленнєвих психічних функцій, а й для визначення стійких індивідуально-психологічних і особистісних властивостей. Це цілком зрозуміло, адже, як правомірно стверджують автори останньої монографії з проблем теорії і методології психології [20], методологічні «розломи» сучасної психології значною мірою зумовлені зміною співвіднесення гуманітарної і природничо-наукової традицій, що давно вже суперничають у ній.

Обґрунтування вибору інтегральних психічних утворень і вірогідності їх віддзеркалення у невербальному спілкуванні

Враховуючи результати представленого нами у першому розділі даної монографії огляду підходів до діагностики стійких особистісних властивостей із спиранням на ознаки *невербального спілкування*, ми дійшли висновку, що спроби реалізації *диференційованого підходу* до діагностики окремих диспозиційних рис мають обмежені можливості реалізації. У літературі з проблеми згадуються лише дані про зв'язок загальної кількості використання жестів різних типів з екстраверсією і доброзичливістю, а жестів типу самоадапторів та маніпуляторів – з тривожністю. Останній тип зв'язку можна пояснити переважанням у осіб з високим рівнем тривожності схильності до переживання невірноважених психофізіологічних станів, під впливом яких, як встановлено, збільшується тенденція до появи так званих аутистичних жестів.

Як відомо, сучасний напрямок досліджень у галузі психології особистості характеризується зміною *предмету* психологічних досліджень, яким стає цілісна особистість як інтегративне утворення, діагностика рівня сформованості якого потребує пошуку інтегративних показників, що відбивають синтез особистісних змістів.

У вітчизняній психології традиційним напрямом наукових психологічних досліджень став пошук механізмів регуляції людської поведінки у сфері її суб'єктивних особистісних ставлень до світу, інших людей і самої себе.

Обраний підхід до визначення особливостей невербального спілкування, спирається, у першу чергу, на аналіз виокремлених інтегративних диспозицій. При цьому між окремими «структурними одиницями аналізу» особистості, її цілісною структурою та особливостями невербального спілкування очікується поява узгоджених єдиноспрямованих ознак змін. Лише у такому випадку невербальне спілкування можна буде розглядати як засіб імпліцитної діагностики особистості в цілому.

Досить важливим на сучасному етапі психологічного знання є визнання важливості дослідження психічної цілісності індивіда. У будь-якому психічному факті в той чи іншій мірі присутній зв'язок душевних потенцій, які утворюють первинну внутрішню сутність індивіда (самість) [10]. Психічне життя є потенційованою єдністю вихідних можливостей. Психічні явища, які реалізуються у життєвому процесі, стають відносно взаємопов'язаними, набувають стійкі функціональні риси. Функціональна інваріативність психічної динаміки надає конкретність, особисту змістовність єдності первинних потенцій психіки.

Вихід душевних потенцій з латентного стану, їх постійний прояв у множинності взаємопов'язаних психічних подій призводить до сформованості у носія психіки внутрішнього якісного ядра, який становить активний детермінант психічного життя. Психічне ціле утримується особливими силами, які надходять від індивіда, який існує та діє. До цих сил відносяться: загальне тілесне самовідчуття, емоційно-оцінний інтеграл подій, що відбуваються, свідоме упорядкування, концентровані емоційні переживання тощо. Свідома активність у формах самосвідомості, самопізнання, рефлексії являє собою цілісноформуючим фактором і самого психічного життя, і його носія.

Розвиток психоаналітичних уявлень про природу і функціонування психічного, як стверджують фахівці у галузі психодіагностики, зумовив появу клінічних підходів у психодіагностиці, характерними рисами яких, на відміну від стандартизованого тестового методу діагностики особистості, стали: 1) ситуативність; 2) багатоаспектність (використання різноманітних джерел інформації про особистість з акцентом на біографічну інформацію, індивідуальну динаміку); 3) ідіографічність – висока увага до унікальних, притаманних даній особистості, характеристик; 4) індивідуалізація (неформалізований та нестандартизований) спосіб отримання і аналізу емпіричної інформації; 5) інтерактивність (активна взаємодія психолога з досліджуваним); 6) «інтуїтивність» – домінуюче навантаження при отриманні інформації та її інтерпретації не на стандартизовані процедури та усталені рекомендації щодо аналізу даних, а на професійну інтуїцію дослідника [15].

Це створило умови для розвитку проєктивних методів дослідження особистості, які пов'язані з неформалізованими процедурами *реконструкції суб'єктивного життєвого досвіду* на основі отриманої від суб'єкта графічної або вербальної інформації.

У відповідності з відомою класифікацією психодіагностичних процедур, запропонованою Л.Ф. Бурлачуком, поряд з «об'єктивним підходом» до діагностики (різноманітні тести); суб'єктивним (опитувальники, методики суб'єктивного шкалування), широко розповсюдженим є і проєктивні методи діагностики, що включають конститутивні, конструктивні, інтерпретативні, катартичні, експресивні, імпресивні, адитивні, рефрактивні методики.

Саме у межах останнього підходу можна розглядати і методики *невербальної* діагностики стійких властивостей особистості, сфера застосування яких, проте, як відмічалось раніше, поки ще обмежена переважно діагностикою станів людини, а не стійких особистісних властивостей. Останнє зумовлено тим, що інтегровані теоретичні підходи до дослідження цілісної особистості почали активно розвиватись переважно на сучасному постнекласичному етапі розвитку психології. Психологічно проникливе висловлювання В. П. Зінченка: «Личность невозможно измерить, её надо подсмотреть», – націлює психологів на ідентифікацію тих аспектів функціонування особистості, «подсмотрев» які можна поставити той чи інший діагноз і зробити прогноз відносно стійких особистісних диспозицій і їх вірогідного впливу на поведінку, переживання, ставлення людини до світу. Розв'язання даної

задачі відкриває цікаві перспективи теоретичних досліджень, пов'язаних із визначенням певних узагальнених форм прояву специфічних ознак цілісної особистості.

Сприятливі умови для вирішення цих задач виникли завдяки включенню у число актуальних проблем сучасної діагностики її *гуманізації*. Гуманізацію пов'язують зі зміною системи діагностичних пріоритетів та поступовим оформленням нового підходу, який, як підкреслюють сучасні дослідники проблеми [29], слідом за К. Роджерсом [30], можна назвати клієнтцентрованим.

У межах даного підходу основну мету психологічної діагностики особистості пов'язують із виявленням так званого гіперкомпенсаторного фонду особистості (Л. С. Виготський [6], О. Б. Орлов [26]), тобто її «сильних» позитивних сторін, що відкриває шляхи для гармонійного розвитку особистості (Г. О. Балл [4], Т. С. Яценко, Н. П. Чепелєв, Т. М. Титаренко, П. В. Лушин та інші).

Як підкреслює, зокрема Т. С. Яценко, це є важливою задачею у контексті підготовки фахівця у галузі практичної психології, особистість якого необхідно «відкорегувати» в процесі навчання. У зв'язку з цим деякі дослідники, наприклад, О. Б. Орлов [26], пропонують ввести у широкий науковий обіг поряд із запропонованим у 1929 році О. Р. Лурія поняттям «внутрішня картина хвороби» і термін «внутрішня картина здоров'я».

Навіть на початку ХХІ сторіччя психологія особистості так і не вийшла з-під впливу поглядів на психічні феномени крізь призму бінарних опозицій, які на сучасному етапі розвитку психологічного знання вже вичерпали себе. Йдеться про опозиції: біологічне – соціальне, свобода – детермінізм, особистість – ситуація, гуманітарне – природознавче, вроджене – набуте, ситуативне – стале [9].

Частково їх вичерпаність пов'язана з тим, як стверджують дослідники [13; 14], що емпірична психологія особистості упродовж ХХ століття у багатьох випадках базувалась на структурному підході до дослідження особистості, згідно з яким характер функціонування людини у різних ситуаціях зумовлюється набором деконтекстуалізованих стійких рис, що відбивають диспозиції та темпераментальні ознаки. Це – основне підґрунтя так званого «першого погляду» на причини поведінки, як його назвав Х. Хекхаузен (2003). Залежність поведінки людини від особливостей ситуацій, у які вона потрапляє в процесі життєдіяльності, від середовища, що її оточує, – Х. Хекхаузен описав як «другий погляд» на закономірності поведінки людини. «Третій погляд», у парадигмі якого психологія розвивається зараз, розширює уявлення про складну взаємозалежність особистості і ситуації.

Спроби розкрити цю взаємозалежність пов'язують з ідеями, що виникли у другій половині ХХ ст., а саме: з положенням системного підходу до дослідження особистості (В. С. Мерлін, 1986, В. Франкл, 1990), еволюціонізму (В. Г. Немировський, 1987, Г. Вайлант, 2002), гуманітарного погляду на людину (Д. О. Леонт'єв, 2006, О. М. Улановський, 2009), з ідеєю екзистенціального світосприйняття (Д. О. Леонт'єв, 2007), з уявленням про свідомість як основу психологічного функціонування особливого роду, що не зводиться до дії закономірних автоматизмів, які вивчались традиційною психологією (Л. С. Виготський, 1983). Вищезазначені та інші нові ідеї сприяють радикальному переосмисленню змісту поняття особистості у психології та стратегій й орієнтирів її дослідження.

Як зауважував Х. Хекхаузен, існує ще й «четвертий погляд» на причини тієї чи іншої поведінки людини, що відбиває її погляд на зовнішню ситуацію як простір «*не стимулів, а можливостей*» (Хекхаузен, 2003). Саме з введенням у лексикон психології особистості *категорії можливого* пов'язують вихід психології на новий рівень розуміння особистісної

цілісності. Значущість категорії *можливого* підкреслювали у свій час різні психологи та філософи. У числі перших, хто ввів цю категорію у науковий обіг, були Ф. Ніцше і У. Джемс. Пізніше зазначеній проблемі приділяли увагу Ж.-П. Сартр, В. Франкл, М. Босс, С. Мадді, Х. Хекхаузен, М. Чиксентмихайї; серед російськомовних авторів ця категорія розглядалася М. К. Мамардашвілі, О. М. Лобоком, А. А. Брудним, Г. В. Іванченко. Проте практично єдиним автором, у якого ця ідея виявилася опрацьованою послідовно та завершено, як стверджує Д. О. Леонт'єв, є М. Н. Епштейн. В його «Філософії можливого» вводиться логічне модальне визначення «можливого» – як такого, «що може бути», хоча й не обов'язково має статися, на відміну від «необхідного», як того, «що не може не бути». У термінах модальної логіки М. Н. Епштейна, якщо говорити про такі феномени як добро, любов, свобода, думка, – некоректним є розглядати неможливе, тому що воно трапляється, проте воно не є необхідними, за ним немає закономірностей, які б його породжували. З цим пов'язана перша теза нового підходу до розуміння психології особистості, розглянута Д. О. Леонт'євим. На його думку, у предметну галузь психології, зокрема психології особистості, повинна входити особлива група феноменів, що відносяться до сфери «можливого», які не породжуються причинно-наслідковими закономірностями. Співвідношення природничо-наукової та гуманітарної парадигм розуміння людини визначається тим, що природничо-наукова психологія вивчає людину як істоту, поведінка якої зумовлена, як складний автомат, а психологічні феномени – у тих аспектах, у яких вони виступають як «необхідні», тобто такі, що породжуються причинно-наслідковими закономірностями, як те, чого «не може не бути». Гуманітарна, або, як останнім часом часто говорять, «некласична» психологія вивчає їх у тих аспектах, в яких вони виступають як не детерміновані, «можливі» [20].

Важливим для обґрунтування методології дослідження, представленого у монографії, є теза, що вводить *ієрархічні відношення* між сферою необхідного в людині та сферою можливого. Кілька років тому Д. О. Леонт'єв (2001) запропонував метафоричний образ «пунктирної людини»; людина не всю свою життєву траєкторію проходить на одному й тому ж рівні реалізації особистісного потенціалу. Схожа ідея була запропонована філософом Ф. В. Лазаревим у його «інтервальному підході», що визнає існування множинності індивідуальних перспектив розвитку людини як особистості.

Теза про те, що у житті людини, крім необхідного, існує сфера можливого, вводить у життя людини виміри самодетермінації та автономії, які є необхідними людині, щоб орієнтувати поведінку у просторі можливого. Саме наявність простору можливого передбачає перспективу перетворення можливого у дійсне за допомогою самодетермінованого вибору суб'єкта.

У реалізації можливого важливу роль відіграє рефлексивна свідомість, завдяки якій людина усвідомлює не тільки оточуючий світ, але й «Я» суб'єкта: змістовно наповнений образ «Я» та «Я» як внутрішній центр, як єдину точку відліку, звідки може брати початок автономна активність.

У межах нового підходу до розуміння особистості ряд авторів (Д. Б. Богоявленська, Д. О. Леонт'єв, Є. Ю. Мандрикова, А. М. Ільченко, У. П. Косова та ін.) відмічають той факт, що емпіричним індикатором дії у полі можливого, а не необхідного, є неспровокований вихід за рамки заданої ситуації.

Сходження до більш складних та досконалих форм людської життєдіяльності та психологічних процесів характеризується появою у людини цілісної стійкої диспозиції

поводитись у певний спосіб у достатньо широкому колі функціонально еквівалентних ситуацій.

Можна погодитись із думкою Д. О. Леонтєва, М. Н. Епштейна та інших, що признання психологічної реальності та значущості категорії можливого переносить нас із ясного та чітко структурованого світу у світ, де панує невизначеність, і вміння впоратися з викликами цього світу виступає запорукою адаптації та ефективного функціонування у змінюваних умовах життєдіяльності.

Найбільш складним аспектом у ланці проблем розпізнавання динаміки втілення *можливостей* у дійсність, є визначення цілісних показників появи відповідних змін у свідомості людини. Гуманітарна психологія, що вивчає численні світи смислів, можливостей, які відкриваються перед людиною крізь рефлексивну свідомість, змикається з екзистенційною психологією, у центрі якої знаходиться самодетермінуюче рішення та дія. Можливості ніколи не втілюються у дійсність самі, це відбувається тільки через діяльність суб'єкта, який сприймає їх як можливість для себе. Суб'єкт бере на себе відповідальність за реалізацію даної можливості, внутрішнє зобов'язання перед самим собою докладати зусилля для її реалізації. Це процес втілення можливості у дію, у ході якого відбувається трансформація: можливе – цінне (усвідомлене) – належне – мета – дія.

Стислий огляд контурів психології можливого, які узагальнюють основні позиції антропологічної моделі дослідження особистості, дозволяють обґрунтувати важливість вивчення всього різноманіття засобів спілкування, якими користується людина, і розкрити через їх специфіку певні цілісні ознаки особистісної спрямованості.

Таким чином, наведений у даному підрозділі стислий огляд ключових орієнтирів дослідження психології особистості дає змогу узагальнити контури нового розуміння особистості, яке є адекватним задачам та запитам сьогодення і дозволяє вивести психологію особистості на новий рівень усвідомлення її предмету, сфери компетентності, методологічних та теоретичних орієнтирів, методологічних та прикладних можливостей.

Введення категорії *можливого* як однієї з ключових категорій персонології дозволяє побачити взаємозв'язок природничонаукової та гуманістичної парадигм у людинознавстві, по-новому концептуалізувати співвідношення традиційної та екзистенціальної психології, адаптивності та самореалізації, несвідомого та свідомого функціонування, детермінованості та самодетермінації, свободи та долі.

У зв'язку з появою категорії можливого у дослідженні особистості набуває актуальності вивчення ознак наявності у людини *потенціалу* особистісного розвитку. Потенція на відміну від можливості – це можливість, що володіє одночасно силою задля свого існування.

В. Г. Асєєв припускає, що умовою розвитку особистості виступає наявність невикористаної резервної зони функціональних можливостей, які потенційно містять у собі джерела розвитку особистості. Поняття «психологічний ресурс особистості», або «особистісний ресурс», який являє собою невичерпне джерело творчої наснаги, внутрішньої мотивації, сил та енергії особистості, є досить популярним у сучасній практичній психології.

В. А. Петровський на матеріалі експериментального аналізу «безкорисливого ризику» вводить уявлення про «надситуативну активність» як здатність особистості вийти за межі ситуації, як джерело зародження нової діяльності. Та активність, яка включає в себе *ініціативність* і *відповідальність*, робить людину суб'єктом свого життєвого шляху та особистісного саморозвитку [20].

Заслуговує на увагу думка, висловлена Б. Г. Ананьєвим, про те, що особистість не є окремою (саморегульованою) системою, не є одиничним елементом суспільства, а виступає як *суспільний індивід*, що реалізує певну сукупність суспільних функцій. «Кожна із цих функцій здійснюється шляхом своєрідної суспільної поведінки, будується у вигляді певних процедур поведінки, зумовлюється їх мотивацією» [20].

Здається вірогідним у цьому світлі, що вивчення особливостей комунікативної поведінки людини містить невичерпний резерв інформації щодо самосприйняття людиною власного особистісного потенціалу.

У пошуках форм прояву особистісного потенціалу людини ми звернулись до концепції В. М. М'ясищева, центральною категорією якої є *відношення* людини до світу. Саме різноманітні зв'язки людини з навколишнім світом визначають інтеграційну структуру особистості, її внутрішній світ. У свою чергу, сформовані стійкі особистісні властивості регулюють обсяг і рівень активності людини, її соціальних контактів, що утворюють середовище розвитку. При цьому відбувається взаємозумовленість двох інтегративних структур – самої особистості і соціального оточення. Цей постулат підтверджує і думка Г. Салівана про те, що кожна людина має стільки особистостей, скільки у неї міжособистісних відносин. У міжособистісних відносинах особистість формує, створює саму себе. Необхідно наголосити на тому, що, визначаючи особистість як систему відносин, В. М. М'ясищев постулював як центральне особистісне утворення («ядро») індивідуальну цілісну систему суб'єктивно-оцінних ставлень людини до дійсності, що є інтеріоризованим буттям її зовнішніх соціальних зв'язків в умовах найближчого оточення. Відносини особистості мають вибірковий характер і є її інтегральною характеристикою. Зміст відносинам особистості задає об'єктивна дійсність, а суб'єктивними їх робить система афективних, смислових переживань особистості у зв'язку зі сприйнятою дійсністю. Зміна відносин пов'язана з динамікою об'єктивної життєдіяльності особистості та, у свою чергу, емоційне забарвлення, переживання ціннісно-смислового ставлення особистості до події, життєвих обставин, прагнень детермінує, регулює та спрямовує її активність, виступаючи механізмом детермінації та рушійною силою самоактивності і саморозвитку.

Поняття *ставлення* особистості є близьким як методологічно, так і за змістом до поняття *соціальної настанови*. Д. М. Узнадзе одним із перших звернув увагу на специфічну форму взаємодії індивіда і дійсності. Як він зауважував, за одночасної наявності потреби і відповідного середовища в індивіда створюється готовність, настанова на активність, що суттєво впливає на його подальшу поведінку. Ця настанова розуміється як неусвідомлюваний стан, який передує певній діяльності та визначає її здійснення.

Разом із неусвідомленим психічним ставленням до дійсності людина характеризується й усвідомленим ставленням до неї, що дозволяє розглядати середовище як цілісну систему можливостей. Тобто на активність суб'єкта, що має свідомість, реально впливають очікувані і можливі події, що, поза сумнівом, ускладнює систему регуляції її активної поведінки. Крім того, свідоме ставлення до дійсності пов'язане з умовами, структурою та змістом самого середовища. Це середовище доповнюється соціальною системою відносин і взаємовідносин. Людина їх передбачає і орієнтується на них у своїй поведінці, що також включається в систему чинників, які регулюють її поведінку, ставлення до себе і світу.

Соціальна настанова, як відомо, реалізується в процесі взаємодії людей. Її суб'єктивним чинником є соціальні потреби, потреба вираження особистісно-ціннісного смислу і «психологічний автопортрет» – уявлення людини про те, яка вона є.

В. Ядов логічно упорядкував конструкти, що пояснюють вибірковість поведінки особистості (диспозиційну структуру особистості). Ним були виділені три рівні регуляції поведінки: 1) фіксована настанова (переконавання або соціальні вірування); 2) аттитюди; 3) ціннісні орієнтації.

Переконавання або соціальні вірування (когнітивна основа системи) – це усвідомлювані уявлення людини про саму себе і навколишній світ. Ці переконавання типологізуються від найбільш стійких до легкозмінювальних (М. Рокіч). Групи переконавань поєднуються між собою і організуються навколо об'єкта, який потрапив у фокус, зумовлюючи певну поведінку людини.

У західній психології найбільш продуктивним і поширеним поняттям, що позначає систему суб'єктивних відхилень людини та регулює реальну поведінку в даній конкретній ситуації, стало поняття «*аттитюд*» (attitude), що передбачає суб'єктивний або розумовий стан готовності до дії. Аттитюд – це стан свідомості і нервової системи, що виражає готовність до реакції, на основі попереднього досвіду і здійснює спрямовувальний динамічний вплив на поведінку людини. Таке розуміння концепта «аттитюд» (синонімічного ставленню) дає підстави висувати гіпотезу, що саме у ставленні людини до світу, а також до себе і до оточуючих, у тому числі, можна шукати цілісне відбиття й усвідомлення людиною її власних можливостей, відчуття себе суб'єктом саморозвитку і готовність до реалізації власного потенціалу як соціального індивіда.

У сучасній зарубіжній психології існує два напрями в розумінні явища соціально-психологічної настанови – аттитюду. Перша лінія, індивідуально-психологічна, вивчає явища соціальної настанови як чинника індивідуальної поведінки, аналізує внутрішні і зовнішні підстави її виникнення і зміни (М. Рокіч, М. Фішбейн). Друга лінія дослідження – соціально-психологічна – аналізує соціально-психологічні механізми і чинники, пов'язана інтеракціоністською орієнтацією, що характеризується дослідженням соціально-психологічних механізмів і чинників, які регулюють процес виникнення і зміни соціальних настанов особистості, а також ролі цих феноменів у соціальних, групових процесах (Т. Бауер, Дж. Мід, Н. Ньюкомб).

Як підкреслюють дослідники, кожна особистість прагне підтримувати і за можливості підсилювати те поняття «Я», яке дозволяє зберігати цілісний позитивний образ себе. Цінність є стійким уявленням про те, що певний спосіб поведінки (інструментальна цінність) або мета-стан (термінальна цінність) існування є особистісно або соціально важливішим порівняно з іншим способом поведінки або мета-станом. Найважливішим механізмом, що регулює цілісність поняття «Я» і спрямовує поведінку, є поряд з аттитюдом, цінності особистості. Саме вони детермінують як самі аттитюди, так і поведінку людини загалом [20].

Людина, маючи у своєму розпорядженні символічні засоби, насамперед мову, тлумачить, пояснює для себе зовнішні впливи і потім взаємодіє із ситуацією в її символічному розумінні. З цієї точки зору соціальна настанова – дефініція ситуації, тобто деяке символічне визначення. Нова реальність конструюється суб'єктом на основі «буденної реальності» з урахуванням характеристик і вимог останньої, але значно більшою мірою результат взаємодії людини і ситуації залежить від смислу і значення, яких вона надає сприйнятій реальності.

Безсумнівно, знання людини, інтерпретація нею ситуації, об'єднання нової та старої інформації впливають на її реальну поведінку. Однак знання, система уявлень не існують у людині як самостійна, ізольована від решти сфер психічного життя регульована сила. Зі

світом взаємодіє *цілісний* суб'єкт як носій певного знання, гармонійно пов'язаний у його усвідомлюваному і неусвідомлюваному досвіді із цілями, намірами, смислами і афектами. І для того, щоб адекватно пояснити регуляцію поведінки, мати можливість впливати і формувати поведінку, необхідно брати до уваги не тільки деякі об'єктивні характеристики навколишнього світу, контекст соціальних зв'язків, але і типологічні особливості, систему цінностей, узагальнений життєвий досвід людини, її настанови і самонастанови. Так, ставлення індивіда до власних якостей і форм поведінки формує комплекси компенсаторних, захисних та інших властивостей. Вони поступово стають функціонально автономними і починають визначати типи та рівні особистісного функціонування людини (стиль життя), яке не завжди є поступово прогресивним, а частіше нерівномірним і ускладненим.

У будь-якому випадку здорова людина прагне до особистісного зростання: ортогенез особистості (тобто рух від позитивного до ще більш кращого) є, як підкреслюють сучасні провідні дослідники генезу особистості (С. Д. Максименко [14]), еволюційно доцільним.

У зарубіжній психотерапевтичній практиці напрацьовані підходи до осмислення феноменів особистісного зростання та позитивного ставлення людини до себе, інших людей та світу. Психотерапія містить необхідний матеріал для виокремлення провідних детермінант розвитку особистості та встановлення критеріїв «здоров'я» особистості, а також має узагальнений досвід визначення труднощів, бар'єрів позитивного саморозвитку, особистісного зростання та шляхів їх подолання.

З погляду психоаналізу, особистісне зростання здійснюється за рахунок вивільнення раніше недоступного неусвідомленого матеріалу. З. Фрейд вважав, що, якщо цей матеріал стає доступним для свідомості, то енергія вивільняється і може бути використана «Его» на більш здорові цілі, зменшуючі тим самим саморуйнівні тенденції.

Аналіз літератури з проблеми особистісного потенціалу, становлення суб'єкта саморозвитку дозволив нам сформулювати припущення, що за характеристиками комунікативної поведінки можна спробувати розпізнати притаманність людині настанови на самовдосконалення, саморозвиток особистості, наявність у людини позитивного чи, навпаки, негативного *ставлення* до світу, оточуючих, себе.

У цьому контексті слухним ми вважаємо зауваження Л. С. Виготського, який зазначав, що розвиток особистості розглядається через становлення, зростання психологічних функціональних систем, ментальних утворень, артефактів, домінант, акцентуацій, новоутворень тощо [6].

Як підкреслюють сучасні дослідники психології особистості [14, 20], структура особистості є *суперечливою* відносно фактору стабільності: з одного боку, вона є стабільною і сталою (включає в себе однакові компоненти, що робить поведінку прогнозованою), але, водночас, і плинною, змінною, ніколи до кінця не завершеною.

У межах культурно-історичної теорії Л. С. Виготського [6] стверджується, що структура особистості людини змінюється не тільки в процесі онтогенезу, але й у середині етапів, визначаючи індивідуальний стиль і відбиваючи специфіку життєвого шляху людини. Отже, цілком обґрунтованим здається припущення, що разом зі змінами, які відбуваються в людині, тобто формуванням певних особистісних рис та диспозиційних утворень, можна очікувати і прояв певних змін у поведінці особистості. С. Л. Рубінштейн вказував на недопустимість нехтування структурними аспектами особистості [31]. Особистість, як зазначив автор, «визначається своїм *ставленням* до оточуючого світу, до суспільного оточення, до інших людей». Це ставлення відбиває зв'язки між внутрішніми складовими

психіки, в тому числі і неусвідомленими, завдяки чому у межах психології особистості вивчаються всі ці утворення у їх взаємозв'язку. С. Л. Рубінштейн наголошував, що у процесі вивчення закономірностей функціонування особистості як цілісності, «не можна ігнорувати динаміку відношень між різними утвореннями особистості при розгляді психічних процесів так само, як не можна її розчиняти в цій динаміці відношень, виключивши статику відносно сталих властивостей» [28].

Як підкреслюють С. Д. Максименко зі співавторами [14], дійсно, структура особистості – та, в якій втілена логіка самого об'єкта, повинна ще бути встановленою у результаті емпіричних і теоретичних досліджень. Цілісність являє собою, перш за все, узгоджену та гармонізовану систему окремих частин, які, власне, і утворюють її, тобто цілісність передбачає певну структуру, що може виступати предметом психологічного дослідження.

Аналіз численних як вітчизняних, так і зарубіжних теорій особистості засвідчує наявність значного різноманіття поглядів вчених на проблему структури особистості: від практично повної відмови дослідників розглядати це питання (К. Роджерс, А. Маслоу – у зарубіжній психології та представники теорії діяльності – у вітчизняній) до ретельних і скрупульозних спроб визначення структури особистості, які, як підкреслюють дослідники проблеми [12; 14], відображають скоріше логіку авторів, а не логіку самого об'єкта вивчення (Б. Ананьєв, К. Ковальов, С. Рубінштейн [28], З. Фрейд, Р. Кеттел, Г. Олпорт та інші).

Багато хто з дослідників, як відомо, розглядали структуру особистості як набір рис (Г. Олпорт, Р. Кеттел, Г. Ю. Айзенк, П. Коста, Р. Маккрей та багато ін.). С. Л. Рубінштейн зауважував, що риси характеру – це ті суттєві властивості людини, з яких у певній визначеній логіці і внутрішній послідовності витікає *єдина лінія поведінки*, одні вчинки.

Як зазначають інші дослідники, рису характеру можна розглядати як втілений тривалий стан особистості. Уявляється, що будь-яка риса (якої б сфери психічного вона не стосувалася) в тій чи іншій мірі є втіленням звичного і тривалого стану людини. Звичайно, тут також є зворотній зв'язок: риси характеру і властивості особистості багато в чому визначають, *які стани і як саме* буде переживати людина. Переживання репрезентує суб'єктивні параметри стану, проте це не лише стан, – в ньому специфічно відображається і поєднується вся картина внутрішнього світу особистості.

Переживання належить до таких психологічних явищ, у яких в єдиному миттєвому акті зливаються всі складові особистості [10]. Отже, виникає цілісність, яка існує далі у такому вигляді і більше не розпадається. Навіть ті переживання, що перестали бути актуальними, як підкреслюють дослідники, зберігаються в такому ж цілісному вигляді, утворюючи *досвід* особистості.

Ф. Лерш зазначав, що коло переживань містить у собі чотири ланки: динамічно взаємозалежні «душевні процеси», а саме: 1) сприйняття світу і орієнтація в ньому, 2) потреби, «прагнення і бажання як друга ланка діалогу людини зі світом», 3) «емоції, інтегровані у загальний процес душевного життя», і 4) «діяльність, як відповідь людини в її діалозі зі світом» [10]. Для нас у контексті вивчення особистості у процесі спілкування важливим є те, що Ф. Лерш цим самим не обмежує світ особистості, він підкреслює, що цей чотирьохланковий циклічний процес психічного життя вмонтований у те, що саме по собі не є процесом, а саме у стани настрою, забарвлення яких пронизує всі переживання.

У концепції Ф. Лерша цікавим для завдань нашого дослідження є й положення про те, що центральну інтегруючу роль в існуванні особистості відіграє «діалог зі світом». Це підтверджується при аналізі моделі душевних «шарів», побудованих у його роботі. Так, стан

життєвості є стабільний, але він може набувати різного характеру – тривога, страх, життєрадісність, ентузіазм, натхнення. Ідея Ф. Лерша є дуже близькою до визначення ролі діалогу людини зі світом. Існування особистості, дійсно, являє собою її постійний зв'язок зі світом, і деякі автори припускають, що стан виникає саме в цій взаємодії. Тотальність, рухливість та змінюваність психічних станів визначаються загальною специфікою зв'язку людини зі світом. Цю специфіку, на наш погляд, може найбільш тонко відбити поняття «сполучальність», введене Г. С. Костюком. Сполучальність тлумачиться як напружена єдність самостійних самодостатніх одиниць, кожна з яких здатна до саморозвитку («людина» і «світ»). Вони можуть існувати тільки разом, але ніколи не зливаються, не стають єдиним, і це співіснування, якщо використовувати термінологію гештальт-терапії, являє собою складний, але нерозривний міцний контакт. Як підкреслював С. Л. Рубінштейн, людина не тільки протистоїть світу, але ще й знаходиться усередині нього [28]. А психічний стан виникає у неї у відповідь на взаємодію зі світом. На наш погляд, взаємодія людини зі світом досягає більш високого рівня сполучальності, що стимулює виникнення відповідного психічного стану людини, особливо завдяки тому, що особистість перебуває у взаємодії з іншими. Сполучальність з упорядкованим і розумно побудованим світом здатна породжувати у людини почуття високого рівня спокою, психологічного благополуччя та впевненості у перспективах подальшого життя.

Психічний стан являє собою концентроване й синтетичне відображення всіх психологічних особливостей особистості. Так, Л. В. Куліков зауважує: «У кожному стані так чи інакше відображене духовне, душевне (психічне) і тілесне буття людини». До цієї тези слід додати, що стани відображають не просто вказані явища, а їхній, так би мовити, індивідуальний варіант. Саме стан є дійсним індикатором індивідуальності. «У психічних станах виражаються індивідуальні властивості людини та особливості ситуацій, які часто викликають у людини нехарактерні для неї реакції» [10]. Так, у стані виражається весь світ особистості.

Отже, зазначені вище ідеї С. Д. Максименка, Ф. Лерша, Г. С. Костюка, С. Л. Рубінштейна привертають увагу саме завдяки наявності чіткої орієнтації їх концепцій на цілісність, тобто сприйняття особистості як інтегрованої, гармонічної системи, як ідеалу.

Загальноновизнаним є й той факт, що адекватне розуміння особистості можливе лише при усвідомленні *нескінченності* потягу психологічно здорової особистості до розвитку, вдосконалення і зростання, який ніколи не зупиняється. Це єдиноспрямований показник вектору існування життя на землі, тобто *ортогенез* [14]. Теорія ортогенезу не одноставно приймається в сучасній біології і майже не розглядається у сучасній психології. Проте, на перетині ХХ і ХХІ століть у психології виник і почав бурхливо розвиватись новий напрям досліджень особистості – так звана «позитивна» психологія, який базується на ідеї нескінченності руху людини до вдосконалення, саморозвитку, збагачення позитивного досвіду, до досягнення «автентичного щастя» [20].

Особистісні емоційно-оцінні (значеннєві) ставлення особистості до себе і навколишнього світу, ціннісно-сміслові утворення особистості, потреби та інтереси самоактуалізації, мотивація саморозвитку – всі ці утворення становлять психологічний предмет аналізу особистісного існування. Тому доцільним вважаємо розглядання важливості вищеперерахованих диспозиційних утворень, що є передумовами формування позитивної налаштованості особистості та сприяють формуванню *позитивного ставлення до оточуючих, до себе, до світу в цілому*.

Завданням даного підрозділу дослідження і є теоретичне обґрунтування інтегрованого підходу до дослідження особистості як цілісності у всьому різноманітті детермінуючих цю цілісність проявів та операціоналізація підходу до опосередкованого виявлення інформативних ознак цієї цілісності.

Зазначені дані змусили нас шукати *інтегровані* підходи до розпізнавання зв'язку невербальних засобів спілкування з властивостями особистості, які привели до формулювання гіпотези про можливість існування каузального зв'язку між рівнем сформованості в людини так званого «єдиного фактору особистості», який отримав назву «Великої одиниці» (за аналогією з «Великою п'ятіркою» особистісних факторів) та невербальним компонентом спілкування. Хоча теорія можливості існування єдиного фактору особистості була сформульована лише чотири роки тому (у 2008 році), вона швидко набула визнання і популярності серед фахівців у галузі теорії особистості, оскільки спирається на достатньо переконливе теоретичне припущення відносно «еволюційної доцільності» для людини бути одночасно й доброзичливою, й сумлінною, й відкритою новому досвіду, й екстравертованою, емоційно стійкою для того, щоб успішно самореалізуватися, підтримувати сприятливі стосунки з оточуючими, долати можливі життєві ускладнення й перешкоди.

Оскільки особистість являє собою цілісність, що включає в себе, як зазначав Л. С. Виготський, усі психічні (свідомі і несвідомі) складові [6], та не виступає їх простою сумою, а становить нову особливу якість – форму існування людини, особливу упорядкованість, новий синтез особистісних змістів.

На наш погляд, вищою формою синтезу особистісних змістів можна вважати зазначений вище новий психологічний конструкт – *єдиний фактор особистості*. Він не тільки операціоналізований у вигляді вищих рівнів прояву усіх структурних рис особистості, перевірених за допомогою практично всіх існуючих моделей особистості, а й зумовлює, як практично підтверджено, переживання людиною психологічного благополуччя, задоволеності життям і психічного здоров'я.

Автори новітньої однофакторної моделі особистості Д. Раштон та П. Ірвінг зазначають [65], що єдиний фактор особистості (General Factor of Personality, GFP) міститься на вершині ієрархічної структури особистості таким же чином, як і *загальний коефіцієнт розумових здібностей* «g» міститься на вершині пізнавальних здібностей.

Емпіричні та теоретичні дослідження, спрямовані на перевірку психологічної реальності ЄФО, базуються на припущенні відносно еволюційної доцільності виникнення і розвитку Єдиного особистісного фактору. Зокрема у дослідженні Д. Раштона із співавторами (Rushton, Bons and Hur, 2008) доведено, що при високих показниках рис Великої п'ятірки факторів і позитивних ознак темпераментальних характеристик, у людини проявляються ознаки емоційної стійкості, активності, товарищескості, а також альтруїзму та інших форм прояву просоціальної поведінки. Результати досліджень свідчать про те, що особи з високими показниками за ЄФО характеризуються як відкриті новому досвіду, сумлінні, екстравертовані, товариські, доброзичливі та емоційно стабільні.

Достовірність існування ЄФО було підтверджено із застосуванням численних опитувальників особистісних рис, зокрема Каліфорнійського психологічного опитувальника (the California Psychological Inventory), Особистісних шкал Компі (the Comrey Personality Scales), методики Багатовимірної оцінки патології особистості (the Dimensional Assessment of Personality Pathology), Шкали оцінки темпераменту (Емоційність, Активність,

Сором'язливість) (the EAS Temperament Scales), Особистісного опитувальника Айзенка EPQ (the Eysenck Personality Questionnaire), Методики дослідження темпераменту Гилфорда-Циммермана (the Guilford-Zimmerman Temperament Survey), Особистісного опитувальника НЕХАСО (the HEXACO Personality Inventory), Клінічного Багатоосьового Опитувальника Міллона (the Millon Clinical Multiaxial Inventory-III), Міннесотського багатоаспектного особистісного опитувальника (the Minnesota Multiphasic Personality Inventory-2), Багатоаспектного особистісного опитувальника (the Multidimensional Personality Questionnaire), Опитувальника діагностики особистості (the Personality Assessment Inventory), Методики дослідження особистості (the Personality Research Form), Опитувальника оцінки темпераменту та характеру (the Temperament and Character Inventory), різних версій Опитувальників діагностики диспозиційного емоційного інтелекту (the Trait Emotional Intelligence Questionnaire) (Erdle, Irwing, Rushton, & Park, 2010; Figueredo, Vasquez, Brumbach, & Schneider, 2004; Loehlin & Martin, 2011; Musek, 2007; Rushton & Irwing, 2008, 2009; Rushton et al., 2008, 2009; Schermer & Vernon, 2010; Veselka, Schermer, Petrides, & Vernon, 2009; Veselka et al., 2009).

Спираючись на вищезазначені новітні тенденції досліджень особистості, ми поставили задачу операціоналізувати конструкт «ЄФО» за вищими показниками п'яти глобальних особистісних рис (доброзичливість, сумлінність, відкритість досвіду, екстраверсія, емоційна стабільність), так і за ознаками особистісної зрілості, представленими характеристиками позитивного погляду на світ, толерантності, налаштованістю на саморозвиток і соціальну відповідальність, та *позитивних цінностей* і так званих «сильних» властивостей характеру.

Ми виходили при цьому з припущення, що зазначені вище характеристики особистості можуть надати достатньо повне уявлення про «інтегровану систему особистісних *смислів*», які роблять життєдіяльність особистості еволюційно сприятливою. У завдання дослідження при цьому входив пошук деякої узагальнюючої системи характеристик *невербального спілкування*, яка могла б слугувати операційною ознакою рівня сформованості в суб'єкта життєдіяльності ЄФО.

Обґрунтовуючи теоретичний підхід до дослідження невербального спілкування як засобу імпліцитної діагностики, ми розглядали невербальні засоби спілкування як вірогідний показник інтегративних особистісних диспозицій, що сформовані у структурі особистості.

Як підкреслював Л. С. Виготський, «особистість – це те, чим людина стає для самої себе з людини в собі, через те, чим вона стає для інших» [6], а оскільки особистість проявляється у спілкуванні і без спілкування її існування є немислимим, припущення відносно можливості імпліцитної діагностики єдиного фактору особистості засобами невербального спілкування здається правомірним.

На разі існує вже й великий масив емпіричних даних на користь того, що люди, які наближаються за диспозиційними рисами до характеристик «єдиного фактора особистості», досягають високих рівнів соціального і психологічного благополуччя, а також суб'єктивного задоволення життям, на підставі яких набувають високий рівень психологічного здоров'я.

Спираючись на ідеї Л. С. Виготського, який вказує на *системний характер* психологічного діагнозу, ми проаналізували у проведеному нами дослідженні вірогідність зв'язку певних узагальнених ознак невербального спілкування з притаманністю людині високого рівня сформованості єдиного фактору особистості.

Як відомо, системний характер психологічного діагнозу за Л. С. Виготським має *трьохрівневу структуру*. На *симптоматичному* рівні здійснюється констатація й опис

виявлення діагностичних ознак (симптомів) явища, характеристики якого діагностуються; на *етиологічному* рівні надається причинне пояснення виявлених симптомів шляхом їх описання та створення на цій основі *гіпотетичного конструкту*; на *типологічному* рівні здійснюється перехід від теоретичних узагальнень та описових конструктів до теорії особистості, яка служить основою для визначення місця та значення отриманих даних у *динамічній структурі особистості*.

Узагальнені рівні психологічного діагнозу, як підкреслює В. Ф. Моргун [11; 15], характеризують загальну логіку наукового пізнання об'єкта психодіагностики: від створення теоретичної моделі особистості досліджуваного, в якій конкретні особливості представлені у *цілісності* та сформульовані в поняттях, що розкривають її психологічну сутність, структуру і динаміку.

Основною змістовною особливістю психологічного діагнозу, як підкреслюють сучасні дослідники проблеми, є те, що в ньому повинні відобразитись суто *психологічні* змінні, котрі спричиняють ту чи іншу форму поведінки або діяльності досліджуваного [20].

Отже, розглянемо далі, у який спосіб можна ідентифікувати діагностичні ознаки особистості, у термінах яких її сутність можна розкрити цілісно, і які інтегральні особистісні утворення виокремлюють при дослідженні особистості провідні дослідники галузі.

У роботах автора багатовимірної концепції В. Ф. Моргуна [15] таким конструктом пропонується вважати *менталітет* особистості як своєрідне, унікально-неповторне *мислення* особистості, що забезпечує цілісність щодо її багатовимірності.

В. М. Панфьоровим виокремлено 12 видів інтегральних психічних утворень, що представляють усю структуру психічної організації людини, зокрема: креативне, регуляційне, інтегральне, мовленнєве, мнемічне, афективне, сенсомоторне, самосвідомість та ін. Уявлення про ці утворення дає індуктивно-аналітична модель психіки, що представлена С. Л. Рубінштейном [31].

У західній психології, як стверджує Є. В. Старовойтенко, можна прослідкувати дві основні методологічні лінії: 1) розглядання психічного «у собі» і спроба знайти в ньому його власні чинники активності, і 2) погляд на психіку як на функціональну здібність і якість особистості, яка виявляється кризь зв'язок внутрішнього і зовнішнього [31].

У розумінні Г. І. Челпанова, «світ внутрішній», «світ психічний» відбиває суб'єктивний аспект життя людини. Основним методом вивчення внутрішнього світу є самоспостереження звернення самого суб'єкта до індивідуального внутрішнього досвіду.

С. Л. Рубінштейн – засновник *онтологічного* психологічного напрямку – про предмет психології вважав людину спроможною знати і переживати «внутрішній» психічний зміст свого життя, бо вона є суб'єктом життєдіяльності і життєтворчості. Характеристики психіки він визначив у термінах: суб'єктність, реальність існування і функціонування, ідеальність її вищих форм, єдність свідомого і несвідомого планів психічної активності, приналежність психіки особистості як регулятивному і якісному початку індивідуального життя, «собитійність», тобто оцінка особистістю психічних явищ як значущих для себе, єдність мотиваційного, пізнавального, емоційного аспектів психічного життя.

Інтегральним психічним утворенням, яке включає в себе усі суттєві форми і властивості психіки, він вважав «ставлення до життя», що суб'єктивно пов'язує особистість із суспільними відносинами. Фактор «ставлення» зумовлює суттєву роль в індивідуальному житті самосвідомості і самопізнання, що надає життю рефлексивний і творчий характер.

Сучасні дослідники говорять про «кругову» каузальну детермінацію: внутрішнє детермінує зовнішнє, а зовнішнє – внутрішнє.

Провідним способом психологічного пізнання є метод «опосередкованого вивчення психічного життя» крізь розкриття його суттєвих об'єктивних зв'язків і його активних впливів на об'єктивний світ. Тобто це метод діалектичного дослідження «внутрішнє крізь зовнішнє, і зовнішнє крізь внутрішнє» [28].

О. М. Леонт'єв висунув гіпотезу, що «сутність психічного проявляється у структурі і змісті «образу світу», що втілює єдність відображення, регулювання і перетворення зовнішньої і внутрішньої реальності. Він підкреслював активну природу психічного, потенціал якої розкривається при онтогенетичному включенні індивіда в постійну розвиваючу зовнішню і внутрішню, суспільну і індивідуальну діяльність. Активність психіки розглядається при цьому як її спроможність опосередковувати життєві процеси, а форми психічного опосередкування вдосконалюються у життєвій динаміці, починаючи від сенсорних рівнів до рівнів змістових, мисленнєвих. Провідним методом пізнання психічного стає у даній концепції об'єктивний метод вивчення психіки і в *реальному житті*, і у співвідношенні з діяльністю.

Як стверджував у свій час Б. Г. Анан'єв, цілісне, інтегроване пізнання як суспільства у цілому, так і окремої людини є однією з найактуальніших задач комплексного людознавства.

Б. Г. Анан'єв присвятив свою діяльність традиційному для вітчизняної науки методу вивчення детермінації психічних явищ. Провідною він розглядав суспільну і соціальну детермінацію, під впливом якої «біологічний індивід» перетворюється на «суспільного індивіда», а способом виникнення внутрішнього соціального змісту особистості є «засвоєння», що здійснюється у сумісній діяльності і спілкуванні особистості з іншими людьми. Завдяки формуванню особистісного ставлення до досвіду інших, індивід стає *суб'єктом* суспільної детермінації і може активно опосередковувати численні соціальні впливи, які він відчуває. Отже, особистісна сутність психічного становить основний предмет психологічної науки.

Б. Ф. Ломов обґрунтував, що системні якості формуються на підґрунті реалізації психічних функцій у множинності об'єктивних зв'язків людини зі світом, іншими людьми, з пізнанням, з трудовою діяльністю, і, відповідно, підкреслював, що для психологічної сфери найбільш характерною є опосередкована, вірогіднісна, суб'єктивована і індивідуалізована детермінація, що розвивається до рівня самодетермінації.

Відомий український дослідник В. А. Роменець запропонував оригінальне вирішення проблеми пошуку тих «ланцюгів» психіки, в яких можна знайти відбиття особистісного потенціалу. Таким ланцюгом він вважав «вчинок», інтегруючий проблемну життєву ситуацію, мотивацію і вчинковий акт особистості. Є. В. Старовойтенко підкреслює, що в психології з'явився новий «основний об'єкт» – «індивідуальна особистість» або «індивідуальний суб'єкт». Сутнісне ядро психічного репрезентує суб'єктність, яка розглядається як системотвірний критерій оцінки розвитку особистості.

На підставі вищезазначеного можна констатувати, що в ознаках невербального спілкування можна знайти певне відбиття практично всіх особистісних утворень, які розкривають із точки зору розглянутих вище поглядів на зміст психічного провідних дослідників, сутнісний зміст феномену «особистість»: це і поняття «ставлення» до світу, до

оточуючих, до себе і до інших (С. Л. Рубінштейн); і поняття «менталітет» (В. Ф. Моргун), і конструкт «соціальний індивід» (Б. Г. Ананьєв) тощо.

Наведена нижче схема ілюструє характер тих зв'язків, які ми виокремили для емпіричної перевірки гіпотез дослідження (рисунок 4.4.5).

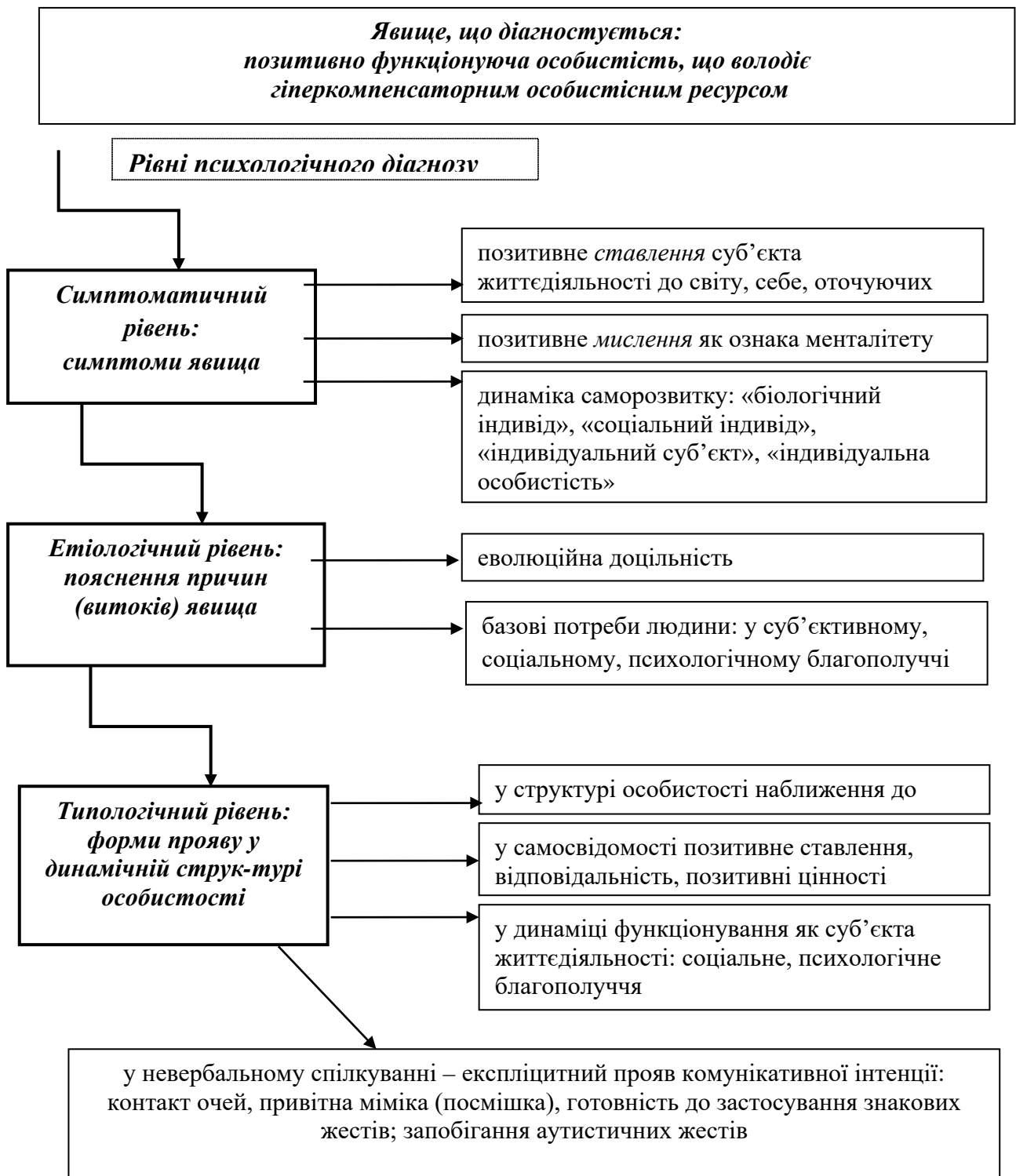

Рис. 4.4.5 Схема здійснення імпліцитної діагностики особистості за допомогою невербальних засобів спілкування (із спиранням на етапи психологічного діагнозу за Л. С. Виготським)

На першому етапі діагностичного дослідження на *симптоматичному* рівні ми виокремили такі ознаки ідентифікованих глибинних особистісних диспозицій, які можна цілісно діагностувати за допомогою невербальних засобів спілкування, як: а) «ставлення суб'єкта життєдіяльності до світу, оточуючих і до себе»; б) індивідуально-специфічний «менталітет» та в) конструкти «соціальний індивід» і «індивідуальний суб'єкт».

На *етіологічному* етапі ми операціоналізували поняття «*ставлення до світу, до оточуючих, до себе*» як *позитивне*, оскільки саме таке ставлення розкриває сутність особистості як вищого рівня розвитку людини, що є еволюційно доцільним і сприяє успішному вирішенню нею основних життєвих задач у досягненні суб'єктивного, психологічного та соціального благополуччя. Поняття «*менталітет*», яке автор багатовимірної концепції особистості В. Ф. Моргун трактує як «своєрідне, унікально-неповторне мислення особистості, що забезпечує цілісність щодо її багатовимірності» [15], ми співвіднесли з позитивним мисленням як провідним компонентом гіперкомпенсаторного потенціалу. Поняття «соціальний індивід» було операціоналізовано як передумова набуття гармонічності існування людини як соціальної істоти. На цій основі ми створили *гіпотетичний конструкт*, формою прояву якого обрали єдиний фактор особистості.

На *типологічному* рівні психодіагностичного дослідження було визначено корелят гіпотетичного конструкту на рівні ознак невербального компоненту спілкування, – «експліцитну комунікативну інтенцію». Формою прояву експліцитно вираженої комунікативної інтенції було обрано комбінацію мімічних ознак (посмішки, доброзичливого виразу обличчя, контакту очей) і готовність людини до застосування знакових жестів: ілюстративних жестів, жестів-емблем, афективних і піктографічних (зображувальних жестів), поява яких у спілкуванні свідчить про відкритість суб'єкта і налаштованість на забезпечення успішності досягнення мети комунікації. Відсутність ознак цієї інтенції розглядалась як прояв відсутності ознак ЄФО і, відповідно, про рівень сформованості особистості за гіпотезою. Про це можуть свідчити і аутистичні жести, як сигнали відчуття тривожності у ситуації спілкування.

Програма емпіричного дослідження передбачала формування вибірки, представників якої необхідно було розподілити на «полярні» кластери за ознаками стійких особистісних рис, що відповідають єдиному фактору особистості, властивостей характеру, що формуються під впливом позитивних цінностей, і ряду ознак особистісної зрілості та їх «наслідкових результатів» – суб'єктивного задоволення життям, психологічного і соціального благополуччя.

Отже, дослідження було організовано у вигляді квазіексперимента для двох нееквівалентних груп, сформованих методом кластерного аналізу (алгоритмом К – середніх). Критерієм нееквівалентності груп були обрані відмінності у рівнях сформованості: *структурних рис* особистості як глобальних, так і тріади темних рис (макіавелліанізм, нарцисизм та ознаки психопатичних проявів); *загальнолюдських цінностей* і відповідних їм «сильних» рис характеру та прогнозованими розбіжностями у рівнях прояву психологічного благополуччя, самооцінки, смисложиттєвих орієнтацій, задоволення життям, ознак позитивної та негативної афективності і рівнем соціальної відповідальності.

Очікувалось, що підтвердженням гіпотези дослідження буде наявність статистично значущих розбіжностей між у такий спосіб сформованими групами і за показниками *невербального спілкування* як залежної змінної, зокрема за кількістю так званих знакових жестів: ілюстративних (у тому числі емблем), афективних і піктографічних (зображуючих

жестів), що свідчать про відкритість суб'єкта спілкуванню, налаштованість на підтримування контакту, бажання успішно досягти мету комунікації.

Рівнями експліцитно вираженої «*комунікативної інтенції*». Остання розглядалась як форма відбиття налаштованості суб'єкта на підтримування контакту із співрозмовником заради досягнення мети комунікації.

Для того, щоб визначити важливу проблему даного дослідження, а саме: виявити індивідуальні особливості застосування невербальних засобів спілкування та їх зв'язок з індивідуально-психологічними відмінностями особистості, необхідно було знайти певні об'єктивні критерії крім, скажімо, тестів, самозвітів, при виконанні яких людина може стверджувати наявність чи відсутність у неї істинних переживань. У цьому зв'язку, розробляючи методологію дослідження особливостей невербального спілкування, ми звернулись не тільки до традиційних (експліцитних) методів діагностики, а й до вибору таких психодіагностичних засобів, застосування яких дозволило б опосередковано (імпліцитно) оцінити відбиття в індивідуальних особливостях невербальної поведінки типового для людини досвіду переживання тих чи інших психічних станів, який відбивається у невербальному спілкуванні.

Враховуючи ідеї М. М. Бахтіна, К. Роджерса [30] та інших дослідників відносно того, за допомогою яких засобів можна, на відміну від методів природничих наукових досліджень, забезпечити опосередковане вивчення поведінки особистості під час спілкування, ми дійшли висновку, що існують, принаймні, дві додаткові можливості: 1) вести змістовний розширений *діалог* із досліджуваним і із спіранням на аналіз наративів та продемонстрованого невербального репертуару робити висновки про те, яким невербальним засобам людина надає перевагу; і 2) аналізувати *продукти діяльності* (невербальні репрезентації та різноманіття обраних суб'єктом когнітивних стратегій та їх реалізації у ситуації невербального вираження змісту запропонованих спеціальною методикою вербальних понять).

Зі спіранням на аналіз ставлення суб'єкта життєдіяльності до світу (оточуючих і до себе), менталітету та з урахуванням характеристик, притаманних «соціальному індивіду», які проявлялися у емоційно забарвленому ставленні досліджуваного до предметних та абстрактних понять, соціальних явищ, які знаходили знакове відображення у індивідуальних творчих актах – різноманітті застосування засобів невербального спілкування (зокрема, різних типів жестикуляції, міміки), ми очікували знайти доступ до глибинних особистісних утворень, які можуть свідчити про наявність чи відсутність експліцитно вираженої «комунікативної інтенції» при спілкуванні як передумови успішної міжособистісної взаємодії.

Таким чином, ідентифікований у розглянутий вище спосіб підхід до перевірки можливості здійснення імпліцитної діагностики особистості за допомогою ознак невербального спілкування, дозволив конкретизувати завдання емпіричного дослідження і сформулювати їх у вигляді задачі з'ясування глибинного зв'язку між комплексом ознак *позитивності* ставлення суб'єкта до світу, себе, оточуючих і готовністю до реалізації *гіперкомпенсаторних* здібностей в умовах соціальної взаємодії як ознаки прояву високого рівня сформованості ЄФО, що забезпечує еволюційно доцільне прагнення людини до сприятливої взаємодії і спілкування та запобігання конфліктів.

Обґрунтування вибору методичного забезпечення дослідження можливості імпліцитної діагностики особистісних характеристик за показниками невербального спілкування

Керуючись принципом системності, сформульованим з урахуванням специфіки його застосування для визначення психічних явищ Б. Ф. Ломовим, кожне психічне явище доцільно аналізувати як єдність трьох взаємопов'язаних аспектів його вивчення, а саме: як форми відбиття образу ситуації, як функцію мозку та як регулятор поведінки. Такий підхід надає можливість шукати форми відбиття актуальних переживань людини у свідомості, діяльності та властивостях особистості [8]. Урахування такого розуміння принципу системності при дослідженні психічних феноменів передбачає вірогідність очікування позитивної оцінки образу ситуації, образу себе і образу партнерів зі спілкування людиною, налаштованою на успішну взаємодію і спілкування.

Наявність позитивного погляду на оточуючий світ, себе та інших, у свою чергу, зумовлює переважання в суб'єкта досвіду переживання рівноважних станів (у чому проявляється функція мозку) і відповідної успішної регуляції власної поведінки.

Досвід переживання людиною переважно рівноважних (користуючись терміном А. О. Прохорова) функціональних станів сприяє оптимальній регуляції діяльності і розвитку позитивних стійких особистісних властивостей. Можна очікувати, що в людини з позитивним ставленням до світу і переважанням рівноважних станів ознаки невербальної поведінки, які, як підкреслювалось у першому розділі монографії, адекватно відбивають зміни у психофізіологічному стані людини, будуть суттєво відрізнятися від ознак невербальної поведінки суб'єктів, схильних до переживання емоційно напружених станів.

Отже, ми вважаємо, що необхідно здійснювати емпіричне дослідження особистості комплексно, одночасно аналізуючи: а) набір образів себе, притаманних суб'єкту; б) окремих характеристик його комунікативної діяльності, а також в) конкретних особистісних характеристик та інтегративної диспозиції.

У світлі вищезазначеного для діагностики рівня сформованості інтегративної диспозиції – єдиного фактору особистості та підтвердження наявності зв'язку між ознаками невербальної поведінки та стійкими рисами особистості, позитивними цінностями, Темними рисами та результуючими змінними – ознаками оптимально функціонуючої особистості, було підбрано комплекс наступних методів.

Розглянуті у представленій монографії аспекти прояву рівня сформованості особистості як цілісної структури, що знайшли своє відображення у виокремлених симптомокомплексах – 1) особливостях позитивного ставлення особистості до світу, себе і оточуючих, 2) менталітеті як наявності позитивного мислення та 3) ознаках «соціального індивіда», які на етіологічному рівні проведеного психодіагностичного аналізу операціоналізовані готовністю до реалізації гіперкомпенсаторного фонду особистості за умови високого рівня сформованості особистості, – вивчалися із застосуванням новітньої методики сучасної позитивної психології «Цінності у дії» (*Values In Action-VIA-IS*), яка була перекладена з англійської мови на українську у 2009 році Е. Л. Носенко та Л. І. Байсарою у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара. Основні наслідкові результати позитивності ставлення особистості передбачалося оцінювати шляхом встановлення ієрархії цінностей, дотримання яких у життєдіяльності людини призводять до формування «сильних» рис характеру людини (*character strengths*). Автори методики, проаналізувавши цінності всіх народів світу і виокремили шість базових позитивних

цінностей, які виявилися універсальними для різних релігій, філософій та культур світу. Навколо кожної з цих цінностей згруповано від трьох до п'яти «сильних» рис характеру, формуються завдяки дотримувannya цих цінностей (див. таблицю 4.4.6).

Таблиця 4.4.6

Позитивні цінності та властивості особистості за методикою «Цінності у дії» (Values In Action-VIA-IS)

Цінності	Відповідні «сильні» риси характеру
Мудрість	Креативність, допитливість, відкритість досвіду, любов до пізнання, відчуття перспективи.
Сміливість	Хорообрість, наполегливість, чесність, ентузіазм
Гуманність	Любов, доброта, соціальний інтелект
Справедливість	Громадянськість, справедливе ставлення до оточуючих, лідерство
Поміркваність	Вибачливість, скромність, стриманість, саморегуляція
Трансцендентність	Цінування краси і видатних досягнень; вдячність, надія, гумор, духовність

Ці шість позитивних чеснот, або цінностей укупі утворюють *позитивний характер* (Н. Парк та К. Петерсон), що розглядається як багатовимірний конструкт, який включає в себе сукупність позитивних рис, що проявляються в думках, емоціях і поведінці індивіда.

Треба зазначити, що людина, яка живе за принципом «тут і тепер», повноцінно відчуває кожен момент власної життєвої активності, є гнучкою, адаптованою, здатною відчувати радість соціального спілкування. Вона є психологічно благополучною, характеризується високим рівнем автономії, не чекає схвалення або оцінки себе з боку інших, відчуває незалежність і свободу, має відчуття самоконтролю, здатності керувати собою.

За допомогою цієї методики ми намагалися оцінити наявність у людини позитивного мислення, позитивного ставлення до світу у цілому, до оточуючих.

2. З метою визначення рівня наближення особистості до критеріїв оцінювання притаманності їй ознак *єдиного фактора особистості*, який є структурною формою прояву гіперкомпенсаторного фонду особистості при високому рівні сформованості особистості, виокремлені на етапі симптоматичного та етіологічного рівня аналізу, було застосовано три структурні моделі: а) п'ятифакторну модель дослідження особистісних властивостей, розроблену Р. Маккреєм та П. Коста (R. McCrae, P. Costa); б) трьохфакторну модель динамічних особистісних властивостей Г. Айзенка та в) тріаду темних рис особистості.

Особистісний опитувальник (NEO PI-R), загальновідомий як «*Велика п'ятірка*», адаптовано до української вибірки В. Є. Орловим, О. А. Рукавішніковим, І. Г. Сеніним та А. Б. Хромовим. Він складається з 75 парних, протилежних за своїм значенням, стимульних висловлювань, що характеризують поведінку людини.

Як вважають Р. Маккрей і його співавтори (2005 [53]), п'ятифакторна модель виявляє універсальні аспекти природи людини, можливо тому, що вони генетично зумовлені, і всі люди поділяють один і той же геном. Крім того, у цій моделі відбито основні функції, що

виконує людина як суб'єкт життєдіяльності, а саме: діяльність, спілкування, пізнання, впорання із складними життєвими ситуаціями.

Для більш глибокого аналізу сутності та змісту зазначених факторів, що суттєво варіюють у різних дослідників, ми врахували результати дослідження Дж. М. Дігмана, який систематизував тлумачення п'яти факторів особистості, надані більшістю дослідників. Так, виявляється, що *перший фактор екстраверсії / інтроверсії* також має значення соціальної адаптивності, соціальної активності, самовпевненості та міжособистісної залученості. *Другий фактор – фактор доброзичливості* по-іншому тлумачиться як дружелюбність/ ворожість та конформність. *Третій фактор*, який частіше за все згадується як фактор *сумлінності*, визначається як воля до досягнень чи прагнення досягати успіхів, зокрема в галузі навчання та педагогічній діяльності, оскільки досліджуваною групою виступали, головним чином, студенти та викладачі, а також надійність, праця, примус чи напруженість, скованість та самоконтроль. *Четвертий фактор* дуже часто визначається як *нейротизм/ емоційна стабільність*, проте і як емоційність, а також як регулювання, узгодження чи пристосування та афект. Та останній, *п'ятий фактор відкритості новому досвіду*, який не завжди чітко простежується в дослідженнях, як зазначає Дж. М. Дігман, тлумачиться ще й як інтелект, культура та самостійність, незалежність, неупередженість.

Задовго до того, як була сформульована п'ятифакторна модель, психологи вивчали риси особистості, оскільки вважали їх корисними для прогнозування певних аспектів поведінки в процесі життєдіяльності (Озер, Бене-Мартінес, 2006). Проте, можна погодитись із твердженням, що риси, зазвичай, не можуть бути досить надійною основою для прогнозування поведінки конкретної людини; у протилежному випадку, люди були б автоматами. Те, що риси зберігаються незмінними на протязі тривалих проміжків часу є основою для прогнозування деяких патернів поведінки; це майже не викликає сумніву, як вважають Р. Маккрей і П. Коста (2003). Наприклад, найбільш важливим результатом того, що людині властивий високий рівень нейротизму, пов'язаний з тим, що нейротизм впливає на почуття психологічного благополуччя і психічного здоров'я людини: індивіди з високим рівнем нейротизму мають тенденцію відчувати себе нещасливими незалежно від їх реальних життєвих ситуацій; вони більше, ніж інші, схильні до появи психічних розладів, таких як депресія, і значних особистісних відхилень. Екстраверсія ж асоціюється з популярністю і соціальним успіхом, з високим рівнем підприємницької активності, самозростання і, врешті-решт, з більш тривалим довголіттям (Сольц і Вайлент, 1999). Екстраверти також мають тенденцію відчувати себе більш щасливими, ніж інтроверти, а відкритість новому досвіду є інформативним показником для прогнозування креативних досягнень, у той час як ригідність виявляється у політичному консерватизмі і релігійному фундаменталізмі (Маккрей, 1996).

Доброзичливі люди, як виявилось, частіше є бажаними друзями і мають кращі дружні стосунки (Доннеллан, 2004), у той час як антагоністичні чоловіки і жінки, скоріш за все, мають більшу вірогідність скоєння кримінальних злочинів і вживання наркотиків (Брунер, 2002).

Сумлінність вважається найбільш надійним аспектом прогнозування успішності в професійній діяльності і не дивно, що працівники, яким властиві такі риси, як пунктуальність, працездатність, працелюбність, методичність, як правило, виявляються більш продуктивними у своїй діяльності. Сумлінність також асоціюється зі значною кількістю навиків здорового способу життя, таких як безпечне керування транспортом, зважена дієта, тощо. Це зумовлює триваліше довголіття і здоров'я.

У сучасній психології особистості значний інтерес викликає проблема необхідності введення у п'ятифакторну модель додаткового основного фактора – «чесність» (honesty) (Ештон і Лі, 2005), що відбиває характеристики *соціальної відповідальності* людини (модель HEXACO). Дійсно, як вказував ще Айзенк, виокремлення п'яти факторів є дещо умовним. Воно базується на припущенні, що особистісну сферу можна розподілити на декілька факторів в залежності від того, яким аспектам функціонування людини дослідники надають перевагу.

Психобіологічні фактори, які відбивають вплив рис на увагу і якість виконання певної діяльності, все більше доповнюються теоріями, які базуються на психологічному поясненні діяльності людини, а також «пояснювальними конструктами», які включають наявність відповідних ресурсів, що зумовлюють поведінку, зокрема, оперативної пам'яті, поширення активації, тощо. Соціальні психологи доповнили теорію особистісних рис більш глибоким розумінням того, яким чином нейротизм, доброзичливість, відкритість досвіду як риси можуть впливати на взаємодію між людьми. Наприклад, встановлено, що нейротизм є пов'язаним зі змістом соціального «Я», який представлений як «схема схем» (Меттьюз, 2000). Останні дослідження доброзичливості демонструють її зв'язок з більш позитивною схвалювальною соціальною перцепцією (Кемпбелл і Граціано, 2001); і з невербальною поведінкою, у якій виражається більший рівень уваги і відкритості по відношенню оточуючих.

З метою дослідження ознак рівня сформованості особистості як цілісного утворення у рамках симптомокомплексу «біологічний індивід» vs «соціальний індивід» ми використали такий методичний інструментарій, що дозволяє виявити три генетично-зумовлені фактори особистості, – «Особистісний опитувальник Айзенка» («*Eysenck Personality Questionnaire*»). Опитувальник, який розроблений Г. Айзенком та С. Айзенком та представлений у адаптованій до української вибірки версії у збірнику Л. Ф. Бурлачука та С. М. Морозова, призначений для вивчення особистісних властивостей із метою діагностики ознак *єдиного фактору особистості*, які проявляються у ступені вираженості характеристик, що висунуті як істотні компоненти особистості: екстраверсії/ інтроверсії, нейротизму та психотизму. Опитувальник складається зі 101 питання (за шкалою нейротизму – 23, екстра/інтроверсії – 21, за шкалою психотизму – 25, за шкалою «неправди» – 21, а 11 питань – «буферні», відповіді на які не враховуються).

Перший із цих факторів – *екстраверсія/інтроверсія* – є біполярним і представляє характеристику індивідуально-психологічного складу людини, крайні полюси якої відповідають орієнтації особистості на світ зовнішніх об'єктів (екстраверсія) чи на внутрішній суб'єктивний світ (інтроверсія). Прийнято вважати, що екстравертам властиві такі характеристики, як: товарицькість, імпульсивність, оптимістичність, слабкий контроль над емоціями та почуттями, гнучкість у поведінці, ініціативність та високий рівень соціальної адаптації. Інтровертам, навпаки, характерні нетоварицькість, замкнутість, соціальна пасивність, схильність до самоаналізу та контролю власних почуттів, а також наявність труднощів у соціальній адаптації.

Другий фактор – *нейротизм* – описує таку властивість-стан, що характеризує людину з перспективи емоційної стійкості, тривожності, рівня самоповаги. Зазначений фактор є також біполярним та утворює шкалу, на одному полюсі якої знаходяться тип людей, яким притаманні емоційна стійкість, зрілість та високий рівень адаптації, а на іншому – тип людей, які характеризуються як емоційно нестабільні, нервозні, хитливі та з ускладненнями

у процесі адаптації. Нейротизм (або емоційна нестійкість) являє собою континуум від нормальної афективної стабільності до її вираженої лабільності. Нейротизм не тотожний неврозу, проте в осіб із високими показниками за даною шкалою в ситуаціях несприятливих, наприклад, стресових, може розвинутися невроз.

Стосовно останнього фактору – психотизму, слід зазначити, що як і нейротизм, зазначений фактор є континуальним. У разі високих показників за цією шкалою можна говорити про схильність до психотичних відхилень. «Психотична особистість» (не патологічна) характеризується Г. Айзенком як егоцентрична, егоїстична, безпристрасна, неконтактна.

Отже, вибір даного методологічного інструментарію зумовлений його винятковістю у дослідженні особистості, оскільки особистісний опитувальник Г. Айзенка дозволяє ефективно та за досить короткий час отримати необхідні результати щодо індивідуально-психологічних відмінностей особистості [60].

Наступна структурна модель особистості, обрана на етапі планування емпіричного дослідження з метою визначення структурної форми прояву притаманності людині ознак «соціального індивіда» у порівнянні з «біологічним», індивідуального суб'єкта та індивідуальної особистості, – *темна тріада рис особистості*, яка складається з наступних диспозиційних утворень: макіавеллізму, егоїзму та психопатичних характеристик. Перераховані риси темної тріади дозволять схопити особливості ставлення особистості до світу, до оточуючих, визначити наявність чи відсутність ознак високого рівня сформованості особистості, а саме: наявності позитивного ставлення суб'єкта життєдіяльності до світу, оточуючих та до себе, позитивного мислення та готовності до реалізації гіперкомпенсаторного ресурсу особистості.

Сучасні дослідники з проблеми [20] вважають надійним інструментом виявлення макіавелліаністських установок та переконань людини методику «Шкала Мак-IV», розроблену Р. Крісті та Ф. Гейс. Дана методика була застосована у дослідженні в адаптації до української вибірки В. В. Знаковим та представляє собою двадцять тверджень, які досліджуваний ранжує за семибальною шкалою (від «повністю згодний», що відповідає семи балам, до «зовсім не згодний» – один бал).

Як показала у своїх численних працях А. О. Русліна, людина з високим рівнем вираженості макіавеллізму завжди схильна демонструвати свої сильні сторони. Вона робить це незалежно від ситуацій і обставин, у яких знаходиться. У спілкуванні така особистість, найчастіше, орієнтується тільки на себе, а не на партнера за спілкуванням. Автор дійшла висновку, що «сильний» макіавелліст, як правило, не є гнучким комунікатором, який розуміє необхідність урахування психологічних особливостей партнера. Макіавелліст – людина розумна, смілива, амбіційна, наполеглива, егоїстична, характеризується як така, що володіє такими стратегіями поведінки, як: конструктивна (здатна відмовляти у необґрунтованих проханнях, адекватно виражати негативні й позитивні емоції соціально-прийнятним способом, підвищувати рівень самоствердження у будь-яких ситуаціях, ініціювати спілкування) та домінантна (характеризується безумовною відмовою у виконанні необґрунтованих прохань, демонстративністю, перевагою негативних емоцій над позитивними, гіперпотребою в ініціації спілкування). Людина з низьким рівнем макіавеллізму є нерішучою, чесною, сентиментальною, надійною та піддається впливу з боку оточуючих. Характерною рисою такої людини є невміння відмовляти іншим, відстоювати

свої інтереси, виражати позитивні та негативні емоції, устанавлювати позитивні соціальні контакти.

У розвитку схильності людини до маніпулювання й у використанні нею маніпулятивної стратегії у спілкуванні значну роль відіграють особливості її особистісної сфери, а саме: розвинені інтелектуальні здібності, егоїстичність, підозрілість, ворожість, відсутність альтруїстичних тенденцій у поведінці, низька самооцінка притаманних особистості моральних якостей. Такі суб'єкти мають можливість більш ефективно обманювати інших, у міжособистісному спілкуванні частіше застосовують лестощі і, у цілому, з більшим успіхом впливають на оточуючих. Автори Мак-шкали визначали макіавелліанізм як психологічний синдром, до складу якого входять взаємозалежні когнітивні, мотиваційні та поведінкові характеристики. Як властивість особистості макіавеллізм визначає переконання суб'єкта в тому, що під час спілкування можна й потрібно маніпулювати іншими людьми та представляється можливим лише за наявності здібності переконувати інших, розуміти їхні наміри та вчинки.

З метою дослідження рівня сформованості наступної складової структурної моделі темної тріади особистісних рис – егоїзму, яка дозволяє досягнути глибинні зв'язки тих симптомокомплексів, зміст яких пробуджує у нас особливу зацікавленість, ми обрали методичку, розроблену та адаптовану К. Муздибаєвим – «Шкалу диспозиційного егоїзму». Дана методика складається з десяти тверджень, які дозволяють виявити рівень сформованості егоїзму особистості як диспозиційного утворення.

Зміст поняття «егоїзм» у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» визначається як: а) тенденція поводитися лише (або значною мірою) відповідно до особистих інтересів; б) негативна риса характеру, що полягає в себелюбстві, байдужості до людей, постійному нехтуванні суспільними інтересами задля особистих інтересів [15]. Базуючись на приведених визначеннях, можна зробити висновок, що егоїзм являє собою переважно негативну рису особистості, яку потрібно долати людині протягом усього життя. К. Муздибаєв приводить низку наступних характеристик егоїзму як диспозиційному утворенню:

1) Егоїстична особистість має надмірну індивідуалістичну спрямованість, нехтує інтересами, почуттями, гідністю, значущістю оточуючих. Мотиви корисливої особистості відображають лише її власні потреби та індивідуальні бажання, внаслідок чого егоїзм стає крайньою формою індивідуалізму. Для досягнення мети егоїсти ні в чому себе не обмежують і не зупиняються ні перед якими моральними вимогами.

2) Егоїст вільний від будь-яких зобов'язань перед іншими, що допомагає нехтувати інтересами оточуючих.

3) Прагнення до володіння, кероване надмірною потребою, спричиняє виникнення ряду негативних, багато в чому деструктивних рис і бажань (потреба обманювати, експлуатувати інших людей).

4) Притаманність егоїстичній особистості таких особистісних характеристик, як: несправедливість, конфліктність, деструктивність. Руйнівні схильності корисливих індивідів виявляються, принаймні, двома способами: по-перше, такі особи порушують соціальний порядок, самочинно встановлюють певну ієрархію інтересів та цінностей або виходять за рамки інституційних, моральних норм; по-друге, для досягнення цілей використовують методи примусу і маніпуляції, що, за умови виникнення опору, призводить до конфліктів.

Описана особистісна характеристика надає уявлення про домінування позитивного чи негативного ставлення суб'єкта життєдіяльності до себе та оточуючих, що є важливим симптомокомплексом, що дозволяє діагностувати рівень сформованості особистості як інтегративного просоціального утворення за умови певного рівня розвитку.

З метою дослідження психопатичних характеристик, які являють собою один із структурних компонентів темної тріади, була застосована шкала «Психопатія» з методики «СМІЛ» (модифікація теста «ММРІ»). Особистісний опитувальник «ММРІ», розроблений С. Хатуейем та Дж. МакКінлі, модифікований та адаптований Л. М. Собчик варіант опитувальника «СМІЛ» («Стандартизований багатофакторний метод дослідження особистості»), використовується з метою дослідження індивідуально-психологічних відмінностей особистості. Суб'єктам із вираженими психопатичними характеристиками притаманні наступні особистісні характеристики: підвищена збудливість, агресивність, експлозивність, впертість та наполегливість, схильність до бурхливих реакцій протесту й прямолінійної критики, низький рівень самоконтролю, владність, високе почуття суперництва, прагнення будь-якою ціною відстояти, виправдати свої вчинки та переконання, непередбаченість емоцій та вчинків.

Розглянуті складові тріади темних рис особистості викликають поживлення нашого інтересу саме з причини співвіднесеності кожного диспозиційного утворення з особливостями взаємодії з оточуючими, ставленням до власної особистості та світу у цілому.

Більш ретельне вивчення симптомокомплексу позитивності ставлення здійснювалося засобами дослідження індивідуальних особливостей та уявлень особистості про себе як суб'єкта комунікативного процесу під час взаємодії з оточуючими. Ці задачі вдалося реалізувати завдяки застосуванню методики «Q-сортування», розробленої В. Стефансоном. Потенційну цінність цієї методики визнав К. Роджерс для вимірювання сприйняття себе у процесі психотерапії й широко використовував як один з основних дослідницьких інструментів для отримання даних про перебіг терапевтичного процесу, з метою підтвердження факту психологічного одужання своїх пацієнтів. У дослідженні особистості ця методика є винятково ефективною, оскільки «Q-сортування» є методикою дослідження ставлення до себе. Методика складається з шестидесяти запитань, які відповідають трьом дихотомічним шкалам:

1) Перша шкала «Залежність/ незалежність» дозволяє встановити наявність чи відсутність різних форм залежності при особистісній взаємодії (зокрема, залежність від оточуючих, референтної групи, співрозмовника, співробітників тощо). Коли психологічна залежність сягає патологічних меж, людина втрачає здатність критично мислити, співвідносити своє життя з цінностями авторитетної особистості чи групи. У пошуках відповіді на запитання, з яких причин доросла, освічена людина може поступово піддатися тотальній психологічній залежності, психологи дійшли висновку, що виникнення цього явища обумовлюють переважно такі групи чинників: а) чинники індивідуальності (ослаблене «Я»); б) чинники середовища (інформаційне забруднення); в) чинники навмисного впливу (деструктивний контроль свідомості).

2) Шкала «Комунікативність/некомунікативність» надала можливість визначити рівень сформованості вміння людини знаходити спільну мову, налаштовувати контакти, розширювати соціальне середовище, що безпосередньо впливає на самосприйняття людини, на її самооцінку та самоповагу. Оскільки комунікативність є передумовою формування позитивних відносин з оточуючими, більший рівень даної особистісної характеристики, яка

проявляється у здатності до підтримування доброзичливих стосунків, свідчить про вищий рівень психологічного благополуччя, вираженості позитивних якостей, що, згідно з гіпотезою дослідження, має відображення у динамічних формах прояву особистості, які були виокремлені на типологічному рівні психологічного аналізу, операціоналізованими засобами невербальної поведінки особистості.

3) Остання шкала методики – «*Прийняття боротьби/ не прийняття боротьби*» – демонструє стратегію людини відстоювати власні інтереси, прагнення досягти тих цілей, які вона вважає необхідними. Захищаючи свої права, людина проголошує себе самостійною, незалежною особистістю, яка є здатною відстоювати особисті інтереси. При цьому людина відчуває себе самодостатньою, задоволеною, що, згідно з гіпотезами даного дослідження, буде відібражатися на особливостях невербального репертуару особистості.

Кожна з описаних стратегій взаємодії з оточуючими імпліцитно свідчатиме про позитивність чи негативність ставлення особистості до світу, оточуючих, себе, демонструватиме наявність чи відсутність позитивного мислення, яке є змістовним навантаженням виокремленого нами симптома «менталітет», впливатиме на перебіг комунікативного процесу, його результативність, що знайде відгалуження у динамічній формі прояву – експліцитно вираженій комунікативній інтенції.

Типологічний рівень психологічного діагнозу дозволив виокремити ряд динамічних структурних компонентів, які сприяють визначенню рівня сформованості особистості, що виступає об'єктом даного дослідження. З метою операціоналізації зазначених форм прояву були обрані так звані «результуючі» диспозиційні утворення, зокрема інтегративні утворення – психологічне благополуччя та самооцінка, диспозиційні характеристики ціннісно-мотиваційної сфери – смисложиттєві орієнтації, задоволеність життям, афективність, соціальна відповідальність та інтелектуальні здібності.

Оцінка перерахованих *результуючих змінних* здійснювалась за допомогою ретельно підбраного методичного інструментарію, одним з яких була *методика «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф (1995)*, яка застосовувалася в адаптації О. М. Знанецької. Методика складається з вісімдесяти чотирьох питань – чотирнадцять на кожну з шести складових психологічного благополуччя. Даний методичний інструментарій дозволив оцінити не тільки інтегральний рівень психологічного благополуччя особистості, але й такі його складові конструкти як «самоприйняття», що відбиває позитивне ставлення особистості до себе та свого минулого, самоповагу та почуття задоволеності власною особистістю у цілому; «позитивні стосунки з іншими» – фактор, який оцінює прагнення до підтримки, доброзичливих стосунків з оточуючими; «автономія» (ступінь самостійності особистості); «екологічна майстерність» – конструкт, який визначає ставлення особистості до свого життєвого простору, прагнення його збагатити, або, навпаки, повна байдужість до нього; «наявність мети у житті», що відбиває світоглядні позиції людини та її життєву позицію відносно особистих цілей, прагнень та досягнень; та, врешті-решт, фактор «особистісне зростання», у якому втілюються основні настанови особистості щодо прагнення людини до саморозвитку, набуття та збагачення власного досвіду.

Як зазначає О. М. Знанецька, «прийняття себе суб'єктом як гідного поваги розглядається як центральна ознака психологічного здоров'я особистості, яка самоактуалізувалась, оптимально функціонує і досягла особистісної зрілості» [18]. Шкала «*Позитивні стосунки з оточуючими*» характеризує вкрай важливу для особистості здатність, оскільки підтримка доброзичливих стосунків розглядається в якості однієї з найважливіших

умов психологічного здоров'я, оптимального функціонування особистості, як зазначають Е. Л. Носенко та І. Ф. Аршава, однією з центральних життєвих задач [20]. Шкала «Автономія» дозволяє оцінити ступінь самостійності особистості, її незалежності у власних виборах та вчинках, у можливості бути автором свого життя. Наступна шкала *екологічної майстерності* дозволяє оцінити здатність особистості організовувати оточуюче середовище у відповідності з її психологічними умовами життя, здатність змінювати світ навколо себе. Показники за п'ятою шкалою «Наявність мети у житті» близькі за змістом до шкал тесту «СЖО». Психологічно благополучна особистість визначається як спроможна ставити цілі та визначати власні цінності. Як зазначають зарубіжні дослідники, для особистості дуже важливо визначитись із смыслом життя, оскільки особа, яка добре усвідомлює власні цінності та смисли, легше долає складності, має більше шансів уникнути вагань та сумнівів. Конструкт «Особистісне зростання» або індивідуальне самовдосконалення – полягає у прагненні особистості до самоактуалізації, розвитку власного потенціалу.

Зазначені складові психологічного благополуччя (самовідношення, особистісний ріст, автономія, позитивні відносини з іншими, екологічна майстерність та наявність мети в житті) сприяють самоактуалізації особистості, що складає передумову спроможності виявляти розвинене почуття емпатії та позитивне ставлення до оточуючих її людей. Такі особистості мають необхідний потенціал для виявлення любові та підтримки глибоких дружніх стосунків із людьми і спроможні досить повно ідентифікувати себе з іншими. Чим більш зрілою є особистість, тим вище у неї здатність до сприйняття оточуючих, що проявляється, перш за все, у динаміці взаємин із ними. Зріла людина відрізняється свободою від забобонів та стереотипів, здатністю до повного і диференційованого сприйняття дійсності, зокрема інших людей. Досить важливою є і соціалізованість людини, яка у контактах з іншими стає більш відкритою та досвідченою. Людина здатна компетентно вирішувати міжособистісні суперечки та жити максимально гармонійно [20].

Виходячи з гіпотези про те, що досягнення людиною психологічного благополуччя, яке створює передумови для прояву позитивної налаштованості, сприяє встановленню позитивних контактів із суб'єктами комунікативного процесу, сприяє й усвідомленню перспектив на майбутнє, адекватності самооцінки, що привносить у життя людини впорядкованість і впевненість у досягненні успіху, свідчить про готовність реалізації гіперкомпенсаторного фонду, що виражатиметься у особливостях невербальної поведінки при міжособистісній взаємодії, були використані шкала самоповаги Розенберга та тест смисложиттєвих орієнтацій.

Жоден із проявів людини як соціального суб'єкта, жоден з його ставлень до оточуючого світу не обходиться без включення у ці процеси її ставлення до самої себе. Саме ставлення до себе впливає на психічне здоров'я, визначає успішність взаємодії з іншими людьми. Е. Фромм пише, що любов до себе виступає основою конструктивних стосунків з оточуючими та виявляється у всіх, хто здатний любити інших. Крім того, без аналізу ставлення до себе та процесу самооцінювання неможливий розвиток особистості [20].

І. І. Чеснокова визначає самосвідомість як свідомість, спрямовану на самого себе, та виділяє компоненти самосвідомості: 1) самопізнання (пізнавальний компонент), 2) самовідношення (емоційно-ціннісний компонент), 3) саморегуляція (дієво-вольовий компонент). Самооцінка виступає як результат самопізнання й емоційно-ціннісного ставлення до себе. Самоповага виступає як підсумковий вимір особи, прийняття чи

неприйняття себе індивідом, позитивне або негативне ставлення до себе, що є усталеною рисою особистості [20].

Р. Бернс виділяє три значущих для розуміння природи самовідношення моменти:

1. Головну роль у розвитку ставлення до самого себе має ступінь відповідності образів реального й ідеального «Я», саме ця відповідність служить показником рівня розвитку ставлення особистості до самого себе [20].

2. Основним механізмом формування ставлення до самого себе є інтеріоризація ставлень значущих інших.

3. Індивід формує ставлення до себе крізь призму своєї ідентичності.

У загальному вигляді Р. Бернс визначає самовідношення як інтегральну самооцінку, що складає настанови щодо себе, має стійкий характер і характеризується різною інтенсивністю в залежності від контексту і когнітивного змісту образу «Я».

У рамках програми даного дослідження з метою дослідження самооцінки як провідного конструкту особистості було обрано «Шкалу самоповаги Розенберга» («Rosenberg's Self-Esteem Scale»). Незважаючи на те, що опитувальник складається лише з десяти тверджень, на які передбачені чотири варіанти відповіді: «повністю згодний», «згодний», «не згодний», «абсолютно не згодний», він є ефективним діагностичним інструментарієм, здатним оцінити рівень самовідношення особистості.

Необхідність дослідження ціннісно-сислової сфери особистості було реалізовано засобами застосування методики «Тест смисложиттєвих орієнтацій» («СЖО») Д. О. Леонтьєва [8], яка являє собою адаптовану версію теста «Мета у житті» («Purpose-In-Life Test») Дж. Крамбо та Л. Махеліка. Остання зазначена методика, у свою чергу, була розроблена на основі теорії прагнення до смислу та логотерапії В. Франкла (1990). В адаптованій версії Д. О. Леонтьєв виділяв п'ять шкал (шкалу цілей у житті, шкалу процесу або інтересу та емоційної насиченості життя, шкалу результативності життя та задоволеності самореалізацією, передостанню шкалу – локус контролю Я та останню – локус контролю життя чи керованість життям), а також надав можливість визначення показника загального рівня осмисленості життя. В якості аргументу на користь обрання зазначеної методики потрібно зазначити, що незважаючи на зарубіжне походження та інше методологічне підґрунтя, методика «Тест смисложиттєвих орієнтацій» набула великої популярності серед дослідників на пострадянському просторі. Можливо, це відбулося з причини її простоти та легкості застосування, а також дозволяє діагностувати окремі прояви смислової сфери особистості, виділені вітчизняними вченими.

Обрання адекватного варіанту фіксації суб'єктивної оцінки людиною рівня загальної задоволеності/незадоволеності тим, як складається її життя зараз, звертає нас до огляду методів оцінки задоволеності життям. Серед найчастіше використовуваних методик вимірювання загальної задоволеності життям, за свідченням М. Аргайла, Р. Вінговена, Е. Дінера і Д. Кеймана, можна назвати методику «Шкала задоволеності життям» («Satisfaction With Life Scale», SWLS), запропоновану Е. Дінером, Р. А. Еммонсом, Р. Ларсеном та Ш. Гріффіном. Зазначений діагностичний інструментарій пропонує респондентам, використовуючи семибальну шкалу, позначити ступінь згоди з п'ятьма запропонованими альтернативами [20].

Задоволеність життям виступає як оцінка усіх умов життя, формована на основі порівняння індивідуальних домагань та актуальних досягнень, як суб'єктивне відображення зовнішніх умов, що фіксує комфортність або дискомфортність умов життєдіяльності та

формується у зіставленні себе з реальними умовами та обставинами життя: прийняттям або неприйняттям цих умов і наявністю або відсутністю адекватного для людини способу самореалізації за цих умов [31]. У свою чергу, задоволеність життям у цілому виступає як функція задоволеності усіх реальних потреб людини, означуючи для суб'єкта (за Л. Божович, 1995) ступінь узгодженості його відносин із середовищем [20].

Вибір способу вимірювання загальної задоволеності життям у даному дослідженні визначається тим, що оцінка такої задоволеності як аспекту ставлення індивіда до свого життя є цілісною диспозицією щодо свого життя в цілому і з необхідністю включає як когнітивний, так і емотивний компоненти [10], що беруть участь у саморегуляції індивідуальної діяльності. Охарактеризований вище інтегральний показник зручний також і тим, що відбиває емоційне значення потреб, які відгалужуються у ресурсно-розподільчих аспектах реалізації людського потенціалу, що узгоджується з представленими концепціями соціальної адаптованості особистості.

Дослідження позитивної та негативної афективності особистості як суб'єкту життєдіяльності проводилося за допомогою методики «*Моментальний тест на позитивну та негативну афективність*» (PANAS) Д. Вотсона, Л. А. Кларка, А. Теллегена.

С. Л. Рубінштейн використовував терміни «емоційні» та «афективні» як рівнозначні: «трехчленное деление психических явлений на интеллектуальные, эмоциональные и волевые не может быть удержано. Первичным, основным является двухчленное деление психических процессов на интеллектуальные и аффективные» [31]. Афективність і емоційність, афект і емоція – вживання цих понять як синонімів характерне для праць сучасних клініцистів. Як зазначав О. М. Леонтьєв, емоції виконують функцію презентації особистісних смислів у свідомість суб'єкта й на цій основі регулюють діяльність. У низці сучасних досліджень [20] зазначається, що емоції визначають базисну основу смислових утворень, а їх усвідомлення у формі значення за допомогою вербалізації є одним із механізмів перекладу біологічних смислів в особистісні.

Методика «*Моментальний тест на позитивну та негативну афективність*» представляє собою шкалу різних станів та емоцій. Досліджуваному пропонувалося оцінити за п'ятибальною шкалою ступінь відповідності свого стану за кожним із наведених визначень на момент їх опитування. Аналіз даних відбувався засобом встановлення домінування позитивних чи негативних афектів.

Наступним параметром, здатним надати інформацію щодо динамічного прояву рівня сформованості особистості як цілісної структури, було обрано феномен «соціальної відповідальності», дослідження якого відбувалося за допомогою методики «*Дослідження відповідальності*» М. В. Савчина. Тестовий опитувальник, розроблений М. В. Савчиним (2008) з метою діагностики рівня відповідальності, дозволяє отримати загальну уяву щодо однієї з базових складових зрілої особистості – рівня соціальної відповідальності суб'єкта життєдіяльності.

Сучасні дослідники з проблеми розглядають відповідальність як компонент соціальної зрілості особистості. А. А. Реан [29] виділяє такі компоненти соціальної зрілості особистості, як: відповідальність, терпимість (толерантність), саморозвиток та четвертий інтеграційний компонент, який охоплює всі попередні і одночасно присутній у кожному з них, – позитивне мислення, позитивне ставлення до світу. На відповідальний вчинок, на думку М. Бахтіна, здатна лише людина, яка усвідомила цю свою своєрідність і неповторність. І навіть саме у відповідальності перед життям укладена сутність людського існування. Очевидно, з

відповідальністю пов'язана не тільки сутність буття зрілої особистості, але також успішність і способи її самоактуалізації.

У працях М. В. Савчина (1997) відповідальність досліджується як особистісна основа відповідальної поведінки, яка є смисловим утворенням особистості, своєрідним загальним принципом співвіднесення в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності. На його думку, відповідальна поведінка – це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язки, доручення, завдання), яка внутрішньо опосередкована особистісним смислом цього предмета і суб'єктивною імперативністю інстанцій відповідальності, а у зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації.

Аналіз психологічних досліджень (І. Бех, 1994; М. В. Савчин, 1997) засвідчує, що відповідальність як якість особистості має складну структуру, яка включає: когнітивний компонент (розуміння суті і предмета відповідальності; розширення і поглиблення знань про норми і правила відповідальної поведінки; усвідомлення того, наскільки важливими є норми, обов'язки на рівні соціуму, групи, індивідуальності); емоційно-ціннісний компонент (емоційні переживання, які розкривають суб'єктивне ставлення до довкілля, оточуючих і до самих себе); мотиваційний компонент (цілі та мотиви, які спонукають, спрямовують, регулюють відповідальну поведінку); практичний компонент (виконання обов'язків, дотримання норм, морально-етичних вимог, зобов'язань; активні дії щодо відповідального ставлення до себе та інших, за доручені справи). Ці компоненти в сукупності відображають зміст відповідальної поведінки особистості.

Врешті-решт, обґрунтуємо необхідність визначення рівня розвитку загальних інтелектуальних здібностей. В. І. Доротюк зазначає, що інтелектуальні здібності є тими глобальними психічними утвореннями, якими визначаються адаптаційні можливості людини та інтелектуальний напрям її діяльності. Так, загальні інтелектуальні здібності, на її думку, виявляються у можливості людини швидко засвоювати нові знання і ефективно використовувати їх у своїй практичній діяльності. Досягнення людини визначаються системою одержаних знань, що, в кінцевому результаті, засвідчує високий рівень професійної діяльності.

З метою дослідження загальних інтелектуальних здібностей було застосовано методику «*Стислий Відбірочний Тест*» В. Н. Бузіна, Е. Ф. Вандерліка. Інтелектуальні (розумові) здібності, за визначенням Н. М. Завгородньої, – здатність ефективно виконувати інтелектуальну роботу, що потребує тривалого пізнавального напруження, інтенсивної уваги до об'єктів спостереження, запам'ятовування, аналізу та синтезу, узагальнення. Розвиток здібностей у контексті організації розумової діяльності означає виконання різних видів праці з дотриманням умов, що можуть забезпечити максимальну її продуктивність при найменшій затраті енергії.

Якщо методологічна правомірність підходу до розробки програми інтегральної діагностики особистісних характеристик із метою визначення глибинних механізмів та диспозиційних утворень, які свідчать про рівень сформованості особистості, здається достатньо обґрунтованою, питання відносно того, які саме методи доцільно обрати для більш детального дослідження невербального компоненту з точки зору його відбиття в специфічному «репертуарі невербальної поведінки», залишається відкритим. Це питання, на наш погляд, заслугове особливої уваги.

Дискусійним питанням постає проблема дослідження та створення конкретних методичних прийомів для емпіричної діагностики невербального спілкування як динамічної форми прояву рівня сформованості особистості.

Застосування методики «Шкала самомоніторингу невербальної поведінки» (*Self-Monitoring Scale*), розробленої американським психологом М. Снайдером та адаптованої до російської вибірки Є. А. Полежаєвою (2009), дозволило дослідити соціальний психологічний конструкт моніторингу власної експресивної поведінки та саморепрезентації комуніканта, тобто феномени самоспостереження та самоконтролю, які виникають через бажання відповідати ситуаційній доречності та соціальній бажаності.

Особи з високим рівнем самомоніторингу є чутливими до експресії, саморепрезентації оточуючих у соціальних ситуаціях та використовують ці спостереження з метою управління власною експресивною поведінкою. Такі люди швидко навчаються, розуміють, що є соціально доцільним, здатні передбачити враження, що вони справляють на оточуючих, можуть навмисно демонструвати певні емоції та пристосовуватися до ситуації з метою ефективного застосування своїх здібностей задля того, щоб справити необхідне враження на оточуючих. Люди з високим комунікативним контролем за методикою Снайдера постійно стежать за собою, добре знають, де і як поводитися, керують вираженням своїх емоцій. Разом із тим, їм притаманні труднощі у спонтанності самовираження, вони не люблять непрогнозованих ситуацій. На противагу вищезгаданім, люди з низьким комунікативним контролем більш безпосередні та відкриті, у них більш стійке «Я», яке не піддається впливу та не пристосовується до різних ситуацій, їх поведінка є сталою, пристосування до зміни ситуацій для таких осіб не є характерним. Такі люди не дуже опікуються доцільністю власної експресивної поведінки, самопрезентації та приділяють мало уваги поведінці інших, обирають свою поведінку згідно з минулим досвідом, не беруть до уваги окремі ситуації. Представники групи з низьким рівнем комунікативного контролю здатні до щирого розкриття, у зв'язку з чим поведінка є інколи занадто прямолінійною та не дуже «зручною» для оточуючих.

Люди із середнім показником комунікативного контролю є щирими, не стриманими у своїх емоційних проявах, беруть до уваги поведінку оточуючих.

З метою розкриття динамічних аспектів рівня сформованості особистості, які були виокремлені на типологічному рівні психодіагностичного аналізу, зокрема показника вираженості невербальної експресії, а саме: загальної оцінки невербального репертуару партнером за спілкуванням та здатності до керування власною невербальною поведінкою суб'єктом спілкування, було застосовано *методику експертної оцінки невербальної комунікації А. М. Кузнєцова*.

Дана методика засобами експертних оцінок надала можливість визначити діапазон наочновідтворених та комунікативнозначущих рухів людського тіла, у тому числі оцінку різноманітності невербального репертуару, сензитивність до сприйняття невербальної інформації та самоуправління невербальним репертуаром. У якості експертів залучалися родичі, друзі, педагоги та інші досліджувані.

Зазначений методичний інструментарій надає можливість діагностувати наступні параметри невербального спілкування: загальну оцінку невербального репертуару людини з точки зору його різноманітності, гармонійності, диференційованості та здатність керувати власним невербальним репертуаром адекватно меті та ситуації спілкування. Кожний досліджуваний отримав оцінки двох експертів та здійснив процедуру самооцінювання. За

кожним параметром підраховувалося середнє арифметичне значення трьох експертних оцінок. Ці оцінки розглядалися в якості показників рівня сформованості кожної із зазначених вище здібностей суб'єкта невербальної комунікації. На основі кількісних показників за зазначеними параметрами проводився якісний аналіз структури невербальної комунікації досліджуваного.

Особливості динамічних ознак рівня сформованості особистості вдалося здійснити імпліцитно, аналізуючи варіативність когнітивних стратегій, тобто надання переваги досліджуваними під час виконання методики «Розмова за допомогою жестів», розробленої П. Е. Річчі-Бітті та І. Поггі [53] й адаптованою нами до завдань дослідження.

Методична складність обраного підходу полягала в дослідженні засобів невербального спілкування, за допомогою яких досліджуваний був здатний донести зміст запропонованих йому слів-стимулів за наявності важливої умови: уникнення вербального каналу передачі інформації. Таким чином, схопити специфічність немовної комунікації, знайти в ній відбиток творчості можна за обраною програмою дослідження, звернувшись до використання зазначеної методики стимулювання «Розмова за допомогою жестів» П. Е. Річчі-Бітті та І. Поггі.

Застосування даного методологічного підходу до дослідження невербального спілкування дозволило б, як ми очікували, підвищити об'єктивність розрізнення властивого досліджуваним індивідуального невербального репертуару, оцінити рівні складності застосованих когнітивних стратегій для виконання запропонованих у лабораторному експерименті завдань та імпліцитно дослідити зв'язок особливостей виконання завдань лабораторного експерименту з особистісними конструктами, що можуть впливати на результат виконання завдання. Ми очікували, що до переліку цих особистісних передумов можна віднести рівень самооцінки, інтелектуальні здібності, відкритість новому досвіду, толерантність до невизначеності і, безумовно, мотиваційні настанови та стійкі особистісні риси і властивості характеру та темпераменту.

Даний методичний інструментарій сприяв визначенню індивідуальних засобів невербального репертуару, констатації рівня сформованості особистісних конструктів (рівня самооцінки, специфіки інтелектуальних здібностей, відкритості до нового, широти досвіду та творчого потенціалу особистості), які досліджувалися імпліцитно.

П. Е. Річчі-Бітті та І. Поггі [55] постулюють існування шести когнітивних стратегій, які застосовують суб'єкти комунікативного процесу, які є позбавленими можливості використання вербального каналу передачі інформації. Дослідники проінструктували учасників організованого ними лабораторного експерименту описати слова-стимули, які пред'являлися, застосовуючи тільки рухи тіла, без використання якихось допоміжних вербальних сигналів. На підставі проведеного експерименту дослідники зробили висновок про існування наступних стратегій невербальної комунікації:

1) Передача змісту поняття за допомогою *зображення форми*: виявилось, що певні об'єкти можуть бути зображені за допомогою опису їх просторової організації, зокрема форми. Типовий приклад – куля.

2) Пояснення слова-стимула шляхом демонстрації *типових дій об'єкта*: досліджувані намагаються зобразити людей, тварин або предмети, які рухаються, за допомогою типових дій, які вони реалізують. Прикладом таких слів-стимулів є: учитель, собака, птах, співак.

3) Донесення змісту слова-стимула засобами *власних відчуттів*: як людина маніпулювала б з об'єктом, який їй запропоновано продемонструвати та донести до співрозмовника. Прикладом такого типу понять є наступні запропоновані у методиці стимули: сіль, телефон, сигарета, олівець.

4) Характеристика об'єкта за допомогою *ефекту, що він справляє*: якщо об'єкт безпосередньо важко піддається зображенню, можна звернутися до ефектів, які він справляє. Вітер, спека, холод – типові приклади застосування даного типу стратегії.

5) Опис поняття із застосуванням *заперечення*: у тих випадках, коли об'єкт неможливо проілюструвати за допомогою невербальної комунікації, можна скористатися антонімом даного слова. Прикладом виступає слово «демократія». Учасники лабораторного експерименту зображували дане слово-стимул жестом пошани Гітлера, а потім засобом заперечення продемонстрованого намагалися донести до співрозмовника необхідне слово-стимул.

6) Формування змісту стимула та засобу його репрезентації під впливом *культурних уявлень*, характерних для особистості як представника певної культурної групи, верстви населення, соціального прошарка тощо, тобто надані слова-стимули зображуються досліджуваним у контексті властивих йому культурним традиціям. Наприклад, у різних культурах уявлення про святкування весіль, церемонії проведення похорону є різними.

У рамках організованого лабораторного експерименту кожному досліджуваному було запропоновано показати трьом експертам тридцять слів-стимулів, за наявності правила не використовувати при цьому вербального компонента спілкування. Те, яким чином упоратися з цим завданням, – яким когнітивним стратегіям надати перевагу, відмовитися від виконання та демонстрації певних слів-стимулів чи емоційно їх продемонструвати, досягнути мети комунікативного акту чи залишити певне поняття та демонструвати інше – залишалося на власний розсуд кожного досліджуваного. Під час експерименту було задіяно відео-фіксацію репрезентацій та відеоматеріал підлягав більш детальному аналізу після завершення експерименту.

Деякі дослідники констатують [60], що самооцінка та когнітивні здібності впливають на реалізацію когнітивних стратегій, тобто існує позитивний зв'язок між рівнем невербального інтелекту, самооцінкою, здатністю до невербальної експресії та різноманітністю когнітивних стратегій, що реалізуються в процесі невербального спілкування. Достовірність даного постулату ми перевіряли у результаті проведеного емпіричного дослідження.

Пошук адекватного методичного інструментарію, здатного крім експліцитних методів дослідження шляхом самооцінювання знайти валідні та надійні методи імпліцитної діагностики особистісних диспозиційних утворень та невербальних засобів спілкування представляють новизну проведеного дослідження та отриманих у результаті його проведення результатів.

У третьому розділі даної монографії на основі проведеного емпіричного дослідження можливості застосування невербального спілкування як аспекту імпліцитної діагностики особистісних характеристик ми проаналізували достовірність висунутих гіпотез щодо наявності зв'язку симптомокомплексів, диспозиційних утворень та особистісних характеристик з невербальними засобами спілкування.

Отже, цілком зрозумілим є той факт, що разом із розробкою раціогуманістичної орієнтації та інтегративно-особистісного підходу в сучасній вітчизняній психології в

зарубіжній літературі з'явилося нове уявлення про можливість виділення єдиного універсального фактору особистості, наявність якого свідчить про те, що існують люди, яким притаманні усі позитивні якості, які характеризуються як доброзичливі, екстравертовані, відкриті новому досвіду, емоційно стабільні, позитивні, психологічно благополучні та налаштовані на встановлення позитивних відносин з оточуючими.

«Хороша» особистість є особистістю еволюційно доцільною, тому логічним вважаємо припустити висловлену авторами теорії єдиного фактору особистості думку щодо описання особистості у вигляді єдиного фактору. Тому, вирішуючи питання про вибір методичних засобів даного дослідження, ми орієнтувались на появу в 2004 році нового психодіагностичного засобу для дослідження розвитку мотиваційної сфери особистості як її центрального психологічного утворення – опитувальника «Цінності у дії» (VIA-IS, Петерсон, Селігман, 2004), в якому описується 24 найбільш важливі «сильні» властивості характеру особистості, які формуються під впливом слідування людиною загальнолюдським цінностям, таким як: мудрість, гуманність, сміливість, поміркованість, справедливість та трансцендентність [20].

Як зазначено у першому підрозділі, невербальні засоби спілкування активно застосовувалися для вирішення ряду завдань, проте можливості їх дослідження при діагностиці *стійких властивостей особистості* вивчені недостатньо. Тому нова задача – розпізнання самої особистості – відкриває особливі методи дослідження можливості інтегрального вивчення доброзичливості, екстраверсії/ інтроверсії, відкритості досвіду, нейротизму тощо. Проте існують багато загальних характеристик, що ускладнюють диференціацію зазначених, тому з появою теорії єдиного фактору особистості доцільним є виявити інтегральну характеристику особистості, яка складно піддається науковій концептуалізації.

Вплив особистісних характеристик на реалізацію невербального спілкування доцільно, на наш погляд, визначати на рівні порівняння окремих «симптомокомплексів» при проведенні психодіагностичного аналізу рівня сформованості особистості, до яких ми віднесли: а) ставлення суб'єкта життєдіяльності до світу, оточуючих, до себе; б) менталітет та в) ознаки людини як «соціального індивіда» vs «біологічному індивіду», індивідуального суб'єкта та індивідуальної особистості.

Виокремлені симптомокомплекси у вигляді аспектів прояву рівня сформованості особистості як інтегративного утворення, знайшли подальший розвиток на етапі етіологічного рівня психодіагностичного аналізу з метою виявлення глибинного змістовного навантаження запропонованих симптомів та наповнення симптомів «позитивним» змістом, а саме: а) позитивне ставлення суб'єкта життєдіяльності до світу, оточуючих, до себе; б) менталітет як прояв позитивного мислення та в) виокремлення ознак, притаманних «соціальному індивіду», індивідуальному суб'єкту, індивідуальній особистості, структурною формою прояву якої є виявлення готовності до реалізації гіперкомпенсаторного фонду особистості за наявності відповідного рівня сформованості особистості.

Аналіз конструктів, розглянутих на симптоматичному та етіологічному рівні, дозволив знайти динамічні форми прояву рівня сформованості особистості, які ми операціоналізували експліцитно вираженою комунікативною інтенцією у вигляді окремих невербальних засобів спілкування, зокрема контакту очей, виразу обличчя, інтенсивності застосування різних типів знакових жестів (ілюстративні жести, жести-емблеми).

Проведений психодіагностичний аналіз із метою концептуалізації та виділення симптомокомплексів у вигляді інтегративних диспозиційних утворень дозволив сформулювати наступні гіпотетичні припущення:

1. Позитивні суб'єкти спілкування, яких можна охарактеризувати «позитивно функціонуючими», психологічно благополучними, зі сформованими позитивними цінностями, яким притаманний високий рівень самооцінки, задоволені життям демонструють високий рівень комунікативної інтенції, що проявляється у встановленні контакту очей, посмішках, зацікавленому виразі обличчя, різноманітності застосування когнітивних стратегій, низькому рівні самомоніторингу невербальної експресії.

2. Особи, які мають високі показники за шкалами макіавелліанізму, егоїзму та психопатичних проявів як складових темної тріади рис, яких можна охарактеризувати як «негативно функціонуючі», з меншою притаманністю їм позитивних особистісних рис та цінностей, за нашою гіпотезою, більш схильні здійснювати самомоніторинг за власною невербальною експресією, демонструвати підвищену комунікативну інтенцію (за рахунок бажання контролювати співрозмовника та мати можливість впливати на перебіг комунікативної ситуації), застосовувати закриті пози (схрещення рук чи ніг) та жести (самоадаптори та маніпулятори), що свідчатимуть про наявність внутрішньої напруги.

3. Доброзичливі, товариські, сумлінні екстраверти, відкриті новому досвіду, соціально відповідальні, з низьким рівнем нейротизму та психотизму демонструватимуть ознаки комунікативної інтенції (посмішки, контакт очей, зацікавлений вираз обличчя), застосовуватимуть різні види жестів (зокрема, ілюстратори, жести-емблеми), їм буде притаманна схильність до зменшення дистанції зі співрозмовником та застосування різноманітних когнітивних стратегій. Натомість, інтроверти, які мають більш низькі показники за такими особистісними рисами, як відкритість новому досвіду, сумлінність, екстраверсія, доброзичливість та більш високі показники за нейротизмом та психотизмом будуть схильні застосовувати менше жестикуляції в цілому, використовувати самоадаптори та жести-маніпулятори як ознаки наявності внутрішньої напруги, не демонструватимуть виражену комунікативну інтенцію (унікати контакту очей, менше посміхатися та не виявляти достатньої зацікавленості до особистості партнера за спілкуванням), будуть дистанціюватися у ситуації взаємодії, застосовуватимуть менш різноманітні когнітивні стратегії.

4. За нашою гіпотезою, ознаки негативної афективності (психотизм, нейротизм, негативна афективність) впливатимуть на особливості невербальної поведінки, тобто особи з більш високими показниками за зазначеними якостями демонструватимуть більшу кількість окремих видів жестів, зокрема афективних, самоадапторів та маніпуляторів, у порівнянні з особами, яким властиві ознаки позитивної афективності.

5. Ми припустили, що притаманність високого рівня інтелекту, так саме як різноманітність, гармонійність, диференційованість невербального репертуару особистості й здатність до управління власним невербальним репертуаром адекватно меті та ситуації спілкування впливають на особливості застосування різних засобів невербального спілкування, зокрема, різних типів жестів (пошукових, самоадапторів та маніпуляторів, ілюстративних, а також жестів-емблем) та загальної успішності застосування різних когнітивних стратегій при виконанні завдань новітньої методики П. Е. Річчі-Бітті та І. Поггі.

З метою перевірки висунутих на початку емпіричного дослідження гіпотез було застосовано детально розглянутий діагностичний інструментарій, що дав змогу об'єктивно

дослідити закономірність зв'язку невербальних засобів спілкування з особистісними характеристиками та можливість її імпліцитної діагностики.

4.4.4. Емпіричне дослідження інформативності підходу до імпліцитної діагностики особистості з урахуванням невербальних засобів спілкування

Емпіричне дослідження можливості здійснення діагностики ознак цілісної особистості за допомогою характеристик звичної для неї форми в реалізації «символічних здійностей» мало на меті перевірку наявності закономірного чиннико-наслідкового зв'язку між диспозиційними утвореннями, виокремленими на першому рівні проведеного психодіагностичного дослідження у вигляді симптомокомплексу вірогідного прояву у людини гіперкомпенсаторних особистісних ресурсів як передумови її позитивного ставлення до світу, оточуючих та до себе. У завдання емпіричного дослідження входило визначення номенклатури ознак невербального спілкування, що належать до класу форми «вираження психічного», за допомогою яких людина реалізує свої «символічні здібності», користуючись термінами А. Бандури, відкриває доступ до спостереження за особливостями її комунікативної поведінки, а, отже, до імпліцитної діагностики її ознак цілісної особистості.

До класу форми «вираження психічного» відносяться, як стверджують сучасні дослідники, «моторні ефекти» і тілесні «знаки» психічних феноменів, а також їх предметні «сліди» [19].

Основні форми вираження психічного представлені реактивними, пошуковими, виконавчими, дослідницькими, імітаційними ресурсами, операціями і діями. Цей ряд доповнюють мімічні, пантомімічні і мовні рухи як елементи вербально-пластичної експресії тіла.

Окремі «діяльнісні форми» створюють у життєвому потоці узагальнені і індивідуальні способи діяльності і поведінки, які призводять до різних психо-практичних результатів, продуктів. У процесі «психічного вираження» умовно розрізняють «об'єктні» і «суб'єктно-центровані» інтенції.

1. Вирішенню першої задачі емпіричного дослідження – підбору методичного забезпечення для комплексної діагностики невербальних засобів спілкування людини, – сприяла поява в арсеналі засобів дослідження символічних здібностей новітньої методики П. Е. Річчі-Бітті та І. Поггі «Розмова за допомогою жестів», сутність якої полягає у передачі невербальними засобами змісту тридцяти понять, що пропонуються досліджуваним у формі відповідних слів. Адаптація цієї методики до завдань даного дослідження здійснювались на його першому етапі.

2. Завданням другого етапу емпіричного дослідження була розробка плану квазіексперименту для двох нееквівалентних груп. Групи повинні були відрізнитись за показниками рівнів «позитивності функціонування», операціоналізованих змінними симптомокомплексу: а) *ставлення суб'єкта життєдіяльності до світу, оточуючих і до себе* (відносно більш позитивного/ менш позитивного); б) *менталітету* (операціоналізованих за ознаками рівнів позитивності мислення: більш високий/ більш низький); в) рівня сформованості цілісної особистості, операціоналізованих за місцем людини в ієрархії «біологічний індивід», «соціальний індивід», «індивідуальний суб'єкт» – «індивідуальна особистість».

3. Підібрати психодіагностичні засоби для визначення ознак, розглянутих у пункті 2 складових симптомокомплексу, виокремлених унаслідок проведеного теоретичного психодіагностичного дослідження.

4. Емпірично перевірити закономірність чиннико-наслідкового зв'язку між рівнями прояву ознак особистості як *психічного цілого*, тобто рівня її готовності демонструвати а) позитивність ставлення до світу, б) позитивність мислення; в) високий рівень сформованості особистісних характеристик у цілому і з характеристиками рівня сформованості її символічних здібностей.

5. Статистично оцінити рівень достовірності розбіжностей у показниках емпірично виявлених засобів невербального спілкування у різних групах досліджуваних із притаманними їм індивідуально-психологічними відмінностями.

6. Оцінити інформативність нового методичного засобу «Розмова за допомогою жестів» П. Е. Річчі-Бітті та І. Поггі, вперше застосованого на українській вибірці для завдань дослідження впливу окремих особистісних характеристик на специфічність застосування невербальних засобів спілкування у межах монографії.

При доборі методичних засобів для операціоналізації обґрунтованих у підрозділі складових симптомокомплексу особистості, яку умовно можна охарактеризувати як таку, що функціонує у відповідності з еволюційно доцільними ознаками, ми звернулись до методологічних положень відносно того, що особистісний аспект психічної активності проявляється, перш за все, у стабільності її *мотиваційної складової*, у її узагальненій детермінуючій *настанові*.

У відповідності з цим положенням ми обрали для операціоналізації узагальненого ставлення людини до світу рівень сформованості її позитивних цінностей. Позитивність цінностей визначає при цьому узагальнюючу детермінуючу настанову ставлень людини до світу, до себе та до інших. Для операціоналізації стабільності мотиваційної складової особистісної свідомості обрано підхід до її оцінки за допомогою методики визначення смисложиттєвих орієнтацій людини. Для операціоналізації цілісних ознак позитивності мислення людини обрана система так званих «сильних рис характеру» (методика «Цінності у дії»), які формуються завдяки дотримання загальнолюдських позитивних цінностей. Рівень сформованості ознак особистості, орієнтуючись на які можна визначити місце людини в ієрархії «соціальний індивід» – індивідуальний суб'єкт – індивідуальна особистість, ми операціоналізували за допомогою ряду методичних засобів, починаючи з рівня наближення індивіда до ознак носія «єдиного фактору особистості», які були доповнені ознаками соціальної відповідальності, подій суб'єктивності благополуччя тощо.

Експериментальні гіпотези дослідження базувались на твердженнях:

1) Якщо індивід має сформовані ознаки позитивного ставлення до світу, до себе, до інших, то він буде демонструвати у соціальній взаємодії ознаки експліцитно вираженої комунікативної інтенції: готовність до підтримування контакту очей зі співрозмовником; збереження привітного і зацікавленого виразу обличчя; готовність посміхатись у спілкуванні; уникати поз та жестів, які свідчать про налаштованість до запобігання встановленню контакту (пози схрещених рук та ніг, надмірної жестикуляції), намагатиметься донести максимально повно інформацію до комуніканта.

2) Відкритість спілкуванню й її експліцитний прояв ми вважали свідченням наявності досить високої самооцінки та відповідного рівня інтелектуальних здібностей.

3) Якщо людина стабільно налаштована на підтримування активного контакту зі співрозмовником, вона набуває високого рівня символічних здібностей, що знижує необхідність самомоніторингу невербальної поведінки.

4) Якщо представники «менш позитивно функціонуючої» групи будуть мати вищі показники за рисами темної тріади особистості, а саме: макіавелліанізмом, егоїзмом та психопатичними характеристиками, то вони демонструватимуть ознаки негативної афективності та нещирої зацікавленості у встановленні позитивних стосунків з іншими суб'єктами спілкування, тобто низьким рівнем комунікативної інтенції, що виражатиметься в уникненні контакту очей. Вони опікуватимуться необхідністю демонструвати зацікавленість до співрозмовника з метою можливості впливу чи маніпулювання, у зв'язку з чим показник самомоніторингу невербальної експресії статистично значуще відрізнятиметься. Згідно з висунутою гіпотезою, суб'єкти «менш позитивного функціонування» застосовуватимуть жести, які свідчать про підвищення особистісної тривожності та внутрішньої напруги, зокрема жести-самоадаптори та маніпулятори, афективні жести та позу схрещених рук та ніг, що імпліцитно може свідчити про бажання відмежування та демонстрації незалежності від оточуючих та домінуванні.

Доведення наявності статистично значущих розбіжностей між групами досліджуваних, які відносяться до кластерів із різними рівнями сформованості позитивності ставлення до світу, можна було б розглядати як підтвердження гіпотези про надання переваги специфічному невербальному репертуару особами із вираженістю певних особистісних характеристик.

Обґрунтування формування вибірки. Загальна кількість досліджуваних склала 180 осіб, з яких:

- 120 осіб: 34 особи віком від 27 до 63 років різних професій, 35 студентів четвертого курсу денного відділення Вищого професійного училища одного з обласних центрів України – м. Луганська віком від 17 до 20 років, 51 студент гуманітарних спеціальностей третього курсу денного відділення Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара віком від 18 до 20 років – склали основну експериментальну вибірку;
- 60 осіб склали додаткову вибірку: учні Вищого професійного училища м. Луганська віком від 17 до 20 років (25 осіб чоловічої статі та 35 – жіночої) брали участь у пілотажних етапах дослідження.

Досліджувані проявили прагнення до співпраці та саморозкриття, слід зазначити наявність високого рівня вмотивованості з метою самоаналізу та прагнення отримати зворотній зв'язок щодо інформації про їх особистість. Деяку складність для досліджуваних становила методика «Розмова за допомогою жестів», вперше апробована нами на українській вибірці. Як показав досвід застосування цієї методики, ускладнення викликані неординарністю та нестандартністю завдань, що потребували прояву творчих здібностей та розкутості досліджуваних під час проведення експерименту.

Організація та проведення дослідження. Дослідження проводилось протягом 2009 – 2011 років і мало два пілотажні та чотири основні етапи. У пілотажних етапах взяли участь 60 студентів, які на момент проведення дослідження навчалися на третьому курсі денного відділення Вищого професійного училища м. Луганська. Метою проведення пілотажних досліджень було здійснення апробації на українській вибірці діагностичного інструментарію, розробленого італійськими авторами П. Е. Річчі-Бітті та І. Поггі, та перевірка його

інформативності й доцільності застосування у рамках запланованого емпіричного дослідження. Після проведення діагностики отримані результати обговорювалися з експертами – викладачами та науковцями факультету психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

На *першому етапі* основного дослідження 120 досліджуваних (40 чоловіків, 80 жінок віком від 17 до 63 років) виконали методики діагностики виокремленого у результаті проведеного теоретичного психодіагностичного дослідження симптомокомплексу ознак наявності у досліджуваних диспозиційних ресурсів позитивного функціонування і рівня наближення їх особистісних рис до ознак «єдиного фактору особистості» (ЄФО).

Відповідно до теоретично обґрунтованих уявлень про можливість визначення діагностичного потенціалу невербального спілкування як засобу інтегральної оцінки особистісних характеристик було підібрано декілька груп методик.

Для ідентифікації вірогідних форм прояву *позитивних ознак функціонування особистості* обрано засіб оцінки ціннісно-мотиваційної сфери особистості (опитувальник позитивних цінностей і рис характеру «Цінності у дії» (Values In Action – VIA-IS) К. Петерсона і М. Селігмана), «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д. О. Леонтєва, «Шкали психологічного благополуччя» (SPW) К. Ріфф в адаптації О. М. Знанецької; методику «Шкала самоповаги Розенберга».

Для визначення *динаміки особистісного зростання людини* застосовано методику виявлення рівня соціальної відповідальності особистості («Дослідження відповідальності» М. В. Савчина) та методику «Q-сортування», розроблену В. Стефансоном із метою встановлення індивідуальних особливостей та уявлень особистості про себе як суб'єкта комунікативного процесу при взаємодії з оточуючими.

Для оцінки рівня наближення диспозиційних ознак особистості до *єдиного фактору особистості* застосовано декілька особистісних опитувальників: «П'ятифакторний особистісний опитувальник» Маккрея і Коста (NEO PI-R), адаптований В. Є. Орловим, О. А. Рукавішниковим, І. Г. Сеніним та А. Б. Хромовим; «Особистісний опитувальник Айзенка» (EPQ) (Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов); «Шкала Мак-IV», розроблена Р. Крісті та Ф. Гейс в адаптації В. В. Знакова, «Шкала диспозиційного егоїзму» розроблена та адаптована К. Муздибасвим, шкала «Психопатія» методики «СМІЛ» (модифікація теста «ММРІ») Л. М. Собчик.

Для операціоналізації кількісних та якісних *характеристик невербального спілкування* застосовано «Шкалу самомоніторингу невербальної поведінки» (Self-Monitoring Scale) М. Снайдера в адаптації Є. А. Полежаєвої); «Методику експертної оцінки невербальної комунікації А. М. Кузнєцова».

З метою перевірки наявності глибинного зв'язку між гіперкомпенсаторним ресурсом особистості і готовністю до прояву експліцитної комунікативної інтенції засобами невербального спілкування були застосовані: «Моментальний тест на позитивну та негативну афективність» (PANAS) Д. Вотсона, Л. А. Кларка, А. Теллегена, «Шкала задоволеності життям» («Satisfaction With Life Scale», SWLS), розроблена Е. Дінером, Р. А. Еммонсом, Р. Ларсеном та Ш. Гріффіна (російськомовна версія представлена у перекладі в монографії М. Селігмана «Сучасна позитивна психологія») та методика «Скорочений Відбірочний Тест» В. Н. Бузіна, Е. Ф. Вандерліка.

З метою підтвердження адекватності підходу до формування вибірки досліджуваних та виокремлення двох груп із *різними рівнями* індивідуальних особистісних характеристик

позитивності функціонування було проведено порівняння відповідних кількісних результатів (із застосуванням t-критерію Ст'юдента), отриманих за допомогою зазначеного методологічного інструментарію.

На *другому етапі* дослідження представникам двох кластерів було запропоновано виконати завдання новітньої методики «Розмова за допомогою жестів», розробленої П. Е. Річчі-Бітті та І. Поггі у власній адаптації для завдань даного дослідження, призначеної для виявлення рівня сформованості когнітивних стратегій, якими оперує індивід при невербальному спілкуванні.

На *третьому етапі* проводилася бесіда з кожним із досліджуваних, темою якої було обговорення п'яти картинок-стимулів (цікавих ілюзій сприйняття видатного датського графічного художника М. К. Ешера), обраних з метою спрямування уваги досліджуваного на стимульний матеріал, за рахунок чого стало можливим спостереження за свідомо не контрольованим вибором невербальних засобів спілкування.

На *заключному етапі* дослідження було здійснено математико-статистичний аналіз отриманих емпіричних даних, їх узагальнення та систематизація, зроблено висновки щодо інформативності обраного підходу до дослідження невербальних засобів спілкування та намічено перспективи подальших досліджень подібного спрямування.

Отримані результати були оброблені за допомогою факторного аналізу методом головних компонент із подальшим Varimax-обертанням. Факторні навантаження представників виділених кластерів були зіставлені з метою пошуку розбіжностей у застосуванні невербальних засобів спілкування.

Використання у дослідженні методу квазіексперименту дозволило встановити причинно-наслідкові зв'язки між індивідуально-психологічними відмінностями особистості та засобами невербального спілкування, які вона застосовує.

Дослідження передбачало забезпечення можливості порівняння особливостей використання різних засобів невербального спілкування груп осіб, які статистично значуще відрізняються за виокремленими симптомокомплексом ознак цілісного оцінювання особистісного гіперкомпенсаторного ресурсу та обраними структурними особистісними характеристиками. У підрозділі 4.4.2. викладено основні результати емпіричного дослідження розбіжностей кількісних та якісних характеристик застосування *невербальних засобів спілкування* (жестикуляції, комунікативної інтенції (виразу обличчя, посмішок та контакту очей), особливостей сприйняття невербальної експресії (здатності до регулювання власною невербальною поведінкою, самомоніторингу невербальної експресії та оцінкою невербального репертуару партнером за спілкуванням) осіб, які відрізнялись за диспозиційними та особистісними характеристиками, рівнем вираженості позитивності ознак мотиваційної сфери та іншими формами прояву рівня сформованості гіперкомпенсаторного ресурсу особистості, який був отриманий як інтегральний показник позитивності функціонування людини як основи для імпліцитної діагностики особистості за допомогою засобів невербального спілкування.

Важливим аспектом вивчення особистості є урахування нескінченності її потягу до розвитку, вдосконалення і зростання, який ніколи не зупиняється. Це – єдиноспрямований показник ортогенезу як вектору існування життя на землі.

З урахуванням саме цього постулату з метою виявлення інтегративних особистісних диспозицій, які, на наш погляд, зумовлюють позитивне функціонування особистості, ми

звернулись до діагностики її всебічного розвитку за допомогою ретельно підбраного методичного інструментарію.

Виокремлені групи відрізнялись за показниками рівнів «позитивності функціонування», операціоналізованих змінними симптомокомплексу: а) *ставлення* суб'єкта життєдіяльності до світу, оточуючих і до себе (відносно більш позитивного – менш позитивного); б) *менталітету* (операціоналізованих за ознаками рівнів позитивності мислення: більш високий – більш низький); в) рівня сформованості цілісної особистості, операціоналізованих за місцем людини в ієрархії «біологічний індивід», «соціальний індивід», «індивідуальний суб'єкт» – «індивідуальна особистість».

Підібрані психодіагностичні засоби для визначення складових симптомокомплексу, виокремлених унаслідок проведеного теоретичного психодіагностичного дослідження, дозволили емпірично перевірити закономірність чиннико-наслідкового зв'язку між рівнями прояву ознак особистості як *психічного цілого*, тобто рівня її готовності демонструвати а) позитивність ставлення до світу, б) позитивність мислення; в) високий рівень сформованості особистісних характеристик у цілому з характеристиками рівня сформованості її символічних здібностей.

Статистично оцінили рівень достовірності розбіжностей у показниках емпірично виявлених засобів невербального спілкування у різних групах досліджуваних із притаманними їм індивідуально-психологічними відмінностями.

У монографії на підставі теоретико-методологічного аналізу провідних концепцій вітчизняних та зарубіжних дослідників обґрунтовано можливість імпліцитної діагностики особистості засобами невербального спілкування.

1. Проведене дослідження свідчить про те, що наявність сформованих символічних здібностей була підтверджена за допомогою підбраної методики П. Е. Річчі Бітті і І. Поггі. Рівень сформованості символічних здібностей виявився більш високим у групі з *гіперкомпенсаторним* фондом особистості та наявності чітких цілей у житті, особистісного зростання, високого рівня психологічного благополуччя, задоволеності життям.

2. Особи, які володіли фондом, мають *позитивне* ставлення до життя, високий рівень задоволеності життям, домінуванням позитивних емоцій над негативними.

3. Була проведена перевірка інформативності нового методичного засобу «Мовлення за допомогою жестів» П. Е. Річчі-Бітті та І. Поггі, вперше застосованого на українській виборці для завдань дослідження впливу окремих особистісних характеристик на специфічність застосування невербальних засобів спілкування у межах даної роботи.

4. В українській культурі, яка у аспекті невербального спілкування наближена до європейської стриманості у застосуванні невербальних засобів спілкування, значна роль відведена експресії обличчя, що компенсує неспрямованість у спілкуванні та пов'язана з розвиненими стратегіями та готовністю їх реалізації, що вдалося дослідити завдяки застосуванню методики П. Е. Річчі Бітті та І. Поггі.

5. З новітньою структурною моделлю особистості «Велика одиниця» або «Єдиний фактор особистості» ми пов'язуємо можливість інтерпретації встановленого зв'язку узагальнених характеристик позитивного функціонування особистості з готовністю до виявлення експліцитної комунікативної інтенції як форми прояву еволюційно доцільного ортогенезу особистості, що матеріалізується у показниках наближення диспозиційних ознак особистості до «вершин» «Єдиного фактору особистості».

6. За отриманими нами емпіричними даними ті з наших досліджуваних, у яких виявились за п'ятифакторною моделлю найбільш високі показники екстраверсії, доброзичливості, відкритості досвіду, сумлінності, і низькі показники за «тріадою темних рис особистості» і психопатичних ознак, характеризуються високими показниками позитивності мислення, позитивних цінностей і експліцитно вираженою комунікативною інтенцією, що найбільш чітко розпізнається за *виразом обличчя*.

Подальша розробка цієї теми вбачається у дослідженні особливостей застосування невербальних засобів спілкування представниками різних культур, зокрема тих, у яких жестикуляція має більше значення, заохочується неформальне спілкування, зокрема американській, англійській, латиноамериканській культурах, у етнічних дослідженнях. Перспективними є вивчення суб'єктів, схильних до адикції і тощо, розпізнанні представників різних субкультур тощо.

Отже, у підручнику представлено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми можливості здійснення імпліцитної діагностики особистості засобами невербального спілкування за умов виокремлення таких форм прояву цілісної особистості, як: її ставлення до світу, оточуючих, себе, позитивності мислення та ознак динаміки особистісного зростання від «біологічного індивіда» до «індивідуальної особистості».

1. Вирішення завдань дослідження здійснено на підставі теоретико-методологічного обґрунтування підходу до конкретизації змісту новітньої *категорії можливого* у дослідженні особистості.

2. Запропонований у роботі підхід до ідентифікації форм прояву категорії можливого у термінах гіперкомпенсаторного ресурсу особистості, ознак рівня сформованості єдиного фактору особистості та вищих форм прояву позитивних цінностей дозволив встановити зв'язок цілісних показників особистісних характеристик та якісних і кількісних параметрів реалізації суб'єктом невербальних засобів спілкування.

3. Проведене дослідження дозволило вирішити усі поставлені в ньому задачі. Встановлено, що наявність більш високого рівня сформованості символічних здібностей, оціненого у вигляді експліцитної комунікативної інтенції, є притаманним особам, які володіють *гіперкомпенсаторним* фондом особистості. Вони характеризуються більш високими показниками за позитивними цінностями, самооцінкою, рівнем сформованості смисложиттєвих орієнтацій, тобто ознаками позитивного ставлення до світу у цілому, до оточуючих та до себе.

4. Притаманність людині більш високого рівня символічних здібностей виявилася ознакою позитивності мислення, що оцінювалася за більш високими показниками рівня сформованості сильних рис особистості.

5. Суб'єкти, схильні до експліцитної реалізації комунікативної інтенції, характеризуються наближенням їх структурних особистісних рис до ознак *єдиного фактору особистості*, про що свідчать більш високі показники за п'ятьма глобальними факторами особистості, позитивними цінностями, психологічним благополуччям, у той час як їм притаманні низькі показники за Тріадою темних рис.

6. Про зв'язок більш високого рівня сформованості ознак експліцитно вираженої комунікативної інтенції з динамікою розвитку особистості від «біологічного індивіда» до «індивідуальної особистості» свідчать наявність статистично значущих розбіжностей між представниками полярних кластерів за ознаками відповідальності, готовності до підтримування соціальних контактів у групі та відповідними характеристиками

експліцитного прояву комунікативної інтенції, зокрема, підтримування контакту очей з оточуючими.

7. Факт притаманності більшої різноманітності стратегій перекодування вербальної інформації у невербальну суб'єктам із більш високим рівнем гіперкомпенсаторного ресурсу, виявлений із застосуванням методики П. Е. Річчі-Бітті та І. Поггі «Розмова за допомогою жестів», свідчить про успішність досягнення основної мети дослідження – доведення можливості здійснення діагностики особистості за невербальними засобами спілкування.

8. У дослідженні представлені нові дані, які доповнюють уявлення про багатоаспектність зв'язку зовнішнього та внутрішнього у детермінації психічного, про системність прояву закономірностей розвитку особистості у її свідомості та поведінці. Проведене дослідження відкриває нові перспективи створення методичних прийомів вивчення цілісної особистості як одного з актуальних завдань постнекласичного етапу розвитку психології.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- *вперше* доведено наявність закономірного зв'язку між цілісними аспектами прояву позитивності ставлення людини до світу, себе та оточуючих, позитивності мислення (як ознаки менталітету людини) та динаміки ортогенезу у напрямку від «біологічного індивіда», «індивідуальної особистості» і символічними здібностями людини, що проявляються у вигляді експліцитної комунікативної інтенції;
- *вперше* ідентифіковано вірогідні форми прояву цілісних ознак притаманності людині гіперкомпенсаторного ресурсу особистості;
- *вперше* здійснено операціоналізацію якісних та кількісних характеристик невербального спілкування як форми реалізації символічних здібностей людини у термінах експліцитно вираженої комунікативної інтенції;
- *дістало подальший розвиток* уявлення про єдиний фактор особистості як форму прояву еволюційно доцільного розвитку особистості та емпірично підтверджено зв'язок рівня сформованості єдиного фактору особистості з характеристиками «експліцитної комунікативної інтенції».

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці методологічно обґрунтованого підходу до діагностики особистості засобами невербального спілкування, що розширює арсенал проєктивних психодіагностичних засобів діагностики, підвищує надійність психологічного діагнозу та може бути застосовано у роботі практичного психолога.

Перспективи подальших досліджень проблеми пов'язані з вивченням виявленого закономірного зв'язку невербальної поведінки з цілісними особистісними характеристиками на представниках інших культур, зокрема тих, у яких символічна функція реалізується за допомогою більш активної жестикуляції (латиноамериканська, італійська культури) або в культурах, де заохочується неформальність у міжособистісному спілкуванні, зокрема американській.

Розроблені в дослідженні підходи до вивчення невербальних засобів спілкування можуть знайти подальший розвиток у виявленні приналежності суб'єктів до різних субкультур та різних типів соціальних меншин, у діагностиці ознак схильності до адикції, девіантної поведінки тощо.

4.5. Можливості імпліцитної діагностики особистості за показниками різних стилів і форм прояву гумору

На перетині XX і XXI століть новим методологічним і теоретичним контекстом вивчення сильних сторін і ресурсів особистості стала позитивна психологія – напрям, у межах якого проголошена необхідність врівноважити увагу до вивчення відхилень, ускладнень у розвитку людини, яка переважала у психологічних дослідженнях на протязі всього XX століття, увагою до позитивних аспектів функціонування особистості, вивчення її творчого потенціалу. Позитивна психологія виходить з того, що недостатньо звільнити людину від проблем і симптомів, захворювань, щоб її життя стало гідним того, щоб жити; необхідно допомогти їй усвідомити, що кожна людина має достатній фонд особистісних ресурсів, який можна свідомо активізувати. До складу цих ресурсів відносять і почуття гумору.

Закономірності зв'язку між рівнем оптимальності функціонування особистості та особливостями реалізації людиною різних стилів і форм гумору як вищої психічної функції нещодавно виокремились у специфічний напрям психологічних досліджень, новий поштовх розвитку якого надала позитивна психологія.

4.5.1. Загальна характеристика змісту поняття «особистісний потенціал» і його складових

Сучасна психологічна наука стала розглядати людину не стільки як індивідуальність, яка характеризується набором вимірюваних ознак різного ступеня вираженості, скільки як особистість з індивідуальним внутрішнім світом, здатну ставитися до власних дій і проявів, опосередковувати та регулювати їх у відповідності з власними настановами, робити себе об'єктом цілеспрямованих дій, а також виходити за рамки апріорних даностей і завдань. При цьому поряд з універсальними властивостями й закономірностями особистості притаманні також певні факультативні властивості більш високого рівня, поява яких пов'язана з досягненням відповідного рівня особистісного розвитку [8].

У запропонованій автором багатовимірної концепції В. Ф. Моргуном [15] *особистість* – це людина, яка активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність. Вона має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових емоційних переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування досвідом і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода суб'єктного самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їхні наслідки (включаючи й підсвідомо непередбачувані) перед природою, суспільством і своїм сумлінням.

С. Д. Максименко визначає *особистість* як форму існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ [14].

Л. С. Виготський сформулював ідею про те, що сутнісною психологічною характеристикою особистості є оволодіння власною поведінкою через її опосередкування [6]. На підставі цього висновку Д. О. Леонтьєв пропонує розглядати особистість як найбільш *інтегральну вищу психічну функцію*. У якості центральної характеристики особистості він вводить поняття особистісного потенціалу [9].

Проблема потенційних можливостей особистості та їх реалізації в діяльності

розглядається в роботах Б. Г. Ананьєва, Г. О. Балла, І. Д. Беха, А. О. Деркача, С. Б. Кузікової, П. В. Лушина, М. В. Савчина, М. Л. Смульсон та ін. [25]. Найважливіша детермінуюча функція сфери потенційного в розвитку особистості, що служить джерелом смислоутворення, часової перспективи, відзначалася також О. М. Леонтьєвим і Л. І. Божович. Тлумачення поняття потенцій стосовно психіки в цілому знаходимо в праці Г. С. Костюка, який ставив питання про можливості невикористаних психічних резервів, здатних актуалізуватися під впливом певних умов.

За С. Д. Максименком, потенціал – це така можливість, яка, реалізуючись у діяльності, вдосконалюється, залишаючись потенційною (ймовірнісною можливістю), в той час як діяльність відокремлена від потенціалу і є засобом досягнення поставленої мети [13]. Вихідним матеріалом для виконання діяльності, переходу від можливості дії, її уявлення до дійсності, матеріалізації образів, почуттів і думок є енергія. Енергопотенціал людини – це величина її здатності до дії (прагматичної, пізнавальної, розумової, моральної, естетичної, тобто творчої).

С. Л. Рубінштейн підкреслював, що людину як особистість характеризує не тільки те, що вона є, але й те, ким вона хоче стати, до чого вона активно прагне. Особистісний розвиток людини він визначає як реалізацію індивідом своєї потенційної універсальності, нескінченності, як становлення людини в індивіді. Тобто її характеризує не тільки те, що вже склалося і реально функціонує в її особистості, але й те, що складає «внутрішній зміст особистісного розвитку» (сфера можливостей) [31].

Діяльнісна сутність потенціалу робить необхідним його розгляд з урахуванням психології потреб. Особливого значення набуває духовна потреба особистості, яка багато в чому визначає духовний потенціал і включена в його психологічну структуру. Саме духовна потреба, на думку К. О. Абульханової-Славської, інтегрує особистісний потенціал і виявляється у формі рівня домагань особистості.

Д. О. Леонтьєв під *особистісним потенціалом* має на увазі інтегральну системну характеристику індивідуально-психологічних особливостей особистості, що лежить в основі здатності особистості виходити зі стійких внутрішніх критеріїв і орієнтирів у своїй життєдіяльності і зберігати стабільність смислових орієнтацій та ефективність діяльності на фоні тисків і зовнішніх умов, що змінюються. Це здатність людини проявляти себе в якості особистості, виступати автономним саморегульованим суб'єктом активності, який здійснює цілеспрямовані зміни в зовнішньому світі і поєднує стійкість до впливу зовнішніх обставин і гнучке реагування на зміни зовнішньої та внутрішньої ситуації.

На думку Д. О. Леонтьєва, поняттю «особистісний потенціал» найкраще відповідає поняття «життєстійкість» (*hardiness*), запропоноване С. Мадді. Він визначає *життєстійкість* не як особистісну якість, а як систему установок або переконань, що в певній мірі піддаються формуванню та розвитку, – установки на *включеність* на протипагу відчуженню та ізоляції, установки на *контроль за подіями* на протипагу почуттю безсилля й установки на *прийняття виклику і ризику* на протипагу прагненню до безпеки та мінімізації напруги.

Узагальненням цієї ідеї є твердження, що особистісний потенціал відображає міру *подолання особистістю індивідуальності* (того, що задано «зовнішніми» і «внутрішніми» умовами розвитку) [9].

До складових особистісного потенціалу відносять також такі характеристики як оптимістичне мислення, особистісна автономія, толерантність до невизначеності,

рефлексивність та ін. Конструктом, що робить суттєвий внесок у формування особистісного потенціалу, як стане очевидним після ознайомлення з результатами проведеного нами емпіричного дослідження, може виступати *гумор*.

Гумор у своєму соціогенезі зароджується з поліфонічної сміхової культури. Інтеріоризована поліфонія сміхової культури перетворюється на діалог особистості з особистістю, а потім – на внутрішній діалог, який є не лише рефлексією «полюса суб'єкта і полюса об'єкта» [9], не тільки рефлексією полюса суб'єкта і полюса суб'єкта іншої людини як у діалогічному спілкуванні, а своєрідним «розщепленням» особистості на два суб'єкти. Ними можуть бути «Я-центр» і «Я-образ» як при системній рефлексії при прогресивному розвитку особистості або «Я-ідеальне» і «Я-реальне», «Я-минуле» і «Я-теперішнє», або інші проблематичні, а інколи навіть регресивні розщеплення. Д. О. Леонт'єв зазначає, що гумор у своїх вищих формах – звернений на самого себе – безумовно пов'язаний із внутрішнім діалогом, з розщепленням особистості, з поглядом на себе з боку. У проведеному нами емпіричному дослідженні продемонстровано чітко виражений варіант відбиття у стилях і формах гумору подібного «розщеплення» особистості під впливом інтенсивності емоційних станів, що були у її досвіді.

Звернення почуття гумору суб'єктом на самого себе створює можливості не просто самодистанціювання, а *самотрансценденції* в її розумінні В. Франклом [32]. Поліфонія «сміхової культури», міжособистісний діалог і внутрішній діалог служать розвитку особистості та розкриттю її потенціальних можливостей. Як можлива самотрансценденція людської природи у відчужену сферу ідеального (або «ноосферу»), можливе і дорефлексивне самотрансцендентування в міжособистісних чи внутрішньоособистісних актах гуморіння. При зверненні гумору на самого себе створюється інший образ самого себе, до якого потім «дотягує» «Я- реальне». За рахунок біологічності сміху відбувається трансформація і цілком матеріального біологічного і навіть психічного рівня, змінюються самі принципи психічного відображення дійсності. Предметний образ стає «подвійним», недовизначеним, спрямованим у майбутнє. Після прийняття рефлексуючою особистістю, він створює можливості і для свідомого саморозвитку.

Гумор змінює принципи регуляції життєдіяльності, які і так змінювалися протягом історії. Якщо в середньовічній культурі гумор був «дією», що регулює суспільні відносини, то в сучасному світі він все більш стає діяльністю, що виводить особистість і суспільство на рівень саморегуляції. На думку Д. О. Леонт'єва, ускладнення форм регуляції і перетворення її на саморегуляцію виступає як універсальний принцип розвитку форм активності як на сублюдському, так і на людському рівні, як у філогенетичному й історико-генетичному, так і в онтогенетичному й актуалгенетичному аспектах розгляду, як стосовно людини як саморегулюючої системи, так і стосовно окремих підсистем і, навпаки, великих мікро- і макросоціальних систем. Але перехід до інших форм регуляції можливий саме за рахунок уривчастості психічного, в тому числі і через гумор. Гумор формує особистісний потенціал, змінюючи принципи відображення дійсності і «перериваючи» безперервність психічного.

Проблему особистісного потенціалу можна розглядати як проблему потенціалу *саморегуляції*. С. Д. Максименко виділяє здатність до саморегуляції як ключову ознаку особистості, поряд із цілісністю, унікальністю, активністю, відкритістю та здатністю до вираження власного внутрішнього змісту [14]. На його думку, здатність до саморегуляції

«передбачає не просто вольове зусилля, а й перебудову смислових утворень, умовою яких є їх усвідомленість» [14]. Серед послідовних етапів становлення саморегуляції в

системі інтеграції особистості С. Д. Максименко виокремлює базальну емоційну саморегуляцію, вольову саморегуляцію та смислову, ціннісну саморегуляцію.

М. Й. Боришевський вважає, що без розвитку здатності до саморегуляції неможливе становлення творчої, соціально відповідальної особистості із загостреним почуттям нового, критичним ставленням до себе та навколишньої дійсності, глибоким розумінням сенсу людського існування, усвідомленням свого місця та ролі серед інших.

Проблема саморегуляції виділилася в самостійну проблему психології. Сама назва проблеми викликає два ракурси її сприйняття. Перший полягає в тому, що поняття саморегуляції припускає наявність в особистості якоїсь саморегульованої системи або, по-іншому, особистість є саморегулюючою системою. Другий ракурс полягає в тому, що саморегуляцією особистості ми можемо називати тільки ті феномени регуляції, які здійснюються активно і довільно. У відмінності цих двох ракурсів розуміння проблеми саморегуляції і криється її основна дилема. Її також можна сформулювати по-іншому: спонтанність або довільність. Це не тільки наукова, а й екзистенційна проблема. Перший ракурс (саморегуляції як саморегульованої системи) криється в певному екзистенційному «ядрі» особистості. Другий (довільність) криється в соціалізації та вихованні, в оволодінні своїми психічними процесами і в інтеріоризації схем і структур самоконтролю і самоврядування. Екзистенційність проблеми полягає, перш за все, в тому, що людина сама може обирати те, скільки в неї буде спонтанності і довільності. Це життєвий, екзистенційний вибір, який здійснюється і по відношенню до регуляції за допомогою *гумору*. Хоча вибір є екзистенційним, це не означає, що він завжди довільний і активний. Гумор не завжди є довільним (хоча він за своїм філогенезом за рахунок інтеріоризації соціальних структур спочатку був довільним). Гумор не завжди є активним (філогенетично він виник саме як «почуття» гумору, тобто пасивна реципронна форма «активності»). Таким чином, проблема гумору концентрує в собі проблему саморегуляції або, ширше, регуляції.

Розглядаючи «спонтанну» регуляцію за допомогою гумору, І. С. Домбровська окреслює наступну схему особистості, точніше образу людини, виведену з аналізу розвитку психіки у філогенезі: біологічний рівень, соціальний рівень, ідеальний рівень, інтегрально особистісний рівень. Розглядаючи регуляцію, поняття «домінанти» О. О. Ухтомського доповнюється його поняттям «субдомінанти», на підґрунті взаємодії яких функціонує саморегулююча система особистості. Поєднання домінанти на біологічному і субдомінанти на соціальному рівні регуляції створює брутальний вид гумору і «гумор» осміяння. Поєднання домінанти на ідеальному і субдомінанти на соціальному рівні регуляції створює часто високохудожні твори з їх «тонким» гумором. Поєднання домінанти на інтегрально особистісному і субдомінанти на соціальному рівні створює гумор, звернений суб'єктом на самого себе.

Регуляція між біологічним та ідеальним рівнями, наприклад, при чуттєвому (естетичному) сприйнятті художніх творів, веде до формування естетичного типу почуття гумору, який, на думку І. С. Домбровської, є найбільш зрілою формою гумору. При цьому виникає суміщення і злиття двох базових психологічних механізмів формування почуття гумору: від сміху (як біологічного подразнення) і від посмішки (як ідеального відображення). Гумор, виникнувши як знаряддя в системі регуляції, перетворюється на механізм регуляції і саморегуляції людини саме за рахунок взаємодії біологічного й ідеального. Ідеальне (домінанта на ідеальному рівні особистості) з субдомінантою на біологічному рівні в значній мірі пояснює феномен саморегуляції людини, тобто те, як саме ця саморегуляція взагалі

можлива.

Механізми патологізації почуття гумору (як і особистісного розвитку в цілому) пов'язані з «розміщенням» домінанти і субдомінанти на одному рівні. Однорівнева регуляція веде до патологізації соціальності до безглуздості або голої маніпулятивності при розміщенні домінанти і субдомінанти на соціальному рівні. При однорівневій ідеальній регуляції виникає «сміхова депресія», описана Ю. С. Савенко і Б. Д. Карвасарським, виникає «сміховий» колапс, що приводить до ризику суїцидів при «сміховій депресії».

Коли мова йде про саморегуляцію через гумор як активність і довільність гумору в повному розумінні цих понять, то інтерпретувати її можна на основі мультирегуляторної моделі особистості Д. О. Леонтєва, який окрім «логік» (вимірів) життєдіяльності виділяє ще основні види маніпуляції поведінкою людей, що відповідають їм. Так, логіці задоволення потреб відповідає спокушання, логіці реагування на стимул – провокація, логіці схильності – стереотип, логіці нормативності – накладення соціальних зобов'язань. На думку Д. О. Леонтєва, ці «нижчі» логіки повинні блокуватися логіками сенсу і вільного вибору [8]. Підібрати приклади регуляції через гумор «методами» спокушання, провокації, стереотипності і накладення зобов'язань легко. Вони очевидні в сучасній вітчизняній телевізійній «сміховій культурі». Але тільки гумор з домінантою на ідеальному (ноогенно-смысловому) рівні дозволяє вийти із замкнутого кола маніпуляцій через гумор, навіть якщо ці маніпуляції звернені особистістю на саму себе.

О. Р. Калітєєвська та Д. О. Леонтєв [7; 9] зазначають, що важливим компонентом особистісного потенціалу й вищим рівнем саморегуляції виступає *самодетермінація*. Остання передбачає активність особистості по відношенню до зовнішнього світу і власних психологічних процесів, але при цьому самодетермінація не є вродженою потребою. Її становлення відбувається в процесі психічного розвитку людини на основі поступового формування і зближення один з одним патернів свободи (як готовності людини до активних дій) і відповідальності (як вищої форми саморегуляції) в поведінці індивіда. Самодетермінація дозволяє людині узгодити наявні в неї ресурси, до числа яких можуть бути віднесені здібності, особистісні риси, нерозкриті можливості й задатки для організації власної життєдіяльності в цілому та досягнення поставленої мети зокрема [9]. В одній із нещодавніх публікацій [7] Д. О. Леонтєв характеризує гумор як *екзистенціальний механізм самодетермінації зрілої особистості*.

Таким чином, проблема регуляції засобами гумору розглядається як екзистенційна проблема, як проблема спонтанної системної саморегуляції і як проблема довільної регуляції.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що здатність до сприйняття і породження смішного, гумористичного свідчить про багаторівневність особистісної регуляції і, отже, про особистісний потенціал розвитку.

4.5.2. Сучасна концептуалізація гумору як сильної риси характеру та вірогідної передумови оптимального функціонування особистості

У дослідженні О.-Опихайло, виконаному під керівництвом одного із авторів даного підручника Е.Л. Носенко [25], доведено, що кожна людина має достатній фонд особистісних ресурсів, який можна свідомо активізувати для забезпечення оптимального функціонування особистості. До складу цих ресурсів відносять і почуття гумору.

Еволюційний розвиток методології психологічної науки від класичної парадигми до

некласичної, а згодом – до *постнекласичної* – зумовив необхідність появи нових методів дослідження, серед яких важливе місце зайняла *імпліцитна* діагностика особистості.

Для вирішення задач розробки імпліцитних методів діагностики особистості у вітчизняній науці існують сприятливі передумови, пов'язані з тенденцією розвитку сучасної психодіагностики у напрямку її *гуманізації* [3; 4; 15]. Гуманізація виражається у відмові від розуміння психодіагностики як галузі психології, що займається класифікацією та ранжуванням людей за психологічними ознаками, її найважливішим завданням стає забезпечення допомоги в повноцінному психічному й особистісному розвитку людини.

Психодіагностика має свою специфіку у вивченні індивідуальності. Цей самостійний напрям досліджень володіє розвиненим понятійним апаратом і багаточисельними методиками, в результаті використання яких виникає особлива форма опису особи – «виміряна (оцінена) індивідуальність». У відповідності з відомою класифікацією психодіагностичних процедур, запропонованою Л. Ф. Бурлачуком, поряд з об'єктивним (тести) і суб'єктивним (опитувальники, методики суб'єктивного шкалування) підходами до діагностики широкого розповсюдження набувають *проективні* методи діагностики, що включають конститутивні, конструктивні, інтерпретативні, катартичні, рефрактивні, експресивні, імпресивні та адитивні методики.

Саме в межах останнього підходу, на наш погляд, можливо ставити питання про доцільність урахування особливостей реалізації гумору як вищої психічної функції при розробці процедур імпліцитної психодіагностики особистості. Ідея стосовно детермінованості вибору гумору особистісними чинниками була покладена в основу «Тесту особистості для вивчення гумору», розробленого Р. Кеттеллом для оцінки гумористичних уподобань як засобу непрямого вимірювання особистісних рис.

Актуальність імпліцитної психодіагностики зумовлена тим, що людина в ситуації експліцитної діагностики методом самооцінювання (попри будь-які заклики дослідника реагувати спонтанно) опікується проблемами самопрезентації, реагує усвідомлено і здійснює контроль власної поведінки. Імпліцитні ж методи орієнтовані на отримання потрібної дослідникові інформації, процес породження якої здійснюється мимовільно і не доступний свідомому контролю з боку досліджуваного. Крім того, людина схильна демонструвати *різні* рівні виявлення одних і тих же самих особистісних рис в різних ситуаціях життєдіяльності. Дослідники вказують на те, що різноманіття інтраіндивідуальних розбіжностей, тобто форм поведінки одного суб'єкта у різних ситуаціях, які відповідають змісту того чи іншого рівня стійкої особистісної риси, інколи перевищує розбіжності, що виявляються за допомогою типологічних досліджень [1; 18]. Отже, *мінливість* прояву протилежних ознак конкретної риси особистості, яку можна операціоналізувати за допомогою аналізу різних стилів і форм прояву гумору, може свідчити про рівень психологічного здоров'я людини та її оптимального функціонування.

Поняття «хвороба», «здоров'я», «психічне здоров'я», «психологічне здоров'я» не можна вважати на даний час концептуально визначеними й однозначними. С. Д. Максименко зі співавторами [14] пропонують наступні дефініції. *Хвороба* розглядається як дія сукупності руйнівних процесів в організмі людини, наслідком чого є не лише погіршення фізичного самопочуття хворого, а й зміни його особистості, відхилення в емоційно-вольовій і мотиваційній сферах. З огляду на таку позицію, повернення до здоров'я передбачає усунення негативних наслідків хворобливих переживань, небажаних установок, невпевненості у власних силах, тривожності та інших хворобливих і граничних станів. *Здоров'я* визначається

вченими як глобальний психічний стан особистості, що характеризується динамічною гармонійністю внутрішніх переживань і пов'язаних з цим ефективністю й успішністю діяльності людини.

«*Психічне здоров'я* слід розуміти як аспект здоров'я взагалі, який підкреслює стан душевного комфорту, відсутності патологічних психічних проявів та здатності до ефективної діяльності і саморегуляції у відповідності до власних (відрефлексованих) цілей і інтересів людини» [114].

Якщо поняття психічного здоров'я є дійсною конкретизацією (звуженням відносно сфери психіки) явища здоров'я взагалі, то психологічне здоров'я не відповідає цій логіці. Даний термін виник у зв'язку з необхідністю диференціювати стани соматично і психічно здорової людини відносно її становлення як цілісної особистості, рівня і змісту вищих рухових переживань і процесів смислоутворення. У науковий лексикон термін «психологічне здоров'я» ввела І. В. Дубровіна. На її думку, «*психологічне здоров'я* передбачає інтерес людини до життя, свободу думок та ініціативу, активність і самостійність, відповідальність і здатність до ризику, віру в себе і повагу іншого, здатність до сильних почуттів і переживань, усвідомлення своєї індивідуальності, творчість у самих різних сферах життя і діяльності».

В. О. Лефтеров визначає психологічне здоров'я як оптимальне функціонування всіх психічних структур, що забезпечують стан душевного комфорту в соціальному середовищі.

Н. К. Смирнов характеризує психологічне здоров'я як високий рівень соціально-психологічної адаптації, що знаходить свій прояв у гармонійних стосунках з оточуючими, суб'єктивним відчуттям психологічного комфорту та високим потенціалом досягнення благополуччя в житті.

Антропологічна теорія розглядає психологічне здоров'я як стан, що характеризує процес і результат нормального розвитку суб'єктивної реальності в межах індивідуального життя. Індивідуальною нормою психологічного здоров'я є те краще, що можливо в конкретному віці для конкретної людини при відповідних умовах розвитку.

К. Роджерс [30] вводить п'ять ознак психологічно здорової – *повноцінно функціонуючої* – особистості.

1. *Відкритість переживанням.* Людина сміливо ставиться до того, що вона переживає, вона приймає будь-які свої емоційні прояви.

2. *Ведення екзистенційного способу життя.* Це тенденція жити повно та насичено в кожен момент існування, так, щоб кожне переживання сприймалось як унікальне, відмінне від того, що було раніше. Екзистенція – це глибинне існування.

3. *Організмична довіра* – здатність людини приймати до уваги свої внутрішні відчуття і розглядати їх як основу для вибору поведінки.

4. *Емпірична свобода.* Особистість переживає можливість свободи. Вона вільна не тільки від світу, але й від себе. Людина може вільно жити так, як хоче, без обмежень чи заборон.

5. *Креативність.* Людина не просто творчо обдарована, а здатна до цілепокладання, до продукування власних ідей.

Повноцінно функціонуюча людина відкрита своєму досвідові, тобто може сприймати його без захисних механізмів, без страху, що усвідомлення своїх почуттів і думок вплине на її самоповагу. Її «Я» є результатом її зовнішнього та внутрішнього досвіду, який не деформується, аби співпасти зі сталим уявленням про себе, а уявлення про себе відповідають досвіду, який правдиво проявляється за допомогою вербальних чи невербальних засобів

комунікації. Така людина не лицемірить, висловлюючи те, що відчуває.

Максимально реалізуючись, така людина насичено живе у кожен момент свого життя. Їй властива рухливість, високий ступінь пристосування до нових умов, терпимість до інших. Це емоційна і водночас рефлексивна людина. Вона довіряє своєму цілісному організму, а як джерело інформації використовує швидше свої відчуття, почуття та думки, аніж поради інших людей.

Такі люди, як зазначає К. Роджерс [30], вільні у виборі свого життєвого шляху. Попри всі обмеження вони завжди мають можливість вільно вибирати й несуть відповідальність за наслідки свого вибору. Самореалізуючись, вони стають більш творчими.

Метою особистісного зростання, за висловом К. Роджерса, є «*гарне життя*», яке означає не життя, заповнене задоволенням, не багатство чи владу, не повний контроль над собою чи спокій, а рух тим шляхом, який обрав сам організм. Людина, яка вільно рухається шляхом свого особистісного зростання, є найбільш повно функціонуючою людиною.

Джордж Келлі виділяє наступні параметри психологічного здоров'я особистості.

1. Психологічно здорові люди прагнуть оцінювати свої погляди на життя, перевіряють правильність своїх поглядів через практику, через досвід, через дослідження.

2. Психологічно здорові люди можуть поміняти свої погляди взагалі, як і основні ролі, які вони виконують. Вони можуть поміняти систему конструктів і систему ролей.

3. У психологічно здорових людей наявне бажання розширення поведінки й уявлень про світ.

4. Для психологічно здорових людей характерна наявність усвідомленого широкого репертуару ролей.

Стан оптимального психологічного здоров'я у гештальттерапії називається *зрілістю*, для досягнення якої індивід повинен подолати прагнення отримати підтримку з оточуючого середовища й знайти нові можливості підтримки у самому собі. Якщо людина не досягає зрілості, то вона більш схильна маніпулювати своїм оточенням для задоволення бажань, аніж брати на себе відповідальність за свої розчарування й намагатись задовольнити свої справжні потреби.

А. О. Реан [29] виділяє чотири базових компоненти особистісної зрілості: відповідальність, терпимість, саморозвиток і інтегративний компонент – *позитивне мислення*. При цьому автор вважає, що навколо базових компонентів групуються безліч інших.

Дослідники Санкт-Петербурзького державного університету до основних характеристик особистісної зрілості відносять відповідальність, рефлексивність, саморозвиток, самоприйняття, автономію, життєстійкість, життєве самоврядування, конгруентність, ширину соціальних зв'язків, толерантність і позитивні соціальні стосунки.

О. С. Штепа вважає, що особистісна зрілість є психологічним новоутворенням зрілого періоду життя людини у вигляді онтологічного ядра особистості, важливого для его-ідентичності. Вона є одночасно інтегральним критерієм особистісного зростання та виявом особистісного потенціалу людини, тобто її життєстійкості у здійсненні своєї життєвої стратегії. Особистісна зрілість характеризується феноменом самодетермінації і у кризових ситуаціях забезпечує людині можливість вибору моральних цінностей як пріоритетних. Дані проведеного дослідницею емпіричного дослідження дозволили уточнити скомпільоване на основі вивчення літератури визначення особистісної зрілості: особистісна зрілість – це ефект самостійно пережитої людиною у зрілому віці кризи ідентичності, який характеризується як

психологічне новоутворення зрілого періоду життя людини і являє собою динамічну особистісну структуру, пропріум, важливий для її ідентичності.

Д. О. Леонт'єв [9] вважає, що терміни «зріла», «нормальна» і «здорова» особистість мають багато спільного, проте вони повинні розглядатися в більш широкому контексті. На його думку, трактування поняття «ідеальна особистість» залежить від історичного періоду та культурних особливостей. Так, у першій половині ХХ століття акцент робили на вмінні особистості пристосовуватися до умов навколишнього середовища. У 1950-1970-ті роки ідеальною вважали особистість, що самоактуалізується, розкриває вроджені задатки і самовиражається. В 1970-1990-ті роки важливими характеристиками ідеальної особистості називали здатність останньої до саморегуляції, вміння керувати своїми внутрішніми імпульсами, зокрема за допомогою культури. У 2000-ті роки центральне місце займає спроможність особистості зробити свій внесок у добробут інших людей.

Концепція психологічного здоров'я в екзистенційній психології базується на наступних положеннях.

1. Сьогодні переживається психологічно здоровою особистістю як усвідомлення її власної діяльності і внутрішніх інтенцій до цієї діяльності.

2. Психологічно здорова особистість характеризується тим, що вона відкрита до майбутнього, хоче його, не боїться, чекає змін, уявляє, що може вплинути на її майбутнє.

3. Минуле переживається психологічно здоровою особистістю як щось, що вона лишає позаду, як те, що хоча більше і не існує, але ще є для неї живою реальністю з такими якостями як *доступність*, *цінність* і *мінливість*. Минуле не повинно відчужуватися, його не треба відсторонювати, аби не розривати плін життя. Минуле треба відреагувати, адже втративши коріння, людина перестає бути особистістю.

4. Минуле, сьогодні і майбутнє утворюють у психіці здорової особистості єдине ціле.

5. Свобода, що дозволяє світу бути, у випадках психологічного нездоров'я замінюється на жорсткий світопроект. Проект – це тоді, коли я не можу з нього вийти, я – роль, я – актор, я – маска. Це не рефлектується. В світопроекті існує обмеженість, неможливість вийти за межі, побачити безмежність можливостей.

Здорова особистість не означає особистість правильну. Це людина, яка може вчиняти, як вона хоче, по-своєму. Здоровий спосіб життя, з психологічної точки зору, – це адаптивна, усвідомлююча, трансцендентна особистість [144].

Про правомірність підходу до імпліцитної діагностики психологічного здоров'я людини за ознаками особливостей виявлення різних стилів і форм прояву гумору свідчить також і те, що останнім часом у межах нового напрямку досліджень особистості – *позитивної психології* – запропоновано розглядати готовність людини до виявлення почуття гумору і позитивне реагування на гумористичні прояви оточуючих як одну з ознак сильних (здорових) особистісних властивостей – *character strengths* [57].

Наявність подібних позитивних властивостей особистості, у складі яких позитивні психологи пропонують розглядати і гумор [40; 57], дає підстави вважати, що аналіз особистісних розбіжностей у стилях та формах прояву гумору може бути використаний для імпліцитної діагностики психологічного здоров'я людини, адже позитивні властивості особистості і дотримання людиною позитивних цінностей вважаються позитивними психологами важливою передумовою психологічного, суб'єктивного, соціального благополуччя, які і зумовлюють психологічне здоров'я людини і можуть слугувати ознаками

його наявності у суб'єкта.

Аналіз стану новітніх досліджень, присвячених вивченню природи гумору, його стилів і форм прояву дозволяє дійти висновку, що з особливостями прояву гумору пов'язане не тільки позитивне функціонування людини, а й можливість діагностування різного роду відхилень у стані особистісного здоров'я або загроз появи таких відхилень. Отже, розглянемо отримані дослідниками результати, які підтверджують можливість спирання на аналіз особливостей виявлення гумору як надійний аспект імпліцитної діагностики наявності психологічного здоров'я, так і різного роду відхилень від нього або загрози появи подібних відхилень. Зупинимось, перш за все, на здобутках згаданого вище напряму психологічних досліджень особистості, який отримав назву *позитивна психологія*.

Загально визнаним є той факт, що адекватне розуміння особистості можливе лише при усвідомленні нескінченності потягу психологічно здорової особистості до розвитку, вдосконалення і зростання, який ніколи не зупиняється. Це єдиноспрямований показник вектору існування життя на землі, тобто *ортогенез* [13; 14]. Теорія ортогенезу не одностайно приймається в сучасній біології і майже не розглядається у сучасній психології. Проте, на перетині ХХ і ХХІ століть у психології виник і почав бурхливо розвиватись новий напрям досліджень особистості – так звана «позитивна» психологія, який базується на ідеї нескінченності руху людини до вдосконалення, саморозвитку, збагачення позитивного досвіду, до досягнення «автентичного щастя». Справа в тому, що на протязі ХХ століття психологічні дослідження особистості були орієнтовані переважно на вивчення різного роду відхилень у оптимальному функціонуванні людини та пошуку засобів їх попередження, діагностики й терапії. Інтерес до аспектів неоптимального функціонування людини цілком зрозумілий, і позитивні психологи пояснюють його наслідками двох найруйнівніших світових війн, під знаком яких, фактично, пройшло ХХ сторіччя (Перша й Друга світові війни). Не дивно, що суспільство в різних країнах було зацікавлене у наданні допомоги великим масам населення, які пережили ці травматичні події світового масштабу й потребували допомоги у подоланні ознак посттравматичного синдрому. Це призвело до того, що значно меншої уваги психологи на протязі ХХ століття приділяли саме оптимальному функціонуванню людини, виявленню ресурсів і формуванню умов, які сприяють позитивному функціонуванню.

Позитивна психологія як напрям досліджень у галузі психології особистості вийшла з традиційних рамок клінічної, соціальної, вікової психології і зараз має своїм завданням дослідити природу людського щастя, силу надії, фундаментальні людські прагнення, які спрямовують життя у пошуках змісту.

Одним з основних аспектів, який цікавить дослідників у галузі позитивної психології, є *сильні властивості особистості (character strengths)* [57].

Дослідницький інструментарій для виявлення позитивних цінностей і властивостей особистості розроблений з урахуванням загальнолюдських цінностей (чеснот), які співпадають у різних культурах, релігіях і філософіях світу і є характерними для особистості, яка успішно функціонує.

При розробці цього психодіагностичного інструментарію дослідники змодельовали перелік так званих «здорових рис» особистості, відштовхуючись від описів ментальних (*mental*) відхилень, що містяться у Діагностичному і Статистичному довіднику ментальних розладів, розробленому у США (*DSM-IV/DR*). На цій підставі було відібрано 24 особистісні властивості, сформульовані у вигляді рис (*traitlike*), які притаманні психічно здоровій

людині.

Відібрані «позитивні» (здорові) риси були співвіднесені з шістьма чеснотами, критеріями виокремлення яких була не тільки наявність цих чеснот у різних культурах світу, зокрема конфуціанській, даоїстській, буддистській, індуїстській, ахінеанській, іудейській, християнській, мусульманській та інших, але й оцінка їх ролі у зумовленні успішного функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності. Досвід емпіричних досліджень і теоретичних гіпотез, які сформульовані і частково вже перевірені у численних крос-культурних дослідженнях представниками позитивної психології, свідчить про те, що дотримання людиною певних загальнолюдських чеснот, до складу яких входять мудрість, сміливість, гуманність, справедливість, поміркованість і трансцендентність, сприяє тому, що у людини, якщо вона дотримується цих чеснот, формуються певні позитивні особистісні властивості, наслідковим ефектом виявлення яких є відчуття людиною психологічного благополуччя і психологічного здоров'я.

Серед вищезгаданих чеснот виокремлено і *трансцендентність*, що тлумачиться як наявність у людини уявлень про зміст життя і відчуття власного зв'язку з навколишнім світом. Згідно з гіпотезою розробників психодіагностичного інструментарію для оцінки наявності у людини позитивних цінностей і відповідних властивостей особистості, який отримав назву «*Цінності-у-дії*», дотримання людиною цінності трансцендентність забезпечує формування в неї таких позитивних властивостей як цінування краси і видатних досягнень людства, вдячність, надія, гумор і духовність. Таким чином, *гумор* розглядається як форма прояву позитивного функціонування людини й ознака психологічного здоров'я, оскільки, як довели під час проведення емпіричних досліджень, дотримання цінностей робить людину щасливою, благополучною і здоровою. Така вихідна позитивність реалізації людиною прояву гумору в процесі життєдіяльності згідно з теорією позитивної психології забезпечена тим, що для виявлення позитивних особистісних властивостей було використано набір критеріїв, до складу яких, зокрема, входять наступні критерії: 1) риса повинна бути позитивною; 2) вона повинна сприйматись як моральна цінність; 3) у змісті властивості, яку розглядають як позитивну (здорову) рису особистості, не повинно міститись імплікації можливості приниження інших; 4) наявність протилежної за змістом властивості та можливості розглядати цю властивість як конструкт, який нагадує дійсно усталену психологічну рису; 5) подібність рисам характеру, що фігурують у традиційних класифікаціях; 6) наявність зразків (*paragons*) та вищих форм (*prodigies*) виявлення риси; 7) потенційна вірогідність риси бути відсутньою; 8) наявність ритуалів виявлення.

Поряд з трансцендентністю як однією з позитивних рис особистості серед інших позитивних цінностей фігурують також мудрість, сміливість, гуманність, справедливість і поміркованість, тобто інші умови, які, як з'ясувалося, призводять до забезпечення психологічного здоров'я і духовності людини. На трансцендентному рівні людина як суб'єкт активності виступає як здатна до прояву духовності і навіть виходу за межі адаптивної активності. Тобто віднесення гумору з точки зору класифікації позитивної психології до позитивних рис робить цілком правомірною перспективу розробки засобів операціоналізації виявлення форм гумору для здійснення імпліцитної діагностики психологічного здоров'я.

Згідно з останніми емпіричними даними В. Руха та його колег, на основі факторного аналізу сильних рис характеру на вибірці, що складалася з 1674 досліджуваних, було доведено, що гумор належить і до групи *емоційно сильних* властивостей особистості поряд з хоробрістю, ентузіазмом, надією та любов'ю. К. Петерсон і М. Селігман [57] наступним

чином конкретизують емоційно сильні риси характеру.

Хоробрість (*bravery, valor*) – це здатність зберігати стійкість і витримку, долати опір обставин та інших людей.

Ентузіазм (*enthusiasm, zest, vitality, vigor, energy*) – це активність, витривалість, енергійність і природна жвавість.

Любов (*love*) – це переживання почуття близькості та пов'язаності з оточуючими людьми, чуйність.

Надія (*hope, optimism, future-mindedness, future orientation*) – це позитивна установка по відношенню до майбутнього, віра в благополучний результат.

Гумор (*humor, playfulness*) – це здатність сприймати події, що відбуваються, з гумором та іронією.

Отримані В. Рухом дані стали важливим відкриттям, оскільки раніше дослідники вже відзначали роль гумору в подоланні емоційних стресів.

В одному з нещодавніх досліджень А. Г. Буенок і Р. А. Березовська визначили гелотофобію, гелотофілію та катагеластичизм як патерни емоційного реагування. Автори розглянули стильові та емоційні особливості використання гумору в контексті проблеми психологічного забезпечення професійного здоров'я менеджерів. Знайшла підтвердження гіпотеза про те, що використання дезадаптивних стилів гумору (агресивного та самопринизливого), а також висока вираженість патернів емоційного реагування негативно впливають на професійне здоров'я менеджерів.

Провідна сучасна дослідниця у галузі позитивної психології Б. Фредріксон запропонувала нову модель позитивних емоцій, яка отримала назву «*Broaden and Build*» – «Розширяти і вибудовувати нові перспективи» [45]. Серед основних позитивних емоцій автор називає радість, інтерес, задоволення, любов тощо. На думку Б. Фредріксон, позитивні емоції виключно важливі для людини не тому, що забезпечують відчуття комфорту та задоволення. Їх еволюційна роль полягає в тому, щоб стимулювати мислення та поведінку, а також розширювати індивідуальні сфери інтересу. Дослідниця описує аспекти впливу емоцій на поведінку за допомогою поняття «*репертуар мисленнєво-поведінкових змін*». Так, радість підштовхує до гри, інтерес – до дослідження, задоволення – до насолоди, а любов знову і знову породжує всі ці імпульси.

Переживання позитивної емоції радості, в тому числі пов'язаної з *гумором*, розширює коло видів активності, які людина відчуває готовою виконувати у даний конкретний період часу. Для описання цього був запропонований термін «*розширення репертуару намірів і дій*», які людина відчуває себе спроможною виконати. Можна стверджувати, що радість стимулює бачення більшої кількості перспектив для виявлення активності, у той час як негативні емоції гальмують конструктивні наміри відносно майбутньої поведінки. Радість також підвищує вірогідність виявлення позитивної поведінки відносно інших людей, сприяє розвитку позитивних стосунків з оточуючими, породжує появу характерного стану «*грайливості*» (*playfulness*), що є дуже важливим, оскільки така поведінка є еволюційно адаптивною і сприяє набуттю нових ресурсів [45].

Враховуючи отримані емпіричні дані відносно того, що позитивні емоції допомагають швидше знаходити ресурси для вирішення проблем і позбавляться негативних переживань, Б. Фредріксон і М. Лосада висловили припущення, що позитивні емоції можуть асоціюватися з оптимальним рівнем психічного здоров'я і суб'єктивного благополуччя людини. В емпіричних дослідженнях за участю студентів з різними рівнями ознак

психічного здоров'я вони вивчали зв'язок між співвідношенням позитивних і негативних емоцій у досвіді людини і рівнем її психічного здоров'я. Автори пропонували досліджуваним зареєструвати, які з визначених 20 емоцій вони відчували протягом останніх 28 днів. Була виявлена наступна цікава закономірність: співвідношення позитивних і негативних емоційних переживань, що дорівнювало 2,9 на користь позитивних емоцій, може бути хорошим показником розквіту психічного здоров'я (*flourishing mental health*). Цей результат дає деякі діагностичні орієнтири щодо використання спостережень за емоційними переживаннями при оцінці психічного здоров'я.

Отже, під впливом позитивних емоцій завдяки ефекту розширення мисленнєвої і поведінкової активності людини, позитивні емоції можна розглядати як важливий фактор, що формує нові ресурси поведінки людини та свідчить про її *оптимальне функціонування* [45].

Протягом останніх років значна кількість дослідників зосередилася на вивченні позитивних властивостей особистості й оптимального функціонування індивіда [200]. Дж. Капра та Д. Цервоне отримали дані, що вказують на важливу роль оцінювання людиною себе, свого життя та майбутнього у досягненні благополуччя й успіху в різних сферах життєдіяльності індивіда. Позитивна спрямованість (*positive orientation*) особистості, яка включає в себе самооцінку, задоволеність життям і оптимізм, додатно корелює з показниками здоров'я, успішності в роботі та позитивними міжособистісними стосунками. Таким чином, позитивна спрямованість значною мірою відповідає за адаптацію людини в соціумі та певні її досягнення.

У проведених дослідженнях було доведено, що люди з високим рівнем вираженості почуття гумору характеризуються високим рівнем оптимізму та мають тенденцію до більшої позитивної спрямованості у житті [25].

Згідно з даними західних досліджень, позитивні кореляції почуття гумору були встановлені з такими рисами особистості як екстраверсія, впевненість у собі, внутрішній локус контролю, полenezалежність, стресостійкість, оптимізм, а негативні кореляції – з рівнем тривожності особистості.

За попередніми даними І. С. Домбровської, почуття гумору додатно корелює з рівнем соціалізованості особистості, діалогічністю свідомості, рефлексивністю і креативністю.

Р. Т. Проєр і В. Рух провели дослідження, в якому вивчався зв'язок між гелотофобією та здоровими особистісними властивостями. Виявилося, що гелотофоби мають низькі показники за такими позитивними рисами характеру як хоробрість, допитливість, надія, ентузіазм і високі показники – за рисами скромності і стриманості. Гелотофобія також негативно корелює з такою сильною рисою характеру як гумор [25].

Стилі гумору поділяються на адаптивні (афіліативний і самопідтримувальний гумор) і потенційно шкідливі (агресивний і самопринизливий гумор) [52], дослідниками була зроблена спроба визначити, чи пов'язаний обраний людиною стиль гумору з її психологічним здоров'ям. Так, на вибірці, що складалася з 759 турецьких студентів, досліджувався зв'язок обраного стилю гумору з рівнем суб'єктивного благополуччя. Отримані дані показали, що студенти, які надають перевагу використанню афіліативного та самопідтримувального стилів гумору, мають вищі показники за шкалою суб'єктивного благополуччя. Таким чином, можна зробити висновок, що адаптивні стилі гумору додатно корелюють з рівнем суб'єктивного благополуччя, що свідчить про більш високі показники психологічного здоров'я.

Вищенаведені результати підтверджують дані попередніх досліджень використання гумору та психологічного благополуччя. Р. Мартін разом з іншими дослідниками виявили додатну кореляцію між психологічним благополуччям та афіліативним і самопідтримувальним гумором, а також від'ємну – між самопринизливим стилем гумору та психологічним благополуччям [52].

Р. З. Кіямова характеризує почуття гумору як системну властивість особистості, що самоактуалізується. Базуючись на *багатовимірної- функціональному підході* О. І. Крупнова, дослідниця розглянула почуття гумору в єдності регуляторно-динамічних і мотиваційно-сміслових характеристик, які забезпечують когнітивну здатність особистості виявляти, осмислювати і відтворювати гумор з певною емоційною реакцією відповідно до ситуації соціальної взаємодії. Вивчення почуття гумору як властивості особистості включало в себе аналіз функціональної єдності установочно- цільових, мотиваційних, когнітивних, результативних, динамічних, емоційних, регуляторних і рефлексивно-оцінних складових.

Отримані у процесі дослідження результати свідчать про те, що почуття гумору як системна властивість особистості має загальні моменти і специфічні особливості у різних за віком і рівнем самоактуалізації груп досліджуваних. Основні особливості почуття гумору у молодих людей і дорослих проявляються у зміні з дорослішанням регуляторної домінанти на мотиваційно-сміслову, що призводить до зниження труднощів у прояві даної властивості і свідчить про глибоке засвоєння і присвоєння цієї властивості людиною [25].

Незалежно від віку погане володіння навичками гумору, невміння жартувати ускладнюють процеси самоактуалізації: людина неправильно орієнтується в часі і характеризується високим ступенем залежності, конформності й несамостійності, а невпевненість, тривожність і пасивність у сприйнятті і відтворенні гумору призводить до того, що вона не приймає себе такою, яка вона є.

З віком щільність зв'язку структурних компонентів почуття гумору зі змінними самоактуалізації збільшується. Добре володіння гумором у юнацькому віці сприяє самореалізації в креативній, творчій діяльності. Почуття гумору дорослих інтенсифікує самоактуалізаційні процеси, пов'язані з підтримкою, гнучкістю поведінки, самоповагою, самоприйняттям, орієнтацією в часі.

Зміна внутрішньої структури почуття гумору (втрата ролі інструментально-стильових і посилення значимості змістовно-сміслових показників в його структурі) може розглядатися як умова, що забезпечує якість і повноту самоактуалізації. Почуття гумору *зрілої особистості*, що самоактуалізується, – властивість, провідну роль у структурі якої відіграють результативно-цільові показники: самоактуалізаційні процеси, пов'язані з чітким усвідомленням цілей, вираженою соціоцентричною мотивацією і високою результативністю діяльності.

На користь доцільності врахування особливостей реагування на гумористичні прояви оточуючих при розробці психодіагностичних процедур свідчать дані наступних дослідників. Л. О. Подкоритова розглядає почуття гумору як один із діагностичних критеріїв у міжособовій взаємодії, що впливає на її прогностичний аспект. Так, на думку дослідниці, за почуттям гумору партнера по взаємодії можна визначити сферу інтересів, спрямованість і мотиваційну сферу; окремі психологічні особливості;

«проблемні зони» (теми, на які людина не може та не хоче жартувати можуть вказувати на те, що їх предмет є для неї психологічно травмуючим, а отже проблемним для обговорення).

Р. С. Умярова описує можливості використання сміху як психологічного феномену в психотерапевтичній практиці. Розроблений автором метод сміходрами побудований на основі невербальної комунікації з використанням сміху, жестів і рухів.

Як свідчать останні дані, отримані Е. Л. Носенко та Т. М. Петренко [20], невербальні аспекти спілкування є важливим джерелом пошуку цілісних ознак особистості, а в деяких знакових жестах можна прослідкувати гумористичну конотацію. Оригінальною формою фіксації невербальної поведінки, на думку Т. В. Іванової, виступає рисований гумор, до психологічних переваг якого належать елемент комізму (перебільшення та загострення істотного в предметі, явищі, ситуації) й елемент невербальності (вираз у позах і жестах). Такий гумор може бути використаний в якості ефективного стимульного й ілюстративного матеріалу для розробки методик, що поліпшують сприйняття, оцінку і розуміння людини людиною, оскільки комічне полегшує засвоєння необхідних знань і оволодіння соціальними вміннями за рахунок максимального включення емоційної сфери.

На думку І. С. Домбровської, яка проаналізувала роль гумору та його проявів у різних контекстах психологічної практики, якщо клієнт здатний до сприйняття і створення гумору, останній використовується ним як метод розвитку особистості, саморегуляції та соціальної компетентності. При патології дослідниця розглядає зміст гумору як однозначно компенсаторний, у той час як при нормі підкреслюється його розвивальна роль [25].

На підставі зазначеного вище огляду сучасної літератури можна вважати практично доцільним і достатньо теоретично обґрунтованим припущення щодо зв'язку особливостей прояву гумору з оптимальністю функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності. Однак такий висновок здебільшого базується на реконструюванні нами наявних у літературі даних під кутом зору цілей і завдань даного дослідження.

Основне обмеження більшої частини існуючих досліджень полягає у використанні кореляційних методів, що не дозволяють дослідникам визначити напрям причинно-наслідкового зв'язку між рівнем оптимальності функціонування людини і стилями та формами гумору, яким вона надає перевагу.

Контрольні завдання до розділу 4

1. Висвітліть основні розбіжності між експліцитними й імпліцитними методами вивчення особистості у сучасній зарубіжній психології.
2. Охарактеризуйте недоліки експліцитної діагностики особистості, зокрема, два типи загроз експліцитному самооцінюванню особистості.
3. Які теоретичні принципи покладено в основу розробки до імпліцитного оцінювання Я-концепції особистості?
4. Дайте характеристику принципів розробки імпліцитного тесту для діагностики Я-концепції.
5. Охарактеризуйте стратегії подвійної дисоціації для валідизації імпліцитного оцінювання особистісних рис.
6. Проаналізуйте підхід до розробки типових процесуальних моделей оцінки особистісних властивостей та ставлень до соціальних явищ.
7. Охарактеризуйте різні форми опосередкованого оцінювання особистості, зокрема, розкрийте зміст феномену «імпостор». Як його можна розпізнати в поведінці?

8. Ознайомтесь з новітніми публікаціями про імпліцитний метод оцінювання емоційної стійкості людини. Охарактеризуйте можливості моделювання інформаційно-переробних процедур для прогнозування стійкості людини до стресу неуспіху й оцінки вибору стратегій стресоподолання.

9. Чим відрізняється імпліцитний підхід до дослідження особистісної цілісності від експліцитних підходів?

10. Як можна оцінювати імпліцитно емоційний інтелект та емоційну стійкість людини?

11. Чи володієте ви особисто достатнім рівнем емоційного інтелекту?

12. У яких аспектах життєдіяльності людині допомагає бути успішною високий рівень емоційного інтелекту та емоційної стійкості?

13. Які невербальні засоби спілкування розглядаються у дослідженні психології особистості?

14. Як можна діагностувати властивості за показниками різних стилів і форм прояву гумору?

15. Чому гумор включають дослідники до так званого «особистісного потенціалу»?

Список літератури

1. **Аршава І. Ф.** Емоційна стійкість людини і її діагностика. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 336 с.

2. **Аршава І. Ф.** Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини: моногр. / І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – 468 с.

3. **Аршава І.Ф.** Позитивність образу Я і психологічне благополуччя особистості: моногр. / І.Ф. Аршава, О.М. Знанецька, Е.Л. Носенко. – Д.: Вид-во «Інновація», 2011. – 134 с.

4. **Аршава І.Ф.** Спосіб регуляції функціонального стану людини: патент / І.Ф. Аршава, С.І. Соколовський, С.В. Плаксін та ін. – Патент № 87517 від 27.07.2009 р.

5. **Балл Г. А.** У истоков современного гуманизма / Г. А. Балл // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – №8. – С. 1–6.

6. **Балл Г. О.** Принципи сучасного гуманізму та психологія / Г. О. Балл // Горизонти образования (Севастополь). – 2007. – № 3. – С. 7–18.

7. **Виллюнас В.К.** Эмпирические характеристики эмоциональной жизни // Психол. журнал. – 1997. – № 3. – с. 26–34.

8. **Выготский Л. С.** Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 3. Проблемы развития психики / Л. С. Выготский. Под ред. А. М. Матюшкина. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.

9. **Леонтьев Д. А.** Взгляд на себя со стороны как предпосылка системной рефлексии / Д. А. Леонтьев, А. Ж. Салихова // Материалы IV Всероссийского съезда РПО: в 3 т. – М.; Ростов-на-Дону: Кредо, 2007. – Т. 2. – С. 237–238.

10. **Леонтьев Д. А.** Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд. / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.

11. **Личностный потенциал.** Структура и диагностика / под. ред. Д. А. Леонтьева. – М., 2011. – 679 с.

12. **Лерш Ф.** Розуміння особи у психології / Ф. Лерш // Гуманістична психологія : навч. посіб. : у 3 т. / за ред. : Р. Трача, Г. Балла. – К. : Пульсари, 2001. – С. 93–109.

13. **Максименко, С. Д.** Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.
14. **Максименко С. Д.** Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: ТОВ КММ, 2006. – 240 с.
15. **Максименко С. Д.** Психологія особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча; за ред. С. Д. Максименка. – К.: КММ, 2007. – 296 с.
16. **Моргун В. Ф.** Основи психологічної діагностики : навч. посіб. / В. Ф. Моргун, І. Г. Тітов. – К. : Слово, 2009. – 464 с.
17. **Носенко Е. Л.** Кінесика як аспект імпліцитної діагностики особистості / Е. Л. Носенко, Т. М. Петренко // Зб. наук. пр. Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України. Актуальні проблеми психології: психологія навчання, генетична психологія, медична психологія. – К., 2009. – Т. 10, № 15. – С. 527–539.
18. **Носенко Э. Л.** Некоторые особенности кинетического поведения говорящего в процессе речи как индикаторы эмоциональной напряженности / Э. Л. Носенко, Л. Ф. Величко. – Л., 1975. – 73 с.
19. **Носенко Е. Л.** Сучасні напрями зарубіжної психології : [підр. для студ. вищ. навч. закл. напряму «Психологія»] / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава : [за ред. С. Д. Максименка]. – Д. : Вид-во ДНУ, 2010. – 264 с.
20. **Носенко Е. Л.** Теоретико-психологічні засади комп'ютерної діагностики емоційної стійкості людини : моногр. / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава – Д. : Вид-во ДНУ. – 2006. – 188 с.
21. **Носенко Е. Л.** Діагностика особистості засобами невербального спілкування : моногр. / Е. Л. Носенко, Т. М. Петренко. – К. : Вид-во «Освіта України», 2013. – 191 с.
22. **Носенко, Е. Л.** Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції [Текст] / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига. – К.: Вища шк., 2003. – 126 с.
23. **Носенко, Е. Л.** Комп'ютерне моделювання ситуації стресу неуспіху та параметри його розпізнавання / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава, К.П. Кутовий // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання / За ред. Максименка С. Д., Смульсон М. І. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Т. 8, вип. 6. – С. 195 – 203.
24. **Носенко Е. Л.** Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини: моногр. / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава, К. П. Кутовий. – Д.: Вид-во., 2011. – 172 с.
25. **Носенко Е. Л.** Почуття гумору як ознака добродітності особистості та емоційна сила її характеру: моногр./ Е. Л. Носенко, О. Б. Опихайло. – К.: Вид-во «Освіта України», 2016. – 189 с.
26. **Пат.** 91842 UA, МПК (2009) А61В 5/16 Спосіб прогнозування емоційної стійкості людини/Аршава І.Ф., Носенко Е.Л., Хижа О.Л.; –№ а200709199; заявл. 13.08.2007; опубл. 10.09.2010. Бюл. №17.
27. **Рубинштейн, С. Л.** Основы общей психологии/ С. Л. Рубинштейн. – С.Пб.: Питер, 2000. – 712 с.
28. **Реан А. А.** Самоактуализация и самотрансценденция личности / А. А. Реан // Психология личности : [хрестом]. – СПб. : Питер. – 2001. – С. 305–308.

29. **Роджерс К. Р.** К науке о личности / К. Роджерс // История зарубежной психологии. – М. : МГУ, 1986. – С. 200–231.
30. **Рубинштейн С. Л.** Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер принт, 2003. – 508 с.
31. **Франкл В.** Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
32. **Arshava, I. F.** A reflected behavioral manifestation of the human emotional stability / I. F. Arshava // Abstracts of 29th International congress of Psychology. – Berlin, Germany. – 2008. – P. 622 – 623.
33. **Asendorpf, J.B.** (1989) 'Shyness as a final common pathway for two different kinds of inhibition', *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(3): 481–92.
34. **Asendorpf, J.B.** (2008) 'Shyness', in M.M. Haith and J.B. Benson (eds), *Encyclopedia of Infant and Childhood Development*. Elsevier: San Diego, p. 146–53.
35. **Asendorpf, J.B., Banse, R., Muke, D.** (2002) Double dissociation between Implicit and explicit Personality Self-concept: the case of behaviorism. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, p. 380–393.
36. **Bar-On, R.** Bar-On Emotional Quotient Inventory (Eq-i)/ Technical manual/ R. Bar-On. – Toronto: Multi-Health Systems, 1997.
37. **Brendl, C.M., Markman, A.B., Messner, C.** (2005) Indirectly measuring evaluations of several attitude objects in relation to a neutral reference point. - *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, p. 346–368.
38. **Cooper C., Hamlin I., McConville.** The spontaneous evolution of personality // Conference Abstracts, 12-th European on Personality, July 18–22, 2004. – P. 82–83.
39. **Edwards K. R.** The role of humor as a character strength in positive psychology: Monograph / K. R. Edwards. – London, Ontario, Canada: The University of Western Ontario, 2013. – 200 p.
40. **Ekman P.** The repertoire of nonverbal behavior: categories, origins, usage and coding / P. Ekman, W. Friesen // *Semiotica*. – 1969. – V. 1. – P. 49–98.
41. **Egloff, B. & Schumkle, S.** An Implicit Association Test for assessing anxiety: Findings and perspectives. – In: Conference abstracts of the 12 European Conferences on Personality. – Netherlands: July, 18–22, 2004. – P.103.
42. **Fernandez-Jimenez, E., Amor-Andres, P.J.** The internal structure of the impostor phenomenon and the predictive power of its components. – In: Conference abstracts of the 12 European Conferences on Personality. – Netherlands: July, 18–22, 2004. – P. 107.
43. **Flugel, J.C.** Studies in Feelings and Desires. London, 1955.
44. **Fredrickson B. L.** The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions / B. L. Fredrickson // *American Psychologist*. – 2001. – Vol. 56 (3). – P. 218–226.
45. **Gomez R., Gomez A, Cooper A.** Intercorrelations of BAS/BIS measures and Extraversion/Neuroticism: A confirmatory factor analysis multitrait-multimethod approach // Conference Abstracts, 12-th European on Personality, July 18–22, 2004. – P. 129.
46. **Gray, J.A.** (1991) 'Neural systems, emotion and personality', in J. Madden IV (ed.), *Neurobiology of Learning, Emotion and Affect*. New York: Raven Press.

47. **Greenwald A.G., Nosek B.A., Banaji M.R.** (2003) Understanding and using the Implicit Association Test: An improved scoring algorithm. - *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, p. 197–216.
48. **Kuhl, J. & Wassiljev, J.** An Information-processing perspective on motivation: Intrinsic task-involvement, problem-solving, and the complexity of action plans // In G.D. Ydewalle (Ed) *Cognition, Information Processing, and Motivation* Amsterdam: North-Holland, 1985. – P. 505–522
49. **Lieberman M. D.** Why introverts can't always tell who likes them: Multitasking and nonverbal decoding / M. D. Lieberman, R. Rosenthal // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2001. – № 80(2). – P. 294–310.
50. **McCrae, R.R. and Costa, P.T. Jr.** (1997) 'Personality trait structure as a human universal', *American Psychologist*, 52(5): 509–16.
51. **Martin R. A.** Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being: Development of the Humor Styles Questionnaire /R. A. Martin, P. Puhlik-Doris, G. Larsen, J. Gray, K. Weir // *Journal of Research in Personality*. – 2003. – Vol. 37. – P. 48–75.
52. **McCrae R. R.** Personality trait structure as a human universal / R. R. McCrae, P. T. Costa // *American Psychologist*. – 1997. – № 52(5). – P. 509–516.
53. **Mayer, J. D.** Emotional intelligence and the construction and regulation of feelings/ J. D. Mayer, P. Salovey // *Applied and Preventive Psychology*. – 1995. – Vol. 4. – P. 197–208.
54. **Mayer, J. D.** The Intelligence of emotional intelligence/ J. D. Mayer , P. Salovey // *Intelligence*. – 1993. – Vol. 17. – № 4. – P. 433–442.
55. **Nosenko, E. L.** A computer-based information-processing technique of predicting proneness to emotional stress / E. L. Nosenko, I. F. Arshava // *XXIX International congress of Psychology*. – Berlin, Germany. – 2008. – P. 586.
56. **Peterson C.** Character strengths and virtues: A handbook and classification / C. Peterson, M. E. P. Seligman. – New York: Oxford University Press, 2004. – 590 p.
57. **Petrides, K. V., Furnham A.** Trait Emotional Intelligence: Psychometric Established Trait Taxonomies/ K. V. Petrides, A. Furnham // *European Journal of Personality*. – 2001. – Vol. 15. – P. 425–448.
58. **Ricci Bitti P. E.** Symbolic nonverbal behavior: talking through gestures / P. E. Ricci Bitti, I. Poggi // *Journal of nonverbal behavior*. – 1991. – № 5. – P. 172–183.
59. **Sassenberg U.** The relationship of gesturing, cognitive ability, and personality / U. Sassenberg, E. van der Meer // *International Journal of Psychology*. – 2008. – № 43. – P. 473.
60. **Schabel, K., Banse, R, and Asendorpf, J.B.** Employing automatic approach and avoidance tendencies for the assessment of Implicit Personality Self-concept. The Implicit Association procedure. // *Experimental Psychology*, 2006, V. 53 (1), p. 69–76.
61. **Schmukle, S.C., Egloff, B.** (2004) Does the Implicit Association Test for assessing anxiety measure trait and state variance? *European Journal of Personality*, 18, p. 483–494.
62. Spangler, W.D. Validity of questionnaire and TAT measures of need for achievement: two meta-analyses // *Psychological Bulletin*. – 1992, V. 112, p. 140–154.
63. **Ten Berge, M.A., De Raad, B.** Taxonomics of Situations from a Trait Psychological perspective. A Review. – *European Journal of Personality*. – 1999. Vol. 13, p. 337 – 360.

64. **Wilson, T, Lindsey, S, Shooler, T.** A model of dual attitude. // Psychological Review, 2000, V. 107, p. 101–126

65. **Zeidner, M., Matthews G., Roberts R.D.** What we know about Emotional Intelligence. How it Affects Learning, Work, Relationships and our Mental Health/ M. Zeidner, G. Matthews G. – Massachusets, Institute of Technology, 2009. – 442 c.

РОЗДІЛ. 5. ІГУМАНІЗУЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ НОВІТНІХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОСВІТІ

Найбільш характерна ознака сучасного етапу розвитку освіти в розвинених країнах – інтенсивна комп'ютеризація й інформатизація освіти, що відкриває доступ суб'єктам навчання завдяки системі Інтернет до практично необмежених інформаційних навчальних ресурсів. Це створює технічні передумови для зміни сучасної освітньої парадигми, за якої домінуючою формою трансляції знань від одного покоління до іншого є лекційна форма, а провідною фігурою процесу навчання й основним джерелом навчальної інформації – викладач. Комп'ютеризація освіти дозволяє зробити викладача й студента рівноправними партнерами в здійсненні процесу трансляції знань, що можливо лише в тому випадку, коли викладач, звільнений від необхідності безпосередньо передавати упорядковані ним знання студентам, зосереджується на навчанні студентів раціональним прийомом самостійного здобування й упорядкування знань, передача яких може здійснюватись за допомогою сучасної обчислювальної техніки. Важливість такої зміни функцій викладача важко переоцінити, адже відкриття тим, хто навчається, доступу до практично необмежених ресурсів інформації без озброєння їх навичками переробки, упорядкування, систематизації цієї інформації, що може бути здійснено за допомогою комп'ютера, вже призвела, а в майбутньому ще більшою мірою призведе до інформаційного перевантаження студентів, виникнення інформаційного стресу, появи розгубленості та інших негативних наслідків.

Проте ситуація розвивається, як здається, саме в такий спосіб. У розвинених країнах простежується два основних сценарії її розвитку. Перший характеризується тим, що традиційна освітня парадигма зберігається, тобто основною формою передачі знань залишається лекція. Її готує викладач, переробляючи великий за обсягом масив інформації, а студентам за цієї умови відводиться роль реципієнтів.

У разі збереження традиційної форми навчання нові інформаційні ресурси (комп'ютер, Інтернет) використовуються лише як засоби забезпечення більш ефективного виконання студентами професійних завдань. За їх допомогою студентів знайомлять з навчальними програмами курсів, з літературою, яку необхідно опрацювати під час вивчення конкретних курсів; пропонують тестові завдання для перевірки засвоєння матеріалу; повідомляють про строки виконання окремих завдань, теми дискусій, до участі в яких необхідно підготуватись, і т. ін. Тобто комп'ютер і Інтернет поки що виконують роль засобів поліпшення зв'язку між викладачами й студентами, а також між студентами різних потоків і закладів освіти, які вивчають однакові курси.

Другий сценарій характеризується появою дистанційного навчання як самостійної форми навчання, що прийшла на зміну заочній формі. Поширюються й так звані “гібридні” форми навчання, коли в системі Інтернет пропонуються окремі курси, якість вивчення яких студентами перевіряється під час зустрічі з викладачами в аудиторії. Кількість студентів, які бажають вивчати такі курси, зростає з кожним днем. Зарубіжні дослідники прогнозують ще більше зростання віртуального навчання у найближчі роки, тим більше, що, як встановлено, воно підвищує самооцінку студентів як користувачів обчислювальної техніки й суб'єктів пізнання.

Проте в обох згаданих вище сценаріях простежується одна характерна для них особливість – розбіжність між високим технічним рівнем комп'ютеризації освіти в розвинених країнах і дещо спрощеним підходом до методології розробки матеріалів для

дистанційного навчання. Тільки в тому випадку, коли в процесі пізнання створюються умови для формування узагальнених схем відтворення уявлень про дійсність, які стають новими структурами мислення, відбувається *інтелектуальний розвиток* суб'єкта пізнання як найважливіший результат здобуття освіти (Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, М. О. Холодна та інші). Новітні дослідження метапізнання (А. Браун, У. Брюер, А. В. Карпов, Дж. Флейвелл та інші) підтвердили нагальність розкриття особливостей організації навчання на базі НІТ, спрямованих на створення умов для ефективного самокерування пізнавальною діяльністю суб'єкта [2].

Проте, аналіз стану розробки проблеми, пов'язаної з визначенням психологічних умов ефективного формування когнітивних структур особистості засобами НІТ, свідчить про обмеженість досліджень цього спрямування, що негативно відбивається на готовності людини до самостійного здобуття нових знань на різних етапах професійної діяльності.

Разом з тим, для вирішення завдання розкриття психологічних закономірностей пізнавальної діяльності та забезпечення розвитку когнітивних структур особистості суб'єкта пізнання в процесі здобуття освіти у вітчизняній психології існують перспективні методологічні ідеї – положення експериментально-генетичного методу (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко та інші). Згідно з цими ідеями формування у суб'єкта пізнання *внутрішніх умов* для ефективного засвоєння знань і розвитку когнітивних структур здійснюється шляхом «привласнення» ним зовнішніх зразків діяльності із засвоєння знань, що призводить до їх інтеріоризації. Організація процесу пізнання у такий спосіб можлива за умов створення *інтелектуально-насиченого навчального середовища*, на розвивальний потенціал якого вказують провідні дослідники проблеми застосування НІТ в освіті (О. В. Винославська, Ю. М. Ільїна, Г. О. Козлакова, О. Г. Кузьмінська, В. М. Кухаренко, Ю. І. Машбиць, Н. В. Морзе, О. В. Рибалко, О. В. Савченко, М. Л. Смульсон та інші) [2].

Розробка конкретних навчальних матеріалів для впровадження у практику освіти НІТ ще тільки починається і вирішення цієї проблеми гальмує недостатня розробленість уявлень про психологічні закономірності перебігу процесу засвоєння знань при взаємодії суб'єкта пізнання з інформаційними матеріалами, на що вказували з перших кроків впровадження дистанційного навчання провідні фахівці даної галузі (М. Мур, Г. Кірслі, 1961).

5.1. Когнітивні структури особистості: варіанти визначення

Когнітивна структура є ментальним відбиттям структури знань, які людина набуває в процесі світопізнання [35].

Незважаючи на існуючі розбіжності у тлумаченні цього поняття, підходи до його дослідження об'єднують інтерес до закономірностей побудови людського розуму та його ролі у психологічному житті суб'єкта. Автори підкреслюють [35], що особливості організації пізнавального досвіду визначають процеси розуміння, оцінювання та інтерпретації того, що відбувається і, кінець кінцем, здійснюють вплив на конкретну поведінку людини як суб'єкта пізнання.

Пояснювальний потенціал самого поняття “когнітивна структура” може бути розкритий шляхом звернення до аналізу основних мотивів його введення у психологічний словник [24]. Ці мотиви розкрито у роботі М. О. Холодної [35] з посиланням на наступні міркування.

1. Необхідність розрізнення змістових (ідеї суб'єкта відносно світу) і власне

когнітивних (механізми, за допомогою яких ідеї з'являються і перетворюються) актів пізнавального відображення зумовлена тим, що зміст пізнання може бути доступний суб'єктові у самоспостереженні і самозвіті (самооцінці), у той час, як когнітивні процеси недоступні безпосередньому спостереженню ані з боку досліджуваного, ані з боку експериментатора (тим більше, коли мова йде про когнітивні структури конкретної особистості).

2. Оскільки ані фактор особистісних рис, ані фактор ситуації не можуть пояснити причини трансситуативної поведінки, необхідно було знайти такий механізм її регуляції, в якому одночасно були б представлені як характеристики самого суб'єкта, так і характеристики ситуації. Саме цим вимогам і відповідає поняття “когнітивна структура”. В ньому, з одного боку, фіксується специфічно організований індивідуальний пізнавальний досвід, який обумовлює своєрідність розуміння того, що сприймається, а з іншого, когнітивна структура забезпечує відображення стійких характеристик подій, що відбуваються.

3. Спираючись на той факт, що інтелектуальна поведінка людини має високу гнучкість, передбачуваність та продуктивність, автори когнітивно-орієнтованих теорій дійшли висновку щодо існування “всередині” суб'єкта деяких психічних утворень, відносно незалежних від оточення і здатних до породження власних правил організації інформації (зокрема, її селекції, структурування, перетворення тощо).

Когнітивний напрямок неофрейдизму був зосереджений на пошуку структурних утворень у пізнавальній сфері, які визначають вплив як зовнішніх дій, так і мотиваційних станів. У літературі такі утворення отримали назву “когнітивних контролів”. Було визначено, що комплекс когнітивних контролів утворює когнітивний стиль, характерний для конкретної особистості, що є її індивідуальним своєрідним способом інтелектуального оволодіння дійсністю.

Ряд дослідників [35] дотримувались точки зору, що індивідуальні розбіжності у когнітивних стилях обумовлюють різні адаптивні підходи до реальності, які можуть бути однаково ефективними незалежно від ступеня “правильності” результатів пізнавальної діяльності. Саме поняття “когнітивний контроль”, як підкреслює М. О. Холодна, було впроваджене одночасно з поняттям “когнітивна структура”, але воно має відношення до деякого гіпотетичного психічного утворення, що пояснює стійкість притаманних конкретній особистості стильових проявів [35].

Д. Рапопорт, а пізніше П. Б. Уорр припускали, що когнітивні стилі характеризують певні аспекти пізнавальних процесів, що спостерігаються, а когнітивна структура відображає ту психологічну основу, яка опосередкує ці процеси.

Ніхто з представників стильового підходу не намагався визначити природу когнітивних структур, однак, на думку М. О. Холодної [35], в стильових дослідженнях уперше була запропонована ідея відносно структурної організації індивідуального ментального досвіду суб'єкта як однієї з детермінант індивідуальних розбіжностей в інтелектуальній діяльності. Крім того, слід відзначити, що когнітивно-орієнтовані теорії особистості розроблялися на основі уявлення про те, що шукати пояснення своєрідності особистості необхідно в особливостях розуміння людиною того, що відбувається.

Одним із перших характеристик когнітивної сфери особистості для аналізу особистості у цілому спробував використати Дж. Келлі у своїй теорії особистісних конструктів [53]. Ідеї Дж. Келлі стали вагомим стимулом для цілого ряду досліджень,

присвячених уточненню та поглибленню уявлень про структурні аспекти індивідуального ментального досвіду, що характеризують ступінь його когнітивної складності. За твердженням Дж. Келлі, людина сприймає, інтерпретує і оцінює дійсність на основі певним чином організованого суб'єктивного досвіду, представленого у вигляді системи особистісних конструктів. Конструкт розглядається як біполярна суб'єктивна вимірювальна шкала, що реалізує одночасно дві функції: узагальнення (встановлення подібності) та протиставлення (встановлення розбіжностей). Залежно від ступеня складності індивідуальної когнітивної системи (високий чи низький) суб'єкт створює або багатомірну модель реальності, виділяючи в ній велику кількість взаємопов'язаних сторін, або спрощену, використовуючи обмежений набір суб'єктивних вимірів. Для оцінки міри когнітивної складності була розроблена спеціальна процедура, відома під назвою «метод репертуарних ґратів».

Необхідно зазначити, що в теорії особистісних конструктів Дж. Келлі, як і у будь-якій теорії інтелекту, існують істотні розбіжності в розумінні механізмів пізнавального відображення. Так, у рамках досліджень когнітивної простоти / складності панує так званий «розмірний» підхід (відповідно простір оцінних суджень розглядається як безліч співорганізованих ознак, які суб'єкт приписує об'єктам). У межах дослідження інтелекту, зазвичай, на перший план виходить «категоріальний» підхід. Це обумовлено визнанням того факту, що збільшення інтелектуальних можливостей пов'язане з розвитком здібностей до виявлення об'єктивних характеристик дійсності у все більш узагальненій та варіативній системі перетворення вихідних даних. Структурні властивості пізнання опинились на першому місці також у роботі О. Харві, Д. Ханта та Х. Шродера [47]. Автори запропонували як засіб вивчення особистості досліджувати характер *поняттєвого контакту* суб'єкта із світом. Особливу увагу вони приділяли структурним аспектам організації індивідуальних поняттєвих систем. Основною одиницею аналізу при цьому виступало “поняття”, під яким розумілася категоріальна схема, котра визначає особливості кодування й оцінювання впливу, що сприймається. Було встановлено, що для нормального розвитку особистості роль поняттєвої системи винятково велика, тому що “розрив концептуальних зв'язків між суб'єктом і об'єктами, з якими він взаємодіє, сприятиме деструкції Я, знищенню тієї просторової та часової опори, від якої залежать усі визначення його існування” [54].

Індивідуальна поняттєва система, на думку авторів, має важливу структурну характеристику – “конкретність-абстрактність”, у підґрунті якої лежать такі важливі психічні процеси, як диференціація та інтеграція. “Конкретна” поняттєва система характеризується незначною диференціацією та недостатньою інтеграцією існуючих у суб'єкта понять. “Абстрактна” поняттєва система, навпаки, передбачає як високу диференціацію, так і високу інтеграцію існуючих понять.

У процесі онтогенетичного розвитку відбувається зростання абстрактності поняттєвої системи, що зумовлюється збільшенням альтернативних схем для сприйняття одного й того ж об'єкта, відходом від стереотипних оцінок на основі все більше зростаючих здібностей до внутрішньопоняттєвих перетворень. У цілому, основою психологічного росту залишається зростаюча диференціація та інтеграція пізнавального досвіду. Таким чином, чим вищий рівень абстракції, тим більш явною є здатність суб'єкта переступити межу безпосереднього і рухатися у межах більш віддалених, часових, просторових, семантичних та розумових відстаней.

З часом дослідники виділили чотири типи індивідуальних поняттєвих систем залежно від рівня їх структурної організації. В підґрунтя цього розподілу було покладено критерій

«концептуальної складності», тобто ступеня, з яким елементи поняттєвої системи стають диференційованими і одночасно співвіднесеними між собою деякою кількістю способів [45].

Необхідно відзначити, що зростання інтегрованості поняттєвих систем у даному випадку ототожнюється не лише зі збільшенням диференціації понять і підсиленням зв'язку між ними, а й з розширенням внутрішнього суб'єктивного простору можливих альтернативних комбінацій вражень, на основі яких співвідносяться різні аспекти відображуваного об'єкта. Цікавими є, на наш погляд, дослідження питання про провідну роль структурних властивостей пізнання в когнітивній теорії особистості У. Скотта [56]. За визначенням У. Скотта, когнітивні структури – це «структури, елементи яких складаються з ідей, що свідомо сприйняті особистістю в її феноменальному образі світу» [56]. Спосіб, яким сприймаються, обробляються та інтерпретуються будь-які нові знання та враження, залежить від характеристик існуючої когнітивної структури.

В одній з ранніх праць У. Скотт виділяє наступні властивості пізнавальної сфери: 1) диференційованість (артикульованість) окремих ідей; 2) їх пов'язаність (при цьому підкреслюється, що зв'язки між елементами можуть розглядатися як первинна структурна характеристика, яка формує підґрунтя для більш складних структурних властивостей); 3) інтеграцію – співвіднесеність елементів когнітивної структури, при якій суб'єкт може свідомо змінювати зв'язки між елементами. Ґрунтуючись на розглянутих вище структурних уявленнях, У. Скотт розробив так звану «геометричну модель пізнання» [56], у котрій когнітивна структура фактично ототожнюється з особливостями організації знань, які засвоює суб'єкт.

Інтенсивний розвиток структурні уявлення отримали в експериментальній когнітивній психології. Цьому питанню було приділено велику увагу в працях російських дослідників, зокрема Б. М. Величковського. Дослідження процесів переробки інформації на неїнтроспективному рівні виявило наявність особливих психічних утворень – посередників – когнітивних структур, що беруть участь у сприйманні, переробці та збереженні інформації [2].

Якщо розглядати пізнання як «діяльність, яка пов'язана із засвоєнням, організацією та застосуванням знань» [21], то когнітивну структуру особистості можна описати в термінах: *база знань*, які засвоюються у процесі відображення у свідомості суб'єкта «картини світу»; *стратегії пізнання*, тобто процеси, за допомогою яких інформація про навколишній світ перетворюється у частину бази знань; *уявлення особистості про себе як про суб'єкт пізнавальної діяльності*, яке дослідники визначають терміном «метапізнавальні навички» [35].

Розглянемо детальніше, що розуміють під термінами «база знань, або сховище інформації», «стратегії пізнання» та «метапізнання», на які ми будемо спиратися далі при обґрунтуванні вибору раціональних шляхів формування когнітивних структур особистості.

Найсуттєвішими компонентами семантики терміна «база знань» у тому його розумінні, яке запропоновано у роботі [44], є поняття та зв'язки між поняттями. Ті ж компоненти присутні й у визначенні «стратегій пізнання». Останні співвідносяться з поняттям «переробка інформації», яке вживається для інтеграції процесів упорядкування (класифікації) інформації, її аналізу, порівняння, протиставлення, узагальнення, конкретизації тощо.

Що стосується навичок «метапізнання», то вони дають змогу суб'єкту усвідомлено спрямовувати свою пізнавальну діяльність на досягнення конкретної мети – засвоєння нових

знань. Метапізнання – це своєрідне «знання про знання».

Таким чином, в усіх компонентах, які використовуються для розкриття змісту поняття «когнітивна структура особистості», присутній термін «поняття» як елемент системи інших понять, пов'язаних одне з одним. Це цілком виправдано. За даними дослідників, люди, які мають відповідну обізнаність у конкретній галузі знань (експерти), відрізняються від необізнаних саме тим, що в останніх поняття не є компонентами певної системи.

У загальному вигляді термін «когнітивна структура» можна співвіднести за значенням із терміном «схема», що був введений свого часу Ф. Бартлеттом (1959) з метою констатації факту активної організації минулого досвіду. Когнітивна схема – це узагальнена та стереотипізована форма зберігання минулого досвіду відносно певної предметної галузі (знайомого об'єкта, відомої ситуації, звичної послідовності подій тощо). Когнітивні схеми відповідають за прийом та перетворення інформації відповідно з вимогою відтворення стійких, типових характеристик навколишнього світу.

Узагальнюючи різноманітні типи когнітивних структур, що виступають у вигляді різновидів «схем» у бартлеттовому розумінні цього поняття, фахівці у галузі когнітивної психології виділили наступні види цих структур.

– *Прототипи* – комбінації найбільш частотних та типових сенсорно-перцептивних ознак, що зберігаються в пам'яті людини і дозволяють приймати рішення про рівень відповідності певного об'єкта тій чи іншій категорії [53; 54].

– *Антиципаторні схеми* – просторові уявлення, сформовані під впливом минулого досвіду, що відповідають за сприйняття, збір та організацію інформації, яка з'являється на сенсорних регістрах [21].

– *Ієрархічні перцептивні схеми* – багаторівневі когнітивні структури, які організовані за принципом ієрархічної мережі та включають просторові образи об'єктів, що відбивають змістовні зв'язки між їх елементами.

– *Фрейми* – схематизовані уявлення про ті чи інші стереотипні ситуації, що складаються з узагальненого “каркаса”, який відтворює стійкі характеристики цієї ситуації, і “вузлів”, які відбивають її вірогіднісні характеристики і можуть наповнюватися новими даними [2].

– *Сценарії* – когнітивні структури, що розкривають часову послідовність подій, яка очікується у певній ситуації діяльності [55].

– *Когнітивні карти* – когнітивні схеми, що експлікують переміщення об'єктів пізнання в навколишньому середовищі [53].

– *Глибинні семантичні і синтаксичні універсалії* – базові мовні структури, що визначають характер використання і розуміння мовних знаків у реальній мовленнєвій діяльності [52].

Як показано на рис. 5.1.6, зазначені типи когнітивних структур можна класифікувати за критерієм «лінійних (горизонтальності) або ієрархічності (вертикальності)». Як можна легко помітити, кожний із згаданих вище типів когнітивних структур відповідає певному рівню пізнавального відображення, забезпечуючи ту чи іншу форму упорядкування інформації, що сприймається суб'єктом. Виходячи із зазначеного, можна зробити висновок, що описані когнітивні структури є дуже важливими для розуміння деяких базових закономірностей процесу переробки інформації.

Рис. 5.1.6 Типи когнітивних структур

Хоча, за ствердженням М. О. Холодної [35], класифікація когнітивних структур на два типи, тобто на структури, для яких характерний “горизонтальний” принцип формування (у вигляді прототипів, перцептивних схем, фреймів, сценаріїв, семантичних універсалій тощо), і когнітивні структури як інтегровані форми досвіду, для яких характерний “вертикальний” принцип формування, є відносно умовною. Вона може розглядатись як продукт інтеграції попередніх етапів пізнавального розвитку і у “знятому” вигляді вміщує різні форми пізнавального відображення.

Як зазначає М. О. Холодна [35], ігнорування когнітивних структур при здійсненні навчального процесу має драматичні наслідки. П. Я. Гальперін раніше визначив сутність проблеми у такий спосіб: «... всі надбання в процесі навчання можна розділити на дві нерівні частини. Одну становлять нові загальні схеми речей, які обумовлюють їх нове бачення і нове мислення про них, іншу – конкретні факти і закони галузі, що вивчаються, конкретний матеріал науки. ... » [35].

Тільки в тому випадку, коли в процесі навчання створюються умови для «формування тих узагальнених схем дійсності, які ... стають об’єднувальними схемами окремих дій, новими структурами мислення», можна стверджувати, що це тип навчання, при якому набуття знань відбувається разом з інтелектуальним розвитком учнів [35].

З вищенаведеним твердженням повністю погоджуються представники метакогнітивного підходу до формування поняттєвої бази суб’єкта пізнання [43; 46], який сформувався в останній третині ХХ століття та інтенсивно розвивається у наш час. У межах даного підходу розглядається поняття про клас регулятивних метапроцесів як особливої підструктури системи переробки інформації. Представники метакогнітивізму підкреслюють необхідність цілеспрямованого формування метакогнітивних здібностей людини, які дозволяють суб’єктові пізнання свідомо керувати власною пізнавальною діяльністю,

структурувати та збагачувати свій когнітивний досвід [43], що набуває особливої актуальності при реалізації навчання із застосуванням НІТ.

Піонерські дослідження метапізнання належать засновнику данного напрямку Дж. Флейвеллу [46]. У своїй роботі «Метапам'ять», автор, аналізуючи онтогенез когнітивних функцій, виділяє в структурі мнестичних процесів метарівень, що містить знання індивіда про власну пам'ять: її зміст, процеси і стратегії запам'ятовування [46]. Також Дж. Флейвеллом були виокремлені ще два процеси регуляції вищого рівня – метарозуміння і метакомунікація. Дані емпіричних досліджень метапам'яті дозволили автору ввести в наукову термінологію більш широке поняття – «метапізнання» (metacognition), яке в свою чергу диференціюється на регуляцію пізнання і знання про пізнання. Останнє включає ряд змінних. По-перше, особистісні змінні, або уявлення (знання) про особливості власних когнітивних функцій і пізнавальних процесах інших людей, по-друге, змінні завдання – знання про те, які види *проблемних ситуацій* висувають ті чи інші вимоги до пізнавальних функцій; нарешті, по-третє, змінні стратегії - знання про те, які когнітивні і метакогнітивні стратегії дозволяють найбільш ефективно реалізувати ту чи іншу діяльність.

Крім метапам'яті, в широкий спектр поняття «метапізнання» входить метамислення («мислення про мислення»), основними функціями якого є контроль за розумовими процесами, їх планування, програмування та узгодження [43]. Виділяють чотири групи явищ, які підпадають під визначення метамислення. Перша група явищ - це стабільні знання людини про розумові завдання, операції, стратегії та ін., які називають метакогнітивними знаннями [43] або «моделлю психічного» (Theory of Mind) [55]. Друга група феноменів є знання про актуальний стан, зміст і можливості власного мислення в даний момент часу - метакогнітивний досвід [46] або когнітивне стеження [43]. Третя група явищ - це регуляція і контроль процесів і стратегій мислення, а четверта - свідомі емоції, що супроводжують процес пізнання (Дж. Флейвелл відносить ці процеси до метакогнітивні досвіду).

5.2. Рівень усвідомлення дослідниками психологічних особливостей формування когнітивних структур особистості засобами НІТ

Протягом останніх двох десятиліть в психолого-педагогічній літературі значно зросла кількість наукових публікацій, присвячених комп'ютерним навчальним засобам та їх використанню в навчальному процесі. Насамперед це пов'язано зі становленням та бурхливим розвитком дистанційної форми навчання (ДН) з використанням нових інформаційних та телекомунікаційних технологій. Здебільшого автори цих робіт приділяють увагу питанням методичного і дидактичного характеру, що є загальними для будь-якого навчального засобу. Проте практично немає робіт, що містять аналіз *психологічних особливостей* розробки електронних навчальних засобів з метою забезпечення ефективного *формування когнітивних структур* суб'єктів пізнання. При цьому психологічні аспекти конструювання матеріалів для дистанційного навчання ще тільки починають цікавити дослідників, що не дивно, адже проблему впровадження дистанційної освіти вирішують поки що переважно фахівці технічного профілю.

Умови дистанційного навчання, що створюються завдяки наявності "електронного середовища", можуть і повинні сприяти розвитку мислення суб'єкта пізнання, орієнтувати його на пошук системних зв'язків і закономірностей у навчальному матеріалі, який опановується самостійно.

Проблема забезпечення інтелектуального розвитку суб'єктів навчання завжди була у центрі уваги дослідників у галузі розвивального навчання. Згідно з основними положеннями розвивального навчання, ефективним можна вважати лише таке навчання, при якому у суб'єкта пізнання формуються так звані «когнітивні структури» особистості, тобто ті пізнавальні структури, які викристалізувались під час багатовікової історії пізнання людством навколишнього світу і які в процесі навчання повинні «трансляватись» кожному наступному поколінню. Не можна не погодитись з тим, що на сьогодні вища школа не вирішує у повному обсязі свою основну соціальну функцію – підготовку конкурентоздатного фахівця, якісними характеристиками якого є: розвинений інтелект, культура наукового мислення, здатність до культуротворчого діалогу, стійка ціннісна орієнтація на творчу самореалізацію і саморозвиток у наукоємному, інтелектуально-ємному, культуроємному освітньому просторі. В умовах традиційної освітньої парадигми існують перешкоди такого роду підготовці. Адже навчальний матеріал надається студентам в логіці опису, домінує суто предметна, інформаційна, а не методологічна освіта, елементний, а не якісний підхід до навчання. Студентів не вчать, як правомірно підкреслюють дослідники, усвідомлювати й свідомо використовувати інтелектуальний потенціал фундаментальних дисциплін для глибокого, цілісного вирішення пізнавальних і професійних завдань [28; 34]. Разом з тим, заклики відносно того, що майбутній фахівець повинен бути методологом, що володіє широтою і глибиною наукових поглядів і культурою мислення, як дисциплінарного, так і міждисциплінарного, системного, формулюються постійно. Можна погодитись з твердженнями [28], що студенти знають сутність окремих понять, теорій законів, можуть їх відтворити, але тільки в «логіці опису». Існує розрив між теоретичним знанням і практичною діяльністю, творчим мисленням, здатністю осмислювати знання і перетворювати їх з урахуванням наявних соціальних завдань. Потенціал фундаментальних дисциплін залишається незатребуваним, діяльність мислення носить переважно емпіричний характер без теоретичного аналізу самого процесу перекладу логічної форми наукового знання – у діяльнису [34].

Саме тому, виникнення та інтенсивний розвиток навчання із застосуванням НІТ розглядається дослідниками як можливість переорієнтації освіти на розвивальний, компетентністний напрямок [10; 28].

Основні психологічні проблеми, пов'язані з комп'ютеризацією навчання, були докладно проаналізовані в роботах Ю. І. Машбиця та дослідників його школи [18; 34]. Так, здійснюючи аналіз психологічних особливостей комп'ютерного навчання, Ю. І. Машбиць цілком виправдано зазначав, що НІТ суттєво впливають на змістову і операційну сторони навчальної діяльності. На змістовому рівні їх застосування дозволяє розробляти нові типи завдань та прийоми вирішення цих завдань. На операційному рівні НІТ надають можливість суб'єктові пізнання, освоюючи певну діяльність, порівнювати традиційний спосіб її виконання із новим. На цьому рівні значні зміни у характеристиках пізнавальної діяльності пов'язані з тим, що окремі операції, наприклад, пошук та отримання нової інформації, можуть виконуватись дуже швидко й ефективно за допомогою комп'ютера [18], що вивільняє час на творчу діяльність.

Аналізуючи можливості забезпечення інтелектуального розвитку та саморозвитку суб'єкта пізнання завдяки застосуванню НІТ, М. Л. Смульсон зазначає [18], що адекватно організована навчальна діяльність «поступово набуває властивостей діяльності в умовах інтелектуально-насиченого середовища» [34]. При цьому під інтелектуально-насиченим

середовищем розуміється навчальне середовище, якому притаманні наступні ознаки [34].

1. *Проблемність і невизначеність середовища* (континуум проблемних ситуацій проектується засобами НІТ як такий, що конститує середовище. Ця ознака середовища сприяє самостійній ідентифікації проблемних ситуацій, постановці і розв'язуванню нових задач. У такому середовищі має місце багатоваріантність засобів вирішення задач, багатоваріантність їх ментальних репрезентацій).

2. *Метакогнітивний характер середовища*: інтелектуальна діяльність у середовищі супроводжується метакогнітивним, рефлексивним її моніторингом, усвідомленням характеристик середовища, особливостей групової діяльності в ній, структури і функцій інтелекту, механізмів інтелектуального розвитку в середовищі.

3. *Процесуальність і децентрованість середовища* (середовище має єдину часово-просторову структуру, в якій є очевидною цінність процесу інтелектуальної діяльності, а не тільки і не стільки її результатів).

4. *Інтелектуальна потенційність середовища*: у ньому постійно висвітлюються, «викриваються» всі аспекти діяльності учасників, які свідчать про наявність у них інтелектуального потенціалу та забезпечують розвиток інтелекту.

5. *Інтегративно-діяльнісний характер середовища*: ті складники інтелекту, які формуються, постійно інтегруються, «зливаються», «створюють коаліції» в інтелектуальній діяльності.

Зазначені вище ознаки інтелектуального середовища можуть бути враховані при розробці навчальних матеріалів для забезпечення розвитку когнітивних структур особистості засобами НІТ.

Аналізуючи психологічні особливості розвитку пізнавальних здібностей людини за допомогою НІТ, дослідники підкреслюють, що завдяки застосуванню НІТ створюються ідеальні можливості для підвищення наочності навчання [5]. Специфічними особливостями комп'ютерних навчальних посібників є використання комплексу різноманітних форм представлення інформації: текстової, графічної, звукової, образної, що розширює можливості моделювання завдань та контролю їх виконання [23]. При цьому інтерактивність мультимедійних навчальних систем надає можливості не тільки для пасивного сприйняття інформації, але й для активного створення моделей досліджуваних об'єктів чи процесів. Інтерактивність надає мультимедіа когнітивний характер, вносить ігрові та дослідницькі компоненти в навчальну діяльність, спонукає студентів до глибокого і всебічного аналізу властивостей досліджуваних об'єктів і процесів [9].

Важлива особливість організації навчального процесу у зв'язку з широким впровадженням нових інформаційних технологій в освіту стосується можливості його індивідуалізації і диференціації [29]. На думку дослідників, в умовах різкого збільшення об'ємів інформації завданням суб'єкта навчання стає не запам'ятовування, а відбір, конструювання особистісно-орієнтованого змісту навчання, що відповідає індивідуальним потребам кожного та забезпечує реалізацію розвивального підходу до навчання [2]. Працюючи з мультимедійними навчальними програмами, студент може обирати оптимальний темп роботи відповідно до індивідуальних розумових, психологічних, фізіологічних особливостей та власних інтересів; перевіряти правильність відповідей, використовувати у процесі сприймання та засвоєння знань необхідну сенсорно-образну та вербальну інформацію.

Як зазначає М. Л. Смульсон, дидактичний принцип індивідуальної освітньої траєкторії

суб'єкта навчання у відкритому освітньому просторі має серйозний психологічний зміст [34]. «Самостійна або майже самостійна учіннєва діяльність у віртуальному освітньому просторі поступово набуває властивостей діяльності в умовах інтелектуально-насиченого середовища» [34].

Огляд стану дослідження проблеми формування когнітивних структур особистості засобами НІТ свідчить про те, що дослідження такого спрямування практично не проводились, хоча імпліцитно твердження про роль НІТ у розвитку пізнавальних можливостей студентів висловлюється багатьма дослідниками [1; 3; 8; 27; 34]. Сучасні дослідники проблеми комп'ютеризації навчального процесу цілком правомірно наголошують на тому, що використання інформаційних технологій в організації самостійної роботи студентів дозволяє не тільки інтенсифікувати їх роботу, зробити її більш незалежною та творчою, а й закладає основи їх подальшої постійної самоосвіти. Аналіз багатьох публікацій з проблем організації самостійної роботи студентів із застосуванням НІТ [3; 4] свідчить також про усвідомлення більшістю авторів гострої необхідності формування у суб'єктів пізнання вміння опрацьовувати великі потоки інформації, аналізувати та синтезувати численні данні. Вирішення цього завдання потребує концентрації уваги при організації навчального процесу на формуванні адекватних когнітивних структур студентів як передумови ефективного самостійного засвоєння знань.

Хоча загально визнаного підходу до вирішення проблеми структурування матеріалу навчальних курсів, що передбачають використання НІТ, поки що не знайдено, деякі перспективні напрями вирішення цієї проблеми вимальовуються в результаті аналізу матеріалів існуючих дистанційних курсів.

Так, у Національному університеті біоресурсів і природо- користування (НУБіП) ведеться реалізація розвивального дистанційного навчання [20], розробники принципів якого, розглядають можливі шляхи стимулювання *дослідницької діяльності* як засобу цілеспрямованого розвитку інтелектуальної активності студентів. Обґрунтована доцільність забезпечення опанування студентами трьох видів компетентностей: когнітивної (у предметній галузі), комунікативної (вміння взаємодіяти з іншими), та дослідницької (вміння перетворювати набуті знання у предмет дослідження) [15]. Як зазначають автори підходу, головним результатом стимулювання дослідницької діяльності студента є *інтелектуальний продукт*, представлений у стандартному вигляді, що відповідає сучасним вимогам і підлягає діагностуванню та оцінюванню. Коректне оцінювання цього продукту передбачає постановку комплексного інтелектуального (компетентнісного) завдання прикладного характеру, розробку різнорівневої допомоги та критеріїв оцінювання як самого результату, так і способів його отримання [15]. Згідно Положення про електронний навчальний курс НУБіП [20] максимальний обсяг вивчення нового матеріалу опрацьовується в процесі розв'язування компетентнісних задач (практично значущих для студентів, таких, що демонструють міжпредметні зв'язки та потребують застосування НІТ для ефективного розв'язання завдань, що є цікавими та можуть знайти практичне застосування у власному повсякденному житті суб'єктів навчання). При виконанні таких завдань перед студентом постає проблемна ситуація, що, в свою чергу, активізує інтелектуальну самостійну діяльність. При цьому передбачається експериментальна робота за комп'ютером як під керівництвом викладача, так ісамостійно згідно до запропонованого плану з наступною саморефлексією чи груповим узагальненням результатів. Ефективність такої роботи підсилюється за умови активного використання Інтернет-ресурсів для пошуку та оцінювання

достовірності і релевантності зібраного фактичного матеріалу [15].

Представниками Харківської школи дистанційного навчання, що сформувалась у Національному технічному університеті "Харківський політехнічний інститут" (НТУ "ХПІ"), запропоновано основні принципи конструювання навчальних матеріалів [16], що передбачають: 1) модульність навчальних курсів; 2) забезпечення поступовості у навчанні; 3) ознайомлення суб'єктів навчання з операційним та поняттєвим апаратом курсів; 4) стимулювання «дій в ситуаціях»; 5) створення проблемних ситуацій; 6) забезпечення доступу до альтернативних джерел інформації; 7) організацію систематичних дискусій; 8) застосування системи питань з «відкритими відповідями» для перевірки засвоєння знань; 9) регулярність зворотного зв'язку з викладачем; 10) регулярність контролю засвоєння знань, зокрема самоконтролю як засобу мотивування навчання; 11) формування чітких уявлень щодо навігації за джерелами інформації.

Аналіз структури модулів свідчить про те, що автори намагаються поставити суб'єктів навчання в умови, коли їм необхідно самостійно підібрати теоретичні відомості (інформаційний матеріал) з використанням засобів навігації, що дозволяє забезпечити вирішення поставлених перед ними завдань (проблем) [16]. При цьому питання для отримання зворотного зв'язку формулюються у такий спосіб, щоб вони стимулювали рефлексію. За допомогою практичних завдань перевіряється вміння студентів співвідносити теоретичні положення курсу з конкретними професійно- релевантними контекстами.

У Міжнародному інституті дистанційного навчання ЛІНК [2] практикується така форма реалізації *модульної структури* навчання, при якій кожний з модулів можна вивчати незалежно від інших. Матеріали, що відносяться до кожного модуля, являють собою набір цілісних змістових блоків, що забезпечують зразки інтегрування матеріалу. Використання аудіо- і відеоматеріалів свідчить про розуміння авторами важливості забезпечення повторювання матеріалу у перекодованій формі. Крім цього, як відзначають автори, в Міжнародному інституті ЛІНК для занять в обсязі кожного з модулів розроблені додаткові матеріали. Зокрема, до них належать *гlossарії понять* курсу, що доповнюють курси, описання окремих *випадків* (case - study), що ілюструють певні проблеми курсів. Однією з особливостей комплектів навчальних матеріалів є те, що вони орієнтовані на активізацію різних каналів сприйняття інформації: аудіального, візуального, кінестетичного. Відсутність одноманітності в презентації матеріалу, безсумнівно, сприяє поліпшенню сприйняття змісту модуля. У той же час така структурна організація матеріалу створює умови для урахування індивідуальних властивостей студентів.

Слід зазначити, що змісту модулів притаманні й такі риси, як системність і цілісність, що виявляються у «сходженні від абстрактного до конкретного», а також особистісна орієнтованість, тобто спрямованість на самопізнання і розвиток у студентів здібностей до творчості, комунікації та рефлексії.

Матеріали модулів мають «діяльнісний» характер, що виявляється як у вимогах до виконання запропонованих завдань (а не лише ознайомлення з матеріалом), так і в стимулюванні звертання до особистого практичного досвіду суб'єктів навчання, що сприяє формуванню активної позиції студента в навчальному процесі [5].

Розглядаючи особливості комплексів навчальних засобів ЛІНК, потрібно відзначити зусилля розробників навчальних матеріалів забезпечити проблемність у викладенні матеріалу, творчий характер завдань, що сприяє самопізнанню. Варіативність підходів до тлумачення того чи іншого питання, діалогічність тексту, що забезпечує звертання до

особистої практики студента і спонукає його визначати власне ставлення до того чи іншого аспекту навчального курсу, без сумніву, сприяють розвитку у суб'єктів пізнання навичок рефлексії [33].

Одним із шляхів упорядкування навчального матеріалу є застосування *тезаурусного методу*. Він широко практикується фахівцями Сучасної гуманітарної академії (СГА, м. Москва), а також впроваджений з 2002 року у практику розробки матеріалів для дистанційного навчання у Дніпропетровському національному університеті ім. О. Гончара [25]. Найважливішою передумовою раціоналізації процесу формування системи понять є стимулювання усвідомлення студентами не тільки *ознак* даного поняття, але і його *зв'язків* з іншими поняттями. Наші роботи, пишуть автори звіту СГА, спираються на структуру знань предметної галузі: понять (термінів) і зв'язків між ними [15; 23]. В якості вимог до електронних навчальних матеріалів автори визначають забезпечення їх придатності до формування у студента установки на самовдосконалення, розвиток загального та спеціального тезаурусу, чіткого визначення понять, що складають каркас наукових знань з певної теми. Автори вказують на доцільність максимального використання знакових засобів та моделей, що забезпечують виявлення, переробку та узагальнення навчальної інформації, а також оволодіння студентами прийомами знакового моделювання [11].

Аналіз змісту навчально-методичного комплексу для організації навчання із застосуванням НІТ у СГА показує, що сценарій навчального процесу передбачає типовий для сучасного етапу підхід до вирішення цього завдання, а саме: *самостійне вивчення* студентом теоретичного матеріалу курсу (без розкриття алгоритму організації самостійного вивчення); *закріплення знань* на аудиторному занятті і два види *контрольних завдань*: поточне тестування та підсумковий контроль (складання іспиту). Отже, відповідно до цього, розробляються матеріали навчально-методичного комплексу, що містять у собі робочий підручник, тестові завдання, екзаменаційні питання і сценарій аудиторного заняття [33].

На основі дослідження й узагальнення структур *мережного подання навчальних матеріалів*, розроблених А. І. Ракитовою, Є. С. Полат, М. В. Моїсеєвою та іншими [12; 13], а також фахівцями зарубіжних університетів, що ведуть навчання в мережі Інтернет, було встановлено, що мережні електронні підручники другого покоління мають розширені функції інтерактивності [13]. Комплекс навчальних завдань містить наступні дидактичні блоки.

1. Організаційно-методичний блок, що надає інформацію про цілі, завдання дисципліни, її зв'язок з іншими дисциплінами, які входять до навчальної програми; коротку характеристику змісту тем навчальної програми, порядок і рекомендації з вивчення дисципліни за допомогою комплексу; огляд літератури, форми звітності і контролю, порядок організації взаємодії з викладачем. Для психологічного комфорту студентів модуль візуалізований і являє собою запис настановного заняття на відеокасету з наступною оцифрованою. Змістовна частина модуля дублюється текстовим файлом.

2. Інформаційно-навчальний блок складається з модулів, за обсягом еквівалентних навчальній темі. Модулі виконані в середовищі гіпермедіа. Кожен модуль супроводжується тестами для самоперевірки, а весь блок – підсумковим тестом з курсу і екзаменаційними білетами. Гіпертекстові посилання, що містяться в навчальному тексті, надають студентові можливість знайомитись зі спеціально створеною електронною хрестоматією за тематикою курсу, інформаційними ресурсами Інтернету і з ресурсами електронної бібліотеки МЕСІ.

Електронна хрестоматія містить структурований набір фрагментів з альтернативних навчальних посібників, статей, комп'ютерних навчальних програм та іншу інформацію з тематики дисципліни, а також додаткову навчальну і факультативну інформацію.

Практичні завдання, розроблені до кожної теми, забезпечують реалізацію *проблемного* методу навчання. Виконані відповідно з графіком, вони пересилаються викладачеві електронною поштою для перевірки й обговорюються у віртуальній навчальній групі з використанням додаткових ресурсів мережі. Підсумковий контроль здійснюється у тестовій формі і у формі іспиту, що проводиться за допомогою відеоконференцзв'язку чи очно.

Як показали дослідження, проведені в Інституті холодинаміки Російської Академії природничих наук, навчальний матеріал можна подавати студентам *природовідповідно* [12]. При цьому матеріал організується як система яскравих опорних образів, наповнених вичерпною структурованою інформацією в алгоритмічній послідовності. У цьому випадку актуалізуються різні канали сприйняття. Це сприяє швидкому надходженню навчальної інформації в довготривалу пам'ять.

Метою такого представлення навчальної інформації є формування у суб'єкта навчання системи «мислеобразів» [37]. Структура природовідповідного подання навчального матеріалу має чотири частини: 1) образ досліджуваного явища; 2) пояснення до образу; 3) вправа на закріплення; 4) творчі завдання для поглиблення розуміння явища, що вивчається.

Кожна з цих частин спрямована на вирішення певного дидактичного завдання, а саме:

- репрезентація образу досліджуваного явища;
- надання інформації про образ;
- закріплення «мислеобразу», користуючись термінологією авторів, досліджуваного явища;
- творче використання «мислеобразу» (тренування навичок спираючись на «мислеобрази» при виконанні певних практичних завдань).

Характерною особливістю підходу до розробки дистанційних навчальних курсів у Лабораторії дистанційного навчання Інституту загальної середньої освіти Російської Академії освіти є дотримання певних концептуальних положень, на яких базується робота Лабораторії [13].

Одне з цих положень полягає в тому, що в центрі процесу навчання повинна перебувати *самостійна пізнавальна діяльність* суб'єкта. Автори акцентують увагу на забезпеченні умов для самостійного засвоєння знань, а не на викладанні навчального матеріалу. Вони стверджують, що самостійне набування знань з самого початку має базуватись на активній пізнавальній діяльності, тобто не обмежуватись оволодінням знаннями, а закріплювати їх шляхом застосування для вирішення різноманітних проблем навколишньої дійсності.

Особливістю підходу до організації дистанційного навчання, що розглядається [13], є широке впровадження *методу проектів*, навчання через взаємодію, розвиток дослідницьких вмінь суб'єктів навчання. Автори цілком слушно наголошують на тому, що дистанційне навчання повинно виключати можливості комунікації не тільки з викладачем, а й з іншими суб'єктами навчання, співробітництва в процесі виконання пізнавальної та творчої діяльності. Можна погодитися з розробниками цього варіанту підходу до організації дистанційного навчання щодо необхідності забезпечення різноманітності навчання. Як і в інших варіантах систем ДН, що розглядались вище, автори цієї системи правомірно

підкреслюють необхідність забезпечення систематичності контролю рівня навченості. При цьому наголошується на важливості як оперативного зворотного зв'язку, так і відстрокованого контролю (наприклад, при тестуванні).

Пошук нових підходів до організації дистанційного навчання чітко простежується у спробах російського центру дистанційного навчання «Ейдос» розробити методологію *евристичного навчання* [12].

Як відзначають автори курсів, орієнтованих на *продуктивну* освітню діяльність суб'єктів навчання, навчальні модулі створюються ними на основі наступних принципів.

1. Забезпечення суб'єктові навчання можливості вибору рівнів навчання (початкового, поглибленого). Це очевидне і, на перший погляд, доступне для вирішення завдання, потребує від розробників курсів бездоганного володіння матеріалом і вміння викласти його на різних рівнях інтегрованості та диференційованості основних положень курсу максимально зрозуміло. На жаль, автори евристичного підходу до розробки методології ДН експліцитно не описують тактику його реалізації, хоча стратегічна цінність підходу не викликає сумнівів. За його допомогою можна створити сприятливі умови для самостійного навчання, запропонувавши суб'єктові навчання можливість «піднятися» з більш низького рівня складності викладення матеріалу на більш високий. Зазначимо тільки, що розробникові курсу знадобиться значно більше зусиль та винахідливості, щоб створити більш спрощений варіант навчального курсу, ніж більш складний. Можливим шляхом для вирішення останнього завдання є використання методології «*expository learning*» [40] (демонстративного навчання). Дана методологія базується на використанні так званих «випереджальних організаторів» (*advance organizers*), тобто розкриття основних положень курсу за допомогою широких понять певної галузі знань.

2. Характеризуючи друге положення евристичного підходу до розробки матеріалів для дистанційного навчання центру «Ейдос», автори зазначають, що стимулювання суб'єктів навчання до пошуку відповідей на *проблемні* питання, до вибору неоднозначних рішень можна також вважати ефективним засобом забезпечення продуктивної спрямованості навчального матеріалу.

3. Цінною є вимога забезпечення інтерактивності середовища, в якому студент зможе самостійно моделювати процес навчання. Наявність діалогового режиму забезпечує взаємодію суб'єкта навчання з навчальним матеріалом, дозволяє йому здійснювати проектування і створення власної бази даних з курсу.

4. Як і в інших, розглянутих вище системах навчання із застосуванням НІТ, велика увага приділяється наочності навчальних матеріалів, що забезпечується включенням до них ілюстрацій та графічних об'єктів, анімації, флеш-роликів, фрагментів навчальних, художніх, документальних фільмів.

Практично в усіх розглянутих варіантах методології навчання із застосуванням НІТ приділяється увага доцільності забезпечення особистісної спрямованості процесу навчання. На сучасному етапі розвитку матеріально-технічної бази дистанційного навчання найефективнішими виявляються наступні методичні прийоми вирішення цього завдання.

1. Суб'єктам навчання пропонується здійснювати підбір текстів: статей фахівців, першоджерел, фрагменти з паперових навчальних посібників, які містять фундаментальні положення теми, що вивчається.

Крім того, студентам можуть бути запропоновані відео- та аудіофрагменти лекцій фахівців, у яких висвітлюються основні теми курсу.

2. Суб'єкт навчання повинен мати можливість створення власних *індивідуальних глосаріїв* з теми, що вивчається, співвіднесення визначень понять, наданих самим студентом, з поясненнями авторів курсу.

3. Багато дискусій точиться навколо роботи в чатах. Хоча технологічно ця форма проведення занять не може бути визначена найефективнішою для *групової* роботи, вона виявляється продуктивною при *парній* роботі. Студенти мають можливість скористатись допомогою одне одного, тобто реалізувати ідею «peer-learning».

Особливу цінність в аспекті «peer-learning» (навчання у реальній чи віртуальній групі) має можливість отримання доступу до авторських робіт учасників даного курсу з теми, що вивчається, або значущих фрагментів цих робіт. Подібні матеріали мають велике значення для учасників курсу, бо вони завжди виконуються на базі практичного досвіду суб'єктів пізнання, деякі з яких можуть мати й певний досвід професійної діяльності, пов'язаної з конкретними проблемами, які вивчаються у межах курсу. Крім цього, необхідно враховувати той факт, що розробка однієї й тієї ж проблеми суб'єктами з різними рівнями підготовки, різними здібностями, досвідом завжди буде відрізнятися. Таким чином, кожен з учасників навчального процесу зможе ознайомитися з дещо різними варіантами розробки однієї проблеми, що сприятиме поглибленню її розуміння.

4. Перспективною процедурою при дистанційному навчанні можна вважати використання рецензій фахівців на роботи учасників навчального процесу. Такий компонент навчальних модулів дозволяє учасникам курсів ознайомитися з критеріями аналізу освітньої діяльності з конкретної теми, співвіднести власну продукцію з продукцією тих суб'єктів, на роботи котрих подані рецензії.

5. Безумовно, сучасні інформаційні технології розширюють освітній простір: студентам можуть бути запропоновані як безпосередні посилання на джерела додаткової інформації, так і опосередковані (тематичні) посилання, що стимулюють самостійний пошук інформації [1].

Активна розробка психологічних засад застосування НІТ в навчальному процесі ведеться у Науково-методичному центрі дистанційного навчання НАПН України при Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара. Центром розроблена принципово нова концепція створення дистанційних навчальних курсів, основні положення якої висвітлені у численних публікаціях [23-26; 32; 36]; у матеріалах двох міжнародних конференцій, проведених на базі Центру [27; 51], та втілені у практичних розробках електронних навчальних мультимедійних курсів [32]. Згідно з роботами Е. Л. Носенко [23], електронні підручники та комп'ютерні навчальні системи повинні відповідати наведеним нижче методичним вимогам.

1. У зв'язку з наявністю достатнього різноманіття реальних технічних систем і навчальних пристроїв презентація навчального матеріалу повинна здійснюватись із спиранням на *взаємозв'язок і взаємодію образних, поняттєвих і дійових компонентів мислення*.

2. Комп'ютерна навчальна система повинна забезпечувати відображення *системи наукових понять* навчальної дисципліни у вигляді *ієрархічної структури* високого порядку, кожен рівень якої відповідає визначеному внутрішньодисциплінарному рівню абстракції з експлікацією як однорівневих, так і міжрівневих логічних взаємозв'язків між цими поняттями.

3. Комп'ютерна навчальна система повинна надавати суб'єктові навчання можливість

здійснювати різноманітні *контрольовані тренувальні дії* з метою поетапного підвищення рівня абстракції набутих знань і доведення їх до рівня, достатнього для здійснення як алгоритмічної, так і евристичної діяльності.

Поряд з урахуванням розглянутих вище загальних дидактичних вимог до розробки і використання комп'ютерних навчальних систем з'ясовуються і важливі психолого-педагогічні засади забезпечення успішності і якості засвоєння знань при дистанційному навчанні [23], які потребують урахування в процесі розробки відповідних матеріалів.

1. Подання навчального матеріалу має відповідати не тільки вербально-логічному, а й сенсорно-перцептивному, образному рівневі реалізації когнітивного процесу. Комп'ютерні навчальні системи повинні будуватися з урахуванням особливостей таких пізнавальних психічних процесів, як сприйняття (переважно зорове, а також аудіальне, тактильне); увага (її стійкість, концентрація, переключення, розподіл і обсяг); мислення (теоретично-поняттєве, теоретично-образне, практичне наочно-образне, практичне наочно-дійове), увага, пам'ять (короткочасна, оперативна, довготривала, явище заміщення інформації в короткочасній пам'яті, рефлексивна пам'ять).

2. Виклад навчального матеріалу має бути орієнтованим на тезаурус і лінгвістичну компетенцію конкретного вікового контингенту і специфіку підготовки суб'єктів навчання, але й не занадто спрощеним, оскільки це може спричинити зниження уваги.

3. Комп'ютерні навчальні системи мають бути спрямованими на розвиток як образного, так і логічного мислення.

Стрімкі й постійні зміни, що відбуваються в галузі практичного впровадження НІТ у навчальний процес, роблять завдання вичерпного огляду стану розробки сучасних навчальних матеріалів із застосуванням НІТ мало перспективним з причини усвідомлення його апріорної неповноти.

Разом з тим, аналіз публікацій з методології ДН, матеріалів регулярних конференцій різних рівнів, що проводяться майже щорічно [10;22], дає підстави стверджувати необхідність подальшої теоретичної роботи над науковим обґрунтуванням психолого-педагогічних принципів організації навчання із застосуванням НІТ.

Знаковим ми вважаємо у цьому контексті відверте визнання американськими фахівцями у галузі дистанційної освіти, що впровадження нових інформаційних технологій змусило розробників курсів зрозуміти, що «ми, фактично, не знаємо, як здійснюється процес засвоєння знань студентами» [50].

5.3. Напрями дослідження особистісних характеристик студентів у контексті навчання із застосуванням НІТ

Процес навчання у вищій школі, зазвичай, спирається на перевірену методологію, інструкції та плани, що орієнтовані на певний обсяг знань, який необхідно засвоїти студенту, щоб стати фахівцем. При цьому часто ігноруються індивідуальні розбіжності між студентами, особливості перебігу психічних процесів, ознаки когнітивної сфери, розбіжності у рівнях підготовки, мотивах та прагненнях, ціннісних орієнтаціях. Як зазначають дослідники, індивідуально-психологічні особливості суб'єктів навчання можуть бути настільки різними, що за інших рівних умов, неможливо організувати в межах єдиного навчального процесу у традиційній очній формі навчання сприятливі умови для кожного без шкоди для інших [34]. Використання НІТ при навчанні створює умови для високого рівня

індивідуалізації пізнавальної діяльності в порівнянні з традиційними методами. Можливість вибору індивідуальної траєкторії вивчення навчального матеріалу, регулювання темпу його засвоєння і навіть більш глибока адаптація в інтелектуальних системах підтримки навчання, що базується на моделі учня, фактично перетворюють навчальну діяльність студентів у самостійну когнітивну діяльність.

Як зазначає А. С. Мінзов, сьогодні найбільш важливими напрямками психологічних досліджень в галузі навчання із застосуванням НІТ виступають [19]:

1) вивчення комплексу психологічних умов, що необхідні для успішного навчання в системі дистанційної освіти (зокрема, актуальним є з'ясування психологічних властивостей, які необхідні людині для отримання освіти із застосуванням НІТ);

2) на основі дослідження психологічних особливостей суб'єктів навчання, які успішно навчаються за цією системою, створення психологічної моделі «ефективного суб'єкта навчання» та виокремлення його інтегративних особистісних характеристик, що включають певні показники розумового розвитку, когнітивні стилі, характеристики темпераменту, особистісні властивості не тільки професійно важливі для обраної спеціальності, але й важливі для здійснення навчання в комп'ютерному середовищі);

3) створення методів і практичного психологічного інструментарію для вирішення проблеми ідентифікації суб'єктів навчання, що особливо важливе при проведенні контрольного тестування в мережі.

Як зазначають дослідники [37; 51], в психології спостерігається дефіцит концептуальних досліджень специфіки, умов, факторів формування та способів реалізації психологічної готовності студентів до використання НІТ у навчанні, що гальмує створення ефективних програм професійної підготовки та спрощує картину впливу даного виду готовності на успішність розвитку особистості як суб'єкта інформаційно-комп'ютерної діяльності.

Відомі спроби ідентифікувати особистісні властивості студентів, що сприяють ефективному здобуванню освіти за допомогою НІТ, узагальнені, зокрема, І. В. Усольцевою та А. О. Івановою. Дослідження свідчать про те, що адаптованим до інформаційних технологій навчання студентам властиві такі психологічні особливості, як емоційна стійкість, здатність контролювати себе, самокритичність. Вони добре усвідомлюють вимоги дійсності і керуються принципом реальності, здатні знаходити компроміс між своїми бажаннями і ситуацією, ефективно контролюють свої емоції і поведінку. Адаптовані студенти чітко планують своє майбутнє, вони відповідальні, докладають свідомі зусилля до виконання суспільних вимог, послідовні та сумлінні. Вони відрізняються також вищим у порівнянні з групою ризику і відрахованими студентами рівнем самоповаги, схильні до інтернального локусу контролю. Автори роблять висновок про те, що до дистанційних комп'ютерних технологій навчання добре адаптуються студенти, що орієнтовані на самостійність, володіють високою учбовою мотивацією, дисципліновані та відповідальні, наполегливі в досягненні мети. І, навпаки, невідповідність суб'єктів учіння до напруженої, ефективної самостійної роботи; невміння самоорганізовуватися, самостійно планувати свою роботу; відсутність самодисципліни розглядаються як один з можливих чинників, пов'язаних з відраховуванням студентів з вузу з дистанційною формою навчання [2].

У дослідженні встановлено, що студенти з домінуючою аудіальною модальністю сприйняття показують більш низькі результати при роботі з навчальними комп'ютерними системами, що пов'язане з їх особливостями освоєння ідеограм через звуковий образ

сприйняття [2].

В результаті проведених емпіричних досліджень було виявлено залежність рівня мотивації до навчання із застосуванням НІТ від переважаючої репрезентативної системи студента в поєднанні з психологічним типом особистості [37]:

- найбільш високий рівень мотивації у холерика - візуала;
- середній рівень мотивації до навчання у сангвініка всіх репрезентативних систем;
- не схильні до надмірної мотивації холерика - аудіали, флегматики і меланхоліки.

Застосування НІТ в процесі організації навчання створюють нові умови для розвитку *особистості* суб'єкта пізнання. Справа в тому, що використання специфічних засобів і прийомів для передачі навчальної інформації та забезпечення її засвоєння і контролю за допомогою електронних технологій призводить до актуалізації специфічних пізнавальних механізмів, які певним чином відбиваються на формуванні цілого комплексу особистісних властивостей, релевантних постіндустріальному етапу розвитку цивілізації.

Найхарактернішими з особистісних властивостей, розвитку яких сприяє дистанційне навчання, є автономність і самостійність суб'єктів пізнання, їх відкритість новому досвіду, толерантність до ситуацій невизначеності, інтернальність [12].

Психологічні витoki цих цінних особистісних властивостей легко простежуються на підставі аналізу особливостей організації навчального процесу з використанням сучасних інформаційних технологій та характеру змін соціальних ролей учасників освітнього процесу.

Так, *дистанціювання* як провідна ознака нової форми навчання, що виявляється принаймні у трьох вимірах: просторовому, часовому та стосунковому, створює умови для розвитку самоорганізованості особистості, її самомотивування на діяльність, покладання на власні сили, відповідальності за результати та ефективність власної діяльності. Дистанціювання в аспекті міжособистісних стосунків у площині: “студент-викладач”, на значущість якого для забезпечення ефективності так званої е-педагогіки вказують сучасні дослідники сутнісного змісту навчання із застосуванням НІТ [48], знижує вірогідність формування екстернальності як стійкої особистісної властивості суб'єкта навчання, що стихійно розвивається в умовах традиційного навчання.

Необхідність спілкуватись в процесі дистанційного навчання з “віртуальним” партнером, який сприймається крізь призму “продуктів” його інтелектуальної діяльності, а не безпосередньо, сприяє також розвитку толерантності до ситуацій невизначеності. Цінність цієї особистісної властивості важко переоцінити. Емпірично доведено, що особи, які мають високий рівень толерантності до невизначених ситуацій, характеризуються, з одного боку, більш низьким рівнем особистісної тривожності, ніж особи з низьким рівнем толерантності до невизначеності [12], а, з іншого боку, виявляють більш високу креативність [25]. Остання закономірність підтверджена, зокрема, для осіб, які відрізняються різними видами обдарованості: логіко-математичною; вербальною; кінестетичною, музичною. Так, за отриманими емпіричними даними [26], обдаровані підлітки, що навчаються у різних типах спеціалізованих навчальних закладів, мають серед спільних особистісних ознак, у першу чергу, саме високий рівень толерантності до невизначеності.

5.4. Сутність положень експериментально-генетичного методу у їх застосуванні для завдань формування когнітивних структур особистості засобами НІТ

Як зазначає С. Д. Максименко, аналізуючи стан та перспективи розвитку генетичної психології, яку він цілком обґрунтовано розглядає як самостійну галузь у системі психологічних дисциплін [17], «...вихідною, у крайньому разі на найближчу перспективу розвитку генетичної психології, може бути ідея вивчення психологічних закономірностей керування розвитком особистостей упродовж усього життя» [17].

У даному підрозділі роботи ми спробували обґрунтувати доцільність спирання на безумовно прогресивну ідею, яку С. Д. Максименко пов'язує з науковою спадщиною Г. С. Костюка [14], для вирішення основного завдання нашого дослідження – визначення шляхів формування на етапі інституціонального навчання когнітивних структур особистості. Подібне завдання здається реалістичним, адже на вищому етапі навчання завершується процес формування теоретичного ставлення до дійсності. В роботах С. Д. Максименка та його колег [17] продемонстровано цікаві можливості застосування принципів експериментально-генетичного методу при розробці нових навчальних програм з основ наук у *середній школі* і доведено, зокрема, що теоретичний тип ставлення до дійсності починає формуватись, при належній організації навчання, навіть у молодшому шкільному віці.

Отже, одним із основних завдань даної роботи була розробка такого підходу до навчання із застосуванням НІТ, який би сприяв не тільки забезпеченню ефективності засвоєння студентами концептуальних знань, але й «вів би за собою» розвиток їх мисленневих здібностей, пам'яті, формував ефективні способи пізнання світу, які вони змогли б використовувати на наступних етапах професійної діяльності для поповнення знань та отримання, при необхідності, нових професійних умінь та навичок.

В основу експериментально-генетичного методу, як підкреслює С. Д. Максименко, була «покладена гіпотеза Л. С. Виготського про принципи вивчення розвитку психіки людини», яка знайшла подальший розвиток у наукових працях О. М. Леонтьєва, П. Я. Гальперіна, Д. Б. Ельконіна, В. В. Давидова та ін. [2].

У межах експериментально-генетичного методу, на відміну від інших психологічних методів, рівень вивчення психічних явищ окреслюється через конструювання змістовно-операційних сторін предметної діяльності. Специфічною особливістю подібного моделювання та конструювання є те, що «модель, створена дослідником з пізнавальною метою, відповідає реальній внутрішній структурі психічного процесу. Тут родовий психічний процес, приміром спосіб мислення чи пам'ять, відтворюється окремим індивідом за тими соціально-структурними нормами, які роблять його здобутком духовної культури суспільства» [17].

Спираючись на це положення, ми поставили у даному дослідженні завдання відтворити при розробці навчальних матеріалів для реалізації навчання із застосуванням НІТ специфічні ознаки реальної внутрішньої структури семантичної пам'яті людини та надати можливості суб'єктам навчання з'ясувати особливості ментальних репрезентацій досвіду світопізнання, які вже стали здобутком духовної культури суспільства. При цьому ми намагалися через відтворення «об'єктивної діалектики речей» створити умови для появи «суб'єктивної діалектики ідей» (терміни С. Д. Максименка), тобто складної діалектики психічного світу індивіда. Щоб забезпечити оволодіння студентами концептуальними знаннями за законами відображуваної дійсності, ми спробували розробити таку систему формування пізнавальних

навичок, у якій «закони відображеної дійсності» подаються суб'єктам пізнання не в загальній абстрактній формі, а як змістово-операційна система певної галузі концептуальних знань, що вивчається. У такий спосіб ми, як можна сподіватись, адекватно застосували положення експериментально-генетичного методу щодо поєднання задач навчання та мислинневого розвитку студентів, а саме: спочатку сконструювали процес репрезентації в пам'яті певних концептуальних знань у вигляді моделі, що відбиває закономірності функціонування семантичної пам'яті та «ментального простору» людини, а потім забезпечили актуалізацію цього процесу через посередництво спеціально розроблених засобів активізації пізнавальної діяльності студентів для забезпечення усвідомлення ними принципів побудованої моделі.

Як засіб стимулювання активності суб'єктів пізнання ми обрали, відповідно до вимог експериментально-генетичного методу, серію задач, розв'язання яких передбачало функціонування когнітивного процесу оволодіння концептуальними знаннями. Такий підхід до формування когнітивних структур особистості надав можливість підібрати надійний критерій оцінки ефективності навчальних зусиль: ним була обрана міра відповідності реально здійсненого процесу розв'язування задачі її моделі. Таким чином, навчальні завдання у нашому дослідженні набули статусу штучних засобів виконання та розвитку психічних (у нашому випадку пізнавальних) процесів на основі специфічних для них моделей.

Звичайно, між психічним як об'єктивним та психічним як суб'єктивним, що виникає на його підґрунті, немає повної тотожності, але, як підкреслюють дослідники, «між ними існує адекватність одне одному» [17]. Забезпечення цієї адекватності і є основним завданням прикладного дослідження. Це стає можливим завдяки урахуванню принципів експериментально-генетичного методу як засобу забезпечення інтеріоризації (присвоєння) зовнішніх зразків діяльності для засвоєння знань, бо цей метод містить «... безпосередньо у собі способи побудови вищих психічних процесів, які присвоюються людиною у процесі перетворення нею певного змісту» [17].

Дослідження С. Д. Максименко дозволяють виділити в організації навчання у поєднанні із забезпеченням його виховної (формуючої особистісні властивості) функції такі провідні експериментально-генетичні принципи, як: *аналіз за одиницями* (визначення вихідного суперечного відношення, що породжує клас явищ як ціле); *принцип історизму* (єдності генетичної та експериментальної лінії дослідження); *системності* (цілісного розгляду психічних утворень); *проектнування* (тобто активного моделювання, відтворення форм психіки в особливих умовах) [17].

Для вирішення завдань даного дослідження ми керувались визначенням експериментально-генетичного методу вивчення процесу формування психічних явищ як «...способу побудови і обґрунтування системи знань, який об'єднує сукупність прийомів і операцій практичного оволодіння психічною дійсністю» [17].

Як зазначає С. Д. Максименко, залежно від особливостей предмета дослідження в генетичній психології застосування експериментально-генетичного методу може сприяти вирішенню різноманітних наукових завдань, а саме: філософсько-історичних; порівняльно-психологічних; функціонально-генетичних; формування вищих психічних процесів; сприяння розвитку здібностей.

Ми обрали цей метод для вирішення завдання формування вищих психічних процесів, зокрема процесу оволодіння студентами системою концептуальних знань в процесі навчання

із застосуванням НІТ та формування на цьому підґрунті когнітивних структур особистості.

Перше положення експериментально-генетичного методу, на яке ми спираємось, полягає у необхідності встановлення співвідношень між наукою і навчальною дисципліною. Це передбачає виділення певної системи *понять*, призначених для засвоєння студентом. Формування сукупності таких понять рекомендують здійснювати за принципом «переходу від простого до складного, від абстрактного до конкретного, від суті до її проявів» [17]. Ці прийоми забезпечують таке засвоєння знань, яке спирається на їх психологічний аналіз, враховує особливості засвоєння знань в процесі навчальної діяльності та стимулює розвиток мислення.

Друге положення експериментально-генетичного методу, на яке ми спираємось при вирішенні завдань даного дослідження, полягає у забезпеченні умов для проведення *формуючого експерименту*, у нашому випадку, розробку і опробування ефективності конкретних інтерактивних завдань на базі НІТ, придатних для формування когнітивних структур особистості.

Третє положення – забезпечення *оцінки рівня сформованості* навчальної діяльності, тобто оцінки наявності у суб'єкта навчання *теоретичного ставлення до дійсності*.

Для забезпечення засвоєння студентами *системи понять* певної галузі знань засобами НІТ ми вважали доцільним навчити студентів виділяти *узагальнююче відношення* змістової системи, яка є об'єктом вивчення, тобто системи понять, що відповідають предметній галузі знань. Наприклад, для такої галузі психологічних знань, як загальна психологія, таким узагальнюючим відношенням можна вважати «взаємодію суб'єкта з навколишнім світом та з іншими людьми». Саме поняття «взаємодії» дослідники у галузі системи психологічних знань виділяють як провідне для визначення сутності психіки з позицій теорії відображення [12]. Через це загальне відношення розкривається зміст інших загально-психологічних категорій, тобто найбільш широких понять, які з'являються при подальшому вивченні курсу психології у різноманітних зв'язках з іншими поняттями, формуючи специфічні асоціативні поля.

На думку дослідників у галузі генетичної психології у логіко- психологічній діяльності, що стосується розкриття загального відношення, тобто найбільш широкого системостворювального поняття змістової системи, методологічним орієнтиром має бути відношення типу: *загальна функція (зміст) – структура (форма)* [17]. Саме його усвідомлення дозволяє з наукових позицій виконати перетворення діяльнісної ситуації у пізнавальному ракурсі. Як буде показано далі, для вищого етапу формування концептуальних знань необхідно виділяти й інші типи відношень між поняттями, зокрема ті, що фіксуються у *метамові науки*. Тому вивчення особливостей семантичної структури мови науки є одним з обов'язкових етапів засвоєння системи концептуальних знань.

При застосуванні експериментально-генетичного методу як засобу навчання та розвитку пізнавальних здібностей виділяють ще один важливий принцип, пов'язаний з процесом присвоєння загального відношення як базової одиниці навчального матеріалу. Присвоєння такого типу наукового знання потребує *специфічної організації* навчального процесу, «...адже це не знання-об'єктивна властивість, а знання-відношення» [17], яке є ідеальним конструктом, що лише мислиться. У зв'язку з цим у зміст навчального матеріалу додаються дії з адекватного оформлення різних відношень. Саме ця психолого-дидактична процедура є вирішальною у розгортанні мисленнєвої діяльності суб'єкта учіння, і його «інтелектуальна робота повинна мати зовнішні опори для оперування у внутрішньому

плані» [17], які перетворюють «знання – відношення» у прямий продукт усвідомлення.

Враховуючи множинність форм ментальних репрезентацій досвіду пізнання на вищому етапі навчання доцільним є звертання до графічних та знакових форм моделювання виділеного змістового відношення, які прихильники експериментально-генетичного методу рекомендують й для шкільного етапу навчання. Справа не лише в тому, що ці форми достатньою мірою *матеріалізують* вихідне відношення як схему майбутньої внутрішньої діяльності щодо його розуміння і засвоєння, а й у тому, що семантична пам'ять людини, як буде продемонстровано далі, характеризується зберіганням у ній результатів пізнання дійсності в *різних формах*, у тому числі – у формі прототипу (аналог графічної), у знаковій формі, у формі послідовності дій і т. ін. Тому ці форми відповідають внутрішній психологічній структурі пізнавального процесу і їх, у зв'язку з цим, необхідно використовувати в процесі навчання.

Ще одним принципом побудови навчального матеріалу, на який спирається експериментально-генетичний метод, є принцип *операціоналізації вичленованої моделі відношення*. Тому для завдань навчання необхідно заповнювати «простір» між абстрактним і конкретним *операційним фондом* змісту. Лише за цієї умови можливі прямий і зворотній рух від абстрактного до конкретного. У зв'язку з цим, як підкреслює С. Д. Максименко, постає завдання конструювання логічно виваженої сукупності «дій-перетворень», які б сприяли розкриттю сутнісних властивостей і моделі відношення. При цьому одиницею розумового розвитку прихильники експериментально-генетичного методу вважають акт практичного перетворення певної предметної ситуації на основі використання загального способу, тобто вихідного відношення. Прихильники цього методу також вважають доцільним будувати серії конкретно-практичних задач, які б розв'язувалися загальним способом. При цьому теоретичним орієнтиром слугує вичленування реальних предметів перетворення (умов задачі), класифікація яких ґрунтується на наявності у них суттєвих властивостей-відношень. Розв'язання таких задач відбувається в міру того, як суб'єкт учіння здійснює «сходження» від абстрактного суттєвого відношення (узагальненого способу дії) до його конкретного прояву у практичній ситуації.

Знання, які набуваються під час вирішення відповідним чином побудованих навчальних завдань, набувають ознак певних психологічних систем, структуру яких становлять знання про «властивості-відношення» і знання про способи реалізації «дій-перетворень». Саме ці знання є засобами повноцінної мислинської діяльності, що забезпечує високий розумовий розвиток суб'єкта навчання.

Таким чином, основне завдання розвивального навчання, тобто навчання, спрямованого не лише на засвоєння знань у відповідній предметній галузі, але й на розвиток розумової сфери особистості, її пізнавальних здібностей, реалізується через певну організацію навчальної діяльності, у процесі якої суб'єкти навчання засвоюють узагальнені способи дій і наукові поняття.

На думку Д. Б. Ельконіна, продуктом навчальної діяльності є зміни, яких зазнає суб'єкт навчання у процесі її виконання. Як цілком справедливо зазначав О. М. Леонт'єв, у процесі такої діяльності відбувається відтворення у властивостях індивіда людських здібностей, що склалися історично [2].

Наукові положення концепції навчальної діяльності, яка сприяє розвитку суб'єкта навчання, найповніше розроблені для початкової школи. Дослідження В. В. Давидова, В. В. Рєпкіна, А. К. Маркової та інших показали, що вже в учнів молодшого шкільного віку

починає формуватися теоретичне ставлення до дійсності. Воно є основним психічним новоутворенням, від якого залежить формування конкретних дій, здібностей і мотивів учіння. Воно також виступає у ролі загального механізму вироблення інших конкретних способів здійснення будь-якої продуктивної діяльності. Проте, як зрозуміло, цей процес у початковій школі тільки починається, його необхідно здійснювати і на подальших етапах навчання, зокрема у вищій школі.

Звичайно, *когнітивні парадигми*, які актуалізуються в процесі навчання на різних його етапах, змінюються з віком. Якщо етапу навчання у початковій школі, відповідає *парадигма "річ- властивості-відношення"*, то у середній школі, тобто на більш старшому етапі навчання, ця парадигма ускладнюється і доповнюється іншою – *"родо-видовою"*, застосування якої вимагає встановлення в процесі засвоєння матеріалу відношень між поняттями різного ієрархічного рівня узагальнення. І, насамкінець, на вищому етапі навчання когнітивна парадигма, яка повинна застосовуватись поряд з уже засвоєними (зазначеними вище) парадигмами, повинна бути *системною*. Адже, лише системна парадигма допомагає встановити різноманітні семантичні відношення у структурі певної галузі знань.

Отже, організація діяльності суб'єкта на різних етапах навчання повинна відповідати певним загальним психологічним принципам, але когнітивні процеси та когнітивні стратегії, які застосовуються в процесі навчальної діяльності, звичайно залежать від вікових пізнавальних можливостей суб'єкта навчання. У цьому, власне, й полягає основна ідея експериментально-генетичного методу як засобу організації навчальної діяльності. При зазначеному вище підході найважливішим структурним компонентом навчальної діяльності є навчальна задача, основна відмінність якої від інших форм організації навчальної діяльності полягає в тому, що її мета та результат спрямовані на зміну самого діючого суб'єкта, а не на зміну предметів, з якими він взаємодіє. Цей важливий висновок слід вважати одним із провідних постулатів експериментально-генетичного методу у його застосуванні до задач формування когнітивних структур суб'єкта навчання.

У процесі реалізації навчальних завдань розкриваються і засвоюються найбільш загальні способи розв'язання типів задач певної предметної галузі. Специфічна особливість навчальної задачі, як слушно підкреслює С. Д. Максименко [17], полягає в тому, що вона є засобом організації навчальної діяльності. Компонентами навчальної діяльності є навчальні дії (адекватні змістовим характеристикам предмета) і відповідні їм операції, які передбачають створення умов для таких змін:

1) перетворення ситуації для формування загального ставлення до системи, що розглядається. Це перетворення може здійснюватися із застосуванням різноманітних засобів подання навчального матеріалу. Найбільшою мірою, на наш погляд, вирішенню цього завдання відповідає так зване демонструюче навчання (*expository learning*) – у термінології D. P. Ausubel;

2) моделювання змістового відношення у графічній або знаковій формі. Застосування різних форм репрезентації поняттєвих відношень є цілком виправданим підходом для врахування особливостей природного процесу, що відбувається при накопичуванні знань у семантичній пам'яті людини. Саме відображення інформації, що засвоюється у різних формах, є однією з передумов розширення можливостей зберігання інформації у семантичній пам'яті людини. За певних умов саме графічна, або знакова форми репрезентації змістових відношень виступають як більш економні і як такі, що забезпечують більш міцне засвоєння матеріалу в семантичній пам'яті, ніж, скажімо, тільки вербальна форма;

3) перетворення моделі відношення для вивчення його властивостей у “чистому” вигляді. Це дійсно дуже важлива передумова успішного навчання, бо розуміння глибинного змісту відношень між поняттями, які є об’єктом засвоєння, відіграє провідну роль у забезпеченні розуміння та міцного засвоєння знань.

У навчальній діяльності, організованій з урахуванням принципів експериментально-генетичного методу, передбачається така форма діяльності суб’єктів навчання, що надає їм можливість виконувати й будувати серії окремих конкретно-практичних задач, які розв’язуються загальним способом. Це забезпечує розуміння маніфестації абстрактного у різноманітних формах його конкретного вияву.

Звичайно, у навчальній діяльності, організованій за принципами експериментально-генетичного методу, як і при будь-яких інших підходах, повинен бути забезпечений контроль за виконанням попередніх навчальних дій та оцінка засвоєння загального способу як результату розв’язання даної задачі. На нашу думку, контроль може здійснюватись шляхом надання суб’єкту учіння можливості самостійно відтворювати процес виконання певної дії відповідно до алгоритму її реалізації, що засвоєний на попередніх етапах навчання. Вміння здійснювати цю своєрідну форму конструювання діяльності суб’єкт учіння повинен продемонструвати на завершальному етапі засвоєння певної навчальної інформації.

Практичний досвід організації навчальної діяльності відповідно до принципів експериментально-генетичного методу дослідження психічних функцій і їх моделювання для задач навчання дозволив виявити високу ефективність цього підходу. Цей досвід накопичений у лабораторії психології навчання Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, де під керівництвом С. Д. Максименка було здійснено комплексне дослідження проблеми навчання і розвитку учнів загальноосвітніх шкіл [17]. Аналіз результатів, отриманих зазначеним колективом авторів, свідчить про доцільність застосування експериментально-генетичного методу і на більш високих етапах навчання, зокрема, на етапі засвоєння концептуальних знань у процесі організації навчання із застосуванням НІТ. Структура та процесуальна сутність навчальної діяльності, яка реалізовувалася у ході згаданого вище експериментального навчання, відповідала деяким логіко- психологічним висновкам, зробленим В. В. Давидовим [23] відносно підходу до визначення змісту навчальних предметів у середній школі. В основу конкретного змісту та методів і прийомів навчання було покладено, слідом за В. В. Давидовим, принцип переходу від абстрактного до конкретного, який передбачав, що засвоєння знань абстрактного (загального) характеру повинно передувати ознайомленню учнів з більш частковими і конкретними знаннями.

Цього принципу організації процесу навчання дотримуються і деякі провідні сучасні зарубіжні дослідники, зокрема D. P. Ausubel [40], який вважає, що засвоєння знань у певній концептуальній галузі повинно будуватися на ознайомленні суб’єктів учіння з так званими «випереджаючими організаторами», тобто широкими поняттями, у яких зафіксовані основні змістові відношення відповідної галузі знань. Такі «випереджуючі організатори» виконують, фактично, ту ж саму функцію, яку виконують суттєві ознаки поняття стимулюючи формування «антиципаторних схем» [23, 24]. У метафоричній формі цю ідею сформулював Б. Рассел, порівнявши початківця у певній галузі знань з «мандрівником у пустелі», який може розпізнати об’єкти що зустрічаються лише маючи узагальнені уявлення про них [23]. Побачивши об’єкт на відстані, який нагадує трикутник, мандрівник робить висновок, що це – гора, а не жива істота чи будинок, бо він володіє певною системою основних ознак, за якими

здійснюється розпізнання образів різних предметів. Чим ближче мандрівник наближається до об'єкта, пише Б. Рассел [2], тим більше його дрібних деталей він починає розрізняти, що дає йому підставу підтвердити первинну гіпотезу відносно належності об'єкту до певного класу подібних об'єктів. Ця дуже влучна метафора, на наш погляд, переконливо пояснює доцільність побудови процесу навчання відповідно до принципу «сходження від абстрактного до конкретного», бо абстрактне – це найбільш узагальнена характеристика якогось об'єкта пізнання, яка уточнюється і маніфестується за допомогою конкретного відтворення у безлічі інших подібних об'єктів.

Застосування експериментально-генетичного методу при розробці навчальних матеріалів на базі НІТ відкриває безліч можливостей перетворення навчання у діяльність, що поступово набуває виразного пошуково-дослідницького характеру.

Для раціональної організації навчання за ідеями експериментально-генетичного методу дослідник повинен виконати *логіко-психологічний аналіз* тієї предметної галузі знань, у межах якої відбувається навчання, для того, щоб виділити та визначити основні поняття, які розкривають змістові відношення в ній. Саме ці поняття і становлять основу для засвоєння даної предметної галузі, а робота з ними забезпечує первинне засвоєння знань.

Навчальна діяльність передбачає здійснення чотирьох порівняно самостійних етапів, а саме: 1) забезпечення *попередньої орієнтації* в обраній галузі знань; 2) виділення і засвоєння *загальних відношень* між основними поняттями; 3) послідовне формування на цій основі *системи дій і операцій* щодо розв'язання навчальних задач та їх узагальнення; 4) формування у суб'єктів навчання розгалуженої *системи теоретичних понять* про найважливіші аспекти обраної галузі на основі засвоєння її загальних відношень та проведення відповідних тестових випробувань.

На завершальному етапі навчання у структурі навчальної діяльності центральне місце посідають такі операції, як: побудова генетичних моделей, що відображають властивості тієї чи іншої конкретної ситуації; визначення їх критеріїв; розробка загальних способів перевірки останніх та практична реалізація цих способів.

5.5. Критерії оцінки ефективності формування когнітивних структур суб'єкта пізнання з урахуванням ознак структури знань експерта відповідної галузі

Визначаючи психолого-методологічні засади розробки навчальних матеріалів на електронних носіях, ми вважаємо за доцільне спиратись на результати аналізу структурних та динамічних характеристик «простору знань» *експерта* конкретної галузі знань як модель для формування когнітивних структур суб'єктів навчання і виокремлення критеріїв оцінки формування знань. Далі на рис. 5.5.7 схематично представлений механізм засвоєння знань, який базується на моделях так званого «адаптивного керування процесом мислення» [26].

Наприклад, індивід, що знайомий зі змістом курсу «Експериментальна психологія», пам'ятає, що незалежна змінна – це змінна, якою маніпулює або яку обирає експериментатор, а залежна – це та, що характеризує поведінку досліджуваного при змінах незалежної змінної. Він може скористатися цими знаннями, коли виникне відповідна дослідницька ситуація. Декларативна пам'ять (або декларативні знання) можуть бути показані у вигляді мережі взаємопов'язаних пропозицій.

Рис. 5.5.7 Структурні та динамічні характеристики «простору знань» експерта певної галузі знань.

Ці моделі містять три основних компоненти: *декларативну* пам'ять, тобто семантичну мережу взаємопов'язаних понять, що мають різну активаційну силу; *процедуральну* пам'ять, або правила виконання певних дій, необхідних для вирішення тих чи інших професійних завдань; *оперативну* (виконавчу) пам'ять, у якій актуалізується інформація, необхідна для виконання дії у конкретній ситуації діяльності.

Декларативна пам'ять – це пам'ять на знання, які можуть бути репродуковані (і які не

пов'язані безпосередньо з конкретною ситуацією, в якій індивідуум може з них скористатись).

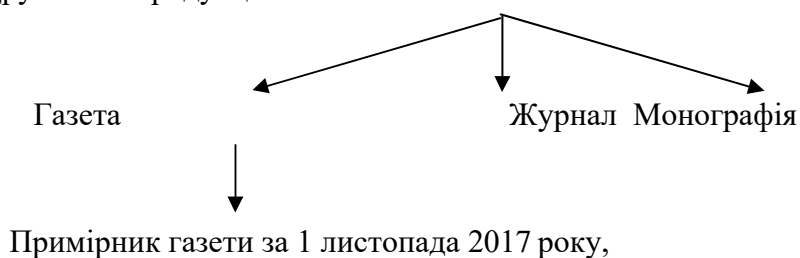
Процедуральні знання не можуть бути сформульовані експліцитно, вони використовуються автоматично і специфічно пов'язані з конкретною ситуацією діяльності (прикладом може бути автоматичне узгодження слів у реченні відповідно до правил граматики тієї мови, якою людина користується для спілкування).

Дослідники стверджують, що формування навичок професійної діяльності – це процес переходу від використання декларативних знань до застосування процедуральних знань. Завершальним етапом при цьому є трансформація декларативних знань у так звані «виконавчі» знання шляхом їх процедуралізації у відповідності до вимог ситуації. Сформованість бази виконавчих знань дає людині уявлення про те, що, для чого і як треба робити в конкретних ситуаціях діяльності, в яких необхідно застосовувати набуті декларативні та процедуральні знання.

Експерта у відповідній галузі знань відрізняє від початківця, а тим більше від дилетанта, перш за все, наявність добре упорядкованої бази декларативних знань. Як стверджують дослідники, у дилетанта відсутній зв'язок між окремими професійно-орієнтованими поняттями, які у експерта згруповані у мережі та упорядковані як ієрархічно, так і лінійно.

Якщо таку низку понять повсякденного життя, як: 1) друкована продукція; 2) газета; 3) журнал; 4) монографія; 5) примірник газети за 1 листопада 2017 року тощо, кожна загальноосвічена людина поєднає у групу, що має структуру:

Друкована продукція

то поєднати такі поняття, як «відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення» в єдину групу під назвою «когнітивні процеси» зможе тільки людина, що володіє певними декларативними знаннями з курсу загальної психології. Вона ієрархічно упорядкує ці поняття у більш широкую мережу, що має таку структуру:

Таким чином, можливими ознаками розвиненості декларативних знань можна вважати *кількість елементів* у мережі взаємопов'язаних понять та *кількість підгруп*, у які ці елементи можуть бути об'єднаними в межах мережі.

Справа в тому, що у мережі поняття утворюють ієрархію *узагальнень*, на вершині якої знаходиться широка концептуальна категорія, або «загальне відношення», а на низу – деякий

об'єкт (чи явище), «прописаний» у певному просторі та часі. Проте прагнення виділити клас понять, який був би якомога ширшим і об'єднувався найбільш абстрактним поняттям, у реальності має обмеження. Це зумовлено тим, що мислення людини характеризується певною економністю, однією з ознак якої є застосування принципу прототипу. Найбільш специфічний об'єкт або явище може виконувати роль узагальнювального прикладу, що репрезентує клас подібних явищ. Специфічні явища відрізняються яскравістю, яка так чітко відбивається у пам'яті, що пізніше вони можуть виконувати роль моделей для інших явищ, які певною мірою є подібними моделям.

Уявлення про те, що у специфічному міститься узагальнення, має важливі наслідки для розуміння процесу пізнання. Яскравий приклад для ілюстрації цього наводить Д. Гофштадтер у цікавій монографії з проблем психології пізнання в душі Льюїса Керролла [2]. Коли людина чує репортаж про матч між двома командами, у якому згадується знайоме їй ім'я провідного гравця, ім'я набуває статусу прототипу для пригадування назви команди, тобто більш широкого поняття.

Процедуральна пам'ять початківця відрізняється від процедуральної пам'яті експерта тим, що початківець виконує певні процедури під контролем довільної уваги, тобто на рівні актуального усвідомлення, а не автоматично, як експерт.

Що стосується розбіжностей у функціонуванні виконавчих знань залежно від рівня компетентності в певній галузі, то початківець відрізняється від експерта тим, що він відчуває ускладнення у формулюванні гіпотез відносно необхідної лінії поведінки чи виконання дій у конкретних ситуаціях, тобто у нього виникають труднощі відносно того, які саме знання і коли треба застосувати в тій чи іншій ситуації діяльності.

В експертному знанні представлені всі пізнавальні парадигми:

- 1) найпростіша, типу: «річ (об'єкт) – її (його) властивості (ознаки) – зв'язки (з іншими речами або об'єктами)»;
- 2) більш складна: ієрархічна парадигма, в якій реалізовані відношення типу партонімічних, синонімічних, антонімічних, родо- видових;
- 3) найскладніша: системна парадигма, в якій поєднуються дві більш прості пізнавальні парадигми, щоб надати предмету пізнання інтегральної характеристики і розкрити не тільки синтагматичні (лінійні) та парадигматичні (ієрархічні) зв'язки між поняттями, що характеризують предмет пізнання, а й установити каузальні зв'язки цього предмета пізнання з іншими.

Отже когнітивні структури експерта певної галузі знань характеризується наявністю розгалуженої системи інтегрованих та диференційованих за відповідними ознаками понять; автоматизованістю процедур перекодування знань у різні форми їх ментальної репрезентації; готовністю до усвідомленого співвіднесення концептуальних знань з релевантними їм професійно-орієнтованими ситуаціями.

Таким чином, процес формування когнітивних структур особистості засобами НІТ та перевірку їх сформованості, на наш погляд, доцільно орієнтувати на оволодіння суб'єктом пізнання ознаками експертного знання, які набувають статус критеріїв. У процесі засвоєння знань необхідно забезпечити:

- 1) формування розгалуженої та упорядкованої бази *декларативних* знань (системи метапонять курсу);
- 2) *процедуралізацію* концептуальних знань;
- 3) формування *виконавчих* знань (вміння використовувати набуті знання в

ситуаціях професійної діяльності).

5.6. Принцип урахування структури семантичної пам'яті для завдань формування декларативних знань

Однією з провідних психологічних засад розробки навчальних матеріалів із застосуванням НІТ для забезпечення формування когнітивних структур суб'єкта навчання є принцип урахування *особливостей структури довготривалої пам'яті* людини.

Більшість сучасних когнітивних психологів дотримуються уявлення про рівневий характер обробки інформації в пам'яті, згідно з яким пам'ять являє собою, так би мовити, побічний продукт різних видів аналізу стимулів, що сприймаються, а тривалість зберігання сліду в пам'яті обумовлюється складністю або глибиною цього аналізу [2].

На думку Р. Аткинсона для забезпечення збереження інформації у «довготривалому сховищі», яке є «практично вічною пам'яттю, де інформація не губиться», остання повинна упорядковуватися за якимись дуже логічними та чіткими законами, що, у першу чергу, забезпечували б прямий або опосередкований зв'язок «будь-якої нової інформації з будь-якою іншою інформацією» [2]. Р. Аткинсон виділяє два компоненти цього «довготривалого сховища»: «концептуальне сховище», і «сховище знань та подій», розглядаючи їх як частково зв'язану систему.

З концепцією організації довготривалої пам'яті, запропонованою Р. Аткинсоном, перекликається теорія Е. Тульвінга, який розділяє довготривалу пам'ять на епізодичну та семантичну. У системі збереження концептуальної інформації фундаментальним конструктом за Р. Аткинсоном є *ознака*. Впорядковані набори ознак є інформаційними кодами, що забезпечують швидкий доступ до інформації, яка зберігається у концептуальному сховищі.

Велике теоретичне значення для розуміння функціонування механізмів пам'яті та всебічне визнання отримали, як відомо, роботи вітчизняних психологів А. О. Смирнова, П. І. Зінченка, Г. К. Середи, в яких розглядалась взаємодія людини з матеріалом, що сприймається. У своїх дослідженнях автори обґрунтували ідею діяльнісного підходу до розгляду цієї проблеми. Саме він став методологічною основою цілої низки досліджень пам'яті, які проводились у радянській психології (О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн, А. О. Смирнов, О. Р. Лурія, Л. В. Занков та ін.) [2].

Провідною тенденцією цих досліджень пам'яті стало її вивчення у тісному зв'язку з мотиваційною та цільовою структурами конкретних видів пізнавальної діяльності, в яких формуються та функціонують мнемічні процеси.

П.І. Зінченко сформулював концепцію *мисленневої пам'яті*, згідно з якою пам'ять як активний процес завжди входить до структури пізнавальної або практичної діяльності, що є її закономірним продуктом. П. І. Зінченко та А. О. Смирнов звернули увагу на спільність функціональних та рефлексорних механізмів мисленневої та довільної пам'яті. У відомих роботах А. О. Смирнова глибоко розкрита роль інтелектуальної та інших форм активності суб'єкта при довільному та мимовільному запам'ятовуванні, а також накреслений підхід до вивчення пам'яті як системи дій, взаємопов'язаних на мотиваційно-цільовій основі. Експерименти, проведені П. І. Зінченком, мали велике значення для обґрунтування поняття «рівневої обробки», що значно вплинуло на подальший розвиток когнітивної психології.

Важливим доповненням до уявлень про особливості переробки інформації в

семантичній пам'яті або у «концептуальному сховищі» є теорія щодо існування трьох рівнів обробки цієї інформації, а саме: рівня обробки інформації про *окремі властивості* та *ознаки* об'єктів, рівня організації *цілих образів* об'єктів та рівня *змістових* структур [2].

У різних варіантах теорії рівнів обробки перцептивного досвіду міститься вказівка на те, що ефективність запам'ятовування залежить не тільки від глибини обробки, а й від таких психологічних факторів, як очікування, установка, емоційний контекст, стан людини тощо. Роль цих факторів у запам'ятовуванні інформації в процесі організованого навчання докладно вивчалась у багатьох дослідженнях радянських психологів [16].

Досить важливим для з'ясування механізмів запам'ятовування є розподіл довготривалої пам'яті на епізодичну та семантичну. Якщо в епізодичній пам'яті зберігається інформація про «датовані в часі епізоди або події і про зв'язки між цими подіями», то семантична пам'ять являє собою своєрідний «розумовий тезаурус». Вона реєструє не «властивості, які сприймаються, а їх когнітивні референти». Основу здатності людини швидко обробляти різноманітну інформацію становить високоефективний процес відтворення та доброї організації семантичної пам'яті. На думку дослідників [40; 44; 53], семантична та епізодична пам'ять розрізняються не лише за змістом, а й за вірогідністю втрати інформації. В епізодичній пам'яті здійснюється швидка заміна інформації внаслідок надходження нового матеріалу, а семантична пам'ять активується досить рідко і, відповідно до цього, залишається відносно стабільною в часі.

Кількість наукових праць з вивчення закономірностей організації семантичної пам'яті безперервно зростає. На сьогоднішній день створено чимало моделей організації цього виду довготривалої пам'яті, а також розроблена велика кількість машинних програм, які імітують її функціонування, хоча єдиної думки щодо форми відображення інформації в семантичній пам'яті все ще не існує. Так, висувається ідея про трійчастість системи зберігання інформації у довготривалій пам'яті, згідно з якою тривала пам'ять, крім семантичної та епізодичної, містить ще й блок процедуральної (або процедурної) пам'яті [2].

Процедуральна пам'ять вважається найнижчою у системі. Вона містить у собі семантичну пам'ять як окрему цілісність. У той же час семантична пам'ять включає епізодичну пам'ять як окрему спеціалізовану підсистему. Кожна з вищих систем пам'яті залежить від нижчих (або нижчої) і підтримується ними (нею). Однак кожна система володіє і певними унікальними можливостями. Зокрема, процедуральна зберігає зв'язки між стимулами та реакціями, тому вона може бути ототожнена з тим, чому Д. Оаклі дав назву «асоціативна пам'ять». Для семантичної пам'яті характерні додаткові можливості щодо репрезентації внутрішніх подій, які не відбуваються тепер, а епізодична пам'ять може набувати й утримувати знання про події, особисто пережиті суб'єктом.

Отже, довготривалу пам'ять можна розглядати згідно з трикомпонентною моделлю як таку, що підрозділяється на три блоки.

1. Семантична пам'ять, тобто концептуальне сховище знань як відбиття фундаментального психофізіологічного принципу пізнання – семантичної генералізації.

2. Епізодична пам'ять, тобто пам'ять на окремі події, факти, індивідуальний досвід та їх взаємозв'язки.

3. Процедурна (процедуральна) пам'ять – пам'ять, яка зберігає зв'язки між стимулами та реакціями і відбиває процесуальний компонент формування знань.

На рис. 5.6.8 наведена схема структури довготривалої пам'яті, на якій більш детально відображені деякі суттєві особливості семантичної пам'яті. Зокрема, показано, що в

семантичній пам'яті концептуальні знання зберігаються у таких формах:

- поняття;
- ознаки, що відрізняють одне поняття від іншого;
- взаємозв'язки між поняттями. Останні можуть бути двох типів:
- лінійні (атрибутивні, чинникові-наслідкові, просторові, часові, суб'єкт-об'єктні тощо);
- ієрархічні (родо- видові, партонімічні, синонімічні, антонімічні тощо).

Рис. 5.6.8 Структура довготривалої пам'яті

Враховуючи особливості структури семантичної пам'яті, можна припустити, що саме цей вид пам'яті доцільно розглядати як своєрідний ментальний *тезаурус*, у якому реєструються когнітивні референти тих властивостей об'єктів чи подій, які людина сприймає в процесі світопізнання.

Оскільки саме у семантичній пам'яті зберігаються результати оволодіння людиною концептуальними знаннями, розглянемо детальніше способи зберігання інформації у семантичній пам'яті. Питання про способи зберігання інформації у цьому виді пам'яті та принципи її організації поєднує в собі два провідні аспекти: по-перше, з'ясування того, якими *елементарними інформаційними одиницями* оперує семантична пам'ять, і, по-друге, яким чином дані інформаційні одиниці *взаємодіють між собою*.

У західній психології більш виразно представлена тенденція до опису пізнавальних

процесів та структур пам'яті мовою машинних програм та логіко-математичних моделей, тому основні концепції організації інформації у семантичній пам'яті розроблялись, у першу чергу, західними дослідниками. Під семантичною організацією розуміється розподіл близьких за значенням елементів на кластери або групи. Найпоширенішими є чотири моделі організації семантичної пам'яті людини: кластерна [41], групова [45], модель порівняльних семантичних ознак [54] та мережна модель [39].

Серед згаданих чотирьох моделей семантичної пам'яті *кластерна модель* є найяскравішим прикладом асоціаністського підходу до вивчення семантичної пам'яті. Використання методу вільного відтворення як засобу виявлення основних принципів організації семантичної пам'яті, запропонованого прибічниками *кластерної моделі*, дозволило встановити, що слова, які належать до близьких категорій, відтворюються разом. Наприклад, в експерименті [41] у категорії “птахи” разом відтворювались назви птахів, типу: “орел”, “яструб”, “стерв'ятник” та після паузи – “качка”, “індик”, “курка”. Створювалося враження, що досліджуваний відшукував назви у якійсь одній підкатегорії класу “птахи”, і, вичерпавши її, переходив до іншої підкатегорії, вичерпавши яку, переходив до наступної. У процесі вільного відтворення всі досліджувані виявили тенденцію до об'єднання слів у кластери за їх категоріальною приналежністю. Таким чином, організація слів у групи, об'єднані більш широкими поняттями, є економним способом довготривалого зберігання інформації. Отже, однією з фундаментальних одиниць зберігання інформації у семантичній пам'яті є *поняття*.

У працях Дж. Бауера та його колег [42] показано, що організація семантичних одиниць впливає на пам'ять та відтворення набагато більше, ніж вважалось раніше. Вони внесли у традиційні експерименти з вільного відображення переліку слів наступні доповнення:

1) перелік слів, що відтворювались, містив назви як самих категорій, так і їх членів (складових). Враховуючи те, що відтворення може бути пов'язане зі стимулами, які мають специфічні ознаки, назви категорій також слугували ознакою відтворення, коли досліджувані використовували ці назви як засіб кодування;

2) перелік слів містив «гніздові» категорії: категорія більш високого рівня виступала як старший клас для елементів рівня, розташованого нижче;

3) в експерименті Дж. Бауера [42] всі слова подавалися одночасно для тривалого вивчення (на відміну від традиційної практики, коли слова подаються поодиноці з інтервалом 1–2 секунди). Така форма пред'явлення суттєво полегшувала засвоювання даних про організацію інформації. Ті досліджувані, яким вербальний матеріал подавався гніздовим способом, при вільному відтворенні видавали більше слів, ніж ті, хто “заучував” “неприродні” ієрархії, створені шляхом випадкового називання категорій. Ступінь поліпшення відтворення при поданні організованого матеріалу виявлявся у 2–3 рази вищим.

У результаті подібних експериментів прибічники кластерної моделі дійшли висновку, що обмежену властивість людини до переробки інформації можна подолати шляхом установа новітньої інформації у вже розвинену мережу попередніх асоціацій та структур. За умови великої упорядкованості структури більш ефективним стає не тільки зберігання інформації, а і її відтворення. Добре структурована інформація дозволяє швидко класифікувати нову інформацію, що надходить в той час, як погано структурована інформація може стати причиною невірної розміщення інформації у пам'яті, що веде до її швидкого забування.

У поглядах на семантичну організацію інформації в пам'яті, висунутих асоціаністами,

провідним є уявлення про те, що психічні явища функціонально пов'язані між собою, однак стрункою теорії семантичної пам'яті на підґрунті цих переконань розробити не вдалося.

В останні роки у підходах до вивчення семантичної пам'яті здійснено перехід від асоціаністських позицій до когнітивних [2; 21], акцент в яких робиться на детальному описі когнітивних структур, які відображують спосіб організації семантичної інформації в пам'яті. Як вказував Дж. Бауер [42], психологічні елементи можуть бути *згруповані* (або класифіковані, розподілені за категоріями) на основі певних *властивостей*, а такі групи вже можна співвідносити, зв'язувати одну з іншою безліччю різних способів. «Групування та встановлення відношень – це основні когнітивні процеси, і вони неминуче відіграють свою роль у тому, *чого і як* навчається доросла людина» [42].

До переліку когнітивних моделей можна віднести *групову модель* [49]. Згідно з цією моделлю поняття організовані в пам'яті у вигляді «груп» або «скупчень» інформації. Ці групи включають елементи деякої категорії або її атрибути. Прибічники групової моделі вважають, що, на відміну від кластерної (асоціаністської) моделі, слово, яке називає деяке поняття, може бути представлене у довготривалій пам'яті не тільки *зразками* цього поняття, а і його *атрибутами*. Згідно з даною гіпотезою, пам'ять утримує безліч груп атрибутів, або, точніше, кожна лексична одиниця постає у вигляді «сузір'я» подій, атрибутів та асоціацій та пошуку подібних за характеристиками зразків у двох або більше групах інформації.

Проте експериментальні результати інших учених порушили перед груповою моделлю цілий ряд питань, відповіді на які вона не завжди була спроможна надати.

Ідеї групової моделі організації семантичної пам'яті одержали подальший розвиток у моделі *порівняльних семантичних ознак*, яка базується на уявленні про те, що та чи інша семантична категорія постає в пам'яті у вигляді набору атрибутів або ознак [54]. Деякі з них є *суттєвими* для визначення змісту категорій, деякі – менш важливими (*несуттєвими*).

Модель порівняльних семантичних ознак подібна до групової моделі, але має істотну самостійну характеристику. У даній моделі постулюються два визначних типи ознак, які зберігаються в семантичній пам'яті: *визначальні* ознаки – ті, що розкривають суттєві аспекти змісту поняття, тобто такі, при відсутності яких воно не може бути віднесене до даної категорії; та *характерні* ознаки – ті, що властиві елементу, але не є суттєвими для віднесення його до даної категорії.

Модель порівняльних семантичних ознак та групова модель суттєво розширили уявлення про семантичну пам'ять у декількох аспектах. Вони, по-перше, містять конкретну інформацію про *множинність* параметрів семантичної пам'яті. По-друге, вони використовують *класифікацію* семантичної функції як відправний пункт для загальної теорії семантичної пам'яті. По-третє, згадані моделі передбачають наявність у пам'яті *складних операцій* і, тим самим, торкаються більш широкої проблеми побудови пам'яті людини, найважливішою частиною якої є питання про зберігання семантичних символів та про закони, які керують їх відтворенням.

Великий внесок у вивчення структури когнітивної пам'яті був зроблений дослідниками *мережних моделей пам'яті* [39]. Прибічники мережних моделей стверджують, що знання, які зберігаються у пам'яті, організовані у вигляді *наочної ієрархічно побудованої асоціативної мережі* – це поняття різного рівня узагальнення, пов'язані між собою різноманітними семантичними відношеннями. Для визначення ступеня пов'язаності даного вузла семантичної мережі з будь-якими іншими поняттями був уведений термін «семантична відстань». Чим менша семантична відстань між двома поняттями, тим швидше здійснюються

ідентифікація семантичного відношення, яке зв'язує ці поняття.

Для верифікації гіпотези про мережну організацію інформації у семантичній пам'яті використовувались різні прийоми: метод вільних асоціацій, метод визначення понять, аналіз групування слів при відтворенні їх переліків та аналіз суб'єктивних оцінок рівнів змістової близькості слів. Для обробки та кількісного вираження здобутих цим методом даних використовувались процедури багатомірного шкалування, факторного та кластерного аналізу.

Цікаві результати були отримані Т. М. Ушаковою при вивченні явищ синонімії, антонімії та омонімії, на основі яких був зроблений висновок про те, що вербальні мережі найбільш адекватно описують структуру семантичної пам'яті [2].

В експериментах, проведених під керівництвом Н. І. Чуприкової, була виявлена залежність виразності та тривалості слідових змін збудження у вербальних мережах від складності змістової обробки вербальної інформації. Результати психофізіологічних досліджень свідчать про те, що «вербальні мережі характеризуються дуже високою властивістю зберігати та відображувати сліди навіть одноразового процесу сприйняття та обробки семантичної інформації. Ця обставина складає основу їх високої пластичності, постійної мінливості під впливом дії вербального матеріалу та його семантичної обробки» [2].

Удосконалення мережних моделей обумовило уявлення про зберігання семантичної інформації у вигляді *пропозиційної мережі*. Це давня і, в той же час, сучасна гіпотеза. Думка про те, що складні поняття можна викласти за допомогою простих відношень, була провідною у давньогрецькій філософії. Дж. Андерсон визначив пропозиції як «найменші одиниці знання, які можуть бути винесені у окремий вислів» [39]. Провідні ідеї концепції пропозиційної репрезентації знань можуть бути сформульовані наступним чином:

1) пропозиції – це твердження або вислови про сутність світу, вони частіше за все ілюструються вербально оформленими семантичними зразками, хоча й інші види інформації, наприклад, зорова інформація, можуть бути зображені в пам'яті у вигляді пропозицій;

2) призначенням довготривалої пам'яті є «записування» інформації про навколишній світ та забезпечення доступу до збережених даних, що у пропозиційних репрезентаціях виступають у вигляді форми запису інформації, зображеної як конструкція «суб'єкт – предикат».

Перехід на «суб'єкт-предикативну» форму фіксації інформації у семантичній пам'яті призвів до виникнення ідеї визначення організованих одиниць стереотипної інформації. Р. Шенк і Р. Абельсон [55] запропонували для цього поняття «скрипт». Експерименти деяких дослідників показали, що подання матеріалу у вигляді логічної схеми дозволяє досліджуваним використовувати знання того чи іншого скрипта з метою ефективного зберігання та відтворення понять [42; 43]. Ці дослідження ще більше підкреслили важливість твердження про те, що вся інформація (як концептуальна, так і, так би мовити, «епізодична») зберігається у пам'яті у *систематизованому* вигляді і, якщо досліджуваним надавати ієрархічно структуровану інформацію, то її запам'ятовування та відтворення значно поліпшується.

На рис 5.6.9 узагальнено показані основні розглянуті форми можливого упорядкування інформації у семантичній пам'яті.

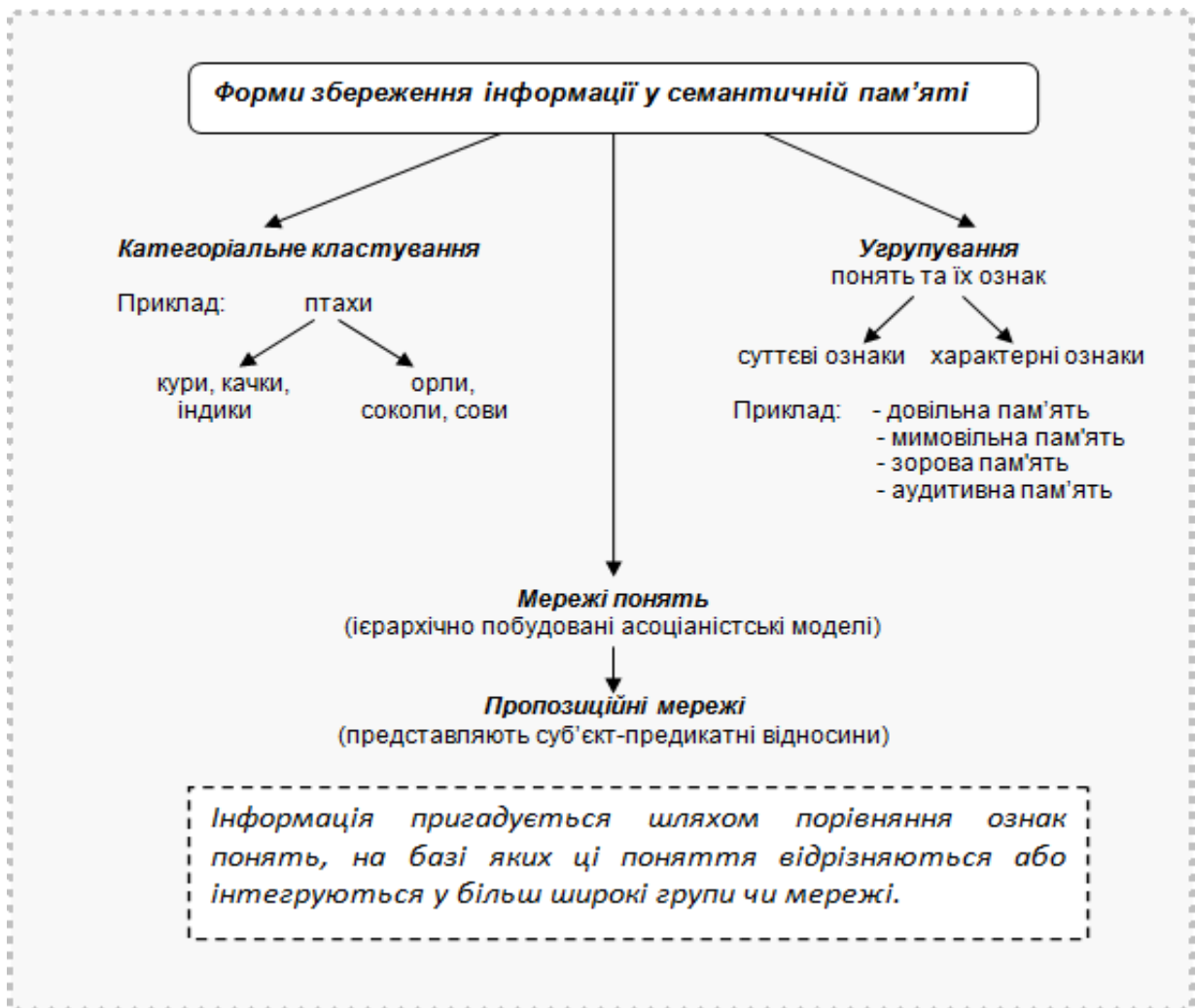

Рис. 5.6.9 Форми збереження інформації у семантичній пам'яті

Численні дослідження радянських та зарубіжних психологів показали, що запам'ятовування абстрактного матеріалу полегшується за допомогою використання наочності, тобто завдяки поданню одних і тих же семантичних відношень у різних формах: вербальній, графічній (схематичній), образно-зображувальній тощо.

Цей факт свідчить про те, що інформація зберігається в пам'яті людини упорядкованою за досить складними схемами, що потребує для забезпечення її розширення різних засобів. Дослідники, котрі вивчали проблему забезпечення ефективного світопізнання в процесі організованого навчання, також установили, що однією з найважливіших умов ефективності запам'ятовування (як довільного, так і мимовільного) є висока інтелектуальна активність суб'єкта, яка забезпечує змістову переробку матеріалу. У процесі такої активності реалізується процес взаємопереходів мисленевих та мнемічних дій [14]. Зрозуміло, що це провідне положення педагогічної психології спирається на теорії рівневої переробки інформації, згідно з якою глибина переробки впливає на міцність засвоєння того, що переробляється.

Численні експерименти П. І. Зінченка, А. О. Смирнова, Г. К. Середи, В. Я. Ляудіс, О. Ф. Іванової та інших показали, що активність мисленевих дій у процесі навчання – систематизація матеріалу, вправи на його практичне використання – стимулюють утворення стійких слідів пам'яті. При подібній організації навчальної діяльності досягається пізнавальний та мнемічний ефекти.

Як слушно підкреслював у цьому зв'язку С. Л. Рубінштейн, найважливіше завдання – організувати навчальну діяльність у такий спосіб, щоб суттєвий матеріал запам'ятовувався учнем тоді, коли він (учень) зайнятий, по суті, ним (матеріалом) самим, а не його запам'ятовуванням. Учений вважав, що це набагато складніше, але й набагато плідніше, ніж постійно вимагати від учнів довільного запам'ятовування, при якому запам'ятовування стає метою їхніх дій [30].

Одним із провідних факторів ефективності запам'ятовування матеріалу, який підлягає засвоєнню в процесі навчальної діяльності, є рівень оволодіння засобами змістової організації матеріалу. Власне з цієї найважливішої умови ефективності навчання і виходить його сучасна психологія.

Досліджуючи способи переробки матеріалу, що запам'ятовується, В. Я. Ляудіс, наприклад, дійшла висновку, що ефективне запам'ятовування матеріалу забезпечується, якщо суб'єкт навчання здійснює наступні основні операції:

- загальне орієнтування в матеріалі, яке забезпечує розуміння його змістових груп та їх визначення; встановлення міжгрупових зв'язків;
- встановлення внутрішньогрупових зв'язків між елементами матеріалу, що вивчається.

Як бачимо, у таких рекомендаціях щодо організації процесу навчання імпліцитно враховуються особливості організації семантичної пам'яті людини. Інша річ, що ці ідеї не завжди знаходять адекватне методологічне забезпечення та втілення при конкретній організації навчання з урахуванням специфіки як матеріалу, так і етапу навчання.

У роботах С. П. Бочарової та А. С. Ячної показано, що формування раціональних форм довільного запам'ятовування в період шкільного навчання стає найважливішим засобом свідомої саморегуляції пам'яті учнів, а потім – основним засобом самостійного засвоєння нової навчальної інформації дорослою людиною [2].

П. І. Зінченко та А. О. Смирнов підкреслювали, що мнемічна дія (довільне запам'ятовування) відстає від пізнавальної дії, яка включає мимовільне запам'ятовування як «продукт» пізнавальних дій. У зв'язку з цим вони вважали необхідним *випереджувальне формування* в учнів мисленевих операцій (аналізу, синтезу, класифікації тощо) та подальшого використання цих операцій як прийомів логічного довільного запам'ятовування. Саме у таких умовах, як вважав С. Л. Рубінштейн [30], пам'ять з проявленої на початку простої функції перетворюється на складний мнемічний процес, пов'язаний із соціально опосередкованою метою, мотивами та засобами людської діяльності. Він підкреслював, що можливість засвоєння і використання людиною поданих їй ззовні знань – зокрема, поняттєвих узагальнень – залежить від того, наскільки у процесі її мислення створені внутрішні умови для їх засвоєння та використання, тобто, у якій мірі у неї сформовані відповідні когнітивні структури, наявність яких і дає змогу опановувати нову інформацію.

Перш за все, дослідники підкреслюють системну організацію структур семантичної пам'яті, на підґрунті якої функціонує відоме у психофізіології явище *семантичної генералізації* [34]. Воно є матеріальною основою структурної організації семантичної пам'яті.

У серії експериментальних досліджень, проведених під керівництвом Н. І. Чуприкової, продемонстровано, що вираженість та тривалість слідових змін у вербальних мережах визначається складністю змістової обробки вербальної інформації, або – що те ж саме – рівнем пізнавальної активності суб'єкта.

Складність змістової обробки, в свою чергу, зумовлюється, як показали досліди Л. В. Занкова та інших, рівнем розвитку у суб'єктів процесів аналізу, синтезу та узагальнення, тобто засобів упорядкування концептуальної інформації.

У дослідженнях Р. Шмека [55], який вивчав особливості навчальної роботи студентів, описані шкали для оцінювання сформованості в них пізнавальних здібностей. Одна з шкал, «Глибина обробки», характеризує ступінь, за яким студенти критично оцінюють, концептуально організують, порівнюють та співставляють здобуту навчальну інформацію. Друга шкала, «Особистісна розробка», призначена для оцінювання того, наскільки успішно студент переводить інформацію у свою власну термінологію, знаходить конкретні приклади із своєї практики для її ілюстрації, використовує зорову уяву для візуалізації нових ідей.

Р. Шмек підкреслює, що студенти, котрі мають більш високі показники за вказаними шкалами, які він розробляв, спираючись на уявлення Р. Крейка, Р. Локхарта та Е. Тульвінга (1932) щодо глибини та широти обробки інформації, краще запам'ятовують прослухану лекцію. Таким чином, можна зробити висновок стосовно умов навчання, які сприяють ефективності засвоєння знань та розвитку пізнавальних здібностей. Як підкреслює Н. І. Чуприкова, різноманітні способи організації мисленнєвої діяльності, розглянуті вище, не тільки сприяють розвитку мислення учнів, їхніх творчих здібностей, світогляду та особистості, а й є необхідною та першочерговою умовою швидкого запам'ятовування та підвищення ефективності здобуття нових знань. Це дуже добре розумів В. О. Сухомлинський, який писав: “Досвід привів мене до переконання: чим більше учням потрібно запам'ятовувати і зберігати у пам'яті (а запам'ятовувати у середніх та старших класах потрібно дуже багато), тим більшою є необхідність в узагальненні, в абстрагуванні від конкретного матеріалу, в міркуваннях та роздумах” [2].

У цьому ж контексті може бути розглянутий дидактичний принцип навчання на високому рівні складності – один із основних принципів дидактичної системи навчання Л. В. Занкова. Розкриваючи зміст цього принципу, Л. В. Занков підкреслив два його взаємопов'язані аспекти. Перший полягав у тому, що навчальний матеріал та методи його вивчення повинні бути такими, щоб перед учнем постійно виникали перепони, які потребують подолання. Другий аспект розкривається через нерозривний зв'язок даного принципу навчання з принципом провідної ролі теоретичних знань. Л. В. Занков писав: “Мається на увазі не будь-яка складність, а складність, яка полягає у пізнанні взаємозалежності явищ, їх внутрішнього, суттєвого зв'язку” [2].

Принцип навчання на високому рівні складності потребує, щоб при засвоєнні знань суб'єкти учіння здійснювали на доступному для них рівні максимально складну аналітико-синтетичну діяльність. Саме така діяльність, на погляд дослідників, сприяє формуванню в учнів повноцінних систем довготривалої семантичної пам'яті, добре упорядкованих та розчленованих. Формування відповідних систем є однією з головних умов розвивального навчання.

На сьогоднішній день, як підкреслюють дослідники пам'яті в контексті завдань навчання, вимога формувати у суб'єктів навчання впорядковану систему знань може розглядатися як один із провідних психолого-педагогічних принципів навчання, який повинен реалізуватися на усіх етапах планування та здійснення навчальної діяльності.

Велику увагу обґрунтуванню цього принципу приділяв Дж. Брунер. Він підкреслював, що ефективно викладання обов'язково має забезпечувати виділення *структури предмета*, «засвоєння якої дозволяє суб'єкту свідомо пов'язувати з ним багато інших речей. Коротко

кажучи, навчати структури знань – це навчати взаємозв'язку речей».

Дж. Брунер визначив три взаємопов'язані аспекти реалізації цього принципу навчання: чітка структура предмета робить його вивчення більш доступним, сприяє розумінню (усвідомленню) багатьох нових явищ і є незамінним засобом зберігання знань у пам'яті. Однак не всі зв'язки між поняттями є очевидними. Багато з них завуальовані та складні для безпосереднього сприймання. Тому, як підкреслював Дж. Брунер, якщо в процесі навчання ці аспекти не виявляються і не демонструються суб'єктові учіння, то знання залишаються «шматковими», позбавленими цілісності та системності.

Н. М. Верлізін та В. М. Корсунська довели: якщо у тих, хто навчається, не відбувається задовільного розвитку *системи понять* і не актуалізуються їх *взаємозв'язки*, то поняття, навіть коли вони правильно та добре сформовані на одному або кількох заняттях, засвоюються лише на короткий час і швидко забуваються. Н. М. Верлізін, зокрема, підкреслює, що завдання забезпечення взаємопроникнення понять є одним із першочергових завдань розвивального навчання [2].

Певний інтерес становлять дані, отримані Л. Я. Зоріною, яка, розробляючи дидактичні основи формування системності знань старшокласників, зазначає, що необхідно включати у процес викладання предметного матеріалу й інформацію теоретико-наукового і методологічного характеру. Вона вважає також обов'язковим навчати студентів класифікувати засвоєні знання за такими категоріями, як науковий факт, наукове поняття, фізична величина, ідеальний об'єкт, закон, наукова теорія або наслідок, правило, принцип, постулат, гіпотеза, модель. За її даними, не тільки учні старших класів, а й велика кількість студентів-фізиків плутають більшість із цих понять і погано розуміють підпорядкованість та зв'язок між важливими елементами фізичного знання у межах теорії, що свідчить про відсутність необхідної системи в їхніх знаннях.

За даними дослідження Г. К. Середи, який вивчав особливості функціонування довільної пам'яті при засвоєнні знань, стимулювання *мисленнєвої діяльності* учнів, дійсно, може розглядатися як певний антипод повторенню, бо в цих умовах кількість повторень, необхідних для повного запам'ятовування матеріалу, може бути зменшена [2].

Заслуговує на увагу напрям розробки підходів до упорядкування навчального матеріалу, який базується на урахуванні нейропсихологічних особливостей суб'єктів учіння [50]. Згідно з цими положеннями, навчальний матеріал повинен презентуватися по-різному залежно від характеру латералізації функцій півкуль головного мозку [23]. Було встановлено, що ефективність запам'ятовування матеріалу значно зростає, якщо враховуються зазначені вище індивідуальні особливості когнітивної сфери особистості.

Таким чином, практично всі дослідники, які вивчали проблему формування стійких знань і роль відповідної організації семантичної пам'яті у розв'язанні цієї дидактичної задачі, збігаються у думці, що активізація мисленнєвої діяльності суб'єктів учіння в процесі засвоєння знань є необхідністю.

Розглянемо деякі з прийомів активізації мисленнєвої діяльності в процесі навчання, що виділяються дослідниками семантичної пам'яті. По-перше, це – *наочність* та *ілюстративність*, тобто використання, окрім вербальної форми повідомлення знань, ще й різноманітних схем, діаграм, малюнків, тощо. По-друге, це – встановлення *чинниково-наслідкових зв'язків* між явищами, що вивчаються. По-третє, це – використання прийому *порівняння*, який підвищує активність мислення учнів і якість їхніх знань. Такий прийом стимулює розумову діяльність, у процесі якої здійснюється виділення конкретних ознак,

знаходження загальних та індивідуальних рис, властивих речам та явищам. На основі цього здійснюється їх узагальнення та підведення під поняття. По-четверте, це – *постановка мети* заняття перед суб'єктами навчання. Цей прийом має не тільки загальне активізує значення. Основний його зміст полягає в тому, що, усвідомлюючи мету заняття, учні постійно співвідносять з нею положення, висновки та приклади, які їм повідомляє вчитель. По-п'яте, це – пов'язування матеріалу, що вивчається, з *життєвим досвідом* людини, з навколишньою діяльністю, теорій з практикою та навпаки.

На думку дослідників, активність суб'єкта відносно інформації, що сприймається, може бути розкрита як його пізнавальна активність, як рівень здійснюваного ним сенсорно-перцептивного та семантичного аналізу. Чим глибше та всебічніше аналізується інформація, що сприймається, тим краще, при інших рівних умовах, вона зберігається та відтворюється.

Розглядаючи особливості пам'яті людини на рівні розвинутих систем семантичної довготривалої пам'яті, дослідники підкреслюють, що, чим більше розвиненою, диференційованою та упорядкованою є когнітивна система, тим «вища її здатність до переробки та засвоєння нової інформації, оскільки все більша кількість зв'язків та відношень може бути встановлена між старою та новою інформацією, а нова інформація може бути адресована до більшої кількості вже сформованих та взаємопов'язаних нервових шляхів і каналів обробки». Пам'ять включається до загальної здібності до навчання як основа для засвоєння знань [2].

На підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що завдяки застосуванню НІТ є можливість забезпечити суттєве полегшення і вдосконалення процесу розробки навчальних матеріалів, за допомогою яких досягається екстеріоризація внутрішніх умов, необхідних для усвідомленого засвоєння інформації та формування когнітивних структур. Нами розроблено різноманітні прийоми створення таких навчальних матеріалів, за допомогою яких відтворюються умови для глибокої переробки (перекодування) інформації а, отже її запам'ятовування та засвоєння.

В якості *прийомів* реалізації психологічного принципу урахування структури і особливостей функціонування семантичної пам'яті людини можна застосовувати:

- категоріальне кластування (з урахуванням внутрішньопоняттєвих зв'язків: поєднання більш широких, абстрактних понять з більш вузькими, конкретними поняттями);
- угруповання понять за лінійними ознаками (з урахуванням міжпоняттєвих зв'язків);
- об'єднання понять у мережі (що належать до певної галузі знань).

Застосування моделі інформаційного тезауруса для завдань упорядкування наукового знання з навчальною метою Продовжуючи характеризувати концептуальні засади підходу до розробки навчальних курсів, що сприяють формуванню когнітивних структур особистості, розглянемо можливі шляхи стимулювання процесу формування бази *декларативних* знань студентів у процесі навчання із застосуванням НІТ.

Коротко зупинимось на універсальних характеристиках світопізнання, які виділені нами на підставі аналізу відповідних робіт у галузі когнітивної психології, зокрема психології пам'яті, і моделей ментальних репрезентацій досвіду світопізнання.

Сам механізм пізнання навколишнього світу є універсальним, а елементарною одиницею для відображення картини світу є *поняття*. Оскільки це так, то ми вважали цілком можливим розкрити структуру відповідної галузі знань на базі принципів

угруповання та класифікації понять, що відбивають семантичні відносини між окремими категоріями (широкими поняттями), представленими в моделі інформаційного тезауруса. Як відомо, поняття є невід’ємними елементами процесу мислення, тобто саме у вигляді понять фіксуються результати світопізнання, світоуявлення та світоусвідомлення. Тому вибір поняття як одиниці упорядкування знань базується на уявленнях про структуру довготривалої пам’яті, інформація в якій зберігається у вигляді понять, кожне з яких характеризується відповідним набором ознак та зв’язків з іншими поняттями і реалізується за допомогою відповідних семантичних відносин. Універсальною одиницею для визначення понять у мові є слово або словосполучення, яке виступає основною когнітивною одиницею. Дж. Брунер у зв’язку з цим у свій час підкреслював, що засвоєння понять, узагальнення їх у різноманітних зв’язках “знижує складність” процесу пізнання навколишнього світу за рахунок укрупнення одиниць світопізнання. Як стверджують фахівці у галузі психології навчання, процес пізнання значно полегшується, якщо людина оволодіває спочатку найбільш “узагальненими уявленнями про цілісний об’єкт пізнання”, а потім ці знання конкретизуються [46]. Такі узагальнені уявлення виконують роль випереджувальних організаторів [40]. Поняття «випереджувальні організатори» було введено у психологічну термінологію Д. Азубелем (D. Ausubel) [40]. На його думку, з якою важко не погодитися, суб’єкта навчання необхідно ознайомити перш за все з системою широких понять до того, як він почне більш детально вивчати ту чи іншу галузь знань.

Інші автори [82] конкретизували цю ідею і визначили наступні характерні особливості випереджувальних організаторів. По-перше, їх доцільно вводити напередодні конкретного заняття. По-друге, з їх допомогою корисно нагадувати суб’єктам навчання матеріал, який вивчався раніше і який має відношення до нового матеріалу. По- третє, «випереджальні організатори» повинні вводитися на більш високому рівні абстракції, ніж матеріал, який буде вивчатися після ознайомлення з ними. Іншими словами, «випереджальні організатори» – це більш широкі (родові) поняття, які можуть включати в себе більш вузькі (видові) поняття, бо вони пояснюють зв’язок між раніше отриманими знаннями та знаннями, які будуть засвоюватися у майбутньому.

Ідея випереджувальних організаторів детальніше розглядається у роботі С. Ф. Вайнштейн та П. Ф. Маєр [62]. Дослідники вважають, що у функції випереджальних організаторів повинні виступати досить широкі родові поняття, зміст яких уточнюється за допомогою більш вузьких видових понять, що з’являються в процесі навчання на наступних його етапах. Треба підкреслити, що, хоча випереджальні організатори можуть бути подані у різних формах, їх головне призначення завжди полягає в тому, щоб дати можливість тим, хто навчається, сприймати новий навчальний матеріал у вигляді єдиної системи, компоненти якої пов’язані відповідними семантичними зв’язками. Така систематизація може здійснюватись шляхом випереджувального з’ясування об’єкта пізнання, тобто ознайомлення студентів із системою загальних понять відповідної галузі знань. На нашу думку, основна мета етапу формування бази декларативних знань полягає в тому, щоб допомогти суб’єктові навчання побудувати власну систему знань, в якій поняття інтегровані у мережі, групи, кластери відповідно з певними ознаками, що забезпечують їх генералізацію і диференціацію. На рис. 5.6.10 зображені можливі засоби досягнення цієї мети. Вони ілюструють застосування у дидактичних цілях моделі *інформаційного тезауруса*, у якому відповідні поняття конкретної галузі знань виступають як дескриптори. Процес формування декларативної бази знань, на наш погляд, треба починати з вибору найширших ключових

понять (категорій даної області знань) і презентації цих понять суб'єктові навчання у формі «випереджувальних організаторів» [23; 40].

Формування бази декларативних знань

Мета: упорядкувати базу декларативних знань.

Можливий шлях реалізації: застосування у дидактичних цілях **моделі інформаційного тезауруса**, у якому відповідні поняття конкретної галузі знань виступають як дескриптори.

Підготовчий етап: вибір найширших ключових понять (категорій даної галузі знань) і презентація цих понять у формі “випереджувальних організаторів”.

Способи здійснення процесу формування бази знань:

- 1) забезпечити розширення відібраних понять шляхом презентації їх у **ієрархічно організованій** формі **класифікаційних схем** або фреймів разом із взаємопов'язаними поняттями, у яких представлені категорії більш високого та більш низького ієрархічного рівнів;
- 2) передбачити презентацію ключових понять у структурі **мереж**, тобто ієрархічно та лінійно (вертикально та горизонтально) організованих схем, у яких взаємопов'язані поняття представляються у вигляді **ідеографічних описань**, подібних тим, які фігурують у словниках тезаурусного типу;
- 3) конкретизувати типи **семантичних відносин** між поняттями за допомогою класифікаційних та ідеографічних описань.

Рис. 5.6.10 Послідовність формування бази декларативних знань

Ознайомлення з «випереджувальними організаторами» зручно організувати у формі певної когнітивної карти або «денотатного графа» [47]. Саме у такому випадку вони будуть виконувати роль системотвірного фактора, за допомогою якого суб'єкт навчання може легко усвідомити зміст основних понять курсу, побачити систему цих понять.

Відібравши найширші поняття курсу, доцільно забезпечити розширення цих понять шляхом презентації їх у ієрархічно організованій формі *класифікаційних схем* або *фреймів* разом із взаємопов'язаними поняттями, у яких подані категорії вищого та нижчого ієрархічного рівнів, тобто, користуючись терміном Ю. М. Караулова, автора відомої монографії «Тезаурус російської літературної мови», у вигляді гіперонімів та гіпонімів (гіперонім - більш широке поняття, гіпонім – більш вузьке).

Наступний етап роботи на рівні формування декларативної бази знань повинен полягати у презентації ключових понять у структурі *мереж*, тобто ієрархічно та лінійно (вертикально та горизонтально) організованих схем, у яких взаємопов'язані поняття, подані у вигляді ідеографічних описань, подібних тим, які фігурують у словниках тезаурусного типу.

Нарешті, останній етап роботи над формуванням бази декларативних знань полягає у тому, щоб конкретизувати типи семантичних відносин між поняттями у всіх наведених вище формах їх упорядкування, тобто у класифікаційних та ідеографічних описаннях.

На рис. 5.6.10 продемонстровано узагальнене описання етапів роботи, орієнтованої на формування бази декларативних знань.

При формуванні бази декларативних знань необхідно забезпечити активізацію *трьох основних когнітивних парадигм*, які вже згадувались у попередньому підрозділі:

1. Найпростішої, яку можна подати у вигляді:

феномен (предмет пізнання) – його *ознаки* – його *зв'язки* з іншими феноменами.

Це парадигма типу: «*явище (річ) – властивість – відносини*».

2. Більш складної *родо-видової* парадигми, тобто парадигми типу: “вище–нижче”;

3. Найскладнішої *системно-орієнтованої* парадигми.

Отже, для вирішення цього завдання при розробці навчальних курсів ми пропонуємо підхід до організації процесу навчання, який передбачає створення так званого *дидактичного тезаурусу* як засобу упорядкування знань. Саме дидактичний тезаурус, з нашої точки зору, є засобом ефективного формування бази декларативних знань.

Функція тезаурусу полягає не тільки у вирішенні завдання створення чіткої структури бази знань, а й у забезпеченні оволодіння студентами навичками *метапізнання*. Дидактично цінне засвоєння процедур метапізнання забезпечується тільки тоді, коли ці процедури демонструються безпосередньо на матеріалі конкретних навчальних курсів, бо їх застосування є завжди творчим процесом, що реалізується в кожному конкретному випадку своєрідно відповідно зі змістом навчальної дисципліни.

При реалізації тезаурусного підходу до упорядкування концептуальних знань необхідно спиратись на такі основні принципи.

1. За допомогою понять, що включаються до дидактичного тезаурусу, повинні розкриватись *системні ознаки* об'єкту вивчення у галузі знань в цілому або в окремому аспекті.

2. У ролі випереджувальних організаторів, тобто понять та уявлень, що забезпечують випереджувальне з'ясування матеріалу певного навчального курсу, доцільно використовувати *метапоняття* конкретної галузі знань, що вводяться за допомогою метатермінів, а у ролі більш вузьких понять, що співвідносяться з метатермінами, – поняття об'єктної мови певної галузі знань.

3. Перевірка повноти усвідомлення себе як суб'єкта пізнання тими, хто навчається (тобто перевірка навичок метапізнання), повинна здійснюватись за допомогою відповідних пізнавальних *метапроцедур* у їх застосуванні до набору понять, які увійшли до тезаурусу. Для реалізації цих процедур студентів треба ознайомити з категоріями мислення, що притаманні логіці пізнання.

При розробці навчальних матеріалів на базі НІТ, зокрема тих компонентів матеріалів, за допомогою яких забезпечується формування декларативної бази знань, треба орієнтуватись, як ми вважаємо, на ідею *трикомпонентної структури дидактичного тезаурусу*. Кожен компонент тезаурусу характеризується особливими властивостями. Перший являє собою так звану класифікаційну частину або блок-схему. Вона є найбільш узагальненим відображенням системи понять або категорій метамови певної галузі знань. Із застосуванням блок-схем при презентації бази декларативних знань у навчальному курсі можна ознайомитися в електронному підручнику з експериментальної психології, розробленому авторами С. Д. Максименко та Е. Л. Носенко, який додається до мультимедійного навчального курсу у вигляді електронного конспекту лекцій [17]. Друга частина тезаурусу, зразки якої теж можна знайти у згаданому вище посібнику, містить низку ідеографічних описань окремих понять або категорій, які складають класифікаційну частину. Третій компонент – це зібрання різноманітних завдань для маніпулювання системою понять: класифікації, диференціації, суміщення. За формою це прийняті у теорії тестування зразки тестів, які застосовуються для перевірки первинного засвоєння знань, але в ці тести широко включаються метапоняття та

поняття об'єктної мови конкретної галузі знань, які й забезпечують глибоке усвідомлення цих понять, що є основною операцією свідомого засвоєння знань.

Для вирішення завдання упорядкування бази декларативних знань навчального курсу доцільно також користуватись принципом так званого «концептуального картування» (mind-mapping). Теорія інтелектуальних карт (Mind Maps®), що базується на концепції радіантного мислення, була створена ще в 1974 р. Т. Б'юзеном. У 1990-х роках було розроблене програмне забезпечення для створення інтелект-карт за допомогою комп'ютера.

Упорядкування понять за тезаурусним принципом вже знаходить досить широке застосування при розробці навчальних матеріалів із застосуванням НІТ. Зараз практично всі дистанційні курси містять так звані глосарії (переліки основних понять курсу з їх дефініціями). Ієрархічність як специфічна ознака презентації навчальних ресурсів у дистанційному курсі забезпечує реалізацію ідеї ознайомлення суб'єктів навчання з «випереджувальними організаторами» – основними поняттями курсу.

5.7. Принцип урахування множинності форм ментальної репрезентації досвіду пізнання при формуванні процедуральних знань

Одним із важливих методологічних принципів, на який варто спиратись при розробці навчальних матеріалів для формування когнітивних структур особистості, у формі яких здійснюється набуття вмінь та навичок виконання певних процедур, є принцип урахування різноманіття ментальних засобів репрезентації когнітивного досвіду людини.

Під *когнітивним досвідом* розуміють ті психічні механізми, «в яких у згорнутому вигляді містяться ресурси суб'єкта» [35], що забезпечують зберігання, упорядкування і трансформацію наявної інформації та інформації, яка надходить. *Метакогнітивний досвід* – це ментальні структури, які дозволяють суб'єктові пізнання здійснювати мимовільну регуляцію процесу переробки інформації та довільну, свідому організацію власної інтелектуальної активності. *Інтенціональний досвід* – це ментальні структури, які лежать у підґрунті індивідуальних інтелектуальних схильностей і призначені для визначення суб'єктивних критеріїв вибору відносно певної предметної галузі, напряду пошуку рішення, певних джерел інформації, суб'єктивних засобів її подання тощо [35].

Таким чином, можна вести мову про існування своєрідної ієрархії *ментальних структур* на рівні когнітивного, метакогнітивного та інтенціонального досвіду. Існує можливість залежно від особливостей складу і побудови цих форм досвіду спостерігати і змінювати певні зовнішні вияви інтелектуальної діяльності суб'єкта у вигляді його основних інтелектуальних здібностей.

Особливою формою індивідуального когнітивного досвіду є *ментальний простір*, який виявляється за умови здійснення суб'єктом тих чи інших інтелектуальних актів. Поняття “*ментальний простір*” використовується у різних напрямках когнітивної психології і має цілу низку характерних визначень. З ним пов'язано багато метафор, що відносяться до людського розуму (найпоширеніша з них – “широкі” або “вузькі” поняття).

У когнітивній психології особистості ментальний простір представлений у характеристиках диференційованості та інтегрованості індивідуальної оцінної або поняттєвої системи. Синонімом поняття “ментальний простір” у галузі дослідження індивідуальної бази знань є поняття “знаннєвого простору” [6], в галузі психофізіологічних досліджень – поняття “сенсорного простору” [6], а в галузі психосемантики – поняття “категоріального (або

семантичного) простору” [2].

Ментальний простір має специфічні характеристики, і в цьому відношенні психологи вказують на три основні характерні риси цієї унікальної форми організації ментального досвіду. По-перше, ментальний простір може оперативно розгортатись і згортатись під впливом зовнішніх або внутрішніх чинників. По-друге, згідно з Б. М. Величковським [5], успішність вирішення творчого завдання припускає наявність деякої численності рекурсивно вкладених один в одній ментальних просторів, що створює можливість будь-яких рухів думки аж до контрфактичних чи абсурдних ідей. І, нарешті, по-третє, ментальний простір має властивості динамічності, розмірності, категоріальної складності, проникливості, пружності тощо, які проявляють себе як в особливостях інтелектуальної діяльності (зокрема, навчання та сприйняття), так і в особливостях взаєморозуміння.

Останнім часом у різних сучасних психологічних теоріях досить часто вживається теоретичне поняття “ментальна репрезентація”, за допомогою якого визначається актуальний розумовий образ тієї чи іншої конкретної події чи явища (тобто суб’єктивної форми “бачення” того, що сприймається й пізнається людиною).

Сучасні дослідження проблеми репрезентацій свідчать про те, що значна кількість внутрішніх репрезентацій реальності не є простим “копіюванням” самої зовнішньої реальності, тобто об’єкт пізнання і його образ не є ізоморфними. Результати багатьох досліджень дозволяють стверджувати, “що інформація, яка отримана від органів чуття, зберігається у вигляді абстрактних репрезентацій” [2]. Хоча репрезентація інформації пов’язана з тими стимулами, які отримує сенсорний апарат, вона зазнає значних змін, які відбивають попередній досвід індивідуума, розміри мережі його знань, що була відструктурована раніше.

Про те, як побудована репрезентація, тобто індивідуальна розумова “картина подій”, можна судити, як стверджують дослідники [45], за рядом показників, зокрема: 1) особливостями розподілу уваги між елементами проблемної ситуації; 2) обсягом часу, що витрачається на ознайомлення із ситуацією; 3) характером питань, які виникають з приводу ситуації; 4) формами суб’єктивного уявлення ситуації (вербальної або візуальної).

Існують численні дослідження індивідуальних розбіжностей у типах розумового бачення проблемної ситуації суб’єктами з різними рівнями інтелектуального розвитку (наприклад, нормальними і розумово відсталими дітьми; старшими і молодшими дітьми; студентами з високим і низьким IQ; “експертами” (спеціалістами) і “дилетантами” (які починають своє професійне навчання)). Дані роботи свідчать про те, що репрезентація справді відіграє особливу роль в організації інтелектуальної діяльності.

Дж. Брунер розглядав різні способи кодування інформації як суб’єктивні засоби побудови репрезентації і вважав, що розвиток інтелекту передбачає, по-перше, розвиток трьох способів репрезентації дійсності: *через дію, образ і слово*, і по-друге, *інтеграцію* різних форм суб’єктивного відображення того, що відбувається (у вигляді взаємоперекладів різних модальностей досвіду, а також співвіднесеності актуального досвіду з минулим і майбутнім досвідом). Слушним, на наш погляд, є зауваження Дж. Брунера про те, що саме від сформованості технік репрезентації залежить здатність суб’єкта до отримання безпосереднього задоволення актуальних потреб [2].

Більш сучасний варіант пояснення природи суб’єктивних засобів побудови репрезентацій був запропонований А. Паївіо, автором відомої гіпотези “подвійного кодування”. Згідно з цією точкою зору, існують дві форми репрезентації зовнішнього

впливу: *вербальна* (через словесне позначення) та *образна* (через наочне враження). Ці дві системи є автономними і незалежними, але вони можуть взаємодіяти між собою [2].

В іншій теоретичній площині розглядав природу репрезентування Дж. Ройс [54]. На його думку, всі розумові образи (або репрезентації) у вигляді розумових вражень, ідей, інсайтів тощо є продуктом певних пізнавальних процесів, а саме – *сприйняття, мислення та символізації*. У кожної людини формується особливий баланс цих пізнавальних процесів, на основі якого виробляється специфічна система суб'єктивних “кодів” (засобів суб'єктивного уявлення дійсності). Саме цим, на думку Дж. Ройса, пояснюється наявність різних стилів пізнавального ставлення до світу у різних людей. Це залежить від переважаючого у людини типу пізнавального досвіду, наявності певних суб'єктивно-переважаючих правил переробки інформації, а також виразності власних критеріїв оцінки вірогідності своїх знань [54].

Досить поширеною є точка зору, згідно з якою репрезентація розглядається як суб'єктивний засіб зберігання та організації знань у вигляді відбитків пам'яті, перцептивних етапів, переліку ознак, вербальних та візуальних схем. Ця точка зору співвідноситься з положенням про організацію і функціонування семантичної пам'яті і є, на наш погляд, досить обґрунтованою [2].

У вітчизняній психології проблема репрезентації, як правило, обговорюється в контексті проблеми “образу світу”, що була запропонована О. М. Леонтьєвим. Прибічники даної концепції стверджують, що в системі індивідуальної розумової діяльності слід розрізняти уявлення про світ (поверхові компоненти) і уявлення світу, або образ Світу (ядерний компонент). Образ Світу в функціональному плані передує стимуляції і визначає характер будь-якого чуттєво-перцептивного уявлення. Як вказує ряд дослідників (В. В. Петухов; О. П. Стеценко та інші), актуальний розумовий образ (репрезентація конкретної події) формується в основному на підґрунті вже наявного у суб'єкта образу Світу [2].

Проблема образу Світу широко обговорюється у вітчизняній літературі в останні роки також у зв'язку з орієнтацією системи навчання та виховання на гуманістичні цінності. Ідея використання старого (в плані філософських і загальнонаукових уявлень) поняття картини Світу (образу Світу) в новому контексті гуманізації освіти та інтеграції її змісту знайшла відображення у великій кількості методичних та загально-педагогічних видань [2].

Як вказував В. С. Швирьов, поняття картини світу як системи найбільш узагальнених уявлень людини про світ належить до числа найґрунтовніших понять, які виражають специфіку людини та її буття, взаємовідносини її із світом, найважливіші умови її існування у світі. З картиною світу «пов'язують змістовно- онтологічний розвиток наукового знання, глибинні структури науково-пізнавальної діяльності» [2].

У роботах Е. Л. Носенко вже підкреслювалось, що «зміст навчання повинен визначатися на підґрунті необхідності створення людиною у процесі навчання адекватної цілісної картини світу, яка і допоможе людині з'ясувати свою власну роль і місце у взаємодії з природою, технікою, суспільством та іншими людьми» [24]. Відповідно з семіологічними уявленнями в картині світу можна виділити два базових компоненти – зміст (ідеальний об'єкт) та знакову форму, в якій цей ідеальний об'єкт репрезентується. Оскільки картина світу претендує на створення цілісного образу світу, то саме вона є його ідеальним об'єктом. Однак у різних картинах світу цей образ формується різними засобами, тому всі вони відіграють певну роль в процесі пізнання світу. Можна навести багато прикладів контактів науки з іншими (ненауковими) формами світопізнання, які свідчать про те, що, намагаючись передати цілісність світу, люди звертались до різних засобів створення його картини.

Однак необхідно підкреслити, що людина пізнає навколишній світ також і через призму свого власного індивідуально-практичного досвіду, який набувається внаслідок предметно-практичної діяльності, а також, як вказує Б. О. Серебреников, через призму мови, яку вона (людина) засвоює і в якій відбувається стихійна раціоналізація результатів практичного пізнання світу [2].

Таким чином, можна стверджувати, що існує індивідуалізована форма ментальної репрезентації досвіду. Це може бути: «просторова сфера, комбінація чуттєво-емоційних вражень, словесно-логічний опис, ієрархічна категоріальна інтерпретація, метафора, система тверджень «від абсурду» тощо» [35].

Слід підкреслити, що будь-яка репрезентація завжди відповідає двом основним вимогам.

1. Формування даної репрезентації відбувається на базі як зовнішнього контексту (інформації, що надходить ззовні), так і внутрішнього контексту (вже наявної у суб'єкта інформації) за рахунок включення механізмів реорганізації досвіду: категоризації, диференціації, передбачення, трансформації інформації з однієї модальності в іншу, її селекції тощо. За влучним висловом М. О. Холодної, «в порожню голову ніяка інформація взагалі потрапити не може» [35].

2. Ментальна репрезентація завжди є інваріантним відтворенням об'єктивних закономірностей фрагмента реального світу, що відображається. Мова йде про побудову об'єктивних репрезентацій, важливою рисою яких є об'єктна спрямованість та підпорядкованість логіці самого об'єкта.

У психологічному плані способи кодування інформації визначаються дослідниками як суб'єктивні засоби, за допомогою котрих індивідуум, який розвивається, уявляє (чи відображає) в своїй свідомості навколишній світ, і які він використовує з метою організації даного досвіду для своєї майбутньої поведінки.

Вперше психологічне дослідження способів кодування інформації було здійснене Дж. Брунером. Він указував, як зазначалось вище, на три основні способи суб'єктивного уявлення світу: у вигляді дій (*дійовий*), наочних образів (*образний*) та мовних знаків (*символічний*). На думку Дж. Брунера, кожен із цих способів накладає помітний відбиток на психічне життя дитини на різних вікових стадіях. Однак і в інтелектуальному житті дорослої людини взаємодія цих трьох способів кодування або подання інформації зберігається. Аналогічну теорію про те, що роботу думки забезпечують три «мови» переробки інформації – знаково-словесна, образно-просторова та тактильно-кінестетична – неодноразово висловлював Л. М. Веккер, один із провідних дослідників особливостей перебігу психічних процесів. Отже, становлення пізнавальних здібностей передбачає розвиток здатності здійснювати зворотні переклади з однієї «мови» подання інформації на іншу. Як указував Д. Н. Узнадзе, цей процес підпорядковується певним закономірностям. У своїх дослідженнях він дійшов висновку, що процес пов'язування слова та об'єкта має чітко виражений закономірний характер. Посередником при цьому виступає деяке «загальне враження», яке включає різноманітні чуттєві, емоційні та смислові асоціації. Підґрунтям номінації, таким чином, стає деякий особливий «...стан, котрий досліджувані уявляють собі з більшою чи меншою визначеністю, або, кінець кінцем, «переживають» без будь-якої свідомої визначеності» [2].

Важливим аспектом при характеристиці способів кодування інформації можна вважати залежність роботи інтелекту більшості людей (зокрема, процесів сприйняття і усвідомлення інформації) від переваги, яку індивідуум віддає тому чи іншому способу

кодування. Ця обставина впливає на характеристики інтелектуальної поведінки суб'єкта. Зокрема, вплив спостерігається у вигляді вибіркової успішності при виконанні вербальних чи невербальних тестів креативності, різних темпів навчання (залежно від матеріалу, що засвоюється), домінуванні тих чи інших пізнавальних стилів.

Як відомо, в основі перекодування інформації з однієї форми в іншу лежить *поняттєве мислення*, незалежно від того, які індивідуальні переваги той чи інший суб'єкт віддає конкретному оформленню результатів мислинневої діяльності.

Цей тип мислення визнається когнітивними психологами як найсуттєвіша характеристика структури пізнавальної діяльності. Здатність до поняттєвого відображення розглядається дослідниками як найвища стадія інтелектуального розвитку суб'єкта пізнання, а поняттєва думка – як один із найефективніших пізнавальних інструментів. Поняттєве пізнання, як указують дослідники, має низку переваг, які дозволяють виділити його в окремий ряд. Можливо, однією з найважливіших характерних властивостей поняттєвого мислення є наявність у нього високих роздільних здатностей.

Цікавими у цьому зв'язку є ідеї Х. Вернера, який вважав, що так зване «узагальнювальне мислення» є психологічним підґрунтям ефективних знань про світ. У свою чергу, «...механізм формування загальних абстрактних способів мислення слід шукати у сфері, в якій інтелектуальні функції виявляються органічно включеними у сприйняття, уяву і моторну активність» [2].

Згідно з ідеями генетичного підходу, кожне нове, більш складне психічне утворення виступає як результат перетворень у структурі психічних утворень, що випереджають його за часом. Звідси виходить, що у кожній вищій за своєю організацією формі пізнавального відображення повинні бути представлені у "знятому" вигляді всі "минулі", простіші форми пізнавальної активності суб'єкта. Ж. Піаже писав із цього приводу: «...жодна структура ніколи не є радикально новою, кожна є просто узагальненням тієї чи іншої дії, запозиченої з попередньої структури» [2].

У працях цілого ряду авторів можна знайти твердження про те, що в підґрунті переходу від простих до складніших форм інтелектуальної діяльності лежить процес інтеграції механізмів, які забезпечують *різні типи* пізнавального відображення. Так, Л. С. Виготський вказував [7], що в утворенні поняття беруть участь всі елементарні інтелектуальні функції у своєрідному сполученні, при цьому центровим моментом цього інтегрального процесу є функціональне використання слова.

Б. Г. Ананьєв розглядав розумову діяльність дорослої людини як складну взаємодію багатьох пізнавальних функцій, які складають фундамент людського інтелекту. Він стверджував, зокрема, що кожна розвинута в дорослому стані форма інтелектуального відображення являє собою єдиний ансамбль парціальних когнітивних механізмів, які розташовуються у широкому діапазоні від психомоторної до абстрактно-логічної форм пізнавальної активності [2].

Дж. Брунер, говорячи про три способи отримання суб'єктом інформації про навколишній світ, стверджував, що найважливішою особливістю найвищих стадій розумової діяльності є система взаємовпливів та взаємопереходів між цими формами пізнавального відображення. Близькою за духом до цих стверджень є тенденція аналізу вищих форм інтелектуальної діяльності як результату інтеграції предметно-практичних, образно-просторових і словесно- мовленнєвих компонентів, що була запропонована в працях П. Я. Гальперіна (в подальшому це знайшло своє відображення в його теорії поетапного

формування понять та розумових дій) [2].

Особливе місце в ряду досліджень з даного питання посідають наукові праці О. Р. Лурії, який бачив своє завдання в аналізі того, що саме вносить у побудову кожної вищої психічної функції («функціональної системи») той чи інший аналізатор. Він запропонував при вивченні вищих психічних функцій: а) виділяти їх елементарні компоненти, кожний з яких являє собою результат збудження тієї чи іншої аналізаторної коркової зони; б) аналізувати співвідношення афективних (сенсорних) і ефективних (моторних) ланок; в) враховувати роль мовленнєвого фактора у зв'язку з ідеєю про мовленнєву основу організації будь-якого психічного процесу. У дослідженнях О. Р. Лурії було виявлено, що при різних формах афазії спостерігаються яскраво виявлені порушення різних аспектів процесу оперування поняттями [2].

За даними М. О. Холодної, поняттєві структури дійсно є інтегральними когнітивними утвореннями, зокрема, в їх складі можуть бути виділені наступні когнітивні компоненти:

- 1) словесно-мовленнєвий;
- 2) візуально-просторовий;
- 3) чуттєво-сенсорний;
- 4) операціонально-логічний;
- 5) мнемічний;
- 6) атенціональний.

За твердженням автора, всі вони досить тісно і, в той же час, вибірково взаємопов'язані. Крім того, внаслідок експериментальних досліджень М. О. Холодною було встановлено, що добре сформована та ефективно працююча поняттєва структура характеризується включенням чуттєво-сенсорного досвіду, тобто наявний у змісті поняття об'єкт переживається суб'єктом через деяку кількість диференційованих за інтенсивністю чуттєво-сенсорних вражень. Його недостатня включеність значно знижує відображувальні можливості поняттєвої структури, але й надмірна його вираженість також негативно впливає на продуктивність роботи поняттєвої структури. Звідси виходить, що «... чуттєво-сенсорні враження, що актуалізуються в психічному просторі поняттєвої думки, виступають як інтегратори рухового, сенсорного та емоційного досвіду суб'єкта на поняттєвому рівні» [35].

Підсумовуючи, можна підкреслити, що «накопиченів ході онтогенезу поняттєві психічні структури являють собою специфічні когнітивні утворення, які відрізняються за своєю складністю. При включенні до роботи поняттєвих структур інформація про навколишній світ починає перероблятися одночасно в системі великої кількості форм психічного відображення, які взаємодіють між собою. Згадані форми психічного відображення самі по собі є способами кодування того, що відбувається. Можливо, саме в цьому і полягає зміст феномена високих роздільних пізнавальних здатностей поняття. Говорячи про предметний характер поняття, необхідно особливо підкреслити, що твердження про те, що поняттєве мислення оперує «абстрагованими сутностями», на думку ряду дослідників, є не більше ніж метафорою. Поняттєве мислення орієнтоване на відтворення у пізнавальному образі предметної реальності, і, відповідно, в складі поняттєвої структури повинні бути присутніми елементи, які могли б забезпечити наявність у психічному просторі поняттєвої думки предметно-структурних характеристик дійсності.

Важливо також підкреслити, що в деяких філософських учіннях розглядалася можливість «умогляду» змісту засвоєних понять. При цьому вона трактувалася як невід'ємна сторона людського пізнання. Так, Е. Гуссерль говорив про «ейдоси» – особливі суб'єктивні

стани, що постають в індивідуальній свідомості у вигляді «предметних структур» і дозволяють побачити сутність того чи іншого поняття. Він розподіляв «ейдоси» класу фізичних об'єктів (будинки, стіл, дерево), абстрактних понять (фігура, число), чуттєвих категорій (кольоровість, гучність). Таким чином, «ейдоси» являють собою інтуїтивні візуальні схеми, в яких відображені різноманітні варіанти чуттєво-конкретного та предметно-змістовного досвіду людини і які не завжди можуть бути виражені в термінах словесних описів.

У цілому ряді психологічних робіт міститься гіпотеза про важливість урахування просторових аспектів організації вищих форм інтелектуальної активності. У. Рейтман, зокрема, дійшов висновку, що «... людське мислення в значній частині використовує закодовані у вигляді візуальних вражень елементи досвіду, а також процеси для оперування з ними». Л. М. Веккер, у свою чергу, підкреслював, що людське мислення «являє собою процес безперервно здійснюваного перекладу інформації з власної психологічної мови просторово-предметних структур (та пов'язаних з ними модально-інтенсивнісних параметрів), тобто з мови образів, на психолінгвістичну, символічно-оперативну мову, подану мовленнєвими сигналами» [2].

О. М. Соколов вважав, що саме одночасна участь як фази мовленнєвих дій, так і фази зорового аналізу є обов'язковою для розв'язання задачі і, відповідно, «... лише обидві фрази в цілому, поперемінно чергуючись одна з одною, складають єдиний і безперервний процес мислення людини». Н. І. Жинкін дещо раніше висував близькі за змістом ідеї про «двомовність» механізму людського мислення, яке реалізується одночасно в двох ланках: предметно-зображувальному коді (внутрішня мова) та мовно-рухальному коді (експресивна мова). Таким чином, образи, які актуалізуються в умовах поняттєвої свідомості, є невід'ємною органічною складовою поняттєвої структури і містяться всередині її самої [2].

Внаслідок досліджень образної мови поняттєвої думки М. В. Осоріна отримала дані, згідно з якими в роботі поняттєвої думки беруть участь декілька типів образних структур: 1) конкретно-асоціативні образи; 2) конкретно-символічні образи, пов'язані з елементами узагальнення змісту поняття; 3) загальноприйняті нормативні образи; 4) образні моделі та схеми; 5) чуттєво-емоційні образи, які будуються на підґрунті сенсорних та емоційних вражень суб'єкта.

Аналізуючи процес поняттєвого узагальнення, багато дослідників сходяться на думці, що, по-перше, знання про об'єкт на поняттєвому рівні – це завжди знання деякої кількості різноякісних ознак відповідного об'єкта (деталей, актуальних та потенціальних властивостей виникнення, зв'язків з іншими об'єктами тощо). Можливість виділення переліку цих ознак і пояснення на їх ґрунті інших ознак призводить до того, що наявні у людини знання про об'єкти перетворюються на цілісне і в той же час диференційоване знання, елементи якого відповідають вимогам повноти, розчленованості та взаємопов'язаності.

По-друге, поняттєве узагальнення не є механічним відкиданням тих чи інших конкретних або специфічних ознак об'єктів і виділенням тільки загальної для них ознаки. При утворенні поняття має місце синтез ознак різного ступеня узагальненості в підсумковому узагальненому понятті, в якому вони зберігаються вже у зміненому, «знятому» вигляді. Поняттєве узагальнення виступає як особлива форма семантичного синтезу, завдяки якій будь-який об'єкт одночасно усвідомлюється в єдності його конкретно-ситуативних, предметно-структурних, функціональних, генетичних, видових та категоріально-родових ознак.

По-третє, характерною рисою поняттєвого узагальнення виступає упорядкування всіх наявних ознак об'єкта за ступенем їх узагальненості. Як відзначає М. О. Холодна, «... серед численності уявлених ознак того чи іншого об'єкта, людина в змозі відокремити його ситуативні ознаки від інваріантних, оцінити ці ознаки як багато - чи маловірогідні, розглянути їх як специфічні чи універсальні тощо» [35]. Іншими словами, в психологічному просторі поняттєвої думки кожна ознака набуває якості рівневості і, відповідно, значення слова постає в індивідуальному досвіді у вигляді свого роду ієрархічної семантичної матриці. Власне, поняттєве пізнання організується саме навколо узагальнених ознак об'єкта, які дозволяють включати його в якісь категорії. За твердженням Р. Глезера, ці узагальнюючі принципи не задані в самій проблемній ситуації, вони виводяться із знань суб'єкта [46].

По-четверте, специфічним для поняттєвого узагальнення є відтворення в поняттєвому образі об'єктивно значущих аспектів дійсності.

Що стосується питання про те, які психологічні механізми поняттєвого відображення дозволяють думці суб'єкта розмежовувати ознаки події на суттєві та несуттєві, то тут особливе значення, на думку Л. М. Веккера, має ієрархічна організація поняттєвої структури. Саме в цьому випадку можливе оперативне співвіднесення різноузагальнених ознак «всередині» окремого поняття, а також співвіднесення цього поняття з системою інших різноузагальнених понять. Поняттєва психічна структура працює за принципом «калейдоскопа» і здатна «перетрусити» в найрізноманітніших комбінаціях елементи наявної семантики в напрямку виділення семантичних інваріантів. Таким чином, поняттєва думка звільнюється від впливу егоцентричної позиції та створює умови для стабільності поняттєвого знання [2]

Оскільки в процесі навчання із застосуванням НІТ суб'єкт навчання має значно менше можливостей звернутися за роз'ясненнями до викладача, навчальний матеріал повинен подаватися йому у максимально різноманітних формах, що полегшує як його усвідомлення, так і запам'ятовування.

Таким чином, узагальнивши відповідну літературу з проблем структури семантичної пам'яті та упорядкування в ній досвіду світопізнання, можна виділити декілька основних форм ментальної репрезентації.

1. *Чуттєво-сенсорна*. У процесі пізнання наш досвід фіксується в індивідуальному ментальному просторі у вигляді так званих сенсорних образів (візуальних, аудитивних, тактильних, кінестетичних, смакових тощо), що формуються в процесі пізнання на рівні сенсорно-перцептивного сприйняття навколишнього світу.

2. *Дійова форма*. Досвід відображається у вигляді *подій*, що здійснювались суб'єктом за певних обставин у певній послідовності.

3. *Знаково-символьна форма*. Досвід пізнання може зберігатися у вигляді певних символів (знаків, формул).

4. *Вербальна форма*. Збереження досвіду мовними засобами.

5. *Графічна форма*. Поширеною формою фіксації результатів пізнання є схематично-просторова форма.

6. *Метафорична форма*. Подання та збереження знань у вигляді влучних порівнянь.

7. *Абстрактно-категоріальна форма*. Найвища і найбільш узагальнена форма фіксації у свідомості узагальнених результатів пізнання [24; 35].

Вдалим відбиттям ідеї множинності репрезентацій досвіду пізнання є метафоричне висловлювання одного з авторів теорії «рівневої переробки інформації» Р. Локхарта:

«Пізнавальна психічна структура функціонує як своєрідний калейдоскоп, спроможний представляти семантичні елементи, що сприйняті в процесі пізнання, у різних комбінаціях, для того, щоб виокремити, узагальнити семантичні інваріанти, представлені різними комбінаціями семантичних елементів» [2].

Отже, постає важливе і ще далеко не вирішене завдання, як стимулювати в процесі роботи з комп'ютерним навчальним курсом перекодування інформації з використанням різних способів її пред'явлення. Суб'єкту пізнання необхідно надати можливість здійснити різні типи пізнавальних дій, що стимулюють формування когнітивних структур, які відбивають особливості структури семантичної пам'яті людини та відображають форми і закономірності ментальних репрезентацій досвіду пізнання. Як стверджують автори теорії «рівневої переробки інформації», інформація, яка не зазнає ніякої переробки, залишає лише короточасний сенсорний слід; інформація, яка просто повторюється, може бути відтворена протягом короткого часу, а інформація, що зазнала більш суттєвої переробки, тобто своєрідного перекладу з однієї форми її можливої ментальної репрезентації в іншу, знаходить шлях до довготривалої пам'яті і зберігається в ній, як у своєрідному «сховищі» [2].

На наш погляд, саме використання НІТ в навчальному процесі надає реальної можливості для створення умов, що стимулюють активну переробку (перекодування) інформації суб'єктом пізнання і сприяють переведенню “зовнішньої інформації” на рівень “внутрішнього знання”.

Далі будуть розглянуті деякі можливі способи реалізації на матеріалі конкретного навчального курсу різних форм репрезентації знань у процесі організації роботи студента із застосуванням НІТ.

Ми вважаємо, що основна увага розробника навчальних матеріалів на базі НІТ має бути приділена створенню умов для відпрацювання вміння перекодувати інформацію з однієї форми репрезентації в інші.

Шляхом формування такого вміння можна поступово наблизити «параметри», так би мовити, простору знань студента до відповідних параметрів простору знань експерта в тій чи іншій галузі знань.

5.8. Принцип створення умов для проблемно-орієнтованого засвоєння матеріалу при формуванні бази виконавчих знань

Як підкреслювалось при аналізі ознак експертного знання, експерт відрізняється від початківця, а тим більше від дилетанта у певній галузі знань не тільки тим, що база його декларативних знань є структурованою на поняттєвому рівні, а семантичні зв'язки між поняттями чітко усвідомлені, а й тим, що він володіє необхідними процедурами використання бази знань у відповідності з конкретно-ситуативними вимогами для вирішення професійно-орієнтованих задач. Процедуральні знання при цьому функціонують в експерта на рівні автоматизованих компонентів діяльності і легко перетворюються у так звані «виконавчі» (оперативні) знання [26]. Щоб довести суб'єкта навчання до такого рівня володіння знаннями, необхідно здійснити під час пізнання процес «процедуралізації» декларативних знань, тобто трансформації їх у «виконавчі» знання.

База виконавчих знань є основою *компетентності* суб'єкта. Згідно з визначенням М. О. Холодної, компетентність – це особливий тип організації знань, що забезпечує можливість прийняття ефективних рішень у певній предметній галузі діяльності. Основними ознаками,

що характеризують тип організації знань компетентної особистості є [35]:

- різноманіття (множинність різних знань про різне);
- артикульованість (елементи знання чітко виділені, при цьому всі вони знаходяться у певному взаємозв'язку);
- гнучкість (зміст окремих елементів знання та зв'язки між ними можуть змінюватися під впливом тих чи інших факторів);
- оперативність (швидкість актуалізації у певний момент у потрібній ситуації);
- можливість застосування у широкому спектрі ситуацій (у тому числі й можливість переносу знань в нові ситуації);
- усвідомлення ключових елементів (у різноманітті знань окремі його частини усвідомлюються як найважливіші, вирішальні для з'ясування суті того, що відбувається);
- категоріальний характер (визначальна роль загальних понять, ідей, принципів);
- володіння не лише декларативними знаннями, але й процедуральними;
- наявність метакогнітивних знань;
- присутність «неявного знання», яке базується на особистому досвіді.

В дослідженнях Дж. Равена обґрунтовується положення про те, що головне призначення освіти – сприяння розвитку «компетентності» суб'єкта навчання. Під компетентністю автор розуміє здібності, необхідні для ефективного виконання конкретних дій у конкретній предметній галузі.

На думку багатьох сучасних дослідників [23; 27; 29] саме формування компетентності є однією з найслабших ланок сучасної освіти. Так, дослідження Є. С. Полат [27] продемонстрували, що сучасні студенти та випускники вищих навчальних закладів здебільшого добре володіють фактологічними знаннями та з успіхом використовують їх у знайомих ситуаціях. Однак нетрадиційна постановка питання значно знижує рівень вірних відповідей. Ускладнення викликають завдання, які вимагають вміння інтегрувати наявні знання та використовувати їх для отримання нової інформації, а також пояснити явища оточуючого світу.

Формування компетентності на базі виконавчих знань суб'єкта пізнання передбачає оволодіння системною когнітивною парадигмою, найскладнішою з трьох основних парадигм, розглянутих у попередніх розділах дослідження. Системна парадигма передбачає інтеграцію двох більш простих пізнавальних парадигм, надання предмету пізнання інтегральної характеристики і розкриття не тільки синтагматичних (лінійних) та парадигматичних (ієрархічних) зв'язків між поняттями, що характеризують предмет пізнання, а й установлення каузальних зв'язків цього предмета з іншими.

На наш погляд однією з найважливіших умов оволодіння системною парадигмою суб'єктом пізнання є *проблемно-орієнтоване* засвоєння знань, тобто формування виконавчих знань в процесі розв'язання конкретних професійно-орієнтованих проблем. Перед суб'єктом пізнання ставиться (визначається, обговорюється) проблема, у процесі розв'язування якої передбачається, що він самостійно здійснює цільовий пошук потрібних відомостей і формує орієнтовну основу дій щодо розв'язування завдання (визначає вхідні дані і передбачувані результати; недостатність чи надлишковість даних; стратегію розв'язування завдання та інструменти для його реалізації; оптимальність обраних інструментів та якість виконання

завдання тощо). У задачах такого типу прямим продуктом є свідоме засвоєння знань й умінь формувати стратегію розв'язування професійних (компетентнісних) задач, планувати процес розв'язування, контролювати його правильність й ефективність, виявляти і виправляти помилки. Залежно від ступеня узагальнення такі завдання можна поділити на предметні, групові (у яких передбачається парна чи групова взаємодія), міждисциплінарні, фундаментальні. За таких умов суб'єкт пізнання проявляє інтелектуальну активність і самостійність як у процесі розв'язування, так і оцінювання (самооцінювання, взаємооцінювання) інтелектуального завдання і виявляє здатність до цілепокладання, оцінювання, ефективної дії та рефлексії.

У ході розв'язування проблемно-орієнтованих завдань у суб'єктів навчання формуються когнітивні навички, які складають модель інформаційних компетентностей, відомої під назвою «велика сімка». Деякі спеціалісти називають її метакогнітивною структурою чи стратегією розв'язування інформаційних завдань, що може бути застосована в усіх ситуаціях, коли діяльність людини передбачає активне використання відомостей і даних. Вона показує як універсальні навички пошуку й опрацювання даних за допомогою сучасних технічних засобів можуть бути інтегровані в систематичний процес, орієнтований на розв'язування широкого кола практичних завдань [49] (таблиця 5.8.7).

Таблиця 5.8.7

Когнітивні навички

Визначення (ідентифікація)	Уміння точно інтерпретувати запитання
	Уміння деталізувати запитання
	Знаходження в тексті завдання відомостей і даних, які задані в явному чи неявному вигляді
	Ідентифікація термінів, понять
Доступ (пошук)	Вибір термінів пошуку з врахуванням рівня деталізації
	Відповідність результату пошуку термінам запиту (спосіб оцінювання)
	Формування стратегії пошуку
Керування	Створення схеми класифікації для структурування даних
	Використання пропонованих схем класифікації для структурування даних
Інтеграція	Уміння порівнювати і співставляти дані з декількох джерел
	Уміння виключати невідповідні і несуттєві дані
	Уміння стисло і логічно грамотно викласти узагальнені відомості
Оцінювання	Формулювання критеріїв для добору даних відповідно з потребою
	Добір ресурсів згідно сформульованим критеріям
	Уміння зупинити пошук
Створення	Уміння формулювати поради щодо розв'язання конкретної проблеми чи завдання на основі отриманих відомостей і даних, у тому числі, суперечливих
	Уміння робити висновки щодо спрямованості наявних відомостей на розв'язування конкретного завдання

	Уміння обґрунтувати свої висновки
--	-----------------------------------

Продовження табл. 5.8.7

Створення	Структурування створеного повідомлення з метою підвищення переконливості висновків
Повідомлення (передавання)	Уміння адаптувати повідомлення для конкретної аудиторії (шляхом вибору відповідних засобів, мови та зорового ряду)
	Уміння коректно цитувати джерела
	Забезпечення конфіденційності повідомлення
	Уміння толерантно відноситись до культури, раси, етнічної приналежності чи статі
	Знання правил спілкування, які належать до конкретного спілкування (наприклад, у мережі)

Сучасні представники метакогнітивного підходу високо оцінюють розвивальний потенціал проблемно-орієнтованих завдань, при цьому головною функцією таких завдань є створення «*метакогнітивного контексту*» пізнавальної діяльності [56]. Як відмічає К. Dirkes [49], за допомогою спеціально організованих «кейсів» створюються умови для ефективного формування у суб'єктів навчання наступних метакогнітивних стратегій:

1. Співставлення нової інформації із вже наявною у досвіді.
2. Добір оптимальних для даної задачі стратегій мислення.
3. Планування, моніторинг та оцінка процесу власного мислення.

Як стверджують дослідники, метакогнітивний досвід суб'єкт пізнання набуває, працюючи із завданнями, які надають можливість розуміти й приймати мету власної діяльності; працювати в умовах, коли інформація є недостатньою, надлишковою або містить протиріччя; обирати той чи інший план розв'язання задачі; передбачати та прогнозувати результати власних дій тощо [2].

Таким чином, застосування нових інформаційних технологій відкриває широкі можливості для створення «*метакогнітивного контексту*» пізнавальної діяльності особистості. Спеціально розроблені завдання на базі НІТ (зразки яких детально розглянуто у третьому розділі роботи) можуть сприяти ефективному формуванню на підґрунті декларативних знань (системи понять) і процедуральних знань (системи «дій-перетворень») виконавчих знань суб'єкта пізнання. Основним принципом формування когнітивних структур на цьому етапі засвоєння знань ми вважаємо створення умов для *проблемно-орієнтованої* переробки інформації, який може бути реалізований за допомогою:

- використання професійно-орієнтованих «кейсів» (описань типових прикладів проблемних ситуацій професійної діяльності);
- аналізу описань результатів наукових досліджень у термінах метапонять певної галузі знань;
- виконання науково-дослідних завдань.

Система принципів формування когнітивних структур особистості засобами НІТ та прийомів їх реалізації:

1. *Принцип урахування структури і особливостей функціонування семантичної пам'яті* людини, мінімальними «одинацями» збереження інформації в якій є поняття,

диференційні ознаки, що відрізняють одне поняття від іншого, та взаємозв'язки між поняттями. При визначенні даного принципу ми спиралась на уявлення про механізми семантичної пам'яті, закономірності переходу інформації із сенсорної у короткочасну та тривалу пам'ять. Орієнтація на цей принцип є вирішальною на етапі формування бази декларативних знань (системи понять).

Прийоми реалізації принципу, обрані для завдань даного дослідження, включають:

- категоріальне кластування (з урахуванням внутрішньо- поняттєвих зв'язків: поєднання більш широких, абстрактних понять з більш вузькими, конкретними поняттями);
- угруповання понять за лінійними ознаками (з урахуванням міжпоняттєвих зв'язків);
- об'єднання понять у мережі за тематичними ознаками.

Реалізація зазначених прийомів базується на тезаурусному підході до упорядкування понять, у межах якого на базі інформаційного тезаурусу створюється дидактичний тезаурус. При роботі з дидактичним тезаурусом у суб'єкта пізнання формуються три основні когнітивні парадигми: а) найпростіша – «явище – його ознаки

– зв'язки між явищами» – у межах якої усвідомлюються міжпоняттєві зв'язки; б) більш складна – гіперо-гіпонімічна (або родо-видова) парадигма – у межах якої актуалізуються внутрішньо-поняттєві зв'язки; в) найскладніша – системна, що базується на створенні ідеографічних описань понять, в яких репрезентуються як міжпоняттєві, так і внутрішньо-поняттєві зв'язки.

2. *Принцип урахування різноманіття форм ментальної репрезентації досвіду пізнання:* сенсорно-образної, дійової, символічної (знакової), графічно-просторової, вербальної (словесної), категоріальної (абстрактно-поняттєвої), метафоричної (узагальнено-образної). Цей принцип є провідним на етапі процедуралізації декларативних знань. *Прийоми* реалізації даного принципу: стимулювання «перекодування» («дій-перетворень» у термінології експериментально-генетичного методу) інформації, що засвоюється, з однієї форми її ментальної репрезентації в інші з метою забезпечення формування індивідуального репертуару *стратегій пізнання* як компоненту пізнавальних ресурсів особистості.

3. *Принцип створення умов для проблемно-орієнтованого засвоєння* інформації застосовується на етапі формування виконавчих знань. *Прийоми* реалізації:

- Використання професійно-орієнтованих «кейсів» (описань типових прикладів ситуацій професійної діяльності);
- Аналіз описань результатів наукових досліджень у термінах метапонять галузі знань;
- виконання науково-дослідних завдань.

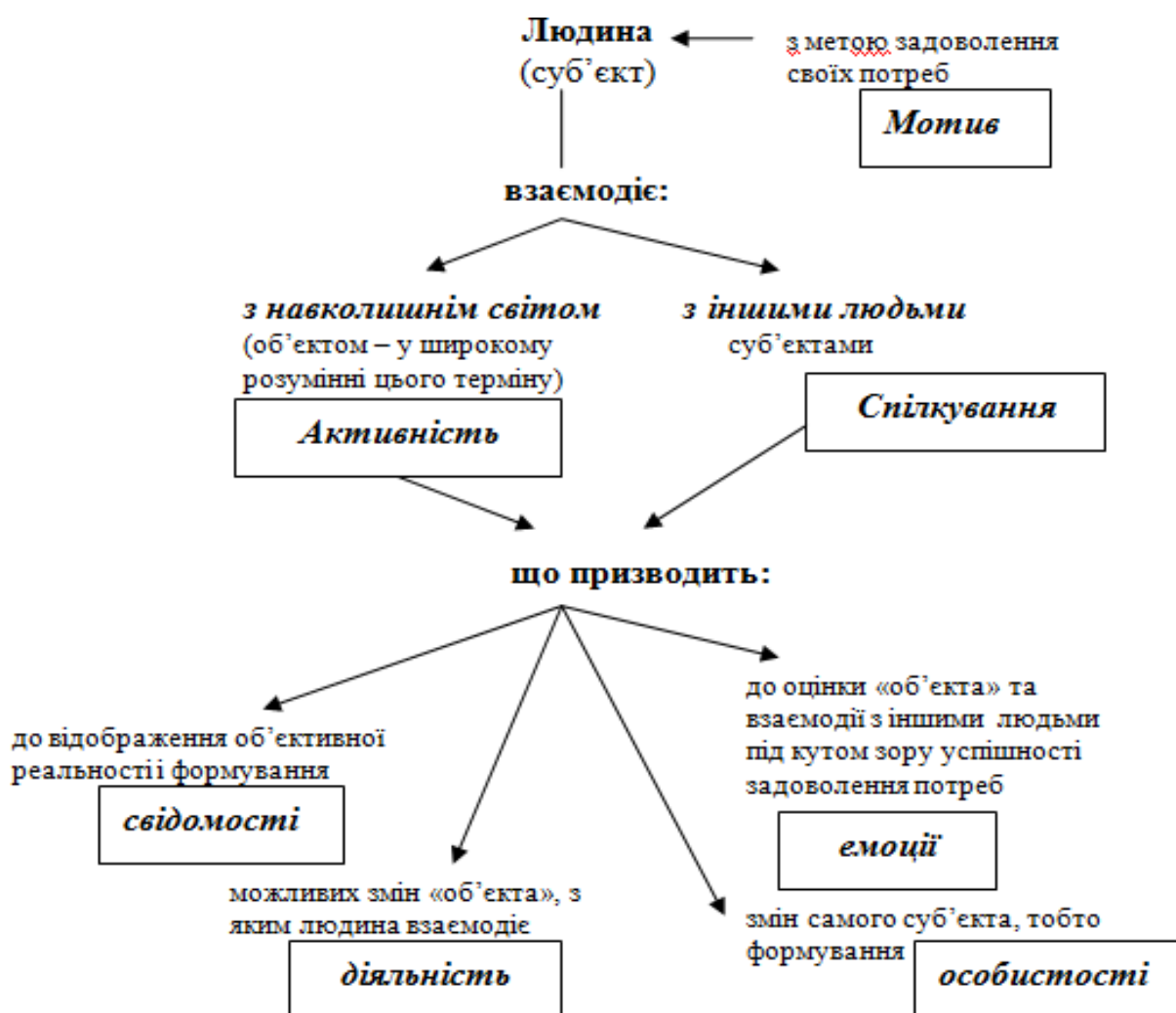
Реалізація запропонованих принципів забезпечує здійснення ефективної пізнавальної діяльності із застосуванням НІТ, яка «веде за собою» формування цінного особистісного новоутворення – когнітивних структур суб'єкта пізнання.

5.9. Зразки реалізації принципів та прийомів формування когнітивних структур особистості на етапі первинного засвоєння матеріалу (формування бази декларативних знань)

Для завдання формування бази декларативних знань ми обрали *тезаурусний* підхід до

упорядкування навчальної інформації, який базується на угрупованні понять з розкриттям різноманітних типів семантичних відношень між ними. Саме при такому підході забезпечується реалізація першого з трьох принципів, покладених нами в основу психологічно – обґрунтованої концепції формування когнітивних структур особистості в процесі навчання із застосуванням НІТ; а саме: урахування структури і особливостей функціонування довготривалої (зокрема *семантичної*) пам'яті людини.

Як зазначалось раніше, дидактичні різновиди тезаурусів містять три основні частини. Центральне місце займає систематична частина, в якій презентується упорядкований перелік дескрипторів (тобто основних понять і термінів, що з ними співвідносяться) і ключових слів (які є різновидами основних понять). Обов'язковим компонентом дидактичного тезауруса є також класифікаційна схема (тобто блок-схема понять, яка повинна послідовно і повно фіксувати парадигматичні відношення між дескрипторами). Отже, на першому етапі ознайомлення студентів з навчальним матеріалом необхідно подати базові поняття теми або відповідної галузі знань, які виступають «випереджальними організаторами». Для їх введення можна використати денотатний граф такого типу, який показано на рис. 5.9.11

Результатом активності суб'єкта та його спілкування з іншими людьми є суб'єктивний **образ** об'єктивного світу, або **психіка**.

Рис. 5.9.11 Денотатний граф для ілюстрації природи психічного

Цей конкретний денотатний граф призначено для того, щоб ввести основні психологічні поняття як систему випереджальних організаторів для конкретизації найширшого поняття у психології: «психіка», що розкриває *предмет* цієї науки. На цьому графі в єдину систему об'єднані основні загально-психологічні категорії, а саме: категорія мотиву, активності, діяльності, спілкування, свідомості, особистості, образу [22].

Семантичні відносини між цими основними категоріями розкриті у графі у вигляді їх спеціалізованих описань, для чого застосовані такі слова літературної мови, за допомогою яких розкриваються чинниково-наслідкові зв'язки між поняттями. У графі представлені також просторові зв'язки між поняттями і застосовано основне філософське поняття *взаємодії* людини як суб'єкта психічної активності з навколишнім світом та з іншими людьми, в процесі якої відбувається *відображення* навколишнього світу та *оцінювання* результатів світопізнання.

У наведеному вище денотатному графі показані *метапоняття* психології, які становлять її категоріальний апарат, а саме: особистість, активність (діяльність), спілкування, свідомість, мотив, образ, розвиток. Кожна з цих загальнопсихологічних категорій може бути обрана як провідне поняття для класифікаційної частини тезауруса. Запропонований денотатний граф є зразком поєднання базових понять відповідної галузі знань у єдину групу і в цьому плані його можна розглядати як форму реалізації результатів аналізу структури семантичної пам'яті людини, у якій дослідники, як ми згадували у попередньому розділі, відрізняють наявність множинності груп інформації, що містять поняття предметної галузі знань, пов'язані між собою глибинними семантичними зв'язками.

Ми ілюструємо основні теоретичні засади розглянутого підходу до тезаурусного упорядкування концептуальних знань за допомогою прикладів з курсів психологічного спрямування. Проте загальні принципи цього підходу можуть бути реалізовані на будь-якому матеріалі з будь-якої концептуальної галузі знань.

На рис. 5.9.12 показано елемент класифікаційної схеми для ієрархічного упорядкування понять, які вводяться у курсі «Вступ до психології». Вони згруповані навколо широкого мета поняття «психічні явища», зміст якого есплікується за допомогою більш вузьких метапонять: *психічні процеси*, *психічні стани* та *психологічні властивості*.

Наведена нижче ієрархічна класифікаційна схема має три рівні глибини описання понять. На *першому рівні* фігурують, як видно з рис. 5.9.12, найбільш узагальнені метапоняття, а саме: *психічні процеси*, *психічні стани* та *психологічні властивості* (особистості). На *другому рівні* кожне з понять першого рівня конкретизується за допомогою прийому «множинної репрезентації» його змісту. На рис. це продемонстровано на прикладі одного з понять – *психічні процеси*, яке диференційовано на два більш «вузьких» поняття: «когнітивні процеси» та «емоційні процеси». На *третьому ієрархічному рівні* описання поняття другого рівня множинно репрезентовані відповідними поняттями *об'єктної мови* психології, а саме: *когнітивні процеси* – відчуття, сприйняття, уява, пам'ять, мислення; а *емоційні процеси* – відповідно емоції, почуття та вольові процеси.

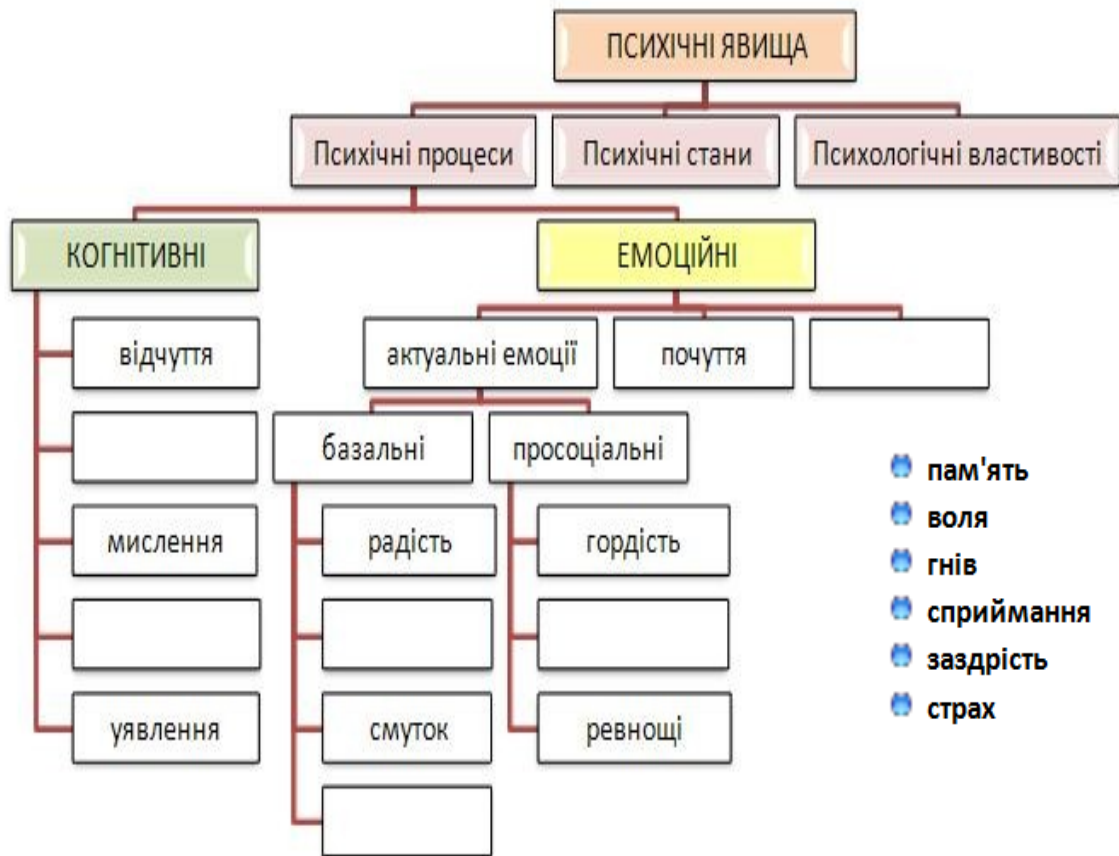

Рис. 5.9.12 Фрагмент класифікаційної частини тезауруса з загальної психології

Ми представили тільки конкретизоване описання *психічних процесів*, облишивши *психічні стани* та *психологічні властивості*, які можуть бути, як зрозуміло, теж описані у подібний спосіб.

Таким чином, усі метапоняття можуть бути (і повинні бути) конкретизовані за допомогою більш вузьких понять об'єктної мови. При введенні понять у вигляді упорядкованих угруповань доцільно використовувати схеми, за якими ці поняття зберігаються в семантичній пам'яті людини, а саме: множинну репрезентацію, перелік ознак понять, за якими вони відрізняються, або схему прототипів понять. Ми згадували деякі інші когнітивні схеми репрезентації понять, кожна з яких може знайти застосування при розробці відповідних видів інтерактивних завдань для стимулювання пізнавальної активності студентів при їх роботі з матеріалами дистанційного навчального курсу.

Для розробки засобів маніпулювання поняттями з метою їх усвідомлення необхідно враховувати особливості семантичної пам'яті людини, в основі якої лежать два фундаментальні процеси, що людина постійно здійснює як суб'єкт пізнання, а саме: встановлення *подібності* та виявлення *відмінностей* між поняттями. Скажімо, поняття: *фрустрація*, *тривога*, *стрес*, які є варіантами множинної репрезентації поняття *емоційні стани*, мають основну ознаку подібності – їх супроводжують *негативні емоції*, але вони розрізняються за кількома ознаками: *тривалістю* (фрустрація – більш тривалий стан, ніж стрес чи тривога); *контактністю* чи *дистантністю* взаємодії з об'єктами *загрози* чи *незадоволення*, які викликають ці стани (при тривозі – взаємодія дискантна; при стресі – контактна, при фрустрації – як дискантна, так і контактна).

Результати встановлення подібності та розбіжності понять реалізуються за допомогою

різного роду угруповань понять, їх класифікації за ознаками, співставлень їх обсягів (або ієрархізації та категоризації). За різними ознаками поняття у дидактичному тезаурусі об'єднуються у «дерева понять».

В ідеографічній частині дидактичного тезауруса поняття подаються не тільки в ієрархічному співвідношенні з іншими поняттями, а й в оточенні тих понять, з якими вони пов'язані на «синтагматичному» рівні [24; 26]. До останніх відносяться атрибутивні, часові, просторові та функціональні відношення між поняттями, а також деякі специфічні для конкретних галузей знань типи відношень (скажімо, у психології це відношення типу: «явище – сфера маніфестації» або «явище – форма маніфестації»). Наприклад, таке відображення здійснене в ідеографічному описанні поняття «Я- концепція» загальнопсихологічної категорії «особистість», що показано на рис. 5.9.13

На базі понять, що використовуються для створення дидактичного тезауруса, можна розробляти різноманітні завдання для формування навичок метапізнання, при первинному засвоєнні матеріалу [23; 26]. Маніпулювання з поняттями може забезпечуватися за допомогою тестів на вільні й керовані асоціації, на співвіднесення понять метамови науки з поняттями об'єктної мови, за допомогою інших варіантів угруповання понять в ієрархічні мережі та ідеографічні описання. Вправи для роботи з поняттями стимулюють формування когнітивної парадигми «феномен – ознаки – відношення» та «родо-видової» парадигми.

Рис. 5.9.13 Фрагмент ідеографічного описання поняття «Я-концепція»

Наведемо приклади деяких завдань такого типу:

I. Асоціативний тест на вільні асоціації Інструкція до виконання:

Наведіть якомога більше асоціацій до поняття «особистість».

Асоціації, що очікуються: індивід, індивідуальність, темперамент, характер, діяльність, спілкування тощо.

II. Тести на спрямовані асоціації

Тест № 1

Інструкція до виконання:

Пригадайте поняття, які асоціюються із поняттям «особистість» у наступних аспектах:

а) як гіперонім (більш загальне поняття): *асоціації, що очікуються* – загально-психологічна категорія, системна властивість;

б) як кореляти (співвіднесені поняття): *асоціації, що очікуються*

– індивід, суб'єкт;

в) як атрибути (якості, властивості); *асоціації, що очікуються* – активність, спрямованість особистості, особистісний зміст, диспозиція;

г) як сфера маніфестації (прояву); *асоціації, що очікуються* – міжособистісні відношення, діяльність;

д) як способи формування; *асоціації, що очікуються* – стихійне, цілеспрямоване, самоформування;

е) функції та умови формування; *асоціації, що очікуються* – діяльність, спілкування.

Тест № 2

Інструкція до виконання:

Пригадайте поняття, які асоціюються із поняттям «пам'ять» у наведених в таблиці аспектах. Заповніть запропоновану таблицю.

ПАМ'ЯТЬ

<i>Метапоняття</i>	<i>Очікувані відповіді</i>
1. Гіперонім:	когнітивний процес
2. Атрибути: - для характеристики “часових” ознак процесу: - для характеристики спрямованості уваги: - для характеристики сенсорних реєстрів, що беруть участь у процесі: - для характеристики етапів процесу:	безпосередня (сенсорна), короткочасна, оперативна, тривала; мимовільна, довільна; зорова, слухова, тактильна тощо; запам'ятовування, збереження, пригадування, забування;
3. Об'єкт, на який спрямований процес:	образна, вербальна
4. Функція:	пізнавальна (що формує картину світу), інтегровальна (забезпечення особистісної ідентифікації);
5. Фізіологічні кореляти:	реверберація образів, відчуттів

III. Вибіркові тести

Інструкція до виконання: Яку дослідницьку стратегію Ви б обрали для визначення надійності тесту: а) кореляційну; б) дескриптивну; в) маніпулятивну.

Інструкція до виконання: Оберіть правильну відповідь серед запропонованих.

У типовому психологічному експерименті дослідник вивчає представників _____ і сподівається генералізувати отримані висновки стосовно представників _____ .

А) популяції; вибірки;

Б) контрольної групи; експериментальної групи; В) вибірки; популяції;

Г) експериментальної групи; контрольної групи.

● Дослідник виявив значущу позитивну кореляцію між частотою користування людиною ЕОМ та показниками IQ. Чи свідчить це про те, що користування ЕОМ впливає на

IQ?

А) так;

Б) ні.

IV. Класифікаційні тести та тести на встановлення відношень між поняттями
Інструкція до виконання: Угрупуйте поняття, зведені у таблицю, навколо таких

понять:

а) властивості особистості; б) форми маніфестації особистості;

в) гіперонім до поняття «особистість»; г) атрибути поняття «темперамент».

1. Особистісний зміст	4. Самооцінка	7. Диспозиція
2. Рівень домагань	5. Самопізнання	8. Пластичність
3. Загальнопсихологічна категорія	6. Реактивність	9. Системна властивість

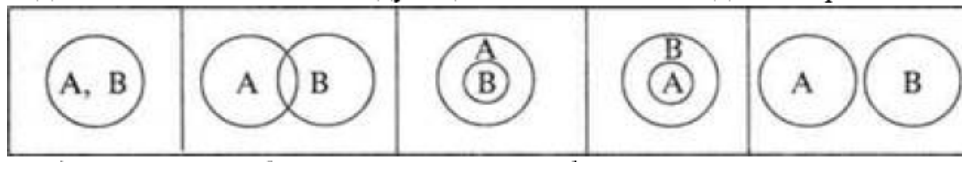
Очікувані відповіді: а) 1, 5, 7; б) 2, 4; в) 3, 9; г) 6, 8.

Інструкція до виконання: З наведених понять побудуйте логічний ряд так, щоб кожне попереднє поняття було родовим (більш загальним) по відношенню до наступних. Поставте порядковий номер поняття у відповідному колі (1- найбільш широке, 2- вужче і т.д.)

Збудження, увага, психічний процес, мозок, довільна увага, відображення, концентрація уваги.

Психіка, пам'ять, відображення, пізнавальний процес, словесно- логічна пам'ять.

Інструкція до виконання: В якому з графічно проілюстрованих відношень знаходяться наведені пари понять (під кожним типом відношення запишіть номери відповідних пар понять):

- а) психіка - б) темперамент;
- а) темперамент - б) характер;
- а) темперамент - б) екстраверсія;
- а) темперамент - б) сила нервової системи;
- а) сангвінік - б) холерик.

Інструкція до виконання: Із вказаних в дужках слів оберіть та підкресліть те (ті), що знаходиться до даного слова у тому ж відношенні, що й у наведеному прикладі. Вкажіть принцип побудови аналогії.

1. Приклад: ЗДІБНОСТІ: ЗАДАТКИ

Темперамент: ... (активність, діяльність, таланти, тип нервової системи, індивідуальність, мозок)

2. Приклад: СПРИЙНЯТТЯ: ЧУТТЄВИЙ ОБРАЗ

Поняття: ... (узагальнене відображення, інформація, психіка, думка)

V. Тести на суміщення

Інструкція до виконання: Сумістіть поняття у лівій та правій колонках у наступний спосіб: «нижче – вище» або «поняття об'єктної мови – метапоняття»:

1. Особистість	А. Сфера маніфестації
2. Системна властивість	Б. Загально-психологічна категорія
3. Інтелект	В. Гіперонім
4. Світогляд	Г. Форма особистісної орієнтації
5. Виховання	Д. Спосіб формування

Очікувані відповіді: 1-Б; 2-В; 3-А; 4-Г; 5-Д.

Інструкція до виконання: Сумістіть поняття, подані у правій колонці, з визначеннями у лівій.

1) взаємозв'язок між двома змінними	а) незалежна змінна
2) припущення	б) залежна змінна
3) змінна, якою маніпулюють	в) гіпотеза
4) частина популяції, що досліджується	г) контрольна група
5) метод, що дозволяє встановити причинно-наслідковий зв'язок	д) експериментальна група
6) отримує експериментальне випробування	е) вибірка
7) змінна, що вимірюється	є) експеримент
8) не отримує експериментального випробування	і) кореляція

Очікувані відповіді: 1-і; 2-в; 3-а; 4-е; 5-є; 6-д; 7-б; 8-г.

VI. Тести на множинну репрезентацію понять

Інструкція до виконання: Визначте різні форми маніфестації поняття «індивідуальність».

Очікувані відповіді: риси характеру, риси темпераменту, специфіка інтересів, властивості перцептивних процесів, інтелект, потреби, здібності.

Були розроблені також тести множинного вибору, які можуть бути використані для формування умінь розрізняти комплексні (суттєві) ознаки понять та описові (додаткові) ознаки. Наприклад, суттєвими ознаками для поняття «особистість» є, скажімо, характер, рівень домагань, самооцінка, а несуттєвими (додатковими) – стать, вік, національна приналежність тощо. Перелік ознак може бути включений у тести множинного вибору з завданнями відібрати суттєві ознаки для запропонованого стимульного поняття.

Можливим варіантом тестового завдання є також завдання на заповнення суб'єктами навчання «пустих клітин» тезаурусних описань груп понять.

На рис. 5.9.14 показана схема *ідеографічного* описання поняття «особистість».

Ідеографічне описання поняття "особистість"

Рис. 5.9.14 Організація понять в ідеографічному описанні, що репрезентує семантичні мережі

Наведене вище ідеографічне тезаурусне описання поняття «особистість» можна презентувати з частково невизначеними елементами і запропонувати студентам доповнити описання, наприклад, у такий спосіб (рис. 5.9.15):

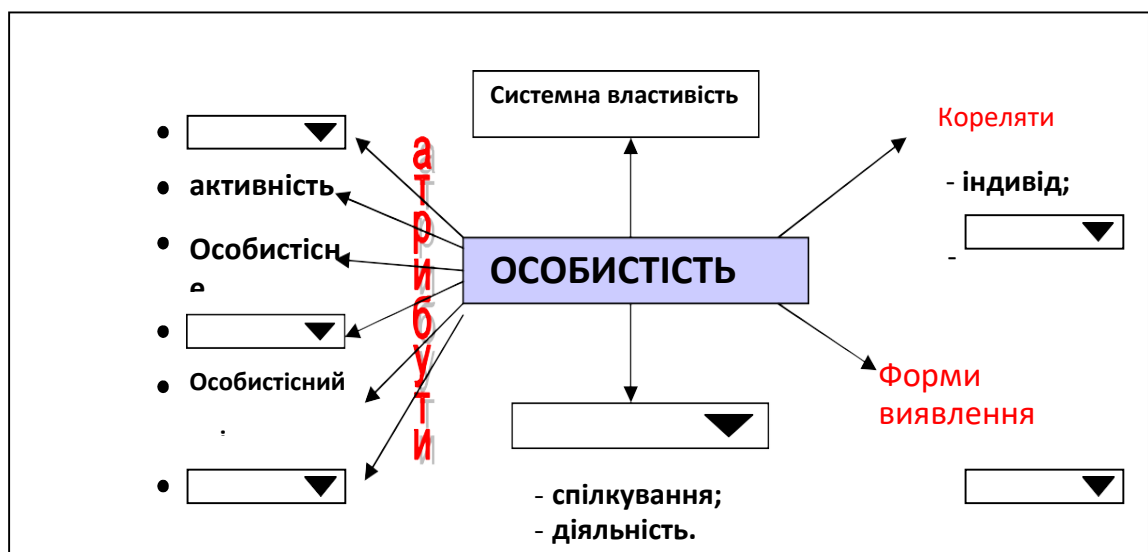

Рис. 5.9.15 Завдання студентам на доповнення понять в ідеографічному описанні.

У програмному забезпеченні «MOODLE», яке ми використовуємо для розробки навчальних матеріалів для дистанційного навчання, зворотний зв'язок при *правильному* заповненні студентом пропусків у цій класифікаційній схемі подається зеленим кольором. Якщо студент робить помилку, пропуск зафарбовується червоним кольором.

Розглянуті вище тестові завдання дають, на наш погляд, уявлення про можливі варіанти завдань, за допомогою яких з'ясовуються різноманітні зв'язки між науковими поняттями.

Як бачимо, запропонований підхід є універсальним, тому, що він дозволяє використовувати форму тезаурусних описань як для викладання суто теоретичних дисциплін (як було показано вище), так і для прикладних дисциплін.

Тезаурусний підхід до упорядкування декларативних знань і формування на цій основі когнітивних структур особистості забезпечує, як відзначалось, відкритість системи знань для поповнення. За допомогою його створюється своєрідна матриця, яку можна наповнювати додатковим змістом.

Можна визначити багато напрямів подальшого удосконалення дидактичної спрямованості тезаурусних описів і забезпечення на їх основі засобів стимуляції різноманітних «дій-перетворень», тобто маніпулювань з поняттями.

Так, усі наукові категорії, на базі яких створюються або класифікаційні схеми, або ідеографічні описи, доцільно зробити аспектом співставлення з «загальним змістовим відношенням». Так, скажімо, поняття «особистість» може розглядатись як «результат взаємодії суб'єкта зі світом, що його оточує, та іншими суб'єктами». Поняття «пам'ять» також можна співвіднести з «основним відношенням», визначивши його як «процес фіксації і збереження суб'єктом у свідомості результатів його взаємодії з навколишнім світом та іншими суб'єктами» і таке інше. Майже всім психологічним абстрактним поняттям можна знайти варіанти форм їх маніфестації у діяльності, стані або поведінці людини. У цьому аспекті перелік «дій-перетворень» з метою сходження від абстрактного до конкретного практично не обмежений.

При формуванні декларативної бази знань, зокрема в галузі психології, на прикладі якої наводяться у даній роботі ілюстрації, доцільно організувати поняття в кластери також і відповідно з так званим трикомпонентним описанням психологічних явищ. Цей підхід до системного описання психологічних феноменів був запропонований Б. Ф. Ломовим. Згідно з ним будь-яке психологічне явище можна розглядати як *образ* певної ситуації, *функцію мозку* і *регулятор поведінки*. Нижче наведений приклад упорядкування групи понять за логікою трикомпонентного описання психологічних явищ (рис. 5.9.16). Центральним поняттям обрано психічний стан «емоційний стрес».

Більш широке поняття (гіперонім) для нього – психічний стан. Емоційний стрес як *образ* ситуації характеризується як форма відбиття в індивідуальній свідомості людини стресової ситуації, що сприймається або як *загроза*, або як *виклик* до активної дії. Процес формування образу ситуації, як показано на цій класифікаційній схемі, супроводжується негативними емоціями, напруженістю і станом підвищеної готовності до дії.

У вигляді *функції мозку* емоційний стрес можна описати як активацію структур мозку, що формують так зване «коло Пейпеца». Операціональними критеріями для аналізу емоційного стану як функції мозку можуть бути: зниження ефективності інтелектуальної діяльності, погіршення точності самоконтролю діяльності (як результат процесу

недиференційованої активації кори головного мозку під впливом ретикулярної формації та інших структур мозку, що активовані у стані стресу).

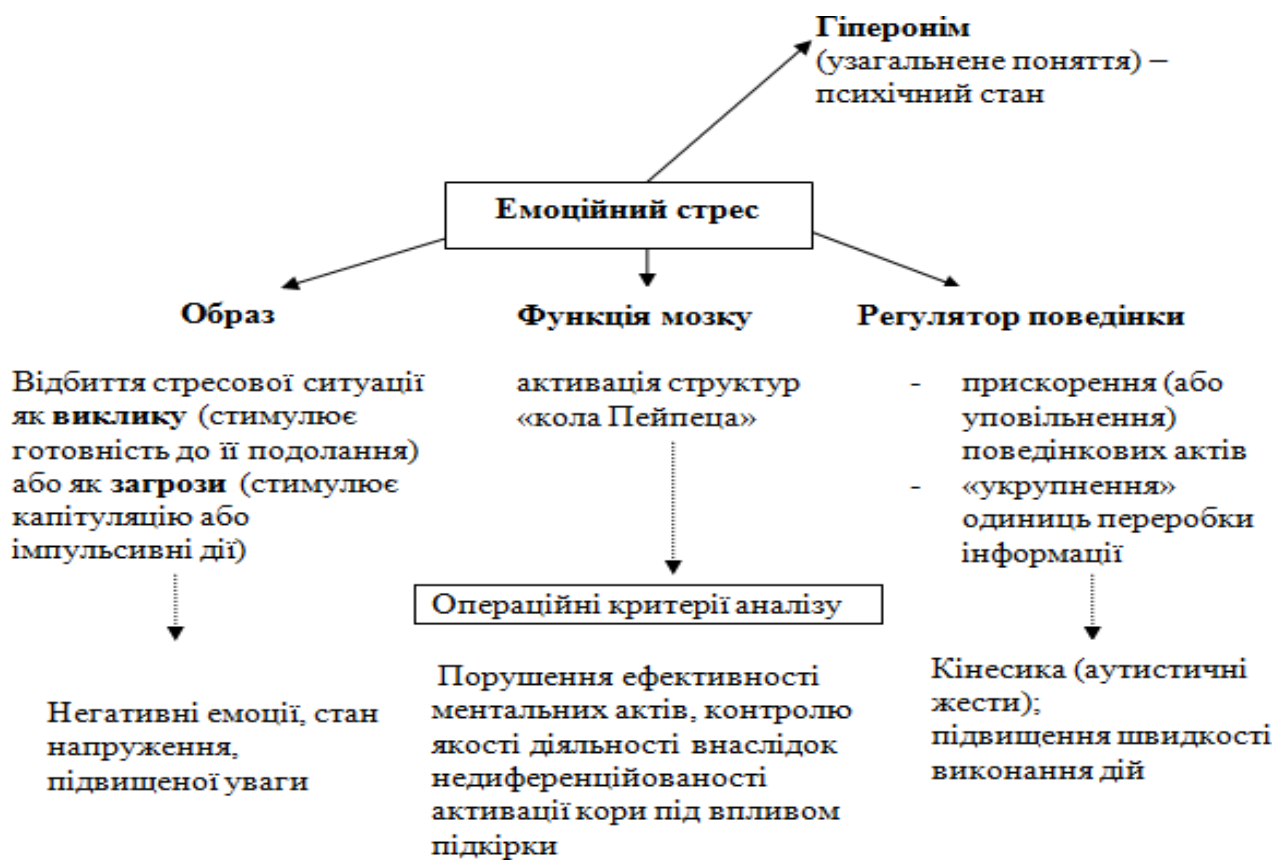

Рис. 5.9.16 Упорядкування понять відповідно з трикомпонентним описанням психологічних явищ

Якщо описати емоційний стан за допомогою групи понять, що характеризують його як *регулятор поведінки*, то тут можна виділити такі особливості як прискорення або, навпаки, уповільнення поведінкових актів; укрупнення одиниць переробки інформації. Операціональними критеріями для описання емоційного стресу як регулятора поведінки є також особливості кінесики (зокрема, поява аутистичних жестів: маніпуляторів, самоадапторів) та збільшення швидкості виконання окремих дій [2].

Одним із поширених видів завдань, що сприяють з'ясуванню концептуальної бази навчального курсу, є завдання на визначення *ознак понять*.

Наприклад, при виконанні вправи, фрагмент якої наведений на рис. 5.9.17, студенту необхідно визначити типи наукових досліджень, що використовуються в експериментальній психології, орієнтуючись на їхні *ознаки* (у даному випадку – критерії класифікації).

Вправа 4. Типи наукових досліджень

Будьласка, пригадайте типи наукових досліджень згідно наступних критеріїв класифікації

1. Орієнтованість на застосування результатів	1 2
2. За метою	1 2 3 4
3. Обмеженість однією галуззю знань або поширення на декілька галузей	1 2
4. Орієнтованість на вивчення одного найбільш важливого аспекту реальності, або декількох аспектів	1 2
5. Рівень теоретичного узагальнення результатів та засоби їх отримання	1 2

Вірна відповідь

Рис. 5.9.17 Зразок завдання на встановлення ознак понять

Вправи, наведені на рис. 5.9.,18 5.9.19 також ілюструють формування когнітивної парадигми типу «феномен – ознаки – відношення». Під час їх виконання студенту пропонується визначити компоненти теорії та встановити, до якого виду належить та чи інша теорія.

Вправа 6. Компоненти теорії

Твердження 1 з 12. До якого компоненту воно відноситься?

У людини, як у будь-якої живої істоти, є фізіологічні потреби (у їжі, сні, тощо), які необхідно задовольняти, щоб вижити.

Емпірична основа

Базис теорії

Множинність тверджень

За допомогою мишки перемістите поняття, розташовані ліворуч, у відповідні клітини праворуч.

Рис. 5.9.18 Зразок завдання на визначення ознак понять

Вправа 6. Компоненти теорії

Пригадайте теорію мотивації А.Маслоу (1954р).

Далі ви знайдете 12 тверджень, що мають відношення до данної теорії. Спробуйте визначити, до якого з компонентів теорії можна віднести кожне з них.

Рис. 5.9.19 Зразок завдання на визначення ознак понять

Після виконання завдання, яке, фактично, містить зразок аналізу теорії як компонента концептуальних знань, студенту пропонується самостійно проаналізувати будь-яку іншу теорію. Таке завдання може перевірятись пізніше на семінарі, якщо дистанційний курс є гібридним, або шляхом порівняння із зразками виконання подібних завдань іншими студентами, які пропонуються замість ключів.

На рис. 5.9.20 наведений приклад вправи, при виконанні якої студенту необхідно

Теоретичні	Емпіричні	
?	?	
спостереження	моделювання	опитування
індуктивний метод	архівний метод	експеримент
тестування	дедуктивний метод	метод "кейсів"

класифікувати запропоновані методи психологічних досліджень за групами.

Рис. 5.9.20 Приклад вправи на класифікацію понять за лінійними ознаками

При розробці конкретних прийомів для формування упорядкованої системи понять конкретного навчального курсу можна ефективно використовувати гнучкий варіант тесту, передбачений програмним забезпеченням модульної об'єктно-орієнтованої системи створення дистанційних курсів «MOODLE», який передбачає включення відповідей безпосередньо у навчальний текст, «embedded answers». Відповіді можуть подаватися у

вербальній, цифровій та множинно-вибірковій формах.

Проілюструємо його застосування наступним прикладом. Студентам пропонується ознайомитися з відомою категоріальною мережею основних понять психології, яку у 1998 році запропонували російські дослідники А. В. Петровський та М. Г. Ярошевський, і доповнити запропоноване нижче описання підходу до упорядкування понять у цій мережі [2]. Нижче наведений текст з включеними у нього відповідями, розроблений відповідно з вимогами програмного забезпечення тесту з «embedded answers» системи «MOODLE»:

У мережі основних психологічних понять, яку запропонували А. В. Петровський та М. Г. Ярошевський, міститься поняття. Вони згруповані у горизонтальних ряди та вертикальних стовпців. Поряд з поняттям “особистість” в одному з вертикальних стовпців наводяться ще такі три поняття (у порядку: “зверху – вниз”)

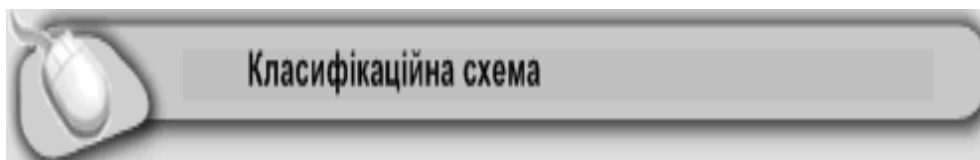
У вертикальному стовпчику, в якому в нижньому ряду міститься поняття «афективність», містяться ще такі поняття, як: емоції, почуття і

Отже, на етапі формування декларативної бази знань необхідно стимулювати активну роботу суб'єкта пізнання з поняттями теми, що вивчається. З цією метою доцільно пропонувати завдання на ідентифікацію лінійних та ієрархічних зв'язків між поняттями, доповнення та створення власних класифікаційних схем, «дерев понять», тощо.

Для ілюстрації наведемо наступне завдання.

Після ознайомлення з основними правилами застосування статистичних критеріїв для аналізу результатів психологічних досліджень, студенту пропонується самостійно заповнити наступну класифікаційну схему (рис. 5.9.21), звертаючи увагу на такі параметри:

- Що виступає в якості змінних у дослідженні?
- У якій шкалі виміряні змінні? (У представленому прикладі наведена схема для даних, представлених у порядковій (ординальній) шкалі).
- Кількість груп досліджуваних та їх характер (залежні чи незалежні).
- Чи є характер розподілу даних нормальним?

За допомогою мишки заповніть класифікаційну схему, переміщаючи статистичні критерії, наведені справа, у відповідні клітини схеми.

Рис. 5.9.21 Приклад вправи на доповнення класифікаційної схеми

Після заповнення подібних схем, студенту пропонується низка завдань, спрямованих на перевірку засвоєних знань, в яких необхідно проаналізувати різні емпіричні психологічні дослідження, та обрати доцільний критерій для їх статистичної обробки. Приклад наведено на рис. 5.9.22

Вибір статистичного критерію

Дослідження №3

Дослідження було спрямоване на вивчення особистісних факторів сугестора, які сприяють його впливу на аудиторію. За допомогою процедури рандомізації було сформовано дві групи досліджуваних. Досліджувані виступали в якості сугерендів, тобто осіб по відношенню до яких здійснювався сугестивний вплив. Одна група досліджуваних переглядала відеозапис виступу сугестора про доцільність використання фізичного покарання у дитячому вихованні. Досліджувані другої групи самостійно читали письмовий текст. Зміст доповіді сугестора та тексту були ідентичними. Після цього досліджувані відповідали на 4 питання, за допомогою шкали Лікерта оцінюючи ступінь своєї згоди з можливістю використання фізичного покарання по відношенню до дітей.

Оберіть статистичний критерій, за допомогою якого можна перевірити гіпотезу дослідження.

- U – Манна-Уїтні
- T – Вілкоксона
- t – Ст'юдента для залежних вибірок
- r – Спірмена

Ваш відповідь: критерій U – Манна-Уїтні!

Це вірна відповідь. Залежна змінна вимірювалась за допомогою порядкової шкали. В експерименті брали участь дві незалежні групи досліджуваних.

Спробувати ще раз Далі До переліку досліджень

Рис. 5.9.22 Приклад завдання на перевірку засвоєних знань

Вище були показані методичні прийоми, за допомогою яких можна відтворити у навчальному процесі механізми функціонування *семантичної пам'яті*, що, як зазначалось у першому розділі дослідження, зберігає систему *понять*, їх диференційні *ознаки* та *зв'язки* між поняттями (як ієрархічні, так і лінійні). Ці прийоми включають використання моделі інформаційного тезауруса для розробки завдань, тестів різних типів (асоціативних, множинного вибору, на суміщення), прийом категоріального кластування.

5.10. Зразки реалізації принципів та прийомів процедуралізації знань

Наступним завданням при розробці навчальних матеріалів на електронних носіях є забезпечення так званої «*процедуралізації*» декларативних знань. Це завдання вирішується шляхом забезпечення мультимодального перекодування навчального матеріалу відповідно до множинності форм ментальних репрезентацій досвіду пізнання, серед яких у другому розділі роботи крім словесної (вербальної) форми, згадувались такі форми, як метафорична, сенсорно-образна, дійова, графічна, знаково-символічна і найбільш узагальнена – категоріальна форма.

Метафоричну форму доцільно використовувати у вступній частині курсу чи окремого його розділу або теми. За допомогою метафори можна узагальнено розкрити зміст теми так, щоб він став зрозумілим на синтетичному (недиференційованому поки ще) рівні сприйняття. Вдалий вибір метафори допомагає студентові «схопити» основну ідею, спонукає до висунення власних інтуїтивних здогадок та припущень на шляху усвідомлення змісту навчального матеріалу, підвищує пізнавальну активність, створює відчуття доступності матеріалу, який необхідно самостійно опанувати.

Так, наприклад, для розкриття основної ідеї розділу курсу з експериментальної психології, що присвячений аналізу *експериментального дослідження* як одного з провідних наукових психологічних методів, можна використати влучний вислів Аристотеля: «Найвищу істинність мають причини наслідків, у свою чергу істинних». Цей вислів розкриває *сутність* експериментального методу – встановлення причинно-наслідкового зв'язку між явищами, що вивчаються, та мету наукового дослідження – пошук істини.

Кожному тематичному розділу матеріалу, крім цього, може передувати невеликий за обсягом інформаційний текст, який за змістом представляє собою міні-лекцію, у якій матеріал поданий у формі, що забезпечує максимальну «сенсуальну наочність», тобто відтворює *сенсорно-почуттєвий образ події*, який формується у людини в процесі конкретно-практичного світопізнання. Для цього можна використовувати як діалогічну, так і монологічну форми подання матеріалу (залежно від його змісту). Наведемо приклад діалогу, розробленого нами для розкриття основної ідеї і характерних ознак експерименту як методу наукового дослідження у дистанційному курсі «Експериментальна психологія».

«Давним-давно, коли динозаври ще зрідка траплялись у найвіддаленіших куточках Землі, а комп'ютери тільки-но починали робити свої перші неспівні кроки, одна дуже спостережлива істота зробила цікаве відкриття:

– *Дивні ці люди, – сказала вона, – такі непередбачувані й мінливі.*

– Ви так гадаєте? – несподівано відповіли Спостережливій Істоті. – Чому?

– *Я часто помічала, як однакові події можуть викликати в них зовсім різні реакції і, навпаки, різні приводи можуть призвести до одного й того ж наслідку.*

– Не розумію вашого подиву, – продовжував розмову Загадковий Голос, – це ж

давно відомо! Людина – проста складна система! Причини... Наслідки... Наслідки... Причини... Все пов'язане з усім!

Спостережлива Істота замислилась на мить:

– *"Проста складна", цікаве визначення... Але невже ці наслідки, причини такі заплутані? Невже неможливо дізнатися, що стало причиною того чи іншого вчинку людини, її думок та поглядів, рис та властивостей?*

– Неможливо? Хм... Можливо, й неможливо. Але, якщо поміркувати... Спробуйте уявити двох абсолютно ідентичних людей. Вони займаються однією справою – переносять цеглини з одного місця на інше. Але одна з них працює повільно й неквапливо, інша – швидко й завзято. В чому причина такої різниці?

– *Якщо ці люди зовсім не розрізняються...* – почала розмірковувати Спостережлива Істота, але все той же Голос перервав її роздуми:

– Заждіть, я не сказав головне. Справа в тому, що перед початком роботи наші уявні двійники отримали різну інформацію про мету прикладання своїх зусиль. Перший з них переносить та лічить цеглини, знаючи при цьому, що вони будуть повернені на попереднє місце. Другий переміщує цеглини для того, щоб звільнити місце для свого майбутнього будинку.

– *Тоді вся справа в різниці мети діяльності цих двох людей, адже ніякої іншої різниці між ними немає!* – здогадалась Спостережлива Істота й одразу ж додала:

– *Але це лише уявні персонажі! В реальності не існує однакових людей, однакових впливів, однакових умов та ситуацій. Як дізнатись про причини та наслідки в реальному житті?*

Загадковий Голос не поспішав відповідати. Можливо, його вже давно не було поруч, або він не хотів виявляти своєї присутності з якихось власних міркувань...»

У цій розмові розкривається *сутність* психологічного експерименту, його *мета* – встановлення причин та наслідків явищ, що вивчаються, шляхом порівняння як мінімум двох ситуацій, в яких забезпечується варіативність якоїсь *однієї* ознаки – гіпотетичної причини явища. У даному випадку – це фактор ставлення до роботи, мотивація суб'єкта.

Ідея введення студента в проблему, яку він буде вивчати самостійно, спочатку у формі бесіди з приводу цієї проблеми, незважаючи на те, наскільки складною вона може бути, запозичена нами з блискучої монографії пулітцерівського лауреата Д. Гофштадтера «Gödel, Escher, Bach: an eternal golden braid», присвяченої проблемам штучного інтелекту, яка нещодавно була перекладена російською мовою. В цій роботі перед кожним розділом складних розмірковувань з приводу можливостей створення штучного інтелекту, для ілюстрацій яких автор порівнює процес і результат діяльності відомих математика, художника та композитора, наводяться діалоги персонажів відомої книги Л. Керролла «Аліса у Задзеркаллі», які обговорюють ці складні ідеї простою і зрозумілою для початківця у цій галузі знань мовою [2].

Вдалим прикладом такого підходу до побудови вступної частини може бути одна з статей у книзі «The World of psychology», з якої починається вивчення теми «Пам'ять». У цьому коротенькому вступному тексті автори нагадують тому, хто приступає до вивчення теми, про події повсякденного життя, з якими в той чи інший час стикалась кожна людина і які безпосередньо пов'язані з особливостями функціонування різних видів пам'яті. Так, читачеві пропонується пригадати звуки падіння травневим ранком крапель сліпого дощу на дах, яскраві фарби стиглих яблук, пахощі свіжоскошеної трави, спогади про які так дбайливо

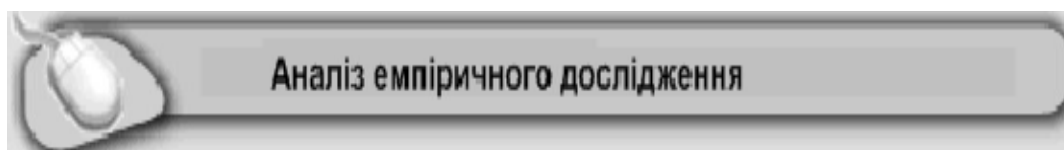
зберегла *образна* пам'ять з часів поїздки за місто. Згадуючи про те, як часто людина забуває номер телефону під час пошуків рятівного олівця та про легкість і надійність зберігання інформації, підкріпленої яскравими ілюстраціями, автори натякають на закономірності функціонування *короткочасної* та *довготривалої* пам'яті, які будуть вивчатися докладніше у відповідному розділі курсу на більш високому рівні узагальнення [2].

Ми розглянули можливість «перекодування» інформації з вербальної (словесної) форми її викладення у метафоричну. Таке перекодування для *вступу* до курсу (теми) робить викладач – розробник курсу, щоб допомогти суб'єкту навчання «увійти» у курс, створити своєрідну антиципаторну схему для його сприйняття. Підготовленому студентові можна запропонувати вже самостійно перекодувати здобуті концептуальні знання у метафоричну форму. Цей методичний прийом останнім часом знаходить все більше поширення, зокрема при викладанні психології, у вигляді так званих «психотерапевтичних казок», або «дидактичних казок», при написанні яких студентам пропонують знайти аналогії у тезаурусі казок тим психологічним явищам, що вивчаються.

Використання комп'ютера в учбовому процесі надає можливість для створення умов, що стимулюють активну переробку інформації суб'єктом пізнання і сприяють переведенню «зовнішньої інформації» на рівень «внутрішнього знання».

Можливою основою для формулювання змісту навчальних завдань з багатьох учбових дисциплін є використання анотацій наукових досліджень, в яких містяться стислі формулювання цілей, завдань, методів та основних результатів проведених досліджень. В деяких випадках тексти задач такого типу потребують певної адаптації з метою виключення з них метапонять того курсу, на матеріалі якого вони розробляються. Препаровані у такий спосіб тексти навчальних задач презентуються студентам у супроводі серії питань, сформульованих, на відміну від текстів анотацій наукових досліджень, з використанням метапонять, що відбивають мову науки відповідної предметної галузі та операційні дефініції основних понять. Відповідаючи на питання, студенти здійснюють операцію перекодування інформації: 1) з вербальної форми у категоріальну; 2) із схематичної та знакової форми - у вербальну та категоріальну; 3) з категоріальної - у графічну та вербальну і такі інші.

Наприклад, для стимулювання перекодування інформації з *вербальної* у *абстрактно-категоріальну* (у вигляді метапонять курсу) форму студентам пропонується наступне завдання .

Ознайомтесь з описанням відомого експерименту і проаналізуйте його у термінах метапонять курсу, відповівши на запропоновані запитання.

Вихідні дані. У 1970 р. американські психологи С. Кайслер і Р. Берел здійснили експериментальне дослідження. На початку дослідження молодим чоловікам, залученим до експерименту, запропонували досить складний тест на інтелект.

По закінченні експерименту половині досліджуваних повідомили, що вони успішно справилися з тестом, а іншим — що вони погано впоралися із завданнями.

Після тестування досліджуваним запропонували відпочити у кафетерії, розташованому в тому самому приміщенні, де здійснювався експеримент. До досліджуваних

підходила приваблива дівчина (помічник експериментатора), одягнута або дуже модно, або дещо скромніше.

У результаті експерименту було встановлено, що чоловіки, яких повідомили, що вони успішно виконали тест на інтелект, частіше виявляли ознаки "романтичної" поведінки до дівчини, одягнутої модно, ніж до дівчини, одягнутої скромно.

Чоловіки, яких повідомили, що вони не впорались з тестом, поводитися навпаки, тобто здебільше виявляли ознаки "романтичної" поведінки до дівчини зовні менш привабливої (скромно одягнутої).

Запитання

1. Скільки концептуальних змінних було у цьому експерименті?
2. Скільки рівнів мала незалежна змінна?
3. В яких абзацах описання експерименту згадується про засіб операціоналізації незалежних змінних?
4. Запишіть назву експериментального плану, що обрали у цьому експерименті дослідники.
5. В якому абзаці описання згадується залежна змінна?
Запишіть 2 ключових слова для її назви.
6. Які два глибинних психологічних явища впливали на розбіжності у поведінці юнаків у кафе по відношенню до дівчат?
 - а) інтелект хлопців і одяг дівчат
 - б) рівень домагань хлопців і їх враження щодо статусу дівчат; в) самооцінка хлопців і їх враження щодо привабливості дівчат
7. Скільки експериментальних груп необхідно створити для проведення цього експерименту?
8. Який статистичний критерій для оцінки результатів експерименту необхідно обрати?
9. Чи міг вплинути на результати дослідження сімейний стан юнаків?

Проілюструємо інші можливі форми перекодування навчальної інформації, які доцільно стимулювати у дистанційному навчальному курсі як специфічні прийоми для розробки *інтерактивних* навчальних завдань.

Перекодування зі знаково-символічної форми у вербальну.

Студенту пропонуються формули і запитання, що вимагають їх інтерпретації. Наприклад, йому пропонують проаналізувати відому формулу Курта Левіна, що описує основні фактори, від яких залежить поведінка людини, і відповісти на запитання (рис. 5.10.23).

Проаналізуйте формулу, наведену нижче, і дайте відповіді на запитання.

$$B=f(P;O;S)$$

1. Що описує ця формула?

2. Хто її автор?

3. В якій частині формули містяться незалежні змінні при експериментальному дослідженні поведінки?

Рис. 5.10.23 Зразок завдання на перекодування інформації зі знаково-символічної форми у вербальну

Для стимулювання розуміння студентами теоретичних закономірностей навчального курсу доцільно пропонувати трансформації зі знаково-символічної форми у категоріальну.

Наприклад, студенту пропонується ознайомитися з формулою (рис. 5.10.24), що описує теорію «простого навчання» Халла – Спенса і відповісти на ряд наступних теоретичних запитань (для перевірки правильності перекодування застосовується тест з «короткими відповідями» та тести «на суміщення»).

$$S^E R = f [H(D+K)-I]$$

1. Яку з теорій навчання описує ця формула?

2. Хто її запропонував?

3. В якій частині рівняння містяться **незалежні змінні** серії експериментів, на підставі яких була сформована теорія?

4. У який спосіб була **операціоналізована** залежна змінна?

5. Які поняття позначені літерами:

H _____

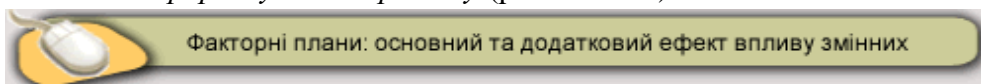
K _____

D- _____ -

I _____

Рис. 5.10.24 Зразок завдання на перекодування інформації зі знаково-символічної форми у категоріальну

Наступний приклад теж ілюструє стимулювання перекодування інформації зі знаково-символічної форми у категоріальну (рис. 5.10.25):

Уявіть, що дослідник вирішив з'ясувати, як впливає присутність інших людей на ефективність розв'язування досліджуваним інтелектуальних задач. Дослідник припустив, що присутність спостерігачів по-різному буде впливати на ефективність інтелектуальної діяльності в залежності від складності задач, що підлягають вирішенню. Отже, здійснення експерименту передбачало маніпулювання двома незалежними змінними (А – присутність

спостерігачів; В – складність задач). Саме тому дослідник обрав факторний план для проведення експерименту. Кожна з незалежних змінних мала по 2 рівня:

- А – присутність спостерігачів (є / немає);
- В – складність задач (складна / нескладна).

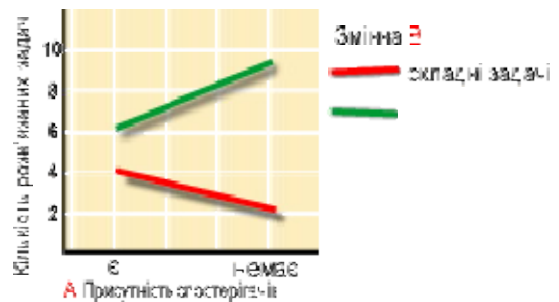
Залежна змінна (ефективність інтелектуальної діяльності) виражалась кількістю вірно розв’язаних задач (кожному досліджуваному пропонувалось 10 задач).

Далі Ви побачите різні варіанти даних, які отримав дослідник під час проведення експерименту. Спробуйте допомогти йому вирішити які ефекти впливу змінних виявились в кожному з можливих варіантів.

Зліва Ви бачите таблицю даних, отриманих в результаті проведення експерименту. Як Ви вже здогадалися, в дослідженні брали участь 4 групи. В клітинах таблиці Ви бачите середню кількість розв’язаних задач кожною з груп.

Справа наведений графік, що ілюструє відношення між змінними.

		Змінна В	
		складні	нескладні
Змінна А	є	4	6
	немає	2	9

Спробуйте визначити, які ефекти впливу змінних виявляються в даному випадку (поставте галочки у відповідних клітинах). За допомогою кнопки „КЛЮЧ” перевірте себе.

- Основний ефект змінної А -
- Основний ефект змінної В -

Додатковий ефект (взаємодія змінних):

- Ефект розходження –
- Ефект зближення –
- Перехресна взаємодія –

Рис. 5.10.25. Зразок завдання на перекодування інформації зі знаково- символічної форми у категоріальну

Крім зазначених варіантів перекодування інформації з однієї форми ментальної репрезентації інформації в інші пропонується ще кілька форм перекодувань, а саме:

Із схематичної – у категоріальну.

Студенту пропонується наступне завдання (рис. 5.10.26).

Графік

Проаналізуйте наведений графік і дайте відповіді на запитання

1. Який феномен короткочасної пам'яті проілюстрований на графіку? ▼

а) крива забування *Еббінгауза*

б) ефект краю

2. Хто вперше дослідив цей феномен?

3. Які теоретичні гіпотези щодо механізмів пам'яті були сформульовані на його підставі? ▼

а) про існування довготривалої та короткочасної пам'яті

Рис. 5.10.26 Зразок завдання на перекодування інформації із графічно-схематичної форми у категоріальну

Із дійової – у вербальну (упорядкування понять у просторово- часові послідовності подій) (рис. 5.10.27).

Етапи експериментального дослідження

Ознайомтеся з етапами експериментального дослідження і заповніть пропуски 3, 6, 9.

Рис. 5.10.27 Зразок завдання на перекодування інформації із дійової форми у вербальну

Із сенсорно-образної – у категоріальну.

Для реалізації цього виду перекодування доцільно використовувати малюнки, ілюстрації, відеофрагменти. Наприклад, після перегляду відеоролика з фрагментом експериментального дослідження, студентам пропонується відповісти на низку запитань (рис. 5.10.28).

Аналіз емпіричного дослідження

"Маленьку дитину" намагаються навчити лякатись пацюків, щоб застерегти її від небажаних контактів з цими небезпечними тваринами. Це робиться шляхом створення неприємного гучного шуму (який природньо лякає дитину) у момент, коли вона намагається доторкнутись до тварини. В результаті цього емпіричного дослідження дитина починає лякатись не тільки пацюків, але й інших хутрових виробів (іграшки, шуба), що нагадують пацюків.

Після просмотра відеороліку дайте відповідь на наступні запитання

1. У рамках якої дослідницької парадигми виконано це дослідження?
2. Яка проблема вивчалась?
3. Який метод був застосований у дослідженні?
 - Експеримент
 - Спостереження
 - Моделювання
 - Архівний
4. Наведіть гіпотези дослідження:
Концептуальна:

Рис.5.10.28 Зразок завдання на перекодування інформації з сенсорно-образної форми у категоріальну

За допомогою завдань, які розглянуті у даному підрозділі дослідження в процесі процедуралізації знань забезпечується включення механізмів реорганізації досвіду пізнання. Так, категоризація знань досягається в процесі виконання завдань на перекодування ситуації конкретного експериментального дослідження у термінах метапонять експериментальної психології.

Для диференціації знань використовуються завдання, в яких студенту пропонується встановити критерії добору тієї чи іншої форми інтерпретації наявної учбової ситуації в залежності від її цільового призначення. Так, завдання на диференціацію засобів обробки експериментальних даних у залежності від експериментального плану можуть слугувати адекватною ілюстрацією реалізації саме цього механізму перекодування знань.

За допомогою завдань, які були розглянуті вище, забезпечуються різні форми трансформації знань. Як вже вказувалось у попередньому розділі, в залежності від наявності у досвіді студента можливих варіантів трансформації знань можна зробити висновок про рівень сформованості його когнітивної структури.

Коли студент спроможний перекодувати вербальну ситуацію у більш абстрактну форму за допомогою метапонять, уявити її зміст у графічному вигляді або у знаковій формі, він демонструє володіння різними механізмами реорганізації досвіду.

За допомогою завдань, розглянутих у цьому підрозділі, можна, як ми вважаємо, досить об'єктивно оцінювати рівень сформованості метакогнітивного досвіду студентів. У складі метакогнітивного досвіду виділяють, як відомо [35] такі структури, як мимовільний інтелектуальний контроль, довільний інтелектуальний контроль, метакогнітивну обізнаність

і відкрити пізнавальну позицію. Нам здається, що виконання розглянутих вище завдань дає підстави студентові усвідомити себе як суб'єкт пізнавальної діяльності. Саме це усвідомлення відіграє одну з провідних ролей у формуванні когнітивної структури особистості.

Крім того, завдання, які ми проаналізували вище, надають студентам можливість усвідомити існування великого різноманіття мисленнєвих “поглядів” на одне й теж явище і формують готовність використовувати при аналізі конкретного явища множинність варіантів, доволіно переходити від одного способу інтерпретації наявної проблемної ситуації до інших, від логіко-аналітичного до образного, від інтуїтивно-асоціативного до алгоритмічного, від дієво-практичного до абстрактного. Це свідчить про формування у суб'єкта пізнання відкритої пізнавальної позиції, яка характеризується цілою низкою специфічних етапів індивідуального розвитку.

5.11. Зразки реалізації принципів та прийомів формування виконавчих знань

Для формування *виконавчих знань* запропонований принцип створення умов для *проблемно-орієнтованого* засвоєння матеріалу навчальних курсів, який реалізується за допомогою наступних прийомів, зокрема: виконання студентами *науково-дослідних* завдань, аналізу *професійно-орієнтованих* «кейсів» (описів типових прикладів ситуацій професійної діяльності), аналіз результатів наукових досліджень у термінах метапонять певної галузі знань. На *етапі формування виконавчих знань* студенту пропонується застосувати набуті знання (спланувати власне дослідження, визначити свої дії в умовах конкретної ситуації професійної діяльності). Завдання можуть бути спрямовані як на розробку алгоритмів дій, так і на їх віртуальне виконання у обставинах, наближених до майбутньої реальної професійної діяльності. Наприклад, при вивченні дисципліни «Експериментальна психологія», необхідно самостійно спланувати експериментальне дослідження на задану тему, спираючись на наведені запитання (рис. 5.11.29).

Зразками проблемно-орієнтованих завдань можна вважати дуже прості за формою тести множинного вибору, якщо вони спираються на вдало підібрані описання наукових фактів, здобутих дослідниками у конкретній галузі знань

Від теорії до практики

Самостійно сплануйте дослідження для вивчення найстарішої і найбільш фундаментальної проблеми в соціальній психології, а саме - впливу присутності інших людей на виконання індивідуумом певного завдання (дії), на його поведінку загалом.

Питання наведені нижче допоможуть вам це зробити.

<i>Питання</i>	<i>Відповіді</i>
<i>1. Визначіть змінні (залежні та незалежні).</i>	
<i>2. Запропонуйте підходи до операціоналізації змінних.</i>	
<i>3. Оберіть та обґрунтуйте експериментальний план, процедуру дослідження.</i>	
<i>4. Сформулюйте гіпотезу дослідження.</i>	
<i>5. Визначте тип дослідження.</i>	

Рис. 5.11.29 Зразок завдання на планування власного дослідження

Наприклад, студентам пропонується визначити, із застосуванням якої з дослідницьких стратегій (а) дескриптивної; (б) кореляційної; (в) маніпулятивної було встановлено такі явища:

- Обмеженість обсягу короткочасної пам'яті.
- Вплив «глибини переробки» інформації на її запам'ятовування.
- Закономірності поведінк різних суб'єктів під час дискусії (дослідження Бейлза).
- Спадковість ознак темпераменту.
- Надійність тестів.
- Залежність швидкості запам'ятовування інформації від рівня її осмисленості.
- Наявність різних форм психічних розладів у людини.
- Факт більш швидкого досягнення ремісії екстравертованими пацієнтами з невротичними розладами у порівнянні з інтравертованими.

Крім аналізу наукових фактів можна прогнозувати порівняння певних професійно-орієнтованих ситуацій. Студенту пропонується проаналізувати серію прикладних досліджень, орієнтованих на вирішення типових професійно-значущих проблем.

- Який варіант дескриптивної стратегії було використано у наведених нижче прикладах досліджень:

1) Дослідник виявив і описав частоту появи в мові дитини до 3-х років (за її нормального розвитку) різних за складністю висловлювань;

2) Працівник служби безпеки автотранспортного руху зареєстрував відмінності між жінками та чоловіками у частоті порушення правил дорожнього руху

3) Американські дослідники вивчали особливості альтруїстичної поведінки пасажирів поїздів метрополітену, виконуючи в їх присутності сцени звернення один до одного із запитаннями відносно правильності вибору напрямку руху;

4) О. Р. Лурія дослідив особливості унікальної пам'яті хворого на шизофренію Шерішевського і описав їх в книзі «Маленькая книжка о большой памяти».

– Закон Вебера описує:

а) співвідношення між фізичними характеристиками зовнішньої стимуляції та їх психічними корелятами;

б) поріг диференціації; в) абсолютний поріг;

г) ледве помітні розбіжності у сприйнятті різних сенсорних впливів.

(правильних відповідей більше ніж 1).

Нижче представлено серію модульних завдань розроблених із спиранням на аналіз інформації, що знайшла застосування при вирішенні серії відомих прикладних задач.

- Які з перелічених нижче психофізичних методик вимірювання порогів відчуття використовують:

1) Під час підбору окулярів?

а) методику еталонного стимулу;

2) У разі здійснення контролю якості продукції, що виробляється на конвеєрі?

б) методику мінімальних відмінностей;

3) У випадку індивідуального регулювання гучності радіосигналу або чіткості візуального зображення?

в) методику постійної помилки.

- Чим відрізнявся у вивченні свідомості засновник Вюрцбургської школи в психології О. Кюльпе від В. Вундта?

а) Він зосередив увагу на процесуальному аспекті виявлення досвіду свідомості.

б) Він зосередив увагу на вивченні змісту досвіду свідомості.

- Представник якої школи психології дослідив ефект, що отримав назву “phi” – рhenomenon”? (ілюзія руху):

а) структуралістської; б) біхевіористської; в) гештальтпсихології.

- Яке відкриття ґрунтується на дослідженні “phi” – феномену?

а) фотографія; б) кінематографія; в) голографія.

- Які з позначених літерами дослідницьких методів і прийомів застосовувалися такими авторами:

а) іннумерація;

б) натуралістичне спостереження;

в) приховане спостереження;

г) польове спостереження;

д) контрольоване спостереження;

е) опитування у вигляді окремих випадків

1) П.В. Симоновим	а) схема “подвійної стимуляції”;
2) Л.С. Виготським	б) вивчення особливостей сприйняття фігури і фону;
3) А.С. Лазурським	в) природний експеримент, коли досліджувані
4) Куртом Левіном	не знали, що вони є об’єктами дослідження;
5) Рібо	г) експериментально-генетичний метод;
6) Г.С.Костюком	е) акторська модель відтворення емоцій

В цих завданнях збережена найпростіша форма тестів множинного вибору.

Велике значення в обґрунтованому підході до розробки навчальних матеріалів на електронних носіях надається необхідності *інтегрування навчальної інформації у особистісний досвід* суб’єкта (стимулювання саморефлексії). Нижче наведені приклади подібних завдань.

1. Ознайомтесь з описанням експерименту С. Кейслера і Р. Берела (1979), наведеним вище, і пригадайте ситуацію з власного досвіду, коли Ви були змушені *знижувати свій рівень домагань* під впливом певних зовнішніх обставин.

2. Розробіть план експерименту з трьома варіантами концептуальної реплікації на тему гіпотетичного зв’язку фрустрації з агресією. Дайте у зв’язку із завданнями 1 і 2 відповідь на наступне запитання:

– Який *принцип* експериментування як методу емпіричного дослідження реалізується при розробці концептуальних реплікацій?

Очікувана відповідь –

Ще однією важливою особливістю побудови завдань для індивідуального навчання є регулярне надання студентам зворотного зв’язку для визначення результатів їхніх пізнавальних зусиль. Засобом можуть виступати різноманітні тести, зокрема тест, «суміщений з навчальним текстом» в системі «Moodle»,– «embedded answers».

Е. Л. Носенко у співавторстві з О. Л. Хижою розширена підсистема інтерактивного тестування навчальної системи створення дистанційних курсів «Moodle». Додатковий варіант тесту дозволяє за допомогою мишки знаходити в навчальному тексті відповіді на запитання, за допомогою яких можна оперативно й економно перевіряти засвоєння студентом навчального матеріалу.

Можливості цього формату тесту описані у публікації [25] й проілюстровані наступним прикладом.

Інструкція студенту:

Після вивчення теми “Експериментальні плани” ознайомтесь з описанням наступного емпіричного дослідження, наведеного в посібнику Р. Готтсданкера “Основы психологического эксперимента”, і виконайте наступні завдання.

Описання дослідження:

Учні одного з класів загальноосвітньої школи були випадковим чином розподілені на дві групи: А і Б. Учні групи А пройшли курс швидкісного читання, за вивчення якого їм була обіцяна винагорода від експериментатора, тоді як учні групи Б такого курсу не проходили. Після закінчення першої чверті навчального року були співставлені результати успішності

навчання учнів обох груп. Середній бал успішності учнів групи А з чотирьох основних предметів дорівнював 4,0, а учнів групи Б – 3,4 бала.

Завдання до аналізу наведеного емпіричного дослідження

1. Чи є дане емпіричне дослідження істинним експериментом або квазіекспериментом?

істинний експеримент ✓
квазіексперимент

2. За допомогою мишки вкажіть у тексті описання дослідження слова, які позначають незалежну змінну (очікувана відповідь: “курс швидкісного читання”, ключові слова – “швидкісне читання”).

3. Чи є незалежна змінна в цьому експерименті якісною або кількісною?

Якісна ✓
Кількісна

4. Знайдіть у тексті описання дослідження слова, які дають уявлення про засіб контролю побічної (зовнішньої) варіативності, застосований дослідником.

(правильна відповідь: були випадковим чином розподілені).

5. Чи передбачений цей засіб контролю побічної варіативності експериментальним планом?

так ✓
ні

6. Запишіть назву засобу контролю побічної варіативності, застосованого у даному дослідженні.

рандомізація

7. Що було концептуальною залежною змінною у цьому дослідженні? результати успішності навчання – 100% балів

успішність навчання – 100% балів середній бал успішності – 50% балів

8. Знайдіть операційну залежну змінну.

Правильний варіант відповіді: середній бал успішності; 4,0.

9. Знайдіть у тексті описання дослідження згадку про загрозу його валідності (була обіцяна винагорода з боку експериментатора)

10. Для формули плану даного дослідження, наведеної нижче:

Експериментальна група	O ₁	R X
Контрольна група		R O ₂

11. знайдіть у тексті описання величини O₁.

11. За допомогою якої шкали виміряна незалежна змінна у даному дослідженні?

найменувань ✓

порядку
інтервалів

12. За допомогою якої шкали вимірювалась операційна залежна змінна?

інтервалів $\sqrt{\quad}$
порядкової
пропорційної

13.
Курта Левіна
експериментатор.

$$B = f(P; O; S)$$

У відомій формулі

вказіть тип змінної, якою маніпулював

Відповідь: Р

Таким чином, наведені в цьому розділі приклади ілюструють підхід до розробки навчальних матеріалів на електронних носіях. Реалізація розглянутих у дослідженні принципів організації навчального матеріалу забезпечує активне формування когнітивних структур зрілого суб'єкта пізнавальної активності.

У межах кожного навчального модуля, на які розподілений матеріал курсу, доцільно спланувати також виконання принаймні по одному завданню наступних типів:

- на інтегрування матеріалу, що вивчається, в структуру індивідуального досвіду студента;
- на стимулювання роботи студента з web-ресурсами і виконання на цій базі аналітичних оглядів з метою розширення отриманої бази знань;
- на виконання завдань дослідницького характеру, співвіднесених із матеріалом курсу.

Дослідження ефективності впливу досвіду роботи студентів з розробленими навчальними матеріалами на електронних носіях на формування когнітивних структур особистості здійснювалось шляхом перевірки готовності «перенесення» навичок спираючись на ці структури при роботі з новими навчальними матеріалами.

Нами було зроблено припущення, що спеціально організоване навчання з використанням новітніх інформаційних технологій та врахуванням вищевикладених принципів розробки навчальних матеріалів сприятиме не тільки ефективному засвоєнню знань, а й «поведе» за собою збагачення когнітивного досвіду та формування когнітивних структур особистості, що навчається. У спеціальний спосіб організоване навчання сприятиме «перенесенню» отриманих навичок на організацію матеріалу інших навчальних дисциплін, буде формувати «передуготованість» до аналізу будь-якої нової інформації раціональними методами, чому вже було отримане підтвердження в деяких дослідженнях [27].

Оцінка ефективності формування когнітивних структур особистості суб'єктів пізнання здійснювалась через рік після проведення формуючого етапу емпіричного дослідження. Сформованість когнітивних структур суб'єктів пізнання визначалась на рівні декларативної та процедуральної баз знань.

Для перевірки сформованості когнітивних структур досліджуваних на рівні декларативної бази знань використовувалась серія розроблених тестових завдань, спрямованих на визначення ступеня розуміння досліджуваними різними типів міжпоняттєвих зв'язків та сформованості систем понять з курсу «Загальна психологія».

Завдання були розроблені у формі тестів і включали 4 типа тестових завдань.

1. Тести на вільні асоціації. Досліджуваному пропонувалось пригадати якомога більше відповідних асоціацій, які виникають на кожне з трьох загальнопсихологічних понять. Оцінка результатів виконання тестів здійснювалась шляхом підрахування кількості відповідей, релевантних темі, що містило інформацію як про різноманіття понять, якими володіє студент, так і про їх інтегрованість та адекватність темі.

2. Тести на спрямовані асоціації. Досліджуваному надавалися поняття – стимули, для яких необхідно було підібрати або поняття більшого широкого класу (так звані метапоняття, гіпероніми), або кореляти, або атрибути, або поняття, пов'язані зі стимульними іншими типами семантичних зв'язків (явище – сфера його маніфестації). Результати оцінювались за кількістю релевантних відповідей.

- Класифікаційні тести та тести на встановлення відношень між поняттями. При виконанні даного типу завдань досліджуваному пропонувалось: з наведених понять побудувати логічно упорядкований ланцюг у такий спосіб, щоб кожне попереднє поняття було родовим (більш загальним) по відношенню до наступних.

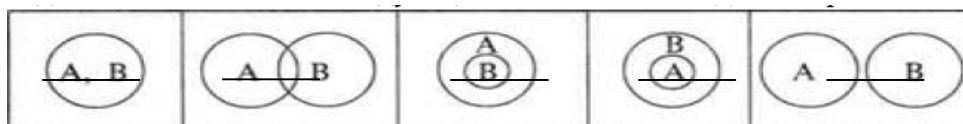
Приклад завдання. *Інструкція досліджуваному:* з наведених понять побудуйте логічний ряд так, щоб кожне попереднє поняття було родовим (більш загальним) по відношенню до наступних. Поставте порядковий номер поняття у відповідному колі (1- найбільш широке, 2- вузке і т.д.)

Психіка, судження, логічне пізнання, відображення, свідомість;

- спираючись на графічні схеми видів відношень між поняттями, визначити, в якому з графічно проілюстрованих відношень знаходяться наведені пари понять.

Приклад завдання. *Інструкція досліджуваному:* в якому з графічно проілюстрованих відношень знаходяться наведені пари понять (під кожним типом відношення запишіть номери відповідних пар понять):

1. а) психіка - б) темперамент;
2. а) темперамент - б) характер;
3. а) темперамент - б) екстраверсія;
4. а) темперамент - б) сила нервової системи;
5. а) сангвінік - б) холерик.

- спираючись на заданий приклад, встановити, які із запропонованих понять репрезентують аналогічний вид зв'язку, вказати принцип побудови аналогії. Для оцінки результатів підраховувалась кількість вірних відповідей.

Приклад завдання. *Інструкція досліджуваному:* із вказаних в дужках слів оберіть та підкресліть те (ті), що знаходиться до даного слова у тому ж відношенні, що й у наведеному прикладі. Вкажіть принцип побудови аналогії.

Приклад: СПРИЙНЯТТЯ: КОНСТАНТНІСТЬ

Увага: ...(збудження, цікавість, вибірковість, орієнтувальний рефлекс, здібність)

Тести на суміщення понять (тобто на угруповання більш вузьких понять «об'єктної мови» науки навколо більш широких метапонять). Студенту пропонувались два переліки понять, які необхідно було сумістити у наступний спосіб: «нижче-вище» або «поняття об'єктної мови – метапоняття».

Приклад завдання. *Інструкція досліджуваному:* угрупуйте поняття, зведені у таблицю, навколо таких понять:

- а) властивості особистості: _____
- б) форми маніфестації особистості: _____
- в) гіперонім до поняття “особистість”: _____
- г) атрибути поняття “темперамент”: _____

1. Особистісний зміст	4. Самооцінка	7. Диспозиція
2. Рівень домагань	5. Самопізнання	8. Пластичність
3. Загальнопсихологічна категорія	6. Реактивність	9. Системна властивість

Для перевірки сформованості когнітивних структур досліджуваних на рівні *бази процедуральних знань* використовувались спеціальні учбові задачі, спрямовані на перевірку ефективності формування умінь “перетворення” декларативних знань у “виконавчі”, тобто оперативні, які актуалізуються у відповідності з ситуацією, що вимагає їх використання. Засобом перетворення знань з однієї форми в іншу є їх процедуралізація, форми здійснення.

Досліджуваним експериментальної та контрольної груп були запропоновані учбові задачі, що містили описання емпіричних психологічних досліджень та серію запитань, які спрямовують зусилля виконавця на перекодування описаної ситуації у термінах метапонять та понять об'єктної мови курсу експериментальної психології. Тобто, при вирішенні цих задач, досліджувані здійснювали перекодування інформації.

Приклад учбової задачі. Проаналізуйте наведене нижче описання дослідження і дайте відповіді на наступні питання:

Описання дослідження.

Зарубіжні дослідники встановили, що діти і підлітки з симптомами асоціальної поведінки, демонструють більш низькі показники в інтелектуальних тестах, особливо у сфері вербального інтелекту.

Цей закономірний зв'язок намагались пояснити тим, що при низькому рівні вербального інтелекту страждає рівень узагальнень, в наслідок чого, суб'єкт не може чітко розрізнити, яка поведінка є адекватною, а якої треба запобігати.

Для перевірки цього пояснення було проведено емпіричне дослідження, в якому групи підлітків з різними рівнями вербального інтелекту аналізувались з точки зору частоти виявлення асоціальної поведінки.

Питання:

1. До якої галузі психології належить це дослідження:
 - а) загальної психології; б) соціальної психології; в) патопсихології.
2. За допомогою якого типу емпіричного дослідження була проведена перевірка наведеного пояснення зв'язку поведінки з рівнем інтелекту:

а) експеримент; б) квазіексперимент; в) кореляційне дослідження; г) дослідження ex post facto.

3. Що виступало в якості незалежної концептуальної змінної? (запишіть відповідь)

4. Як була операціоналізована незалежна змінна?

5. Що було залежною концептуальною змінною?

6. Що було операційною залежною змінною?

7. До якого типу змінних Ви б віднесли операційну залежну змінну? а) одновимірна; б) багатовимірна.

8. Визначте план цього дослідження:

а) план часових серій; б) план для двох рандомізованих груп з тестуванням рівня сформованості показників інтелекту; в) план для двох нееквівалентних груп.

Показником сформованості когнітивних структур досліджуваних на рівні процедуральної бази знань виступала кількість вірних відповідей на запропоновані запитання.

Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою статистичних методів: оцінка значущості розбіжностей – за допомогою критерію t - Ст'юдента та критерію кутового перетворення ϕ^* - Фішера, кореляційний аналіз – за допомогою коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона.

1. Розглянуті у цьому розділі прийоми розробки навчальних матеріалів на електронних носіях та приклади їх реалізації спрямовані на забезпечення формування у суб'єкта навчання трьох основних баз знань: декларативних, процедуральних та виконавчих, якими володіє експерт відповідноїгалузі.

2. Процес формування знань починається із з'ясування змістових відношень, які розкриваються у тезаурусі знань за допомогою відповідним чином відібраних метапонять, що потребує застосування різноманітних форм репрезентації змістових відношень між поняттями.

3. Для процедуралізації декларативних знань і трансформації їх у виконавчі знання, тобто знання, які базуються на навиках, в ході учбової діяльності виконується серія "дій-перетворень". Зміст цих дій спрямований на максимальне забезпечення усвідомлення суб'єктом навчання відношень між поняттями, які були засвоєні на рівні формування декларативних знань. Порядок виконання цих "дій- перетворень" зумовлюється вимогами кінцевої мети навчальної діяльності.

4. При реалізації викладених у роботі принципів організації навчальної діяльності забезпечується не тільки формування певних навичок на базі усвідомлених концептуальних знань, але і розвиток когнітивних здібностей суб'єктів навчання.

Проведене емпіричне дослідження дозволило:

1) підтвердити гіпотезу про реальність підвищення ефективності засвоєння матеріалу завдяки адекватного упорядкування та структурування концептуальних знань із застосуванням НІТ;

2) встановити наявність впливу досвіду роботи з розробленими навчальними із застосуванням НІТ на формування когнітивних структур досліджуваних на рівні декларативних знань, який виявився в можливості «перенесення» отриманих навиків на організацію матеріалу іншої навчальноїдисципліни;

3) встановити вплив досвіду роботи з розробленими навчальними матеріалами із

застосуванням НІТ на ефективність процедуралізації декларативних знань;

4) виявити статистично значущий зв'язок між показниками особистісних характеристик (толерантності до невизначеності, відкритості новому досвіду, сумлінності) та рівнем емоційного задоволення досліджуваних від роботи з чітко структурованим навчальним матеріалом. Навчання, зокрема й дистанційне, організоване у такий спосіб, при якому в процесі засвоєння знань відтворюються (адекватно моделюються) реальні умови пізнання, що викристалізувались на протязі багатовікової пізнавальної активності людства і закріпились в ознаках семантичної пам'яті людини як евристичні надбання, сприяє гуманізації освітнього процесу і оптимізації емоційних станів суб'єктів навчання.

Отримані результати можуть розглядатися як підтвердження значного психолого-педагогічного та особистісно-розвивального потенціалу навчання із застосуванням НІТ, зокрема, такої його форми, як «дистрибутивне» навчання. Поєднання традиційної форми навчання з елементами дистанційної освіти (у вигляді створення, так званих, «гібридних курсів») може сприяти перерозподілу зусиль учасників освітнього процесу у напрямі створення умов для самостійного засвоєння знань студентами і суттєвого підвищення якості методичної роботи викладача [2].

Взаємозв'язок розглянутих у роботі особистісних характеристик користувачів електронних навчальних матеріалів з їх емоційним ставленням до процесу навчальної діяльності, виявлений в ході дослідження, дозволяє намітити шляхи подальшого підвищення особистісно-розвивального потенціалу освіти і розвитку стійких властивостей особистості (сумлінності і емоційної стійкості) як ознак особистісних вимірів якості освіти.

5. Ефективність розробленого у підході до формування когнітивних структур особистості засобами НІТ підтверджена емпірично не тільки наявністю більш високої ефективності засвоєння знань безпосередньо після навчання та стійкості їх збереження досліджуваними експериментальної групи у порівнянні із контрольною, а й появою в експериментальній групі ефекту перенесення навичок структурування навчального матеріалу, набутих при вивченні одного курсу, на матеріал іншої навчальної дисципліни.

6. Ефективність розробленого підходу до визначення психологічних особливостей формування когнітивних структур особистості засобами інформаційних технологій емпірично перевірена також шляхом порівняльної оцінки емоційного ставлення досліджуваних з різними особистісними властивостями до навчання із застосуванням НІТ. З'ясувалось, що особи, які мають більш високі показники за низкою особистісних характеристик (відкритість новому досвіду як особистісна риса; толерантність до невизначеності як ознака когнітивного стилю і особистісна властивість; сумлінність як риса особистості) виявили більш позитивне ставлення до виконання пізнавальної діяльності із застосуванням НІТ. Це свідчить про те, що у цих осіб швидше сформувались когнітивні структури, що сприяють ефективному засвоєнню знань, завдяки чому вони відчували більшу впевненість у собі, задоволення собою як суб'єктами пізнання і пережили позитивні емоції, пов'язані з пізнанням.

Отримані результати свідчать про те, що нами запропоновано нове вирішення важливої загальнопсихологічної проблеми – з'ясовано психологічні принципи і прийоми забезпечення ефективного формування в процесі пізнавальної діяльності із застосуванням НІТ когнітивних структур особистості як важливої передумови забезпечення повноти особистісної самоактуалізації та попередження виникнення у людини інформаційного стресу у швидко змінюваних умовах існування в інформаційному суспільстві.

Виявлений у ході дослідження взаємозв'язок особистісних характеристик користувачів електронних навчальних матеріалів з їх емоційним ставленням до процесу роботи у насиченому інформаційному середовищі дозволяє намітити шляхи *подальшого вивчення* проблеми підвищення особистісно-розвивального потенціалу освіти, забезпечення її гуманізуючого впливу на суб'єктів навчального процесу, розробки принципово нових підходів до оцінки якості освіти.

Перспективними напрямками *подальших досліджень* у руслі розглянутої проблематики є вивчення впливу рівня сформованості когнітивних структур особистості на позитивність образу «Я», почуття психологічного благополуччя людини, стабільність часової та просторової перспективи суб'єкта життєдіяльності.

Контрольні завдання до розділу 5

1. Які зміни в освітній парадигмі відбувались завдяки застосуванню новітніх інформаційних технологій?
2. Якщо зберігається традиційна форма навчання, яка роль відбувається новітніми інформаційним технологіям?
3. Що мають на увазі, коли застосовують термін «гібридні» форми навчання?
4. Як можна охарактеризувати стан досліджень психологічних закономірностей формування у суб'єкта навчання когнітивних структур особистості? Дайте характеристику когнітивних структур.
5. Яку методологічну ідею вважають перспективною для забезпечення розвитку когнітивних структур особистості під час навчання.
6. Чим відрізняються поняття «когнітивна структура» і «когнітивний контроль»?
7. Яку роль відіграли ідеї Дж. Келлі у розкритті ступеня складності індивідуальної когнітивної системи?
8. Чому структурним аспектам організації когнітивних індивідуальних поняттєвих систем дослідники надають особливе значення?
9. Надайте визначення змісту поняття «база знань» або «стратегії пізнання» та «мета пізнання».
10. Надайте визначення понять «прототипи», «ієрархічні перцентивні схеми», «фрейми», «сценарії» та «глибинні семантичні і синтаксичні універсалії» (за класифікацією М.О. Холодною).
11. Надайте визначення понять «мета пізнання» і «мета мислення». Як застосування новітніх інформаційних технологій впливає на змістову та операційну сторони навчальної діяльності?

Список літератури

1. **Андрианова, Г. А.** Принципы создания учебного модуля для личностно-ориентированного дистанционного курса [Електронний ресурс] // Г. А. Андрианова // Интернет-журнал "Эйдос". – 2004. – 11 апреля. – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2004/1104.htm>. – Заголовок з екрану.
2. **Аршава І. Ф.** Гуманізуючий потенціал новітніх інформаційних технологій в освіті: Монографія / І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко, М. А. Салюк. – Д.: Акцент ПП, 2013. – 172 с.

3. **Байраківський, А. І.** Особливості самостійної роботи студентів в умовах запровадження комп'ютерних технологій у навчальному процесі / А. І. Байраківський, Н. І. Бойко // Болонський процес: трансформація навчального процесу у технології навчання: Матеріали III міжнародної науково-методичної конференції ДУІКТ. – К., 2006. – С. 247-251.
4. **Бойко, Н. І.** Форми та шляхи організації самостійної роботи студентів / Н. І. Бойко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2001. – С. 10–13.
5. **Бугайчук, К.Л.** Електронний підручник: поняття, структура, вимоги [Електронний ресурс] / К. Л. Бугайчук // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2011. – №2 (22). – Режим доступу: <http://www.ime.edu-ua.net/em.html>. – Заголовок з екрану.
6. **Винославська, О. В.** Перетворення інформації на знання як психолого-педагогічна проблема / О. В. Винославська. // Тези доповідей Науково-практичної конференції "Нові технології навчання: психологічні проблеми" (15-16 травня 2007 р., м.Київ) – К.: Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2007. – С. 10-12.
7. **Выготский, Л. С.** Психология подростка / Л. С. Выготский, Собр. соч.: в 3 т. – М.: Педагогика, 1984.
8. **Голіцина, І. М.** Дослідження готовності студентів до навчання за допомогою комп'ютерних інформаційних технологій / І. М. Голіцина. // IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies. Kazan. Russia, 9 – 12 August 2002. – С. 217–221.
9. **Дистанційне навчання – основа нової освітньої парадигми** // Тези доповідей міжнародної конференції. Жовтень, 2002. – Д.: Вид-во ДНУ, 2002. – 204 с.
10. **Ерыкова, В. Г.** Особенности проектирования основных образовательных программ, ориентированных на реализацию компетентностного подхода в СГА / В. Г. Ерыкова, В. Т. Авдеев // Проектирование образовательного процесса вуза на основе компетентностного подхода: Науч. труды СГА. М., 2009. – с. 77–87.
11. **Интернет-обучение: технологии педагогического дизайна** / Под ред. М. В. Моисеевой. — М.: Издательский дом «Камерон», 2004. – 216 с.
12. **Костюк, Г. С.** Мышление и его развитие / Г. С. Костюк, В кн.: Учебно-воспитательный процесс и психологическое развитие личности. – К.: Рад. школа. –1989. – С.194–251.
13. **Кузьмінська, О. Г.** Розвивальне дистанційне навчання: проектування та досвід впровадження / О. Г. Кузьмінська, // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання. / За ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Т.8. вип.6. – 332 с. – С. 146 – 156.
14. **Кухаренко, В. М.** Дистанційне навчання. Енциклопедичне видання: Навч.-метод посіб. / В. М. Кухаренко. – Київ.: ТОВ Редакція "Комп'ютер", 2007. – 128 с.
15. **Максименко, С. Д.** Основи генетичної психології. : Навчальний посібник / С. Д. Максименко. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.
16. **Машбиць, Ю. І.** Психолого-педагогічне проектування системи дистанційного навчання / Ю. І. Машбиць // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання. / За ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Т.8. вип. 5. – 132 с.
17. **Минзов, А. С.** Концепция индивидуального обучения в телекоммуникационной компьютерной образовательной среде / А. С. Минзов // Дистанционное образование, 2008. – С. 19-22.

18. **Морзе, Н. В.** Компетентнісні завдання як засіб формування інформатичної компетентності в умовах неперервної освіти [Електронний ресурс] / Н. В. Морзе, О. Г. Кузьмінська, В. П. Вембер, О. В. Барна – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/itvo/2010_6/2.pdf. – Заголовок з екрану.
19. **Неперервна освіта:** проблеми, рішення, перспективи: матеріали регіональної науково–практичної конф. (м. Дніпропетровськ, 15–16 квітня 2005р.). – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. – 160 с.
20. **Носенко, Е. Л.** Інтеракційні завдання для самостійного опрацювання студентами матеріалу навчального курсу “експериментальна психологія” (у форматі Модульної об’єктно–орієнтованої навчальної системи розробки дистанційних курсів та сайтів MOODLE) [Електронний ресурс] / Е. Л. Носенко, О. Л.Хижа, К. П. Кутовий. – Д., 2005.
21. **Носенко, Е. Л.** Методологічні аспекти забезпечення запам’ятовування інформації при розробці дистанційних навчальних курсів : метод. посіб. / Е. Л. Носенко, С. В. Чернишенко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2003. – 86 с.
22. **Носенко, Е. Л.** Система інтерактивних методик для стимулювання самостійного опрацювання студентами матеріалу навчальних курсів з використанням комп’ютерних технологій / Е. Л. Носенко, К. П. Кутовий // Науково–методичний Центр дистанційного навчання АПН України при ДНУ. Інформаційний бюлетень. – Вип.1. – Д., 2005. – С. 8 – 12.
23. **Носенко, Е. Л.** Формування когнітивних структур особистості засобами інформаційних технологій / Е. Л. Носенко, М. А. Салюк. – Д.: ДНУ, 2007. – 139 с.
24. **Полат, Е. С.** Новые педагогические и информационные технологии в системе образования : Учеб. пособие. / под ред. Е. С. Полат — М.: Academia, 2001. – 224 с.
25. **Полат, Е. С.** Дистанционное обучение: организационный и педагогический аспекты / Е. С. Полат // Информатика и образование. –1996. – № 3. – С. 87–91.
26. **Роберт, И. В.** Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты) / И. В. Роберт. – М.: ИИО РАО, 2008. – 274 с.
27. **Рубинштейн, С. Л.** Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: ПитерКом, 1999. – 528 с.
28. **Савченко, О. В.** Співвідношення рівнів розвитку когнітивних і метакогнітивних компонентів у складі ментального досвіду людини / О. В. Савченко // Психологія: Зб. наук. пр. – Вип. 23. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – С. 59-71.
29. **Самошкіна, Л. М.** Дистанційний навчальний курс «Вікова психологія» / Л. М. Самошкіна // Науково–методичний Центр дистанційного навчання АПН України при ДНУ/ – Інформаційний бюлетень. Вип.1., Дніпропетровськ, 2005. – С. 22 – 25.
30. **Скороходова, А. В.** Психологические предпосылки реализации дистанционного обучения [Електронний ресурс] / Межрегиональная научно-практ. конф. молодых ученых «Актуальные проблемы науки и практики в современном мире». – Режим доступу: http://www.conf. muh.ru/110902/thesis_Skorohodova.htm. – Заголовок з екрану.
31. **Смульсон, М. Л.** Интеллект і ментальні моделі світу / М. Л. Смульсон // Наукові записки. Серія „Педагогіка і психологія”. Тематичний випуск „Сучасні дослідження когнітивної психології”. – Острого: Вид- во Національного університету „Острозька академія”, 2009. – Вип. 12. – 244 с. – С. 38 – 49.
32. **Шаповал, М. А.** Дистанційний навчальний курс «Експериментальна психологія» / М. А. Шаповал // Науково–методичний Центр дистанційного навчання АПН

України при ДНУ – Інформаційний бюлетень. Вип.1, Дніпропетровськ, 2005. – С. 26 – 29.

33. **Ясвин, В. А.** Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – Моск. гор. психол.-пед. ин-т, Шк. «Новое образование». 2-е изд., испр. и доп. – М.: Смысл, 2001. – 365с.

34. **Anderson, J.R.** Cognitive psychology and its implications / J. R. Anderson. – N.Y.: W. Freeman & Company. – 1995. – 452 p.

35. **Arshava I.** Chapter 4.4. Humanization of education by forming a picture of the world in the subjects of learning by means of information and communication technologies / I. Arshava, E. Nosenko, M. Saliuk // Collective monograph / edited by D. Nascimento, G. Starchenko, University of Coimbra, Portugal – Chernihiv: REICST, 2022/ 338 p. ISBN 978-617-95224-2-0.

36. **Ausubel, D. P.** The facilitation of meaningful verbal learning in the classroom / D. P. Ausubel. – Educational psychologist. – 1977. – V.12. – P. 162 – 178.

37. **Bousfield, W. A.** The effects of reinforcement on the occurrence of clustering in the recall of randomly arranged associates / W.A. Bousfield, B. H. Cohen // Journal of Psychology. – 1953. – № 36. – P. 67 – 81.

38. **Bower, G. H.** Mental imagery and associative learning // L.W. Gregg (Ed.), Cognition in learning and memory. – New York: John Wiley. – 1972. – P.51 – 88.

39. **Brown, A. Learning, Remembering, and Understanding.** / A. Brown, J. Bransford, R.Ferrara, J. Campione, // J.H.Flavell and E.M.Markham (eds.), Handbook of Child Psychology. Vol. 3. –New York: Wiley, 1983.

40. **Chi, M. The measurement of expertise** / M. Chi, R. Glasser // Educational Testing and Evolution. Beverly Hills, Calif., 1980. – P. 165-174.

41. **Dodd, D. H.** Cognition: Mental structure and processes / D.H. Dodd, R.M. White. – Boston: Allyn and Bacon Inc., 1980. – 215 p.

42. **Flavell, J.** Development of children's knowledge about the mental world / J. Flavell, // International Journal of Behavioral Development, 2000. – 24(1). – P. 15–23.

43. **Harvey, O. J.** Conceptual system and personality organization / O. J. Harvey, D. E. Hunt, H. M. Schroder. – New York: Wiley Sons. – 1961. – 286 p.

44. **Laird, P. G.** Integrated Solutions to E-Learning Implementation: Models, Structures and Practices at Trinity Western University / [Електронний ресурс] // Online Journal of Distance Learning Administration, Vol. VII, Number III, Fall 2004.

45. **Meyer, D. E.** Facilitation in recognizing pairs of words: Evidence of a dependence between retrieval operations / D. E. Meyer, R.W. Schvaneveldt // Journal of Experimental Psychology. – 1971. – V.90. – P. 227 – 234.

46. **Moore, M. G.** Distance Education: a systems view / M. G. Moore, G. Kearsley. – Belmont, CA: Wadsworth, 1996.

47. **Nosenko, E.** Accounting for the Regularities of the Expert's Knowledge Structure in Teaching Psychology to the College-Level Students / E. Nosenko, I. Arshava. – Abstracts of the 12th European Congress of Psychology. Istanbul, 2011, July, 4-8. – P. 1744

48. **Osgood, C. E.** Lectures on language performance. – N.Y. etc: Springer. – 1980. – P.268–294.

49. **Rosch, E.** Natural categories/ E. Rosch // Cognitive Psychology. –Vol.4. – 1973. – P. 326 –350.

50. **Royce, J. R.** Cognition and knowledge: Psychological epistemology / J. R. Royce,

E. Carterette, M. Fridman (Eds.) // Handbook of Perception. – V.1. – N.Y.: Academic Press. – 1974. – P.149-176.

51. **Schank, R. C.** Scripts, plans, goals and understanding / R. C. Schank, R. P. Abelson, H.J. Hillsdale. – Lawrence Erlbaum Associates Inc. – 1977. – 165 p.

52. **Scott, W. A.** Varieties of cognitive integration / W. A. Scott // Journal of Personality & Social Psychology. – 1974. – V. 30 (4). – P. 563 – 578.

53. **Scott, W. A.** Cognitive structure: Theory and measurement of individual difference / W. A. Scott, D.W. Osgood, C. Peterson, – Washington: DC. – Winston. – 1979. – 363 p.

54. **Weinstein, C. F.** The teaching of Learning Strategies / C. F. Weinstein, P. F. Mayer // Handbook of Research on Teaching. – N.Y, 1986. – P. 315- 327.

РОЗДІЛ 6. РОЛЬ РІЗНИХ ФОРМ ПРОЯВУ ІНТЕЛЕКТУ У ЗУМОВЛЕННІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

Останнім часом у публікаціях з психології особистості з'явилося порівняно нове словосполучення з ключовим поняттям: «інтелект», а саме: «позитивний інтелект», введене у науковий обіг американським дослідником Ширзадом Чаміном [ShirzadChamine, 2012, 58].

Це словосполучення поки ще сприймається навіть як більш несподіване, ніж у 1990 році було сприйнято на той час теж нове поняття – «емоційний інтелект», концептуалізоване американськими дослідниками Дж. Мейером і Пітером Селовеєм [J. MayerandPeterSalovey, [71].

Феномен «емоційний інтелект» був різноаспектно досліджений і на численних українських вибірках, зокрема у Дніпровському національному університеті ім. Олеся Гончара Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига, 2003, [37] ; Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава, 2006, [1], І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко, 2008,[8], Е. Л. Носенко, А. Г. Четверик-Бурчак, 2016,[62].

Його «психологічна реальність», – такби мовити, – була підтверджена на представниках багатьох культур світу і широко висвітлена у публікаціях Д. Гоулмана [19] – американськогоактивного популяризатора феномену «емоційний інтелект». Цьому, значною міроюсприяла,зокрема, його монографія «Emotionalintelligenceatwork» [19], у якій розглянуто роль емоційного інтелекту у зумовленні успішності професійної діяльності людини.

Що стосується поняття «позитивний інтелект», то, на відміну від понять «когнітивний інтелект» і «емоційний інтелект», воно, як відомо, не містить у назві ніяких диференціючих ознак відносно типу інтелекту, крім суто оцінювальної ознаки «позитивний», що детально прокоментовано у згаданій вище монографії Ш. Чаміна [58].

Об'єктом даного дослідження обрана особистість як носія *різних форм* прояву її інтелектуальних здібностей у широкому контексті життєдіяльності, включаючи як професійну (трудова), так і навчальну та повсякденну життєдіяльність, і обґрунтування концептуалізації поняття «позитивний інтелект» як системи установок.

Предметомдослідження є визначення співвідношення (порівняльної ролі) у досвіді людини*різних форм* прояву інтелекту, які можуть зумовлювати якість її життя: 1) *когнітивного*, що надає уявлення про успішність пізнавальної активності суб'єкта; 2)*емоційно-оцінювального*, що характеризує готовність людини до самоініційованої активності і вміння підтримувати сприятливі міжособистісні стосунки;і 3) *позитивного*інтелекту, концептуалізованого у термінах співвідношення різних типів установок, якими людина керується у власній активності. Хоча психологічний термін «установка» не використовується самим автором першої монографії на цю тему (яка, як відомо, вже перекладена російською мовою і видана у 2017 році, [58]), на наш погляд саме

психологічний термін «установка» найбільш адекватно передає узагальнений зміст тих понять, де з яких автор монографії Ширзад Чамін називає «саботерами» (saboteurs), тобто такими, що є несприятливими для забезпечення успішності життєдіяльності людини і можуть знижувати якість життя, а деякі трактує як прояв так званої «перспективи мудрості» («Sage»), – якщо вони сприяють досягненню життєвого успіху. Останні спрямовують активність людини на *інноваційну* діяльність, прояви *емпатії* у стосунках з оточуючими, підвищують особистісний потенціал.

Власне, у відповідності із запропонованим у даній роботі підходом до тлумачення нового поняття «позитивний інтелект» як співвідношення у досвіді життєдіяльності людини «позитивних» і «негативних» установок сформульовано наступні гіпотези емпіричного дослідження, яке було проведено у Дніпровському національному університеті ім. О.Гончара авторами монографії із залученням випускників магістратури факультету психології та спеціальної освіти у 2018 році.

Концептуальна гіпотеза базувалась на припущенні, що на якості життя людини відбиваються певною мірою рівні розвитку усіх трьох видів інтелекту, якими вона володіє: 1) когнітивного; 2) емоційного; і 3) позитивного. Проте, їх відносний вплив на якість життя можна розглянути у такій ієрархічній послідовності (від нижчого до вищого рівня впливу): 1) когнітивний інтелект; 2) емоційний інтелект; 3) позитивний інтелект (найвищий очікуваний рівень впливу). Обґрунтовуючи таку гіпотезу, ми базувались на загальновідомому положенні, що в усіх цивілізованих країнах світу існує система обов'язкової середньої освіти, у межах якої у суб'єктів навчання цілеспрямовано формується когнітивний інтелект, розвиваються вміння саморегуляції поведінки, управління власними емоціями, забезпечується ознайомлення молоді людини з позитивними загальнолюдськими цінностями.

Основні завдання дослідження, результати якого розглядається у даній монографії, полягали у тому, щоб розкрити особливості прояву усіх обраних для аналізу форм інтелекту: когнітивного, емоційного, позитивного у життєдіяльності людини і визначити вірогідний характер їх впливу на якість життя особистості. Словосполучення «якість життя» теж *позначає порівняно новий психологічний феномен*, зміст якого розкривається у термінах таких понять як: 1) усвідомлення людиною *змістувласного* життя, 2) *залученість* в активну діяльність, спрямовану на досягнення змісту і 3) *задоволення* життям.

Для перевірки запропонованих гіпотез була підібрана мінімально репрезентативна вибірка досліджуваних – суб'єктів з вищою освітою, які мали постійну роботу у сфері бізнесу. За допомогою спеціальних опитувальників для визначення рівнів сформованості різних підвидів інтелекту: когнітивного, емоційного і позитивного була сформована вибірка

учасників, залучено 60 осіб (чоловіків і жінок), розподілена методом кластерного аналізу (алгоритм К-середніх) на дві підгрупи, що максимально відрізнялись як за показниками різних форм прояву інтелекту, так і за рядом ознак, інформативних для оцінювання якості життя. Показник когнітивного інтелекту вимірювався за допомогою відомої методики Бузіна «Короткий класифікаційний тест загального інтелекту».

Отже, у даному дослідженні вперше представлено результати порівняльного аналізу ролі трьох зазначених вище форм прояву інтелекту у забезпеченні якості життя особистості, що може зацікавити не тільки психологів, а й фахівців різних галузей знань. Стисло систематизовано стан дослідження трьох форм прояву інтелектуальних здібностей, виміряних у величинах відповідних коефіцієнтів IQ, EQ, PQ. Це дозволило розглянути інтелект як різноаспектне явище, яке потребує більш детального дослідження у контексті його взаємозв'язків з іншими особистісними факторами як детермінантами якості життя.

Сподіваємось, що результати цього дослідження зможуть доповнити висновки інших фахівців, які раніше вивчали феномени загальної емоційного інтелекту в українській психології.

6.1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ РІЗНИХ ФОРМ ПРОЯВУ ІНТЕЛЕКТУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

6.1.1 Еволюція поглядів на дослідження когнітивного і емоційного інтелекту та їх зв'язку

Аналіз еволюції наукових поглядів на роль рівня сформованості різних форм прояву інтелекту людини у забезпеченні якості її життя дозволяє стверджувати, що проблема є недостатньо дослідженою у порівняльному аспекті і залишається актуальною не тільки для фахівців у галузі психології особистості, а й для значно більш широкого кола фахівців споріднених з психологією галузей знань. Справа в тому, що лише поняття «когнітивний інтелект», якщо користуватись цим термінологічним словосполученням, яке введено у межах даної роботи для порівняння з іншим видами інтелекту особистості, має достатньо тривалу історію вивчення, найбільш повно висвітлену у відомій монографії М. С. Смульсон, феномен емоційний інтелект було концептуалізовано лише у 90-х роках ХХ століття, а поняття «позитивний інтелект», як згадувалось у вступі вперше введено у 2012 році у монографії сучасного американського дослідника Ш. Чаміна, що перекладена російською мовою фактично методом дослівного перекладу у 2017 році.

Протягом історії психологічної науки підходи до інтерпретації значущості рівня сформованості інтелекту людини для успішного її функціонування як суб'єкта життєдіяльності видозмінювались.

На сьогоднішній день більшість сучасних науковців розглядають інтелект як багатофакторне явище, в якому велику роль відіграють не тільки власне пізнавальна, а й емоційно-оцінювальна та регуляційна функції. При цьому емоційна складова розглядається навіть як більш важлива, ніж суто пізнавальна, оскільки необхідний для здобуття освіти рівень розвитку когнітивного інтелекту забезпечується обов'язковою в усіх цивілізованих країнах світу середньою освітою. Тому вміння розуміти, сприймати та регулювати емоції, – як власні, так і оточуючих людей, рівно як готовність дотримуватись сприятливих установок в освіті впродовж життя, є, фактично, ключовими проблемами у дослідженнях, присвячених успішності функціонування людини. Прояв ролі *установок* у пізнанні та в актах життєдіяльності у цілому тільки починає розглядатися.

Варто зазначити також, що в історії досліджень інтелекту спочатку не виокремлювалися різні види його прояву. Лише у 20-х рр. XX ст. автор двохфакторної моделі інтелекту Ч. Спірмен припустив, що успішність будь-якої інтелектуальної активності зумовлена, по-перше, певним *загальним* фактором, названим «генеральною здатністю» (фактор G). Другим фактором, який є специфічним для того чи іншого виду діяльності людини, запропоновано було вважати «фактор ситуації» – (фактор S). Ч. Спірмен, як відомо, стверджував, що G - це і є, власне, феномен інтелекту, сутність якого зводилась до індивідуальних відмінностей у так званій «розумовій енергії». Розвиваючи дану теорію, дослідник побудував ієрархічну модель інтелекту, у якій між факторами G і S були встановлені так звані «групові чинники», що описувались у термінах: лінгвістичних, математичних, технічних здібностей. Вважалося, що інтелект не залежить від особистісних рис людини і не включає у свою структуру такі властивості, як інтереси, мотивація, або тривожність. Дана теорія зазнала критики і незабаром почали з'являтися і обговорюватися багатофакторні теорії інтелекту, що пояснюють «множинність» форм прояву інтелектуальних здібностей. Так, Л. Терстоунсформулював кардинально протилежну теорію, що заперечувала існування загальної (генеральної) основи інтелектуальної діяльності. Дослідник вважав, що інтелектуальний акт є, саме, результатом взаємодії величезної кількості різних окремих факторів. Л. Терстоун був першим, хто висловив положення про те, що інтелект є механізмом *регуляції* психічної і поведінкової активності, а не тільки механізмом переробки інформації. На його думку, інтелект передбачає, як визнано, ще й здатність регулювати (стримувати) імпульсивні спонукання до активності, якщо вони з'являються без достатнього осмислення вихідної ситуації у термінах найбільш прийняттого способу поведінки для

людини. Тому, на думку Л. Терстоуна, інтелект виконує також функцію регуляції потребова-афективної сфери людини. Проте ця «багатофакторна теорія інтелекту» тежбула піддана критиці, оскільки вона, як і попередні теорії, не передбачала можливості існування загального, єдиного інтелектуального фактору, на зразок, власне, фактора G (Ч. Спірмена). Проведені Л. Терстоуном експериментальні дослідження продемонстрували, що результати виконання використаних ним тестів інтелекту позитивно корелюють між собою і що можливо здійснювати факторизацію кореляцій всіх існуючих пар факторів і у такий спосіб виокремити більш узагальнений фактор.

Подальший розвиток уявлень про структуру інтелекту продовжувався шляхом її диференціації. Поступово утверджувались підходи щодо множинності форм прояву інтелекту [57]. Так, вже на початку 30-х рр. XX століття була створена відома ієрархічна модель інтелекту Ф. Вернона [57]. І хоча автор цієї моделі теж стверджував наявність на вершині цієї ієрархії «генерального фактора», який був у моделі Спірмена, даний фактор, у свою чергу, розподілявся на два різновиди – вербально-цифровий-освітній та механіко-просторово-практичний. На наступному рівні ієрархії розташовувались другорядні групові чинники, які характеризували більш спеціалізовані, або індивідуально-специфічні інтелектуальні здібності (технічне мислення, математичні здібності, музичні здібності і т.д.). Найнижчий рівень цієї ієрархічної моделі був представлений більш індивідуально-специфічними субфакторами [57]. Продовжуючи даний підхід, Р. Кеттелл, як і Ф. Вернон, розділив спірменовський генеральний фактор на дві складові і концептуалізував їх як кристалізований (crystallized) інтелект і так званий текучий (fluid) інтелект. Перший був представлений тестами на оцінювання словникового запасу суб'єкта інтелектуальної активності, навиків читання і т.д., а другий – тестами на виявлення закономірностей у рядах упорядкованих цифр, за допомогою яких оцінювався обсяг оперативної пам'яті, здатність до просторових операцій тощо. Крім цього Р. Кеттелл виокремив, як відомо, три додаткових види пізнавальних факторів, а саме: здатність до візуалізації (тобто вміння маніпулювати образами при вирішенні дивергентних задач), пам'ять і швидкість (темп) реагування. При цьому кристалізований інтелект вважався результатом навчання індивіда здійсненню різних культурних впливів, у контексті яких основною функцією даного виду інтелекту вважалась спроможність суб'єкта до накопичення і організації знань. У свою чергу, текучий (fluid) інтелект визначався як біологічна складова, яка характеризує можливості нервової системи індивіда забезпечувати реалізацію когнітивних процесів, швидко і точно обробляти поточну інформацію. Отже, Кеттелл виокремив дві сторони у функціонуванні інтелекту: одна з яких обумовлюється впливами навколишнього середовища, а інша – особливостями функціонування головного мозку [57].

У 1920 р. Е. Торндайк і Ч. Хант виокремилище однускладову інтелекту –соціальну. Соціальний інтелект визначили як здатність розуміти інших людей і поводитись розумно по відношенню до оточуючих [53, с. 19]. Етап диференційованого вивчення когнітивних і афективних аспектів психіки тривав, як стверджують дослідники інтелекту, до середини ХХ ст. У 50-х рр. ХХ ст. Д. Векслер у процесі вивчення інтелектуальних здібностей дійшов висновку, що велике значення для дослідження інтелектуальних здібностей особистості мають «емоційні чинники», які не можуть бути виміряні за допомогою ІQ-теста, і запропонував включити неінтелектуальні елементи загальних здібностей узагальну картину закономірностей розвитку інтелекту. При цьому під «неінтелектуальними елементами» Р. Кеттеллрозумів не тільки загальну працездатність психіки, а й її афективно-регулятивні компоненти, завдяки яким людина протягом більш тривалого часу може зосереджуватись на вирішенні значущої для неї проблеми [4, с. 22].

З біологічної точки зору проблему емоційно-інтелектуальної взаємодії розглядав у своїх дослідженнях ще Ч. Дарвін. Він звернув увагу на зовнішній прояв емоцій, на те, як виражаються емоції у поведінці [14], а саме на біологічне походження експресивних рухів при переживанні різних емоцій. Він вказував, як відомо, на біологічну значущість емоцій, підкреслюючи їх зв'язок зі здатністю адаптуватися до навколишнього середовища [23]. Роль когнітивної сфери психіки в емоційному переживанні розглядалась як незаперечна до 60-х років ХХ ст., проте, дослідження з даної проблематики у цей період характеризувались відносною відокремленістю. За когнітивними процесами визнавалась важлива, хоча й допоміжна роль у забезпеченні сприйняття і оцінювання впливу стимулів, на які спрямоване емоційне переживання. Поштовхом до переосмислення значущості когнітивних процесів для виникнення емоцій послужили уявлення про емоції іспанського лікаря Г. Маранона [29, с. 419], який досліджував фізіологічний вплив ін'єкцій адреналіну на людину. У результаті дослідження він дійшов висновку, що фізіологічне збудження є, хоча й недостатньою, проте необхідною умовою виникнення емоцій.

Пізніше (у 1940-х рр.) Е. Даффі підкреслила роль емоцій у виконанні селективних реакцій організму на ситуацію. Фрустраційні теорії емоцій (Л. Фестінгер, Е. Клапаред) пояснили появу емоційних реакцій внаслідок незадоволеності потреб і потягів, або внаслідок виникненні невдач у діяльності людини. Йдеться пропізнавальні емоції, тобто емоції, які виникають не як оцінка подразника, а як оцінка рівня успішності досягнення мети і задоволення потреби. Це надало підстави вважати, що рівень сформованості емоційного інтелекту може впливати на успішність академічної діяльності. Вищезазначене свідчить про роль двох форм інтелекту – когнітивного і емоційного у зумовленні якості життя. При цьому роль емоційного інтелекту є важливою, перш за все, тому, що один із його компонентів

– внутрішньо-особистісний емоційний інтелект забезпечує стимулювання налаштованості людини на досягнення цілей життєдіяльності [37], а другий – на забезпечення підтримування доброзичливих стосунків з оточуючими, подолання конфліктів у спілкуванні.

Отже, є підстави стверджувати, що рівень емоційного інтелекту сприяє якості життя і задоволеності людини собою як суб'єктом життєдіяльності не меншою мірою, ніж рівень когнітивного інтелекту, що продемонстровано переконливо на українських вибірках у дослідженнях, виконаних у Дніпровському університеті (Носенко Е.Л., Коврига Н.В., 2003; Носенко Е.Л., Четверик-Бурчак А.Г., 2016) та інших.

Американським дослідником Р. Лазарусом у його когнітивно-мотиваційній теорії відносин доведено, що підґрунтям тих чи інших емоцій є різні патерни когнітивної оцінки. Проте, на відміну від М. Арнольд, Р. Лазарус вважав, що така оцінка є недостатньою, тому що вона не може дозволити відрізнити деякі емоції від інших. Отже, на його думку, кожна ситуація, що викликає емоцію, оцінюється не тільки з точки зору її релевантності мети, але й з точки зору можливостей подолати цю ситуацію. Модель іншого дослідника у межах когнітивістської теорії С. Шехтера називають когнітивно-фізіологічною або двофакторною теорією емоцій. Автор пов'язує виникнення емоційних проявів з існуванням таких необхідних для них передумов, як фізіологічне збудження і когнітивне оцінювання джерела збудження. Під фізіологічним збудженням С. Шехтер розуміє периферичні фізіологічні зміни, викликані активацією симпатичної нервової системи, такі як прискоренесерцебиття, глибоке дихання, розширення зіниць і т.д., але особливу увагу вчений правомірно приділяє у своїй теорії не стільки зазначеним тілесним змінам, скільки загальному відчуттю людиною фізіологічного збудження при переживанні емоції, у той час як під когнітивною оцінкою розуміється наявність специфічної для емоції оцінки ситуації, що викликала збудження. На його думку, без когнітивної складової в результаті лише фізіологічного збудження поява емоції є неможливою [29].

Розглянутий вище етап досліджень ролі різних форм інтелекту у пізнанні свідчить про усвідомлення необхідності, диференційоване вивчення когнітивної і емоційної складових у дослідженнях розвитку інтелектуальних здібностей.

На зміну розглянутому підходу у 90-х роках ХХ ст. прийшло розуміння важливості диференційованого вивчення *емоційного інтелекту*, якому почали приділяти все більше уваги у різних наукових колах. У центр уваги потрапили, зокрема, особливості взаємного впливу когнітивних і емоційних процесів. У 1973 р П. Сіфнеос ввів у наукову термінологію поняття «алекситимія» (недостатність словарного запасу). Зміст феномену включає в себе труднощі у визначенні почуттів, у розрізненні множинності їх прояву як за допомогою слів, так і в тілесних відчуттях, труднощі в описанні їх оточуючим людям. Аналіз умінь, які

оцінюють за допомогою шкали алекситимії, показує, що дана шкала включає також і складові емоційного інтелекту. У 1980 р клінічний фізіолог Р. Бар-Он почав досліджувати проблему досягнення людьми загального емоційного здоров'я і добробуту. Він запропонував тлумачення емоційного інтелекту як сукупності всіх некогнітивних здібностей, знань та компетентностей, що надають людині можливість успішно впорюватись з різними життєвими ситуаціями [53, с. 33] і виокремив п'ять сфер прояву компетентності, які Д.В. Люсін[32] ототожнив з п'ятьма компонентами емоційного інтелекту. Кожен з цих компонентів складається з декількох субкомпонентів, що включають такі складові [54], як:

- пізнання себе: усвідомлення власних емоцій; впевненість у собі; самоповагу; самоактуалізацію; незалежність;
- навички міжособистісного спілкування: емпатію; міжособистісні стосунки; соціальну відповідальність;
- здатність до адаптації: вирішення проблем; зв'язок з реальністю; гнучкість.
- управління стресовими ситуаціями: стійкість до стресу; контроль імпульсивності;
- переважаючий настрій, що виникає при високому рівні емоційного інтелекту: оптимізм і відчуття щастя.

На схемі, наведеній на рис. 1.1., представлено структурну модель Р. Бар-Она.

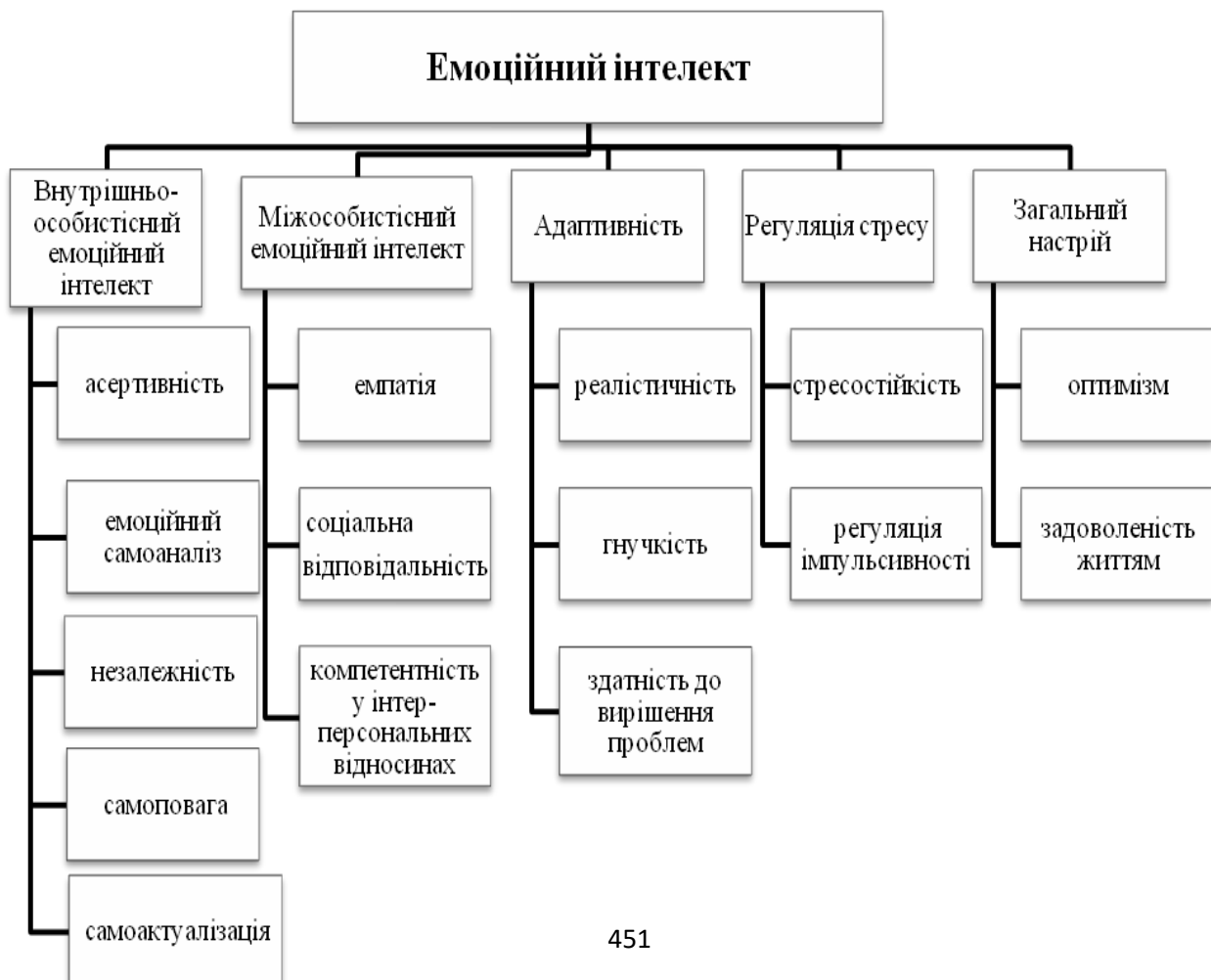

Рис. 1.1. Структура емоційного інтелекту (модель Р. Бар-Она)

На підставі розглянутої моделі був створений опитувальник EQ-і, за допомогою якого обчислюють коефіцієнт рівня сформованості емоційного інтелекту.

Аналізуючи внесок ще одного відомого дослідника емоційного інтелекту Д. В. Люсіна, варто зазначити розроблену ним *змішану* концепцію емоційного інтелекту [31, 32]. Одне з перших визначень емоційного інтелекту, запропонованих автором, трактувало емоційний інтелект як здатність до розуміння як власних емоцій, так і емоцій оточуючих людей і управління ними [32, с. 40]. У своїх подальших роботах автор конкретизував здатність розуміти емоції у таких термінах:

- здатність розпізнавати емоцію, не тільки спроможність встановлювати сам факт існування емоційного переживання у себе, але помічати його у іншого індивіда;
- здатність ідентифікувати емоцію, встановлювати, яку саме емоцію відчуває сам індивід або інша людина, знаходити для неї словесне визначення;
- розуміти причини, що викликали цю емоцію, і наслідки, до яких її переживання може призвести.

У монографії Носенко Е. Л., і Коврига Н.В. (2003) наведено детальну характеристику різних рівнів сформованості емоційного інтелекту і критеріїв їх оцінювання.

Зокрема, здатність до керування емоціями означає, що людина:

- може контролювати інтенсивність емоцій, насамперед регулювати прояв надмірно сильних емоцій;
- здатна стримувати зовнішні прояви інтенсивних емоцій;
- може, у разі необхідності, довільно викликати ту чи іншу емоцію.

Оскільки зазначені аспекти регулювання емоцій можуть бути спрямовані як на власні емоції, так і на емоції інших людей, правомірно виокремлювати внутрішньо-особистісний та міжособистісний компоненти в емоційному інтелекті. Ця думка частково збігається з теорією Д. Гоулмана. Зокрема, це стосується особистісних навичок, що визначають готовність суб'єкта управляти собою, і соціальних навичок – здібностей, що забезпечують регулювання стосунків з оточуючими. Згідно з розглянутою концепцією феномен емоційного інтелекту можна трактувати не виключно як когнітивну здібність за аналогією із просторовим або вербальним інтелектом [31], а як специфічну форму емоційної регуляції поведінки. Можна зробити припущення, що здатність розуміти емоції та управляти ними невід'ємно пов'язана із загальною спрямованістю особистості на емоційну сферу, з інтересом до внутрішнього світу людини, до психологічного аналізу поведінки і цінностей, що

приписуються емоційним переживанням. Відповідно, емоційний інтелект можна описати як конструкт з подвійною природою, пов'язаний як з когнітивними здібностями, так і з особистісними характеристиками. На думку Д. В. Люсіна [31], емоційний інтелект – це психологічне утворення, сформоване протягом людського життя.

Г. Гарднером була сформульована, як зазначалось, теорія множинності форм прояву інтелекту, у контексті якої він виокремив внутрішньо-особистісний та міжособистісний підвиди інтелекту. Внутрішньо-особистісний інтелект тлумачиться як засіб доступу до власного емоційного ресурсу, до своїх емоцій: здатність миттєво розрізняти почуття, називати їх, кодувати і використовувати в якості засобів розуміння і управління власною поведінкою [2]. Згодом, у 1985 р. Р. Стернберг виокремив так зване «практичне мислення» як здатність адаптуватись до змінюваних ситуацій, що виникають у реальному житті [47].

У вітчизняній психології проблема емоційних і когнітивних аспектів психіки людини вивчалася у роботах Л. С. Виготського [18], С. Л. Рубінштейна [50], О. М. Леонтєва [30], М. О. Холодної [57], І. Н. Андрєєвої [5], а також у наших роботах (Е. Л. Носенко [37, 41, 42], А. Г. Четверик-Бурчак [60], І. Ф. Аршави [8]) та ін.

Л. С. Виготський вказував, зокрема, на єдність афекту та інтелекту, відзначаючи, що однією із докорінних вад традиційної психології є відрив інтелектуальної складової нашої свідомості від афективної [18]. Він також розглядав онтогенетичні закономірності взаємодії афекту та інтелекту і стверджував, що найістотнішим для всього психологічного розвитку людини є саме зміна відносин між афектом та інтелектом» [15].

М. О. Холодна підкреслювала, що теза про єдність афекту та інтелекту може тлумачитись у двох аспектах: інтелект може контролювати потяг, звільняючи свідомість з полону пристрастей, у той час як афект може обслуговувати потяг, занурюючи свідомість у бажаний світ [57]. С. Л. Рубінштейн вважав, що мислення як психічний процес є єдністю інтелектуального та емоційного, а емоція – єдністю емоційного та інтелектуального [14, с. 249]. О. М. Леонтєв висунув широко визнане положення про те, що мислення як когнітивний процес забезпечує афективну регуляцію і безпосередньо виражає її упередженість [30]. У той час, як функцією емоцій є поява особистісних смислів у свідомості суб'єкта, на підставі яких відбувається регуляція діяльності.

У дослідженні одного з авторів цієї монографії (Е. Л. Носенко та Н. В. Ковриги [37]) продемонстровано наявність ієрархічної структури рівнів сформованості емоційного інтелекту. Тлумачення емоційного інтелекту як емоційної розумності, що виконує стресозахисну та адаптивну функції, пояснює роль емоцій в успішності життєдіяльності людини. Це відбувається в залежності від емоційного ставлення людини до світу, інших людей та самої себе. Отже, емоційний інтелект характеризує людину як особистість і

виявляється в єдності внутрішніх і зовнішніх характеристик цього феномену. Внутрішнє в емоційному інтелекті взаємодіє із зовнішнім в актах життєдіяльності. Провідною ознакою цього процесу є внутрішня мотивація емоційного реагування, завдяки наявності якої ініціюючим та регулюючим чинником виступає «Я» людини, а результуючим – поведінка. Звідси впливає опосередкування емоційного інтелекту з боку онтології та феноменології суб'єкта життєдіяльності. У якості онтологічних ознак емоційного інтелекту можна розглядати диспозиційні характеристики, зокрема: сумлінність, відкритість новому досвіду, емоційну стійкість, доброзичливість, які представлені у відомій моделі «Велика п'ятірка», (окрім екстраверсії/інтроверсії, що зумовлені генетично). До можливих зовнішніх операціональних аспектів прояву емоційного інтелекту можна віднести конгруентність/неконгруентність особливостей зовнішнього прояву емоцій, які супроводжують емоційний процес, емоційну забарвленість їх чинників; частотність проявів емоційних реакцій, умови виникнення; модальність емоцій та їх інтенсивність [37]. Зокрема встановлено, що суб'єкти з більш високим рівнем сформованості емоційного інтелекту, оціненим за допомогою відповідних тестів, характеризуються наявністю в їх досвіді реального спілкування, порівняно із суб'єктами з низьким рівнем емоційного інтелекту, меншої відсоткової частки так званих «безпредметних» емоцій (тобто емоцій, чинники, появи яких вони не можуть усвідомити); меншої інтенсивності переживання емоцій, а також нижчого рівня виявлення імпульсивності у реагуванні на емоціогенні подразники. Численні емпіричні дані свідчать про опосередкованість реагування на емоціогенні подразники актами мислення, тобто про наявність в емоційному інтелекті саме інтелектуальної складової [38].

Як встановлено у дослідженні, проведеному під керівництвом одного з авторів даної роботи [Носенко Е.Л., 2003], відображенням внутрішніх детермінант емоційного інтелекту у свідомості людини є переживання нею психологічного благополуччя. У зв'язку з цим формується позитивне ставлення людини до себе – форма внутрішньої оцінки себе та власного місця у світі, яка щільно пов'язана із самооцінкою. Формою опосередкованого відображення емоційного інтелекту є й вибір людиною стратегій так званої подолальної поведінки [37]. Як вже зазначалось, Е. Л. Носенко та Н. В. Коврига запропонували тлумачити термін «емоційний інтелект» як «розумність», посилаючись на роботу «Психологія досягнення життєвого успіху», автори якої стверджують, що «розумність не тільки підіймає нас над нашими пристрастями та слабкостями, а й допомагає скористатися нашими перевагами, талантами та чеснотами» [37]. Фактично, саме ці особливості є значуще пов'язаними зі змістом емоційного інтелекту, серед аспектів прояву якого фігурує здатність

людини долати власні пристрасті та підійматись над ними; користуватися перевагами, талантами та чеснотами, тобто активізувати себе на прояв власного особистого потенціалу.

У логіці наведених вище розміркувань чітко виокремлюється рівнева структура сформованості емоційного інтелекту [37], яка виявляється в залежності від характеру його внутрішніх (опосередкувальних) компонентів. Емоційне реагування на впливи з боку оточуючого середовища при низькому рівні сформованості емоційного інтелекту здійснюється за механізмом умовного рефлексу, тобто на найнижчому сенсорно-перцептивному рівні усвідомлення ситуацій, з переважанням зовнішніх компонентів емоційного інтелекту над внутрішніми, на низькому рівні усвідомлення, ситуацій, при низькому виявленні самоконтролю із високою ситуативною зумовленістю реагування [38].

Довільне здійснення зовнішньої активності, що реалізується на підставі уявлень (мислення), із застосуванням певних вольових зусиль, є характерною ознакою помірного (середнього) рівня розвитку емоційного інтелекту. У свідомості це відбивається на рівні емоційних переживань з переважанням внутрішнього над зовнішнім і при високому рівні прояву самоконтролю. Суб'єкти з середніми показниками емоційного інтелекту поєднують вибір копінг-стратегії, орієнтованої на вирішення проблеми, зі стратегією емоційного реагування. Позитивне ставлення до себе як суб'єкта життєдіяльності в них відбивається у формі переживання психологічного благополуччя. Для цього рівня сформованості емоційного інтелекту характерним є також і високий рівень самооцінки. Це можна трактувати як форму усвідомлення суб'єктом власного емоційного інтелекту [38].

Найвищий рівень сформованості емоційного інтелекту опосередковує розвиток внутрішнього світу людини. Він ґрунтується на наявності у суб'єкта відповідних настанов щодо значущих особисто для нього альтернатив поведінки в конкретних ситуаціях життєдіяльності. Ці альтернативи свідчать про наявність чітко усвідомленої індивідуальної системи цінностей суб'єкта. Активність підпорядковується уявленням людини про характер реагування у подібних ситуаціях життєдіяльності, засвідчуючи наявність у неї системи знань про розумну особистісну поведінку. Такий рівень розвитку емоційного інтелекту характеризується гармонійною узгодженістю внутрішнього та зовнішнього завдяки звільненню від безпосередніх ситуаційних вимог. Поведінка суб'єкта спрямовується не зовнішніми обставинами, а внутрішньою системою мотивів. Самоконтроль має інтернальний локус і людина у зовнішній поведінці виявляє помірний рівень чутливості до можливих емоціогенних подразників та інтенсивності реагування на них. Самооцінка суб'єкта із зазначеним рівнем емоційного інтелекту є високою за усіма її аспектами. Людина відчуває високий рівень психологічного благополуччя як форми відображення у свідомості оцінювання адекватності своєї поведінки уявленню про те, як її треба здійснювати розумно.

У руслі нейропсихології особливий внесок у розробку проблеми емоційно-інтелектуальних взаємовпливів зробив А.Р. Лурія. Цей внесок знайшов відбиття у його «теорії системної динамічної локалізації вищих психічних функцій» [6], а у межах біологічної теорії П. К. Анохіна обґрунтовано еволюційний, пристосувальний характер емоцій. Особлива увага у межах цієї теорії правомірно приділялася регуляторній функції в процесі адаптації організму до навколишнього середовища. Виокремлено дві стадії в поведінці, які складають основу життєдіяльності, – стадію формування потреб і стадію їх задоволення. Якщо перша супроводжується негативними емоціями, то на другій стадії домінують позитивні емоції. Емоційні відчуття, таким чином, закріпилися як інструмент, який визначає оптимальні межі адаптації організму до навколишнього середовища [6].

В інформаційній теорії емоцій П. В. Симонова емоційні переживання розглядаються як щільно пов'язані з інформацією, яка надходить до людини ззовні. Індивідуум очікує досягнення мети з будь-якою ймовірністю, при цьому він враховує інформацію про зовнішні умови, засоби досягнення мети, зіставляючи можливість досягнення мети з реальними фактами. На думку П. В. Симонова, емоції виникають як реакція на раптове подію, якої людина не очікувала. При цьому негативні емоції не виникають у тому випадку, якщо людина володіє необхідною інформацією про майбутню ситуацію. І, навпаки, вона відчуває позитивні емоції, коли надходить достатньо інформації, особливо у випадках, коли результат виявляється краще за очікуваний. У такий спосіб реалізується оцінювальна функція емоцій.

У 1980-і рр. під керівництвом О. К. Тихомирова було проведено дослідження особливостей емоційних процесів у творчій діяльності. У результаті цього дослідження був зроблений висновок про те, що існує емоційна регуляція розумової діяльності. На думку О. К. Тихомирова, емоційна активізація є необхідною передумовою продуктивної емоційної діяльності. Їм запроваджено термін «емоційне мислення», що є своєрідним аналогом «емоційного інтелекту» [55].

Емоції як найважливіші компоненти розумової діяльності також розглядав у своїх роботах А. В. Брушлинський. На його думку, роль емоцій у розумовій діяльності є різноманітною, емоції можуть як сприяти, так і перешкоджати мисленню. Автор стверджує, що для виявлення специфіки взаємозв'язку між когніціями і емоціями необхідний відповідний понятійний апарат, який дозволяє виявити явища, що не належать тільки мисленню, або виключно емоціям [4, с. 33].

У розробку проблеми емоційних здібностей, особливий внесок зробив О. О. Бодальов [10]. На його думку, деякій категорії людей є властивою соціальна обдарованість, яка являє собою поєднання інтелектуальних, емоційних і когнітивних здібностей як підґрунтя успішної комунікації з оточуючими. Почуття, що виникають в індивіда в процесі

відображення і оцінювання поведінки іншої особи, починають з часом впливати на подальше відображення індивідом цієї особистості. Зазвичай, при пізнанні іншої людини крім морального почуття у суб'єкта, що пізнає, виникає те чи інше естетичне переживання.

Отже, аналіз теоретичних досліджень стану розвитку емоційно-когнітивних взаємовпливів демонструє чітку еволюцію поглядів на взаємозв'язок когнітивного та емоційного підвидів інтелекту. І хоча наразі все більше уваги науковців приділяється саме вивченню емоційного інтелекту як відносно нового феномену, інтелект доцільно тлумачити як багатофакторний інтегруючий феномен, який, безумовно, потребує подальших досліджень подібного спрямування.

6.1.2 Роль рівня сформованості позитивного інтелекту у забезпеченні якості життя особистості

Феномен «позитивний інтелект» був вперше згаданий, як зазначалось у вступі, у монографії американського психолога Ширзада Чаміна у 2012 році. Його визначено як прояв особистісного стану «позитивного самоусвідомлення і готовності до ефективної саморегуляції» [58]. Автор монографії розробив спеціальний опитувальник, який призначений для обрахування як індивідуального, так і групового «коефіцієнтів позитивності» (PQ), які визначаються за допомогою відсоткового співвідношення у досвіді життєдіяльності людини тривалості часу, протягом якого вона може реалізовувати налаштованість на позитивне функціонування та відчувати задоволеність собою, по відношенню до тривалості усвідомлення незадоволеності собою. Коефіцієнт позитивності (PQ), що підраховується у відсотках від 0 до 100), відбиває рівень усвідомлення людиною власного потенціалу самоефективності та почуття задоволеності собою.

Отримані Ш. Чаміном емпіричні дані щодо ролі позитивного інтелекту у досягненні успіху життєдіяльності і відчутті психологічного благополуччя демонструють наявність стійких зв'язків між рівнем сформованості позитивного інтелекту і відчуттям людиною успішності і задоволення собою як суб'єктом життєдіяльності. Ці зв'язки стосуються різних сфер життєдіяльності людини. У монографії Ш. Чаміна узагальнено результати численних досліджень, в яких взяли участь більше ніж 275 000 респондентів, що пройшли тестування за допомогою наявного у вільному доступі у мережі Інтернет опитувальника позитивного інтелекту [www.positiveintelligence.com]. Автором теорії зроблено висновок, що суб'єкти з відносно більш високим рівнем сформованості позитивного інтелекту характеризуються більш високим рівнем досягнень у професійній сфері, у підтримуванні рівня здоров'я, у соціальній активності, у встановленні дружніх стосунків з оточуючими, проявах креативності,

ніж суб'єкти з більш низьким рівнем позитивного інтелекту. Зокрема, автор монографії «Позитивний інтелект» відзначає, що працівники торгівельної сфери, які мають порівняно більш високий рівень «коефіцієнту позитивності» (PQ), є на 37% ефективнішими у сфері продаж товарів, ніж їх колеги з нижчими показниками.

Працівники з вищими показниками PQ менше піддаються професійному вигоранню та рідше перебувають у відпустках з приводу тимчасової непрацездатності.

Працівники медичної сфери, у яких наявний вищий рівень PQ ніж у їх колег, на 19% вірніше діагностують захворювання своїх пацієнтів.

Студенти, в яких наявний більш високий рівень позитивності, успішніше складають іспити, ніж ті, в яких цей показник менший.

Керівники організацій, які мають статистично вищі показники рівня позитивного інтелекту, більш успішно забезпечують діяльність колективів та організацій, що вони очолюють. Менеджери проектів, демонструючи більш високий рівень позитивного інтелекту, працюють на 30% успішніше, ніж їх колеги з протилежними показниками PQ [58].

За результатами проаналізованих автором теорії позитивного інтелекту досліджень встановлено також, що більш високий рівень сформованості позитивного інтелекту зумовлює не тільки підвищення рівня професійної ефективності людини, але й впливає на задоволення особистості собою і соціальне благополуччя та призводить до покращення здоров'я і фізичного самопочуття.

Аналізуючи значущість позитивного інтелекту для життєдіяльності особистості, Ш. Чамін виокремлює і суттєві перешкоди, що можуть виникнути на шляху прояву позитивного інтелекту та досягнення позитивності, які він характеризує як універсальні, що не залежать від рівня культури, статі, віку людини. Автор доходить цікавого висновку, що для кожної людини ці перешкоди є відбиттям механізмів психологічного захисту, які виникли ще у ранньому дитинстві та допомагали впоратись із емоційними та фізичними загрозами її благополуччю. Автор стверджує, також, що у процесі дорослішання потреба в цих механізмах зникає, проте вони закріплюються у свідомості людини і функціонують як звичні установки, сутність яких людина може навіть не усвідомлювати.

Однією з найбільш несприятливих установок Ш. Чамін вважає установку типу «*Judge*» (*суддя*), яку він характеризує як найголовнішу, що справляє найбільш сильний вплив, ніж інші негативні установки. Ця установка реалізується у формі постійного пошуку людиною недоліків як у себе, так і в інших людей.

Друга несприятлива установка – має назву «*Avoider*» (*той, хто прагне уникати перешкоди*). Наявність цієї установки заважає людині виявляти активність при виникненні ускладнень. Відповідно з цієї установкою людина намагається уникати виконання складних і

проблемних завдань, запобігати конфліктів, що призводить до формування навичок прокрастинації і майже повної відмови від наполегливості у відстоюванні власної позиції, якщо вона відрізняється від позиції інших людей.

Ще однією несприятливою установкою є установка типу «*Controller*» (*контролер*), яка зумовлює схильність людини до постійного контролювання будь-якої ситуації та прагнення до підкорення своїй волі поведінки інших людей. У разі недосягнення бажаного контролю над поведінкою інших людей у прихильника цієї установки розвивається високий рівень тривожності та нестриманості.

Несприятливою установкою автор теорії позитивного інтелекту вважає також і прагнення людини до досягнення «зверх-успішності», яка характеризує людину, схильну виявляти надмірне прагнення до досягання успіху, що стає для неї передумовою збереження самоповаги та позитивного самооцінювання. Подібна установка може призводити до виникнення характеристик, притаманних так званим «трудоголікам» – суб'єктам, орієнтованим переважно на отримання зовнішніх оцінок власного успіху, а не на внутрішні відчуття задоволеності собою.

Несприятливою автор теорії позитивного інтелекту вважає також установку типу «*Hyper-Rational*» (*надмірної раціональності*). У відповідності з нею людина звертає більш за все уваги на раціональну складову у виконанні всього, що вона робить, включаючи її стосунки з оточуючими. Це спричиняє нетолерантність до емоцій інших людей та ставлення до них як до негідних поваги.

Несприятливою вважається також і установка типу «*Pleaser*» (*догоджаючий іншим*). Обираючи цю установку, людина намагається досягти прийняття себе іншими людьми всіма можливими засобами, у тому числі шляхом надмірного та постійного звертання за допомогою до інших та догодженням їм, навіть вдаючись до лестощів. При цьому людина догоджає іншим не через актуальність для неї подібної поведінки та щирість, а тому, що вона намагається заслугувати у такий спосіб приязнь оточуючих, що може породжувати, навпаки, недовіру з їх боку.

За наявності ще однієї несприятливої установки, що тлумачиться як «*Restless*» («*невгамонна людина*»), суб'єкт постійно перебуває у стані збудження та намагається привернути до себе увагу. Така поведінка заважає людині відчувати задоволення від тієї діяльності, яку вона виконує у даний момент, та спричиняє втрату концентрації уваги на тих подіях чи людях, які є, дійсно, для неї важливими.

Тлумачення установки «*Stickler*» («*застраюча людина*») як характерної ознаки суб'єкта, що постійно перебуває у стані зосередження на потребі, свідчить про притаманність

суб'єктові неадаптивного перфекціонізму, який спрямовує увагу людини на марні пошуки шляхів вдосконалення вже існуючого порядку.

Установка типу «*Victim*» (*жертва*), зазвичай, реалізується за допомогою прояву негативних емоцій та несприятливих форм поведінки, які є засобами привернення уваги до себе і пошуків співчуття інших людей. Суб'єкти, що демонструють подібну поведінку, постійно презентують себе як страждальці, фокусують увагу на внутрішніх переживаннях, переважно негативних, (фруструючих та травмуючих), намагаючись у такий спосіб привернути увагу до себе.

Автор монографії стверджує, що під впливом зазначених вищепродуктивних установок виникає, фактично, усе те, від чого страждає людина, яка їх дотримується, - у неї підсилюються: тривога, розчарування, стрес, сором, відчуття провини.

На відміну від зазначених вищепродуктивних установок, влучно названих «саботерами» (*saboteurs*); автор виокремлює п'ять позитивних установок, об'єднаних поняттям «*Sage*»-«перспектива мудрості». Позитивні установки розглядаються Ш. Чаміном як «рушійна сила» ефективної життєдіяльності людини, що включає прояви емпатії, готовність до інновацій, налаштованість поводитись розумно (виважено), адекватно сприймати виклики, активно шукати шляхи вирішення проблем, що не тільки має призводити до ефективного результату, а й до найвищого рівня задоволеності людини собою, до відчуття душевного спокою та досягнення щастя [58].

Перспективаорієнтування на раціональні установки трактується авторами теорії позитивного інтелекту як адекватне прийняття ситуації такою, якою вона є, а не її ігнорування або заперечення. Дотримуючись розумних установок, людина сприймає будь-який результат діяльності і обставини життєдіяльності як необхідний досвід, що спонукає її до подальшої активності.

Людина, що володіє зазначеними «великими силами», може перетворювати навіть несприятливі події та обставини власного життя на свою користь. Зазначена «перспектива мудрості» конкретизована у монографії у вигляді наступних форм поведінки.

1. *Empathize* (*співпереживати*) – здатність людини до виявлення емпатії як до себе, так і до оточуючих.

2. *Explore* (*досліджувати*) – налаштованість людини ставитись до ситуацій, в яких вона перебуває, з глибокою зацікавленістю (як до певного об'єкту дослідження).

3. *Innovate* (*виявляти інноваційний підхід*) – готовність людини ставитись креативно та нестандартно до вирішення проблем, що виникають.

4. *Navigate* (*керувати обставинами та обирати шляхи вирішення проблем*), трактується готовність людини діяти у відповідності з власними цінностями і цілями людини.

5. *Activate (активізувати діяльність)* – налаштованість людини спрямовувати власні наміри на досягнення сприятливіших для себе результатів.

У доповіді Ш. Чаміна, що була опублікована у матеріалах Міжнародної конференції, проведеної у Дніпровському університеті під назвою «*How to deal with difficult people*» - як полагати з «трудними людьми» [58], автор навів саме зазначені вище «п'ять рушійних сил» сприяючої поведінки, що концептуалізовані ним як «Перспектива мудрості».

Як зазначалось у попередніх підрозділах роботи, рівень розвитку різних форм прояву інтелекту теоретично може впливати на успішність функціонування зрілої особистості: на регуляцію власної поведінки, підтримання сприятливих взаємовідносин з оточуючими, готовність впорюватись із стресовими ситуаціями, а отже, досягати якості життя.

Зміст феномену «якість життя особистості» та чинники, які мають впливати на усвідомлення змісту цього феномену, детально розглянуто у публікації одного з авторів даної монографії Е. Л. Носенко у співавторстві з Д. В. Носенко [40], що містить стислий огляд стану дослідження цього феномену.

Систематичне дослідження феномену «якість життя» розпочалося, як відомо, порівняно нещодавно.. Поштовхом до цього стала публікація у видавництві Springer «Енциклопедії дослідження якості життя і благополуччя» (Michalos, 2014) і «Довідника соціальних показників та якості життя» (Landetal., 2012). Обидва видання відредаговані К. С. Land, А. С. Michalos, J. M. Sirgy [40].

Аналіз цих публікацій дозволив виокремити *три різні підходи* до оцінювання якості життя особистості: економічний, соціологічний та психологічний. У межах економічного підходу якість життя оцінюється у термінах рівня задоволення матеріальних та споживчих потреб людини, у межах соціологічного поняття якість життя розглядається з точки зору ідеї щодо бажаного соціального розвитку окремої людини і суспільства, в якому вона функціонує у цілому. Що стосується психологічного підходу, то у його контексті оцінюється вплив на якість життя різних факторів, які зумовлюють психологічне, соціальне і суб'єктивне благополуччя особистості. Можна очікувати, що психологічний підхід стане об'єднуючим при вивченні феномену «якість життя» на індивідуальному рівні.

Найбільша кількість публікацій, присвячених тлумаченню поняття «якість життя», пов'язана з аналізом впливу *здоров'я* на якість життя, що цілком зрозуміло. У контексті здоров'я проблема якості життя досліджується найбільш активно. Проте, у новітніх публікаціях (Strnadovaetal., 2016) наведено результати дослідження якості життя на репрезентативній вибірці фізично здорових учнів. Отримані у цьому контексті результати свідчать про те, що якість життя почали оцінювати не тільки з точки зору здоров'я, а й у більш широкому контексті так званих «життєвих тем», які привертають увагу людини в

процесі визначення нею різних життєвих задач і переживання відповідного рівня задоволеності, яку суб'єкт відчуває завдяки досягненню життєво важливих цілей. Так, у досвіді учнів середніх шкіл дослідники відмічають перевагу наступних традиційних цінностей і тем, а саме: сім'я, освіта, робота. Ключовим показником якості життя у даному контексті вважають задоволеність виконанням життєвих завдань у межах зазначених «життєвих тем». У зв'язку з цим підкреслюється також, що цінність здоров'я має постійний високий рівень значущості.

Інші проблеми, які також привертають увагу вчених у межах психологічного підходу до дослідження якості життя, пов'язані з методами оцінки якості життя. Основним методом, що використовувався до недавнього часу, є суб'єктивна оцінка самим індивідом задоволеності життям із застосуванням переважно тесту, розробленого Е. Дінером та ін. (1984), який у поєднанні з PANAS (Шкалою співвідношення позитивних та негативних самодій у життєдіяльності) забезпечує кількісну оцінку рівня так званого «суб'єктивного благополуччя» людини. Деякі публікації присвячені вивченню ролі домінування у досвіді людини різних стратегій подолання життєвих ускладнень (Biron, 2015). Вивчається також вплив *цінностей особистості* на якість її життя (Scherba et al., 2014). Активно досліджується відмінність якості життя різних верств населення (Євдокимова, Тимцев, 2015). У нещодавно опублікованому комплексному дослідженні українських психологів (Еколого-психологічні предиктори якості життя ..., 2013), увага зосереджена на аналізі впливу еколого-психологічних чинників, що визначають якість життя особистості. У межах цього підходу виявлено, що, незважаючи на загально визнану серйозність очікуваних наслідків радіоактивного забруднення для екології та здоров'я людини, психологічні фактори залишаються більш значущими детермінантами оцінки індивідом якості життя, ніж власне фізичні фактори.

Стислий огляд стану досліджень психологічних показників якості життя демонструє, що дослідники надають перевагу узагальненому психологічному показнику якості життя, визначеному ще Аристотелем, – «щастю». Хоча поняття «щастя» не є психологічним поняттям, його зміст можна визначити у термінах складових, що описують «шлях до досягнення щастя», таких як: *сене* життя, залученість у досягнення змісту життя і *задоволеність* життям.

У сучасній психології існує безліч концепцій, із спиранням на які можна адекватно оцінити якість життя, наприклад переживання стану «поток» (Csikszentmihalyi, 1991). Існують широко розповсюджені методики оцінювання різних форм переживання тривалих станів благополуччя, таких як: психологічне, соціальне і суб'єктивне благополуччя (Ryff, 1989; Keyes, 1998; Diener, 1984). Існує опис факторів, які стимулюють виникнення цих станів

і призводять до формування так званого «континууму психічного здоров'я» (Keyes, 2002). У той же час визначено спеціальну концепцію для опису небажаної тенденції деяких людей приписувати свої проблеми виключно зовнішнім чинникам і вдаватися до *самоінвалідації* (Berglas & Jones, 1978) та інших форм непродуктивної поведінки.

Аналізуючи перспективи повернення до старої ідеї, сформульованої Аристотелем, варто зазначити, що термінологічне словосполучення «розподілене щастя» (*distributed happiness*) було запропоновано позитивними психологами не в контексті вивчення якості життя, а набагато раніше, коли вони шукали методи оцінки приросту щастя під впливом так званих «позитивних втручань» - специфічних психологічних методів, розроблених ними для підвищення добробуту людей (Seligman, Steen, Park, Peterson, 2005). Поняття «щастя» у той час було охарактеризовано як «перевантажене» поняття, яке можна було використовувати тільки у так званому «теоретичному» сенсі. Щоб подолати цю перешкоду для застосування цього поняття у науково обґрунтованому дослідженні, воно було «розподілено» вищезгаданими авторами у термінах наступних трьох «шляхів до досягнення щастя»: залученість у процес життя, сенс і позитивні емоції (які у даному дослідженні тлумачаться як задоволеність власним життям). Ці поняття можуть бути виміряні (на відміну від щастя) з точки зору їх рівнів, що дозволяє застосовувати їх у таких термінологічних словосполученнях, як «залученість у життя», «сенс життя» і «задоволеність життя». Завдяки цій ідеї психологічний підхід до вивчення якості життя набув реальний потенціал стати об'єднуючим при дослідженні даного феномену, оскільки у межах цього підходу враховуються як споживчі переваги, так і бажані досягнення соціального розвитку особистості, що можуть бути вивчені найбільш повно і різноманітно. Визначення критеріїв оцінювання зазначених вище трьох типів життя також відкриває перспективи для виокремлення факторів особистості, які можуть передбачати або позитивне, або, навпаки, негативне функціонування особистості. Це має практичне значення для планування відповідних освітніх програм і для надання психологічної допомоги клієнтам різних вікових груп у практиці консультування.

Як згадувалося вище, багато сучасних дослідників вважають, що найбільш адекватне визначення глибинного змісту феномену «якість життя» можна було б надати у термінах щастя, якби це не було «невизначеним з наукової точки зору» поняттям (Любомирський, 2008). Ця обережність була вперше сформульована дослідниками у галузі позитивної психології, згаданими вище. Вони мали намір застосовувати концепцію щастя для оцінки ймовірних змін у станах людей, які зазнали так званого «позитивного втручання» і повинні були оцінювати поступове збільшення рівня відчуття щастя як індикатору прагнення досягти так званого «істинного щастя» (Seligman, 2002). Представники позитивної психології

обґрунтовано стверджували, що підвищення рівня відчуття щастя можна було б надійно виміряти, якби поняття щастя було операціоналізовано у термінах «шляхів» до його досягнення (Diener & Biswas-Diener, 2012). З цією метою були визначені три шляхи до щастя, а саме: домінування позитивних емоцій, задоволення життям, а також «залученість» (involvement) у процес досягнення змісту життя. Дослідження 2005 року (Seligman et al., 2005) показало, що люди достовірно різняться в залежності від типу життя, якому вони надають перевагу, і що найбільш задоволеними життям виявилися ті люди, які орієнтуються на усі три «шляхи до щастя», згадані вище (Seligman et al., 2005). Щасливі люди виявилися більш здоровими, успішними і соціально активними. Отже, підсумовуючи результати огляду досліджень феномену «якість життя» [40], можна зробити висновок, що хоча об'єктивних операційних критеріїв для його оцінювання поки ще немає, але у той же час є розуміння того, як їх ідентифікувати. Це дозволило виокремити основні складові якості життя особистості із застосуванням таких понять, як *свідомлення змісту життя*, *залученість*, суб'єкт у процес досягнення змісту життя і *задоволеність* життям.

Аналізуючи поняття якості життя та роль різних форм прояву інтелекту у досягненні якості життя, можна зробити посилання на монографію Носенко Е.Л., Четверик-Бурчак А. Г. [60], у якій було розглянуто психологічні механізми впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості. Спираючись на концепцію соціально-психологічної адаптації А. О. Реана [48], авторизгаданої вище монографії довели, що ефективність вирішення того чи іншого життєвого завдання виявляється як у зовнішніх, так у внутрішніх показниках переживання людиною успішності життєдіяльності. Зовнішніми показниками можна вважати характеристики успішності «притосування» (adjustment) людини до умов життєдіяльності. Форми прояву успішності притосування трактуються у термінах досягнутого суб'єктом рівня соціального статусу [60].

Внутрішнім критерієм рівня притосованості до життя обрано відчуття комфорту, емоційної стабільності, задоволеності життям. Цей компонент успішності притосування до життя виявляється у відсутності напруги та тривоги, збереженні внутрішніх енергетичних ресурсів і виступає своєрідною «дійсністю другого порядку» у термінології провідних дослідників проблеми (П. Ватславика, Т. М. Титаренко та ін.).

Рівень узгодженості зовнішнього та внутрішнього компонентів прояву адаптованості до умов життя є надійним критерієм успішності життєздійснення людини, констатувати наявність якої можна лише за умови відповідності якості життя вимогам обох критеріїв.

Співвіднесення показників успішності за внутрішнім та зовнішнім критеріями породжує чотири форми життєздійснення людини.

1. *Орієнтація на зовнішній критерій*: характеризується високою успішністю життєдіяльності, формальним досягненням благополуччя, проте може супроводжуватись вираженою внутрішньою незадоволеністю та емоційною напругою. Якщо, обсяг психологічних ресурсів, застосованих задля досягнення поставленої мети, перевищує потенційні можливості індивіда, це завдає збитків його внутрішнім потребам.

2. *Орієнтація на внутрішній критерій*: характеризується низькими показниками успішності згідно вимогам середовища, що в окремих випадках може навіть набувати форми девіантної поведінки, проте життєдіяльність індивіда зумовлюється позитивним фоном настрою.

3. *Дезорієнтація життєздійснення особистості* наявна у випадку, коли людина відчуває незадоволеність життям, не досягає навіть середнього рівня прийнятих стандартів успішності та благополуччя у тому соціальному середовищі, у якому вона функціонує, й одночасно демонструє високий рівень емоційної напруги.

4. Так звана «*системна спрямованість життєдіяльності*»: передбачає високий рівень успішності, який супроводжується суб'єктивним відчуттям задоволеності життям. Системна спрямованість життєдіяльності характеризується ефективною саморегуляцією особистості, пошуком нею продуктивного та соціально адекватного способу актуалізації і проявом внутрішнього потенціалу, який характеризується належним рівнем самореалізації і відповідно найвищою формою адаптації до життя [59].

Диференційоване у такий спосіб тлумачення успішності життєдіяльності людини співвідноситься з ієрархічною моделлю рівнів розвитку емоційного інтелекту (рис. 1.2) [60].

При відсутності у суб'єкта здібностей розуміння, контролю та регулювання власних емоційних станів внаслідок низького рівня розвитку емоційного інтелекту можна очікувати появу дезорієнтації життєдіяльності людини.

Реактивний характер дій, властивий для осіб, що характеризуються дезорієнтацією життєдіяльності, унеможлиблює досягнення ними ознак зовнішнього благополуччя, оскільки ситуативна зумовленість активності суттєво ускладнює постановку та реалізацію суб'єктом життєдіяльності довгострокових цілей.

Проте за певних умов можлива орієнтація такої особистості на внутрішній компонент досягнення життєвого успіху. Низький рівень емоційної компетентності може стимулювати витіснення у таких індивідуумів негативних емоцій за рахунок механізмів психологічного захисту і тим самим сприяти досягненню стану «псевдо» суб'єктивного благополуччя.

Нижче (на рис. 1.2) наведено схематичне описання механізмів впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності людини.

Середньому рівню сформованості емоційного інтелекту (опосередкованому мисленням) відповідає орієнтація на зовнішній компонент успішності життєдіяльності. Це, насамперед, зумовлено здатністю індивіда до регуляції та контролю емоційних реакцій, усвідомленням необхідності підпорядкування життєдіяльності вимогам навколишнього середовища. Така активність потребує від особистості здійснення певних емоційно-вольових зусиль, що супроводжується підвищенням емоційної напруги.

Усвідомлення власних емоцій та емоцій оточуючих може негативно позначатись на відчутті благополуччя людини, оскільки наявний рівень розвитку емоційного інтелекту зумовлює орієнтацію афективного почуття на «знак» афективного забарвлення ситуації та на його усвідомлену оцінку.

Системна орієнтація життєдіяльності здійснюється за умов наявності найвищого рівня сформованості емоційного інтелекту та забезпечує успіх як у внутрішніх, так і у зовнішніх аспектах життєздійснення людини.

Рис. 1.2. Механізми впливу компонентів емоційного інтелекту на успішність вирішення провідних життєвих завдань (за Е. Л. Носенко і А. Г. Четверик-Бурчак) [60].

Емоційний інтелект становить форму прояву людиною емоційної розумності, що породжується системою її особистісних настанов і надає поведінці ознак доброчинності. Активність детермінується уявленнями людини про те, як необхідно поводитись у тій чи

іншій ситуації життєдіяльності, а емоційне реагування характеризується при цьому альтернативністю вибору його засобів, що свідчать про існування у суб'єкта

Такий етап розвитку емоційного інтелекту характеризується гармонійним співвіднесенням «внутрішнього» та «зовнішнього», його аспектів, оскільки людина відчуває себе звільненою від безпосередніх ситуаційних вимог. Виходячи з цього, про психологічну реальність феномену емоційного інтелекту свідчить наявність у людини здібності відображати зовнішні впливи у різних формах.

Отже, на найвищому рівні сформованості емоційного інтелекту вибір характеру поведінки, адекватного ситуації, здійснюється без надмірних зусиль волі, бо він відбиває систему соціальних навичок, сформованих під впливом переконань на рівні свідомості. З одного боку, надситуативний характер дій емоційно розумної людини зумовлює звільнення від безпосередньої зовнішньої детермінації, з іншого, – перешкоджає перетворенню людини у суб'єкта, залежного від власних потреб, неусвідомлених потягів та миттєвих інтересів.

На цьому рівні розвитку емоційного інтелекту неконгруентність зовнішніх та внутрішніх ознак емоційного процесу афективному забарвленню чинників досягається за рахунок конгруентності особистості як її інтегративної властивості. Враховуючи зазначене вище, емоційний інтелект можна розглядати як одну з форм відображення у зовнішній поведінці суб'єкта його відносної незалежності від характеристик безпосередніх обставин життєдіяльності, у межах яких відбувається емоційне реагування. Таким чином, емоційний інтелект становить собою прояв високого рівня психічного відображення.

Висновки

Протягом усієї історії психологічної науки підходи до розуміння і пояснення значущості феноменів інтелекту людини для її успішного функціонування як суб'єкта життєдіяльності видозмінювались.

Більшість сучасних науковців розглядають інтелект як багатофакторне явище, в якому велику роль відіграють не тільки саме пізнавальна, а й оцінювальна функції. При цьому емоційна складова розглядається як навіть більш важлива, ніж суто пізнавальна складова, оскільки достатній рівень розвитку інтелекту забезпечується обов'язковою середньою освітою. Власне, до кінця другої половини минулого століття поняття інтелект інтерпретувалось як пізнавальна (когнітивна) характеристика мислення людини, що виступає показником певних здібностей, зокрема таких, як: здатність до узагальнення і аналізу матеріалу; гнучкості, або, навпаки, інертності мислення; швидкості й точності сприйняття інформації, або, навпаки, ригідності або невміння висловлювати свої думки в усній формі, рівня грамотності тощо. В аспекті даного розуміння не було достатніх досліджень того

факту, як саме інтелект впливає на забезпечення ефективності життєдіяльності особистості. У процесі еволюції погляди науковців змінювалися, тому у другій половині ХХ століття поняття інтелект почали розглядати як багатофакторний феномен, що включає в себе не тільки суто пізнавальну (когнітивну) складову, а й емоційний компонент. Так виникла актуальна і на сьогоднішній день теорія емоційного інтелекту. Дослідники цього підходу розглядати емоційну складову навіть як більш важливу, ніж когнітивна складова. Розуміння того, що емоційний інтелект відіграє не останню роль у формуванні ефективної життєдіяльності особистості, сприяє прагненню людини до покращення навичок комунікації з іншими людьми.

На цьому еволюція поглядів на феномен інтелекту людини не закінчується, адже у 2012 році з'являється новітній підхід до визначення інтелектуальних здібностей людини - теорія «позитивного інтелекту», автор якої розглядає вплив позитивного інтелекту на забезпечення якості життя людини крізь призму співвідношення у досвіді її життєдіяльності позитивних (SagePerspective) та негативних (Saboteurs) установок. Останні, формуючись у дитинстві, стають перешкодами для досягнення бажаного результату.

Для завдань даного дослідження було обрано комплексне вивчення порівняльної ролі вірогідного впливу рівня сформованості різних форм прояву інтелекту людини: когнітивного, емоційного, позитивного на якість її життєдіяльності. Оскільки феномени емоційного і позитивного інтелекту, як свідчить наведений вище стислий огляд стану їх досліджень, є порівнено новими предметами досліджень у галузі психології особистості і піддаються цілеспрямованому формуванню, визначення перспектив їх подальших досліджень як потенційних предикторів якості життя представляє для психології особистості безумовну цінність.

6.2 МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ГІПОТЕЗ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДОПОРІВНЯЛЬНОЇ РОЛІ РІЗНИХ ФОРМ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУ У ЗУМОВЛЕННІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

6.2.1 Обґрунтування ролі різних форм прояву інтелекту у забезпеченні якості життя особистості

Проведений теоретичний аналіз еволюції поглядів на потенційну роль різних форм прояву інтелекту особистості у зумовленні якості її життя, дозволив зробити висновок, що існує більш висока вірогідність досягнення людиною успіху у таких сферах її життєдіяльності, як професійна, підтримування рівня здоров'я, соціальна активність, встановлення дружніх стосунків з оточуючими, проявах креативності, обумовлена більш

високим рівнем сформованості *позитивного* інтелекту - нового феномену, що був вперше ідентифікований як предмет досліджень у галузі психології особистості лише у 2012-2016 роках. Встановлена також і висока вірогідність впливу на якість життя людини феномену емоційного аспекту, тобто теж порівняно нового феномену, вперше концептуалізованого у дослідженнях з психології особистості у 1990 році.

Що стосується останнього феномену (позитивного інтелекту), то його безумовний вплив на якість життя вже активно розглядався співробітниками факультету психології та спеціальної освіти Дніпровського національного університету імені О.Гончара у статті під назвою «Routes to happiness as the personality resources of the quality of life» (Е. Л. Носенко, Д. В. Носенко). В цій статті проілюстровано роль емоційного і позитивного підвидів, інтелекту у визначенні внутрішньо-особистісних факторів у якості життя особистості. Для цього було обрано три основні характеристики особистості, які визначають її позитивне функціонування. Впершу чергу, це –якість мислення, здатність до взаємодії з іншими людьми і ефективність саморегуляції у ході досягнення основних життєвих цілей. Якість мислення оцінювалася у термінах метакогнітивної компетентності. Здатність взаємодіяти з іншими людьми і контролювати емоції оцінювалися у термінах рівня сформованості емоційного інтелекту, а здатність контролювати свою поведінку як суб'єкта життя (*agent of life*) визначалася у термінах переконань відносно самоефективності[40]. Усі зазначені вище особистісні фактори, як встановлено, мають позитивні кореляційні зв'язки із задоволеністю життям, суб'єктивним благополуччям, а також із особистісними факторами, що свідчать про схильність суб'єкта до саморозвитку і вибору активних стратегій виживання. Дослідження було проведене на вибірці 120 студентів університету.

Отже, є попередні дослідження, які свідчать про роль різних форм прояву інтелекту як когнітивних, так і емоційних, у зумовленні успішності життєдіяльності. Це надає змогу зробити ряд припущень стосовно ролі *трьох форм* прояву інтелекту (когнітивного, емоційного і позитивного) у забезпеченні якості життя особистості та перевірити їх інформативність на інших вибірках.

З появою нової теорії «позитивного інтелекту» виникає ще більше можливостей для наукових досліджень обраного спрямування. Адже порівняльної ролі різних форм прояву інтелекту у зумовленні якості життя і благополуччя людини необхідно зазначити, що недивлячись на достатньо велике та плідне дослідження Ш. Чаміна щодо ролі позитивного інтелекту у зумовленні успішності життєдіяльності людини, подібних досліджень на українській вибірці, або на вибірках інших пострадянських країнах поки ще не проводилось. Навіть описання теорії позитивного інтелекту заявлялось у виданні російською мовою лише у 2017 році (причому, практично у дослівному перекладі з англійської мови).

Тому, зважаючи на той факт, що у вітчизняному науковому просторі досліджень з теорії позитивного інтелекту практично не проводилось, ми перевірили припущення щодо вірогідного впливу позитивного інтелекту на забезпечення якості життя особистості із залученням мінімально достатньої вибірки досліджуваних.

Була перевірена гіпотеза щодо наявності розбіжностей у впливі на якість життя рівнів спрямованості різних форм інтелекту: Їх потенційний вплив на якість життя можна розглянути у такій ієрархічній послідовності (від нижчого до вищого рівня впливу): 1) когнітивний; 2) емоційний; 3) позитивний (найвищий очікуваний рівень впливу). Дослідження проводилось на дорослих людях, які вже отримали вищу освіту і працювали за професією у сфері бізнесу

Обираючи для дослідження вищезазначене припущення щодо вірогідності впливу рівнів сформованості різних форм прояву інтелекту на забезпечення якості життя особистості, ми керувалися, перш за все, високим інтересом наукової спільноти до уточнення змісту і складових поняття «якість життя особистості» та пошуку чинників, що його зумовлюють. З огляду на новітність феноменів емоційного та позитивного інтелекту як предметів дослідження у психології ми вирішили перевірити вплив різних форм прояву інтелекту на якість життя, передбачаючи їх важливу роль у забезпеченні успішності життєдіяльності особистості у цілому, а не лише її професійної діяльності.

6.2.2 Характеристика методичного забезпечення дослідження ролі різних форм прояву інтелекту у забезпеченні якості життя особистості

Особливо важливим для реалізації мети роботи нам представлялось визначення критеріїв для оцінювання рівня сформованості різних форм прояву інтелекту та складових якості життя особистості.

Що стосується потенційної ролі *когнітивного* інтелекту, який традиційно вимірюється за допомогою IQ, ми застосували класичний підхід до вимірювання даної форми інтелекту, зокрема – вимір IQ, очікуючи при цьому, що у показниках цієї форми інтелекту у вибірці не буде помітних розбіжностей, оскільки усі досліджувані мали вищу освіту, для здобуття якої необхідно мати принаймні середне-статистичний показник IQ для здорової дорослої людини з повною середньою освітою.

Для визначення рівня сформованості *когнітивного інтелекту* нами було обрано відомий короткий вибірковий тест інтелекту В. М. Бузина [44]. Основу методики складає підхід до розуміння когнітивного інтелекту як багатопараметричного явища, що є основним

показником *загальних здібностей* людини до пізнання. Методика охоплює всі основні параметри показника загальних здібностей людини, що надають уявлення про рівень їх сформованості. Вербальні здібності операционалізуються як набір навичок особистості, що дозволяє швидко та влучно оперувати усіма вербальними категоріями, які необхідні для вільного володіння усною мовою, розумінням словесних аналогій, вміння виконувати логічні операції з окремими словами, розуміння тексту тощо. Числові здібності розглядаються як володіння арифметичними навичками та розуміння математичних операцій. Логічні здібності трактуються як розуміння причинно-наслідкових зв'язків між явищами. Просторові здібності характеризують рівень сформованості просторової уяви та вміння оперувати об'єктами на площині і в просторі. Висока концентрація та розподіл уваги під час виконання мисленневих процесів операционалізується як можливість впорядуватись із завданнями, що потребують високої концентрації та розподілу уваги.

З метою визначення рівня сформованості *емоційного інтелекту* було застосовано широко розповсюджений «Тест емоційного інтелекту (EQ)» Н. Холла в адаптації Є. П. Ілліна [36]. В основу цього опитувальника, як відомо, покладено розуміння емоційного інтелекту як здатності до ідентифікації людиною власних емоцій і емоцій оточуючих людей, з якими людина перебуває у контакті, та уміння управляти емоціями. Здатність до розуміння емоцій розглядається як можливість розпізнати емоцію, тобто встановлювати сам факт наявності емоційного переживання у себе чи в іншій особі, спроможність адекватно ідентифікувати емоцію, тобто встановлювати, яку саме емоцію переживає сам індивідум або інша людина, і знайти для неї вербальне вираження; а також розуміння чинників, що викликали ті чи інші емоції і уявляти наслідки, до яких може призвести переживання відповідних емоцій.

Вміння керувати емоціями розглядається як здатність контролювати інтенсивність прояву емоцій, насамперед, послабляти надмірно сильні емоції, зокрема їх зовнішнє вираження; а також спроможність довільно викликати ту чи іншу емоцію у разі необхідності.

Як здатність до розуміння емоцій, так і спроможність управляти емоціями можуть бути спрямовані як на власні емоції, так і на емоції оточуючих людей.

Обраний для дослідження метод оцінювання рівня сформованості емоційного інтелекту забезпечував діагностику як внутрішньо-особистісного, так і міжособистісного аспектів прояву емоційного інтелекту.

Оцінювання рівня сформованості *позитивного інтелекту* проводилось за допомогою опитувальника «Вимірювання коефіцієнту позитивного інтелекту» (PQScore), розробленого з урахуванням підходу до операционалізації – показників співвідношення у досвіді особистості так званих «сприятливих» і «несприятливих» установок на прояв активності.

Методика була застосована у її перекладі з англійської мови на українську, виконаному однією з авторів даної монографії Е. Л. Носенкоу співавторстві з Л. І. Байсарою. Наразі існує лише одна методика оцінки рівня сформованості позитивного інтелекту, адже, як було зазначено у першому розділі даної роботи, ми вперше проводимо аналіз на українській виборці «психологічної реальності», так поняття «позитивний інтелект» як співвідношення у досвіді життєдіяльності людини «позитивних» і «негативних» установок.

Для оцінки *якості життя особистості* було обрано три найбільш поширені складові, визначені для розкриття змісту цього поняття, а саме: усвідомлення суб'єктом життєдіяльності *змістувласного життя*; наявності відчуття *залученості у процес життя* (активності, спрямованої на досягнення змісту життя) і задоволення життям.

На думку відомих дослідників, проблеми оптимального функціонування людини [60], рушійним фактором, який стимулює активність людини, спрямовану на забезпечення рівня якості життя, є наявність у неї певної значущої мети, яка зумовлює прагнення до особистісного зростання. Розвиток особистості, як відомо, починається з усвідомленням доцільності досягнень певної (особистісно-значущої) мети. Тому найважливішим показником успішності життєдіяльності людини обрано наявність у суб'єкта життєдіяльності мети життя та готовності здійснювати активність, спрямовану на досягнення мети. Для операціоналізації вищезазначених сутнісних ознак якості життя було обрано відому методику «Смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) Д. О. Леонтьєва (адаптована версія опитувальника Дж. Крамбо та Л. Махолика «Мета в житті») [22]. Опитувальник містить, як відомо, 20 симетричних питань, що складаються з пари цілісних альтернативних речень. Показники тесту включають *загальний показник* змісту життя, а також п'ять субшкал, що відображають смисложиттєві орієнтації («сєнс життя», «інтерес до життя та емоційну насиченість життя» і «задоволеність самореалізацією») та два аспекти локусу контролю («локус контролю-Я», і «локус контролю-життя» (керованість життя)). Отже, за тестом «СЖО» життя вважається таким, що має сєнс, заумов наявності цілей, відчуття задоволеності при досягненні цілей та впевненості у власних можливостях ставити перед собою цілі, обирати задачі й досягати бажаних результатів.

Рівень сформованості другої складової якості життя-залученості у активність оцінено у даному дослідженні за допомогою методики «Тест життєстійкості Мадді» в адаптації Д. О. Леонтьєва [20]. Методика дозволяє дослідити рівень сформованості життєстійкості, під якою розуміють певну «екзистенційну відвагу», що дозволяє особистості долати можливу залежність від ситуативних переживань і тривоги, реалізовувати спроможність до самоактуації в ситуаціях невизначеності і необхідності вибору. На наш погляд, на особливу увагу, заслуговує, насамперед, та складова якості життя, що характеризує «залученість» у

досягненні цілей життя, яку автор методики трактує як «переконаність у тому, що залученість у те, що відбувається у житті, надає максимальну можливість знайти щось гідне і цікаве для особистості». Людина з розвиненим компонентом залученості у досягненні мети життя, отримує задоволення від самого процесу життєдіяльності. Власне, тому цей компонент є особливо важливим для визначення якості життя особистості і його доцільно розглядати у взаємозв'язку з іншими параметрами методики оцінювання життєстійкості, зокрема, з таким, як контроль та прийняття ризику.

Оскільки визначення якості життя базується не лише на урахування усвідомлення людиною змісту життя та відчутті залученості в активність, а й на усвідомленні індивідумом задоволення власним життям, для оцінювання останньої складової якості життя особистості було обрано методику: «Індекс життєвої задоволеності», розроблену автором Берніс Ньюгартен та групою американських вчених у 1961 і адаптовану Н. В. Паніною (у 1993 році) [52]. Методика дозволяє визначити загальний психологічний стан людини, міру переживання суб'єктом психологічного комфорту і соціально-психологічної адаптованості. Опитувальник дозволяє оцінити, зокрема, п'ять різних аспектів задоволеності життям: зацікавленість життям, наявність певної послідовності у досягненні цілей життя, рівень узгодженості між поставленими та досягнутими цілями; позитивну оцінку суб'єктом життєдіяльності себе та власних вчинків і загальний фон настрою.

Згідно проведеного теоретичного огляду стану досліджень якості життя із застосуванням цих критеріїв було зроблено припущення, що задоволеність життям конкретної людини зумовлюється, перш за все, її здатністю чітко усвідомлювати життєві цілі і зберігати логіку та узгодженість між поставленими цілями та досягнутими результатами. Ще одним припущенням було твердження, що задоволеність життям особистості виявляється у людини у формі зацікавленого ставлення до звичайних речей у повсякденному житті та у збереженні адекватно високої самооцінки за будь-яких обставин життя.

Висновки

На підставі розглянутих у цьому розділі досліджень щодо наявності різних форм прояву інтелекту, які потенційно можуть впливати на якість життя особистості було зроблено наступні припущення щодо специфіки впливу різних видів інтелекту - когнітивного, емоційного і позитивного на забезпечення якості життя особистості.

Очікувалось, зокрема, що рівні сформованості емоційного і позитивного підвидів інтелекту, відіграє більш важливу роль у забезпеченні якості життя особистості, ніж рівень когнітивного інтелекту, оскільки останній у більшості освічених людей є достатньо високим

і його розвитку сприяє обов'язкова середня і різні види професійної освіти. Крім цього, у більшості здорових людей рівень когнітивного інтелекту є зазвичай, вищим за середній (або середній), а суб'єкти з високим рівнем когнітивного інтелекту (або з видатними здібностями) становлять особу категорію і здобувають освіту в освітніх закладах для обдарованих.

Що стосується емоційного інтелекту, то це є порівняльно новим феноменом, роль якого у зумовленості якості життя вже вивчалось, - у тому числі у ряді досліджень, виконаних під керівництвом авторів цієї монографії, на які ми вже посилалися раніше.

Роль же позитивного інтелекту, тобто системи позитивних установок у зумовленості якості життя тільки починає вивчатись. Проте, огляд досліджень, представлених у новітній монографії Ш. Чаміна (2012-2016) надає підстави очікувати, що саме цей вид інтелектуальних здібностей може розглядатись як потенційно найбільш важливий у зумовленні якості життя, оскільки цей вид інтелекту стосується вибору установок на самоініційовану людиною активність, яку, власне, і можна вважати «рушійною силою» у досягненні успіху життєдіяльності, а інші види інтелектуальних здібностей – пізнавальні, емоційні стосується не цілей життєдіяльності, а засобів її реалізації і тому не можуть претендувати на провідну роль.

Отже, для дослідження було обрано наступні найбільш розповсюджені психодіагностичні засоби.

Рівень сформованості IQ (когнітивною інтелекту) – Короткий вибірковий тест В. М. Бузина;

Рівень сформованості EQ (емоційний інтелект) – Тест EQН. Холла в адаптації С. Ілліна;

Рівень сформованості PQ (позитивного інтелекту) – «Вимірювання коефіцієнту позитивного інтелекту» (PQScore) Ширзада Чаміна у перекладі з англійської мови одного з авторів цієї монографії Е. Л. Носенко у співавторстві з Л. І. Байсарою.

Для дослідження рівня сформованості складових *якості життя особистості* було обрано наступний психодіагностичний інструментарій:

Опитувальник «Смисложиттєвих орієнтацій» Дж. Крамбо та Л. Махолика (в адаптації Д. О. Леонтьєва), Індекс життєвої задоволеності БернісНьюгартен за адаптацією Н. В. Паніної в 1993 році, Тест життєстійкості (Методика С. Мадді, адаптація Д. О. Леонтьєва)

6.3 РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ РІЗНИХ ФОРМ ПРОЯВУ ІНТЕЛЕКТУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ

6.3.1. Теоретичне обґрунтування і організація емпіричного дослідження

Концептуальна гіпотеза: на якості життя людини відбиваються різні види інтелекту,

якими вона володіє: 1) когнітивний; 2) емоційний; 3) позитивний. Їх потенційний вплив на якість життя можна розглянути у такій ієрархічній послідовності (від нижчого до вищого рівня впливу): 1) когнітивний; 2) емоційний; 3) позитивний (найвищий очікуваний рівень впливу), оскільки дослідження ми проводили на дорослих людях, які вже отримали вищу освіту і працюють за професією у сфері бізнесу

Емпіричні гіпотези:

1) чим вище рівень сформованості компонентів емоційного інтелекту, тим вище вірогідність відчуття людиною якості життя;

2) чим більше прояв «перспектив мудрості» людини як показника рівня сформованості позитивного інтелекту, тим вище вірогідність відчуття людиною якості життя;

3) розбіжності у пізнавальних здібностях людини як показника когнітивного інтелекту не зумовлюють відчуття людиною якості життя.

У відповідності з гіпотезами був визначено наступні ***завдання дослідження:***

1. Добір адекватних методик для оцінювання різних форм розвитку інтелекту, зокрема позитивного.

2. Якісний та кількісний аналіз отриманих даних емпіричного дослідження.

3. Визначення порівняльних характеристик впливу різних форм прояву інтелекту на забезпечення якості життя особистості.

4. Аналіз отриманих результатів емпіричного дослідження.

5. Визначення подальших перспектив дослідження обраної проблеми.

Для проведення емпіричного дослідження було створено *вибірку* досліджуваних, до складу якої увійшли суб'єкти віком від 21 до 50 років, представники як чоловічої, так і жіночої статі, що володіють як мінімум однією вищою освітою і працюють за спеціальністю. Дана вікова та соціальна категорія осіб здавалась найбільш вдалою, на наш погляд, для завдань дослідження, адже саме у цій категорії професіоналів ми очікували простежити адекватні рівні сформованості, розглянутих у роботі форм інтелекту та порівняти їх вірогідний вплив на якість життя особистості.

Для проведення емпіричного дослідження було використано такий психодіагностичний інструментарій:

1. Короткий вибірковий тест В. М. Бузина [44], за допомогою якого вимірювався комплексний багатопараметричний показник загальних (когнітивних) здібностей особистості. Як відомо, за допомогою даного тесту діагностуються наступні аспекти рівня розвитку інтелекту: здатність до узагальнення і аналізу матеріалу, гнучкість мислення (на відміну від його інертності), готовність до переключення уваги, емоційні компоненти мислення, частотність відволікань, швидкість і точність сприйняття інформації; розподіл і концентрація

уваги, вміння висловлювати свої думки в усній формі, грамотність; вибір оптимальної стратегії орієнтування у просторі. За результатами цієї методики можна визначити наступні показники розвитку когнітивного інтелекту особистості:

- *інтегральний показник загальних (когнітивних) здібностей*;
- *вербальні здібності* – рівень володіння усною мовою, розуміння словесних аналогій, вміння виконувати логічні операції з окремими словами, розуміння тексту, вміння розрізняти прямий і переносний зміст висловлювання, а також загальний рівень обізнаності;
- *числові здібності* – здатність до швидких і точних обчислень, логічних міркувань, володіння арифметичними навичками, розуміння математичних операцій;
- *логічні здібності* – розуміння причинно-наслідкових зв'язків між явищами, встановлення закономірностей, зв'язків між ними; вміння робити правильні висновки.
- *просторові здібності* – рівень сформованості просторової уяви, знайомства з геометричними поняттями, вміння оперувати об'єктами на площині і в просторі.

Показник концентрації та розподілу уваги – можливість впорядуватись із завданнями, що потребують високої концентрації та розподілу уваги.

Методика складається з 50 відкритих питань. Оскільки на відповіді відводиться 15 хвилин, за допомогою цього діагностичного засобу можна адекватно визначити достатньо інформативні складові рівня сформованості когнітивного інтелекту.

2. Тест для обчислення коефіцієнта *емоційного інтелекту* EQ Н. Холла в адаптації – Є. П. Ілліна [26]. Тест містить 30 запитань, за допомогою обробки відповідей на які можна визначити різні аспекти прояву емоційного інтелекту, що обчислюються за допомогою наступних шкал:

Шкала *«Емоційної обізнаності»*, яка призначена для визначення усвідомлення і розуміння суб'єктом власних емоцій.

Шкала *«Керування власними емоціями»*, за допомогою якої діагностується рівень емоційної гнучкості людини і доцільність керування власними емоціями.

Шкала *«Самотивації»*, що призначена для діагностування рівня управління власною поведінкою, пов'язаною з керуванням емоціями.

За допомогою шкали *«Емпатія»* визначається рівень розуміння суб'єктом емоцій інших людей і вміння співпереживати їм в залежності від поточного емоційного стану, розуміти стан іншої людини за її мімікою та жестами, інтонацією мовлення.

Шкала *«Управління емоціями інших людей»*, є на наш погляд, однією із важливих шкал цього тесту, призначена для діагностики вміння суб'єкта взаємодіяти на емоційний стан інших людей.

Методика складається з 30 відкритих запитань, на підставі обробки результатів відповідей на які обчислюються сумарні оцінки рівня сформованості емпатії.

У проведеному емпіричному дослідженні було застосовано порівняно нову методику для діагностування рівня сформованості так званого «Позитивного інтелекту». «Вимірювання коефіцієнту позитивного інтелекту» (PQScore) Ширзада Чаміна проводилось за допомогою опитувальника у перекладі з англійської мови Е.Л. Носенко і Л.І. Байсари. Дана методика дозволяє вимірювати домінування позитивних установок над негативними і визначається як рівень сформованості так званої «Перспективи мудрості» PQ. Обробка результатів відбувалась за допомогою Інтернет-ресурсу автора методики, розміщеного на сайті: www.positiveintelligence.com (з автоматичним підрахуванням за допомогою ЕОМ коефіцієнта позитивного інтелекту PQ).

Для вимірювання рівня сформованості якості життя були застосовані такі методики. Опитувальник «Смисложиттєвих орієнтацій» Дж. Крамбо та Л. Махолика (в адаптації Д.О. Леонтьєва). Методика, як відомо, розроблена авторами на підставі теорії прагнення до досягнення сенсу життя Віктора Франкла. Вона спрямована на визначення усвідомлення суб'єктом «мети в житті», яку автори інтерпретують як переживання індивідом онтологічної значущості життя. Опитувальник складається з 20 відкритих запитань. Обробка даних здійснюється за допомогою сумування балів за ключем [21].

За допомогою методики «Індекс життєвої задоволеності» Берніса Ньюгартена в адаптації Н. В. Паніної (1993 рік) здійснювалось діагностування загального психологічного стану людини, рівня її психологічного комфорту і соціально-психологічної адаптованості [52]. Крім інтегрального показника задоволеності життям опитувальник дозволяє визначити п'ять різних аспектів задоволеності життям, зокрема наступні.

Інтерес до життя – шкала відображає ступінь ентузіазму, захопленого ставлення до звичайного повсякденного життя.

Послідовність у досягненні цілей, рівень сформованості якої дозволяє визначити наявність у суб'єкта життєдіяльності, рішучості, стійкості та спрямованості на досягнення цілей, особливості сприйняття життєвих невдач та ускладнень.

За допомогою ознак *узгодженості між поставленими і досягнутими цілями* можна визначити рівень переконань людини щодо вірогідності досягнення нею тих цілей, які вона вважає для себе важливими.

Важливою складовою задоволеності життям є також *«Позитивна оцінка себе і власних вчинків»*.

За допомогою шкали *загальний фон настрою* здійснювалась оцінка рівня оптимізму як однієї з передумов задоволення життям.

За допомогою тесту життєстійкості (Методика С. Мадді в адаптації Д. О. Леонтєва) здійснювалось оцінювання узагальнюючих складових задоволеності життям та рівня «залученості у процес життєдіяльності». Методика складається з 45 відкритих питань, відповіді на які надають різноманітне уявлення про задоволеність життям [21].

Методи емпіричного дослідження. З метою виявлення ролі різних форм прояву інтелекту (когнітивного, емоційного, позитивного) у забезпеченні якості життя особистості, операціоналізованої у термінах відчуття *сенсу життя*, залученості у процес життя та власне задоволеності життям, було використано наступні *статистичні методи*: кластерний аналіз (алгоритм К-середніх) – для розподілу вибірки на дві полярні групи за рівнями сформованості різних форм інтелекту. За допомогою цього методу було виокремлено групи з *найвищими* і *нижчими* показниками, що дозволило дослідити роль різних форм інтелекту у забезпеченні якості життя особистості і були обчислені відмінності між групами із застосуванням критерію Манна-Уїтні.

Процедура дослідження. Емпірична частина дослідження була проведена у серпні-жовтні 2018 року шляхом опитування потенційних респондентів як в очному режимі, так і через Інтернет-ресурси.

6.3.2 Результати емпіричного дослідження ролі різних форм інтелекту у забезпеченні якості життя особистості

Перевірка гіпотези щодо вірогідного впливу різних форм прояву інтелекту на якість життя дозволила отримати результати, наведені у наступних таблицях.

Таблиця 3.1 Результати очікуваних розбіжностей у показниках когнітивного інтелекту в групах з різними ознаками якості життя

Показники між групових розбіжностей за рівнями сформованості когнітивного інтелекту	Середні показники досліджуваних		Показники U-критерію Манна-Уїтні	Рівень значущості розбіжностей, p
	1 група з більшою високою ознакою якості життя (N=19)	2 група з більшою низькою оцінкою якості життя (N=41)		
Інтегральний показник (пізнавальний) загальних здібностей	32	28,8	318	0,25
Вербальні здібності	16,74	16,1	342	0,43
Числові здібності	8,95	6,6	316	0,3

Логічні здібності	2,34	2,16	329	0,44
Просторові здібності	2,95	2,27	279	0,06
Показник концентрації та розподіл уваги	1,44	1,21	300,5	0,09

Отримані результати свідчать про те, що за рівнем когнітивного інтелекту не виявлено значущих відмінностей в показниках за всіма шкалами відповідної методики.

Таблиця 3.2 Результати наявності очікуваних розбіжностей у показниках емоційного інтелекту у групах досліджуваних з різними показниками якості життя

Показники за шкалою емоційного інтелекту	Середні показники досліджуваних		Показники U-критерію Манна-Уїтні	Рівень значущості розбіжностей p
	1 група (N=19)	2 група (N=41)		
Емоційна обізнаність	29,26	28,49	356	0,59
Керування своїми емоціями	23,32	22,98	368	0,73
Самотивація	25,66	22,63	222	0,01**
Емпатія	27,05	26,63	345	0,47
Керування емоціями інших	26,80	23,74	148	0,01**

Примітка: *Відмінність значуща при $p \leq 0,05$

**Відмінність значуща при $p \leq 0,01$

Отримані результати показали, що у вибірці є дві полярні групи, які мають відмінності за рівнями емоційного інтелекту, зокрема значущі розбіжності простежуються за двома ключовими шкалами EQ: «самотивація» на активну діяльність і «керування емоціями інших» (відмінності є значущими на рівні $p \leq 0.01$).

Ті ж самі групи досліджуваних було порівняно за ознаками позитивного інтелекту. У табл. 3.3 наведено результати, які ілюструють ці відмінності.

Таблиця 3.3 Результати розбіжностей у показниках позитивного інтелекту у групах з різними ознаками якості життя

Узагальнений показник PQ	Середні показники досліджуваних груп		Величини U-критерію Манна-Уїтні	Рівень значущості розбіжностей p
	1 група (N=19)	2 група (N=41)		

Загальний показник PQScore	68,16	48,17	203	0,01**
----------------------------	-------	-------	-----	---------------

Примітка: *Відмінності значущі при $p \leq 0,05$

**Відмінності значущі при $p \leq 0,01$

Наведені результати розбіжностей між показниками першої та другої групе статистично значущими при $p \leq 0,01$.

Встановивши наявність розглянутого вище зв'язку рівнів сформованості двох форм інтелекту (емоційного і позитивного) з якістю життя, ми проаналізували, в яких саме показниках якості життя зареєстровано міжгрупові розбіжності. Згідно із застосованою нами методикою діагностики якості життя, цей феномен має *три* показники: 1) усвідомлення цілей життя; 2) залученість у процес досягнення цілей і 3) задоволеність життям.

Отримані дані свідчать про те, що дві групи досліджуваних, які не відрізняються за показниками когнітивного інтелекту, мають статистично значущі розбіжності за показником емоційного інтелекту (EQ), а саме: за ставленням до «процесу життя» і за показником позитивного інтелекту. .

У таблиці 3.4 наведено розбіжності між групами у показниках *усвідомлення цілей життя*.

Таблиця 3.4 Результати порівняння розбіжностей у показниках якості життя за складовою усвідомлення цілей життя

Показники якості життя: загальний показник і показники за окремими шкалами	Середні показники досліджуваних порівнених груп		Показники U-критерію Манна-Уїтні	Рівень значущості розбіжностей p
	1 група (N=19)	2 група (N=41)		
Загальний показник осмисленості життя	98,78	92,92	284	0,92
Цілі життя	27,89	27,70	382	0,9
Процес життя	30,36	26,04	233	0,01**
Результативність життя	25,26	23,34	283	0,08
Локус контролю Я	19,42	17,95	303	0,16
Локус контролю життя	31,78	29,41	298	0,14

Примітка: *Відмінність значуща при $p \leq 0,05$
 **Відмінність значуща при $p \leq 0,01$

Значущі розбіжності зареєстровано також у показниках задоволеність життям.

Таблиця 3.5 Результативстановлення розбіжностей у показниках складової якості життя - задоволеність життям

Показники складової «якості життя» - задоволеність життям	Середні показники досліджуваних		Величина U-критерію Манна-Уїтні	Рівень значущості розбіжностей p
	1 група (N=19)	2 група (N=41)		
Загальний індексжиттєвоїзадоволеності	30,73	27,97	228	0,01**
Інтересдожиття	6,52	5,97	302	0,15
Послідовність у досягненніцілей	5,92	4,94	230	0,01**
Узгодженістьміжпоставленими ідосягнутимицілями	6,31	5,12	240,5	0,01**
Позитивнооцінкасебеівласнихвчинків	6,94	6,19	262	0,03*
Загальнийфоннастрою	6	4,82	247	0,02*

Примітка: *Відмінності значущі при $p \leq 0,05$

**Відмінності значущі при $p \leq 0,01$

Отже, отримані результати свідчать про наявність значущих відмінностей майже за всіма показниками задоволеності життям (за винятком «Інтересу до життя»).

За складовою якості життя – «залученість у процес життя» є також розбіжності за всіма шкалами.

Таблиця 3.6 Розбіжності у показниках якості життя за складовою «залученість у процес життя»

Показники	Середні показники досліджуваних		Показники U-критерію Манна-Уїтні	Рівень значущості p
	1 група	2 група (N=)		

	(N=19)	41)		
Залученість у процес життя	33,78	28,53	199	0,01*
Контроль життя	30,26	25,53	192	0,01*
Прийняття ризику	19,31	15,36	167	0,01*
Життєстійкість	83,36	69,43	201	0,01*

Примітка: *Відмінності значущі при $p \leq 0,01$

Отримані результати демонструють наявність значущих відмінностей у показниках залученості у процес життя за всіма його ознаками.

6.3.3 Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

Як свідчать дані пошукового емпіричного дослідження, проведеного за мінімально достатньою вибіркою (60 осіб), можна констатувати наявність впливу ознак двох різних видів прояву інтелекту з якістю життя.

Згідно з даними, представленими у таблиці 3.1, в якій представлено показники загального (когнітивного) інтелекту, можна побачити, що рівень когнітивного інтелекту не спричиняє статистично значущих розбіжностей у якості життя. Отримані дані можливо, пов'язані із специфікою вибірки, до якої увійшли суб'єкти вікової категорії від 21 до 50 років, як чоловічої так і жіночої статі, які отримали одну чи кілька вищих освіт і мають зайнятість у професійній діяльності підприємницького типу. На підставі цих даних можна зробити припущення, що, оскільки до вибірки увійшла саме така категорія осіб, значущих відмінностей у показниках рівня когнітивного інтелекту в них може не бути, адже сучасна система освіти передбачає наявність в осіб, які її отримують, принаймні середнього рівня сформованості когнітивного інтелекту. Саме рівень сформованості когнітивного інтелекту зумовлює здатність до навчання, обробки та систематизації знань, чому навчають у вищих навчальних закладах, та відіграє важливу роль у будь-якому виді професійної діяльності людини. Тому значущих розбіжностей у показниках рівня когнітивного інтелекту між групами ми не очікували, що дозволило припустити відсутність підстав для вірогідності впливу когнітивного інтелекту на забезпечення якості життя особистості.

За результатами, наведеними у таблицях 3.1, 3.4, 3.5, 3.6, можна, проте, побачити безумовну вірогідність впливу інших форм прояву інтелекту на якість життя,

зокрема, це простежено за шкалами *емоційного інтелекту* «самотивація» та «керування емоціями інших».

Отримані результати свідчать про те, що суб'єкти, які краще за інших здатні *управляти* своєю поведінкою завдяки керуванню власними емоціями, вміють розпізнавати емоції інших і керувати ними та впливати на емоційний стан, що впливає на більш високий рівень задоволення своїм життям. Вони виявляють інтерес до процесу життя, мають більшу емоційну насиченість життя, переживають психологічний комфорт та соціально-психологічну адаптованість. У порівнянні із суб'єктами з нижчими показниками емоційного інтелекту за шкалами «самотивація» та «керування емоціями інших», такі суб'єкти мають чітке уявлення про шляхи досягнення своїх цілей, є впевненими у собі, рішучими, стійкими та мають більш чітке розуміння послідовності своїх дій в процесі їх реалізації. Люди з більш високими показниками емоційного інтелекту, мають також більш високий рівень самооцінки, адже вони можуть адекватно оцінити свої внутрішні та зовнішні якості, що надає їм змогу об'єктивно оцінювати власні можливості у процесі життєдіяльності і визначати шляхи у досягненні цілей та успіху. Варто також відзначити, що такі суб'єкти мають високий рівень *оптимізму*.

Щодо оцінки *залученості* осіб з більш високими показниками емоційного інтелекту, у процес життя, то необхідно підкреслити, що вони мають впевненість в тому, що саме залученість у діяльність надає максимальні можливості знайти у житті щось дійсно цікаве та варте їх зусиль. Вони бачать світ повним можливостей, які доступні реалізації, розуміють вартість боротьби та власного впливу на життєві обставини та ситуації і впевнені в тому, що можуть досягати успіху. Для них не важливо, якщо результат їх зусиль раптом виявиться негативним, адже це, у будь-якому випадку, буде неоціненним досвідом, який знадобиться їм для досягнення успіху у майбутньому. Саме тому рівень життєстійкості у суб'єктів подібного типу є вищим, адже за такого рівня описаних вище особистісних властивостей вони приймають ризик, не втрачаючи стійкості у кризових ситуаціях та менш тривожно реагують на них завдяки сприйняттю їх як менш значущих. Таким чином, як показали результати проведених нами досліджень, суб'єкти з більш високими показниками емоційного інтелекту демонструють вищі ознаки якості життя. Отримані результати можна також пояснити й специфікою обраної вибірки. Як було зазначено раніше, вибірку склали суб'єкти, що працюють у бізнес-структурах, а саме у цій сфері діяльності вірогідність кар'єрного зростання залежить більшою мірою від показників емоційного інтелекту, зокрема за шкалами «самотивація» та «керування емоціями інших людей», що і було підтверджено у проведеному пошуковому дослідженні. Вміння керувати емоціями інших людей для забезпечення потрібного суб'єкту результату стимулює розвиток його емоційної сфери та

вміння долати життєві кризи, формує впевненість і рішучість у власних діях, що, власне, і забезпечує якість життя. Результат впливу емоційного інтелекту на якість життя за показниками «самотивація» та «керування емоціями інших» продемонстровано нижче графічно (див. рис. 3.1).

Результати емпіричних досліджень, наведені у таблицях 3.2, 3.4, 3.5, 3.6 свідчать також про підтвердження нашої гіпотези відносно вірогідності впливу *позитивного інтелекту* на якість життя особистості. Власне, як зазначалось у першому розділі монографії, автор теорії позитивного інтелекту Ш. Чамін підкреслює наявність вірогідного впливу рівня сформованості позитивного інтелекту на якість життя особистості. Результат був отриманий і на нашій вибірці. У першому розділі роботи феномен позитивного інтелекту був концептуалізований у термінах *установок* особистості, якими вона керується у процесі життєдіяльності. Згідно з результатами емпіричного дослідження можна зробити висновок, що суб'єкти, які мають високий рівень сформованості позитивних установок і усвідомлюють так звану «перспективу мудрості», відчують себе більш задоволеними власним життям, є більш успішними, завдяки здатності до чіткого формулювання цілей власної життєдіяльності та рішучості і стійкості у їх досягненні. Готовність до адаптації у стресових ситуаціях життєдіяльності, вміння приймати ризик та залишатись життєстійкими, загальний оптимізм, адекватна самооцінка, позитивне ставлення до себе та своїх вчинків допомагають їм відчувати психологічний комфорт.

Достатньо високі показники рівнів розвитку позитивного інтелекту (до 68 із 100 в одній із порівнених груп) свідчать про відповідальність осіб за *свої вчинки*, про готовність впорюватись із життєвими ускладненнями, розуміти, що будь-який результат діяльності збагачує досвід.

Подібний результат, як і у випадку з отриманим результатом щодо впливу емоційного інтелекту, можна пояснити специфікою вибірки. Вибірку склали освічені люди, когнітивні здібності яких відповідали рівню, вищому за середній. Цілком логічно, що значущих відмінностей за показниками *когнітивного інтелекту*, між підгрупами з різними ознаками якості життя встановлено не було. Оскільки емоційний інтелект піддається *свідомому тренуванню* впродовж життєвого та професійного шляху, ми звернулись до пошуку міжгрупової розбіжностей, саме за ознаками інших підвидів інтелекту: емоційного і позитивного. Адже для «самотивування» на активність важливу роль відіграють *установки*, які найменшою мірою піддаються свідомому регулюванню (оскільки за генезою включають значну частину так званих несприятливих установок, які за походженням є механізмами психологічного заходу, що можуть зберігатись неподоланим у дорослої людини).

На наш погляд, рівні сформованості різних форм інтелекту: загального (когнітивного), емоційного, позитивного відіграють, можливо, найважливішу роль у зумовленні якості життя людини.

Рис. 3.1 – Вірогідний вплив складових емоційного інтелекту на показники якості життя особистості

Висновки

Для перевірки припущень дослідження щодо існування вірогідного впливу різних форм прояву інтелекту на забезпечення якості життя особистості нами було проведено емпіричне дослідження, під час якого було здійснено перевірку ряду гіпотез.

За результатами аналізу емпіричних даних було отримано часткове підтвердження вірогідності різноаспектного впливу рівнів сформованості різних форм інтелекту на якість життя. Дані, що на якість життя, скоріш за все, впливають рівні сформованості двох підвидів інтелекту: «емоційного», зокрема, його складових «самотивація» та «керування емоціями інших». Виявилось, що ці підвиди інтелекту впливають на «залученість», задоволеність життям та відчуття «сенсу життя».

Чим більше проявляється в суб'єктів «перспектива мудрості» як показник рівня сформованості позитивного інтелекту, тим вище є ознаки суб'єктивного переживання якості життя.

За результатами аналізу отриманих даних було підтверджено гіпотезу, що суб'єкти, в яких наявний більш високий рівень сформованості позитивного інтелекту, мають вищі показники за рівнем якості їх життя. Вони є більш цілеспрямованими, стійкими до кризових та стресових ситуацій, мають більш високу самооцінку та загальний рівень оптимізму і відчувають більшу задоволеність власним життям.

Отже, забезпеченню якості життя, як можна очікувати на підставі даного дослідження, найбільшою мірою сприяє *позитивний інтелект*, який трактували у межах даного дослідження як рівень домінування позитивних установок над негативними. Подібні результати можна пояснити певною мірою специфікою вибірки, яку склали суб'єкти, що працюють у сфері бізнесу і перебувають у постійному контакті з людьми різних соціальних категорій у ситуаціях, що потребують дотримання позитивних установок. Відібрана група досліджуваних включала представників конкурентної діяльності, тому, цілком логічно, що для представників цього роду діяльності емоційний інтелект, а також позитивні установки, у термінах якості був концептуалізований позитивний інтелект, справляють вплив на забезпечення якості життя.

Дані емпіричного дослідження переконливо продемонстрували, що відібрані для дослідження дві групи досліджуваних, сформовані методом кластерного аналізу за критеріями наявних в них розбіжностей у показниках різних форм інтелекту, *відрізняються* за показниками *якості життя*. Це підтверджує правомірність гіпотези дослідження щодо ролі рівня інтелекту у зумовленні якості життя. Встановлено, що на якість життя найбільшою мірою впливає рівень *позитивного інтелекту*, тобто наявність у людини так званої «перспективи мудрості». На другому місці за вірогідним впливом на якість життя

знаходиться емоційний інтелект. Його, так би мовити, «внесок» у зумовлення якості життя особистості виявився у вмінні керувати емоціями інших людей та управляти власною поведінкою завдяки керуванню власними емоціями, за якими у наших досліджуваних встановлено розбіжності.

Отримані у роботі дані дозволили встановити й *неочікуваний* результат, а саме: що *меншість* людей працездатного віку з *вищою освітою* (менше: 1/3) мають сприятливі життєві установки для відчуття якості життя і відповідні сприятливі ознаки емоційного інтелекту. До їх складу відносяться суб'єкти, які мають, так звану, «перспективу мудрості» в ознаках їх позитивного інтелекту. Саме ця група людей і відчуває задоволеність життям. Отже, порівняння ролі різних форм прояву «інтелекту» є важливим фактором перспектив розширення подальших досліджень у галузі психології особистості, спрямованих на визначення особистісних передумов якості життя.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 6

Більшість фахівців у галузі психології й особистості розглядають інтелект як багатофакторне явище, в якому велику роль відіграють не тільки саме пізнавальна, а й оцінювальна функція вибору установки активності. На сьогоднішній день *емоційна складова* розглядається як навіть більш важлива, ніж суто пізнавальна складова у зумовленні якості життя особистості, оскільки достатній рівень розвитку інтелекту забезпечується обов'язковою освітою і доступною вищою освітою. Тому вміння розуміти, сприймати та регулювати емоції, як свої, так і оточуючих людей розглядається як ключова складова у дослідженнях успішності функціонування людини.

Поява на початку 21 століття інформації існування ще однієї форми прояву інтелекту – *позитивного*, яка, поки є, окремими дослідниками сприймається достатньо критично, з нашої точки зору, заслуговує на увагу. Автор ідеї – американський дослідник Ш. Чамін назвав людей, які мають низький рівень позитивного інтелекту «difficult people» («складними» людьми) у його доповіді, тези якої опубліковані у матеріалах Міжнародної конференції з психології особистості, проведеної у 2017 р. у Дніпровському університеті, де працюють автори цієї монографії. Автор ідеї переконливо підкреслив, що непродуктивні установки, як неусвідомлені захисні механізми, суттєво заважають людині бути успішною.

Дослідник правомірно, як здається, вказує на те, що під впливом непродуктивних установок виникає фактично усе те, від чого страждає людина, що викликає у неї тривожність, розчарування, стрес. Замість них можна цілеспрямовано формувати продуктивну поведінку, що базується на «позитивних установках». Правомірно, як нам

здається, підкреслюється ідея «рушійною силою» ефективної життєдіяльності людини є такі складові мудрості, як емпатія, прагнення до інновації, готовність поводитись розумно (виважено), адекватно сприймати виклики, активно шукати шляхи вирішення проблем. Дотримання подібних установок не тільки призведе до ефективнішого результату, а й до найвищого рівня задоволеності особистості собою, до душевного спокою та досягнення щастя. Такі установки автор пропонує трактувати як *перспективу мудрості*.

Отримані результати проведеного нами дослідження продемонстрували найбільший вплив на забезпечення якості життя особистості саме позитивного інтелекту, або позитивних установок особистості. Доведено також, що частково на успішність життєдіяльності впливає й емоційний інтелект.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо, перш за все, у розширенні чисельності вибірки, яка розкриє можливість до встановлення більш чітких різнобіжностей та взаємозалежностей між показниками. Для подальших досліджень нами планується розширити психодіагностичний інструментарій, зокрема ввести ряд методик серії «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф (адаптація С.В. Карсканової), «Шкала задоволеністю життям» Е. Дінера в адаптації Д. О. Леонтєва та Є.М. Осіна, «Шкали позитивного афекту та негативного афекту» Д. Уотсона, Л.Е. Кларк, А. Теллегена (модифікація Є.М. Осіна), «Шкали соціального благополуччя» К. Кіза, опитувальника «Безперервність психічного здоров'я – коротка форма» К. Кіза в адаптації Е.Л. Носенко та А.Г. Четверик-Бурчак, «Шкали самоповаги» М. Розенберга. Для більш детального дослідження параметрів життєдіяльності особистості, що зумовлюють якість її життя; доцільно застосувати опитувальник «ЕмІн» Д.В. Люсіна, «Методику дослідження соціального інтелекту» Дж. Гілфорда і М. Саллівена в адаптації Є.С. Михайлової, Тест Д. Векслера (WPPSI) в адаптації М. Н. Ілліної. Що надасть змогу більш різноаспектно проаналізувати роль різних форм прояву інтелекту у забезпеченні якості життя особистості.

Контрольні завдання до розділу 6.

1. Виконайте тест загального інтелекту і проаналізуйте його результати.
2. Виконайте тест емоційного інтелекту і прокоментуйте його показник (EQ).
3. Виконайте тест позитивного інтелекту і прокоментуйте його результати.

Список літератури

1. Аристотель. О душе: сочинения: в 4 т. / под ред. В.Ф. Асмуса. – Т.1. – М., 1975.
2. Аршава І. Ф. Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини : моногр. / І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – 468 с.
3. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини і її діагностика / Ірина Федорівна Аршава. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 336 с.
4. Аршава І.Ф. Особистісні характеристики музикантів-професіоналів та музикантів-аматорів / І.Ф. Аршава, Е.Л. Носенко, В.Ю. Кутепова-Бредун // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія обдарованості. Випуск 11. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка. 2015. - № 11, 2015. – С. 20-30.
5. Аршава І.Ф. Психологія музиканта-виконавця: Монографія/ І.Ф. Аршава, В.Ю. Кутепова-Бредун. – Д.: вид. «Свідлер А.Л.», 2020. – 164 с.
6. Анохин П. К. Эмоции // Общая психология. Тексты. – Т.2. Субъект деятельности. – Кн. 1. – М., 2002. – С. 474–479.
7. Величковский Б. М. Современная когнитивная психология. – М., 1982. –336 с.
8. Виллюнас В. К. Психология эмоций / В. К. Виллюнас. – СПб., 2007. – С. 8–41.
9. Выготский Л. С. Мышление и речь / Лев Семенович Выготский. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
10. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 6. Проблемы общей психологии / Под ред В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
11. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта; [пер. с англ.] / Д. Гоулман, Р. Бояцис, Э. Макки. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 301 с.
12. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект на работе [пер. с англ.] / Д. Гоулман – М.: Психология – лучшее, 2009. – 476 с.
13. Дарвин Ч. Выражение эмоций у человека и животных // Хрестоматия по психологии / под ред. А.В. Петровского. – М., 1987. – С. 287–292.
14. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – С.-Пб.: Питер, 2001. – 752 с.
15. Карпов А. В. Психология эмоционального интеллекта: теория, диагностика, практика/ А. В. Карпов, А. С. Петровская. – Ярославль : ЯрГУ, 2008 . – 349 с.
16. Кравченко Ю. Е. Психология эмоций: классические и современные теории и исследования / Ю. Е. Кравченко. –М.: ФОРУМ, 2012. – С. 58-104

17. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.
18. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова М.: Смысл, 2006 – 63 с.
19. Люсин Д. В. Современные представления об эмоциональном интеллекте / Д. В. Люсин // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования; под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – М.: Институт психологии РАН, 2004. – С. 29–36.
20. Люсин Д. В. Способность к пониманию эмоций: Психометрический и когнитивный аспекты / Д. В. Люсин // Социальное познание в эпоху быстрых политических и экономических перемен; под ред. Г. А. Емельянова. – М.: Смысл, 2000. – С. 38–48.
21. Майер Г. Психология эмоционального мышления // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова. – М., 1981. – С. 123 – 129.
22. Марцинковская Т. Д. История психологии / Т. Д. Марцинковская. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 544 с.
23. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: монографія / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига. – К.: Вища школа, 2003. – 126 с.
24. Носенко Е. Л. Емоційна розумність як детермінанта успішності життєдіяльності людини і шляхи її операціоналізації / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига // Вісник Дніпропетровського університету. Педагогіка і психологія. – 2000. – Вип. 6. – С. 3–9.
25. Носенко Е. Л. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини: монографія / Носенко Е. Л., Аршава І. Ф., Кутовий К. П. – Д.: Інновація, 2011. – 178 с.
26. Носенко Е. Л., Аршава І.Ф. Routes to happiness as the personality resources of the quality of life / Е. Л. Носенко, Д. В. Носенко // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Сер.: Психологія. – Д, 2017. – Вип. 23.– С. 9–11.
27. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як форма появи важливої складової особистісного потенціалу – рефлексивної свідомості / Е. Л. Носенко // Вісник ДНУ. Педагогіка і психологія, 2012. – Т. 20. – №9/1. – С. 116–123.
28. Носенко Е. Л. Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2010. – 261 с.
29. Носенко Е.Л., Аршава І.Ф. Роль різних форм прояву інтелекту у зумовленні якості життя особистості: Монографія / Е.Л. Носенко, І.Ф. Аршава. – Д.: Свідлер, 2019. – 72 с.
30. Носенко Е.Л., Петренко Т.М. Діагностика особистості засобами невербального спілкування / Е.Л. Носенко, Т.М. Петренко. – К.: Освіта України, 2013. – 191 с.

31. Носенко Э. Л. Формирование эмоционального интеллекта как фактора предупреждения стрессовых состояний у детей. / Э. Л. Носенко, А. И. Чоботарь, О. Б. Элькинбард // Наука і освіта. – 2000. – №1–2. С.190–192
32. Носенко Э. Л., Аршава И. Ф. Теоретико-психологические основы компьютерной диагностики эмоциональной устойчивости человека: Монография/ Э.Л. Носенко, И.Ф. Аршава. – Днепропетровск. Издательство ДНУ, 2006. – 236 с.
33. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.:ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
34. Платон Ф. Собр. соч.: в 3 т. / под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса. – М., 1970. – Т.2.
35. Практический интеллект / Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
36. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Д. Я. Райгородский. – М.: Бахрах-М, 2011. – 672 с.
37. Роджерс К. К науке о личности //История зарубежной психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С.199-230.
38. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т. / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика. – Т. 2. – 1989. – 328 с.
39. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
40. Савенков А. И. Эмоциональный и социальный интеллект как предикторы жизненного успеха // Вестн. практ. психол. образования. – 2006. – №1(6). – С. 30 – 38.
41. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум. – 2007. – №16(19). – С. 304–311.
42. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М.: ИИП, 2002. – 490 с.
43. Чамин Ш. Позитивный интеллект. Почему только 20% людей по-настоящему раскрывают свой потенциал и как попасть в их число / Ш. Чамин; [пер. с англ. Е. Деревянко]. – Москва: Эксмо, 2017. – 304 с.
44. Четверик-Бурчак А. Г. Емоційний інтелект як чинник успішності вирішення головних життєвих завдань / А. Г. Четверик-Бурчак // Психолінгвістика. – 2013. – Вип. 14. – С.163–184.
45. Четверик-Бурчак А. Г. Емоційний інтелект як чинник досягнення життєвого успіху / Четверик-Бурчак А. Г., Носенко Е.Л. –К.: Вид-во «Освіта України», 2016. – 182 с.

46. Bandura A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavior change/ Albert Bandura // *Psychology Review*. – 1977. – Vol. 84. – P. 191–215.
47. Chetveryk-Burchak A. On assessing emotional intelligence as a precursor of positive personality functioning and mental health / A. Chetveryk-Burchak, E. Nosenko // *Advances in Social Sciences Research Journal* . – 2014. – Vol.1, № 4. – P. 33–42.
48. Csikszentmihalyi M. et al. *Musical improvisation: a systems approach in Creativity in Performance*. Greenwich CT: Ablex Publishing Corporation, 1997. – P. 43-66.
49. Gardner H. *Intelligence reframed: Multiple Intelligences for the 21st Century* / Howard Gardner. – New York: Basic Books, 2000. – 304 p.
50. Gardner H. *Frames of mind: The theory of multiple intelligence* / Howard Gardner. – New York: Basic Books, 2011. – 528 p.
51. Gardner H. *Multiple intelligences: the theory in practice* / Howard Gardner.– New York: Basic Books, 1993. – 304 p.
52. Gugliandolo M. C. Trait emotional intelligence and behavioral problems among adolescents: A cross-informant design / M. C. Gugliandolo, S. Costa, F. Cuzzocrea, R. Larcana, K. V. Petrides // *Personality and Individual Differences*. – 2015. – № 74. – P. 16–21.
53. Kemp A. *The musical temperament: Psychology and personality of musician*. Oxford, England: Oxford / University Press, 1996.
54. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Models of Emotional Intelligence // Sternberg R. *Handbook of Intelligence*. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000. – P. 396 – 420
55. Mayer J.D. A field guide to emotional intelligence // Ciarrochi J.D., Forgas J.P., Mayer J.D. (eds.) *Emotional intelligence in everyday life*. – Philadelphia, P.A., 2001. – P. 3 – 24.
56. Mayer J.D. Emotional Intelligence as zeitgeist, as personality and as standard intelligence / Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.; in R/ Bar-On, J.D. A. Parker (Eds.) // *Handbook of emotional intelligence*. – New York: Jossey-Bass. – 2000. - P. 92-117.
57. Seashore C.E. *Psychology of Music*. New York, 2014: Mc Graw-Hill.
58. Seligman M.E. Positive psychology: An introduction. *American Psychologist* / M.E. Seligman, M. Csikszentmihalyi. 55 (1), 2012. – P. 5-14.
59. Zeidner M. What we know about emotional intelligence: how it affects learning, work, relationships, and our mental health / M. Zeidner, G. Matthews, R. D. Roberts. – London: A Bradford book, 2009. – 464 p.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

Навчальне видання

І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Підручник
для студентів закладів вищої освіти

В авторській редакції

Підписано до друку 25.11.2024.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 28,83.
Наклад 15 пр. Зам. № 205.

Видавництво та друкарня ПП «Ліра ЛТД».
вул. Наукова, 5, м. Дніпро, 49107.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів та розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6042 від 26.02.2018.